

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՄԻՔԱՅԵԼ
ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1985

Կազմեց՝ Ռ. Մ. Մուրադյան
Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Կ. Դարոնյանի

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

(1829—1866)

Երևեցավ նա որպես զինված մար-
գարն՝ մի ձեռքում ջախ, մյուսում՝ սուր:

Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

1

Միքայել Նալբանդյանը այն դասականներից է, որոնք շարունակեցին և զարգացրեցին Խաչատուր Աբովյանի ավանդույթները: Նրա անվան հետ է կապված հայ գրականության և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան:

Միքայել Նալբանդյանը ծնվել է 1829 թվականի մայիսի 2(14)-ին, Նոր Նախիջևանում՝ Ռուսաստանի հայկական բազմաթիվ գաղթօջախներից մեկում, որն առաջացել էր XVIII դարի վերջին, Դրիմից հայերի կամավոր վերաբնակեցման հետևանքով: Այստեղ անցան Նալբանդյանի մանկության ու պատանեկության տարիները: Նրա հայրը՝ ուստա Ղազարը, սկզբում պայտառ էր, իսկ հետո՝ կարավաճառ: Մայրը՝ Մարիանեն, աշխատասեր մի կին, հագիվ էր կարողանում ամուսնու վաստակով կերակրել իրենց մեծ ընտանիքը, որտեղ Միքայելը տասը երեխաներից ամենակրտսերն էր:

Ապագա գրողն մեծացավ պահպանողական ու կեղծ բարեպաշտական քրիստոնեական մթնոլորտում: «Նախիջևանի կյանքը, — պատմում է Նալբանդյանը «Հիշատակարանում», — ոգևորված է առհասարակ ասիական բնավորությամբ: Ընկերական կյանք չէ երևում այդտեղ»: Արդեն վաղ տարիներին նրա մեջ բացասական վերաբերմունք դրսևորվեց դեպի կրոնական ավան-

Նալբանդյան Մ.
Ն 191 Երկեր (Կազմ.՝ Ռ. Մ. Մուրադյան, Առաջաբանը և ծանոթ.
Ս. Կ. Դարոնյանի.— Եր.: Սովետ. գրող, 1985.— 632 էջ.— (Հայ
դաս. գ-րան).

Ժողովածուում զետեղված են հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ գրողի բա-
նաստեղծությունները, «Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն» վիպակը, «Մեռելահարցուկ»
վեպը, «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը և հրա-
պարակախոսական այլ գործեր:

4702080100 (40)

Ն 705 (01) 85

ԳՄԴ 84 2 1

գույթները, իսկ նրա առաջին ընդհարումը եկեղեցու դռմաների հետ տեղի ունեցավ տիրացու Եղիշեի դպրոցում: Նալբանդյանը ստիպված չեղավ երկար ուսանել տգետ սաղմոսասացի մոտ: 1837 թվականին նա փոխադրվեց Գաբրիել քահանա Պատկանյանի դպրոցը, որտեղ մի որոշ ժամանակ սովորեց իր ուսուցչի որդու՝ ապագա հայ ակադեմիկոս բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանի հետ: Այդ դպրոցում էլ նախնական կրթություն ստացավ: Գ. Պատկանյանը շուտ նկատեց Միքայելի բացառիկ ընդունակությունները, բանաստեղծական ձիրքը և հետագայում, իր խմբագրած Թիֆլիսի «Արարատ» թերթում տպագրեց Նալբանդյանի վաղ շրջանի բանաստեղծությունները, դրանց թվում նաև «Հիմարաց՝ ուման վրա ունեցած կարծիքը» (1851) երգիծական բանաստեղծությունը:

Գ. Պատկանյանը գործուն մասնակցություն ուներ Նախիջևանի հասարակական կյանքում: Նրա դեմոկրատական հայացքները բացարձակապես ձեռնառու չէին տեղական վերնախավին, և 1845 թվականին նրանց հաջողվում է Պատկանյանին գրկել մանկավարժական գործունեությանը զբաղվելու իրավունքից: Նրա փոխարեն նշանակեցին նոր ուսուցչի: Նալբանդյանը, ի նշան բողոքի, ընդհանրապես հրաժարվեց դպրոց հաճախել և ուժեղ թափով սկսեց ինքնակրթությանը զբաղվել: Հետագա ուման մասին կարելի էր սոսկ երագել. պետք էր օգնել հորը՝ կերակրելու բազմանդամ ընտանիքը: Եվ նա ստիպված էր 1848 թվականի հուլիսին որպես քարտուղար աշխատանքի տեղավորվել Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդարանում, հինգ տարի վարելով այդ պաշտոնը:

Ծառայողական գործերով Նալբանդյանը հաճախ էր մեկնում Ռուսաստանի հարավի տարբեր հայաբնակ քաղաքներ՝ Քիշնև, Օդեսա, Թեոդոսիա, Բախչիսարայ և այլ վայրեր: Հաղորդակցվելով այդ բազմադեմ միջավայրին, նա մոտիկացե է ծանոթանում ժողովրդի կյանքին, ասելությանը համակվում տիրողների նկատմամբ: Հատկապես տազնուպալի էր հարազատ ժողովրդի ծանր դրությունը: Հետագայում իր «Մանկության օրեր» (1859) հայտնի բանաստեղծության մեջ նա կասի.

Ես այն ժամանակ միայն զգացի,
 ևր այդ ցավերից ազատվելու չեմ,
 որչափ իմ ազգս կըմնա ստրուկ
 Օտարների ձեռք, անխոս, տխրադեմ:

Բայց ապագա հեղափոխականը այդ ժամանակ որոշակի քաղաքական ծրագիր չուներ: Նրա գործողությունները հիմնականում ուղղված էին հարուստների և հոգևոր բարձրաստիճան պաշտոնյաների մերկացմանը, դրա համար էլ նրան Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խալիբյանը հալածում էր: Նալբանդյանը երկար ժամանակ ստացավ «խոռվարար» մականունը: 1853 թվականի մայիսի 25-ին Կովկասի փոխարքա Վորոնցովի կարգադրությամբ հրաման է արձակվում Նոր Նախիջևանի մագիստրատին՝ ձերբակալելու «հանցագործ» Նալբանդյանին, բայց Վերջինս հանկարծակի անհայտանում է: Հուլիսի սկզբին, թողնելով թեմի քարտուղարի պաշտոնը, Նալբանդյանը գաղտնի մեկնում է Մոսկվա: Եվ այդպես, նա առաջին անգամ հեռացավ հայրենի վայրերից, իսկ առջևում նրան սպասում էին նորանոր փորձություններ...

Մոսկվան, իր փառաբանված համալսարանով և Լազարյան ճեմարանով, վաղուց էր գրավում Մ. Նալբանդյանին: Բայց նրան ամենից առաջ պետք էր հարմար աշխատանք գտնել և հետո միայն մտածել համալսարանի մասին: Նա մեկնում է Պետերբուրգ, համալսարանում հաջողությամբ հանձնում է քննությունները և 1853 թվականի սեպտեմբերի 30-ին «Վկայական» ստանում, որտեղ նշված էր, որ արժանի է ճանաչված «Մոսկվայի արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանում հայոց լեզվի ուսուցչի կոչման»:

Նալբանդյանի Մոսկվա գալու ժամանակ Լազարյան ճեմարանում բեղմնավոր աշխատանք էին տանում ակադեմիկոս գիտնականներ, պրոֆեսորներ Մկրտիչ Էմինը և Ստեփանոս Նազարյանը: Ծուռով Նալբանդյանը մերձեցավ նրանց, իսկ Նազարյանի ու նրա միջև երկարատև բարեկամություն հաստատվեց:

Համարձակորեն խախտելով քարացած ավանդույթները, Նալբանդյանը առաջին իսկ դասից սկսեց ճեմարանի իր սաներին ուսուցանել կենդանի ժողովրդական լեզուն՝ աշխարհաբարը, ասելով. «Մենք պետք է հայերեն մտածել սովորենք— ահա մեր ումումքի գլխավոր նպատակը»: Սակայն Նալբանդյանի մանկավարժական գործունեությունը երկար չտևեց: Նոր Նախիջևանի իշխանությունները շարունակում էին հետապնդել նրան առաջադիմական համոզմունքների և «անհանգիստ բնավորության» համար: Եվ 1854 թվականի հունվարի 23-ին, նույն Վորոնցովի հրամանով, Նալբանդյանին առաջին անգամ ձերբակալեցին: Սակայն երկու օր անց նա ազատ է արձակվում լուրջ հանցանշանների բացակայության պատճառով և շնորհիվ Ստ. Նազարյանի անձնական երաշխավորության: Նալբանդյանին, այնուամենայնիվ, ազատում են ճեմարանի ուսուցչի պաշտոնից:

1854—1858 թվականներին Նալբանդյանը սովորում է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում, որպես ազատ ունկնդիր: Բնական գիտությունները նպաստում էին նրա աշխարհայացքի ձևավորմանը, որպես լուսավորիչ-դեմոկրատ և մատերիալիստ: Նա հաճախում էր հայտնի ռուս գիտնականներ՝ Կ. Ֆ. Ռուլիեի, Ի. Տ. Գլեբովի, Ֆ. Ի. Ինոզեմցևի դասախոսություններին: Պատահական չէ, որ Նալբանդյանի գրեթե բոլոր հիմնական երկերը ներծծված են բնական գիտությունների քարոզությամբ: Համալսարանում Նալբանդյանին հավասարապես գրավում էին նաև հասարակական գիտությունները: Ուսանողական տարիներին նա ունկնդրել է ակադեմիկոս պատմաբան Տ. Ն. Գրանովսկուն, որի «ազդեցությունը համալսարանի և ողջ երիտասարդ սերնդի վրա հսկայական էր» (Ա. Ի. Գերցեն):

Մ. Նալբանդյանի հետ նույն ֆակուլտետում սովորել են ռուս ապագա մեծ ֆիզիոլոգ Ի. Մ. Մեչենովը և ռուս նշանավոր բժիշկ Ս. Պ. Բոտկինը: Վերջինս 1865 թվականին Պետերբուրգի գեներալ-մահանգապետին բժշկական տեղեկանք է տալիս Նալբանդյանի առողջական վիճակի մասին, որի հիման վրա հայ հեղափոխականի աքստրավայրը՝ Վյատկայի նահանգը, փոխարինվում է Սարատովի նահանգով:

Հայ ուսանողներ՝ հիմնականում բժշկական ֆակուլտետի, ստեղծեցին

իրենց «Հայրենակցական ընկերությունը», որ ամենագործուն մասնակցություն ուներ Նալբանդյանը: Այստեղ քննարկվում էին հայ իրականության հրատապ հարցերը, հատկապես հայ գրականության և մշակույթի զարգացման ուղիները:

Նալբանդյանի ուսման տարիները միաժամանակ բեղմնավոր գրական և հասարակական գործունեության սկիզբն էին: Գրականությունը համարելով ժողովրդի լուսավորության կարևոր միջոց, նա հետևողականորեն մարտնչում է հայոց նոր լեզվի՝ աշխարհաբարի համար: Այդ պայքարը, ինչպես հայտնի է, դեռևս 30—40-ական թվականներին սկսեց ի. Արովյանը: Նրա համախոհը դարձավ Ստ. Նազարյանը և հետագայում՝ Մ. Նալբանդյանը: 1854—1855 թվականներին նա գրում է առաջին խոշոր աշխատությունը՝ «Ցաղագս հայկական մատենագրութեան ճառը», որով սկսվում է նրա երկարատև ու սուր բանակափյուռ գրաբարի կողմնակիցների և աշխարհաբարի հակառակորդների դեմ: «Մատի» վրա աշխատելու ընթացքում Նալբանդյանը խորհրդակցում էր Նազարյանի հետ, հենվում էր նրա գործերի վրա: Տալով հայ գրականության տեսությանը՝ սկսած V դարից մինչև XIX դարի կեսերը, Նալբանդյանը եզրակացնում էր, որ շատ դարերի ընթացքում և, հատկապես XIX դարում գրաբարը արգելք է դարձել կրթված մարդկանց ընտրյալ շրջանի գրականության և ժողովրդական զանգվածների միջև: Հայ հին գրականությունից նա առանձնացնում էր Մեսրոպ Մաշտոցի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու անունները: Նալբանդյանը առաջինը հայ գրաքննադատության մեջ դրեց ժողովրդի կյանքի, օրյեկտիվ իրականության գեղարվեստական ճշմարտացի պատկերման հարցը: Խոսելով հայ գրականության խնդիրների մասին, նա դիմում էր ռուս գրականությանը նվաճումներին՝ Պուշկինին, Գոգոլին, Լերմոնտովին, դրանցում տեսնելով ռեալիզմի և ժողովրդայնության նմուշներ:

Համալսարանական տարիներին դրսևորվեց Մ. Նալբանդյանի տաղանդը որպես բանաստեղծ-քաղաքացի: 50-ական թվականների կեսերին նա գրեց մի շարք ռոմանտիկական բանաստեղծություններ, որոնք ներծծված էին քաղաքացիական մտիվներով, ազատության պայթույթով («Գարնան մուտ», «Մուսայից մուսային», «Մտաճությունը», «Վազող ջրին» և այլն): Հովհ. Թումանյանը, խոսելով Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ս. Ծահագիզի, Ղ. Ալիշանի և մյուսների ճակատագրի մասին, նշում էր. «Գրեթե հայոց բոլոր բանաստեղծները պանդուխտ են եղել իրանց բուն հայրենիքից, Հայաստանից հեռու են ապրել ու երգել, հայ ժողովրդին անձանդ, խորթ կարոտ են մնացել» («Մեր նախորդ շրջանի պոետները»): Այդ բանաստեղծներից էր նաև Նալբանդյանը, որը երազում էր այն ժամանակները, երբ հայրենիք՝ «Մայր Հայաստան» կվերադառնան նրա բոլոր պանդուխտ զավակները...

Հայ նոր գրականությունում Նալբանդյանն առաջինն է մշակում հասարակության մեջ բանաստեղծի տեղի հարցը: Պուշկինի հետևությամբ նա գրում է «Բանաստեղծ» հիանալի ռոմանսիտրը, հաստատելով բանաստեղծի բարձր կոչումը, նրա քաղաքացիական պարտքը, գովերգելով պոետական ոգեշնչումը: Նալբանդյանը բանաստեղծի ձեռքն է դնում «սուր հատու»՝ կոչելով պաղքատի հանուն ազատության: Նա թարգմանեց Պուշկինի «Կովկասի

գերին» պոեմից «Չերքեզի երգը», Լերմոնտովի «Մարգարե», «Վեճ», «Պալեստինոս» բանաստեղծությունները: Նալբանդյանին հատկապես մոտ էր լերմոնտովյան՝ հասարակական չարիքը մերկացնող բանաստեղծ մարգարեի ողբերգական կերպարը:

Նալբանդյանի վաղ պոեզիայում զգացվում են Լերմոնտովի ռոմանտիկական քնարերգության արձագանքները, հատկապես նրա «Մտածությունը» շարքում: Հայ պոեզիայի մեջ այդ ժանրը առաջինը Նալբանդյանն է մուծում: Մի փոքր ավելի ուշ «մտածության» ժանրին դիմեցին նաև Ս. Ծահագիզը և Գ. Բարխուդարյանը:

Համալսարանում սովորած տարիներին Մ. Նալբանդյանը գրում է առաջին խոշոր արձակ երկը՝ «Մինին» խոսք, մյուսին՝ հարսն» վիպակը (1856), որը երկար ժամանակ կորած էր համարվում: Վիպակը գրված է լուսավորական ռեալիզմի ոգով: Վիպակի հերոս Գևորգ Ծահույանցը՝ տիպական «լուսավորական» դրական հերոս է՝ ամեն ինչում օժտված ներքին ներդաշնակությամբ: Նրա կերպարում նկատել են իր՝ հեղինակի, «Հիշատակարանի» և «Մեղեխահարցուկ» վեպի ապագա «Կոմս Էմմանուելի» գծերը, որոնց մեջ նա առնականանում է և ձեռք բերում նոր հատկություններ: Վիպակի հիմքը կազմում է փիլիսոփայական-էթիկական պրոբլեմատիկան, որով ներծծված են պոմեն, կերպարները և ոճը: Այստեղից էլ գեղարվեստականության և գիտա-փիլիսոփայական հրապարակախոսության օրգանական սինթեզը: Հիմնական կոնֆլիկտը լուծելիս Նալբանդյանը ելնում է այն համոզմունքից, որ չարը ամենագոր չէ և նրան կարելի է հաղթել: Այստեղից էլ վիպակի ավարտում բարու հաղթանակը չարի նկատմամբ:

«Մինին» խոսք, մյուսին՝ հարսն» վիպակում դրված է մեկ կարևոր պրոբլեմ և՛ կանանց էմանսիպացիայի պրոբլեմը, որն այնքան բնորոշ է լուսավորական գաղափարախոսությանը: Նահապետական-ավատական կացությանը պայմաններում, որում ապրում էին հայերը, կանանց սպաճորտացման հարցերը հատուկ հրատապություն էին ստանում, և դա Նալբանդյանը լավ էր հասկանում, քանի որ ինքն էլ էր ճաշակել խորտակված սիրո դառնությունը... «Երջանիկ» ավարտով համոզված լուսավորիչ-դեմոկրատը կարծես թե ասում էր. հնարավոր է, որ Գևորգի ու Մանուշակի դիպվածը «տիպական» չէ, բայց հենց այդպես էլ պետք է լինի կյանքում, այդպես էլ կլինի:

Նալբանդյանի վիպակը ստեղծվում էր այն ժամանակ, երբ աշխարհաբարը նոր-նոր միայն սկսել էր մտնել գրականության մեջ, և էթե այն լույս տեսներ, ապա ընթերցողները վիպակը կստանալին ի. Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի հետ: Այդ առումով Նալբանդյանի վիպակը նորարարական էր և՛ ըստ բովանդակության, և՛ ըստ ձևի:

1858 թվականի մարտին Մոսկվայում լույս տեսավ «Հյուսիսափայլ» ամսագրի առաջին համարը, ամսագիր (1858—1864); որը կարևոր դեր խաղաց հայ գրականության և հասարակական մտքի զարգացման մեջ: Ամսագրի խմբ-

բազիրը Ստեփանոս Նազարյանն էր, գլխավոր աշխատակիցը՝ Միքայել Նալբանդյանը: Նրա համարձակ, սրի պես հատու հողվածները, ակնարկները, ֆելիետոններն ու պամֆլետները տոն էին տալիս ամսագրին: Նալբանդյանի մահվան 50-ամյակին նվիրված հողվածում Հովհ. Թումանյանը, վերհիշելով, թե ինչպիսի հետաքրքրությամբ էր պատանեկան տարիներին կարդում «Հյուսիսսասիայի» համարները, գրում էր. «Ծատ սիրեցի էդ բաց կապույտ, շողարձակ տետրակները և պատանեկան ոգևորությամբ կարդում էի: Առանձնապես դուր էին եկել Կոմս Էմմանուելի Հիշատակարանն ու մյուս գրվածքները...»:

Մ. Նալբանդյանի «Կոմս Էմմանուել» կեղծանունով տպագրված «Հիշատակարանը» (1858—1860) «Հյուսիսսասիայի» յուրատեսակ երգիծական բաժինն էր, որը հայ լրագրության մեջ նույն դերն է խաղացել, ինչ որ «Սովրեմեննիկի» հավելվածը՝ Դոբրոյուբովի «Սվիտոկը» ռուսականում: Իր «Հիշատակարանում» Նալբանդյանը մեծ վարպետությամբ էր օգտագործում հրատապ, քաղաքական առումով սուր նյութերի մատուցման տարբեր ձևերը՝ դրանք մերթ հանպատրաստի գրույցներ էին մտացածին գրուցակցի հետ, մերթ իբր անհայտ անձանցից ստացված նամակներ, մերթ հողված կամ գրախոսական՝ ուղարկված իբր «Հյուսիսսասիայի» թղթակցից, մերթ այլաբանական պատկերներ, մերթ զայրալից պամֆլետներ և կծու ֆելիետոններ... Այդ ամենը հմտորեն և օրգանապես կապված են միմյանց. «Հիշատակարանը» թողնում է ամբողջական հրապարակախոսական ստեղծագործության տպավորություն: Հեղինակը հանդես էր գալիս տարբեր կեղծանուններով (Սերովբե Ծահրեգ, Մեսրոպ Տիրատուրյան և այլն), որոնք յուրատեսակ գրական դիմակներ էին: Հրապարակախոսը ստիպված էր հանախ դիմել «եզովպոյան լեզվին»՝ մըշտապես զգալով ցարական գրաքննության դաժան ճնշումը: Բացի դրանից, այլաբանությունը պատկերավոր մտածելակերպի ուժեղ միջոցներից մեկն է, «գրելու սրամիտ եղանակ» (Լ. Ֆոյերբախ):

Նալբանդյանը հայ գրականության մեջ առաջինը մուծեց ֆելիետոնի ժանրը: Իր ֆելիետոններում նա ստեղծեց ծախսու լրագրողի և գիտնական-սխալաստի, քաղքենու և կեղծ հայրենասեր, կղերականի, արյունախում առևտրականի երգիծական վառ կերպարները, որոնցից մի քանիսը ըստ գաղափարագեղագիտական ընդհանրացման ուժի՝ դարձան տիպեր (Բեզգադե):

Երգիծական անավարտ «Մեռելահարցուկ» վեպում (1859), որը տպագրվում էր «Հիշատակարանի» հետ միաժամանակ, Նալբանդյանը լույս աշխարհ բերեց Բեզգադեի հոգևոր եղբորը՝ Խարոյախ գործարար պարոն Հովհանաթանյանցին, ի դեմս որի ժամանակակիցները ճանաչեցին Մոսկվայի հայտնի միլիոնատեր առևտրական Անանյանին: Վեպում պատմությունը տրվում է նույն ծաղրասեր Կոմս Էմմանուելի անունից: Նկարագրելով Հովհանաթանյանցիների փտած աշխարհի գարշ մթնոլորտը, Նալբանդյանը ասում է. «Ո՛հ, արևը շատ անգամ դեռևս պիտի մտանե հայերի ասական պղտոր հայացքի վերայով... գնալուն մեռյալները (ходячие трупы) դեռևս շատ ժամանակ պիտի կենդանի մարդիկ թվին արտասովելի ազգի աչքում»: Ուշագրավ է, որ այստեղ տրված է «գնալուն մեռյալներ» բառերի ռուսերեն թարգմանությունը: Նալբանդյանն առաջինն էր մուծում հայ ընթերցողի համար մի նոր հասկացություն, վերցված ռուս գրականությունից (Գոգոլի «Մեռած հոգիները»): «Մեռելահարցուկ»

վեպի գործող անձինք՝ Հովհանաթանյանցը, Ծաքարյանը, Մարկոսը և Մանթոլիսյանցը իրոք որ «մեռած հոգիներ» են: «Մեռելահարցուկի» իսկական հերոսը Կոմս Էմմանուելն է. «Նոր մարդ», որը զինված է դարաշրջանի հեղափոխական պայթույթի ներթմուչած առաջավոր գաղափարներով: Այդ առումով հետաքրքրական է գերեզմանատան տեսարանը. գերեզմանափորի խոսքերը («Մըշմարիտն ասեմ, ցավելու չեմ, եթե ամենայն օր գերեզման փորեմ այնպիսի մարդերի համար, որպիսու համար փորում են այս գերեզմանը») խորհրդանշաբար են հնչում ժողովուրդը հանդես կգա իբրև շահագործողների գերեզմանափոր, արտահայտությունը: Ժողովրդի մեջ Նալբանդյանը տեսնում էր այն ուժը, որն ի վիճակի է ոչնչացնելու բեզգադեների ու հովհանաթանյանցների հասարակությունը:

«Մեռելահարցուկին» հատուկ է լուսավորական ռեալիզմի պոետիկան: Սակայն զգացվում են նաև սոցիալական վեպի հատկանիշները, որտեղ առաջին պլան են մղվում հասարակական հարաբերությունները և կերպարները: «Մեռելահարցուկում», ինչպես նաև «Հիշատակարանի» մի շարք գլուխներում, առկա է քննադատական ռեալիզմի շունչը, որն իր հետագա զարգացումը ստացավ XIX-րդ դարի երկրորդ կեսի, XX-րդ դարի սկզբի հայ ռեալիստ գրողների ստեղծագործության մեջ:

«Հյուսիսսասիայ» ամսագրում տպագրված մի շարք հողվածներում և նոթերում Նալբանդյանը քննել է գրականության և արվեստի հրատապ պրոբլեմները, դնելով հայ ռեալիստական քննադատության և գեղագիտության հիմքերը: Նրա գեղագիտական հայացքները ձևավորվել են Բելինսկու, Չերնիշևսկու և Դոբրոյուբովի մատերիալիստական գեղագիտական ավանդույթներով: Գրականությունը և արվեստը դիտելով որպես ժողովրդական զանգվածների հոգևոր դաստիարակության հզոր միջոց, Նալբանդյանը բացահայտում էր գեղարվեստական ստեղծագործության զարգացման օրինաչափությունները, նրա տեղը և դերը հասարակական կյանքում:

Բացառիկ նշանակություն էր տալիս Նալբանդյանը գրական քննադատությանը: Իր առաջին հողվածը, տպագրված «Հյուսիսսասիայի» առաջին համարում (1858) և նվիրված Ստ. Նազարյանի «Հանդես նոր հայախոսության» (Մ., 1857) քրեստոմատիայի վերլուծությանը, նա այդպես էլ անվանել է՝ «Կրիտիկա», յուրացնելով այդ տերմինը (քննադատություն) ռուս գրական պրակտիկայից: Երևում է, որ տեսության հարցերում Նալբանդյանը հենվում է Բելինսկու՝ մասնավորապես նրա հայտնի «Մաս քննադատության մասին» հողվածի վրա:

Հայ իրականության մեջ Նալբանդյանն առաջինը սահմանեց գրական-գեղարվեստական քննադատության ֆունկցիաներն ու խնդիրները «Կրիտիկա», «Հանդես նոր հայախոսության» և հատկապես Պետրոպավլովյան ամբոցում գրած «Կրիտիկա». «Սոս և Վարդիթեր» (1864) հողվածում շարադրված նրա դատողությունների ընթացքից դժվար չէ եզրակացնել, որ նա փաստորեն պաշտպանում էր նաև Դոբրոյուբովի «իրական քննադատության» սկզբունքները: Հեղափոխական դեմոկրատների (այդ թվում՝ նաև Նալբանդյանի) քննադատությունը գերազանցապես «հրապարակախոսական» էր: Դա թելադրվում էր ժամանակի պահանջով, հեղափոխական դեմոկրատների ձգտմամբ՝

գրականությունը և արվեստը ենթարկել սոցիալ-քաղաքական պայքարի խընդիրներին, ազատագրական շարժման նոր շրջափուլում:

Տվյալ ազգի լուսավորության մակարդակի ցուցանիշ, չափանիշ էր համարում Նալբանդյանը քննադատությունը, որի մեջ, ինչպես և գրականության մեջ, արտացոլվում է «մարդկային բանականության վաստակը»: Քննադատությունը, նշում էր նա, «լինում է զգուշացուցիչ առաջնորդ հասարակության համար», այսինքն ձևավորում է հասարակական կարծիք: «Այն ազգը,— ասում էր Նալբանդյանը,— որ չունի կրիտիկա, չունի և մատենագրություն. պատճառ, մատենագրություն առանց կրիտիկայի, միևնույն է, ինչպես մարմին առանց հոգու...» (ընդգծումը մերն է (Ս. Դ.):

Մ. Նալբանդյանը մեզ թողել է գրաքննադատական վերլուծության հիսնյակի նմուշներ: Դրանց թվում են նրա նոթերը Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի առաջին հրատարակության (1858 թ.) մասին, տպված «Մենեյակահարցություն»՝ ծանոթագրությունների ձևով: Այդ նոթերում Նալբանդյանն ուշադրությունը բևեռում է գրականության ժողովրդականության պրոբլեմին: Աբովյանի վեպի ժողովրդականությունը, ըստ Նալբանդյանի, որոշվում է նաև գլխավոր հերոսի՝ Աղասու, ժողովրդի ծոցից դուրս ելած մի մարդու, ժողովրդի ոտնակոխ արված իրավունքների արի պաշտպանի, ժողովրդի բարոյական բարձր հատկանիշների կրողի, ընտրությամբ:

Նալբանդյան-քննադատը նկատում էր ամեն մի նորը, առաջադիմականը, որ ծնվում էր կյանքում և վճռականապես մերժում էր ամեն մի հետամնաց, մեռնող բան: Եվ կյանքը հաստատում էր նրա մտքերի ճշտությունը: Այդ իմաստով ուշագրավ է «Հիշատակարանում» տպագրված «Հայկական թատրոնը Մոսկվայի մեջ» գրախոսականը: Նալբանդյանը քննադատեց Ս. Վանանդեցու «Արիստակես» պատմական ողբերգությունը և միևնույն ժամանակ նեղուց «Արիստակես» պատմական ողբերգությունը և միևնույն ժամանակ նեղուց կանգնեց երիտասարդ դրամատուրգ Ն. Ալադարյանի «Վա՛յ իմ կորած հիսուն ոսկի» կատակերգության, որի թեման վերցված էր Թիֆլիսի հայերի կյանքից: Ժամանակակից թեմաներով, ազգային կերպարներով, իրական բախումներով պիեսների ստեղծման մեջ է Նալբանդյանը տեսնում ռեալիստական թատրոնի զարգացման հիմքը:

Գրախոսականում արտահայտված մտքերն ու գաղափարները Նալբանդյանը զարգացրեց «Ազգային թատրոն Պոլսի մեջ» ճառ-հոդվածում (1861): «Թատրոնի բեմը,— ասում էր նա,— ստոր չէ ուսումնական անբիռնից... թատրոնի բեմն է այն բարոյական անեղ դատաստանը, ուր արդարությունը և հանցանքը, առանց աչառության, ստանում են յուրյանց արժանի հատուցումը»: Արևելյան թատրոնի բեմից հնչած Նալբանդյանի կոչերը շուտով յուրացրեցին Գ. Սունդուկյանը և Հակոբ Պարոնյանը:

Թատերական արվեստի ռեալիստական ուղղության մղած պայքարում Նալբանդյանը հենվում էր համաշխարհային դրամատուրգիայի և թատրոնի, ամենից առաջ Օեքսպիրի փորձին: Նա խանդավառությամբ գրում էր «անգլիական թատրոնի պարճանքի և բանաստեղծական մեծ կախարհի» մասին: Նալբանդյանը բազմիցս դիմում էր նրան իր հրապարակախոսության մեջ, գեղարվեստական գործերում և նամակներում: Հատկապես Նալբանդյանի ուշադրությունը գրավում էր «Համետը»՝ տարբեր առումներով օգտագործելով

«Լինե՛լ, թե չլինե՛լ» նշանավոր մենախոսությունը: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունում (1862) այն ձեռք է բերում քաղաքական նշանակություն, սրելով ժամանակի գլխավոր պրոբլեմներից մեկը՝ վերաբերմունքը դեպի «գյուղացիական ռեֆորմը» Ռուսաստանում: «Այս խընդիրը,— ընդգծում էր հրապարակախոսը,— մահու և կյանքի խնդիր է. «to be or not to be» («լինե՛լ, թե չլինե՛լ»):

50-ականների վերջերին Ռուսաստանում հատմանում էր հեղափոխական իրադրություն, որը և կանխորոշեց Նալբանդյանի հետագա ողջ արակտիկ և գրական գործունեությունը: Նրա հակառակորդները փորձում էին բոլոր միջոցներով «Հյուսիսափայլը» դնել դժվարին կացության մեջ, խախտել նրա հեղինակությունը: 1859 թվականի սկզբին ամսագրի գլխին կախվեց փակելու, իսկ Նալբանդյանի գլխին՝ ձերբակալվելու սպառնալիք: Այդ իրադրության մեջ նա շտապ որոշում է բուժվելու պատրվակով մեկնել արտասահման: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում (մարտ-սեպտեմբեր) Նալբանդյանը եղավ Լեհաստանում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում: Որոշ տվյալներ ցույց են տալիս, որ նա Լոնդոնի Գերցեն—Օգարյով խմբի հետ կապեր էր հաստատել արդեն 1859 թվականին: Այն ծանր պայմանները, որոնցում լույս էր ընծայվում «Հյուսիսափայլը» Ռուսաստանում, ստիպում էին հայ հրապարակախոսին մտածել արտասահմանում հայկական ազատ տպարան ստեղծելու մասին, իսկ Գերցենի և Օգարյովի «Պոլյարնայա զվեզդան» և «Կոլոկոլը» նրա համար ցայտուն օրինակ էր: Նալբանդյանի ուղևորությունը Լոնդոն անհետք չմնաց նրա ստեղծագործության մեջ: Անգլիայից մեկնելուց հետո շուտով նա գրում է մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք ներծծված են բացորոշ հեղափոխական պայթյունով, և դրանց թվում նշանավոր «Ազատություն» բանաստեղծությունը (1859): Արդեն ժամանակակիցները ուշադրություն են դարձրել Նալբանդյանի «Ազատության» մերձավորությունը Օգարյովի համանուն բանաստեղծության հետ, որը առաջին անգամ հրատարակվել է 1858 թվականի «Պոլյարնայա զվեզդա» ամսանախում: Սակայն գլխավորը այստեղ Նալբանդյան-պոետի գաղափարա-գեղագիտական ընդհանրությունն է ուս դեմոկրատական ուղղության պոետների՝ Նեկրասովի, Օգարյովի, Դոբրոլյուբովի, Միխայլովի, Սերնո-Սոլովևիչի և ուրիշների հետ:

Մինչև Նալբանդյանի «Ազատության» հայտնվելը ազգային ուսման իգմով երանգավորված հայ քաղաքացիական քննադատության մեջ (Ռ. Պատկանյան, Գ. Դոդոխյան և այլն) գերակշռում էին վշտի ու թախիծի մոտիվները: Իր բանաստեղծություններով և ամենից առաջ «Ազատությամբ» Նալբանդյանը հայ պոեզիա մուծեց հեղափոխական ոգի: Մինչև նա ոչ ոք Հայաստանում այդպիսի կրթությամբ չէր զովերգել ազատությունը, պայքարի չէր կոչել այդպես վստահ և գործուն կերպով:

«Ազատությունը» սերտորեն հարում էր նաև Նալբանդյանի մյուս, արտասահմանում գրված, բանաստեղծությունները՝ «Մանկության օրեր» և «Ապոլլոնին»: Պոետը ոչ միայն պայքարի էր կոչում հանուն ազատության, նա պատրաստվում էր անձամբ մասնակցել նրան. հայրենյաց համար պայքարում պոետի տեղը բարիկադների վրա է:

Արդեն վերակոչված «Մեր նախորդ շրջանի պոետները» հոդվածում Թու-

մանյանը, գրեթե ամբողջությամբ մեջ բերելով Նալբանդյանի «Մանկության օրեր» բանաստեղծությունը, ասում էր, որ այն ժամանակը դաժան էր, պոետները ուզում էին սեր երգել, բայց երգում էին ազատության ծարավի ժողովրդի ծանր դրության մասին: «Չլինի դուք կարծում եք,— շարունակում էր նա,— թե այս բանաստեղծն (Նալբանդյանը— Ս. Դ.) ընդունակ չէր կյանքը զոհ բերել սիրած աղջկան... Նա ուրիշ օրերում այդ կաներ, բայց այժմ ազգի դառն վիճակը ծանրացել է արտին և նա ժամանակին է հարկ տալիս: Այդ հեշտության, սիրո և քնարի օրեր չեն, խավար է շուրջը... Այդպիսի ժամանակներում, այդ օրերում բանաստեղծն ուրիշ ցավ ունի...»: Դրանում է Նալբանդյանի «Ազատություն», «Մանկության օրեր» և «Ապոլլոնին» հայ դասական պոեզիայի ընտիր նմուշների քաղաքացիական պատար: Երտասահմանում Նալբանդյանը գրեց նաև ճանապարհորդական նոթեր, որոնք տպագրվեցին իր «Հիշատակարանում»: Փարիզում նա ծանոթացավ տեղի հայերի մշակույթի կյանքին, հանդիպումներ ունեցավ ականավոր բանաստեղծ և հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի հետ (հետագայում նրա «Պլպուլն Ավարայրի» և «Հայոց աշխարհիկ» ռուսնավորները կրնութագրի որպես «հոյակապ քերթվածք»), մերձեցավ «Արևմուտք» ամսագրի խմբագիր, 1848 թվականի հեղափոխության մասնակից Ստ. Ոսկանյանին: Նրանք հրապուրված էին Բերանժեի՝ Ֆրանսիայի ժողովրդական բանաստեղծի ստեղծագործությամբ: Նալբանդյանը «Հյուսիսասիայում» հրատարակել է Բերանժեի մի քանի երգեր իր թարգմանությամբ («Վայր ընկնող աստղեր», «Աղքատ կին», «Մեծ մայր»): Իսկ մինչ այդ նա լույս ընծայեց էժեն Սյուի «Թափառական հրեա» հայտնի հակակղերական վեպի առաջին գրքից կատարած իր թարգմանությունը՝ ընդարձակ առաջարկով (որը արտատպվեց «Արևմուտքում»):

Նալբանդյանը բարձր էր գնահատում ֆրանսիական մեծ գրող-դեմոկրատ և հանրապետական Վիկտոր Հյուգոյին: Նա Գյոթեի, Ծիլլերի և Հայնեի պոեզիայի կրթող երկրպագուն էր: Արտասահմանից վերադառնալուց հետո Նալբանդյանը «Հյուսիսասիայում» տպագրում է երկու հոդված՝ Ափրիված Ծիլլերի ծննդյան 100-ամյակին: «Ծիլլերը,— ասում էր նա,— զարթեցրել է և սնուցել հոգին զգալու այն բոլոր բարիքը, որ ամփոփված են ամենայն մարդու արտի խորքում, հոգին ազատության, հոգին հայրենասիրության, հոգին զգալու բարին և վսեմականը: Նա յուր մեծ քանքարը Ափրիլ է միշտ այն մեծ խորհուրդների միայն, որ ազնվացնում են և բարձրացնում են մարդս: Նա դրանով յուր բոլոր ժողովուրդը ազնվացուցել է և բարձրացուցել...» Այդպես է պատկերացնում Նալբանդյանը ազգային բանաստեղծի կերպարը, և Ծիլլերը դարձավ նրա համար իդեալ:

Եթե առաջ Նալբանդյանը գտնում էր, որ հայ ժողովրդի փրկությունը լուսավորության մեջ է, արտասահմանում նա հրաժարվում է այդ պատրանքներից: Ավարտելով իր ճանապարհորդական ակնարկները, նա գրում էր, որ խոսակցությունը լուսավորության մասին՝ առանց իսկական ազատության «կործուտաբեր իմաստականություն» է: Եվ նա բացականչում էր. «Կեցցե՛ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ»: Հեղափոխական այդ լուրնգներին հետևում էին նրա «Ազատության» տողերը:

1859 թվականի աշնանը Նալբանդյանը վերադարձավ Մոսկվա: Ծուտով

նա մեկնում է Պետերբուրգ, որը այդ տարիներին հեղափոխական Ռուսաստանի գլխավոր կենտրոնն էր: Այստեղ նա եղավ կես տարուց ավելի, մի կողմ չմնալով մայրաքաղաքի հեղափոխական ռուսաճողության-երիտասարդության կյանքից. Նալբանդյանը համալսարանում ուսանում էր Դ. Պիարևի և Ն. Ոստինի, նաև Ի. Ծավճավաձեի, Ա. Ծերեթելու, Ն. Նիլոյանի հետ միաժամանակ: Համալսարանի կովկասյան ռուսաճողությունը, որը առնչվում էր Չերնիշևսկու և «Սովրեմեննիկի» հետ, շնչում էր ազատագրական պայքարի թարմ մթնոլորտում: Հավանական է, որ Նալբանդյանը Պետերբուրգում ծանոթացել է աքսորից վերադարձած Տարաս Օնչենկոյին: Նա նրան էր ակնարկում, երբ «Երկրագործությունում» ասում էր, որ ցարական կառավարությունը «շղթաներով կապում է» Ուկրաինան, իսկ նրա «ազատության մարգարեներին պատասխանում է բանտով, կնուտով և քսորով»: Նման «ազատության մարգարե» էր Նալբանդյանը ինքը, որը տարել էր, մեծ Կորգարի նման, և հալածանքների, և բանտի, և քսորի բոլոր զրկանքները:

1860 թվականի հուլիսին Նալբանդյանը դիտերտացիա է պաշտպանում և նրան շնորհվում է արևելյան բանասիրության թեկնածուի գիտական աստիճան: Ծուտով նա նորից մեկնում է արտասահման, որի պաշտոնական նպատակն էր Հնդկաստանում ստանալ հարուստ մի հայ վաճառականի կտակած ժառանգությունը՝ Նոր Նախիջևանի լուսավորության կարիքների համար:

4

Մ. Նալբանդյանի արտասահմանյան վերջին ուղևորությունը, որը տևեց ավելի քան մեկ ու կես տարի (1860—1862), նրա համար վճռական նշանակություն ունեցավ: 1860 թվականի աշնանը ազատության երգիչը առաջին անգամ ոտք դրեց հայրենի Հայաստանի հողին. նա եղավ Էջմիածնում, Խ. Արովյանի հայրենիքում՝ Քանաքեռ գյուղում: Օջականում այցելեց Մեսրոպ Մաշտոցի լքված գերեզմանը և այդ օրերին գրեց «Օջական» հուզիչ բանաստեղծությունը, որտեղ կան այդպիսի տողեր.

Օջակա՛ն...
Վե՞հ հայերի գերեզման.
Ավերակ տաճարիդ մեջ
Մեսրոպի վայր հանգստյան,

Որ ազգին գիր պարզենց,
Կյանք տվեց հայոց լեզվին,
Ազգը նորա զլացավ
Գիր ընծայել անշուք շիրմին:

Թախծոտ արտով թողեց Նալբանդյանը հին Հայաստանի հողը և ճանապարհ ընկավ դեպի հեռավոր ափեր...

Ուղևորության ժամանակ Նալբանդյանը երկու անգամ եղել է Թուրքիայում՝ 1860 թվականի վերջին և Հնդկաստանից վերադարձի ճանապարհին՝ 1861 թվականի վերջին: Խանդավառությամբ ողջունեց մեծ հայրենասերին Կ. Պոլսի «Մեղու» լրագիրը, որը խմբագրում էր նրա համախոհ և զինակից Հարություն Սվաճյանը: Նալբանդյանը գործուն մասնակցություն ունեցավ այն քաղաքական պայքարին, որ մղում էին արևմտահայ դեմոկրատները «Ազգա-թիճ սահմանադրությունը» կենսագործելու համար: Փարիզում եղած ժամանակ Նալբանդյանը լույս ընծայեց ծրագրային մի աշխատություն՝ «Երկու տող» պամֆլետը (1861), որտեղ մերկացնում էր իր գաղափարական հակաստակորդ-ներին, պաշտպանելով «Հյուսիսափայլի» և «Մեղուի» դեմոկրատական ուղ-ղությունը: «Երկու տողում» նա առաջ է քաշում ծրագիր, որը դարձավ հայ հեղափոխականների ծրագիրը՝ նա դնում էր զինված ապստամբություն կազ-մակերպելու հարցը և երդում էր տալիս հավատարիմ մնալ «խելոճ հայի» ազատության գործին:

Թուրքիա կատարած իր ուղևորությունների ժամանակ Նալբանդյանը շփվել է արևմտահայ ականավոր հասարակական գործիչներ և գրողներ Ս. Թազվորյանի, Խ. Օտյանի (սպազա երգիծարան Երվ. Օտյանի հոր), Մ. Մա-մուրյանի, Հ. Բյաթիսյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի, Ծերենցի հետ: Նրանցից շա-տերը կրել են Նալբանդյանի գաղափարական բարերար ազդեցությունը:

Ծորջ տասն օր անցկացրեց Նալբանդյանը հեղափոխական Իտալիայում, որտեղ այն ժամանակ Ջ. Գարիբալդու ղեկավարած ազգային-ազատագրական շարժումը մտել էր իր վճռական փուլը: 1861 թվականի հունվարի 11-ին Նեապոլից Հ. Սվաճյանին գրած նամակում նա հառում է իր հայացքը դեպի ստրկացված Հայաստանը: Իտալական ժողովրդի հերոսական պայքարի ան-միջական արձագանքն էր Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը», որ հրա-տարակվեց 1861 թ. և «Հյուսիսափայլում», և «Մեղուում»: Այդ երգում, որը նույնպես ժողովրդական է, որքան և «Ազատությունը», փառաբանվում է իրենց հայրենիքի ազատության և անկախության համար մարտնչող իտալացի հայ-րենասերների արիությունն ու անձնուրացությունը:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կըզոհվի:

Ուշագրավ են «Երգի» եզրափակիչ քառյակները, որոնք ուղղված են հայ-րենասիրուհիներին և կոչ են անում հետևել իրենց իտալացի քույրերի օրինակին: Մ. Նալբանդյանը նորից այցելել էր Լոնդոն՝ 1861 թվականի սկզբին և 1862 թվականի սկզբին: Այդ անգամ նա սերտ կապեր հաստատեց Լոնդոնի հեղափոխության կենտրոնի՝ Գերցենի, Օգարյովի, Բակունինի հետ: Կան տրվ-յալներ, որոնց հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Նալբանդյանը մաս-նակցել էր հեղափոխական գաղտնի ընկերության՝ «Ջեմյա ի վոլյայի» ծրագ-րային փաստաթղթի՝ Օգարյովի «Ի՛նչ է հարկավոր ժողովրդին» պրոկլամացիա-յի (1861) մշակմանը և օգտագործել էր այն «Երկրագործությունում»: Բակու-

նին նամակներից՝ Նալբանդյանին, ինչպես և քննչական հանձնաժողովի նյութերից պարզ երևում է, որ Գերցենը և Օգարյովը ի դեմս Նալբանդյանի տեսնում էին իրենց հավատարիմ գործակալին՝ «Կոլոկոլը» և լոնդոնյան մյուս հեղափոխական գրականությունը Ռուսաստանի հարավում, Կովկասում և Արևմտահայաստանում տարածելու գործում:

1862 թվականի ապրիլին Նալբանդյանը Լոնդոնից մեկնեց Փարիզ, որ-տեղ նա հանդիպումներ էր ունեցել Ի. Ս. Տուրգենևի հետ: Ապրիլի 28-ին «Հայեր և որդիներ» վեպի հեղինակը գրում էր Գերցենին. «Նալբանդյանը իս-կապես որ գերազանց տղա է— և ես նրան անկեղծորեն սիրեցի»: Կան որոշ տվյալներ, որոնք թույլ են տալիս ենթադրել, որ Նալբանդյանը Փարի-զում ծանոթացել է Մարկո Վոլշոկի՝ ուկրաինացի և ռուս ականավոր կին գրողի, Օնչենկոյի, Տուրգենևի, Պիսարեի, Գերցենի, Նեկրասովի, Դոբրոլյու-բովի բարեկամուհու, «Սովրեմեննիկի» և «Կոլոկոլի» աշխատակցուհու հետ:

Այդ օրերին Փարիզում լույս տեսավ Մ. Նալբանդյանի գլխավոր աշխա-տությունը՝ «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», որը հիմնականում գրվում էր Լոնդոնում: Նրանում առավել լրիվ ու վառ արտահայտվեցին Նալ-բանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքները: Նալբանդյանը նրան-ցից էր, ովքեր լավ էին հասկանում, որ Ռուսաստանում հատուկանում է «հե-ղափոխական պայքար» (Վ. Ի. Լենին): «Ստորույր կացինով կվճռե գործը»,— հայտարարում էր նա: «Ռուսիո մեջ խմորված ազատությունը,— գրում էր Նալբանդյանը,— համարձակ կարելի է մարդկային ազատություն անվանել... Ռուսիո ազատությունը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերու-թյամբ, մեծ խորհուրդ ունի...»: Նալբանդյանը ամենայն անողորքությամբ խա-րազանում էր ազգային խտրականության քաղաքականությունը, պաշտպա-նում բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարությունը: «Փրկության հնարը» Նալբանդյանը, ինչպես ռուս հեղափոխական դեմոկրատները, տեսնում էր հա-մայնական հողատիրության մեջ: Ծիշտ է, այդ «համայնական սոցիալիզմը» կրում էր ուտոպիական բնույթ: Սակայն, ի տարբերություն ֆրանսիական սոցիալիստ-ուտոպիստների, հեղափոխական դեմոկրատների, այդ թվում Նալ-բանդյանի, գործունեությունը բնորոշվում է մարտական դեմոկրատականու-թյամբ, հեղափոխական նպատակասլացությամբ:

«Երկրագործությունում» առավելագույն ուժով է դրսևորվել Նալբանդյանի հրապարակախոսական տաղանդը: Նալբանդյան-գրողի ոճի յուրահատկությու-նը հրապարակախոսականի և գեղարվեստականի զուգակցման մեջ է: Հրա-պարակախոսությունը բառիս բուն իմաստով օրգանապես մտնում է նրա ար-ձակի գեղարվեստական հյուսվածքի մեջ, իսկ գեղարվեստական պատկերա-վորությունը բնորոշ է նրա «Հիշատակարանին», գրական-քննադատական հոդ-վածներին, հասարակական-քաղաքական թեմայով գրված աշխատություն-ներին և նույնիսկ իր նամակներին: Նալբանդյանը հանդիսացավ գեղարվեստա-կան հրապարակախոսության հիմնադիրը հայ գրականության մեջ:

1862 թվականի մայիսի վերջերին Մ. Նալբանդյանը վերադառնում է Պետերբուրգ և կապեր է հաստատում Ն. Չերնիշևսկու և Ն. Սերնո-Սոլովևիչի գլխավորած «Զեմլյա ի վոյա» գաղտնի ընկերության կենտրոնի հետ: Այդ առումով ուշագորավ է Օգարյովի և Գերցենի 1862 թվականի հունիսի 24 (հուլիսի 6)-ի նամակը Ն. Սերնո-Սոլովևիչին. Նալբանդովը «ուսկի հոգի ունի, նվիրված է աճախահանդիր, նվիրված է միամտորեն» մինչև սրբություն... Ողջունեցեք նրան՝ դա մի ազնվագույն մարդ է, ասացեք նրան, որ մենք հիշում և սիրում ենք իրեն»:

Մ. Նալբանդյանն արտասահմանից վերադարձավ այն ժամանակ, երբ ռեակցիան վճռական հարձակում էր սկսել Ռուսաստանի առաջադիմական ուժերի վրա: 1862 թվականի հուլիսի 7-ին կայսրը հրաման արձակեց Ն. Չերնիշևսկու, Ն. Սերնո-Սոլովևիչի, Մ. Նալբանդյանի և մյուսների ձերբակալության մասին: Նրանք մեղադրվում էին «Լոնդոնյան պրոպագանդիստների» (Գերցեն—Օգարյովի) հետ առնչվելում:

Ծորջ երեք տարի (1862—1865) Նալբանդյանը նստեց Պետրոպոլսկովյան ամրոցի Ալեքսեյան ռավեյինում: Բանտարկության մեջ էլ նա հավատարիմ մնաց իր հեղափոխական-դեմոկրատական սկզբունքների: Բանաստեղծական «Ուղերձում» Հ. Սվամյանին (Մեչուխեչա) Նալբանդյանը մեծ հույսեր էր կապում հայ ժողովրդի ազատագրության արի մարտիկի հետ, կոչ անելով նրան շարունակել իրենց սկսած ընդհանուր ազգային գործը: Ամրոցում նա գրում է նաև «Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը» և «Հիշենք» բանաստեղծությունները: Իրանից առաջինը պատասխան է Բ. Պատկանյանի «Վարդան Մամիկոնյանի երգին» (1861), իսկ երկրորդը՝ Ռ. Պատկանյանի «Օտարուհին և հայ պատանին» (1861) բանաստեղծությունից «Պատանու երգին»: Այստեղ ընդհարվում են ստրկացված Հայաստանի ազատագրության ուղիների երկու սկզբունքների տարբեր ըմբռնումները՝ Պատկանյանի ռոմանտիկական պատրանքները և Նալբանդյանի այդ հարցի հեղափոխական-դեմոկրատական լուծումը: Նույնիսկ մտայլ բանտում Նալբանդյանը չկորցրեց իր հավատը հանդեպ «ստրուկների ազգի» (Չերնիշևսկի) ապագան և կոչ էր անում «թշնամու արյունով մեր թրին ջուր տանք, ազգ... փրկենք, ազատենք»:

Իսկական ազատասեր և ճշմարտասեր, Նալբանդյանը «բանականության արով» (ամրոցում նա այլ միջոցներ չունեցրեց) դիմազերծ էր անում Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազովսկու տիպի փարիսեցիներին: Նրա դեմ «Հյուսիսափայլում» և «Երկու տող» պամֆլետում սկսած սուր քննադատությունը այդ տարիներին իր ավարտումը ստացավ «Կնդուկ պոչատի և նորա Սանչոյի մկրտությունը» երգիծական բանաստեղծության մեջ: Խավարամուլների և կղերականների նկատմամբ իր «ահել դատաստանը» Նալբանդյանը տեսնում է նաև գրաբարով գրված «Աղցմիք» երգիծական շարքում (1864): Այդ շարքը իր մեջ զուգորդում է ազգային և համաշխարհային (Միլտոն, Վոլտեր, Բայրոն, Պուշկին) գրականության ավանդույթները: Դեռ 50-ական թվականներին Նալբանդյանը գրել էր «Վեցերորդը մի՛ շնար...» բանաստեղծությունը, որը ծաղրում էր «ողջախոհ» կեղծ արբերին: Նույնը նա անում է «Աղցմիքում», հատկապես «Նախահոր արկածները» պոեմում, որը Ադամի և Եվայի մա-

սին բիրիական լեզենդի ծաղրանմանեցումն է: Նալբանդյանը «աստվածային» նյութի հիման վրա պաշտպանում է «բնական մարդու» և «բնական բարոյական զգացմունքի» լուսավորական այն նույն իդեալը, որով տոգորված էր նաև նրա «Միհին» խոսք, մյուսին՝ հարսն» վիպակը: Այստեղից էլ բնաբանների ընտրությունը Բայրոնի «Գյաուրից» ի պաշտպանություն բնական սիրո և Շեքսպիրի «Հուլիոս Կեսարից» («...Այս մեկը մարդ էր») ի պաշտպանություն մարդու մեջ ներդաշնակ զուգակցման այն հատկությունների, որոնք պարզել է բնությունը: Այդ նույն շեքսպիրյան ասույթով էր ավարտվում նաև Նալբանդյանի «Ժ. Ժ. Ռուստոյի հիշատակին» (1865) բանաստեղծությունը.

Մո՛ւմը եմ դնում ես այդ քարին,
Ութուն յոթը տարուց ետ՝
Քեզ պատվում է հայի որդին.
Եվ նա՛ մա՛րդ է, վա՛րդապետ:

Հավատարիմ հումանիզմի բարձր իդեալներին, Նալբանդյանն իր «Երկրագործությունը» ավարտում էր հետևյալ խոսքերով. «Այո՛, մարդն է մեր կատարելությունը»՝ ideal և նորա էական և իրական պետքերի ավելի, ուրիշ բանի հետ վերաբերություն չունիմք»: «Ի՞նչ է մնում մեզ... Քարոզել մարդը...»: Եվ ճգնված «չոր գիլյուտինով», Նալբանդյանը ամրոցում էլ շարունակում էր «քարոզել մարդը»:

Պետրոպոլսկովյան ամրոցում Նալբանդյանը մի շարք աշխատություններ գրեց գրականագիտության, լեզվաբանության, գեղագիտության և փիլիսոփայության վերաբերյալ: «Կրիտիկա. Սոս և Վարդիթեր» (1864) ծավալուն հոդվածում նա հետազոտում է XIX-րդ դարի կեսերի հայ գրականության զարգացման հիմնական պրոբլեմները: Համեմատելով Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիս» վեպը Գոգոլի «Մեռած հոգիների» հետ, դրանով իսկ ընդգծում էր այն շատ կարևոր միտքը, որ հայկական ռեալիզմը պետք է ընթացանա «գոգոլյան ուղղությամբ», այսինքն՝ քննադատական ռեալիզմի ուղիով, որին պատկանում էր ապագան: Այդ աշխատության մեջ առավել ցայտուն է դրսևորվել Նալբանդյան-քննադատի և ռեալիզմի տեսաբանի տաղանդը: Պոռչակների վեպը վերլուծելիս նա զարգացնում է գրականության ժողովրդայնության պրոբլեմը: «Ամեն բանից առաջ,— ասում է Նալբանդյանը,— քննելիք է ազգի կյանքը. որովհետև այդ կյանքն է բանաստեղծի հիմքը, որի վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը»:

Մեծ եռանդով էր Նալբանդյանը աշխատում նաև հայոց լեզվի հարցերի վրա: Ամրոցում նա հղացավ մի լուրջ ուսումնասիրության՝ «Աշխարհաբարի քերականություն», որից մեզ հասավ միայն «Ներածությունը»: Այն շատ կարևոր է նաև հայ հեղափոխական-դեմոկրատի գեղագիտական ուսմունքը, մասնավորապես գեղեցկի պրոբլեմը հասկանալու համար, որը նա լուծում էր մատերիալիստական դիրքերից: Քերականության «Ներածության» մեջ Նալբանդյանը հոգեկան պահանջմունքները ուղղակի կախման մեջ է դնում մարդկանց կյանքի նյութական պայմաններից. «Պարզ է թե պետքը նախընտիր է բան թե գեղեցկությունը, որովհետև կյանք չկա, եթե պետքերը չգոհացվեն»:

Թե որքան լրջորեն էր Նալբանդյանը զբաղվում փիլիսոփայական հար-
2 Մ. Նալբանդյան, Երևին — 17—

ցերով, վկայում է նրա «Հեզելը և նորա ժամանակը» (1863) աշխատությունը, որը մինչմարքայան մատերիալիստական փիլիսոփայության բարձրակետն է հայ իրականության մեջ:

1864 թվականի վերջին Սեմատը դատավճիռ արձակեց Նալբանդյանի գործով և մեկ տարի անց նրան ուղարկեցին աքսոր՝ Սարատովի նահանգի Կամիշին քաղաքը, որտեղ նա 1866 թվականի մարտի 31 (ապրիլի 12)-ին վախճանվեց թոքախտից: Կատարելով հանգուցյալի վերջին խնդրանքը, Նալբանդյանի հարազատները նրա աճյունը տեղափոխեցին հայրենիք՝ Նոր Նախիջևան: Նա թաղվեց Սուրբ Խաչ վանքում, Հ. Ալամդարյանի գերեզմանից ոչ հեռու...

Հովհ. Թումանյանը Միքայել Նալբանդյանին անվանեց «հայոց գրականության համատեղության ամենավառ, ամենապայծառ աստղերից մեկը»: Այդպիսին էլ Կ՛նա ժողովրդի հիշողության մեջ նրա կերպարը, որի կյանքը սխրանք էր հանուն մարդու երջանկության:

ՍԵՐՊԵՅ ԴԱՐՈՆՅԱՆ

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատ աստվածն այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել,
Իմ հողանյութ շինվածքին
Կենդանություն պարգևել:
Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռքս պարզեցի
Եվ իմ անզոր թևերով
Ազատությունն գրկեցի:

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրորոցում կապկապած
Լալիս է անդադար,
Մորս քունը խանգարած,
Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել,
Ես այն օրից ուխտեցի
Ազատությունը սիրել:

Թոթով լեզվիս մինչ կապերը
Արձակվեցան, բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խնդացին ու բերկրեցան,
Նախկին խոսքն որ ասացի,

Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ.
Ազատութիւն, դուրս թռավ
Իմ մանկական բերանից:

«Ազատութիւն,— ինձ կրկնեց
Ճակատագիրը վերևից.—
Ազատութեան դու գինվոր
Կամիս գրվիլ այս օրից:
Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհը,
Քեզ շատ փորձանք կը սպասե.
Ազատութիւն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:

— Ազատութիւն,— գոչեցի,—
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար՝ ազատութիւն»:

ՀԻՄԱՐԱՅ՝ ՌԻՍՄԱՆ ՎՐԱ ՌԻՆՅԱՍԿ ԿԱՐՄԻՔԸ

Ի՞նչ քո անձնդ մանուկ մատաղ, կըշարշարես նաֆիլե,
Հոգիդ, կյանքդ ուսման համար՝ որ շատ հիմար պոշ պան է.
Վարդապե՛տ մի կուզես ըլլալ, թե աստղաբաշխ փիլիսոփա,
Թե կուզես որ իմաստութեանդ վրա աշխարհ գարմանա:
Ինչո՞ւ է պետք գրել կարդալ՝ որ մեկ փողի չի ածեր,
Գլխիդ հազար գիրք ժողովել՝ բանդ գործդ ձգել անտեր:
Ի՞նչ հարկավոր միշտ ամեն օր՝ նոր նոր բաներ մտքեդ հանել,
Կամ առաջվան ընկերներուդ՝ ախմախ, հիմար, պակաս կանչել:
Արի՛ երթանք շուտով խանութ մեր զանազան հնարքով
Ապրանք ծախենք թեկուզ մեր հորը, սակայն շատ մեծ օգուտով:
Ինձ վրա դու մեկ լավ նայե՛ որ չգիտեմ սնունս գրել,
Ընդ հակառակն փողը ճիպումս՝ հաղարավոր ձագ է հանել:

Դու ե՞րբ տեսար խելոք գիտուն՝ որ հորերուս ատեթով
Աստված պաշտեր, ժամը երթար, պասը պահեր հավատքով.
Արի՛ բա՛ց թող այդ ուսումը, դու որ այժմեն՝ շես հավան
Եկեղեցվո կանոնքներուն, վաղը կըլլաս փրողեստան.
Ո՛չ պաս գիտնաս և ո՛չ ուտիք, ո՛չ հավատքով աղոթել.
Ո՛չ մեղքդ լալ ջերմ արցունքով, ո՛չ աստուծո տուն մտնել:
Ճեպըդ նայե, թե որ լի՛ք է ոսկի արծաթ փողերով,
Փիլիսոփա գիտնականեն դու միշտ վե՛ր ես՝ իմ խելքով՝
Զորե փողով ամեն բանը կըլըմըննա աշխարհիս,
Բայց ուսումով գիրք կարդալով չի կշտանալ փորերնիս:
Ներկա դարուս ուսումնականք ինչ մեծ գիտեն, ինչ իշխան.
Ազատ աստված մեզ ստեղծեց, կասեն, կըլլան ման կուրաք:
Բայց որ երթանք մենք խանութը, բարև կուտանք ամենուն
Եթե աղա, իշխան անձինք՝ մեզիմեն պատիվ կառնուն,
Փող շատ ըլլա՝ ուտենք հագնենք՝ գինին խմենք ու պառկենք.
Եվ աս կերպով մեր օրերնիս՝ ուրախութեամբ անցընենք.
Մեր գիտցածը մեզի կօզնե, թե հավատքի զորութիւնը,
Եկեղեցի, ավետարան, ամուր պահենք մեր մտքումը:

ՄԱՐԳԱՐԵ

(Լեռնեռովից)

Հավերժը ինձ այն օրից, երբ
Շնորհ տվեց մարգարեի,
Չարութեան ու հանցանքի էջը
Մարդոց աշքում կարդում էի:

Ես սկսա սեր քարոզել,
Թուրք ուսումը ճշմարտութեան.
Ինձ մերձավորքս ևս կատղած՝
Քար ձգեցին անարգութեան:

Մոխիր ցանած գլխիս վերա՝
Ես քաղաքից փախա աղքատ.
Անապատում բնակիմ ահա
Տյառն շնորհիվ, ինչպես թռչնակ:

Հավերժի ուխտը պահելով,
Ինձ արարածք խոնարհում են.
Աստղերն էլ խոսքիս լսելով
Ուրախ շողերով խաղում են:

Բայց, երբ ամբոխված քաղաքից
Ծա շտապով անցնում եմ,
Մերերը անձնասիրությամբ
Ցուրյանց տղերքին ասում են.

«Նայեցե՛ք, սա օրինակ ձեզ,
Չապրեց մեզ հետ, նա հպարտ էր,
Կույրը ուղեց հավաստել մեզ
Թե նորա բերնով աստված խոսում էր:

Նայեցե՛ք, տղերք, նորա վերան,
Ի՞նչպես նվաղ ու գունաթափ.
Ի՞նչպես, անարգ, խեղճ, կնճռադեմ
Ի՞նչպես անարգում են նորան»:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Նմանություն

Քանի բանաստեղծն շունի մուսայից
Մի բան երգելու հատուկ հըրաման,
Նորա քնարը միշտ մունջ է մնում,
Ինքը անհոգի, անզոր ու անձայն:

Բայց երբ երկնքից կըփայլե հոգուն
Անաղոտ լույսը պայծառ արևին,
Նա կմոռանա բոլոր աշխարհը,
Այլ չի պատկանիլ նա այս աշխարհին:

Գրիչը ձեռին թղթի դաշտումը
Կվազե արագ, ինչպես եղջերու,
Ո՛ր ոք չէ կարող նորա հակառակ
Իզուր փորձ փորձել կամքը կոտրելու:

Նա այն ժամանակ սուր ունի հատու,
Կըրակ է թափում այրող բերանից.
Մուսան նորանով խոսում է մեր հետ,
Սիրտ է զմայլում նորա երգերից:

Նա այն միջոցին ոչինչ այլ բան չէ,
Բայց եթե թարգման մուսայի խոսքին,
Նորա ասածը, որ նա լսում է,
Մեզի բաշխում է զինչ գոհար անգին:

Ոչինչ դատավոր, ոչինչ իրավունք
Չեն այնքան սուրբ, ճիշդ, ջինջ, քան հայելի,
Որքան դատաստան բանաստեղծ հոգուն
Մի բան ասելում՝ թե չար, թե բարի:

Ողջ մին է նորան՝ եթե թագակիր,
Եթե սոսկական քաղաքացի լով.
Պատճառ՝ ուղիղը խոսելուց հետո
Պետք է սպասել դառնալու մերկ, բով:

ՎԱԶՈՂ ԶՐԻՆ

Իստակ ջուր վազուկ, արդյոք ի՞նչ կլիներ,
Որ քո ալիքներ տաներ իմ ցավեր,
Կամ ի՞նչ կլիներ, եթե իմ վիշտ ու լաց
Ինչպես ծուխ օդում ցրվեին հանկարծ:

Կամ ինչո՞ւ համար ուրախությունը
Թռչում է շուտով, մընում է ցավը.
Թո՛ղ քո ալիքներ ցնդեն իմ վշտեր,
Լվանան սիրտս թո՛ղ քո մասնիկներ:

Սիրտս խոցված է զանազան կողմից,
Արյուն ու շարավ կթափի երակից.
Լվա՛, մաքուր ջուր, սրբե՛ ինչպես հուր,
Թո՛ղ փայլի սիրտս, չըմնա մի մուր:

Դու սըրբեցիր ինձ՝ երբ որ ես ծնա,
Ես քո մեջ իստակ ձեռքով թաղվեցա.
Դու լվացող ես հոգու ու մարմնի,
Լվա՛ իմ սիրտս, թո՛ղ քեզ պես փայլի:

Թող մաքուր լինիմ, ինչպես դու սուրբ ես,
Թող ողջ աշխարհին երևիմ քեզ պես:

ՎԵՅԵՐՈՐԳԸ — ՄԻ՛ ՇՆԱՐ

Եվրոպացոց առհասարակ քաղաքական մի ծես էր,
Որ այր մարդը հանդիպելիս՝ կնոջ ձեռք կպաշեր.
Զկար թեև խենեշության մի անպարկեշտ նշանակ,
Բայց վեցերորդ Պիոս պապը դուրս տվեց մի մեծ կոնդակ.

«Որ ոչ մի մարդ այնուհետև կին մարդու կամ աղջկա
Զըհանդգնի ձեռք պաշել ըստ հասարակ կանոնին.
Թե լուկ նայելն աղջկերանց և կամ կնիկների վերա
Սաստիկ մեղք է, արդեն ընդդեմ աստվածային օրենքին»:

Նա պատժում էր, նզովում էր հրապարակավ մարդերը,
Որ յուր խոսքը չէին պաշտում ու յուրյանց հին կանոնով
Վարվում էին միշտ համարձակ, ինչպես յուր քարտուղարը
Բռնրվեցավ այս հանցանքում ու դատվեցավ ժողովով:

Քարտուղարը խելոք մարդ էր, նա գիտեր որ Պիոսը,
Թե կին գտնե, պիտի անշուշտ պաշե նորա ոտները,
Բարկացել էր նորա վերա, յուր ամոթի փոխանակ
Աշխատում էր ողջ քաղաքին պապը առնել խայտառակ:

Զգիտեմ ինչո՞ւ. բայց գիտեմ որ Գերմանիո թագուհին
Հյուր էր եկել պապի մոտը մի օր, երբ նա տանը չէր.
«Պարտեզումը նա ճեմում է», — ծառաները ասացին.
Թագուհին էլ գնաց պարտեզ, որ գտնվում էր տան մոտին:

Իմ պապը երբ տեսավ նորան, տեսավ չքնաղ երեսը,
Եփ էր գալի երակներում... արյունը.
Թեպետ նա միշտ անսխալ է ու Քրիստոսի փոխանորդ,
Սակայն բռնեց ձեռքը տիկնոջ, քաշեց նորան իրեն մոտ:

Երբ առանձին ջերմ համբույրներ նորա ձեռին տալիս էր,
Քարտուղարը ծառի հետքից՝ պարզ ամենը տեսնում էր.
Նա յուր մտքում ուրախացավ, ասաց՝ ա՛ ա՛ դու էլ ընկար.
Առավ ածուխ, գրեց պատին. «Վեցերորդը՝ մի՛ շնար»:

Պապը տեսավ որ յուր գործը քարտուղարը իմացավ,
Այն կոնդակը որ տվել էր, բոլորովին չբացրավ.
Քարտուղարը այն մասին գրեց, որ պապը վեցերորդ էր,
Մանավանդ այս համարները խորհրդական են թիվեր:

1855 թ., Մոսկվա.

ՎԱՅՐ ԸՆԿՆՈՂ ԱՍՏՂԵՐ

«Հայրիկ,— ասաց դուստրը հորը,—
Կապույտ երկնքի վերա
Ո՞րքան աստղեր փայլում են վառ,
Ասես համար, թիվ չըկա.
Ասում են ամենայն մարդ
Աստղիկ ունի երկնքում.
Ճշմարիտ է, ասա՛, հայրիկ,
Ի՞մը ո՞րտեղ է փայլում»:
— Այո՛, դատրիկ, այդ աստղերը
Ունին հաշիվ ու համար,
Եվ մեզանից յուրաքանչյուր
Մի աստղ ունի յուր համար:
«Հայրիկ, տե՛ս, տե՛ս, աստղը թռավ,
Հետքից պայծառ գիծ թողեց.
Աստղիկն ընկավ երկնքիցը.
Մյուս անգամ այլ չերևեց»:
— Ո՛հ, իմ դատրիկ, հանգիստ կացիր,
Դա մեծատան մի աստղ էր,
Որ յուր օրում, յուր կյանքումը
Խիղճ ասածը չըգիտեր.
Աղքատները նորա դռնից
Գիշեր ցերեկ հալածված.
Մի մարդ չըկար նորան ծանոթ,

Որ շրջիներ վշտացած:
«Հայրիկ, տե՛ս, տե՛ս, աստղ թռավ,
Հետքից պայծառ գիծ թողեց,
Աստղիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս անգամ այլ չերևեց»:
— Ով իմ զավակ, մի՛ վրդովվիր,
Դա աղջկա մի աստղ էր,
Որ յուր հոր ու մորը խոսքը
Յուր կյանքումը հարգած չէր.
Նա փախել էր յուրյանց տնից...
Մուր էր քսել տան վերա...
Յուր ծնողքը լացուցել էր,
Ինչքը վատնել անխնա:
«Հայրիկ, դարձյալ թռավ մի աստղ,
Վայր ընկավ նա երկնքից.
Հայրիկ, ո՛վի աստղն էր արդյոք,
Որ զրկվեցավ յուր տեղից»:
— Ո՛հ, դատրիկս, հանգիստ կացիր,
Կեղծավորի դա աստղ էր,
Որ յուր օրում ուղիղ մի խոսք
Մարդու երբեք ասած չէր.
Փարիսական յուր ձևերով
Աշխարհք խաբեց, զարմացուց,
Այդ պատճառով աստված նորա
Աստղի լույսը խավարցուց:
«Հայրիկ, տե՛ս, տե՛ս, մյուս աստղ թռավ
Եվ գիծ անգամ չըթողեց,
Աստղիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս անգամ այլ չերևեց»:
— Ո՛հ, սիրական, խաղաղ մնա՛,
Բռնակալի դա աստղ էր,
Որ աշխարհը յուրյան գերի
Մնած օրից կարծել էր,
Շատ հալածանք, շատ նեղութուն
Պատճառեց նա յուր կյանքում.
Շատ տուն քանդեց, շատ մարդ զրկեց,
Գութ չունեցավ յուր սրտում:
«Ապա այն ի՛նչ աստղ է, հայրիկ,

Որ այնպես պարզ վառվում է,
Նորա մաքուր պայծառ լույսը
Չորս կողմը բակ բռնել է»:
— Ո՛հ, իմ դատրիկ, աղո՛թք արա,
Դա ծերունու մի աստղ է,
Որ յուր կյանքում ոչինչ մարդու
Ոչինչ վնաս տված չէ.
Այն լուսավոր բախն է նորա
Առաքինի գործքերը.
Աղոթք արա, որ երկարվին
Նորա կյանքի թելերը:
Շատ օր շանցավ, երկնքիցը
Մի այլ վառ աստղ պակասեց.
Ովի՞ աստղիկն էր որ ընկավ,
Բան հարցանող չերևեց:
Մինչ դեռ լուսինն արծաթափայլ
Լույս էր տալիս գիշերին,
Խորհրդավոր մինչ տիրել էր
Անվրդով խոր լուսթյուն.
Մի սրտաթափ, մազերն արձակ
Վազեց աղջիկ սգավոր
Դեպի գեղի գերեզմանքը,
Մունկ շոքեց մի շիրմի մոտ:
«Հայրի՛կ, աստղիկդ չէ փայլում,
Դու հավիտյան քնեցիր.
Ա՛ն ինձ քո մոտ, քո ծոց, քո գիրկ,
Ինչո՛ւ անտեր թողեցիր:
Իմ աստղիկին ասա՛ նույնպես,
Որ չըփայլի. հերի՛ք է.
Այս աշխարհը ինձ առանց քեզ
Մութն ու խավար մի բանտ է»:
Մի մարդ չըկար, որ նկատեր,
Որ հետևյալ գիշերին
Պակասեցավ երկնքիցը
Մի պայծառ աստղ խնդազին:
Երրորդ օրը շատ սգավորք
Փորեցին մի գերեզման,
Ուր թաղվեցավ յուր հոր մոտին

Մարմինը խեղճ աղջկան:
«Հայրիկ, տե՛ս, տե՛ս, աստղը թռավ,
Հետքից պայծառ գիծ թողեց,
Աստղիկն ընկավ երկնքիցը,
Մյուս անգամ այլ չերևեց...»:

ԱՂՔԱՏ ԿԻՆ

Յուրտը փչեց. ձմեռ սաստիկ.
Չյունը ծածկեց գետինը,
Ամենայն մարդ մտավ յուր տուն,
Պատսպարվիլ ցրտիցը:
Ժամի դռնում դողդողալով
Կանգնած է մի աղքատ կին.
Նորա հանդերձը պատառ, պատառ,
Չունի շապիկ յուր հագին.
Անհամարձակ նա յուր ձեռքը
Պարզում է անց կացողին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Չեղ, սիրելիք, ասե՛մ ով էր
Այս խղճալի աղքատը,
Այն ցրտումը, ոտաբոբիկ
Կանգնած, ժամի դռնումը.
Շատ ժամանակ դեռ չէ անցել,
Երբ նա փառքով ու պատվով
Ման էր գալիս փողոցներում
Յուր սեփական կառքերով.
Այժմ, վախով նա յուր ձեռքը
Պարզում է անց կացողին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Մինչ թատրոնում հայտնվում էր,
Մինչ խաղում էր հանդիսում,
Դղրդում էր թեատրոնը,
Նա դափնիք շատ էր հնձում.

Ժողովուրդը հավաքվում էր
Մոտ թատրոնի պատշգամբին.
Չէր կշտանում նայել նորա
Քնքուշ շքնաղ երեսին.
Այժմ նորան չեն ճանաչում,
Մոռացել են բնավին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ամենայն օր նորա դռնում
Կանգնած էին շատ կառքեր.
Միշտ հացկերույթ, ընթրիք, գինի,
Նվազարան ու տաղեր.
Ամենայն ոք ցանկանում էր
Լինել նորան բարեկամ.
Ամենայն ժամ նորան բաց էր
Շոայլ քսակը մեծատան.
Այժմ զրկված ամեն բանից,
Չունի անգամ հացի գին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ամենայն օր յուր մարմինը
Անուշահոտ ջրերով
Լվանում էր, մազը սանրում
Կրիայի սանրբով.
Նա հագնում էր բեհեզ, կերպաս,
Դիպակ, թավիշ թանկագին.
Նա շգիտեր ի՞նչ ասել է
Արծաթի կարոտություն.
Այժմ անլվա, մազերն արձակ,
Չունի հագուստ թեև հին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Նորա շքեղ ննջարանում
Բնակվում էր Աստղիկը.
Նորա որդին փայփայում էր
Նորան ամբողջ գիշերը...

Ախտաբորբոք երիտասարդք
Յուրյանց անձը երջանիկ
Կըհաշվեին, թե լինեին
Նորա ձեռքում խաղալիք...
Այժմ փողոցում քնում է նա
Խոնավ պատերի տակին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարոն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

Ժամի դռնում նա կանգնած է,
Աչքերը կոր, վիզը ճուկ.
Նորա նախկին բարեկամքը
Չեն ասում նորան. «Խղճուկ,
Ե՛կ դու մեր մոտ, մեք կամոքենք
Քո վիճակի դառնություն,
Կըթուլացնենք ճակատագրիդ
Խիստ հարվածի սաստկություն»:
Նա տանում է, տառապելով,
Այս սոսկալի վշտերին.
«Ողորմություն արե՛ք, պարո՛ն,
Անտուն, անտեր աղքատին»:

ԱՊՈՎՈՆԻՆ

Դու Ապոլլոն, որ տվիք
Ինձ այս քնար հոգեմաշ,
Այո՛, գոհ չե՛մ քեզանից.
Տրտնջում է և աշխարհ:

Իբրև պատիժ ինձ տվիք,
Տրտում սրտիս մխիթար,
Թե՛ զգալով շարշարվիլ
Ու չքանալ վայրապար:

Ա՛ն նորան հետ, ինձ պետք չէ,
Տո՛ւր ուրիշի, ում կամիս.
Քեզ մի անգամ ասել եմ,
Հիշի՛ր եթե միտք ունիս:

Կյանքիս գարունն է անցել,
Ինձ ուշացած է քնար.
Օտար աշխարհ պանդխտիլ
Ինձ մնում է մշտահար:

Բայց դու, որ քեզ մարդ տկար
Աստված գանչեց ու խնկեց,
Մի՛ կարծեր թե միջարեկ,
Պիտ՛ պաղատիմ դեպի քեզ:

Ես կընդունիմ կամակար
Թե բախտ անգութ ռիսերիմ
Մատույակե թույն, լեղի
Յուր սափորից, ինձ բածին:

Բայց ո՛չ երբեք պիտ՛ սողամ
Ոտքիդ տակում ինչպես շատ
Մարդիկ, որ չեն իմանում,
Թե էակներ են ազատ:

Էմս. 1859, մայիսի 31.

ՀԱՅ ՄԱՐԴՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայ մարդ, հայ ազգ, ասա՛, արդյոք
Ո՛րտեղ է քո հայրենիքդ.
Կամ ունի՞ս դու ուրևիցե,
Ո՛վ են արդյոք ազգակիցքդ:

Հայ մարդ, ասա՛, ո՞ւր է տունդ,
Հայ մարդ, ո՛րտեղ քո կենտրոնդ,
Ունի՞ս մի բան քեզ սեփական.
Յույց տուր ինձ դու քո պարծանքդ:

«Ի՞նչ հայրենիք, հիմար զքեզ,
Հարցանում ես դու ինձանից.
Ուր եմ ծնած, ա՛յդ ես քննում.
Այստեղ եկած եմ թիֆլիցից:

Ես տուն ունիմ և այն քարչա
Երկու հարկով շենք փառավոր.
Ծառաներիս թիվը չըկա,
Իմ հյուրերը հարյուրավոր:

Եղբարք ունիմ, ունիմ որդիք,
Դստերք ու այլ շատ ազգական,
Հնտիր ծանոթք, շատ մեծատունք,
Ունիմ փեսա և այն իշխան:

Իմ պարծա՞նքը, հիմա՛ր զքեզ.
Ցույց տուր ինձ դու հառաջ քոնը.
Ճաշ եմ ուտում, ազնիվ ընթրիք,
Որ չէ կերել ևուկուլոսը:

Ես խմում եմ շամպայն, մադեռ,
Ուտցնում ես դու փորդ ջրով.
Ունիմ քանի տեսակ կառքեր,
Բայց դու ման ես գալիս ոտքով:

Ոսկի, արծաթ, գոհարեղեն,
Իմ պարծանքը, իմ գանձերը.
Թե դոցանով չես բավական,
Տե՛ս իմ երկու պատվի նշանքը:

Դու ի՞նչ կենտրոն ես հարցանում,
Իմ կենտրոնը է իմ փորը.
Ոսկի, արծաթ, հարստություն,
Ահա կյանքիս լոկ խորհուրդը:

Բան եք ուսել, հիմար զքեզ,
Թե հայրենիք պիտի սիրել.
Բայց թե ի՞նչպես հարկավոր էր,
Ամենևին չկամիք լսել:

Ես սիրում եմ հայրենիքը,
Նորան միշտ ու միշտ գովում եմ.
Օտար ազգի առաջը
Պակասությունքը ծածկում եմ:

Թե մի աղբատ կըգա իմ մոտ,
Նորան կըտամ ողորմություն.
Բայց թե ո՞րքան, կամ ի՞նչ չափով,
Այդ քո գործ չէ, ներողություն:

Ամենայն օր դուք մեր ազգը
Բամբասում եք անխղճմտանք,
Ազգի գլխից ձերպղծաներով
Եկավ անցավ այնքան փորձանք...

Ողորմելի՛, դու կարծում ես,
Թե հայրենիքդ սիրելով
Բան կըշինես. սխալվում ես,
Այդպես հիմար մտածելով:

Քո ուսումը չէ կըշտացնում
Իմ, կամ իմպեսների փորը.
Մեզ պիտո է հարստություն,
Որ պարարենք մեր մարմինը:

Հոգու համար ուսում պետք չէ,
Ո՛ր սուրբերը ուսյալ էին.
Կրոնի ծեսերը պահելով,
Անշուշտ կերթամ արքայություն»:

Ուրախացի՛ր, դու Հայաստան,
Լսելով քո որդու խոսքը.
Փառք ու պատիվ քե՛զ կըբերեն
Քո մարմնապաշտ մեծատունքը:

ԻՏԱԼԱՅԻ ԱՂԶԿԱ ԵՐԳԸ

Մեր հայրենիք, թշվառ, անտեր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ,
Ցուր որդիքը արդ գանչում է;
Հանել յուր վրեժ, քեն ու ոխ:

Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Յուր քաջ որդոց սուրբ արյունով
Պիտի լինի ազատված:

Ահա՛, եղբայր, քեզ մի դրոշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղա,
Արտասուքով լվացի:

Նայի՛ր նորան, երեք գունով,
Նվիրական մեր նշան,
Թող փողփողի թշնամու դեմ,
Թող կործանվի Ավստրիան:

Ինչքան կին մարդ, մի թույլ էակ,
Պատերազմի գործերում
Կարեօգնել յուր եղբորը,
Զանց չարեցի քո սիրուն:

Ահա՛ իմ գործ, ահա՛ դրոշ,
Շուտ ձի հեծի՛ր քաջի պես,
Գնա՛ փրկել մեր հայրենիք,
Պատերազմի վառ հանդես:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կըզոհվի:

Գնա՛, եղբայր, աստված քեզ հույս,
Ազգի սերը քաջալեր,
Գնա՛, թեև չեմ կարող գալ,
Բայց իմ հոգին քեզ ընկեր:

Գնա՛ մեռիր դու քաջի պես,
Թող շտեմես թշնամին
Քո թիկունքը, թող նա շասե
Թե վատ է իտալացին:

Ասաց. տվեց օրիորդը
Յուր եղբորը մի դրոշ,
Մետաքսից էր, ազնիվ գործած,
Ուր երեք գունն կար որոշ:

Եղբայրն առավ և ողջունեց
Յուր սիրական քնքուշ քույր,
Առավ զենքը, սուր, հրացան,
Հեծավ յուր ձին սևաթույր:

— Քույրի՛կ,— գանչեց քաջ պատանին,—
Մնաս բարյավ, սիրական,
Այս դրոշակին պիտի նայի
Ամբողջ բանակ իտալյան:

Նա սո՛ւրբ է ինձ, երբ մկրտված
Արտասուքով ու կնքած,
Դու հանձնեցիր ինձ հիշատակ.
Հայրենիքի նվիրված:

Թե մեռանիմ, դու մի՛ սգար,
Իմացի՛ր որ տարեցի
Դեպի մահու արքայություն
Ի՞մ հետ քանի թշնամի:

Ասաց. վաղեց դեպի հանդես
Ավստրիացոց հանդիման,
Յուր արյունով գնել հավերժ
Ազատություն իտալյան:

Ո՛հ, իմ սիրտը կտրատվում է
Տեսանելով այսպես սեր
Դեպի թշվառ մի հայրենիք,
Որ ոտնակոխ եղած էր:

Սորա կեսը, կեսի կեսը,
Գեթ երեք մեր ազգում.
Բայց մեր կանայք... ո՛ւր Եղիշե,
Ո՛ւր մեր տիկնայք փափկատուն:

Ո՛հ... արտասուք ինձ խեղդում են,
Այլ չեմ կարող բան խոսել.
Ձե՛... թշվառ չէ իտալիան,
Եթե կանայք այսպես են:

ՋՈՒԵՆ
Մայնի վերա Ֆրանկֆուրտի մոտ:

ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐ

Մանկությա՛ն օրեր, երազի նման
Անցաք գնացիք, այլ չեք դառնալու.
Ո՛հ դուք երջանիկ, ո՛հ անհոգ օրեր,
Ընդունակ միայն ուրախացնելու:

Ձեզանից հետո եկավ գիտություն
Յուր ծանր հայացքով աշխարհի վերա,
Ամեն բան ընկավ մտածության տակ,
Բոպե շմնաց ազատ կամ ունայն:

Գիտակցությունը հաջորդեց սորան.
Ազգի վիճակը ծանրացավ սրտիս...
Ապուլոն տվեց ինձ յուր քնարը,
Որպես փարատիչ տրտում ցավերիս:

Ավա՛ղ. այդ քնարը իմ ձեռքում հնչեց
Նույնպես լալագին, նույնպես վշտահար,
Ինչպես իմ սիրտն էր, իմ զգացմունքը.
Ուրախացուցիչ չգտա մի լար:

Ես այն ժամանակ միայն զգացի,
Որ այդ ցավերից ազատվելու չեմ,
Որչափ իմ ազգս կըմնա ստրուկ
Օտարների ձեռք, անխոս, տխրադեմ:

Մանկությա՛ն օրեր, ինչո՛ւ այդպես շուտ
Թոաք գնացիք, անդարձ հավիտյան.
Ես այն ժամանակ անհոգ ու ազատ
Կարծում էի ինձ աշխարհի իշխան:

Գերության շղթան ինձ զգալի չէր,
Եվ ոչ բռնության անգութ ճանկերը.
Ձեզանից հետո ծանրացան նոքա,
Ո՛հ, անիծում եմ ես այս օրերը:

Լո՛ւտ կաց, դու քնար, այլ մի՛ հնչեր ինձ,
Ապուլոն, հե՛տ առ դարձյալ դու նորան,
Տո՛ւր մի այլ մարդու, որ ընդունակ է
Ձոհ բերել կյանքը սիրած աղջկան:

Ես պիտի դուրս գամ դեպի հրապարակ
Առանց քնարի, անզարդ խոսքերով.
Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Խավարի ընդդեմ պատերազմելով:

Ներկա օրերում այլ ի՛նչ սե քնար,
Սուր է հարկավոր կտրիճի ձեռքին.
Արյո՛ւն ու կրա՛կ թշնամու վերա,
Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կյանքին:

Թո՛ղ պատգամախոսը, հնացած Դելֆի,
Յուր եռոտանում վերա փրփրի.
Թո՛ղ միջին դարու գաղափարներով
Ամբողջ խաբել ճգնի աշխատի:

Թո՛ղ նա թարգմանե զբարոտությունը,
Թո՛ղ մխիթարվի ծովի ափերում,
Մեք ազատության ենք միայն թարգման,
Միայն այս խոսքս ունինք բերանում:

«Ո՛վ հայր, ո՛վ դու հայր, որ երկնքումն ես,
Խնայիր թշվառ մեր անտեր ազգին.
Մի՛ տար զոհ գնալ թշնամիներին».
Նա այլ չէ լսում դելֆյան հարցուկին:

ՍՈՒՐՔ ՄԵՍՐՈՎՔԻ ՏՈՆԻՆ

Մովսես թեև օրհնք տվեց,
Բայց գիրը կար շատ առաջ,
Մեսրոպը ազգերին գիր տվեց,
Զարժե՞ սա մի խաշնարած:

Այո՛, և սա արածում է,
Բայց հայ ազգի գառները,
Սորա հոտը լուսակիզն է,
Ի՞նչ էր քուրմ Հոթորինը:

Գոտեպնդած մե՛ծ Պարթևի—
Սահակի հետ միասին,
Աշխա՛րհ ծնան, լո՛ւյս աշխարհի.
Մա՛հ, մի՛ մոտեցիր սուրբին:

Հուր լուսաճեմ նշանը վառ,
էջմիածնից Օշական
Գագաղին վրա բռնած պար՛
Զէ՛ր բուն լույսը Մեսրոպյան:

Նա Մեսրոպին՝ աստղերից վեր
Գրեց անուն բոցավառ,
Թող գան, երթան բյո՛ւր-բյուր դարեր,
Նորան չի տիրիլ խավար:

Ցո՛ւհա՛, ծթուած իմաստակներ,
Վասակի զարմ ուրացող,
Ո՛ւր եք նամաղուլ բեհսաբներ
Անում, որպես հերձվածող:

Իբր. «Մեսրոպ պարտական է
Սըվազցի՛ Մխիթարին.
Հացեկացին՝ սկսել է,
Բայց կատարել Սըվազցին»:

1 Մխիթար Սեբաստացին:

2 Մեսրոպ Մաշտոցը:

Հոխի՛ն յաշիր, դու, այդ չքի,
Տե՛ս, ինչ մեծ-մեծ է բրդում,
Հողս գլխիդ, ձեր ո՞ր գործի
Համար այդպես եք խոտում:

Թե՞ կարծում եք, որ աշխարհում
Վիեննացուց զատ մարդ չկա.
Ը՛հ, Մեսրոպի սատկա՛ծ կատուն
Զեզ մի այնպիսի զարբ տա,

Որ մուկի պես Վատիկանի
Մտնեք ծակերն ահաբեկ.
Այսօր տոնն է մեր Մեսրոպի,
Ուրացողք, ծո՛ւնկ չոքեցեք:

ՈՒՂԵՐԶ

Առ Մեչուխեչան ի Կոստանդնուպոլիս

Հողմերից թև առած, թռչում ես Մեչուխեչա,
Մովերից ու ցամաքից քեզ արգելք չկա.
Մեռուցիր ժամանակը, տարածու՞թյունը ջնջեցիր,
Փայլակը նախանձեցավ արագու՞թյանդ երկնածիր:

Տավրոսից Այրարատ, Բոսփորից Աղթամար,
Քո տեսած, Քո պատմած թշվառությունք անհամար.
Ո՛վ հոգաց, ո՛վ վազեց լսել ազգի հոնչյուն,
Ո՛վ ներկա նորա մոտ, երբ փչում էր նա հոգին:

Ո՛վ սրբեց նեղվածի արտասուք աչքերից,
Ո՛վ ողբաց, բողոքեց, երբ խլեցին հաց որբից:
Քնած էր ամիրան, աչք փակած և դիտող,
Ի ժամու, տարածամ դու եղար միայն օգնող:

Քեզ սիրեց Հայաստան, Քեզ օրհնում է բյուր բերան,
Քեզ դափնի պսակներ հյուսում է ապագան:
Հնդունի՛ր այս երկտող իմ անշուք հյուսվածք,
Պակասը թո՛ղ լցնե սիրած իմ, Քո ազգը:

Օշակա՛ն,
Վե՛հ հայերի գերեզման.
Ավերակ տաճարիդ մեջ
Մեսրոպի վայր հանգստյան,

Որ ազգին գիր պարգևեց,
Կյանք տվեց հայոց լեզվին,
Ազգը նորա զլացավ
Գիր ընծայել անշուք շիրմին:

Խարխալյալ տաճարի մեջ,
Քրիստոսյան սեղանի տակ,
Ննջում է այն մեծ հայրը.
Օշակա՛ն, քեզ փառք պարծանք:

Բայց ազգին, որ նա սիրեց,
Որի համար շատ քրտնեցավ,
Այդ ազգին ես չեմ ներում,
Որ Մեսրոպին այդպես մոռցավ:

Գետնափոր այն բեմի տակ
Սողալո՞վ պետք էր մտնել.
Կամ անթափանց խավարում
Քարը մոմո՞վ տեսանել:

Ո՛հ, Մեսրոպ, ների՛ր դու ինձ,
Իբրև որդու քո ազգի.
Ապերախտ եմ առաջիդ,
Որպես անդամ ամբողջի:

Օշակա՛ն,
Վե՛հ հայերի գերեզման,
Քո ժայռից ես ցած իջա,
Ուստի հերոսն մեր Վահան:

Բայց Վահան դեռ նայեցավ
Եկեղեցուն, որ շինեց.
Նա տեսավ շքեղ տաճար
Ու դեպի նա աղոթեց:

Իմ աչքին ի՞նչ երևեց,—
Մի շինվածք կիսակործան,
Որի գլխին կորացած
Երկաթյա խաչ քրիստոսյան:

Դարավոր փոշվով ծածկած
Տաճարի պարսպի տակ,
Կա մի ծակ, ուր օձի պես
Կարե մտնել մարդ միայնակ:

Առ խարխափ շոշափելով
Գտնում է այն ծակի մեջ
Քարի ծայր... անգիր, անհուշ...
Այդ ի՞նչ քար է այդպես անտեր:

Լսելով պատմում է քեզ
Գյուղական խեղճ քահանան,
Թե այնտեղ ամփոփված է
Մեր քաջ Վահան Մամիկոնյան:

Որ ազգին կյանքը տվեց,
Հայրենիքին կացավ պաշտպան.
Ազգը նրան զլացավ
Կառուցանել մի գերեզման:

Օշակա՛ն,
Վե՛հ հայերի գերեզման.
Բողոքի՛ր մինչև երկինք,
Ընդդեմ այս տմարդության:

Բարձրաբերձ քո ժայռերից
Արծաթալիք մեր Քասաղը
Թնդալով անցնում է,
Մինչև Վարդգեսի ավանը:

Նվիրական այն հին գետին
Հանձն արա՛ ալիքներին
Հասցրնել քո գանգատը
Էջմիածնյան վեհապետին:

Ժ. Ժ. ՌՌԻՍՍՈՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Քեզ ո՛չ երբեք, Ժան-Ժակ Ռուսոս,
Պիտի մոռանա աշխարհ.
Անմահ ես դու, ոգի արգո,
Թեև հազար սահի դար:

Քո երկնաշունչ մեծ գործերը
Հավիտյան պիտի ծաղկեն.
Անթառամ է քո պսակը,
Թո՛ղ ազգեր գան, թո՛ղ կորչեն:

Գիտեմ, վրադ շատ հաշեցին
Տգիտության շուները.
Քեզ շատ անգամ քարկոծեցին
Կեղծավորաց խումբերը:

Բայց դու մենա՛կ, մարդ քաջարի,
Միշտ անդդորդ, անսասան,
Կանգնած նման ապառաժի՝
Ձեռք պարզեցիր մարդկության:

Եվ ցնդեցիր հազարամյա
Շղթաները ծանրացած.
Հզոր ձեռքիցդ՝ այն երկաթյա
Կապանքն ընկան փշրված...

Թեև այսօր պիղծ բերաններ
Ոմանք, դարձյալ քո ընդդեմ
Ոռնան ինչպես քաղցած գալլեր,
Քե՛զ ինչ. չե՛ն «արք սեպիմ»:

«Աստ հանգչում է բնության մարդը,
Մարդը և ճշմարտության».
Ժիրարդենի գրեց ձեռքը
Տապանաքարիդ վրան:

Մո՛ւր եմ դնում ես այդ քարին,
Ութսուն յոթը տարուց ետ՝
Քեզ պատվում է հայի որդին.
Եվ նա՛, մա՛րդ է, վա՛րդապետ:

**ԿՆԴՈՒԿ ՊՊՉԱՏԻ ԵՎ ՆՈՐԱ ՍԱՆՉՈՅԻ
ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

«Կնդուկ պոչատն է գալիս,
Ճամփա տուր, է՛, մե՛ր տղա,
Տե՛ս, հետն էլ ո՛ւմ քարշ տալիս».
— Աստվա՛ծ, ճի՛շտ Սանչո Պանսա:
«Ասա՛, հաճի Կարապետ,
Ո՛ւր են կիտվել այդ հիմարք,
Ուզում են կովե՛լ մեր հետ.
Ա՛՛հ, խելագար ապստամբք:
Ուզո՞ւմ են; որ մի խոսքով
Դորանց դժոխք ուղարկեմ,
Կամ նզովքի շանթերով
Շան սատակնե՛րը հանեմ»:
— Տե՛ր իմ, խեայե՛, հոգևոր
Մի՛ տալ պատիժ խիստ սաստիկ.
Մի՞թե չկա մարմնավոր
Մի ուրիշ հնար փոքրիկ.
Մի թուղթ, մի պստիկ նամակ.
Մի քանի սո՛ւտ... ի՞նչ վնաս...
Մյուսներին էլ օրինակ...
Խոսքը բերանը մնացր:
«Տո՛, այդ-կնդուկ պոչատին
Քաշեցեք կպրե կարուս,
Մի բարաթի մկրտվին

Սանչու հետ, փառաց ի փառս»:
Լոթին գոռաց այն կողմից,
Սանչու լերդին ջուր գնաց.
Մոզին էլ շավե՞ց մի կից,—
Գլո՛ւնձ ի կարե կարաս:

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՄԵՍ ՎԱՀԱՆԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Հիմի՞ էլ խոսենք, եղբարք, հիմի՞ էլ՝
Երբ ընտանեկան երկպառակությամբ
Ուրիշ բան շունինք, բայց իրար դավել,
Եվ սարսափելի ազգուրացությամբ
Մեր նախնյաց ուխտը ոտքով կոխել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ քաջն Վարդան,
Վաթսուն հազարից, հազարով մնաց,
Մինչ մնացել էր պարսից լոկ մատյան
Գունդը, մեր վաթսուն հազարի դիմաց,
Երբ մեր վատությամբ՝ ո՞ղջ կորուսել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ օտարից շատ
Մենք ենք մեր ազգի արյունը խմում.
Մոխրատնով լցինք Դվին, Արտաշատ,
Ծխի մեջ կորավ խաչն եկեղեցուն,
Երբ այս ամենը մենք կատարել ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ հրապարակում
Պարսիկը առակ արել է հային.
«Եթե ասորու նման աշխարհում
Չկա մի վատ ազգ, բայց, քան ասորին,
Է՛լ վատ է հայը»,— մենք այս տանո՞ւմ ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ իշխանություն
Մախում է անարգ հացկատակներին,
Մինչ ստրուկ մարդիկ նստան մեր գլխին
Եվ մեզ կարծում են հող իրենց ոտքի,
Ու մենք մեզ կոխող ո՞տքը լիզում ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ Լուսավորչի
Բնիկ ժառանգի թևերը կտրած,
Անարգ պարսիկը՝ այս ու այն թեմի՝
Կարգում է տեսուչ ըստ յուր շար մտաց
Եվ մենք դեռ՝ «կեցցե՛ արին»,— գոռում ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

Հիմի է՞լ խոսենք, երբ ձեռք ենք տալիս,
Երբ ողջունում ենք մենք այդ շքերին,
Որ դրան շուն են, և մեզ տեսնելիս՝
Շուտ դիմակները դնում երեսին,
Այդպիսիներին դարձյալ պատվում ենք.
Հիմի է՞լ խոսենք:

էլ մեր երեսին մնա՞ց մի կաթիլ
Ամոթի սուրբ ջուր, որ բերան բանանք:
Ո՛չ, թե չենք ուզում հողից հող կորչիլ,
Թշնամու արյունով մեր թրին ջուր տանք,
Ազգ, եկեղեցի փրկենք ազատենք,
Ապա թե խոսենք:

ՀԻՇՆՔ

Հայկ ու Տիգրանին հիշենք միշտ, եղբարք,
Թափենք նոցանից հնության փոշին.
Նորանց հիշելով արդյոք մի նոր կյանք
Առնու Հայաստան — նոցա խեղճ այրին:

Կեցցե՛ հավիտյան այրին Հայաստան,
Նա՛ որ իր որդոց դեռ սրտի խորքում
Չունի հաստատուն մի ոտքի կայան,
Ու որդիքն պանդո՛ւխտ, իրենց բո՛ւն երկրում:

Եղբա՛րք, բանը չէ անշոշափելի,
Միայն թե կամավ չկարծենք ցնորք.
Վաղո՛ւց մարմնացել ու տեսանելի
Գարծել է Հայոց լուծը անողոք:

Մեր հույսը սակայն մեր վրա լինի.
Այսինքն ազգի մեր ընդհանրության.
Աղքատ ու հարուստ տված թե թեի՛
Այսպես թե միայն կա ճար փրկության:

Կեցցե՛ Հայաստան, որ երազական
Եղել է այսօր իրոք և խոսքով,
Ոչինչ ավելի հնախոսական
Քանի թե անխորհուրդ անուն դառնալով

Ազատության իղձ շրթունքի վրա
Մի քանի մարդոց տեսնում ենք, այո՛,
Ովքե՛ր են դոքա, ո՞չ երդվյալ ծառա,
Որ օտար լուծին մնան միշտ հլու:

«Կրփշրե շղթան... կերթա Հայաստան»,
Հա՛, հա՛, հա՛, այդ էր պակաս մնացել,
Որ նախանձահույզ դառնա հայության
Կատարելապես, բայց հետո ի՞նչ էլ:

— Կասե, եկել եմ, մայր իմ հարազատ,
Գիրկդ բաց որդուդ քո չվառական.
Համբուրում եմ քո փոշին անարատ...».
Հետո՛, մի ամբողջ գայլի շարական:

Հարավ հյուսիսից փոշի բարձրացավ...
Շառաչյուն զենքի... մթնեցավ օրը,
Ղաղաղ, սարբազի գլուխն երևեցավ,
Մեր ազգասերը մտավ ծակուտը:

«Հը՛, Հայաստանը,— թո՛ղ տեղը կենա,—
Ասում է զգույշ մեր ազգասերը.
«Բահ ու հրացան, ի՞նչ եղան նոքա»,
Թե՛ քշում էիր դու ուրջուները...»:

— Ես այդ ամենը անում եմ բերնով,
Կեցցե՛ սուրբ Մեսրոպ, որ մեզ գիր տվեց.
Հողեր եմ վարում հեռուից՝ խոսքով.
Հրացան իմ պեսը կուրծքին ե՞րբ սեղմեց...

է՛լ Հայկ, Տիգրանին հիշենք մենք, եղբարք,
Նորոգենք նոցա փառքը սուրբ անվան,
Գուցե այս կերպով մի ստույգ նոր կյանք
Առնու խեղճ, այրի, մայրն Հայաստան:

Ա Ղ Յ Մ Ի Ք

Ա

ՆԱԽԱՀՈՐ ԱՐԿԱՄՆԵՐԸ

"Yes, love indeed is light from heaven;
A spark of that immortal fire
With angels shared, by Alla given
To lift from earth our low desire.."

Byron—*The Giaour*.

Կենաց կանաչ ծառի տակ
Հրեշտակներով շուրջպատված,
Տխուր՝ Ադամն էր նստել
Եվ տրտնջում էր հուզված.
«Ինչո՛ւ ստեղծեց տերն ինձի,
է՛ր դրախտն այս փափկության,
Եվ ինչո՛ւ ես կարգվեցի
Արարածոց տեր, իշխան:
Ինչի՛ս են պետք ինձ պսակք
Լուսապաճույճ, օղային,
է՛ր հրեշտակաց այս բանակ

Եվ գորութունք երկնային...
Այնինչ փոքրիկ մի մակույկ,
Որ կրծքիս տակ նավում է,
Չունենալով անուշ սյուզ՝
Առագաստել անպոր է»:
Ասաց՝ աչքից ցողելով
Մարգարիտները տրտում.
Առաջին արցունքն էր մարդու՝
Հոսում տխուր այս հովտում:
Եվ սերովբեն սրբելով
Արտասուքներ Ադամա՝
Գուրգուրում էր՝ լուսաթև
Ճախրելով շուրջը նրա.
Եվ բարբառով դրախտային
Խոսում նրա հետ — տրտում,
Դրան երկինքն է վկա,
Որ սերովբեն չէ՛ր ստում:
«Մխիթարվի՛ր, տե՛ր Ադամ,
Որ չըտրվեց սրտիդ հեզ,
Ինչ կոչում ես շարժիչ հով.
Այն զլացավ տերը քեզ,
Զի թե սրտիդ մեջ փշեր
Շունչն այն բոցեղ, կիզանուտ,
Ապա իրո՞ք կըկորչեր
Անդորրութունը հոգուդ:
Եվ ո՞ւր դու կըթափեիր
Բորբ կայծերը նրա բարկ,
Կարո՞ղ էիր դու միթե
Ցուքն այն կրել կրծքիդ տակ.
Եվ ո՞վ պետք է քեզ հոգար,
Ո՞ւր էակն այն ընդունակ,
Որ ժողովել կարենար
Քո շանթն, ամպրոպ ու փայլակ»:
«Թ՛նչ ես փչում, սերովբե,
Եվ զուր՝ ստեր հնարում,
Մարդուն, իսպառ, դու, ի՞նչ է,
Անզգա՞ ես համարում.
Եվ տիեզերքը, միթե,—

Գործն աստուծո, այս ահա՛,
Իմ աչքերի առաջ չէ՞.
Եվ ինքն իսկ չէ՞ Եհովան,
Որ շրջում է, ժուռ գալիս
Այս դրախտում պատվական
Եվ ողջունում թշվառիս՝
Միթե չէ՞ ինձ բավական:
Զարմանում եմ անհանճար
Քո խոսքերին, սերովբե՛,
Ըստ քեզ, դեպի վսեմը
Սիրտն անզգա՞ է միթե:
Կարո՞ղ եմ ես աստրծուն
Սիրել սիրով վերամբարձ,
Արարածները համբուն—
Նրա ձեռքով ստեղծված՝
Արև, լուսին և աստղեր,
Մեղմ երեկո, առավոտ,
Խաղաղ ու զով գիշերներ
Եվ ցերեկը լուսահորդ,
Ծառ, տո՛ւնկ դալար և աճող,
Ծաղիկ քնքուշ, գեղանի,
Վարդեր թփի վրա ճոխ,
Եվ շուշանը գարնային.
Ո՞չ կենդանյաց խայտուն խումբք,
Ո՞չ սոխակի երգն անուշ,
Որով ամենքն են հրճվում—
Բնությունք բիրտ և քնքուշ:
Նախ տո՛ւր ինձ սեր, իմ սրտի
Ամայութունը լցրու,
Ապա տես թե կըգայթի՞
Վեա բնությունը մարդու.
Երբե՛ք ստոր կըքերի
Համար սիրտը չէ՛ թիրախ.
Իսկ դու ինչո՞ւ ես ծպտում,
Ուխտ չեմ անում ես խարդախ»:
«Քա՛վ լիցի, տե՛ր իմ Ադամ»,—
Կրկնում էր հեզ սերովբեն.
«Թող չըշնչե՛ս հավիտյան

Գու այն օդը բոցեղեն,
Զբտառապե՛ս թող՝ կամա
Անձրդ հրին մատնելով,
Որին մարդը, հավատա՛,
Տոկալ բնա՛վ չի կարող»:
Ադամը խիստ հեզնում է
Սերովբեին և ասում,
Եվ մի վայրկյան լոկ՝ դժնե՛
Դեմքին ժպիտն է փայլում.
«Դո՛ւ, որ մարդ չես հողանյութ,
Ինչպե՛ս բընույթը մարդու
Գիտես այդպես, օ՛, հմուտ,
Այդ որտեղի՞ց ուսար դու
Զարմացնում ես ինձ սաստիկ
Քո խոսքերը, հիրավի,
Եվ քանզի չեմ սերովբե՛
Զիմանալըս թող ներվի՛»:
Համբերում էր սերովբեն
Կամակորին այդ արու,
Զի պատվերն էր արարչի՛
Լինել նրան պատկառու.
Ուստի և նա անվրդով
Խստությունից Ադամա՛
Գուրգուրում էր՝ ճախրելով
Անդադար շուրջը նրա:
Եվ մինչ Ադամն զբաղված
Սիրո մասին չէր խոսում,
Սերովբեն, հո՛ւշ, նրա վրա
Քափեց խաղաղ ու խոր քուն:
Զեփյուռի զո՛վ շոյանքի
Տամ թմրում է ու ննջում,
Նրա շուրջը սոխակի
Թովիչ դալա՛յն է հնչում:
Եվ սերովբեն թևապար
Դեպ աստղերն է սլանում,
Անցնելով հուր այն կամար՝
Արագ վեր է բարձրանում.
Մինչ գահույքը աստղահուր,

Քերովբեքով շուրջպատված,
Կանգնում գահի հանդեպ, ուր
Փառաբանվո՛ւմ էր աստված:
Անդ վեցթևյան երկուսով
Դեմքն է սքողում սարսափած,
Ոտքերն՝ ցածի թևերով,
Միջիններով մնացած
Ծխում արցունք մարդկային,
Իբր անուշ խունկ՝ առ աստված,
Նշխուններն են հնչում
Կրկնային ողջ զորությանց:
Հոտոտո՛ւմ է լիառունգ
Տերը անհա՛գ, հեշտորե՛ն՝
Արցունքներն այն — իբր խունկ՝
Որ սփռում էր սերովբեն:
Եվ կարկառվում է ստեղծիչ
Աչն էությանց վա՛ր դեպի,
Բարեխոսներն շուրթերից
Այս են լսում — «թող տրվի՛»:
Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սուրբ ես, Տեր որ էն,
Լի՛ է երկինք քո փառքով,—
Օրհներգում է սերովբեն
Եվ վերցընում ունելով
Կայծը կիզիչ բոց-կրակ
Այն ծխացող սեղանից,
Եվ դեպ երկիրը՝ արագ
Ճանապարհվում է նորից:
Ադամն ոչինչ չգիտե,
Նա դեռ քնած է հանդարտ,
Զի այդ ամենն հազիվ թե
Տևում է մի ակնթարթ:
Կենաց ծառը մեղմօրոր
Հով էր անում հեշտորեն
Խազաղ քնած նախահոր,
Երբ որ հասավ սերովբեն.
Նա մոտ գալով Ադամին՝
Նստում ձախ կողմը նրա
Եվ կիզիչ կայծը ջերմին

Գնում կրծքին... Եվ ահա՛,
 Մխում է մորթը իսկույն
 Եվ այրվում սիրտն անփորձ,
 Բարձրանում է գույնզգույն՝
 Երկինքն ի վեր ծուխն ու բոց՝
 Շուրջ՝ կենդանիքն այն ամեն
 Կրակի տեսքից խրտնելով,
 Մասն են առնում — ասում են—
 Սիրո հրից հոգեթով.
 Եվ ամոլները զույգ-զույգ
 Կրքով վառված, խայտ ի խայտ
 Փախչում վայրեր դեպ ծածուկ,
 Թե ինչո՞ւ... — Չի՛ ասվում այդ:
 Այն, ինչ պիտի կատարվեր՝
 Գիտակ եղավ սերովբեն.
 «Արդ շտապիր նավարկել,
 Ո՛վ տեր Ադամ, հմտորեն,
 Ձի սրտերին առագաստ
 Լցրեց սիրո բոց-մրրիկ,
 Կըղիմանա՞ բոցին սաստ
 Արդյոք մակույկըդ փոքրիկ»:
 Արդ, այսպես էր սերովբեն
 Կշռադատում և խոսում,
 Մինչ Ադամը քնի մեջ՝
 Ո՛չ զգում էր, ո՛չ լսում:

. the elements
 So mix'd in him that Nature might stand up
 And say to all the world "This was a man".

Shakespeare

Julius Caesar, Act V. Sc. 5

Չը ձգձգենք որպեսզի
 Պատմությունն այս շափածո՝
 — Ինչո՞ւ խոսել ավելորդ—
 Ուստի պատմենք կարճառոտ:
 Մարդը հենց որ սեր զգաց,
 Գոչեց. «Մեռնո՞ւմ եմ, աստված,

Չունե՛մ ընկեր կաթոգին».
 Տերը տվավ նրան կին.
 Իսկ թե ինչո՞ւ կամ ինչպե՞ս,—
 Չի՛ սովորեցրել Գիրքը քեզ,
 Թե շես լսել մինչ հիմա,
 Ապա վեր առ և կարդա:
 Իսկ այն մասին, թե նրան
 Սիրե Ադամն պիտ մաքուր
 Եվ մեղկ կրքին՝ սիրտը նա
 Չը դարձնե կերակուր.
 «Ինչու տալիս էր պատվեր,—
 Ադամն ասում է հուզյալ,—
 Միթե միշտ շե՛մ խոստացել
 Սիրել սիրով կատարյալ՝
 Աստծուն և այն ամեն բան,
 Որոնց ինքն է հեղինակ
 Եվ սկիզբը գոյության.
 Ուխտիս ես շեմ հակառակ»:
 Եվ Սերովբեն, որ գիտեր
 Մարդու սրտի շինվածքը,
 Եվ ամեն ինչ տեսնում էր
 Նրա անվրեպ սուր աչքը՝
 Գողզողում էր երդումից
 Եվ ակնարկում Ադամին՝
 Խնդրել ներումն նորից՝
 Երգման համար դժվարին:
 «Գնա՛, կորի՛ր, սերովբե,
 Խոսքերդ անցնում են շափից,
 Եվ ինչո՞ւ շես հեռանում,
 Անզգա՞ ես կարծում ինձ.
 Ես խառնվո՞ւմ եմ ձեր գործին,
 Լսե՛լ եք մի խոսք ինձնից:
 Թե՞ ասելիք շունեի
 Ձեր անկայուն բարքերից»:
 Եվ նա սաստում է այսպես
 Խոթողադեմ՝ հրեշտակին,
 Որ խրատված խոստապես՝
 Դառնում է իր կրքնկին.

Արտասովելով վշտագին
Քուշում իսկույն, հեռանում,
Իսկ հարսնաբերն Եվային
Աղամի մոտն է բերում:
Նախահայրը սիրավետ
Պինդ գրկում է իր էգին,
Սիրախաննվում նրա հետ
Ու վեր ճախրում միասին:
Հեշտանքներից սրբարբած
Ասում է նա տարփագին.
«Օ՛, շե՛մ երբեք ուխտազանց,
Ինչո՞ւ է ինձ տրվել կին:
Խոստացել եմ չլինել
Ես ուխտադրուժ — այդ շա՛տ լավ,
Բայց թե սիրուց հրաժարվե՞լ,
Չըճաշակե՞լ այն բնավ:
Ուրեմն ինչո՞ւ տրվեց ինձ
Սեր, կին, ինչո՞ւ տերն օրհնեց,
Ակնարկում է խոսքն այն ի՞նչ՝
Թե՛ աճեցեք...» և լռեց:
Եվ կովում են խիստ անհաշտ
Խենթ հրամանն ու բնությունն,
Ո՞ւմ կմնա մարտադաշտ,
Ո՞վ կըտանի հաղթություն, —
Կար ժամանակ՝ այս հարցն էր,
Նույնիսկ կնճռոտ հույժ, ավա՛ղ,
Բայց գիտությունն լուսաբեր
Կնճիռը այդ լուծեց վա՛ղ:
Նրանց, որ շեն հավատում
Այս խոսքերիս անպաճույճ՝
Հայտնում ենք, որ շենք խաբում,
Ահավասիկ ապացույց:
Աղամն ուխտել էր անխաբ
Չըխալվել մեղկորեն,
Ուստի հախուռն ընդվզմամբ՝
Մեղքի վրա տեղն ու տեղ
Կույսին զարկում է գետին
Հուժկու ուժով նժույզի

Եվ ձգտում է հարվածել
Իր եղջյուրով շեշտակի.
Ապա, ոտքի՛ քաշաբար
Կպշում է լավ ճմլված
Դրախտաբնակին գետնահար
Եվ քայլո՞ւմ է վեհընթաց:
Մեղկությունն է որևէ
Կամ թե ստոր կիրք է այն,
Երբ ձգտում է վայելել
Սանձակոժ սերն իր ընծան:
Կարո՞ղ է ոք բնության
Ճզմել կզակը սանձով,
Եվ կամ նրա զորության
Դեմ դնել իր թույլ կրճքով.
Բնությունն ինչո՞վ է շարժվում,
Ո՞վ է նրա հեղինակ,
Հիմարություն չէ՞ ստույգ
Կենալ նրան հակառակ:
Որք պաշտամունք բնության
Բռնագատել են ջանում,
Նրանց հրեշտակն բարձրաճայն՝
Խելագար է անվանում:
Իսկ մենք ջանանք, օ՛, փութով
Ավարտել վեպն այս մեկին,
Պատմենք ամենը հերթով,
Ինչ պատահեց մեր զույգին:
Երբ որ երկրում հարսնքույր
Եվ խորանի վարագույր
Պատառվում են անկարկատ՝
Նաև թել-թել, աննկատ՝
Կտրովում են արնատար
Անոթները մազանման՝
Արդյոք հեղված առաջին
Արյունը չէ՞ սրբազան:
Կույս զույգերը թևիթև
Գլորվում են տագնապով,
Դատավճիռը պարզ է՝
«Անմեղություն, գնաս բարո՞վօ:

— Իսկ հարսն ի՞նչպես, քույրն ի՞նչպես:
 «Ցնցվո՞ւմ էին մկանունք,
 Եվ խլրտում, գալարվում,
 Շողում նրա վառ աչկունք.
 Կույս գրկումը իր ջերմին
 Մերթ պրկում էր ու թողնում,
 Մերթ շոշափում Ադամին,
 Մերթ հևում էր, մերթ ուռչո՞ւմ.
 Թույում էին հեշտանքի
 Հառաչանքները... ինչպես գետ՝
 Կրծքից քրտինքն էր հոսում...»:
 Ադամն էլ շէր մնում ետ,
 Մերթ մի համբույր էր գրոշմում
 Կույսի շուշան շուրթերին,
 Հուզմունքից շունչն սպառվում,
 Եվ մերթ կրծքով իր ուժգին
 Ճմլում փափուկ, ձյունափայլ
 Նոնների պես կաթնագեղ
 Ստինքների լուսափայլ
 Պտուկները վարդագեղ:
 — Երանությո՞ւն խելահեղ...
 Ձի այդ շարժմանց ժամանակ
 Հեշտին՝ անոթն ընտրության
 Եո է գալիս շնչի տակ
 Վարդի — մեծն բալասան...
 Ամե՛ն. եղավ հոտանո՞ւշ
 Ընծայաբերումն բնության
 Եվ գրախտից հեշտալի
 Արտաքսվեցավ զույգն այն
 Փշոց աշխարհն, ուր Եվան
 Մնում է ցավո՞ւմ մինչ այսօր,
 Թեև եկել է Մեսիան:
 — Իսկ Ադամը. — «Իեռ քրտնո՞ւմ է»:

ՄԻՆԻՆ՝ ԽՈՍՔ, ՄՅՈՒՍԻՆ՝ ՀԱՐՍՆ

ԳՈՐԾ
 ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆՅ
 ԱՐԳՈ ԳՐԻԳՈՐԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
 ՍԱԼԹԻԿՅԱՆՅ
 ՈՐՊԵՍ ՄԻ ԱՌԱՎԵԼ ԸՆՏԻՐ
 ԵՎ
 ԱԶՆԻՎ ԱՆԴԱՄԻ ՄԵՐ ԱԶԳԻ

ԵՎԵՐ

ՄԻՐԱԿԱՆ ԵՂՐԱՅՐ

Քո եռանդուն ազգասիրությունը, քո միշտ պատրաստականությունը հառաջամատույց գործակից լինելու ամեն մի բանի, որի խորհուրդը և

1 Նոր Նախընկանցի վաճառական, որ մի ժամանակ նյութապես և բարոյապես օժանդակել է «Հյուսիսափայլի» հրատարակիչներին և մինչև 1859 թ. բարեկամական նամակագրական կապ է պահպանել Մ. Նալբանդյանի հետ: է. Սյուրի «Քափառական հրեան», Նալբանդյանի թարգմանությունը, լույս է տեսել Գ. Սալթիկյանի միջոցներով: 1857 թ. հունիսի 1-ի նամակում Մ. Նալբանդյանը գրում էր իր մեկնաստին. «Եթե զույլինքի մեծահոգությունով հանձնառու դորա տպագրությանը, այդ աշխատությունը պիտի մնար ո՞վ գիտի որքան տարի և իմ այնքան տարվա ջանքս և տառապանքս պիտի զուրանցներ, ուրեմն ընդունիր իմ անկեղծ շնորհակալությունս, որպես գրավական մեր անբակտելի բարեկամությանը» (Մ. Նալբանդյան, ԵԼՓ, հ. 4-րդ, էջ 46):

Հաջորդ նամակներից երևում է, որ Գ. Սալթիկյանը հետազայում ևս օժանդակել է Նալբանդյանին (զուցեն «Մինին» խոսք, մյուսին՝ հարսն» վիպակի տպագրության ծախքի՞րը հոգացել):

60-ական թվականների սկզբին, սակայն, Սալթիկյանի և Նալբանդյանի հարաբերու-

նպատակը էր մեր ազգի բուն և ստույգ օգուտը, վաղուց ահա պարտականություն էր դրել իմ վերա հրապարակավ հայտնել քեզ իմ շնորհակալությունը:

Բայց մի մատենագիր մարդ ի՞նչ բանով առավել կարող է ցույց տալ այս մարդկային ազնիվ զգացողությունը, եթե ո՛չ յուր գործի ճակատը զարդարելով մի այդպիսի պատվական և ազնիվ երիտասարդի անունով, և ահա՛ ես հասած եմ իմ փափագին:

Մնում է ինձ խնդրել քեզանից միմիայն ընդունել այս անկեղծ հոգու զգացմունքը, որի մշտնջենավոր հարատևությանը երաշխավոր է

Քո սրտակից բարեկամ
Հեղինակը

թյունները խիստ վատացան և նախկին բարեկամական կապերն ու նամակագրությունը ընդհատվեցին (տես՝ Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935, էջ 761): Արդյո՞ք դա բացատրությունը չէ այն բանի, որ Սալթիկյանն այդքան միտումնավոր ձևով է Եր. Շահազիզին ներկայացրել նալբանդյանի վիպակի բովանդակությունը: Տարօրինակ է և այն, որ Սալթիկյանը նալբանդյանի կենսագրին չի պատմել վիպակի հրատարակության հետ առնչվող հանգամանքները, որոնք, անշուշտ, նրան հայտնի էին:

Այս և հաջորդ ծանոթագրությունները վերցված են Միրայել Նալբանդյան «Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն» գրքից, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1971. Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պրոֆ՝ Ս. Կ. Գարոնյանի:

I

— Ի՞նչ է մահը:

— Այդպիսի հարցմունք կլինի՞. ով շփտն մահի ինչ լինելը, — պատասխանեց Քյուսթյունճի-Օղլուն՝ Շահումյանցի հարցմունքին. և այնպես հաստատ ձայնով, որպես թե ամենևին խոսելու բան չկար այդ մասին:

Շահումյանցը յուր սեփական սառնասրտությամբ նայեց Քյուսթյունճի-Օղլուի վերա բավական ժամանակ, բայց չկարողացավ ծածկել յուր հեզնական ժելիտը, որ խաղում էր ահա շրթունքի վերա:

Քյուսթյունճի-Օղլուն բանի տեղ չդրեց Շահումյանցի դեմքի փոփոխությունը. պատճառ, նա նորա հարցմունքը ևս համարում էր ոչ այնքան արժանի ուշադրության: Տիրեց բուսական լուռություն:

Շահումյանց պարոն Գեորգը այն տեսակ մարդերից չէր, որ միմիայն ծիծաղի մարդու վերա, եթե տեսել էր նորանում մի պակասություն. այլ երեխայութենից բռնած, ստացած լինելով մի առողջ և բնական կրթություն և վերջումը ավարտած լինելով յուր ուսումը, որպես բնագետ, Հել-

1) Տառացի թարգմանությամբ՝ «ծխախոտագործի որդի»: Ակնարկ է նրա զրիմեցիական ծագման մասին:

Նալբանդյանը, ըստ երևույթին, իր հերոսին անվանել է Օ. Ի. Սենկովսկու (1800—1858) ծածկանունով: Վերջինս հայտնի արևելագետ, ժուռնալիստ ու բելետրիստ էր, որի ստեղծագործություններով այդ տարիներին հրատարակված էր Նալբանդյանը: Նալբանդյանը թարգմանել է նրա «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» պամֆլետը (1858—1859), որ իր կենդանության ժամանակ լույս չտեսավ գրաքննչական նկատառումով: Նալբանդյանի թարգմանությամբ, «Գ. Յ. Պախալյան» ծածկանունով «Հյուսիսսիբիրում» (1859, № 1) լույս է տեսել նաև Սենկովսկու «Անթար» արևելյան վիպակը (տես՝ Ս. Գարոնյան, Մ. Նալբանդյանի գրական ստեղծագործության մի քանի հարցերի մասին. «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» (ժողովածու), 2002 ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1971, էջ 228—253):

զինգֆորսի՛ համալսարանումը, միշտ աշխատում էր, որ յուր ծիծաղը ուրիշի համար լիներ մի խրատական ու աչք բացող բան: Այս պատճառով սկսեց.

— Պարոն, դու, որ բանի տեղ շես դնում իմ հարցմունքը, ասել է, թե գիտես մահի ինչ լինելը. ուրեմն ասա՛ ինձ, որ ես ևս իմանամ:

Թյությունճի-Օղլուն համարյա թե վիրավորված էր Շահումյանցի հարցմունքից. պատճառ, թթու երեսով նայեց նորա վերա և երկու ձեռքերով գլխի ետնակողմից հառաջ շփելով յուր կիսով չափ սպիտակ մազերը ճաղատ ճակատի վերա, ասաց.

— Ես տեսնում եմ, որ դու հայտնի ծիծաղում ես իմ վերա. կամ թե այդպես չէ՛, ուրեմն ների՛ր ինձ, եթե ասեմ, թե կան դեռևս բաներ, որոնց մասին դու տեղեկություն չունիիր:

Շահումյանցը դարձյալ ժպտեցավ:

— Մահը այն է,— հավելացրեց շուտով Թյությունճի-Օղլուն,— որ գալիս է և կտրում է կյանքը. մարդը, որ ենթարկվում է մահի ներգործությանը, մեռանում է իսկույն:

— Ուրեմն քո կարծիքով մահը մի էակ է, որ գալիս է, կտրում է, ներգործում է. պատճառ, այդ գործողությունքը կարող է կատարել մի այնպիսի բան, որ զգալ ունեն, որ կամք ունեն, որ գործիք ունեն. և այսպես քո ասելով մահը մի մարդու նման, կամ ով գիտե, սատանայի նման մի բան է, որ կարողանում է այդպիսի գործ հառաջացնել:

— Ես չեմ ասում, թե մարդ է, կամ սատանա է,— պատասխանեց Թյությունճի-Օղլուն մի կերպ հանգստությունով:

— Բայց,— կտրեց նորա խոսքը Շահումյանցը,— մի այնպիսի բան է, որ կամք ունեն. այնպես չէ՞:

— Թո՛ղ այդպես լինի,— ասաց Թյությունճի-Օղլուն,— ես այսքան գիտեմ, թե այն մարդիկը, որ պատահած էին մահին, այնուհետև առավել շեն ապրել, այլ իսկույն մեռել են:

— Չկամի՞ս արդյոք ասել, եթե մահ չլիներ, մարդիկ մեռանելու չէին:

— Անտարակույս,— ասաց Թյությունճի-Օղլուն ուրախացած, որ յուր հակառակորդը լավ զենք տվեց յուր ձեռքը:

— Ուրեմն,— հավելացրեց Շահումյանցը,— եթե մի ճրագ վառեիր և թողվիր նորան հանգիստ, և ամենևին ոչ ոք նորան ձեռք չտար, այսուամենայնիվ նա մարելու չէ՞ր մի ժամանակ:

— Ի՞նչ ասել է,— բացականչեց Թյությունճի-Օղլուն,— ո՞վ է տե-

սել, որ ճրագը հավիտյան վառվի. թեև ձեռք չէիր տալու, այնուամենայնիվ կավարտվեին վերջապես յուրը և պատրույզը:

— Փառք Աստուծո, մի ուղիղ մտածություն լսեցի քեզանից,— ասաց Շահումյանցը,— ուրեմն այս հիման վերա, մարդը ի՞նչ պատճառով ավարտելու չէր յուր կյանքը մի ժամանակ, թեև չկար մի պատճառ, որ տարածամ խլեր նորա կյանքը:

— Մի՞թե քո աչքումը մարդը և ճրագը հավասար բան են,— գանչեց Թյությունճի-Օղլուն,— ես չգիտեի, որ դու անհավատ ես:

— Ինչի՞ց իմացար իմ անհավատությունը,— հարցրեց Շահումյանցը:

— Նորանից,— պատասխանեց Թյությունճի-Օղլուն,— որ դու, մարդը, որ հոգի ունի, որ Աստուծո պատկեր է, հավասարեցիր մի ճրագի հետ, որ մարդու ձեռագործն էր:

— Մի՞թե ճրագը մարդն է ստեղծել. ես գիտեմ, որ նա կազմել է յուրից և պատրույզից, որ Աստված ստեղծել է. և եթե այս պատրաստությունքը չլինեին, կարո՞ղ էր մարդը ոչնչից բան գոյացնել. բայց որովհետև դու այդ տեսակ մտածություններ ունիս,— հավելացրեց Շահումյանցը,— ես այլ տեսակ կիսոսիմ քո հետ, միայն կցանկանայի, որ հասկանայիր իմ ասածները...

— Շատ վեր ես քաշվում,— ասաց Թյությունճի-Օղլուն,— որ կարծում ես թե մարդ չկար, որ հասկանար քո ասելիքը. ասա՛, ես լսում եմ, կհասկանամ և կպատասխանեմ քեզ, և լավ է, որ մեր խոսակցությունը ստանում է այսպիսի շարունակ ընթացք, գո՛նե ժամանակը կանցանե, մինչև կինս և Մանուշակս տուն կդառնան. այժմ քանի՞երորդ ժամն է:

— Դեռևս վեցերորդ,— պատասխանեց Շահումյանցը, նայելով յուր կրկնափակ ոսկյա ժամացույցին:

Ես շատ զարմացած լինելով այս մարդոց խոսակցության սկզբի և բանի վերջավորության վերա, չհամբերեցի, որ ընթերցողներին ծանոթացնեմ այն տան հետ, ուր այս երկու մարդիկը խոսում էին, կամ նույնիսկ մարդերի հետ, վասն որո, սիրելի՛ ընթերցող, ներելով իմ այս անհամբերությանը, դո՛ւ գոնե ինձանից առավել համբերող գտանվիր, եթե ես, կտրելով խոսակցության թելը, կարճ ծանոթություն տամ քեզ Թյությունճի-Օղլուի, նորա տան և Շահումյանցի մասին:

Տունը, որի մեջ նստած էին այս երկու մարդիկը, ինչպես ասացի, պատկանում էր Թյությունճի-Օղլուին, որ չգիտեմ ինչ պատճառով ոչ ոքի չէր ասում յուր հատուկ անունը և ոչ ոք ևս չգիտեր. պատճառ, նա բնիկ նախիջևանցի չէր. այլ օտար աշխարհից եկած լինելով, հայտնի էր

1 Յինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիի շվեդական անվանումը:

միայն անունովս Քյուժյունճի-Օղլու: Այսպես ահա սորա տունը գտան-
վում էր մի աննշան փողոցի մեջ, քաղաքի ծայրումը: Ղինվածքը փայտ-
յա, երեք պատուհանով, որ նայում էին դեպի ցեխոտ փողոցը, որովհետև
աշունը շատ առատ էր եղել յուր անձրևներովը: Սենյակը, որի մեջ նըս-
տած էին, զարդարած էր շատ հասարակ և աղքատ կարասիքներով: պատի
վերա կախած էին մի քանի շատ հասարակ պատկերներ, պատահմունքով
գնված, առանց հասկանալու, թե ո՞վի պատկերներն էին, այլ իբրև սովորա-
կան զարդարանք գործ ածելու համար: Բայց թե լավ թե վատ, երևում
էր, որ այս Քյուժյունճի-Օղլուի հյուրընդունարանն էր. պատճառ, սենյակի
մյուս երկու դուռները տանում էին մինը դեպի Քյուժյունճի-Օղլուի, իսկ
մյուսը դեպի Մանուշակի ննջարանը:

Ինքը Քյուժյունճի-Օղլուն, կարճահասակ, բավական հաստ մարդ
էր, և ինչպես երևում էր նորա ալիխառն մազերից, ճաղատ ճակատից և
խորշոմյալ երեսից, պիտո է լիներ համարյա թե վաթսուն տարեկան.
ուրախ բնավորությամբ, բայց զրկված ամենայն կրթութենից, և ինչքան
խելք ու բանականություն որ նա ցույց տվեց յուր խոսակցության մեջ,
Շահումյանցի հետ, ինչպես վերևումը տեսանք, այդ զանազան ժամա-
նակ, տեսակ-տեսակ մարդերի հետ նստել վեր կենալուցն էր, մանավանդ
Նախիջևան գալուց հետո, խաշատուր աղայի դահվետնումը...

Շահումյանցը երկարահասակ, շոր-շոր, հասակը կարելի է, որ լիներ
մոտ երեսուն տարեկանի: Ինքը խարտյաշ, գեղեցիկ, կապույտ աչքերով,
մազերը կարգով սանրած և յուղած, հագուստը ամենևին հարմար Փա-
րիզի վերջին տաղազին, որ ցույց էր տալիս, ոչ թե միայն կարողություն
ունեն արծաթի կողմից, այլև ճաշակ ունեն աշխարհի բաների մեջ: Սա
մի օր եկեղեցու մեջ պատահմամբ խոսածի համար հանդիմանություն
լսելով Քյուժյունճի-Օղլուից, որ կանգնած էր նորա քամակում, շատ սի-
րել էր նորան, այդպես պարզ սրտով մարդ եղածի համար, այնուհետև
ժանոթացել էր նորա հետ, միշտ գալիս էր գնում էր Քյուժյունճի-Օղլուի
տունը ժամանակ անցուցանելու համար, որովհետև Նախիջևանի մեջ չկան
այնպիսի տեղեր, ուր կարելի լիներ ժամանակը գործ ածել այնպիսի
զվարճությամբ, որ և օգտակար լիներ միևնույն ժամանակ. թեատրոն
չկա, ժողովարան չկա, հասարակաց մատենադարան չկա¹. այս պատ-
ճառով այնտեղի մարդիկը պիտո է անպատճառ հոժարելին ամենայն
բանի, որի միայն կարող էր ժամանակը կորուսանել, առանց խտրելու

¹ Այստեղ և հետագա էջերում նոր Նախիջևանի կենցաղի ու սովորութենների նկարա-
զրությունները համահունչ են, իսկ որոշ տեղեր էլ երբեմն տառացիորեն համընկնում են
Նալբանդյանի «Հիշատակարանի» այն էջերի հետ, որտեղ նա նկարագրում է հայրենի
քաղաքը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հ. 1, էջ 337—363):

այս բաների հատկությունքը. այսպես ահա Շահումյանցը միշտ գալիս
էր Քյուժյունճի-Օղլուի մոտ, և դուռից ներս մտած չմտած, բարևը ասած
չասած առաջարկում էր մի խնդիր, որպեսզի պատճառ տա Քյուժյունճի-
Օղլուին խոսելու, ինչպես և այս երեկո արեց, հարցանելով մահի ինչու-
թյունը, դեռ կարելի է, որ այս երեկո և բարև չտված. պատճառ, քանի
գնում էին, շատ մոտ ծանոթանում էին, և Շահումյանցը ավելորդ էր հա-
մարում չնշին քաղաքավարությունները: Բայց այս երեկո մի բանը առա-
վել զարմանալի էր, որ Շահումյանցը ներս մտած տեսանելով, որ Մա-
նուշակը չկար, չհարցրեց նորա ուր լինելը, կարելի է այն պատճառով,
որ Քյուժյունճի-Օղլուն կասկած չտանի...

— Դու ընդունում ես,— խոսքը հառաջ տարավ Շահումյանցը,— թե
աշխարհը ենթարկված է մի բնության օրենքի տակ, և այնպիսի օրենքի,
որ ոչինչ բան աշխարհի երեսին չէր կարող ընդդիմանալ նորան, և թե
աշխարհի ամենայն նյութական փոփոխությունքը կատարվում էին այդ
օրենքի ազդեցութենով:

— Ընդունում եմ,— պատասխանեց Քյուժյունճի-Օղլուն:

— Շատ բարի,— ասաց Շահումյանցը,— ընդունում ես, որ բնու-
թյան համար խտրություն չկա արարածների մեջ, նա միօրինակ դարձա-
նում է հանքը, բուսականը և կենդանին:

— Ընդունում եմ,— կրկինեց Քյուժյունճի-Օղլուն:

— Եթե այդ ընդունում ես, մեք շուտով կհասանենք մեր նպատա-
կին,— ասաց Շահումյանցը, հավելացնելով այս հարցմունքը:— Դու
տեսե՞ր ես աշխարհի բոլոր արարածների մեջ մի էակ, որ հավիտյանս
հավիտենից պահեր յուր ձևը:

— Ձև՞ը,— հարցրեց Քյուժյունճի-Օղլուն:

— Այո, ձևը,— պատասխանեց Շահումյանցը:

— Ես գիտեմ,— ասաց Քյուժյունճի-Օղլուն,— որ աշխարհի երե-
սին հավիտենական բան չկա, ամենայն ինչ ավերվում է, քանդվում է և
լսել եմ խելոք մարդերից, որ ասում էին, թե այն բանը, որ սկիզբն ունի,
նաև վերջ ունի: Ես տեսել եմ, և այդ բանը ինձ բավական արծաթ է նըս-
տել, որ տանս կտրի կղմինդրները անձրևից քայքայվելով բոլորովին
ոչնչացան և ինձ ծախքի մեջ ձգեցին. բայց դու, երևի, փոխանակ գոյու-
թյուն ասելու, սխալմամբ ձև ասացիր. ի՞նչ ասել է ձև. ձևը կերպարանք
է, բայց այստեղ խոսքը իրի վերա է և ո՛չ նորա ձևի:

— Ի՞նչ անես, որ դու իր ասելով ձև ու կերպարանք ես հասկանում,
և քո համար ձևի փոփոխությունը համարվում է շքություն. մի՞թե տանդ
կտրի կղմինդրները, որ ժամանակից և անձրևից քայքայվել էին, ոչըն-
չացան իսպառ,— ասաց Շահումյանցը:

— Ինչպես չէ,— պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն:

— Տեսան՞ում ես,— ասաց Շահումյանցը,— դու ես, որ ձեր ընդունում ես գոյության տեղ. կղմինդրը թրծած էր հողից, այնպես չէ՞:

— Այո՞,— պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն:

— Շատ լավ,— ասաց Շահումյանցը,— հողը կղմինդր դառնալով, մի՞թե միևնույն հողը չէր, միայն ուրիշ կերպարանքով, ինչպես դու ասում ես:

— Ամենևին այդպես,— ասաց Թյուֆյունճի-Օղլուն:

— Ուրեմն,— բացականչեց Շահումյանցը,— եթե կղմինդրը փոխել էր մյուս անգամ յուր ձեր և ստացել էր յուր առաջին կերպարանքը, մի՞թե կարելի է ասել, թե նա չքացավ. ես տամ քեզ ի՞նչ բան կամիս և դու չքացուր, եթե կարես:

— Ապա մի փայտ տո՛ւր ինձ, ես կայրեմ և կչքացնեմ նորան,— պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն:

— Ե՛րթե մոխիրը, որ կստանանայիր փայտից, քո աչքումը ոչինչ էր. ոչինչ չէ՞ տեսնվում և չէ՞ շոշափվում, բայց մոխիրը ընդհակառակն և տեսնվում է, և շոշափվում է...

— Ես ընդդեմ չեմ դորան. բայց փայտը կորուսանում է յուր փայտությունը,— կտրեց խոսքը Թյուֆյունճի-Օղլուն,— մոխիրը այլ է, փայտը այլ. դու ինձ կղմինդրի օրինակովը փոքր մնաց, որ պիտի հավանեցնեիր, բայց երկրորդ օրինակը հարմար չէ և ես շատ ուրախ եմ, որ շփոթվեցար:

— Ի՞նչ գանազանություն կա առաջին և վերջին օրինակների մեջ,— հարցրեց Շահումյանցը:

— Այն,— պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն,— որ առաջին օրինակը, այսինքն կղմինդրը, հողից շինված լինելով, դառնում էր դարձյալ դեպի հող, և այդ փոքր հավանելի էր, իսկ փայտը դառնում է մոխիր, մի՞թե փայտը մոխրից է շինած:

— Փայտը միայն մոխրից չէ շինած,— ասաց Շահումյանցը, որ քաջ տեղյակ էր քմիմայի,— այլ նորա մեջ կան գանազան բաներ. զոր օրինակ, փայտանյութ, կուպր, ջուր, օսլա, սոսինձ և աղեր, և այս բոլորի բաղկացուցիչ տարրական մասունքը երեք են — ջրածին, թթվածին, ածխածին. և այսպես փայտը ենթարկվելով այրողության, այսինքն քմիմայի կան վերլուծության, բաժանվում է յուր բաղկացուցիչ նյութերից և տարերքից, նորանցից ջրածինը, միանալով օդի մեջ գտնված թթվածնի հետ, ջուր է դառնում, և ջերմության միջնորդությունով, որ ստանում էր կրակից, շոգի դարձած ցրվում է օդի մեջ. ածխածինը միանալով օդի թթվածնի հետ, շինում է երկու տեսակ բաղկացություն, մինը ածխա-

թթու, որ ցրվում է օդի մեջ, մյուսը ածխային թթվուտ, որ օդից ծանր լինելով, նստում է գետնի երեսին և իջանում է ինչքան կարելի է խոր տեղեր. կպրի եթերական մասունքը թուշական լինելով, ցրվում են օդի մեջ. իսկ մնացած բաները այրվելուց հետո, թողնում են յուրյանցից մի բանի մոխրային աղեր և այս է պատճառը, որ մոխիրը եթե բերանդ ես դնում, աղի համ է տալիս: Իսկ կղմինդրը, որովհետև այսչափ բաղադրական մասունք չունի, վասն որո և չէ ձգում յուր վերա այդպիսի զգալի փոփոխության պատկեր: Առհասարակ հանքերի բաղկացուցիչ տարերքը երկու են, շատ սակավ երեք, թեև կան բաղադրյալ հանքեր, բայց նոքա տարրական չեն. զոր օրինակ, երկու հանք, որ բաղկացած էին առանձին առանձին երկու կամ երեք տարերքից, կարող են միավորվիլ և մի ձև ու հատկություն ստանալ, բայց բանը դորա վերա չէ:

— Այդ բաները, ինչ որ ասում ես դու, «էֆիմերտեխ»¹, կամ «Ժողովածուի» մեջ կա՞ն գրած. կամ թե ի՞նչ տեղից ուսել ես,— հարցրեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, զարմացած Շահումյանցի այս տեղեկությունների վերա, որովհետև ինքը մինչև այս հասակը այսպիսի բան լսած չէր:

— Խաբեբայական և հիմար գրքերի մեջ չկան բնության այսպիսի հայտնությունների սուրբ օրենքները և չէին կարող ևս լինել. պատճառ, այդ գրքերի խորհուրդը մարդ խաբել և հիմարացնել է. իսկ բնությունը ընդհակառակն լուսավորում է մարդը, կրթում է և դաստիարակում է նորան. այս երկուքը հակառակ են միմյանց, և այս պատճառով ինչ տեղ բնությունը կա, այնտեղ սուտ չկա, ինչ տեղ սուտ և խաբեբայություն կա, բնություն չկա:

Թյուֆյունճի-Օղլուն առավել ևս զարմացավ այս խոսքերի վերա. պատճառ, թեև նա կարդալու մոտ չէր, բայց լսել էր վաղուց ահա «էֆիմերտեխ» և «Ժողովածուի» փառքի համբավը, որ նախիջևանի մեջ հրշակված էր, որին այժմ անարգում էր Շահումյանցը:

— Շատ բարի, ընդունում եմ և փայտի օրինակը և խոստովանում եմ, որ բան չքացնել չէ կարելի աշխարհի երեսին,— վեր առեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, ըստպես լուրջ հետո,— բայց մեր խոսքը մահի վերա էր և դուրս եկանք կղմինդրի և փայտի վերա:

— Այո՞, մահի վերա էր,— պատասխանեց Շահումյանցը,— բայց

¹ (Հունարեն) — «Գուշակությունների գիրք»: է. Սյուրի «Փափառական հրեայի» իր թարգմանության առաջաբանում նախանշյալը հեղանքով գրում է այդ գրքի մասին. «... չեմ ուրանում, որ «էֆիմերտեխ» ևս պակաս չէ, այն հրաշալի գիրքը, որ մեր ժողովուրդը սիրում է, որի մեջ գրված են ամենայն տարի աշխարհի երեսին պատահելու գործերը, արեգակի և լուսնի խավարումը յուրյանց գուշակութեններով, արագիլի գնալը և այլն, և այլն, Տխոր մատենագրություն» (Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հ. 2-րդ, էջ 64):

դու ինձ հարկադրեցիր, որ ասլացուցանեմ քեզ, թե, մահ չկա աշխարհի երեսին:

— Ի՞նչպես թե մահ չկա,— կանչեց Քյուսթյունճի-Օղլուն, աչքերը պշուցած Շահումյանցի երեսին:

— Այնպես, որ ոչինչ բան չէ վերջանում, ոչինչ արարած բնության մեջ չէ չբանում. և թե բնության կյանքը հարատև է, անվախճան է և անմահ: Այդ, ինչ որ քեզ թվում է, թե մի կզմինդր քաջքայվում է, թե մի ծառ չորանում է, թե մի կենդանի մեռանում է, դոքա բոլորը մի փոխանցական միջոցներ են մի տեսակ կյանքից դեպի մի այլ տեսակ կյանք. ածխածինը, ջրածինը, թթվածինը ապրում էին մի ժամանակ իբրև ծառ, իբրև բուսական, փոխում են յուրյանց ձևը, շատ անգամ և բաղադրությունը, պակասելով կամ հավելանալով, և սկսում են մի այլ ձևով շարունակել յուրյանց կյանքը: Ահա այսպես, սիրելի Քյուսթյունճի-Օղլու, այն տեղ, ինչ տեղ մեք տեսանում ենք մեռելություն, բնությունը սկսած սանում է մի նոր կյանք. և բնության համար միևնույն է, թե մի արարած ապրել է այս կամ այն ձևի տակ, նորա կանոնը միայն այս է, որ կյանքը հավիտյան շարունակվի, և շարունակում է. և բնությունը մեղավոր չէ, եթե մարդիկ նորա արարածների կերպարանափոխությունքը մահ են համարում:

— Շատ բարի,— ասաց Քյուսթյունճի-Օղլուն,— ես ընդունում եմ քո ասածը, բայց մի բան կա, որ փոքր ինչ ուրիշ տեսակ է դուրս գալիս:

— Ի՞նչ բան է այն,— շուտով վերա բերեց Շահումյանցը:

— Այն,— պատասխանեց Քյուսթյունճի-Օղլուն,— որ մարդը մեռանելով, չէ ապրում այլևս յուր համար, թեև նորա մարմինը, ճշմարիտ, հող դառնալով, չէ կորուսանում յուր գոյությունը, այլ կերպարանքը միայն:

— Զարմանք. այդ հասակում և այդքան անձնասեր,— բացականչեց Շահումյանցը,— դու, եթե ունեցած էիր շորս-հինգ որդի. մի՞թե նոցանից յուրաքանչյուրը իրավունք չունեին քո հայրական սերը և խնամարկությունը հավասարաչափ ստանալու. մի՞թե քո աչքումը նոցանից միինը սիրելի կլիներ առավել քան թե մյուսը, չէ՞ որ ծնողքի համար զավակները միևնույն են, չէ՞ որ մի աչքով կնային նոքա յուրյանց զավակների վերա. և մի՞թե քո որդու միինը եթե պահանջելու լիներ քեզանից, որ դու ալելի սիրելի նորան, քան թե մյուսերը, դու և քո մյուս որդիքը ասելու չէիք նորան, որ նա անձնասեր է: Այս հիման վրա մի՞թե բնությունը մեղանշում է, եթե այն մասունքը, որ երբեմն բաղկացնում էին մի մարդու մարմին, հետո բաղկացնեն մի այլ մարմին. և ի՞նչ պատճառով մարդը ականատես լինելով բնության փոփոխականության օրենք-

ների, հասկանալով նոցա նպատակը, պիտի պահանջե, որ յուր մարմինը աղատ մնար այս օրենքներից. եթե նա ազատ մնացած լիներ սկզբումը, կամ մնալու վերջումը, երբեք չէր կերպարանագործվելու. պատճառ, բնության օրենքներն էին, որ բաղկացուցին նորան, այն սկզբնական տարերքըն էին, որ զանազան բաղադրություններով, որ ստացվել էին մի այլ մարմնի մնացորդից, կազմեցին նորա ոսկերքը, մորթ ու ջիլ պատեցին նորա վերա: Մարդկային մարմինը, երբ շիջել էր նորանում անձնապահական գորությունը, ընկնում է բնության շրջապատած ներգործողների ազդեցության տակ. օդը մի կողմից ծանրանում է նորա վերա, երբ սա շուներ յուր մեջ այն ընդդիմադրող ուժը, որով մինչև այժմ պահել էր յուր կազմվածքի կերպարանքը, թացությունը, ջերմությունը, լույսը, օդի թթվածինը և այլն, և այլն, ներգործելով նորա վերա, սկսանում են ահա խմորել մարմինը, լուծանել նորան և լուծանելով նորոգել նորա բաղկացուցիչ տարերքի և նյութերի գործունեությունը, վերստին մի այլ մարմին կազմելու համար:

— Այն նյութը, ինչ որ տվել էր քեզ բնությունը մինչև քո զգայուն կյանքի վերջը, նա պիտո է ետ ստանա քեզանից. նա արդար է, և առանց սոկոսիքի է ստանում այն գումարը, ինչ որ գործ էիր դրել դու քո վերա, և այս պատճառով շատ ճիշտ է տվածը պահանջելու ժամանակ. նորա գանձարանը երբեք չէ վնասվում. կպահանջե այնքան, որքան տվել էր քեզ, և կստանա այնքան, որքան պահանջելիքն էր. նա շունի մուրհակի կարոտություն. պատճառ, ամենայն արարածք, որ նա սնուցանում է, հավատարիմ գրավականներ էին նոր գոգումը. և գիտե նա, որ ետ և հառաջ պիտո է յուր տվածը ստանա. և դու եթե կամենայիր, չէիր կարող վատնել նորա նյութը, պատճառ, շրջապատած էիր նույնպես բնության օրենքներով:

— Քո մարմինը հողանալով բուսուցանում է և զարգացնում է շատ սերմեր, որ քամին բերել էր քո հողի մեջ, իսկ սերմերը կարող էին կերակրել զանազան կենդանիք, այ՞, և՛ մարդը ևս, և՛ թռչունը ևս, որ նույնպես կերակուր դառնալով մարդուն, մտանում էր նորա կազմվածքի մեջ և նյութ էր դառնում նորա կերպարանագործությունը: Բնությունը մի այնպիսի զուգակշիռ է պահում արարածների մեջ, մի այնպիսի տրնտեսություն է գործ դնում, այ՞, արժան էր, որ մեք ևս ուսանեինք նորանից, օրինակ առնվինք նորանից և հետևեինք նորան: Բայց ափսոս, մեր կամքը, մեր զգացողությունը, որ դուրս էր բնության նյութական բաների օրենքից, շատ անգամ բռնացնում են մեզ ո՛չ թե միմյանց վերա, այլև նույնիսկ բնության վերա, եթե միայն կարելի էր այս...

Թյուֆյունճի-Օղլուն, որ ձեռքերը սրտին խաշած լսում էր Շահում-յանցին բոլորովին զարմացած, ասաց նորան:

— Ես անշափ շնորհակալ եմ այդ գեղեցիկ խուսակցութեանդ վերա-ճշմարիտ, ես շատ խելոք մարդիկ տեսել էի Խաշատուր աղայի զահվետ-նումը, բայց այդպիսի խոսքեր լսած չէի: Ասածներդ բոլորը ճշմարիտ են, բայց չգիտեմ, ի՞նչ բան է, որ ներսիցս ասում է,— թե լավ կլինե՞ր, որ շքեղունեի այդ ասածներդ... Բայց, ինչպես տեսանում եմ, զուր է իմ բնդունելը կամ շքեղունելը. պատճառ, երկու դիպվածում ևս մեռանելու էի, և բնությունը կատարելու էր իմ վերա ևս յուր պարտականությունը և օրենքը:

— Այդ զգացմունքը, որ դրդում է քեզ երկբայել բնության օրենքի վերա, միմիայն անձնասիրություն է: Ես ասացի, թե մեր կամքը և այլ աննյութ կարողությունքը աշխատում են բռնանալ և նույնիսկ բնության վերա, աշխատում են, եթե կարելի է խլել նորա իրավունքը մեր մարմնի վերայից. մեր անձնասիրությունը չէ թույլ տալիս, որ հավատայինք, թե մեր փափուկ, պարարտ մարմինը երբեմն կարող էր աղյուս պատրաստել բաղանիքի հնոց շինելու համար, կամ ճեղքվիլ, տրորվիլ երկրագործի արորի տակ և մի սերմ կանաչացնել, մի ճնճղուկ կամ մի մուկ կերակրելու համար, այո՛, և՛ օձի, և՛ զանազան ժժմունքների բույն ևս դառնալու համար: Բայց բնության հարազատ որդին պիտո է սառն աչքով նայի այս բանի վերա և պիտի օրհնե նորա Արարիչը, որի ձեռագործքը անմահ են, որ ամենայն բան ստեղծելով մահ չէ ստեղծել:

— Հավատա՛, պարո՛ն,— բացականչեց Թյուֆյունճի-Օղլուն,— թե իմ ձեռքիցս գար ես կաշխատեի ամենայն օր խոսել քո հետ այսպիսի գեղեցիկ բաների վերա, բայց ի՞նչ առնես, աշխարհի սուտ և անիրավ կարգը մեր երկուքի մեջ այնպիսի մեծ փոս է փորել, որ ես շատ հեռի եմ քեզանից և չեմ կարող համարձակվիլ անցնել այդ փոսը, որ միշտ քեզ հետ լինեի, և այսչափիցը ևս շնորհակալ եմ, որ դու արժան ես համարում քեզ մտանել իմ խաղաղ և հեզ բնակարանը:

— Դու եթե հավատաս բնության հրաշքներին, կտեսանես, որ այդ քո շատ մեծ կարծած փոսը նա մի ընդհանուր կլցնե, և քեզ դժվար չէ լինելու այսուհետև ազատ ընթացք ունենալ դեպի ինձ...

— Այսուհետև հավատում եմ ամենայն բանի, ինչ որ կքարոզեն ինձ բնության անունով,— գոռաց Թյուֆյունճի-Օղլուն զմայլած այս խոսամունքի վերա, որ ամենևին չէր հասկանում:

Տան դուռը բացվեց և ներս մտան տիկին Թյուֆյունճի-Օղլուն և նորանց մի հատիկ Մանուշակը:

Յոթը շաբաթը՝ սկսվել էր: Յեխը կրկնապատկված էր անձրևի շարունակ գալուց, այդ փողոցի փայտաշեն և կեղտոտ տների տեսքը, առավել ևս տխուր դեմք էին ցույց տալիս, թրջվելով սևանալուց և օդի միգախառն անթափանցութենից: Լուսավորչի զանգակատնից լավեցավ երեկոյան զանգակահարության առաջին հարվածը, ուրեմն երեք ժամն էր ճաշից հետո: Այս միջոցին, գլուխը կախած, անձրևից թրջված և բնության թթու դեմքից տխրած մի մարդ, միջահասակ, թուխ, սև աչքերով, սև մազերով, փաթաթված յուր կիսամաշ վերարկուի մեջ, գնում էր Թյուֆյունճի-Օղլուի փողոցով: Երևում էր, որ այս մարդը մի մտածմունք ուներ. պատճառ, շատ անցած, հեռացած լինելով Թյուֆյունճի-Օղլուի փողոցից, երբ աչքը բարձրացնելով շորս կողմը նայեցավ, ետ դարձավ կրկին յուր գնացած ճանապարհից ու կամաց-կամաց մտավ Թյուֆյունճի-Օղլուի բակը:

Թյուֆյունճի-Օղլուն տանը չէր. նա այն օրը ճաշ ևս չէր կերած տանը. երևի թե զանազան պատճառներ ուշացրել էին նորան Խաշատուր աղայի զահվետնումը, և հետո ճաշի ժամանակը կորուսանելով, լավ էր համարել մտանել Բարբոյի պանդոկը, և մի փոքր կաղամբով միս կերած, դառնալ զահվետուն, ինչպես շատ անգամ պատահում էր:

Չարմանք բան է, որ Նախիջևանի նման քաղաքի մեջ, ուր եթե գիշերով մի տան վերա մի շղջիկ նստի, բոլոր քաղաքը կիմանա, այսպիսի քաղաքի մեջ, ասում եմ ես, ուր ամբողջ ընկերություններ կան, սորա նորա անցքը իմանալու, խոսելու և շատ անգամ պատգամախոսի պաշտոնը հոժար սրտով վերաները առած, գուշակելու մի մարդու ապագան, չէին իմանում թե ի՞նչ գործով է պարապում Թյուֆյունճի-Օղլուն, կամ ի՞նչ աղբյուրից ստանում է նա արծաթ, յուր ընտանիքը կառավարելու համար: Ոմանք ասում էին, թե հետը բերած արծաթ ուներ կամ գոհարեղենք, երբ եկել էր Նախիջևան. որպես թե կամաց-կամաց վաճառում է և նորանցից ստացած արծաթովը ապրում է. բայց նորա Նախիջևան գալը արդեն տասն և յոթն տարի էր. պատճառ, Մանուշակը մի տարեկան ծփերիսա էր, երբ մի քանի հայ առաջին անգամ տեսել էին այս ընտանիքը Տազանրոգի մաքսատան մեջ, նարինջ գնելու գնացած լինելով այնտեղ ապրիլի մեջ: Իսկ այս միջոցին Մանուշակի 18 տարեկան լինելը, հա-

1 Վարագա Խաչի տոնից մինչև Հիսնակի բարեկենդանը, որովհետև միշտ յոթն շաբաթ ուտիք է, և երբեմն ութ, երբ չկան շաբաթապահք, նախիջևանցիք և զրիմեցիք անվանում են այս միջոցը «յոթը շաբաթ»: (Մ. Է.):

մարյա թե պաշտոնական լուր էր այն փողոցի պառավների բերանումը, որոնք աշխարհի երեսին երկու բան գիտեն, աղեկատ մանել և ուրիշի աղջիկների հասակի ճիշտ մետրիքական մատյան վարել: Ինչպե՞ս և իցե մի հաստատ խոսք չկար նախիջևանումը այս մարդու վերա, այնտեղ, ուր շատ անգամ շատ մարդիկ դրականապես ապացուցանում են կամ հերքում են մի բան առանց ամենին իմացած լինելու բանի զորությունը, այլ մի միայն յուրյանց եթերային տրամաբանություններ: Այսբան միայն հայտնի էր, որ Թյուֆյունճի-Օղլուի ապրուստը շատ պարզ էր, նորա կեցությունը շատ հասարակ. մարդ և կին տարին երկու ձեռք հագուստի տեղ մի ձեռք էին կարում յուրյանց, երկրորդի գումարը տնտեսելով Մանուշակի պիտույքների համար: Կինը շատ անգամ ասում էր, եթե Թյուֆյունճի-Օղլուն ոգևորված խոստանում էր մի ավելորդ հալավ կարել յուր կամ կնոջ համար, թե «մա՛րդ, մեք աղջիկ ունինք հարս տալու, պետք է նորա համար պատրաստություն տեսանել»: Այս խոսքը Թյուֆյունճի-Օղլուի համար մի այնպիսի բացասական էլեկտրականություն էր և այնչափ ազդու, որ իսկույն անգործ էր կացուցանում նորա բորբոքված դրական էլեկտրականությունը:

Բայց թե նոքա ինչպես էին հագցնում յուրյանց մի հատիկ Մանուշակը, արդարև արժան էր, որ ամենայն ծնող օրինակ առնուր նոցանից. նորա հագուստները մաքուր, գեղեցիկ, նոր և արժանավոր պատաններին: Թյուֆյունճի-Օղլուի կինը, որին դեռ չենք ծանոթացրել մեր ընթերցողքը, շատ սրտաբաց կին էր. կարճահասակ, հաստամարմին և հիսուն տարեկան հասակը արդեն դրել էր նորա նեղ ճակատի և դուրս ընկած թուխ թշերի վերա յուր կնիքը — խորշումը: Նորա հագուստը, ինչպես առհասարակ նախիջևանցի կնիկ-մարդերի հագուստը, շատ հավատարիմ էր մնացած թաթարի տարազին, որ 1779-ին բերել էին Ղրիմից¹:

Գլուխը կապած մի բարակ բամբակյա ծաղկանկար թաշկինակով, որ այժմ ևս ստանում են Տաճկաստանից և մեծ հարգ ունի այնտեղ. սորա տակից երևում է նորա բաշը (փերչամը) մեշտեղից ճեղքած, որ ծերության նշան էր այնտեղի սովորութենով: Վերայի կապան, թեև հասարակ պատառից, բայց կուրծքը բաց կարած. և այս սեզմենտի (բաց տեղի) շորս կողմը շրջակարած ոսկեթել ժապավենով և արծաթի բոժոժներով, որոնց միջի դասարկությունը վկայում էին բոժոժների վերայի փոքրիկ ծակերը: Բայց կուրծքը բաց կարած ասելով, մի՛ իմանար, պատվելի ըն-

թերցող, թե երևում էր նրա կուրծքը, քա՛վ լիցի, և յուրյանց ձեռքով մանած ու գործել տված բեհեզյա շապիկը ևս տեսանելու չէիր, եթե պատահիր այնտեղ. պատճառ, կապայի տակից ծածկում են կուրծքերը մի կերպասյա թաշկինակով, և կապան հագնելով վերայից, նորա կուրծքի սեզմենտը ցույց կտա քեզ այն շատ անգամ թուխ գունով թաշկինակը, որ իսկ և իսկ կոկորդի տակումը կոճակվում էր մի հատուկ այս գործի համար շինած կոճակով. այսպես կոճակած էր և Թյուֆյունճի-Օղլուի կինը, որի կոճակի վերա մեշտեղումը երևում էր մի մաշված զմրուխտ շորս կողմը զարդարած մանր հակինթներով (յաղուֆ): Գլխի մազը շատ խնամքով երեք բաժանած և մի գես հյուսած ընկած էր թիկնամիջումը ողնաշարի վերա. մեջքը կապած մի դոտի, որ ժամարար քահանայքը գործ են ածում:

Մեք փոքր ինչ մանրամասն նկարագրեցինք այս կնկա հագուստը և ձևը այն պատճառով, որ շատ անգամ մի տպավորություն, որ այսպիսի պատկեր տեսանելը գործում է մեր վերա, հասկացնում է մեզ այն մարդու բնավորությունը, որ միշտ յուր արտաքին ձևը վարում է յուր որպիսության հետ զուգահեռաբար:

Այս միջոցին, որի մասին խոսում ենք այստեղ, տիկին Թյուֆյունճի-Օղլուն աղախնի հետ միասին իջած էր տան գետնատունը, տնտեսական գործով ապուխտ և երջիկ պատրաստելու համար.— հինանց պաշար.— որ նախիջևանի սովորութենով մեծ տնտեսություն է, տարեկան կառավարության մեջ:

Ուրեմն տանը ոչ ոք չկար բացի Մանուշակից, որ միայն մնացած նստել էր պատուհանի տակ և կարում էր յուր կարը:

Տան լուսությունը ընդհատվում էր գեթ ճպուռի ձայնովը, որ մի անկյունում կատարում էր յուր երգեցողության վերջին հանդեսներից մինը. պատճառ, ձմեռը շուտով փակելու էր ահա նորա բերանը մինչև մարտ ամիսը: Այս տխուր, լուռ ու մունջ բնակարանի մեջ մանավանդ զգալի էր Մանուշակի գեղեցկությունը. նորա գլուխը ծածկած էր գեղեցիկ թավիշյա ֆեսով, որի շրջանակը կարած էր շերքեղի ոսկեթել ժապավենով, և որի վերա ձախ կողմումը տատանում էր գեղեցիկ ոսկեթել փունջը ամեն մի ասեղ կոխելու և հանելու ժամանակ: Շագանակագույն մազերը ճակատի վերայից բաժանած և ականջի վերայով ետ տարած ու մի գես հյուսած, ինչպես մոր գեսը, մի նկարչական սովոր էր ձգում նորա թարմ վարդա-շուշանագույն երեսի վերա, նորա խարտյաշ աչքերը թեպետ և ուղղեցած էին դեպի յուր կարը, այսուամենայնիվ փայլում էին խիտ և երկայն թերթերուկների միջից:

Սորա կապան նման չէր Թյուֆյունճի-Օղլու տիկինի կապային, այլ

¹ Հայերի Ղրիմից Գոն գաղթը մանրամասնորեն նկարագրված է Նալբանդյանի «Ճիշտակարանում» (Մ. Նալբանդյան, ՍԼԺ, հ. 1, էջ 337 և հաջորդ էջեր):

Նախիջևանի հայերը Ղրիմի հայերից ժառանգեցին վերջիններիս լեզվի, մշակույթի ու կենցաղի վրա դարերի ընթացքում թաթարների ունեցած ազդեցության հետևանքները:

կարած նոր եվրոպական ձևով, իրանը գեղեցիկ քաշած, այնպես, որ մեջքի տրամագիծը հազիվ թե լինում էր տասն բթաշափ, կուրծքի սեզմենտից երևում էին սպիտակ մարմարիոնյա գունդերի վերին կիսաբաժինքը, և լավ ուշ դնողի համար կարելի էր նկատել, որ նորա կուսական սիրտը զարկում էր մի ընդհանուր ո՛չ առավել, քան թե ութսունհինգ անգամ:

Վիզը կապած էր մի նեղ թավիշյա սև ժապավեն, որի տակից առանձին ոսկի շղթայով կախած փոքրիկ և գեղեցիկ ոսկի խաչը բարձրանում էր և ցածանում էր նորա շնչառության հետ միասին:

Դուռը բացվեց հանկարծ, և շեմքի վերա երևեցավ այն մարդը, որ փողոցից մտել էր սոցա բակը: Մանուշակը այլայլեցավ, վեր թռավ տեղից և ձեռքից թողնելով կարը, պատրաստ էր ահա փախչել դեպի յուր ննջարանը, մինչ այն մարդը ևս նույնպես ամբողջված, առանց հառաջ խաղալու շեմքի վերայից, հարցրեց նորանից, թե տա՛նն էին արդյոք նորա ծնողքը:

Մանուշակը այս հարցմունքի վերա շփոթված, կարմրեցավ մինչև ականջները և աջքերը դեպի գետին կորացուցած, մի փոքր լուռ կանգնելուց հետո, վազեց յուր ննջարանը և շուտով փակեց քամակից յուր դուռը, ամրացնելով նորան փոքրիկ երկաթի կարթով, որ կախած էր դուռի վերայից:

Անձանոթ մարդը մնաց մյուս տանը կանգնած:

Ես կաշխատեի արդարացնել Մանուշակը իմ ընթերցողների առաջև, եթե դոքա հայեր չլինեին և չիմացող լինեին, թե Մանուշակը ինքը չէր մեղավոր այսպես ընթանալով, այլ այն բարբարոսական սովորությունը հայերի մեջ ինչպես նաև ասիացոց և այլ վայրենիների մեջ, ուր պատահաբար մարդերի հետ խոսելը: Ո՛հ, ե՛րբ պետք է վերանա այս կեղտը, որ մի թեթև կերպով ցույց է տալիս, թե հայերի կանայքը առհասարակ յուրյանց ամուսինների առաջև համարվում էին եթե ո՛չ բուրդովին, զո՛նն մի բարակ կերպով, ստրուկի պես բան:

Տարակույս չկա, որ Մանուշակը փակելով այն դուռը, որ հյուրընդունարանն էր հանում, բացեց մյուսը, որ խոհարանն էր գնում, կայծակի արագութենով ցած վազեց սանդուղքներից և մորը ուղարկեց խոսելու այցելուի հետ, ինքը մնալով գետնատնումը մորը տեղ: Այս պատճառով անձանոթը դեռ չէր ուղղված յուր շփոթութենից մինչ թյությունճի-Օղլու տիկինը հայտնվեցավ տան մեջ. նորա հագուստի վերա շատ զգալի էր փոփոխությունը. պատճառ, մի մեծ դենջակ սկսած մեջքից ծածկում էր մինչև ոտքերը:

— Ներեցե՛ք խնդրեմ, պարոն փեսա,— ասաց թյությունճի-Օղլու

տիկինը,— որ տեսանում եք իմ հագուստը այժպես անկարգ, ի՛նչ առնես. տան հարկավորությունքը ստիպում են երբեմն դուրս գալ սովորական տարազից:

— Ոչինչ, ոչինչ,— կրկնեց այցելուն,— դուք ներեցե՛ք ինձ, որ ես այսպես անհանգիստ արեցի ձեզ, ես չգիտեի...

— Ի՞նչ անհանգստություն է, պարոն Մկրտիչ, զոքանչի համար և առհասարակ ծնողքի համար, փեսայի նոցա տուն գալը,— ընդհատեց նորա խոսքը թյությունճի-Օղլու տիկինը,— ամենայն ժամանակ բաց է մեր դուռը: Ի՛նչպես է Վարդ-Խաթուն խնամուս առողջությունը:

— Փառք Աստուծո:

Խոսքերը վերջացան և տիրեց մի քանի ընդհանուր լուռություն. երևում էր մի բան կամեր ասել պարոն Մկրտիչը, բայց չէր համարձակվում:

— Երևի,— ընդհատեց լուռությունը թյությունճի-Օղլու տիկինը,— կամենում էիք տեսանել Մանուշակս, այնպես չէ՞, պարոն Մկրտիչ, բայց նա միայն ամաչել էր, ի՛նչ առնես, աղջիկ տղա է, նորան այնպես կվայելի:

— Չէ. ես ձեզ տեսանելու և խնդրելու եկել էի,— ասաց կակազելով պարոն Մկրտիչը,— որ եթե կարելի է այս յոթն շաբաթի մեջ հարսանիք առնեինք. պատճառ, ես հիսնակից հետո գնալու եմ Ղրիմ և կմնամ այնտեղ մինչև զատիկ. զատից հետո մինչև առաջին պսակները չէ կարելի այդ. իսկ հունիսի մեջ, ես նույնպես միտք ունիմ...

— Երթալու՞ դարձյալ,— հարցրեց թյությունճի-Օղլու տիկինը,— ո՛ր կողմ... Աստված հաջողի:

— Տիկի՛ն, առակ կա, ասում են, թե «երեխային միրգ խոստացիր, սուրբին մոմ». այսինքն, որ խոստացել ես, պիտի կատարես:

— Դու ուխտի մասին ես խոսում,— շարունակեց թյությունճի-Օղլու տիկինը:

— Ամենևին այդպես,— պատասխանեց պարոն Մկրտիչը,— ձեզ հայտնի է, որ ես դեռ անցյալ տարի պիտի երթայի, եթե եղբայրս չվախճաներ, բայց այս տարի անպատճառ պետք է գնալ, ուխտ դնել և չկատարելը հաջողության մեծ վնաս է, ավուր կարճություն է. մանավանդ ես ինչ որ խնդրել եմ, ուխտ դնելով, ստացել եմ, փառք Աստուծո:

— Շատ բարի,— պատասխանեց թյությունճի-Օղլու տիկինը,— Աստված ընդունելի առնե. բայց, որդի՛ս, բանը այս է, որ մեք դեռևս պատրաստություն չունինք: Նա՛ ևս անցյալները, որ խոսում էինք, ասաց

¹ Նախիչևանի կանայք, եթե «նա» ասեն, պիտի նորա այրը հասկացած. պատճառ, ամոթ է այր ասել կամ անունը տալ. փոքր ինչ հասակավոր կանայքը մարդ են առում: (Մ. Հ.):

թե ամառը Աստուծով Մանուշակի հարսանիքը կկատարենք. բարով փեսաներս կգա սուրբ Կարապետից. բայց եթե դուք անպատճառ կամենում եք, ի՞նչ պիտո է առնել, խոսքը կտրիճինն է...

Պարոն Մկրտիչը շթողեց, որ ավարտեր Թյուֆյունճի-Օղլու տիկինը յուր խոսքը. իսկույն բռնեց նորա մսի ավիշկով և յուզով տոգորված ձեռքը և ջերմ-ջերմ համբուրեց:

— Խորհուրդ մարդկան, կամք Աստուծո, — շարունակեց Թյուֆյունճի-Օղլու տիկինը, — ես նորա հետ ևս կխոսեմ և կհայտնեմ ձեզ մեր վճռական համաձայնությունը կամ անհամաձայնությունը:

— Շատ բարի, — պատասխանեց պարոն Մկրտիչը, — միայն խընդրեմ այնպես առնեիք, որ այ՞ լինեի քան թե ո՛չ. պատճառ, ամենայն մարդ յուր հաշիվը ունի. ինձ այսպես հարմար է, պսակվիլ և հետո ուխտ գնալ:

— Ի՞նչ ասել է. իհարկե հաշիվը մեծ բան է, և այդ հաշիվն է, սի՛րեւի որդի, որ մեզ կառում է և կպում է, որ դժվարանում եմ այս բոպեիս ձեզ խոսք տալ:

— Ուրեմն ես մի քանի օրից սպասեմ պատասխանու...

— Անպատճառ, ես կհոգամ և կաշխատեմ նորա ևս խոսք հասկացնել:

— Մնաք բարյավ:

— Երթաք բարյավ, ողջունեցե՛ք խնդրեմ Վարդ-Խաթուն տիկինը:

— Հատուկ շնորհակալ եմ:

Գեոևս պարոն Մկրտիչը բակի դուռը շէր բացած, մինչ կարմրած աչքերով նստել էր յուր տեղումը Մանուշակը պատուհանի տակ, երբ որ բակի դուռը բացվեց ու փակվեց, նա աչքերը ձգած պատուհանին մի արհամարհական ձևով նայում էր պարոն Մկրտիչի գնացածին, որ առավել քան թե քայլելու, ճոճելու նման էր: Թյուֆյունճի-Օղլուի տիկինը իջանելով գետնատունը, որովհետև դեռ ճրագ չէին վառած այնտեղ, չկարողացավ նկատել, որ աղջիկը լացել էր, և ինքը ևս ամբոխված լինելով այս անակնկալ հարսանիք պահանջելուց, չկարողացավ ևս լսել, մինչև Մանուշակը առանց և մի խոսք ևս ասելու իսկույն վեր ելավ սանդուղքից, արձակելով սանդուղքի ծայրումը մի հեկեկանք, որ բռնություն մարթա թռավ նորա կուսական կուրծքից:

Ի՞նչ լալու բան կար այստեղ, մի՞թե տխուր բան էր 18 տարեկան աղջկա համար մի ոտք հոռաչ ամուսնանալ. չէ՛, այդ շէր պատճառը. Մանուշակի սրտին այլ մարդ էր տիրած. նաև տեսանել չկամեի անգամ պարոն Մկրտիչը, որին պիտո է տային նորա ծնողքը:

Պարոն Մկրտիչը շատ հասարակ և անկիրթ մարդ էր, և Մանուշա-

կին խոսել էր յուր կին առանց հարցանելու նորա կամքը, և Մանուշակի ծնողքը ևս, ի՞նչ մեղքս պահեմ — ուրիշ նախիջևանցի ծնողների նման, հարմարվելով յուրյանց զանազան հաշիվներին, խոստացել էին տալ Մանուշակը այս մարդուն, որ մի փոքր կարողություն տեր վաճառական մարդ էր:

Մանուշակը սիրում էր... նորա հոգու առաջև մի խելքի և հարստության, սերի և մարդավարության իրագործված գաղափար էր Շահումյանց Գեորգը. նա ամենայն օր մտածում էր նորա վերա և շատ անգամ երկու արտասուքի կաթիլներ գիծ քարշելով նորա թավիշյա երեսի վրայից, գլորվում էին նորա կարի վերա. նա երևակայում էր ամուսնության այն թշվառությունները, որ պիտո է հառաջանային միջումը սեր և հոժարություն շինելուց: Մկրտիչը սեր ասացյալ ինչ եղածը չգիտեր. պատճառ, դորա համար հարկավոր է քնքուշ սիրտ. նա պսակվում էր Մանուշակի հետ, տեսանելով, որ նա գեղեցիկ է, բայց առանց ամենևին մի հոգեկան ձգտողության, իսկ Մանուշակը ոչ թե միայն չէր սիրում, այլ արհամարհում էր նորան յուր մտքումը և ուխտ էր գրել, թե նորա ծնողքը հարկադրելու լինեին, Գոնը ընկնիլ խեղդվիլ, քան թե այսպիսի մարդու կին դառնալ:

Նա շատ անգամ երեկոները յուր ննջարանի մեջ ծունկ չոքած Աստվածածնի պատկերի տակ, աղաչում էր նորան և խնդրում էր նորա պաշտպանությունը. նա ասում էր. «Տիրածի՛ն, ես չեմ կարող ընդդիմանալ ծնողքիս կամքին. այո, և օգուտ ևս չունիմ ընդդիմանալուց. զո՛հ պիտո է լինիմ այս քաղաքի բարբարոսական սովորությանը, եթե դու չփրկես ինձ»: Այս էր նորա ամենօրյա աղոթքը, որ հետո մի փոքր լալով հանդարտեցնում էր հոգին, և այնպես տխուր զգացմունքներով գնում էր անկողին:

Ճշմարիտ է, հույս ուներ Շահումյանց Գեորգի — յուր սիրականի վերա, որ քանի անգամ գրել էր նորան անստորագիր նամակով, թե օա հոգս չառնե, թե նա ինքը գտանելու է մի այնպիսի հնար, որ կարող էր միավորել այս երկու սիրահարքը օրհնության պսակի կապով: Բայց այդ դեռևս չոր հույս էր:

III

Այն, որ չգիտեր Մանուշակը, թե ի՞նչ էր մոր խոսակցությունը Աղվանյանց Մկրտիչ հետ, շարժարում էր նորան, բայց մի բնական ազդեցությամբ հասկանալով, որ բանը յուր վերա է առավել և առավել զայրանում էր նորա սրտի ցավը:

Մանուշակը Աղվանյանց Մկրտչի երկչոտութենով ներս մտանելուց հասկացել էր, որ նա մի խնդիր ունի. պատճառ, եթե այդպես չլիներ փեսացուն, փոքր ինչ ազատ կմտաներ յուր հարսի տուն, մանավանդ Աղվանյանց Մկրտչի նման մարդը, որ քիչ շատ վաճառական անունը վերան էր և Ղրիմ գնալ-գալ ուներ: Այս հիման վերա Մանուշակը եզրակացնում էր, որ յուր փեսայացուն խնդրում էր շուտով ամուսնություն:

Ի՞նչ ատելի և արհամարհելի մտածություն էր այս խեղճ Մանուշակի համար, և ո՞վի համար ատելի չէր լինելու, եթե մեզանից միևնույն ընդդեմ մեր կամքին և հոժարությանը կապելու լինեին մահով միայն վերջանալու կապով մի այնպիսի մարդու հետ, որի երեսը չկամեինք տեսանել:

Մանուշակը մտածեց վճռական հնարք գործ դնել այս անհավասար ամուսնությունից ազատվելու համար: Նա, մինչ տանը ոչ ոք չկար, ինչպես ասացինք, ոչ հայրը և ոչ մայրը, հանեց սեղանի արկղից բարակ և կապտագույն թուղթ, առեց գրիչը և գրում էր: Երկու անգամ հարկադրվեցավ խեղճ Մանուշակը թուղթ փոխել. պատճառ, արտասուքը աչքերից և քթից թափվելով նամակի վերա, ապականեցին նորան:

Վերջապես հաջողեցավ նորան ավարտել յուր նամակը: Ավարտելուց հետո մի անմեղ ժպիտ փայլեցավ նորա փոքրիկ բերանի վերա, և մաքուր սպիտակ մարգարիտները կիսով չափ երևեցան բերանի միջից. նա զամբուրում էր նամակը, փայփայում էր նորան, մի խոսքով, այնպես էր վարվում այն անշունչ նամակի հետ, ինչպես մի մարդ յուր շատ սիրելի բարեկամի հետ: Նամակը գրելուց հետո վազեց ննջարանը, որ զմուռ և կնիք բերե կնքելու համար:

Բայց մինչդեռ նա չէ կատարել այս գործը, մեք նորանից ծածուկ կարդանք նորա նամակը և տեղեկանանք կուսական գաղտնիքին:

Ազնվասիրտ և մեծահոգի Գ...

Սրտիս հրամայող.

Այսօր այն պարոնը մեր տուն գալով, ինչ ժամանակ տանը ոչ ոք չկար, զորովեց իմ սրտի ուրախությունը. նորա անհամարձակ և ստորաքարչ ներս մտանելը զորացուց իմ ատելությունը և արհամարհանքը դեպի նա. իհարկե հասկանում ես, թե ովի՞ մասին խոսում եմ, չկամիմ և նորա անունը գրել, և երանելի կլինեի, եթե հարկադրված չլինեի նորա մասին ևս գրել. բայց ես շատ թշվառ եմ, ձուկի նման մունջ. ձայն չունիմ, որ ասեմ ծնողքիս, թե ես չեմ կարող կին դառնալ այդպիսի մարդու, որի մտածությունը, ապրելու կերպը, պարապմունքը և այլ անհամար պա-

րագաները հակառակ էին իմ մտածությանը, ապրելու կերպին և այլ հանգամանքներին. այստեղ իմ հույսը դու ես... Բայց ի՞նչպես անխելք եմ ես... Ի՞նչպես համարձակվում եմ մտածել, որ դու անպատճառ պարտական էիր ինձ ազատել... Թեև դու ազնիվ սիրտ ունենալով բյուր անգամ խոստացել էիր այդ... Չէ՛, ես չեմ սխալված... Աստված իմ, դու կկատարես քո խոստմունքը... Այնպես չէ՛: Ի՞նչ և իցե, բանը մի կերպ պիտի շուտով ավարտել, որ մի՛գուցե հանկարծ ծնողքս, մի երկու օրվա մեջ ձեռքս ոտքս կապած, վեր առնուն ու տան... Հույս ունիմ քո վերա, համբուրում եմ քեզ. մնաս բարյավ:

Քո սիրական Մանուշակը:

Մանուշակը շուտով առեց մկրատը և շինելով մի քնքուշ ծրար, կընթեց նորան և հրեց հասցեն այսպես.

Պարոն Գեորգի Բալդազարյան

Շ ա հ ու մ յ ա ն ց .

Նախիջևանի մեջ:

Կմտածեք, սիրելի՛ ընթերցող, թե Մանուշակը ի՞նչ կերպով պիտո է յուր նամակը տեղ հասուցաներ. ծառա շուներ հավատարիմ, որին կարողանար այսպիսի գաղտնիք հավատալ. աղախնի հետ չէր կարող ուղարկել, որովհետև մոր հետ պարապած էր նա. և թե այդպես ևս չլիներ, ո՞վ գիտե, կարելի է, որ մայրը, որոնելով աղախինը նորա բացակայության ժամանակ, հարցաներ նորանից նորա գալուց հետո, և աղախինը սխալմամբ, կամ յուր անձը արդարացնելու համար ասեր, թե նամակ էր տարել պարոն Շահումյանցին. Հայտնի էր, որ նախիջևանումը չկար քաղաքական սուրհանդակ, ուրեմն ի՞նչ պիտո է առնել:

Այսպիսի դիպվածներում այր մարդերի բոլոր հնարագիտությունը հեզ և խոնարհ կերպով երկրպագություն կտա կին մարդերի հնարագիտությանը, որ շատ և շատ է: Կին մարդը հարյուր անգամ յուր հնարագիտությունով կարող է խաբել մի այր մարդ, և այն մի օրվա մեջ. կին մարդու սիրտը շատ քնքուշ է և դյուրաշարժ. ճշմարիտ է, կանայք երկչոտ են, բայց թե բանը հասավ հուսահատության, ո՞րտեղ կդիմանա նորան այր մարդը:

Նամակը կնքելուց հետո, մեք ոչինչ նշան չտեսանք Մանուշակի մեջ, որ ցույց տար նորա նամակը ուղարկելու պատրաստությունը. նա թեև ամբողջված, այնուամենայնիվ կարում էր յուր կարը, նստած պատուհանի տակ:

— Ողորմություն արեք, ողորմություն արեք, — ասաց մի ձայն փոշոցից, պատուհանի տակում:

Մանուշակը դուրս նայեց պատուհանից և տեսավ մի աղքատ պառավ կին:

— Ողորմութիւն արա, զավա՛կս, ողորմութիւն,— կրկնեց պառավը,— Աստված բարի դուրս բանա քեզ¹:

Մանուշակը նշանացի արեց աղքատին, որ կանգնի ու չգնա, իսկ ինքը վազեց խոհարանը, կտրեց մի պատառ հաց և բերեց. բայց անձրեկից գիճացած և ուռած պատուհանը չբացվեց ամենևին. Մանուշակի քնքուշ ձեռքերը ցավեցին զարկելով: Նա իսկույն վազեց բակը և կանչեց աղքատին բակի մեջ. աղքատը քթի տակից օրհնութեան խոսքեր ասելով, մտավ բակը:

— Ահա՛ քեզ ողորմութիւն,— ասաց Մանուշակը,— և եթե իմանայի, որ դու հավատարիմ պառավ ես, այսինքն, խաբեբայութիւն չես առնում, ես քեզ ավելի կտայի, և ոչ միայն ես, այլև ցույց կտայի քեզ մի տուն, ուր միշտ կարող էիր մտանել ողորմութիւն ստանալու համար:

— Մարիկս,— պատասխանեց աղքատը,— Աստված օրդ երկայն առնե... Բայց ես խաբեբա չեմ, և Աստված վկա է, որ խաբեբա չեմ:

— Երդում պետք չէ,— ասաց Մանուշակը,— ա՛ն այս տասն կուպեկը քեզ վարձ. տեսանո՞ւմ ես այս նամակը,— շարունակեց նա, հանելով գոգնոցի գրպանից,— եղբայրս բերել է սորան Մոսկվայից... Ծանաչո՞ւմ ես եղբորս...

— Զէ՛,— ասաց պառավը,— և քեզ ևս չեմ ճանաչում. միայն գիտեմ, որ բարի աղջիկ պիտո է լինիս. Աստուծո օրհնութիւնը անպակաս լինի վերայիցդ:

— Այս նամակը տար Աստվածածնի թաղը, գիտե՛ս:

— Գիտեմ,— պատասխանեց պառավը,— ամենայն շորեքշաբաթ օր ես գնում եմ Աստվածածնի դուռը:

— Այն թաղի մեջ հարցրո՛ւ պարոն Շահումյանց Գեորգի տունը, բայց նամակը ցույց մի՛ տուր ոչ ոքի. պատճառ, ամենայն տղա գիտե պարոն Շահումյանցի առատութիւնը, այս պատճառով կցա՛նկանա, որ ինքը հասուցանե, դու պառավ կին ես և անզոր. կխլին նամակը ձեռքիցդ և ինքյանք կտանեն, իսկ դու, քո անզուրկութենովը կզրկվիս ժամուցիցդ, որ առատութեամբ կտա քեզ պարոն Շահումյանցը:

— Ոչ ոքի չեմ ցույց տալ գիրը,— ասաց պառավը,— ես միայն տունը կհարցնեմ, միամիտ կացի՛ր, մարիկս, մեք եթե մեր վնասօգուտի բան լինի, խելք ունինք, թեև մարդիկ մեզ անխելք են կարծում.

չնորհակալ եմ, որ ինձ բարի կամենալով, զգուշացնում ես ինձ. ճշմարիտ է, շատ շար են ժամանակիս տղայքը:

— Ուրեմն առ այս գիրը և հասցրո՛ւ, ինչպես ասացի, պարոն Շահումյանցին. յուրյան ձեռքը, գիտե՛ս... շիցն՝ թե ծառայի կամ մի այլ նորա տանը եղող մարդու տաս, ժամուց չի լինի:

— Շատ բարի, հոգիս, Աստված օրդ երկայն առնե...

— Նա երկար հասակով երիտասարդ է, փայլուն աչքերով և լավ հագնված:

— Շատ բարի,— պատասխանեց պառավը,— Աստված անփորձ պահե, շատ խնդաս:

Աղքատը հեռացավ: Մանուշակը մտավ ներս:

Մանուշակի մի ժամ առաջ ունեցած ուրախութիւնը և սրտի ցավը ուրախութիւն էր դարձած միայն այս հաջողութեամբ, որ նամակը կարողացավ ուղարկել, առանց մի մարդու իմացնելու յուր կարծիքը:

IV

Երեկոյացել էր. Թյությունճի-Օղլուի հյուրընդունարանի անկյունում պատկերի առաջև վառած կանթեղը սկսել էր արծակել մի նվազ և գունաթափ լույս շրջակա առարկաների վերա:

Մանուշակը վեր կացավ տեղից, ճրագ վառեց և ցած թողեց պատուհանների սպիտակ կտավյա վարագույրները: Տիկին Թյությունճի-Օղլուն ավարտելով յուր գործը գետնատնումը և հրամայելով աղախուն դնել թեյի մեքենան, վեր ելավ սանդուղքից լերդագույն երեսով. պատճառ, խոնավ տեղում երկար ժամանակ կորացած նստելուց արյունը թանձրացել էր գլխի մեջ:

Նա բանալով դուռը, հարցրեց Մանուշակից, «հայրդ չէ՞ եկած դեռևս»:

— Ոչ,— պատասխանեց Մանուշակը:

— Զարմանք է,— շարունակեց մայրը,— ի՞նչ պատահեց այս մարդու հետ, որ այսքան ուշացավ: Է՛հ, այր մարդիկ չե՞ն, նոցա ի՞նչ փույթ է, բոլոր տան կառավարութիւնը մեր գլխին է, նոքա միայն գնելը գիտեն, բայց այդ գնած բաները ինչո՞վ գլուխ կգան, ամենևին և մտածել չկամին. պատահած ժամանակը ասում են, թե հոգս ունեին և մտածութիւնք, բայց մերն է հոգսը. ինչպես մազերս, այնպես և հոգսերս երկայն է:

Բայց սատանայական, այսօր պետք էր որ ուշանար այդքան, մինչ հարկավորութիւն կար շուտով խոսելու նորա հետ: Մկրտիչը եկել էր...

¹ «Բարի դուրս բանա» նշանակում է մի լավ մարդու կին դառնալ:

Մանուշակը դողաց այս անունը լսելով. նա հառաչ կարմրեցավ, հետո գունաթափվեցավ ինչպես մարմարիոն:

— Մկրտիչը եկել էր, — շարունակեց յուր խոսքը մայրը, — որ շուտով հարս առնենք քեզ, զավա՛կս, իհարկե Աստված բարի պսակի արժանի առնե, բայց ես չգիտեմ, այժմ մեք պատրաստութիւն չունենինք. հայրդ մտածում էր, որ ամառը լինի այդ և ինձ ևս այդպես ասել էր, բայց Մկրտիչը շուտով կամենում է. այս շաբաթներս...

— Բայց եթե պատրաստութիւն չկա, մայրիկ, ի՞նչ կառնու նա պահանջելով. կարող է սպասել մինչև որ...

— Այդ տեսակ խոսակցութիւն քեզ չի վայելում, Մանուշա՛կ. վա՛յ գլխիս, ո՛վ էր տեսել, որ աղջիկը մոր հետ յուր հարսանիքի վերա խոսի. մեր տեսածը, եթե ծնողքը խոսում էին այդ մասին, աղջիկը լուռ և տըրտում կնստեր, կամ, եթե կամենար առավել ցույց տալ ծնողքին յուր պարկեշտութիւնը և տխրութիւնը նորանցից բաժանվելու համար, լաց կլիներ. լավ որ մի օտար մարդ չկա, եթե ոչ, խայտառակ կլինեինք քաղաքի մեջ, թե Թյուբյունճի-Օղլուի Մանուշակը յուր հարսանիքի վերա դատողութիւն է առնում մոր հետ: Այդ լավ չէ՛, զավա՛կս, քեզ ի՞նչ փուլթ մտածել, մեք ամենայն բան կհոգանք, հայրդ կգա, նորա հետ կխոսենք, տեսանենք ի՞նչ կտա Աստված:

Մանուշակը կարմրեց և սրտիցը ծածուկ բարկացած մտածում էր, և որպես թե առանց ձայնի և խոսքերի պատասխանում էր մորը, եթե առաջվա աղջիկները ոչինչ չէին խոսում, այն էր պատճառը, որ ծնողքը կապում էին նոցա բերանը, ինչպես այս րոպեիս դու, մինչդեռ ոչինչ խոսած չէի. եթե լաց էին լինում, ոչ թե կամենում էին յուրյանց պարկեշտութիւնը ցույց տալ դորանով, այլ խեղճ ողորմելիքը լաց էին լինում յուրյանց անբախտ գլուխը, ո՛վ գիտե, ի՞նչ մարդու հետ էին ամուսնանում, շտեսած, շխոսած, շիմացած նորա բնավորութիւնը, վարքը, բարքը, մի խոսքով որպիսութիւնը. անունը միայն լսում էին և պսակված ժամանակները, դեռևս, մինչ Աստվածային տաճարի մեջ, այն ահարկու դատավորի առաջև, խոստանում էին հնազանդվիլ և հետևիլ, խաշը, ավետարանը, սուրբերը, քահանայքը և ժողովուրդը վկա բռնելով յուրյանց ուխտին, այսուամենայնիվ չգիտեին, թե ովի՞ն էին տալիս այդ խոստմունքը. այստեղ ևս չէին տեսնում փեսայի երեսը, ոտքից մինչև գլուխ ծածկված լինելով քողով. գիտեին միայն, թե այն մարդուն է, որ քահանան մի փոքր հառաչ բռնել էր աղջկա ձեռքը և Առեալ զձեռն Եւայի ասելով, տվել էր մի մարդու ձեռք:

— Բայց այդ ի՞նչ պսակ է, — շարունակում էր նա յուր մտքիցը, — որ երկու կողմից հավանութիւն չկա, այդ ի՞նչ երդում է, որ սիրտը չէ

տալիս, այլ բերանը միայն, և այն ամաշելուց և այլ հազար տեսակ հարկադրող պատճառներից. ի՞նչ ուխտ է, որ դնում է աղջիկը մի մարդու հետ առանց նորա երեսը անգամ տեսանելու: Մարդ, մի ասեղ, մի մատնոց գնելու լինի, հարյուր անգամ կնայի, որ չխաբվի, որ դեռևս չնչին արժեքի բան է, որ կարող էր վատ եղած ժամանակը դուրս ձգել բոլորովին. լսկ ամուսնութիւնը մի՞թե մի ասեղի, մի մատնոցի շափ արժանավորութիւն չունի, որ առանց նայելու, տեսանելու և քննելու պիտո է լինի, և այն այնպիսի ժամանակ, մինչ ո՛չ փոխել կարելի էր, ո՛չ վաճառել և ո՛չ դուրս ձգել:

Մինչդեռ Մանուշակը այս մտածութիւնների վերա էր, դուռը բացվեցավ Թյուբյունճի-Օղլուի ձեռքով:

Այս ուրախ և անհոգ մարդը ներս մտանելով կարծես թե հոտով իմացավ, որ յուրյանից հառաչ մի տխուր բան անցել էր այդ տեղ, և այս պատճառով շուտով հարցրեց կնոջից:

— Ի՞նչ կա. ինչի՞ է քիթդ կախած:

— Ամբողջ օրը տուն չես եկել, այժմ և՛կած չեկած, այդ է քո քաղաքավարական խոսքը, — պատասխանեց կինը:

Թյուբյունճի-Օղլուն ժպտեցավ և ասաց.

— Եթե բանը քաղաքավարութիւն մնա, մեք երկուսս ևս միմյանցից պակաս չենք. ո՛վ է տվել մեզ քաղաքավարութիւն. ծնողքս մի կին մարդու մոտ տվել էին ինձ կարողալու 9 տարեկան հասակումս. հաղիվ թե բերականը ավարտել էի, հեզ սաղմոսը սկսել, վեր առեցին տվեցին վաճառականի մոտ աշակերտ, փոքր ի շատե եթե և անունս գրել գիտեմ, այդ ինքս իմ աշխատութենովս սովորել եմ. իսկ դու այդ ևս չգիտես, — հավելացրեց նա մի տեսակ կատակով:

— Ուրեմն թե այստեղ մի քաղաքավարի մարդ կա, այդ իմ Մանուշակս է, որ ջրի նման կարդում է աշխարհաբար Ավետարանը և ուսանում է միշտ, եթե ուներ պարապ ժամանակ: Բացի դորանից մեր քաղաքավարութիւն ժամանակը անցել է, այժմ թող մատաղահասքը նային, նոքա թող աշխատին, որ լինին քաղաքավարի, խելոք, ուսումնական, բաճույակի և այլն:

— Քաղաքավարի և պատվական մարդ կամի՞ս, — ասաց Թյուբյունճի-Օղլուն՝ հանելով վերարկուն և տալով Մանուշակին, — ահա պարոն Շահումյանցը:

Այս խոսքի վերա փոքր մնաց, որ Մանուշակը ձեռքիցը ցած ձգեր հոր վերարկուն:

— Ես այսօր, — շարունակեց Թյուբյունճի-Օղլուն, — զահվետնից դուրս եկած տուն էի գալիս, հանկարծ պատահեց պարոն Շահումյանցը.

Յ Մ. Լալբաղյան, Երկեր

բունեց և բաց չթողեց, «գնանք մեր տուն, գնանք մեր մոտ ճաշի» ասելով, վեր առեց և արդարև տարավ յուր մոտ. տան մեջ ի՞նչ մաքրութիւն, ի՞նչ կարգ, թեև կին չունի, մայր չունի, ոչինչ չունի, այլ միայն մի շոր գլուխ. ծառայքը կանգնած պատրաստ սպասում են նորա մի նշանացի առնելուն, որ իսկույն կատարեն նորա հրամանը:

Շատ խոսակցութիւնք արեցինք այնտեղ, ճաշ կերանք. չէր կամենում երկար ժամանակ թողուլ և ճաշից հետո, բայց ես նորան խնդրեցի, որ ինքը այս երեկո մեր մոտ շնորհ բերե թելի...

Մանուշակի ուրախութիւնը ոչինչ չափով չէր շափում:

Դուրս էի գալիս այնտեղից, ահա մի պառավ աղքատ կին մի նամակ ձեռքին մտած պարոն Շահումյանցի տուն, հարցանում է ինձ, թե ե՞ս էի արդո՞ք պարոն Շահումյանցը. ես ասացի, այո՛, ես եմ, տուր նամակը և կամենում էի առնուլ նամակը ձեռքից և տանել, բայց անպիտան պառավը սկսեց հազար տեսակ ապացույցներ պահանջել. հարցրեց, թե ո՞ր տեղից նամակի եմ սպասում, ո՞վ ունիմ Մոսկվայի մեջ. սիրտս նեղացավ, ասացի ես չեմ, ահա մտի՛ր այս տունը և հարցրո՛ւ ծառաներից, քեզ ցույց կտան նամակի տերը:

— Գիտեի,— ասաց պառավը,— որ դու չէիր, պարոն, բայց մի՛ բարկանար իմ վերա, Աստված մի օրդ հազար առնե, ես աղքատ կին եմ...

Հետաքրքրութիւնս ստիպեց հարցնել նորանից, թե ինչի՞ց գիտեր, որ ես չեմ Շահումյանցը:

— Ինձ,— ասաց,— պատմել էին նորա հասակը, աչքերը... Հագուստը:

— Ո՞վ էր պատմել,— հարցրեցի ես:

— Ամենայն բան իմանալը լավ չէ, շուտ կծերանաս, հայրս,— պատասխանեց պառավը, և նշան տվեց, որ կամենում էր գնալ, ես ևս չկամեցա այլևս բռնել նորան, թողեցի, որ տանի ինքը տա նամակը: Բայց նամակ... Աղքատ պառավի ձեռք... Ո՛րտեղից, ո՛րտեղ:

— Երևի մի բարեհոգի մարդ բերած լինելով նամակը, գիտութեամբ հանձնել է այդ աղքատին, որ պատահմամբ գնացել էր նորանց տուն, որ նա տանի և քանի կոպեկ շահվի,— պատասխանեց կինը:

— Եվ ի՞նչպես խորամանկ պառավ էր, այնպիսի հարցմունքներ արեց, որ չկարողացա պատասխան տալ:

Մանուշակը դողում էր վախեցածից, բայց ո՞րքան շնորհակալ էր պառավից, որ նամակը չէր տվել յուր հորը, որով անտարակույս պիտի իմացվեր բանը:

— Շուտով թելի պատրաստութիւն տեսեք,— ասաց թյությունճի-

Օղլուն,— վեցերորդ ժամն է, կարելի է որ շուտով գա պարոն Շահումյանցը:

— Ես վաղուց արդեն հրամայել եմ թելի մեքենան դնել,— պատասխանեց կինը,— կարծելով, թե դու տանն էիր, բայց լավ եղավ, որ շուտով եկար:

Թյությունճի-Օղլուն առեց ծխաքարը, լցրեց թաքակով և սկսեց ծխել. նորա դեմքի վերա երևում էր իսկույն մի տղայական հպարտութիւն, մի բարակ ժպիտ պատճառոված այն բանից, որ պարոն Շահումյանցի նման մարդը ճաշով պատվասիրել էր նորան: Թեպետ թյությունճի-Օղլուն շատ այն տեսակ մարդերից չէր, որ ամենայն բան զոհում են մի հարուստի ժպիտին կամ կիսաքաղցր, կիսաթթու խոսքին, չեմ ասում, դեռ եթե մի այդպիսի պարոն ճաշի կանչե յուր մոտ, մեծ շնորհ է ուսման կական կարծիքով. ճշմարիտ է. Թյությունճի-Օղլուն, եթե մի բոլոր ուրախանում էր, կամ այս մտածութիւնը ևս գալիս էր միտքը, որ արժանի է եղել պարոն Շահումյանցի սեղանին, մյուս բոլորով իսկույն անձնաճանաչութիւնը հրամայում էր շափ դնել այդ ուրախութեանը, զգացուցանելով, թե այդ մի մեծ արժանավորութիւն չէր մի մարդու համար, եթե նա սեղանակից էր եղած մի հարստականի:

Թյությունճի-Օղլուն լավ գիտեր, որ մարդու արժանավորութիւնը ժանգոտ ոսկու ու արծաթի վերա չէր, այլ մաքուր սրտի և առողջ բանականութեան վերա, որի առաջնորդը էր խղճմտանքը. բայց ի՞նչ առնես, կան բոլորներ մարդու կյանքի մեջ, որ նման չէին նորա ամբողջ կյանքի բնավորութեանը:

— Այսօր մեր փեսա Մկրտիչը եկել էր մեր մոտ,— վեր առեց կինը,— և գիտե՞ս ինչ պատճառով:

— Գալը ևս չգիտեմ, ոչ թե պատճառը,— պատասխանեց թյությունճի-Օղլուն ժպտելով և միտքը ամենևին չհեռացնելով այն օրվա ճաշկերութենից:

— Նա եկել էր,— շարունակեց կինը,— որ խնդրե քեզանից, որ դու այս յոթն շաբաթի մեջ ամուսնացնես Մանուշակը նորա հետ:

— Ի՞նչ շտապելու բան կա,— հարցրեց թյությունճի-Օղլուն, փոքր ինչ անհանգստացած:

— Ասում է, թե Հիսնակին Ղրիմ պիտի երթա և մինչև զատիկ այնտեղ պիտի մնա, իսկ առաջի պսակներին Սուրբ Կարապետ պիտի երթա:

— Լավ հաշիվներ են. այսպես պիտի առնե, այնպես պիտի առնե. բայց հարցրե՛լ է ինձ, խնդրե՛լ է իմ համաձայնութիւնը: Ես գալոց ամառից հառաջ, չեմ կարող հարսանիք առնել, ինչպես կամի, թո՛ղ գնա գա երթալու տեղերը, հետո տեսանենք Աստված ի՞նչ կտա,— ասաց թյու-

թյունճի-Օղլուն, համարյա թե բարկացած,— դու ի՞նչ ասացիր,— հավել-
լացրեց նա:

— Ես ասացի, որ առանց քո հետ խոսելու չեմ կարող կտրական
բան ասել:

— Շատ լավ ես ասել. եթե մյուս անգամ գա, ասա՛ նորան, որ ամա-
ռից հառաջ չենք կարող, և արդարև չենք կարող, արծաթ չկա. ես ստա-
նալիքներ ունիմ, որոց ժամանակը հուլիսին է, դու այս մասին բան մի՛
ասա, միայն թե ժամանակ չունինք այժմ, թո՛ղ փոքր ինչ համբերե-
կրեկիցե Մանուշակս նորանն է:

Այս խոսքերի վերա Մանուշակի կտրժքիցը դուրս թռավ մի խոր
հառաչանք, որ ծնողքը չնկատեցին, խորացած լինելով յուրյանց առար-
կայի մեջ, որի մասին խոսում էին:

Այս միջոցին աղախինը ներս բերեց թեյի մեքենան. Մանուշակը վեր
կացավ տեղից թեյ պատրաստելու համար:

Հազիվ թե անցել էր քառորդ ընթաց, պարոն Շահումյանցը ներս մտավ:
Թյությունճի-Օղլուն տեսածովը իսկույն հառաջ գնաց, «հրամայեցե՛ք,
հրամայեցե՛ք, պարոն Շահումյանց»:

Շահումյանցը առանց խոսքի, միայն գլխի շարժելովը շնորհակալ
լինելով Թյությունճի-Օղլուցը, աչքը մին ձգեց Մանուշակի վերա, որ հան-
դիպելով նորա հայեացքին իմաց տա, թե ամբողջ ստացած էր նորա նա-
մակը. այնպես ևս պատահեցավ, թեև Մանուշակը տարակույս չուներ
նորա ստանալու վերա. պատճառ, հայրը պատմել էր աղքատ պատավի
անցքը, բայց Շահումյանցը չգիտեր Մանուշակի գիտենալը. և այս համ-
րախոսությունը այնպես շուտով կատարվեց, որ ոչ ոք ոչինչ չհասկացավ.
պատճառ, Շահումյանցը համարյա թե ներս մտածովը ողջունեց և տիկին
Թյությունճի-Օղլուն և Մանուշակը:

— Ի՞նչպես է ձեր առողջությունը,— հարցրեց Շահումյանցը տիկին
Թյությունճի-Օղլուից:

— Փառք Աստուծո:

— Շատ ուրախ եմ:

— Այդ դատարկ բաներ են,— կտրեց խոսքը Թյությունճի-Օղլուն,—
թող նոքա յուրյանց թեյովը պարապին, մեք մեր բաներիցը խոսենք և
ժամանակը չկորուսանենք զուր տեղը:

— Թող այդպես լինի,— պատասխանեց Շահումյանցը:

Մանուշակը ժպտեցավ քթի տակից, չգիտեմ հոր քաղաքավարության
վերա, թե Շահումյանցի հանձնառության վերա, բայց առավել հավանա-
կան է վերջինիս. պատճառ, Մանուշակը մահացու մեղք էր համարում
ծիծաղել ծնողքի վերա, թեև որչափ ևս պակասությունք ունենային: Ծըլ-

մարի՛տ է, նա երբեմն մեղադրում էր նորանց վատ սովորությունքը,
բայց այդ սովորությունքը Թյությունճի-Օղլուի անձնական սովորությու-
նքը չէին, այլ քաղաքի սովորությունքը. այս պատճառով Մանուշակը մե-
ղադրելով յուր ծնողքը, չէր դատապարտում յուր անձը ստահակության
մեջ, որովհետև նա մեղադրում էր քաղաքի սովորությունը:

— Ի՞նչ է մարդը,— հարցրեց Շահումյանցը,— այս երեկո ես կա-
մենում եմ խոսել այս հարցմունքի վերա, պատճառ, առավել մոտ է
մեզ, և ամենայն բանից հարկավոր է իմանալ, թե ինչ էինք մեք:

— Ի՞նչ կողմից կամենում ես, որ պատասխանեմ քեզ,— ասաց
Թյությունճի-Օղլուն,— այսինքն...

— Ամենայն կողմից,— կտրեց խոսքը Շահումյանցը, տեսանելով,
որ կակաղում է Թյությունճի-Օղլուն,— պատճառ, մինը առանց մյուսին
անկատար էր:

— Չէ,— ասաց Թյությունճի-Օղլուն,— ես կամեցա ասել, թե մար-
դու արժանավորությա՞ն վերա է հարցմունքդ, թե նորա կազմվածքի:

— Ես հարցանում եմ մարդը, նորա ինչ լինելը, նորա կազմվածքը
քեզ պետք չէ և հանդես չունի մեր խոսակցության մեջ. իհարկե, եթե դու
ասես մարդու ինչ լինելը, այն ժամանակ պիտո է ասես նորա և արժա-
նավորությունը և պակասությունը:

— Իմ կարծիքով,— սկսեց Թյությունճի-Օղլուն,— մարդը կենդանի
է, բայց հոգի ունի, բանականություն ունի և նորա արժանավորությունը
այս է գլխավորապես, այլև պատկեր է Աստուծո:

— Փոքր ինչ նման պատասխանեցիր, բայց ոչ կատարյալ. պատ-
ճառ, մարդու հոգի ունենալը, բանականություն ունենալը մի հարաբե-
րական արժանավորություն է, եթե համեմատելու լինենք նորան այլ
կենդանիների հետ, որ չունեին այդ բաները, բայց ինքն ըստ ինքյան դեռ-
ևս չկա դորա մեջ մի ընդհանուր արժանավորություն. պատճառ, դու չես
ասում այդ արժանավորությունների որակությունքը:

— Որովհետև դու հարցրեցիր ինձանից, թե ի՞նչ է մարդը ընդհան-
րապես, ես ևս քեզ նույնպես պատասխանեցի:

— Ես սկզբումը ևս ասացի, թե մարդ հարցանելով, կամենում եմ, որ
դու պատասխանես ինձ նորա մասին կատարելապես, նորա արժանավո-
րությունքը և պակասությունքը, ոչ թե համեմատելով այլ կենդանիների
հետ, որոնք ստոր էին, քան թե մարդը, այլ ընդհանրապես, նորա վախ-
ճանը և նպատակը, մի խոսքով մարդը ամենայն կողմից, դարձյալ կրկ-
նում եմ՝ ոչ ֆիզիկական կողմից, այլ բարոյապես և հոգեբանաբար:

— Ես շատ խորունկները չեմ մտանում,— պատասխանեց Թյու-

թյունճի-Օղլուն,— ես միայն գիտեմ վերջապես, որ մարդը պատկեր է Աստուծո:

— Եվ այդ պատկեր լինելը դու ի՞նչ տեսակ ես հասկանում. մարդը նման է Աստուծո՞. այդ անկարելի է, և ապացույց չկա. եթե հոգու կողմից ես ասում, ես մասնավորապես ընդունում եմ, իսկ ընդհանրապես ո՛չ: Մի՞թե քո կարծիքներով ամենայն մարդ որ հոգի ունի, պատկեր է Աստուծո. մի՞թե մի շարագործ, մի ավազակ, մի մարդասպան կարող է համարձակվիլ ասել, թե Աստուծո պատկեր էր:

— Չարագործությունը և հանցանքները այլ բաներ են,— պատասխանեց թյունճի-Օղլուն.— նա նորանց փոխանակ պատիժ կտանա, բայց Աստուծո պատկեր լինելը ես միշտ ընդունում եմ:

— Սխալ է,— ասաց Շահումյանցը,— և դորա պատճառը այն է, որ դու չգիտես, թե ի՞նչ է մարդը, նորա արժանավորությունը և պակասությունը. եթե այս գիտենալիր, ապա դու ինքդ կասեիր, թե արժանավոր մարդը միայն պատկեր է Աստուծո, իսկ անարժանը ամենեին ոչ:

Այս միջոցին Մանուշակը, հասարակ սկուտեղի վերա դրած թեյի բաժակները, բերեց Շահումյանցին. սա պատվել կամենալով տանուտերը առաջարկեց, որ հառաջ թյունճի-Օղլուն առնու:

— Այդ ի՞նչ բան է,— կանչեց թյունճի-Օղլուն,— ես տա՛մ մարդ եմ. խնդրե՛մ հրամայեցեք, ի՞նչ ասել է փոխանակ տան տերը հյուրին պատիվ տալու, հյո՞ւրը պիտո է պատվե տան տիրոջը:

— Չէ՛,— ասաց Շահումյանցը,— ես պատվում եմ քեզ. ո՛չ թե իբրև տան տեր, այլ իբրև ինձանից առավել հասակավոր. մեք հրաման ունինք Աստուծուց ձերը պատվելու:

Թյունճի-Օղլուն ուրախացավ և մի փոքր փշվեց ևս յուր միջում: Բայց չկարծեմ, թե Շահումյանցը այս մտքով ասած լիներ, այլ առավել շուտ կարելի էր կարծել, որ եթե թյունճի-Օղլուն երբեմն կարծիքների անհամաձայնության վերա հեռանում էր սրտով Շահումյանցից, թեև ակամա, որպեսզի վերջինս այսպիսի քաղաքավարութենով ներկե նորա աչքերը:

— Մեք միշտ պարտական ենք հասակը պատվել, և այս բնական օրենք է, պատճառ, ձերը երիտասարդից կանուխ է, և ձերերն էին երիտասարդների գոյության պատճառը,— շարունակեց Շահումյանցը:

— Հատուկ շնորհակալ եմ, որ այդպես սեր ցույց ես տալիս ինձ,— պատասխանեց թյունճի-Օղլուն,— և մանավանդ շնորհակալ եմ, որ հյուրի նման չես վարվում իմ տանս, այլ իբրև քո տանը:

— Եթե թույլ կտաք,— ասաց Շահումյանցը,— ես պատիվ կհամարիմ,— խոսքը եղավ սորա պատասխանը:

Բայց այս խոսակցության մեջ արդեն սկսած լինելով խմել թեյը, խոսակցությունը կտրվելուց հետո, մի երկու վայրկենում ավարտեցին:

Մանուշակը, որ աչքերը տնկած նայում էր հոր և Շահումյանցի բաժակներին, իսկույն վեր առեց, երբ ավարտել էին խմելը: Երկու ըուպե չքաշեց նոր լցրած բաժակներ հայտնվեցան երկուքի առաջևում ևս:

— Ուրեմն, պարոն Շահումյանց,— ասաց թյունճի-Օղլուն,— հասկացո՛ւր ինձ մարդու ինչ լինելը:

— Շատ բարի,— պատասխանեց Շահումյանցը, փոքրիկ արծաթի դրգալով թեյը խմելով, նորա քաղցրությունը փորձելու համար. բայց երբ խմեց, խնդրեց Մանուշակից, որ փոքր ինչ ջուր հավելացնե վերան. պատճառը, շատ քաղցր էր:

— Իմը քաղցր չէ,— ասաց թյունճի-Օղլուն,— ուրեմն և քոնը քաղցր չէ: Մանուշակը երկուքի մեջ ևս հավասար շաքար էր ձգած, այնպես չէ՞, Մանուշակ:

— Հրամանե՛ք, հայրի՛կ,— ասաց նա, բայց կարմրեց սաստիկ, երբ մտածեց, թե արդարև գիտությամբ քաղցր էր շինել Շահումյանցի թեյը: Բայց Շահումյանցը վերստին խնդրեց, որ փոքր ինչ ջուր հավելացնեն, պատճառելով, թե ատամները ցավում էին, և չէր կարող քաղցր բան գործ ածել:

— Այդ ուրիշ բան է,— ասաց թյունճի-Օղլուն,— ա՛ն Մանուշակ և հավելացուր փոքր ինչ ջուր:

Շահումյանցը քաղաքավարի կերպով շնորհակալ եղավ Մանուշակի աշխատության մասին, և համը նայելով թեյին, ասաց.

— Ահա այժմ լա՛վ է:

Եվ ճշմարիտ, որ կիսով չափ դատարկել էր Մանուշակը բաժակը, և նորա փոխանակ հավելացրել էր ջուր և թեյ, որով հազիվ թե գտել էր յուր կարգը. նշանակում է թե ո՞րքան շաքար պիտո է ձգած լիներ, մի՞թե մատի մարդիկը չէին նկատում այս բանը:

Ով կար, որ նկատեր: Հայրը Շահումյանցի հետ նստած էին սեղանի մի ծայրը սոֆայի վերա, իսկ Մանուշակը յուր մոր հետ մյուս ծայրը աթոռների վերա. թեյի մեքենան խափանարկու էր թյունճի-Օղլունին տեսանել այս շոյությունը, իսկ Մանուշակի մայրը վաղուց ահա աչքերը փակում էր, մինչ սկսել էին Շահումյանցը և թյունճի-Օղլուն խոսել յուրյանց սովորութենով: Թյունճի-Օղլունի կինը, ինչ մեղքս պահեմ, շատ զզված էր այս բանից, բայց ովի՛ն ասեր. եթե մի խոսք ևս տեսել էր թյունճի-Օղլունին, նա կատաղելու էր, իսկ աղջիկը ընդունելու չէր այս քամահրանքը այն խոսակցության վերա. այս պատճառով միշտ,

վերա, բայց Շահումյանցը քիչ մնաց, որ պիտի բարկացներ նորան մի բանով, բայց այդ բանի մեջ արդարև մեղավոր չէր Թյությունճի-Օղլուն, նա այնպես մարդ չէր, և աշխարհը կվկայեր, որ նա կեղտոտ բաներ չէր սիրում:

— Կան մարդիկ, — խոսեց Շահումյանցը, — որ միմյանց բարև տալու ունենալը, կամ դահվետունը թուղթ խաղալը միմյանց հետ, սեր են համարում, և կարծում են դեռևս, թե շատ սեր հասկացող մարդիկ լինելով, իրավունք ունենին Աստուծո նմանել: Այդ ի՞նչ սեր է, որ դուք գնում եք այդտեղ ժամանակը մի կերպ կորուսանելու համար նստում եք թուղթ խաղալու, կամ մյուսները որպես թե չունենին այդ կեղտը և սուրբ ձևանալով նստում են մի անկյունում և, գլխներին հավաքելով մի քանի թեքահավատ մարդիկ, ծակ մարգարեություններ են առնում, գուշակում են հազար վերստերով հեռի քաղաքների մեջ պատահելու անցքը... Եվ դրականապես սպասում են այդ անցքին և ուրիշներին ևս համոզում են սպասել, ինչպես աստղաբաշխքը իմանալով մի մոլորակի մի նշանակյալ տեղ գալը, սպասում են բույս առ բույս. սպասում է և ամբողջ քաղաքը նոցա հետ: Մի՞թե այդպիսի դատարկաբանությունը սեր է, քավ լիցիտերը այդպես հիմար բան չէ, նա Աստված է, ուրեմն այդպիսի կեղտոտ և մրսոտ բաների մեջ սեր չէ կարող լինել:

— Դու կարելի է ունիս հիմնավոր պատճառ խոսելու ուրիշ մարդերի վերա, բայց ինձ ինչո՞ւ ես մեջ խառնում, դուք ասելով, որպես թե ես ևս այդ դատարկաբան մարդերից էի:

Ճշմարիտ է, այնտեղը, դահվետունը մի այնպիսի դատաստան է, ուր դատվում են ամենայն մարդիկ, շատ մեծերից բռնած մինչև վերջը: Ամենայն մարդ յուր կարծիքն է ասում. իհարկե նոցա աչքով խելոքը նա է, որ մի նոր և դժվարահավատալի բան ասե. բայց հավատա՞ ինձ, պարոն Շահումյանց, ես այն մարդերից չեմ. ես, թե գնում եմ այնտեղ, գնում եմ մի քանի պատվելի ծերունիների հետ տեսություն առնելու, կամ մի անմեղ թղթախաղ խաղալու առանց վճարի, կամ թե շատ շատ մի քաժակ դահվետով, որի արժողությունը գիտես: Ես ինքս, շատ ժամանակ, լսելով մի քանի մարդերի խոսակցությունները, որ յուրյանց շատ վեր մարդ են համարում և այնպես բարակ, որ եթե դորանց հրավիրեին տեքուֆենական գործով մի այլ թագավորություն դեսպան գնալու, հրաժարվելու չէին այդ ծանր պաշտոնից. այդպիսիներին շատ անգամ ասում եմ, որ ձեռք վեր առնուն յուրյանց սուտ փիլիսոփայութենից, և քան թե այդպիսի բաներով, այսինքն սորան նորան բամբասելով, մանավանդ պարապին մտածելով օգուտը յուրյանց ազգի և եկեղեցու. այլև աշխա-

տին, ճանաչելով յուրյանց տգիտությունը, ճանաչել և յուրյանց չափը և շնորհալու պատշաճը:

Մտաավորությունը, առանց բարոյական և օգտակար խորհրդի, որ լինում է դահվետան մեջ, սեր կամ ընկերասիրություն չէ: Նոքա հավաքված են այնտեղ, դատարկաբանութենով, բամբասանքով վատնելու այն ժամանակը, որ տվել է Աստված բարի առնելու, Աստված սիրելու, մարդկությունը սիրելու համար. նոցա խորհուրդը այն չէ, որ այդ մտավորութենից մի բարոյական օգուտ ծնաներ. եթե դոցա այդ տեղ ժողովվիլը սեր կամ ընկերասիրություն պիտո է ասվի, ուրեմն սեր և մարդասիրություն է, եթե ես, մի գավաթ արաղ խմելու համար մտանեմ գինետուն և խոսիմ արաղավաճառի հետ... Ուրեմն այդ Աստուծո պատվեր կատարե՞լ է, քա՛վ լիցի:

— Ճշմարիտ է ասածդ, — խոսեց Շահումյանցը, — բայց ես դուք ասացի նորա համար, որ դուք ևս գնում եք դահվետուն, և ո՛չ նորա համար, որպես թե դուք ևս կցորդ էիք այդ դատարկաբանելու խելագարությանը, որ մի տեսակ տենդի նման տարածված է մի քանի վայրիվերո մարդերի մեջ: Չասացի դարձյալ ձեր այնտեղ գնալը դատապարտելու մտքով. պատճառ, հասարակության մեջ երևել, դատապարտության արժանի գործ չէ, թեև գտնվեին այդ հասարակության մեջ, որ ժողովում էր դահվետուն, մի քանի անբարոյական մարդիկ, բայց մի՞թե չկային այնտեղ և լավ մարդիկ, շա՛տ. և ի՞նչ իրավունք է ասել, թե ամենեքայն անարժան էին, թե ամեններից ևս փախչել էր հարկավոր:

Բայց այս երեկո մեր խոսակցությունը փոքր ինչ երկարեց. արդեն իններորդ ժամն է. ներեցե՛ք, որ գլուխ ցավեցուցի...

— Ի՞նչ եք հրամայում, — կտրեց խոսքը Թյությունճի-Օղլուն, — ես շատ ուրախ եմ, և ցանկանում էի միշտ միասին լինել ձեր հետ, և խոսել այսպիսի բաների վերա. չգիտեք, թե որքան ուրախացուցիք ինձ ձեր գալովը:

— Հույս Աստված, որ մեր խոսակցությունը և բարեկամությունը լինի հարատև... Բայց այժմ, ներեցեք ինձ, ժամանակն է գնալու:

— Ես չեմ համարձակվում ձեզ արգելք լինել. ինչպես ձեզ հաճո է:

— Ուրեմն, մնացեք բարյա՛վ:

— Երթաք բարյավ, շատ շնորհակալ եմ:

Այս ասելով, մի ճրագ Թյությունճի-Օղլուն, մյուսը Մանուշակը ձեռքերը առած, ճանապարհ էին ձգում Շահումյանցը. բայց վերջինս, ամենեին չհամաձայնեցավ, որ Թյությունճի-Օղլուն, աշնան խառն եղանակներում դուրս գա, թեև շատ ցանկանում էր:

— Ուրեմն, Մանուշակ, լույս արա այստե՛ղ, սանդուղների վերա:

— Մնացեք բարյա՛վ,— լսվեցավ Շահումյանցի ձայնը վերջին անգամ:

— Երթաք բարյա՛վ,— պատասխանեց նորան Քյուլթյունճի-Օղլուն, գուռը փակելով:

Մանուշակը ճանապարհ ձգած Շահումյանցին, ճրագը ձեռքին ետ դարձավ. նամակի պատասխանը գոգնոցի գրպանում էր:

Երբ նա ներս էր մտած, Քյուլթյունճի-Օղլուն պատրաստվում էր արդեն գնալ անկողին. այս պատճառով և Մանուշակը մյուս ճրագը առած ձեռքը, գնաց յուր ննջարանը, անորոշ զգացմունքով:

Մտանելով յուր ննջարանը, գուռը փակեց իսկույն, և սկսեց կարդալ Շահումյանցի նամակը, այսպես.

Օրիորդ Քյուլթյունճի-Օղլու Մ...

Հոգուս ցանկալի.

Աղքատի ձեռքով ուղարկած նամակը կարդացի և շատ ցավեցա, որ այդպես վրդովված էր քո հոգու խաղաղությունը: Ծն քեզ խոսք տվել եմ և հաստատ եմ իմ խոսքիս. եթե դու ևս հաստատ ես քո վերա, ուրեմն էգուց երեկո, տասն և մի ժամին, ես կգամ ձեր պարտեզը և կսպասեմ քեզ, մի վճռական խոսք լսելու համար:

Որովհետև մի քանի բան ունեի քեզ ասելու հառաջ, քան թե ամուսնացած էինք, այս պատճառով անհրաժեշտ հարկավոր է մեր առանձնախոսությունը, որից հետո պիտո էր ինձ առարկա բանալ իսկույն քո հոր հետ այս մասին, և պսակել մեր փափագը:

Քեզ միշտ սիրող ու սրտով պաշտող
Գ. Շահումյանց:

Մանուշակը, կարդալը ավարտելով, համարյա թե գունաթափվեցավ. նամակը չէր պարունակում յուր մեջ սիրահայտ խոսքեր և դարձվածների: Նա տեսնում էր այստեղ մի սառնություն, և Շահումյանցի խոսել և լսել կամենալուցը եղրակացնում էր, թե նա պատճառների էր ման եկել յուրյան (Մանուշակը) մի կերպով գլխից ցանելու. պատճառ, Մանուշակը մտածում էր, թե հայտնապես հրաժարվիլ և ստել յուր խոստմունքը, չէ՛ր կարող Շահումյանցի նման ազնիվ սիրտ ունեցող մի մարդ:

Մանուշակը կես երկյուղի և կես հույսի մեջ քնեցավ, ամենակալ տիրոջը հանձնելով յուր անձը:

Երեկոյան տասն ժամը զարկեց:

Դեռևս արևը մայրը մտանելու ժամանակ, մի թանձր մառախուղ պատել էր բոլորովին թաց քաղաքը. այս պատճառով գիշերվա մթությունը թանձրացել էր այնպես, որ տասն ոտնաչափ տեղից չէր կարելի բան տեսնել:

Քյուլթյունճի-Օղլուն ինը ժամին քնած էր արդեն. նորա տիկինը, նույնպես. զարթուն մնացողը էր միմիայն Մանուշակը, որի սիրտը քանի գնում էր սաստկացնում էր և շատացնում էր յուր զարկը, որովհետև մտտենում էր մի ժամ, երբ առաջին անգամ յուր կյանքում պիտի խոսեր նա մի օտար մարդու հետ, հորից և մորից ծածուկ:

Նա մտածում էր, առաջին անգամ Շահումյանցը տեսածովը մեղադրել սաստիկ, նորա նամակի սառնության մասին. բայց հետո լավ էր համարում, լսել նորա մի քանի ասած խոսքը, և եթե տեղիք կլիներ այդպիսի մեղադրանքի, ապա հիշել Շահումյանցին նորա նամակի սառնությունը: Նշանակած ժամանակը մոտենում էր հետզհետե:

Մանուշակը լսելով Շահումյանցից 11 ժամում գալու խոստմունքը, նայում էր անդադար նշանակված ժամի զարկելուն. նա կարծում էր, որ ուղիղ տասն և մինիս, ոչ մի րոպե ավելի, ոչ մի րոպե պակաս, պիտո է տեսանե Շահումյանցին:

Վերջապես սկսեց ժամացույցը զարկել ճակատագրական տասն և մի ժամը:

Մանուշակը շհամբերեց, որ ավարտվի զանգակի զարկը. նա շուտով դուրս եկավ ննջարանից և անցանելով խոհարանից, ուր խոր քնով քնած էր աղախինը, կամաց բացեց դուռը և դուրս եկավ բակը...

Մութ և մառախուղ:

Փողոցից լսվում էր պահապանի ձայնը, որ քնաթաթախ կանչում էր երբեմն, մինը մյուսին զարկելով ձեռքի փայտերը բոլորովին մեքենաբար: Մանուշակին շատ ահարկու երևեցավ այս գիշեր... Նորա սիրտը թրթռում էր, ոտքերը ծալվում էին. վերջապես լավ փաթաթվելով յուր կարճ մուշտակի մեջ, մոտեցավ պարտիզի դուռին. բացեց նորան այնպիսի երկյուղով, ինչպես մի գող բանում է օտարի դուռը, մտավ պարտեզը, նայում էր այս և այն կողմը. և ահա՛, ոչ ոք չկար:

Նա բարկացավ ժամացույցի վերա. պատճառ, չէր կարող ամենեկին կարծել, թե Շահումյանցը այսպիսի կեղտոտ կատակ հանձն կառնու կատարել: Հանկարծ, լսում է ծառերի և թուփերի միջից մի խշխշոց... Մի սպիտակ բան, նետի նման անցանում է նորա մոտից և անհայտանում է

պարսպի մյուս կողմում, որ դեպի փողոցն էր նայում: Խեղճ Մանուշակը ուշաթափ ընկավ մի նստարանի վերա, որ թացացել էր անձրևից և խոնավ մառախուղից:

Մանուշակը գիշերի մեջ տեսանկիով այս սպիտակ բանը, անտարակույս պետք է, որ նախիջևանցոց սովորութենով կարծած լիներ մի գերբնական բան... Մի ոգի... Մեղիմեն աղեկ...¹

Բայց այդ սպիտակ բանը, որ ուշաթափություն պատճառեց Մանուշակին, ոչ ավելի, ոչ պակաս մի սպիտակ կատու էր, որ լսելով պարտիզի դուռի բացվելը և երկյուղ կրելով թշնամուց, թողել էր յուր դարանը և լավ էր համարել պատսպարան գտանել անմարդացած փողոցի մեջ:

Ճշմարիտ է, Մանուշակը Շահումյանցի հետ ծանոթանալուց հետո մի քանի լուսավոր գաղափար ստացել էր, որոնց եզրակացությունը թույլ չէր տալիս հավատալ այսպիսի ցնորամիտ մարդերի հնարած մեղիմեն շերտակների, բայց ընթերցողը այս գործին կարող են համաձայնիլ, որ մի արմատացած նախապաշարմունքից ազատվելու համար հերիք չեն մի արմատացած գաղափարներ. այստեղ հարկավոր է հիմնավոր դաստիարակություն, որ կարողանա ազատություն պարգևել մտքին, այսպիսի ծառայությունից գաղափարներին:

Մանուշակը ծնած օրից լսել էր մեղիմեն աղեկների մասին, նանրահավատությունը և նախապաշարմունքը կաթի հետ միասին մտել էին նորա մեջ: Թեև նա փոքր ի շատե հասկացողութենովը կարողացել էր ազատել յուրյան այսպիսի նախապաշարմունքներից, բայց այսպիսի ազատությունը ներգործում է միայն ազատ ժամանակը մինչ հանդարտ էր հոգին. իսկ թե սա մի փոքր վրդովված էր, իսկույն հին նախապաշարմունքը կվտարե ազատությունը և մարդը դարձյալ կմնա կապերի և կապանքների մեջ: Այսպես պատահեցավ և Մանուշակին. բայց ի՞նչպես

¹ Նախիջևանցոց բարբառով «Մեղիմեն աղեկը», այսինքն մեղանից լավը, նշանակում է հավերժաբան: Այնտեղ այսպես հավատում են մեղիմեն աղեկներին, թե նորա, աներևույթ էակներ էին, բայց երբ կամին, երևելի. թե բաղկանում է արական և իգական ցեղից. թե ծնանում են երեխայքը: Զարմանք է, որ դոցա մեռանելու վերա գաղափար չունին. և ինչպե՞ս է, որ ծնանում են, բայց չեն մեռանում: Մեղիմեն աղեկները ազգացություն ունին մարդերի վերա, թե կարող են վնասել, առողջությունը խլել կամ պարգեվել և այլն, և այլն: (Մ. Հ.):

² «Մեղիմեն աղեկներին» մասին հետազոտում գրել է նաև Ռ. Պատկանյանը «Պոզա-ճի Գալուստե» (1875) պատմվածքում: Հեղինակի ծանոթագրությունների մեջ կարդում ենք. «Մեղիմեն աղեկ. Փառասեր և նախաձուռ հիններ, որոց վրա վատ բան պիտի չխառնվի, վրեժխնդիր են, ձի շարժարել սիրում են գիշերները. չեն սիրում այժի հոտ և առական կաշաղակ»: (Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4-րդ, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1968, էջ 161):

զարմացավ նա, մինչ աչքը բացած, տեսավ Շահումյանցին յուր առաջը, որ նորա ձեռքից բռնած աշխատում էր վերա բերել Մանուշակի ուշը:

Արդեն տասն րոպե կլինեք, որ Շահումյանցը պարտեզն իջած ու տեսած Մանուշակը ուշաթափ ընկած նստարանի վերա, վերջին աշխատությունը գործ էր դնում, որ ետ դարձնե նորա զգայությունը: Վերջապես Մանուշակը մի խոր հառաչանք արձակելով բացեց աչքերը, և տեսանելով յուր մոտ Շահումյանցը, այնպես զարմացավ, որ ոչինչ չկարողացավ խոսել: Շահումյանցը յուր կողմից տեսանելով այս անորոշ նայվածքը, քիչ մնաց որ համարե, թե Մանուշակը ընկած էր խելագարության մեջ:

— Ի՞նչ պատահեց քեզ, սիրական,— հարց արեց Շահումյանցը:

— Ես... Ես... ինքս ևս չգիտեմ,— ընդհատված պատասխանեց Մանուշակը, որի սիրտը զարկում էր դեռևս, և որի ձեռների սառնությունը չէր անցանում, շնայելով, որ Շահումյանցը սեղմում էր նորանց յուր ջերմ ձեռների մեջ:

— Քեզ անպատճառ մի բան պատահել է,— շարունակեց Շահումյանցը,— ուշաթափ ընկնիլ... Առանց պատճառի... Անկարելի է:

— Դու ուշացար, Շահումյանց. ես այստեղ սպասում էի քեզ ուղիղ 11 ժամին. հանկարծ մի սպիտակ բան... Զգիտեմ ի՞նչ էր, այնտեղ թուփեղի միջից դուրս թռավ և վազեց ուղղակի վերաս... Ավելի ոչինչ չգիտեմ: Երբ մյուս անգամ աչքս բացի, տեսա, որ դու կանգնած ես մոտումս:

— Ի՞նչպես թույլ ես Մանուշակ, և ի՞նչպես մի փոքր պատճառ դրդում է քո ջլերը: Ի՞նչ պիտո է եղած լինեք այն... Անպատճառ կատու կլինեք, որ քեզանից իսկ երկյուղ էր կրել և փախչում էր, թեև նույն ինքը թվել էր քեզ ահարկու կես գիշերվա լուսության և խավարի մեջ: Հանդարտի՛ր, հոգիս. այժմ ես քո մոտումն եմ. ուրեմն պատճառ չունիս երկյուղ կրելու: Ճշմարիտ է, ես մի քանի րոպե ուշացա, բայց ես չեմ մեղավորը. փողոցի անիծյալ պահապանը կանգնած էր ձեր պարտիզի պարսպի տակ, այնպես որ նորա ներկայությունը խափանարկու էր ինձ ցած իջանելու այստեղ պարսպի վերայով: Բավական միջոց սպասեցի, մինչև որ պահապանը գնաց փողոցի մյուս ծայրը, որ ես կարողացա ցած իջանել պարտեզը:

Մանուշակը մի փոքր հանդարտած էր երևում:

— Դու գիտե՛ս, Մանուշակ,— ասաց Շահումյանցը,— որ իմ սերը անչափ է քո վերա. գիտե՛ս, որ եթե իմ հոգին աշխարհի երեսին ունի մի թանկագին, կամ առավել լավ ասել անգին բան, այդ դու էիր. ուրեմն, ինչպես կարելի է, որ ես ուշանայի և սպասել հարկադրեի քեզ: Ներքի՛ր

ինձ. այդ, ինչպես ասում եմ, պատահեց պահապանի պարսպին մոտ կանգնած լինելուց:

Մանուշակը այնպես լսում էր այս խոսքերը, այնպիսի ծարավով, ինչպես մի ագահ և արծաթապաշտ ծերունի, դողդողուն ձեռքով կհավաքեր ոսկիքը, եթե գտանիր նորանց ճանապարհի վերա: Մանուշակը այնպես էր ուրախացած այս սիրահայտ խոսքերի մասին, որ մոռացավ յուր մեղադրանքը, որ պատրաստվել էր առնել Շահումյանցին նամակի սառն հոգով գրվածի համար:

— Ահա, որ հանդարտ չէ հոգիդ, — խոսեց Շահումյանցը, — ես մի քանի բան ունեի քեզ ասելու, որ չեմ կարող այժմ. պատճառ. աղմկված է քո սիրտը և երկյուղ եմ կրում, թե միգուցե այդ խոսքերը առավել ևս վրդովեին քո հոգին:

Այդ խոսքերի վերա Մանուշակը դարձյալ շփոթվեցավ. նա երկյուղ էր կրում, թե լսելու էր Շահումյանցից մի քաղաքավարի բացասություն. բայց ժողովելով յուր վերջին ույժը, հոգու վերջին կարողությունը, ասաց.

— Ես հանգիստ եմ այժմ... Ասա, ի՞նչ որ ունեիր ասելի... Կտանեմ, թեև պատրաստած լինեիր ինձ մի խորտակիչ հարված. հանդարտ հոգով կլսեմ քո խոսքը՝ թեև լինեիր այն իմ մահու դատակնիքը...

— Այդպիսի բաներ չեն իմ ասելիքը: Ես կամեի վճռաբար լսել քեզանից քո հոժարությունը ինձ հետ ամուսնանալու, կամեի լսել քո խոստմունքը, քո կուսական երդումը: Այո՛, կամեի ստույգ իմանալ, սիրո՞ւմ էիր դու ինձ, թե չկամեանալով ամուսնանալ Աղվանյանցի հետ, երկու շաբերի փոքրն էիր ընտրում ինձ գալով:

— Մի՞թե քո խիղճը չէ տանջում քեզ, — պատասխանեց Մանուշակը, — այդպիսի սիրտ խոցոտող հարցմունք առնելու ժամանակ. դու գիտե՛ս, որ իմ սիրտը դուրս է թռչում դեպի քեզ. գիտե՛ս, որ իմ հոգին ապրում է քո հոգու կյանքովը, և այս բոլորը ապացուցված է արտասուքի հազարավոր կաթիլներով: Գիշերներով, ամբողջ գիշերներով, քունը փախել է աչքիցս, և այն կիսաքուն թմրության մեջ քո ուրվականն է եղել ինձ մխիթարողը:

— Դու մի՛ բարկանար իմ վերա, որ այդպես հարցմունք արեցի. ես ունիմ մի հիմնավոր պատճառ. այս է, թե ես նայում եմ ամուսնության վերա, ինչպես մի սուրբ և անխախտելի բանի վերա: Ես տեսնում եմ այնտեղ մի խորհուրդ, որ սրբացած էր ամուսինների փոխադարձ սիրովը: Դու, երիտասարդ աղջիկ, չկամելով ամուսնանալ Աղվանյանցի հետ, իմանալով իմ հարստությունը, անունը, գուցե թե ամուսնանում էիր իմ հետ այս պատճառներով. ես չկամիմ այդ. պատճառ, ամուսնությունը սուրբ է, և վա՛յ այն ամուսնությունը, եթե ամուսինքը չէին սի-

րում մինը մյուսին, եթե պատրաստ չէին նոքա կյանքները զոհել միմյանց համար: Ես իմ կողմից. սիրով ցանկանում եմ ամուսնանալ քո հետ, և եթե դու ևս զգում ես քո մեջ այդ մաքուր և վերին ձգտողությունը, եթե քո իմ հետ ամուսնանալու ցանկությունը շարժված չէ իմ անունով, հարստութենով, ապա խոստովանի՛ր ինձ, որ ես կարողանամ հանգրստացնել իմ խիղճը այն բանի մեջ, թե ես, ավերելով մի մարդու առաջադրած ամուսնություն, երջանկացուցել էի մի օրիորդ, որ զոհ էր գնալու յուր քաղաքի վայրենի և բարբարոսական սովորությունը: Ես նվիրում եմ քեզ իմ սիրտը, բայց դորա փոխանակ պահանջում եմ նույնպես քո սիրտը. ես ուխտ եմ դնում հավատարիմ մնալ քեզ մինչև իմ մահը, և նույն ուխտը պահանջում եմ և քեզանից: Մի՛ վիրավորվիր դու իմ այս խոսքերից. պատճառ, հարկավոր էր, որ լսեիր դու նորանց հառաջուց, քան թե կատարված էր մեր ամուսնության խորհուրդը քաղաքապես և եկեղեցապես: Ամուսնությունը խաղալիք չէ, որ կատարվեր առանց մտածելու, առանց խոսելու, առանց մինը մյուսի վճռական կամքը լսելու, միմիայն հետևելով մի անցողական, կամ լավ ասել, բուսական շարժառիթի ազդեցության...

Մինչդեռ Շահումյանցը խոսում էր այսպես, Մանուշակը պայծառ երեսով նայում էր նորա վերա. պատճառ, մաքուր էր նորա խիղճը, և հոգու հոժարությունով ցանկանում էր ամուսնանալ Շահումյանցի հետ, ո՛չ այն նպատակով, որ հարստի կին դառնա, այլ որպեսզի գտանե Շահումյանցի մեջ յուր կյանքի ընկերը. մի ազատ և լուսավոր սիրտ, որ կարելի էր սիրել և պաշտել:

Հազիվ թե Շահումյանցը ավարտել էր յուր խոսքը, Մանուշակը վեր առեց.

— Ինչ որ դու ասում ես ամուսնության մասին, բոլորն ճշմարիտ է, և հարկավոր է ամուսինների կողմից այն փոխադարձ ձգտողությունը. միայն ես չեմ կարող արդարացնել քեզ իմ աչքումը այն բանի մեջ, որ դու կասկածում ես իմ սրտիցը և համարելով, թե ամուսնանալ խնդրում էի քո հետ, քո անունի և հարստության պատճառով, կարդում ես ինձ այդ քարոզը: Ես ինքս գիտեմ, որ ամուսնությունը քաղցր չէ, եթե չէ հաստատված ամուսինների սիրու վերա. այդպիսի ամուսնությունը մի լուծ է, որ ամուսիններից մինը դատապարտված էր մինչև յուր կյանքի վերջը կրել յուր պարանոցին, մի պատիժ է, որ գերեզմանը միայն կարող էր վերացնել: Տեսնելով քո սիրտը, շոշափելով քո հոգին, և, այս քննութենից հետո, հարմար գտանելով նորան իմ սրտին և հոգուն, ցանկանում էի, որ այս երկու սիրող սրտերը կապվեին օրհնության պսակի կապով: Ինչպես դու, նույնպես և ես, տալիս եմ քեզ իմ սիրտը. այսուհետև ես

իմը չէ, այլ քոնը, ա՛ն նորան և միացուր քո ազնիվ սրտի հետ, թո՛ղ այս գիշերվա խորհրդական լուսթյունը վկա լինի իմ անխարդախ կուսական հրղմանը:

Այս խոսքերի վերա, լուսինը գողի նման դուրս նայեց մի վայրկյան թանձր և խավար ամպերի տակից. նորա լուսով տեսանելի էր Շահումյանցի և Մանուշակի գրկախառնութունը ծառերի մեջ, թեև ոչ այնքան պարզ. պատճառ, օդը շատ թանձր լինելով, թույլ չէր տալիս լուսնի ճառագայթներին զարկել սոցա վերա:

— Ընդունում եմ քո երդումը, սիրական,— ասաց Շահումյանցը համբուրելով Մանուշակի ձեռքը,— և այս օրից, դու կարող ես ազատ համարել բեզ Աղվանյանցի հետ ամուսնանալուց. ես շուտով կխոսեմ քո հօր ձեռ և կավարտեմ գործը:

Մանուշակը թրթռում էր նորա գրկի մեջ, նորա թուլացած գլուխը հանգչած էր Շահումյանցի ուսի վրա, իսկ եղանակի թացութունը անխնա տամկացրել էր նորա զգեստը և մազերը:

Շահումյանցը տեսանելով Մանուշակի գրությունը պատճառված օդի ազդեցությունից, մանավանդ որ արդեն բավական ժամանակ էր, քանի նա գուրս էր եկել տանից, ասաց նորան.

— Այժմ առ՛ն գնա, սիրական Մանուշակ, ժամանակը ուշ է...

Մանուշակը առանց խոսելու համբուրեց Շահումյանցի երեսը:

— Մնաւ բարչավ,— ասաց Շահումյանցը:

— Երթաւ բարչավ, սիրական,— պատասխանեց Մանուշակը՝ բաճակելով նորա գրկից:

Մանուշակը հազիվ թե չուրս էր եկել պարտիզից և մտտեցել յուրյանց տան գուտին, մինչ Շահումյանցը նեղ և ցեխոտ փողոցով, փաթաթված յուր վերարկուի մեջ, գնում էր կամաց-կամաց: Շուտով անհետացավ նա թանձր մառախուղի մեջ և պահապանեցիկ երբեմն-երբեմն քնաթափախ ճաշարկութունը քնդհատում էր փողոցի լուսթյունը:

VI

Մյուս աստիճանը այն գիշերին, որի մասին խոսեցանք, Մանուշակը աստիճան վեր չհասցավ յուր անկողնից:

Նորա շտաբանացի թուլութունը երևում էր նորա գունաթափ երեսից և աչքերից. որ կորուսել էին յուրյանց սովորական փայլը: Ժամանակ աս ժամանակ ցրտաթթյուն էր զգում նա յուր մարմնի մեջ, որ հետո փոխվում էր դիպի նույն շափով ջերմություն, որով նորա անկարութունը համարյա թե կրում էր յուր նավաստին ջերմախառն կնիքը:

Թյությունճի-Օղլուն, նկատելով Մանուշակի տկարութունը, իսկույն կամեցավ բժիշկ կանչել: Կինը, որ առհասարակ չէր հավատում բժշկի տված դեղերին, որովհետև նա այն կնիկ մարդերից էր, որ աղոթելով կամ այլ ճարերով հավատում էին ամենայն ցավի բժշկություն, այսուամենայնիվ Մանուշակի համար, զո՛հ էր բերում յուր արմատացած նախապաշարմունքը: Բայց ինքը, Մանուշակը ամենին չէր կամենում բժշկի գալը և աշխատում էր հավատացնել յուր ծնողքը, թե հիվանդ չէր ինքը:

Թյությունճի-Օղլուն այնպես սիրում էր յուր դուստրը, այնպես սուրբ էր նորա համար Մանուշակի խոսքը, որ թեև աչքով տեսնում էր նորա թուլութունը, այնուամենայնիվ մեղք էր համարում հակառակվիլ Մանուշակի խոսքին: Եվ այս պատճառով ևս բժիշկ կանչելը թողուցին, ուրեմն և Մանուշակը մնաց յուր տկարության մեջ առանց բժշկվելու:

Մի շաբաթ հետո այս անցքից, որ միջոցին ոչինչ արժանի ուշադրության բան չպատահեց այս գերդաստանի մեջ, բացի ամենօրյա միօրինակութունից, վերջապես, Թյությունճի-Օղլուն վճռական կերպով հայտնեց յուր կնոջը և Մանուշակին, թե նույն օրը ահա բժիշկ էր կանչելու: Մանուշակը դարձյալ աղաչում էր ետ դնել այս հոգաբարձությունը: Նա ասում էր, թե հիվանդ չէ ինքը, և թե չէր ընդունելու բժշկի տված դեղերը. երևի Մանուշակը մտածում էր, թե յուր տկարության պատճառը հոգեկան ցնցմունք լինելով, և այս թուլութունը հառաչացած այդ հոգեկան ուժաթափութենից, օգուտ ստանալու չէր բժշկի նյութական դեղերից:

Տիկին Թյությունճի-Օղլուն, հաջող ժամանակ համարելով յուր նանրահավատությունը հանդես բերելու, համաձայնեցավ Մանուշակի կարծիքին և ասաց յուր ամուսնուն, որ մի երկու օր ևս սպասե, մինչև որ ինքը գործ դնե Մանուշակի վերա յուր առողջացուցիչ հնարքը, և եթե առողջանա Մանուշակը, այն ժամանակ բժիշկ կանչեն:

Այս վերջին խոսքերը դուրս չէին գալիս տիկին Թյությունճի-Օղլուի սրտի վկայութենից. նա հաստատապես հավատում էր, թե դյութական սնուտի արարողությունը հազար անգամ ստույգ ներգործողք էին, քան թե բժշկի դեղերը. բայց յուր ամուսնու բարկությունը չշարժելու, և նորա թուլությունը ստանալու համար, հավելացրեց այն վերջին խոսքերը, որպես թե չէր հերքում բժշկի օգտակարությունը, այլ առավել ստույգ համարելով պահում էր նորան, գործ դնել նեղության մեջ, եթե Աստված մի՛ արասցե, Մանուշակը առողջանալու շինքը յուր մոր դեղերով:

Մանուշակը թեև լավ գիտեր յուր մոր ճարերի շնչին և հիմարական բաներ լինելը, բայց շուտով հոժարեցավ մոր կարծիքին, որովհետև ոչինչ դեղ և ոչինչ բան մտանելու չէին նորա կազմվածքի մեջ, այլ միմիայն կատարվելու էին մի քանի վճկական արարողությունք, որ օգուտ կամ

վնաս չէին կարող պատճառել ֆիզիկապես. նա հոժարեցավ այս բանին գարծյալ այն պատճառով, որ հանդարտեցնե ծնողաց սիրտը, որ մաքուր մեա նոցա խղճմտանքը այն բանի մեջ, թե անխնամ չէին մնացած դեպի յուրյանց սիրական, մի հատիկ Մանուշակի առողջությունը:

Այսպես ահա տիկին Քյուլթյունճի-Օղլուին հանձնվեցավ Մանուշակի առողջության մասին գլխավոր հոգաբարձությունը:

Քյուլթյունճի-Օղլու տիկինը, յուր բոլոր ճարերի մեջ, գերադաս էր համարում քեթևը. այս պատճառով սկսեց նա քեթևի պատրաստությունը տեսանել:

Այստեղ պատշաճ ենք համարում ծանոթացնել մեր ընթերցողներին, թե ի՞նչ է քեթևը:

Խոստանալով ծանոթություն տալ քեթևի մասին, մեք հանձնառու չենք մեկնել դրականապես, թե ի՞նչ պատճառով այդ արարողության անունը քեթև է. բայց միևնույն ժամանակ չենք հրաժարվում մեր կարծիքը հրապարակելուց, թե որովհետև տեղացի կարծիքով այդ արարողությունը պարզևում է ցավերին բժշկություն և թեթևություն, վասն որո մտածում ենք, թե այս պատճառով ևս ստացած լինի այդ արարողությունը քեթև անունը: Ինչևիցե. մեք ծանոթություն կտանք նորա պատրաստության մասին, և թե ի՞նչպես էր կատարվում այդ արարողությունը:

Նախ և հառաջ, առնում են մի ցորյանի մաղ. սորա մեջ դնում են յոթն տեսակ չոր միրգ. գոր օրինակ արմավ, շամիշ, թուզ և այլն, և այլն. դնում են մի ճրագ, մեղր, յուղ, բրինձ, կորեկ, փոքրիկ հայելի. փոքրիկ մկրատ, վրձին, սանր, երկու բարակ մոմեղենք և մի քանի կոտոր արճիճ: Հետո մի հատ ձու, յոթն ավելի ճյուղերի վերա կապում են հիվանդի հին կամ նոր հանդերի յոթն տեսակ կտորներից մանր-մանր գրոշակներ, և այս բոլոր բաները կարգով շարում են մաղի մեջ, որի տակումը փառ էր հիվանդի հանդերձից մի պաստառ. քեթևի պատրաստությունը լինում է երեկոյան ժամանակ: Երբ այս բոլորը պատրաստ էր, մաղը հանդերձ յուր միջի բաներովը, դնում են ամբողջ գիշեր հիվանդի գլխի տակ. մյուս օրը երեկոյան ժամանակ, այսինքն ճաշից հետո, կանչում են քեթև թափազը:

Թեթև թափազը գալով հիվանդի տունը, նախ և առաջ առնում է մաղի միջից արճիճը, առնում է նորան խոհարան, և ձգելով յուր կասկարայի մեջ հալեցնում է կրակի վերա: Բայց որպեսզի շուտով հալվի արճիճը, ճրագու ևս ձգում է կասկարայի մեջ, որ բորբոքվելով շուտով հալեցնում է արճիճը, տարածելով մի անդամանալի գարշահոտություն: Երբ հալված պատրաստ էր արճիճը, բերում է հիվանդի մոտ. հիվանդը պառկում է մեջքի վերա, երեսը ծածկում են մի պաստառով. մի կին,

բռնում է մաղը յուր սարքովը հիվանդի գլխի վերա, իսկ մի այլ կին բռնում է մաղի մեջ մի ջրով լիքը պնակ: Թեթև թափազը լցնում է հալած արճիճը պնակով ջրի մեջ: Իսկույն երբ ավարտված էր այս, հանում է ջրից սառած արճիճը, և նորա զանազան կերպարանք ստանալուցը մեկնում է հիվանդի ցավերի պատճառը. թե ի՞նչ կերպով կամ ո՞ւր հանդիպել է հիվանդը այդ ցավին: Ավարտելով այս գննողությունը, վերստին հալեցնում է արճիճը և նույն բանը կատարում է հիվանդի կուրծքի վերա, հետո ծնկների վերա, հետո ոտքերի վերա և այլն: Երբ բոլորը ավարտած էր, տալիս է հիվանդին մաղի միջի փոքրիկ հայելին, որ հիվանդը նայի նորա մեջ. այստեղ մաղի մեջ գտանված սանրով, սանրում են հիվանդի գլուխը և մկրատովը կտրում են մազերից, որ ձգում են մաղի մեջ: Սորանից հետո հիվանդի հանդերձի կոտորի մեջ լցնում է միրգերը և դրոշակները և քսում է հիվանդի վերա, գլխից բռնած մինչև ոտքը. այստեղ հիվանդին ասում են, որ երեք անգամ թքանե այն կապոցի մեջ: Մոռացանք վերևումը հիշել, որ այս բոլոր արարողության ժամանակ, մաղի երկու կողմումը վառվում էին այն երկու բարակ մոմեղենքը. և գործողությունը ավարտված, մաղը յուր սարքովը և վառած մոմերովը դնում են տան շեմքի վերա, և առաջարկում են հիվանդին, երեք անգամ անցանել նորա վերայով. սորանից հետո արդեն առնում են նորա մրգերը և առհասարակ այն բաները, որ պիտի ձգվեին: Թեթև թափազը բոլորովին ավարտելով յուր գործը, երեք անգամ պտուտում է հիվանդի գլխին կապոցը, և գնում է ձգել ճարը նշանակված տեղում: Թեթև թափազի արդյունքն է ճրագը. վրձինը, մկրատը, հայելին մնում են դարձյալ տանը. իսկ մյուս բաները բոլորը փաթաթվում են կապոցի մեջ ձգվելու համար: Թեթև թափազը, որ տանում է քեթևը ձգելու, ամենևին ետ նայելու չէ քեթևը ձգելուց հետո. առաջին այն պատճառով, որ հիվանդը չէր բժշկվելու, երկրորդը, որ քեթև թափազին մեծ վնաս կհատաջանար: Թեթև թափազը, քեթևը ձգելուց հետո գալիս է հիվանդի տուն. նորան հարցանում են. «Ի՞նչ բերեցիր», նա երեք անգամ ղենջակը թոթափելով հիվանդի վերա, պատասխանում է՝ ա՛ռողջություն. հետո ստանալով յուր վարձը, գնում է յուր բանին:

1 Թեթևի ուր ձգվելը կախված է նորա վախեցած տեղի նմանության հետ: Եթե հիվանդը վախեցել է ջրի մոտ, ապա ջրի մոտ պիտու է ձգել, եթե ձորի, ձորի մեջ: Եթե վախեցած տեղը հայտնի է հիվանդի տերերին, ապա ուղղակի կձգեն այնտեղ, իսկ եթե չգիտեն, այն ժամանակ քեթևից հառաջ կկանչվի թուղթ նայողը, որի գործն է իմանալ և վճուղ այս բանը, սահմանելով, թե ուր արժան էր ձգել քեթևը, և թե ո՞ւր էին բնակվում հիվանդին բռնող փեթիկները (այնտեղ կարծում են, թե մարդը հիվանդանում է, եթե փեթիկները բռնեն նորան): (Մ. 2.):

Շատ տկարութունք, շատ անբժշկելի ցավեր, որոնց վերա բժշկու-
թյունը նայում է ինչպես մի վարագույրով ծածկած խորհրդական բանի
վերա, և չունի դրական հնարներ այդ ցավերը բժշկելու, քեթքը բժշկում է
առանց ամենայն տարակուսության: Քեթքը թափողը, եթե հանդիպի մի
այնպիսի մարդու, որ փոքր ի շատե բան հասկանալով ծիծաղում էր այս
հիմարական գործողության վերա, և չկամեր մասնակից լինել այդ արա-
բողությանը, իսկույն սկսանում է պատմել այն հրաշքները, որ կատարել
էր քեթքի միջնորդութենով. այն բժշկութունքը, որ ստացել էին շատ
անառողջանալի հիվանդներ. նորա մեծ վկայության մինը ևս այս է, թե
թափել էր և վարդապետի վերա ևս, որ չնայելով, թե շատ կարողացող էր,
այսուամենայնիվ կատարել էր տվել յուր վերա այս արարողությունը:

Թե ինչպե՛ս էր լինում, որ այս արարողութենով, որին ամենևին մաս-
նակից չէր նյութապես հիվանդի մարմինը, ցավը վտարվում է հիվանդի
կազմվածքից, ընթերցողը կիմանա հետագա գլխումը¹: Այժմ մենք դառ-
նանք դեպի մեր պատմությունը:

Տիկին Թյությունճի-Օղլուն պատրաստություն տեսավ քեթքի. մյուս
օրը Հուլյին կնիկը, որ երևելի քեթք թափող է, կանչվեցավ Թյությունճի-
Օղլուի տուն: Նա յուր սովորութենով կատարեց այս արարողությունը:
Թյությունճի-Օղլուն չէ կարելի ասել, թե հավատում էր բուրդովին այս
վհակական գործողությանը, բայց միևնույն ժամանակ իսպառ հաստատել
չէր կարելի, թե հերքում էր դրականապես քեթքի գերբնական զորությու-
նը: Այս անորոշ վիճակի մեջ, մանավանդ բանը Մանուշակի վերա լի-
նելով, նա առատապես վարձատրեց Հուլյին կնիկը, որ հարյուր, հազար
շնորհակալություններով դուրս գնաց Թյությունճի-Օղլուի տանից, ձեռ-
քին բռնած քեթքի կապոցը և մի ճրագ: Ինքը Մանուշակը, ոչինչ հավատ
չունեի դեպի այս գործողությունը. նա թույլ տվեց կատարել այս արարո-
ղությունը յուր վերա, հնազանդվելով մոր կամքին: Նորա խելքը, միտքը
կապված էր Շահումյանցի հետ. նա մտքից չէր հանում այն խորհրդական

¹ Պատշաճ ենք համարում ծանոթացնել, թե քեթքը երկու տեսակ կլինի. մինը ար-
ճիճով, որ առավել ստույգ և ազդու է, իսկ մյուսը մոմով: Այս մոմը առնում են եկեղեցուց
և ասվում է «մոմի արտասուք» այն կաթած ու սառած մոմերից, որ վառվելու ժամանակ
թափվում է նույն իսկ մոմեղենի վրա: Մոմի քեթքը մեծ համարման մեջ չէ, և արճճի
քեթք թափողը մոմի թեթե թափողների վերա նայում են որպես մի խարհրայի վերա,
այն աչքով, ինչ աչքով խելացի բժշկականությունը (ալլուպատները) նայում են հոմո-
պատների² վերա: Բացի այս քեթքներից, փոքր բաների համար, սոխ են ձգում ճանա-
պարհի վերա, որ խաչածե ճեղքած, մեջը յոթն կոտոր աղ դրած, մնացել էր մի գիշեր:
տկարի գլխի տակում:

² Ալլուպատիա — Բուժման բուր մյուս սինտեմներին հոմոպատների տված ան-

անսավորությունը կես գիշերվա լուսթյան մեջ, որ մեծ ազդեցութուն
ունեի նորա ապագա վիճակի վերա:

Մանուշակին քեթք թափելը պատահեցավ հինգշաբթի երեկո¹:

VII

Նախիջևան քաղաքի շրջակայքումը, որոնք նույնիսկ քաղաքի բա-
ժիններն են, կան զանազան տեղեր, որոնց անունը մի արհավիրք է բե-
րում այնտեղի բնակիչների վերա:

Այն տեղերումը շատ անգամ պատահել են մարդիկ, որ տեսել են
մեզիմեն աղեկների հարսանիք կամ մի այլ հանդես կատարելու: Շատ
անգամ նոքա յուրյանց նվագարանների անուշ ձայնով մուրեցրել են
մոտից անցանողքը և քարշած յուրյանց մեջ, ծռել են որի աչքը, որի ծնո-
ւքը, որի ոտք ու ձեռքը: Այս մարդիկը ինքյանք պատմում են, թե կենդանի
մարդը, ինչպես և այլ արարածները, մեզիմեն աղեկներին առաջև մոմի
նման կակուղ են. և թե մեզիմեն աղեկները ինչ ձև և կամենան կարող
են տալ զանազան զգայարանքների:

Առավել լավ հաստատություն: Մի գիշեր գալիս են և բախում են Մա-
նուշակ դայեկի² դուռը. դայեկը վեր է կենում, ճրագ է վառում, տեսանում
է, որ երկու լավ հազնված մարդիկ նայում են պատուհանից և նշանացի
են առնում, որ դուռը բանա:

Դայեկը բացում է դուռը. մարդիկ առանց ներս մտանելու, կարճ
խոսքերով խնդրում են նորանից, որ շուտով պատրաստ: լի և գա յուր-
յանց հետ, մի ծննդկանի երեխան ընդունելու: Խեղճ դայեկը, որ շատ
բարեհոգի կին է եղած, որին մինչև այսօր օրհնում են Նախիջևանի ծեր
ծնողքը, հազնում է իսկույն հանդերձը, առնում է յուր հետ մետաքս երե-

Վանումը:

Համոզատիա — Հիվանդությունների բուժման միջոց, ըստ որի, հիվանդը փոքր
զգալներով պետք է ընդունի այնպիսի դեղեր, որոնք առողջ մարդու օրգանիզմում տվյալ
հիվանդությանը հասուկ երևոյթներ կառաջացնեն: Հոմոպատների դեղքն էր՝ «նմանը
նմանով է բուժվում»: Հոմոպատիայի հիմնադիրն է գերմանացի բժիշկ Ս. Գաննամեր
(1775—1843):

¹ Թեթև թափել կամ ճար ձգել, չէ կարելի կիրականտին կամ այլ տոներում. և թե-
ղետ բացի այս օրերից մյուս օրերում միշտ կարելի է, սակայն բուրբից ներգործական,
բուրբից գերազանցը է հինգշաբթի երեկոյանը, որ այնտեղ անվանվում է «Ուրբաթ մուտք»:
(Մ. 2.):

² Մանկարարը, ծնուցիչը Նախիջևանում դայեկ է կոչվում: (Մ. 2.):

խաչի պորտը կապելու համար¹, և նվիրական արտոտը², նստում է սայլը և գնում են... Գնում են, բայց արդեն դուրս են գալիս քաղաքից, դայեկը հարցնում է, թե ո՞ւր էին տանում յուրյան կամ որի՞ տուն. պատասխանում են, թե փուլթ չէ նորան և թե նա ստանալու էր յուր կրկին վարձը:

Վերջապես հասանում են քաղաքից դուրս, մի ավեր ջաղացի մոտ, ուր երկու մեծ ուռինների տակ տեսանում է դայեկը շատ ճրագներ, բազմություն, սեղանի պատրաստություն, երածիշտներ, բայց ձայն, աղաղակ, ամենևին:

Տեսանում է մի գեղեցիկ կին, պառկած փափուկ փետրալից անկողնի վերա, ծննդական ցավի մեջ:

Սորան տեսանելով, ծննդականի շրջակա բազմությունը, ճեղքվում

¹ Ոչ որ բան չունի ասելու պորտ կապելու ընդդեմ. պատճառ, այլապես բոլոր արյունը դուրս հոսելով պորտի երակից, անտարակույս մահ կպատճառեր մանուկին, բայց մի այլ ավանդություն ստիպեց մեզ ծանոթություն դնել այստեղ: Նախիջևանում երեխայի պորտը կարմիր կամ կանաչ մետաքսով կապելուց հետո, որովհետև մի քանի ժամանակից, այս մարմնից դուրս մնացած երակը շորանում է, վասն որո կտրում են նորան վերջապես. բայց այդ երակները, որ կապած էին մետաքսով, նախ և հառաջ երեք օր ժամանակով, երեխայի մայրը պահում է յուր գլխի վերա այն խորհրդով, թե ինչպես մայրը պահում էր երեխայի պորտը յուր գլխի վերա, նույնպես մանուկը յուր գլխի վերա պահելու էր, այսինքն հարգելու, յուր ծնողը. և այս մտքով պահում են մինչև երեխայի չափ հասնելը:

Երբ երեխան բավական զարգացած էր, կտան նորան յուր պորտը և կառաչարկեն քակել այն մետաքսյա կապը: Որպես թե երեխան, որ քակել էր յուր պորտը, եթե աղբի է, պիտո էր շատ բազազավոր լիներ, իսկ եթե արու, շատ ճարտարություն էր ստանալու յուր ձեռքերում. և այս կանոնը, մանավանդ ճիշտ է աղջիկների համար, որոնցից շատ է պահանջվում ձեռքի ճարտարություն: Երեխի թե այս ժամանակներում նախիջևանի մեջ, յուրյանց վերին աստիճանի ձեռքի ճարտարությունով հառաչացած մարդիկը, քակել են մի ժամանակ յուրյանց պորտի կապը...

² Այս արտոտը նախիջևանի գայեկները ստանում են Երուսաղեմից: Մի ավանդություն կա նոցա մեջ այս արտոտի վերա, որ պատճառ տվեց մեզ նվիրական անուն առնել նորան: Որպես թե Աստվածածինը, Բեզիհեմի մոտ ծննդական ցավով շատ տանջվելով ձեռքը ձգել է գնդի արտաները և ցավի սաստկությունից սեղմել է նորանց, և թե այս այն արտոտից է. որ բնիկ էր նորա ձեռքի տակ: Եվ այս օրից այս արտոտը սկսել է բուսանիլ այնպես, որպես թե սեղմված էր ձեռքով: Դայեկների և առհասարակ նախիջևանցի կին մարդերի հավատալով, այս արտոտը գուշակական զբոսություն ունի իմանալու, արգելք ծնանելի ժամուկը արու էր թե էր: Հետևյալ կեշտով կատարվում է այս գուշակության արարողությունը. մի ամենով չքի մեջ ձգում են այս արտոտը. եթե ծնանելին արու է, նա ևս առավել կհաշկանգվի. իսկ եթե էր, կբանա թերթերը:

Արտոտ ինքը բավական չոր բան է, զույգը անորոշ, գորշի և մուգ կանաչի մեջ: Երեխա էի, երբ տեսած եմ այս արտոտը, և շատ տարիներ են անցած նորանից հետո. այս պատճառով չեմ կարող անվանել արտոտը և բացահայտել, թե բուսականների որ կարգին է պատկանում: (Մ. Ը.):

է իսկույն, դայեկին ճանապարհ տալու համար: Մոտ է գալիս դայեկը և տեսանում է, որ մի քանի վայրկյան ժամանակ կա մինչև երեխայի ծնանելը, խնդրում է մի ջրով լցրած աման. բերում են նորան մի արծաթի ոսկեզօծ աման, ջրով լիք: Դայեկը ձգում է նորա մեջ արտոտը և նայելով նորան ավետիք է տալիս, թե ծնանելու զավակը արու էր:

Իսկույն մի ուրախացուցիչ էլեկտրականություն անցանում է բոլոր հանդիսականների մեջ, և սկսում են նոքա մինը մյուսի ականջին շնչել Մանուշակ դայեկի վարձ լինելը յուր գործի մեջ: Ժամանակը գալիս է, երեխայն ծնանում է արդարև արու:

Երեխայի առաջին ձայնի հետ միասին սկսանվում են երածիշտությունը, բացվում է շնորհավորական հացկերությունը: Բայց դայեկը վերմակ կամ այլ պաստառներ խնդրելով նորածինը փաթաթելու համար, բերում են նորան թանկագին դիպակից վերմակներ, հոլանդյան կտավից սփռոցներ և այլն, և այլն: Դայեկը իսկույն ճանաչում է այս բաները, թե ո՞րը նոցանից տեսել է ո՞ր ծննդականի մոտ...¹

¹ Նախիջևանցիք, մանավանդ կանայք, հալած յուղի տեղ ընդունում են մեզիմեն աղեկների գոյությունը, և մեծ վարկ ևս ունին նոցա վերա: Եթե պատահի խոսակցության մեջ արտաբերել մեզիմեն աղեկ բառը, իսկույն սորանից հետո կհամբուսեն. «կանաչ ու կարմիր կենա. թաթն ետեղ, կրունկն առչեք»:

Առաջին նախադասությունը, որպես թե բարեմաղթություն է, իսկ երկրորդը մի թախամանական դատապարտություն, այնպես, որ թե կամենար ևս մեզիմեն աղեկը վնասել, չէր կարող. պատճառ, նորան բարի էր մաղթել խոսողը: Իսկ թե մեզիմեն աղեկը պարսխտ գտանվելով, այնուամենայնիվ, ցանկանար մի վնաս տալ, այն միջոցին, իսկույն, ոտքի թաթը ետ կդառնար և կրունկը հառաչ, որով և կկապվեր նորա ընթացքը:

Այսպիսի հասկացողության մեջ ծնած օրերից տոգորված լինելով, նախիջևանցի կանայքը, կատ անգամ նկատում են յուրյանց արկղների մեջ պահած հանդերձեղենների վերա, այն նորածին մանուկի հարկավորելու պաստառների վերա դեղին բծեր (լեքի). իսկույն ասում են, երբ տեսանում են այս բիծը, թե այն հանդերձը կամ պաստառը գործ են ածել մեզիմեն աղեկները:

Նոցա հավատալով, մեզիմեն աղեկները գալիս են գիշերով, հանում են այդ հանգերձը, գործածում են նորանց, և քաղաղը շլոսած ետ են բերում դարձալ: Ինչպես չհավատան այսպիսի բաների նախիջևանցի կանայք. այն անմեղ և անկիրթ արարածքը, մինչև ծնած օրերից սկսած դաստիարակվում են այսպիսի նախապաշարմունքների և նանրահավատության մեջ յուրյանց պատվների ձեռքով. երբ հարգելի Մանուշակ դայեկի նման շատերը, պատահելով մեզիմեն աղեկների մոտ, և ճանաչելով այս կամ այն տիկինին պատկանած հանդերձը կամ պաստառը, իսկույն ասում էին նորանց, թե տեսել էին այն բաները մեզիմեն աղեկների մոտ. և տիկինները հանելով արկղից անվանված իրը, արդարև նկատում էին դեղին բիծը — անտարակույս նշանը...

Գոնե այսքան մտածելին, եթե մեզիմեն աղեկները, ինչպես նոցա հավատում են, աներևույթ և անմարմին էակներ են, ի՞նչպես է ապա, որ երեխայք են ծնում, և ծնելու ժամանակ դեռևս կարոտում են մարդկային ձեռքի ճարտարությանը, մինչև ինքյանք,

Փաթաթում է երեխան, ավարտում է յուր գործը և կամենալով գնալ, ահա մի պառավ, ինչպես Մանուշակ դայեկը համարել է ծննդկանի մայրը, գալիս է նորա մոտ, ասում է, բռնի՛ր գողնոցդ, և ածում է նորա մեջ սխտորի փեճեկները շատ. հետո, այն երկու լավ հագնված մարդիկը, որ բերել էին դայեկին այստեղ, դնում են սայլի մեջ և անվնաս հասուցանում են նորան յուր տուն:

Դայեկը հասկացած լինելով, թե ընկած էր մեզիմեն աղեկների մեջ, սայլումը դեռևս նստած, առանց ձայն հանելու, կամաց թափում է գողնոցից սխտորի փեճեկները... Բայց ինչպես և իցե պատահում է, որ երկուքը ամրացած մնում են գողնոցի վերա, որ նա չէ նկատում մութ տեղը: Հասանում է տուն, և մինչ դուրը կամենում է բախել, իսկույն անհայտանում են և բերողը և ձին և սայլը. պատճառ, աքաղաղը լուսադեմին սկսած է լինում խոսել...

Խեղճ դայեկը երեսը խաչ հանելով, մտանում է տուն և քնում է: Առավոտուն հանդերձ հագնելու ժամանակ, տեսանում է, որ գողնոցի

մեզիմեն աղեկները իշխում էին մարդերին. ինչպես է, որ հանդերձի կարոտություն ունին, և այն ցերեկը մերկանում են, որովհետև աքաղաղը շխոսած, ասում են, թե ետ էին բերում. ինչպե՞ս է, որ մի տիկին ամենայն ժամանակ գիշերով եթե կամեցել է բանալ յուր արկղը, ոչինչ պակասություն նկատած չէ արկղի մեջի դրված բաներում: Թող նոքա չզանգատեն մեզիմեն աղեկներից նկատված դեղին բծերի համար, այլ մանավանդ թող մեզազրեն յուրյանց լվացարարության անկատարությունը և տհասությունը: Սապոնի մեջ շատ անգամ պատահում է մոխիր և այս մոխիրը ստանում են այնտեղ մի առանձին արտափոց, որ սաստիկ մոխրային սկիզբն ունի յուր մեջ: Զուրը շատ անգամ լինում է ջրհորի լեզի ջուր, որ առատ է կրով, երկաթով և երբեմն ծծմբով ետ: Կտավիքը շորացնում են լավ չքամած, որից առաջանում է ոչ միայն այն դեղին բիծը, այլև առհասարակ կտավիքի օր ըստ օրն դեղնիլը:

Նախիջևանցիք այնքան հավատում են այս գեղին բծերի գերբնական բան լինելուն, մինչև որ եթե երեկ մարդու մարմնի վերա մաղձից պատճառված գեղին բիծ, ասում են, թե մեզիմեն աղեկները հինա (china) են գրել:

Ծավելով խոստովանում եմ, որ իմ ազգակիցը առավել մատնված են այսպիսի նանրահավատությունների, քան թե այլ երկրացի հայերը: Նախիջևանցոց մեջ մեծ համարում սևի թուզի նայողը (գիր նայող, գուշակող — чернокнижник) և շատ անգամ այդ քաղաքի քնակիչը, յուրյանց գործը ընթացնում են այսպիսի մի խաբերա մարդու առաջափությանը համեմատ¹:

Այս ողբալի բանի աղբյուրը իհարկե պիտո է որոնել նոցա անկրթության և առիական ազիտության մեջ: Աստված տար ինձ, տեսանել մի օր մեր ազգակիցը ազատված այս նանրահավատության լուծի տակից և քաղաքացած եվրոպական լուսավորությունով: (Մ. 2.):

¹ «Մեռելահարցուկ» վեպում հանձինն Շաքարյանցի ու Մանթուխյանցի Նալբանդյանը ծագում է նաև գրքացնեբրին, ալբիմիկոսներին ու այլևայլ խաբերաններին, որոնք թրմբեցնում էին ազեա ժողովրդին:

վերա կախված էին երկու հոլանդյան ոսկիք, իսկույն հասկանում է բանի գորությունը... Բայց ի՞նչ առնես, որ մյուսները թափել էր ճանապարհին:

Մեր այսպիսի անցքեր նկարագրելու միտք չունինք այստեղ, այլ այս մի քանիքը այն պատճառով հիշեցինք, որ մեր ընթերցողը մի փոքր ծանոթություն ունենան այսպիսի ոգիարենակ տեղերի մասին. որոնցով շատ առատ է Նախիջևանը, և որոնց ճիշտ նկարագրելը պատկերացնելու համար, պիտո են էժեն Սյու և Դյումա, ֆրանսիական բանաստեղծների գրիչը և քանքարը¹:

Այսպիսի տեղերը հայտնի են Նախիջևանի բոլոր բնակիչներին այս անուններով. Խանլը-Դերե, ավեր կամուրջ, ավեր ջաղաց, բաղանիք, աղբյուրներ, խոր ձորեր, որոնց մեջ վազում էին վտակներ, մեծ-մեծ ծառեր, որ բուսած էին մի գնացական ջրի եզերքում:

Նախիջևանի մեջ միայնակ մարդը, եթե մահի երեսից ևս փախչելու լինի, չէ գնում դեպի այս տեղերը գիշերով:

Ուրբաթամուտ:

Մութ գիշեր:

Մրրիկը փշում էր ամենայն կատաղութենով, անձրևը գետի նման թափվում էր երկնքից. ոչինչ տեղից չէր լսվում ձայն, աղաղակ, բացի անձրևի պղպշակների պատառվելու ձայնից: Առանց որոտմունքի փայլակը երբեմն-երբեմն ներկում է դաշտը դեղնախառն, կարմիր գունով, Խանլը-Դերեն, առհասարակ դատապարտված իբրև ոգիաբանի, զարհուրելի տեղ, այս գիշեր առավել զարհուրելի էր...

Երեք հատ յոթանասուն, ութսուն տարեկան, քրքրված պառավներ ձորի խորքի մի անկյունում շարված վճկական խարուկի շորս կողմում, անընդհատ նայում էին մի պտուկի վերա, որ հեղանյութով լիք դրված էր կրակի մեջ:

Պառավները մինը մյուսից այլանդակ:

Դլխի խառնիխուռն մազերը ասես թե պատերազմ էին կանգնել միմյանց ընդդեմ. երեսները շոր, վատուծ, անհնարին խորշոմած. խոր ներս ընկած մանր աչքերը զրկված թերթերուկից և հոնքից, հազիվ հազ երևում էին դուրսից. ճակատի ոսկրը, որպես մի հովանոց, ծածկում էր նորանց: Աչքերի կոպերը, ծածկված սպիտակ-դեղնագույն ճպուռով, որ և

¹ Նալբանդյանը տալիս է է. Սյուի և Ա. Դյումայի (հոր) անունները որպես այն ժամանակի ժողովրդականություն վայելող գրողներ:

փոքր ինչ հառաջ վազել էր թշերի և քթի մեջտեղում. պատճառ, խարույկի լուսովը երևում էր փայլուն թաց գիծը, որ այս խեծային և մածուցիկ հյութը թողնում է յուր հետքից:

Քերանները մեծ, համարյա թե մինչև այնքան, ուր ծնուտը կապվում է զանգի հետ: Շրթունքը բարակ, շոր, քարշված ինչպես թմբուկի կաշի և բոլորովին կապույտ, լերդագույն. երեքի բերանի մեջ ո՛չ մի ատամ չկար: Երկայն և շոր քթերը, համարյա թե կցած էր կզակներին. ականջների վերա երևում էին օղեր, օձի զանգերից: Հագուստները ևս, երկայն, յուղոտ:

Այս պառավներից մինի մեջքը կապած էր հարդից հյուսած գոտի: Երևում էր, որ սա ամենից մեծն էր. պատճառ, մյուս երկուքի մեջն էր կանգնած և այն երկուքը երբեմն նայում էին պտուկին, որի մեջի հեղանյութը եփվում էր ահա, և երբեմն երրորդ պառավի երեսին, հասկանալ կամեղով նորա միտքը նորա շեմքի շարժողութենից:

Նոցա ձեռքի թաթերը, շոր, ինչպես ոսկր, մատները և եղունգները երկայն, որոնց տակի կեղտը մի զզվելի կապույտ գույն էր տալիս երկայն ու կորացած եղունգներին, որ առավել նման էին գիշատող թռչունների մազիկներին:

Մի մեծ սև կատու, անդադար մոմալով, քծնում էր պառավների ոտքերին և աչքը չէր հեռացնում նույնպես պտուկից, որ համարյա՞ թե կրակ էր դարձած, և որի միջի հեղանյութի եռալու ժամանակ երևում էին զնդակներ:

Այս զնդակների միջին էր ահա բոլոր վհակական արարողության խորհուրդը: Գնդակները բաղկացած էին յոթն բլրի հողից և յոթն աղբյուրի ջրից. թվով երեք հատ էին նոքա. որոնց մեջ ամփոփված էին թալիսմանահան հրավիրանք: Առաջին զնդակի մեջ դրած էր օդում բնակվող մեզիմեն աղեկներին հրավեր, երկրորդում՝ ցամաքում բնակվողներին, իսկ երրորդում՝ որոնք ծովելում էին բնակվում:

Հանկարծ կատուն մլավեց:

Պառավները սկսեցին շուրջանակի պտույտ գալ խարուկի շորս կողմով, կամաց, բայց զզվելի և դողդոջուն ձայնով երգելով.

Հասիք, հասիք, քուրիկներ,
Մեզ աշխարհի շորս կողմից.
Անտաններից, ձորերից,
Խոր ծովերի տակերից:

Գուք, որ օդումն եք լինում,
Կամ յոթն կարգ գետնի տակ,

Երկնքում կամ դժոխքում,
Կառած, կապած, թե արձակ:

Երեք անգամ պտույտ գալով խարուկի շորս կողմը, այս երգը ասելու ժամանակ, դադարեցան իսկույն, երբ ավարտվել էր երգը. և յուրաքանչյուրը կանգնեցան դարձյալ յուրյանց տեղերում ինչպես հառաջ: Մի փոքր ժամանակ պտուկին նայելուց հետո, գլխավոր պառավը ասաց մի զզվելի ձայնով, — «առաջին զնդակը հալվեցավ». իսկույն այս խոսքի վերա կատուն, որ քծնում էր նոցա ոտքերին, երկրորդ անգամ մլավեց: Պառավները այս մլավելու վերա, դարձյալ սկսեցին պտույտ գալ խարուկի շորս կողմով և երգել նույնպիսի զզվելի ներդաշնակումքամբ:

Հաստատ կացանք մեր ուխտին,
Հավատարիմ պաշտոնին.
Հետեցեք, քուրիկներ,
Եվ դուք մեր օրինակին:

Հասիք, հասիք, քուրիկներ,
Մեզ աշխարհի շորս կողմից.
Անտաններից, ձորերից,
Խոր ծովերի տակերից:

Գուք, որ օդումն եք լինում,
Կամ յոթն կարգ գետնի տակ,
Երկնքում կամ դժոխքում,
Կառած, կապած, թե արձակ:

Առաջին անգամի նման, պառավները ավարտեցին պտույտ գալը, երգի վերջանալով, և յուրաքանչյուրը կանգնեցան յուրյանց տեղերում, նայելով պտուկին:

Մի քանի վայրկյան անցանելուց հետո, գլխավոր պառավը ասաց. — «երկրորդ զնդակը հալվեցավ»: Այս միջոցին կատուն դարձյալ մլավեց, և պառավները առաջին երկու անգամի պես, սկսեցին պտույտ գալով երգել.

Մեզ մոռանում չէ աշխարհ,
Գարձյալ ունենք մեզ պաշտող.
Վստահ եղեք, քուրիկներ,
Մեր գործը կերթա հաջող:

Հասիք, հասիք, քուրիկներ,
Մեզ աշխարհի շորս կողմից.
Անտաններից, ձորերից,
Խոր ծովերի տակերից:

Դուք, որ օգուան եք լինում,
կամ յոթն կարգ գետնի տակ,
ծրկնքում կամ դժոխքում,
կառած, կապած, թե արձակ:

Պառավները երրորդ անգամ ավարտեցին յուրյանց երգը և պտույտ գալը, և յուրաքանչյուր ոք կանգնեցավ յուր տեղում: Այս անգամ անթարթ աչքերով նայում էին երեքը միասին պտուկին. գլխավոր պառավի դեմքը առավել զարհուրելի էր նորա գլխի անդադար ցնցվելուց: Նա մի քանի վայրկյան նայելով պտուկին, ասաց դժոխային ձայնով.— «վերջին գրնդակը հարկեցավ»: Հաղիվ թե ասել էր նա այս խոսքը, կատուն մլավեց դարձյալ, և ամենակործան կայծակը դղրոհեց խանլը-Գերեն, որ լցված էր նույն իսկ բոպեին անհամար քուրերով, որոնց հրավիրում էին երեք պառավները...

Չկային այնուհետև մեջտեղումը ո՛չ ձոր, ո՛չ պառավներ, ո՛չ խարուկ, ո՛չ պտուկ և ո՛չ կատու:

Անձրևը կտրած էր բոլորովին. խաղաղ քամին, որ հագիվ թե շարժեցնում էր ծառի ամենաթեթև տերևը, զովացնում էր ամառային տոթը:

Մի մեծ և անծայր սեղան, լուսավորված անհամար մոմերով, որ տնկած էին արծաթի և շափուղյա մոմակալների վերա, զարդարած ոսկի, արծաթ սպասներով և առատ, յոթը տեսակ մրգերով... Գրած էր մի ծառազարդ այգու մեջ: Սեղանի ճակատում — առաջին տեղում, երեք ոսկեգօծ և թավիշով կարած աթոռներ, որոնց վերա երևում էին նստած երեք այնպիսի գեղեցիկ, մատաղահաս, տասնևվեց կամ տասնևյոթն տարեկան աղջիկներ, որ մարդու աչքը կուրանում էր նոցա վերա նայելով. մանավանդ նորա մեջտեղում նստածը փայլում էր մի առանձին, սքանչելի գեղեցկութենով, որի նմանը դեռևս չէ ստեղծել մարդկային ճարտարությունը: Երևում էր, որ նա երեքից մեծն էր: Նոցա մաղերը խարտյաշ, երկայն, թափվում էր գանգուրներով ուսերի վերայից մինչև գոտին: Սպիտակ, թափանցիկ, մարմարիոնյա մարմինները մերկ էին մինչև մեջքերը. իսկ մեջքերից ցած, հագած էին մի սպիտակ փրփուրի նման անթափանցիկ պաստառից լայն զգեստ, որ երբեք չէր ծածկում աչքից նոցա մերկությունը...

Աչ ուսերի վերայից դեպի մեջքի ձախ կողմը, ձգած է. ուրարածև նույնպիսի պաստառից շղարշ, բաց կապույտ գունով, որ հետո մեջքի վերայով դարձյալ աչ կողմը բերած, կապած էր այնպիսի ճարտարութենով, այնպես քնքուշ, որ պատճառ ունեին օրինակ առնուլ Փարիզի տարազահարքը, այդ շոալյության հեղինակը:

Բոլորի գլխին դրած էին սպիտակ և անուշահոտ շուշանի պսակներ՝

կուսության նշան, որ միայն արգելք էին արձակ մազերին, որ նոքա չէին ծածկում հրեշտականման երեսները: Յուրաքանչյուրքը աչ բազուկների վերա ունեին ոսկի ապարանջան հիանալի քանդակած:

Հրավիրված քուրերը, ամեն մինը հրեշտակի գեղեցկությամբ, հագնելված էին միակերպ, և մին-մին գալով ողջունելով երեք օրիորդքը, նըստում էին յուրյանց տեղերը: Բայց այնքան շատ էին նոքա, որ և այսպես թափանցիկ մարմինների շարժողության համար ևս, հարկավորեցավ հարուստ ժամանակ, մինչև որ բոլորը, կարգով ողջունած երեք օրիորդքը, նստեցին յուրյանց տեղը:

Երբ բոլորը նստած էին, երեք օրիորդներից մեծը վեր կացավ տեղից և ասաց քաղցր և ներդաշնակ ձայնով.

— Քուրիկներ, մեք հրավիրեցինք ձեզ խնջույք, որ պատրաստել էր մեզ Հոլոյին կինը, Թյությունճի-Օղլուի դստեր անունով. ուրեմն, վայելեցե՛ք և ուրախացե՛ք:

Այս խոսքից հետո ամենայն ոք, սկսեց ուտել յուր ամանից զանազան մրգեր և այլ կերակուրներ. նոցանից յուրաքանչյուրքը խոսում էին միմյանց հետ. ծիծաղում էին, զվարճանում էին, մինչև հացկերույթի ավարտը:

Երբ ամենևեցանքը, վայելած ու լիացած էին, գլխավոր օրիորդը, վեր կանգնեցավ յուր տեղից և լցրեց յուր բաժակը պատվական, մաքուր սառն ջրով. ամենևեցան հետևեցան նորա օրինակին. նա բարձրացրեց բաժակը օղի մեջ և ասաց.

— Խմելով այս բաժակը օրիորդ Թյությունճի-Օղլուի անունով, ես պարգևում եմ նորան առողջություն:

Խմեցին և մյուս բոլոր օրիորդները, կրկնե՛լով այս խոսքե՛րը:

Սորանից հետո սկսեցին նոքա բոլորը միասին քաղցր և զմայլեցուցիչ երգեցողություն: Լուսաբացը արդեն մոտ էր: Հաղիվ թե ավարտել էին սոքա յուրյանց երգը, աքաղաղը խոսեց...

Երևում էր դարձյալ խանլը-Գերեն, յուր տխուր և զարհուրելի կերպարանքով. անձրևը գետի նման թափվում էր երկնքից. բայց խանլը-Գերեի մեջ ոչինչ չկար:

VIII

Քանի օր անցավ այն օրից, հրը Աղվանյանցը եկել էր Թյությունճի-Օղլուի տուն հարսանիք խնդրելու, բայց ոչինչ պատասխան չստացավ հարսնացուի ծնողքի կողմից. նա անհանգիստ էր այս բանի մասին, մա-

Նախանդ որ Ղրիմ գնալու օրերը մոտենում էին: Վերջապես նա մտածում էր, թե պատասխանի այսքան ուշանալը հայտնի նշան էր բացասություն. վասն որո սիրտը դադար չուներ ո՛չ թե այն մասին, որ շուտով կամենում էր ամուսնանալ, այլ մանավանդ նորա համար, որ ամուսնանալով Քյուլթյունճի-Օղլուի դստեր հետ, պիտո է Քյուլթյունճի-Օղլուից ստանար հինգ հարյուր մանեթ, որ շատ օգտակար կարող էր լինել նորան յուր առուտուրի մեջ Ղրիմ գնալու միջոցին: Նորա ցավը հարսանիքի ուշանալը չէր, այլ այն, որ արծաթի կարոտություն ուներ. այս միջոցին Քյուլթյունճի-Օղլուի նամակը, որ տվեցին Աղվանյանցին, հաստատեց նորա կարծիքը. Քյուլթյունճի-Օղլուն բոլորովին հրաժարվում էր շուտով հարսանիք կատարելուց. նա ասում էր, որ հառաջ, քան թե ամառը, չէ կարող լցուցանել Աղվանյանցի փափագը:

Աղվանյանցը կարողալով այս նամակը բարկացավ, և ճակատը շփելով սկսեց ճեմել տան մեջ: Ավելորդ եմ համարում նկարագրել նորա փոքրիկ փայտյա տունը, որի մեջ բնակում էր նա յուր հոր և մոր մահից հետո, այրիացած Վարդ-Խաթունը քրոջ հետ, այլ այսքան պիտո է ասել, թե բաղկանում էր երկու սենյակից, որի մինը առանձնապես պատկանում էր նորա քրոջը:

Աղվանյանցի քույրը շիւ աչքերով, թուխ և երկայն երեսով, արծվի քթով բառասուն և հինգ տարեկան կին էր, և, ինչպես կտեսանենք, մեծ ազդեցություն ուներ յուր եղբոր վերա իբրև երեց քույր: Այն միջոցին երբ Աղվանյանցը բարկացած ճեմում էր, երբեմն-երբեմն բացականչելով, քույրը բացեց յուր սենյակի դուռը և ներս մտավ եղբոր մոտ: Նա զարմացավ տեսանելով եղբոր դեմքի փոփոխությունը և առավել ևս զարմացավ, լսելով այս փոփոխության պատճառը, ըստ որում անհնարին բան էր համարում, որ Քյուլթյունճի-Օղլուն համարձակվի այսպիսի բացառական պատասխան տալ յուր եղբոր առաջարկությանը, որ նույնպես համաձայն էր յուր մտքին:

Վարդ-Խաթունը այսպես սկսեց խոսել:

— Եթե պարոն Քյուլթյունճի-Օղլուն այժմ չէ կամենում տալ յուր աղջիկը, թող թթու դնե նորան, մեզ հարկավոր չէ. ես քեզ ուրիշ աղջիկ կգտանեմ, նախիջևանը մեծ, դո՛ւ կտրիճ տղա, ի՞նչ կա. մի՞թե այժմյան ժամանակումը պիտի կտրիճը խնդրե աղջիկ. աղջի՛կը կտրիճ պիտի խընդրե, մեք կամեցանք բաղդավոր առնել Քյուլթյունճի-Օղլուի աղջիկը, իսկ պարոն հայրը նազի՞ նստեց. ես մի քանի օր հառաջ, և առանց այս բանին ևս, կամենում էի ասել քեզ, որ ինքդ հրաժարվեիր այդ ամուսնութենից. պատճառ, լավ բաներ չեն խոսում այդ աղջկա մասին, ասում են,

որ շատ բաց՝ աղջիկ է... Ահա մեր դրացի Գասպարի աղջիկը, թեպետ շատ սիրուն չէ, բայց ի՞նչ հարկավոր է գեղեցկությունը, հացով ուտելու չես, դո՛նե արծաթը շատ է, երկու հազար մանեթ... Ասելը հեշտ է:

— Լավ ես ասում, քուրիկ, միայն Գասպարի աղջկա աչքերը...

— Ի՞նչ է, շի՛ր է փոքր ինչ, իմը ևս այդպես էր, բայց իմ ողորմած հոգի մարդը ամուսնացավ, վա՛տ օր տեսավ. թեև Աստու կամքն էր, որ վեց ամսից հետո շգիտեմ ինչ տեղից բարակացավ ստանալով ութ ամսից մեռավ. եթե նա կենդանի լիներ, ինքը քեզ կվկայեր, որ աչքի փոքր ինչ շիւ լինելը ոչինչ արգելք չէ ամուսնական սիրուն... Թող սիրտը կատարյալ լինի, աչքը դուրս չլինի... Կնոջ առաջին արժանավորությունը. ճշմարիտ է, դրացու աղջիկը գրել, կարդալ շգիտե, բայց առավել լավ. մայրս ասում էր, որ կնիկ մարդերու համար առավել լավ գիր կարդալ չիմանալը, քան թե իմանալը. պատճառ, նորանից լավ բան դուրս չէ գալիս: Պետք է ասես, թե նորա ցեղը շատ խելք չեն. եթե այդպես դատելու լինիս, դու և մի աղջիկ ևս չես գտանելու. պատճառ, մեր ցեղից խելքը չկա, մեր ցեղապետը Ղրիմումը թաթարի իշխանության ժամանակին մեծ անուն է ստացել Գիրեյ-Խանից, նա յուր խելքովը շատ հարստության տեր է դարձած: Ճշմարիտ է, մի քանի մարդ կախել տալու պատճառ է եղել, որոնք անմեղ են եղած, բայց ի՞նչ առնես, այդպիսի բռնակալ մարդերի չէ կարելի հաճոյանալ առանց մի քանի զրպարտություն գործելու, առանց մահապարտ լինելու... Այժմ ևս կան մարդիկ, որ հայհոյում են մեր ցեղապետի հիշատակը, բայց այդ բոլորը զուր է, ողորմած հոգին լավ է իմացել աշխարհիս բանը, և մեծ խելք բանեցնելով ճարել է այնքան հարստություն, որ հետո մեր պապը և հայրը ողջ փչացուցել են, ասելս այն է, թե մեր ցեղի նման խելք ցեղ չկա, և եթե խելքի արժանավորությանը նայելով պիտի քեզ հարս ընտրես, ուրեմն առանց կին կմնաս:

Խելքի մասին հարկավոր չէ քննություն, և ինչի՞դ է հարկավոր կնոջ խելքը. մարդը պետք է որ խելք լինի, և պետք չէ, որ կինը յուր սեփական խելքը ունենա, նորա խելքը մարդն է, և մարդը պետք է կառավարե յուր կնոջը:

Վարդ-Խաթունի խոսքերը մի անորոշ տպավորություն գործելով Աղվանյանցի վերա, կարծես թե խելքին նստում էին. պատճառ, ինչպես Վարդ-Խաթունը, այնպես, և սա խելքի կողմից մեծ կարոտության մեջ

¹ Այնտեղի բարբառով «բաց աղջիկ» կամ «բաց կին» նշանակում է համարձակ, որ ամենայն մարդու հետ կիսուի, եթե պատահի. մի խոսքով եվրոպացի կանաչ համարվում են «բաց» (Մ. 2.).

էին. նոքա յուրյանց ցեղով մի օր մի խելոք բան շէին գործել. մանավանդ երկու հազար մանեթը նախիջևանի հասարակ մարդերի հայացքով այնպիսի գորութիւնն է, այնպիսի ույժ է, որ ոչ եթէ շիլ աչքը կարող է ուղղել, այլև կտրիճի աչքը անգամ շլացուցանել, որ շկարողանա տեսանել կնոջ աչքը շիլ լինելը...

— Եթե դու այդպես մտածում ես,— խոսքը վեր կալավ Աղվանյանցը,— ես բոլորովին համաձայն եմ քեզ ուրեմն խնամախոսութիւնն բաց դրացու հետ, միայն աշխատիր, որ Թյուքունճի-Օղլույանք շիմանան այս բանը, որպեսզի հետո հանկարծ լսելով խորտակվին միանգամայն:

— Շատ բարի, եղբայր, կարող ես հաստատ հույս և հավատ ունենալ իմ վերա. ես իսկույն կերթամ դրացու տուն և կխոսեմ:

— Բացի դորանից այնպես արա՛, որ երկու հազար մանեթի հազարը հառաջուց տա. իսկ մյուս հազարը ամուսնութեան օրը, եթե այդպես համաձայնի, պակը կարող է հետացնել մինչև մի երկու տարի, փույթ չէ. իմ հայրը ևս քառասուն յոթն տարեկան ամուսնացած է, ուրեմն ես եթե երկու տարուց հետո ևս պակավիմ, դեռևս հորիցս կանուխ ամուսնացած պիտո է լինիմ: Եթե այդպես հոժարի, ևս նամակ կգրեմ Թյուքունճի-Օղլուին և կհրաժարվիմ նորա դստեր ամուսնութենից. ո՛հ, ինչպես լավ կլինեիր իմ բանը, եթե այժմ տար ինձ մի հազարը, ա՛խ հազարը... Ի՛նչ կախարդական ույժ ունի այդ անիրավը, ճշմարիտ, իմ առ ու տուրը կարող է լավ կանգնել, եթե երկու հազար մանեթ ձրի արծաթ մտանե իմ գումարի մեջ, ի՛նչ ուրախութիւն պիտի առնեմ. առաջին գործս քեզ մի թավշյա վերայնոց...

— Ո՛հ, եղբայր, ճշմարիտ է ասածդ հազարի մասին, և ես շատ ուրախ կլինեմ. ոչ թե վերայնոցի համար. Աստված մի արասցե. իմ հարսնութեան ատլաս վերայնոցս սառուցի նման ժապավենով դրած է պահարանումը. ևս ուրախ կլինիմ, որ դու կազատվիս Թյուքունճի-օղլուի աղջկանից. ինչպես ես լսել եմ, նա ոչ թե իմ հրամանովը պիտո է վարվել, այլ քեզ, և զլխավորը ինձ ևս պիտո է աշխատել յուր հրամանովը վարել: Եթե Աստված հաջողե ևս դրացու աղջկա մասին մեր մտադրութիւնը, էթե Աստված տա ինձ այն օրը, որ ես խունկ ծխեմ դրացու աղջկանը մեր շնմբի վերա, իբրև քո հարսի՛, ապա այն օրից պիտի փոխեմ նորա վարքը, բարքը, մտածութիւնը, ապրելու կերպը, և հոգին ևս. մի խոսքով, բացի մարմնի կերպարանքից, որ Աստուծոց է կախված,

¹ Նախիջևանովը սովորութիւն կա, որ նոր պակավածները կեկեցու տուն դառնալու ժամանակ, փեսայի մայրը, կամ թե մայր շունի, քույրը և եթե քույր ևս չունի, այն ժամանակ մի այլ ազգական կին խունկ կծի չարսին, գոտի շնմբի վերա. և սորա հաշար մի մատանի կամ մի այլ սակեզն կամ գոհարեղեն ընծա կտա հարսին: (Մ. 2.):

ես այն աղջկանից այնպիսի կին շինեմ քո համար, որ տեսանողը զարմանա. քաղաքավարի, հնազանդ: Առաջինն ես նորա մի տարի լեզու պահել կտամ՝, բայց դորա փոխանակ խոսելու վարձ մի տարուց հետո կընծայեմ նորան այն մատանին, որ հայրս ընծայել էր իմ ամուսնուն փեսայութեան ժամանակ:

— Բոլորը լավ է, քորիկ. բայց այդ մատանին... Ա՛խ... ինչպիսի եմ. մի այլ բան ընծայիր, և ոչ մատանին...

— Ի՛նչ պատճառով մատանին ոչ. շատ գեղեցիկ շինված է, քարը թանկագին...

— Գիտեմ,— ընդհատեց խոսքը Աղվանյանցը,— բայց դու չգիտես, թե ինչ ապաբախտութիւն կապած է այդ մատանու հետ:

— Ապաբախտութիւն:

— Այո՛, ապաբախտութիւն. այդ մատանու պատմութիւնը հայտնի չէ քեզ, բայց ես գիտեմ. հայրս ասել էր ինձ, բայց և հրամայել, որ ոչ ոքի չըսանամ այս գաղտնիքը:

— Իմ խելքս բան չէ հասանում, արդո՞ք քո խելքը վերագ է, թե՞ ջերմախո ունիս. միթե հայրս իմանալով այդ գաղտնիքը, այն դատապարտութիւնը, որ կապած էր այդ մատանու վերա, կընծայեր իմ փեսային:

— Ճշմարիտ է քո ասածը, բայց մեր հանգուցյալ հայրը չգիտեր, թե ո՛ր մատանին էր այն. պատճառ, երկու հատ էին նոքա. ինչպես քեզ ևս հայտնի է, ամենեկին միմյանցից անզանազան, որոնցից մինը կրում էր յուր վերա դատապարտութիւն, անեծք և նորանց պտուղ ապաբախտութիւն:

— Քո ամուսնու մահը շիմանաս այլ պատճառից, եթե ոչ մատանուց. քո ամուսինը փեսայանալուց հառաջ, ինչպես առողջ, քաջ և ուժեղ տղա էր, մի ոչխարը նորան հաղիվ թե նախաճաշիկ կլիներ, բայց հետո ընկավ բարակացավի մեջ. այս բոլորի պատճառը էր մատանին. հայրս տանջվելով խղճմտանքից, որ յուր ձեռքովը պատճառ էր եղած քո ամուսնու մահին, ինքը ևս հիվանդացավ և մեռավ, որով երկու եղան մատանու գոհերը մեր ցեղից, բայց ավանդութիւնը ասում է, որ դա յոթն մարդ պիտի տանի մյուս աշխարհ այն ցեղից, որի ձեռքումն էր մատանին, այս պատճառով աղաչում եմ, եթե բարով ամուսնանամ, այդ մատանին շտալ իմ կնոջը խոսելու վարձ. մի՛ ցանկանար իմ անբախտութեանը:

¹ Նախիջևանի մեջ մի ասիական անտեղի սովորութիւն կա, և նորահարը երկար ժամանակ չէ խոսում յուր զոքանչի, կամ սկեսրի կամ տան մեջ գտանված մի հասարակ վար մարդու հետ: Վեց ամսից կամ մի տարուց հետո այդ մարդիկը մի բան ընծայելով հարսին, հրաման կտան խոսելու: (Մ. 2.):

Վարդ-Խաթունը քույրը նայում էր եղբոր վերա մի անորոշ զգացմունքով, նորա կերպարանքից կարելի էր եզրափակել, թե սատել ու կապվել էր նորա զգայականությունը: Նա մի փոքր ժամանակ այս անորոշ դրություն մեջ մնալուց հետո, ցույց տվեց յուր բերանի վերա մի խորամանկ ժպիտ, որով նորա առհասարակ տգեղ կերպարանքը, առավել ևս այլանդակվեցավ, մանավանդ երբ երեւցան նորա երկայն և կանաչ ժանգով պատած ատամները: Այս ժպիտը նախընթաց էր այն կատաղությունը, որ երբեմն երևում է կին մարդերի մեջ. նորա մաղբը կարծես թե պատերազմի բարձրացան զխի վերա, մկնակները լարվեցան և ևրեսի ցընցողական շարժվածքը ցույց էր տալիս նորա հոգու վերին աստիճանի ամբոխմունքը: Նա մի քանի քայլ առաջ եկավ եղբոր առաջ և ընդհատված խոսքերով ասաց զրականապես:

— Այս րուպեիս պահանջում եմ քեզանից այդ խորհրդական մատանու պատմությունը. եթե չես աւել, իմացած եղիր, որ կյանքդ վտանգի մեջ կձգես. ես այժմ հասկացա, որ այդ մատանին ընծայել էր հայրս իմ ամուսնուն նորա համար, որ նա մեռանի և համարվի այն յոթնի կարգում, որ մեռանելու էին մատանու տիրոջ ցեղից. սոսկալի՛ եղեռնագործություն. և ի՞նչպես կարելի է, որ մի հայր այդպիսի կամեցողություն ունենա դեպի յուր աշխիւր... Ասա՛, ստիպում եմ քեզ, ասա՛ մանրամասն այդ մատանու պատմությունը, ապա թե ո՛չ...

Վերջին խոսքը ասելու ժամանակ Վարդ-Խաթունը հափշտակել էր սեղանի վերայից ջրի շիշը և սպառնալով շարժում էր նորան, երևի թե եղբայրը, եթե բացասական պատասխան տալու լիներ, պլտի ուտեր քրոջ ձեռքից այդ հարվածը. այն պատճառով Աղվանյանցը շտապեց կտրել քրոջ խոսքը, և որքան կարելի է հանդարտեցնել նորա ալեկոծված բանականությունը:

— Հանգի՛ստ կացիր, քուրիկ. կլցնեմ քո ցանկությունը, որքան կարող եմ, կհաղորդեմ քեզ այդ խորհրդական մատանու պատմությունը, որքան ինձ հայտնի էր այն, միևնույն ժամանակ երաշխավոր եմ, որ հայրս անգիտութենով նվիրել էր նորան քո փեսային, չկարողանալով որոշել, թե երկու մատանիներից, որ բոլորովին նման էին միմյանց, ո՞րն էր արդյոք, որ կրում էր յուր վերա այդ սարսափելի դատապարտությունը:

Այս խոսքերի վերա Վարդ-Խաթունը ցած գրեց ձեռքից ջրի շիշը, բայց նորա կատաղությունը չէր նստել բոլորովին:

Վարդ-Խաթունը այն վերին աստիճանի կարճամիտ և անզգամ կին մարդերից միին էր, որ համարում էին, թե աշխարհը պարտական է շարժվի նոցա շնչին և խելացնոր կամքով, և թե նոքա կարող են ամենայն մարդու վերա դատաստան կատարել, իսկ ուրիշները նոցա վերա բացի

լավ խոսելուց չեն կարող վատ խոսել, այսինքն ճշմարտապես նկարագրել նորանց. վերին աստիճանի անզգամ, ասում եմ այն պատճառով, որ եթե աշխարհի երեսին լիներ մի այնպիսի կառավարություն, որ աստիճան տար անզգամությունը, այն ժամանակ Վարդ-Խաթունը ոչ եթե միայն կստանար Անզգամության վարդապետ աստիճանը, այլև անզգամություն ուսուցանելու ամբիոնը: Փառք Աստուծո, որ այդպիսի բան չկար աշխարհի երեսին և Վարդ-Խաթունը հերիքացած էր Անզգամ պատմանունովը, որ ստացել էր հասարակաց վկայութենով: Այս անզգամը ամիսը երկու անգամ հիվանդանում էր, բայց ի՞նչ պատճառով. սաստիկ բարկութենից կապվում էր նորա մաղձատար խողովակի ճանապարհը, վասն որո մաղձը մտանելով ստամոքսի և արյունի մեջ, նախ և հառաջ պատճառում էր փսխողություն և լուծողություն. երկրորդ, ներկում էր երեսը կանաչ-դեղին գունով: Թշվառ Մկրտիչը գերի էր յուր քրոջ ձեռքին, քույրը գիտեր նորա բոլոր առևտրական հաշիվները անգամ և շատ էր պատահում, որ կին միջնորդի ձեռքով ինքը վաճառում էր յուր եղբոր ապրանքը կամեցածի պես: Այսպիսի անզգամ կնոջ, այնպիսի տխմար եղբայր. բերան կար, լեզու չկար. նորա սաստիկ բարկանալը երևում էր նորանից, որ անդադար ծխում էր թաբակը, փակված յուր սենյակի մեջ, և դողում էին ոչ թե միայն ձեռք ու ոտքը, այլև բոլոր մարմնի մկնակները և շեքը. այսպիսի կյանքը էր պատճառը, որ նա, դեռ երիտասարդության մեջ, ստացել էր խորտակված պառավի կերպարանը:

IX

Թեև Աղվանյանցի հայրը մեռանելու ժամանակ նզովքով պարտավորել էր յուր որդին, ոչ ոքի չբանալ մատանու գաղտնիքը, թեև չնայելով Աղվանյանց Մկրտիչի ցած և ստորաքարը բնության կամ առավել լավ ասել, անբարոյականության վերա, խեղճ ողորմելի թշվառականը յուր բոլոր կյանքումը կատարելու էր հոր այս պատվերը, բայց հարկը ի՞նչ բաներ չէ ստիպում կատարել մեր սրտի հոժարության ընդդեմ. ես ասացի միայն հարկը, դեռևս հարկավոր էր ասել, թե մի անզգամ կին ի՞նչ բաներ չէ ստիպում յուր մարդին կատարել, և քանի՛ արդյոք կգտանվին այնպիսի մարդիկ, որ հաստատ բնավորություն ունենալով, կարողանան մերժել այնպիսի անզգամների հրամանը, այո՛, հրամանը. պատճառ, անզգամ կինը չէ խնդրում յուր ամուսնուց կամ եղբորից և այլն, և այլն, այլ հրամայում է. նա կարծում է, ո՛չ եթե միայն յուր ամուսնուն, որդուն, մերձավորին, այլև աշխարհին կարող է հրամայել...

Այսպես ահա Մկրտիչը, հարկադրված քրոջից, սկսեց մատանու պատմութիւնը:

— Շատ տարիներ են անցել նորանից հետո, երբ մեր ցեղապետը ապրել է աշխարհի երեսին Ղրիմի Թաթարի իշխանի իշխանութեան ժամանակին. շատ տարիներ եմ ասում և ո՛չ թվականը իսկապես, այն պատճառով, որ չգիտեմ. միայն այսքան կարող եմ ասել, որ այն տարում Գիրեյ-խանը միավորված փոքր-ոռուսիացոց և լեհացոց հետ, պատրաստվում է եղած հարձակվել Մեծ-Ռուսիայի վերա:

Այս միջոցին Բաղչե-Սարայի մեջ երևում է մի դերվիշ Շեյխուպիւլամ, որպես թե եկել է Մեքքեից, ուր գնացած է եղած Մեհմեմեդի գերեզմանը համբուրելու. այս դերվիշը տեսանելով Գիրեյ-խանի պատեբազմական պատրաստութիւնը, մի օր գնում է նորա փառավոր, ծառերով և շատրվաններով զարդարած պալատը, օրհնելու նորան: Խանը ընդունում է այս հոգևոր անձը բավական հարգութենով, և հրամայում է թաբակ և դահլիճ բերել նորան:

Գերվիշը, սիրտը շարժվելով խանի այսպիսի բարեհոգութենից, կամենում է վարձատրել նորա այս հյուրասիրութիւնը մի թանկագին բանով. նա ընծա է տալիս նորան մի մատանի և ասում է, քանի այդ մատանին խանի մատումն է, թշնամիք չեն կարողանալու հաղթել նորան, և եթե այս բանը իմանալով մի մարդ շարագործութենով գողանա այս մատանին, այն ժամանակ գողացողը պիտի մեռանի կայծակից, և ովի ձեռքում որ մնա մատանին, այն ցեղից յոթն մարդ պիտի տարածամ մեռանին անպատճառ, բայց քանի՞ տարուց հետո, կամ ե՞րբ, այդ մասին ոչինչ չէ ասել դերվիշը:

Խանը ընդունել է այս հոգևոր պարգևը շատ սիրով, և հրամայել է գանձապետին մեծ արծաթ վճարել բարերար դերվիշին նորա այս նվերի փոխանակ:

Խանը, վահանափակելով յուր անձը այս կես հոգևոր, կես դուրբական պարգևովը, հավիւացրել է յուր սեփական խստութիւնը այնպես, որ ասպատակութեան ժամանակ նորա ճանապարհը լվացվում է եղած արյունով:

Մի օր ցեղապետը խանի ուրախ ժամանակը ահ ու սարսափով մոտեցած խնդրում է նորանից մի շնորհ, պատճառելով նորա այսքան հաղթութիւնքը, որ տարել էր թշնամիների վերա:

Խանը պատասխանում է այսպես.

— Ես էզուց պիտի հրամայեմ թշնամիների գլխից աշտարակ շինել, քեզ այն շնորհը կառնեմ, որ քո գլուխը կդնեմ աշտարակի ծայրումը, այնպես, որ քո գլուխը կկազմեն նորա սրածայրը:

Մեր ցեղապետը սարսափած այս մահազուշակ պատասխանից, խորհուրդ է կատարում խանի կերակուր պատրաստողի հետ, սպանել խանը գիշերով, մինչ նա քնած էր անկողնի մեջ:

Գիշերը կոխում է, ապարանքի մեջ հանգչում են ճրագները, պալատականներից ամեն մարդ գնում է յուր տեղը, ներքինապետը ևս տանելով խանի սենյակը վրացի Մարիան, գնում է կանանցը հանգրստանալու:

Կես գիշերին մեր ցեղապետը խոհարարի հետ զրահավորված դաշնակներով, մտանում են խանի սենյակը. այստեղ երկյուղ է տիրում խոհարարին, այնպես, մինչև որ կամենում է թողնել ու փախչել. բայց մեր ցեղապետը քաջալերում է նորան և ասում է, թե մտանելուց հետո դատարկ դուրս գնալը մեծ հիմարութիւն էր, և թե ստորագրել էր յուրյանց մահու դատակնիքը. այս խոսքերով համոզում է խոհարարը և երկու դաշնակը ցցվում են խանի կուրծքի մեջ: Մարիան շփոթված այս սպանութեան երեսից, կամենում է աղաղակ բառնալ, բայց սրածայր դաշնակը կապում է նորա լեզուն:

Մեր ցեղապետը և խոհարարը կողոպտում են խանի բոլոր գույքը, որոնց մեջ լինում է և շատ անգին գոհարներ և այս մատանին ևս, իսկ խանի մարմինը գորգերի մեջ փաթաթած տանում են, գնում են այն նեղ վանդակապատ տեղը, որի դուռը հայտնի էր միայն պալատականներին և խանին, և ուր խանը նստելով լսում էր յուր դատավորների կատարած դատաստանը փառավոր դահլիճի մեջ. այս դահլիճը և այս գաղտնի դուռը յուր վանդակապատ շենքովը, տեսանվում է մինչև այսօր ևս Բաղչե-Սարայում խան-Սարայի մեջ:

Մեր ցեղապետը և խոհարարը լավ հասկանալով, որ այս սպանութենից հետո անհնարին պիտի լինի մնալ Ղրիմի մեջ առանց յուրյանց անձը վտանգի տակ ձգելու, իսկույն գրում են մի ճանապարհաթուղթ, և կնքելով նորան խանի կնիքով, անհայտանում են նույն գիշերը Բաղչե-Սարայից: Հետևյալ օրը մտանում են նավ, և փախչում են Կոստանդնուպոլիս, մանավանդ այն մտքով, որ թանկագին գոհարները վաճառեն Տաճկի Սուլթանին:

Բայց ագահութիւնը հղացնում է ճանապարհին մեր ցեղապետը մի նոր մարդասպանութենով. նա միտքը դնում է սպանել խոհարարը, որպեսզի ինքը տեր մնա բոլոր հարստութեանը: Այս խորհրդով, Կոստանդնուպոլիսի մեջ, շնչին արծաթ վճարելով մի ենիչերու, սպանել է տալիս խոհարարը փողոցի մեջ անողորմաբար, և ինքը մնում է տեր բոլոր կայքին: Այստեղ յուր գոհարների միջից մի ամենաթանկագին աղամանդ, շատ հազվագյուտ յուր գնովը, նվիրելով Սուլթանին, ստանում է Բաս-

րայի մոտ շատ գյուղեր, երկիրներ և սարուկներ, այնպես, որ շուտով դառնում է Տաճկաստանի երևելի մարզերից մինը...

Մի օր մեր ցեղապետի սրտի անդորրությունը վրդովվում է մի գերվիշ-սա գալիս է Կոստանդնուպոլսում նորա մոտ և ասում է, թե երկինքը բարկացած է նորա վերա, և թե նա պիտի պատժվի շարաշար յուր եղևունագործության մասին: Այստեղ դերվիշը մանրամասն պատմում է մեր ցեղապետի սպանությունը, այնպես, որպես թև ինքն ևս գործակից եղած լինելու: Մեր ցեղապետը զարմացած և զարհուրած գերվիշի այս տեղեկությունների վերա, հարցնում է գալուց պատիժների որպիսությունը և պատճառը: Գերվիշը պատասխանում է, թե քանի այն մատանին գտանվում է մեր ցեղապետի մոտ, յոթն մարդ պիտի մեր ցեղից ժամանակ առ ժամանակ մեռանին տարածամ, վերջին գոհը պիտի լինի մեր ցեղի մի միայն արու ժառանգը, որով պիտի ջնջվի մեր ցեղի հիշատակը աշխարհի երեսից. իսկ թե կամենալով փրկվի այս պատիժներից մեր ցեղապետը մի կերպով ոչնչացնե այս մատանին, այն ժամանակ իսկույն միանգամից պիտի ջնջվի մեր ցեղը տարածամ մահով:

Այս պատճառով մեր ցեղապետը պահում է յուր մոտ այս մատանին, որպեսզի գոնե ժամանակ անցանե մինչև մեր ցեղի ջնջվիլը¹:

Ահա՛, քուրիկ, մատանու ողբալի պատմությունը. ահա այս պատճառով խնդրում եմ քեզանից, որ չընծայես այն իմ հարսին խունկ ծխելու վարձ, որպեսզի նորան չպատժի այդ մահը իսկույն հարսնացած:

Վարդ-հաթունը աչքերը բացած լսում էր այս պատմությունը: Երբ որ ավարտեց եղբայրը յուր խոսքը, քույրը մի գազանական լացով ողբաց յուր ամուսնու մահը, և նզովեց հոր ոսկերքը...

Այս լացախառն նզովքից հետո, կարծես թե, հանդարտեց Վարդ-հաթունի սիրտը, բայց երեսը ծածկեցավ կանաչ-դեղին վարագուրով, որ, ինչպես ասացինք, պատճառվում էր մաղձից: Նա խոստացավ խոսակցություն բանալ դրացու հետ աղջկա մասին մյուս օրը. պատճառ, այն օրը անցած գնացածի հիշատակություններով վրդովված լինելով չէր կարող բան հառաչացնել:

Զգիտեմ ի՞նչ էր պատճառը, երևի թե հաջող չգնաց այս խնամախոսությունը, որ Մկրտիչը ճանապարհորդեց շուտով դեպի Ղրիմ, այնքան արծաթով, որքան ուներ, առանց գուրսից մի բան ստանալու:

¹ Կախարդական մատանու մասին արված պատմությունը հիշեցնում է մի դրվագ արևելյան «Մոնեչիմ-Քաշի» առակից, որ Մ. Նալբանդյանը հրատարակել է «Հյուսիս-փայլում» (1859, № 5) տ. 3. Պախալյան» ծածկանունով (տե՛ս ծանոթագր. № 3):

Առավոտյան ինն ժամը զարկեց:

Մանուշակը, առողջ և մի անսովոր ուրախութենով, նստած էր յուր տեղում պատուհանի տակ և կարում էր յուր կարը:

Թյությունճի-Օղլուն ծխափողը լցրած թաբակով նոր ահա վառում էր, իսկ կինը նստած բազմոցի վերա, մաքրում էր մի ունդեղեն, պահոց կերակուր պատրաստելու համար:

— Բարկացուցինք մեր պարոն փեսային,— ասաց Թյությունճի-Օղլուն, ընդհատված արտաբերելով խոսքերը. պատճառ, թաբակը վառելու համար կարճ և ստեպ էր շունչ քաշում,— բայց ի՞նչ առնես, այդ ևս մի հիմարություն է, ոչ այս, ոչ այն, հանկարծ հարսանիք պահանջել. ես ստանալիք ունիմ, պատրաստություններ ունիմ տեսանելու, և չկամիմ ինչպես և իցե հարսն առնել մի հատիկ Մանուշակս. ի՞նչ կա, կարող է վեց յոթն ամիս և համբերել. և ինչպես կարծում եմ, գիր չգրածի պատճառն այն է, որ փոքր ինչ վիրավորվեց, թե չէ, մի ամիս եղավ գնացածը, ի՞նչ քաղաքավարություն է մի նամակ չգրել:

— Իհարկե, այդ է պատճառը,— պատասխանեց կինը.— բայց այդտեղ, և՛ նա մեղավոր է, և՛ մեք մեղավոր ենք. եթե նա այնպես շուտ չպահանջեր, մեք ևս այնքան չհեռացնեինք, ո՛չ այս կլիներ և ո՛չ այն, և ամենայն ինչ կանցաներ խաղաղությամբ, բայց այժմ, ո՛վ գիտե, գուցե...

— Ինչ գուցե, ի՞նչ է. ես կամեցա իմ Մանուշակս տալ նորան, իսկ նա դեռևս պիտի կոտրատվի՞. նա շեղավ, ուրիշը կճարեմ: Մանուշակս չէ բարկանում իմ վերա:

— Ամենևին ոչ, հայրի՛կ, ես...

— Գիտեմ զավա՛կս, բո հնազանդությունը: Աստծո օրհնությունը լինի քո վերա:

Այս խոսքի ժամանակ տրտասուքը փայլեցավ Մանուշակի աչքերում:

— Ի՞նչ է, Մանուշակս, լա՞ց ես լինում, ի՞նչ պատճառով:

— Ո՛չ, մայրիկ, ասեղով ծակեցի ձեռքս, նորա համար աչքերս լըցվեցան,— պատասխանեց Մանուշակը, հարկադրելով ցույց տալ յուրյան ուրախ և անշփոթ:

Այս միջոցին Շահումյանց Գեորգի ծառան ներս մտավ՝ մի նամակ ձեռքին:

— Դո՛ւք եք պարոն Թյությունճի-Օղլուն:

— Ես եմ,— պատասխանեց Թյությունճի-Օղլուն, մոտենալով ծառային:

— Պարոնս ուղարկեց ձեզ այս նամակը, — և նամակը տված անհայտացավ:

Թյուֆյունճի-Օղլուն բացեց նամակը և կարդաց բարձր ձայնով. Մանուշակի ասեղը դադարեց և նորա բոլոր զգայարանքը լսելիք դարձան:

Պատվելի Թյուֆյունճի-Օղլու.

Ինքս փոքր ինչ տկար լինելով չեմ կարող դուրս գալ տանից. բայց շատ հարկավոր բան ունենալով ձեզ ասելու, խնդրում եմ, որ դուք անպատճառ շնորհ բերեք իմ մոտ. հույս ունեմ, որ կկատարեք իմ խնդիրս, և կատարելով, չեք զղջալու ձեր ցույց տված ներողամտության վերադեպի իմ հրավերը: Ողջ եղիք:

Խ. Մ. Գեորգ Շահումյանց:

Մանուշակը շատ ուրախացավ, բայց աշխատեց ծածկել յուր ուրախությունը, որ հայտնի չլինի տրամուլթենից դեպի ուրախություն փոխանցումը: Նա ուրախանում էր այն պատճառով, որ այս նամակը ճշմարտում էր Շահումյանց Գեորգի մյուս նամակը, որ Մանուշակը ստացել էր առավտոր նորանից. որով խոստանում էր սիրականը այսօր իսկ վերջացնել խոսքը, և ստանալ Թյուֆյունճի-Օղլուի ճակատագրական համաձայնությունը:

Տիկին Թյուֆյունճի-Օղլուն ոչինչ բան չառեց այս նամակից. իսկ ինքը Թյուֆյունճի-Օղլուն կարծում էր, թե պարոն Շահումյանցը կամենում է դարձյալ մի նոր խնդրի վերախոսել, յուրյանց սովորական կերպով: Բայց ինչևիցե, Թյուֆյունճի-Օղլուն այնչափ հարգում էր և պատվում էր պարոն Շահումյանցին, որ և ամենաչնչին բանի համար ևս պատրաստ էր կատարել նորա խնդիրը:

Նախիջևան քաղաքի նման տեղում, մի հարուստ և անվանի մարդ, ինչպես Շահումյանցը էր, թողումք նորա ուսումը և կրթությունը, ոչ թե այսպիսի քաղաքավարի նամակ գրե և հրավիրե, այլ եթե լուր ծառայի բերանով հրամայական ձևերով ևս յուր մոտ կանչելու լինի մի հասարակ մարդ, վերջինս մի պատիվ կհամարի յուրյան գնալ նորա տուն և լսել նորա ասելիքը, թեև Թյուֆյունճի-Օղլուի հարաբերությունը այսպես չէր պարոն Շահումյանցի հետ:

Նա իսկույն գլխարկը վեր առեց և գնաց, խոստանալով ուղղակի տուն դառնալ նորա մոտից:

Մնացին տան մեջ տիկին Թյուֆյունճի-Օղլուն և Մանուշակը:

Տիրեց լուռություն:

Պատվարի ժամացույցի ամեն մի գնալ գալը, ամեն մի զարկը շատ

երկար էր թվում. յուրաքանչյուր րոպեի մեջ խեղճ Մանուշակը ի՞նչ օղեղեն ամրոցներ էր շինում. երևակայում էր յուրյան հարսնացած Շահումյանցին, երջանիկ և ուրախ. հարստությունը նորա աչքում բան չէր թվում, որովհետև անմեղ էր նորա կուսական սիրտը աշխարհի շնչին և անմարդի կեղտերից. նա երջանկությունը համարում էր գտանել սրտի մեջ, և ոչ մի ժանգոտած ութը փութանոց և երեք շորս փակով կղպած արկղի մեջ, ուր պահվում էին հարուստների արծաթը, ոսկին և ստացվածքը: Բայց ավա՜ղ, սորա հակառակ գալիս էին նորա աչքի առաջ, որպես թե հայրը հրաժարվում էր պարոն Շահումյանցի առաջարկությունից, և կամենում էր ձիշտ պահել յուր խոսքը, որ տվել էր ուխտավոր Մկրտչին:

Մանուշակը ոչինչ չունեք. բայց թե նորանն էին եղած աշխարհի բոլոր հարստությունը. նա բոլորը միասին պատրաստ էր ահա բաշխել այն մարդուն, այն միջնորդին, որ այս րոպեիս ասեր նորան յուր հոր համաձայնության լուրը:

Այսպիսի զանազան և միմյանց ներհակ խորհուրդների մեջ ալեկոծվելով, — նորա շնչառությունը շուտացել էր, սիրտը արագ-արագ զարկում էր, և կարը ակամա խիստ արագությունամբ կարում էր բնական ազդեցությունով, որպես թե այս շուտությունովը կարող էր և ժամանակի ընթացքը շուտացնել:

Մայրը, խոսելու ժամանակ Մանուշակի հետ, հազիվ թե երկու խոսքին ստանում էր մի պատասխան, և այն անիմաստ, կցկտուր և, որբան կարելի է, կարճ, ամենայն կերպ փախչելով երկար և կապակից խոսակցությունից, որ յուր մտածողությունը չհեռանա այն առարկայից, որ պիտո է վճեք նորա կյանքի բոլոր որպիսությունը:

Մի ժամ անցավ, Թյուֆյունճի-Օղլուն չէր երևում: Մանուշակը համարյա թե կորուսել էր ինքն յուրյան:

Միշտ այսպես է պատահում, եթե մի երկբայելի բանի մասին մարդ մի տեղից լուրի սպասե և այդ լուրը ուշանա, անպատճառ այն մարդը վատ կողմը կսկսի մտածել. և այդ վատ կողմը այնպես մեծ կերևի, որ անկարելի է նկարագրել: Այսպես և Մանուշակը կարծում էր, որպես թե ինքը զրկված է պարոն Շահումյանցի կին լինելուց: Նա մտածում էր, որ հայրը չհամաձայնելով պարոն Շահումյանցին, անպատճառ պիտո է կտրվեր նոցա բարեկամությունը և եթե սա ուխտավոր Մկրտչին գնար, Մկրտիչը ճանաչած լինելով պարոն Շահումյանցը յուր հակառակորդ, ամենևին թողելու չէր, որ Մանուշակը գնա հոր տուն, ինչ ժամանակ պարոն Շահումյանցը այնտեղ կպատահեր, եթե հոր բարեկամությունը ևս կտրված չլիներ պարոն Շահումյանցի հետ: Բացի սորանից, ի՞նչ կլիներ նորա վիճակը, այս մտածելու ժամանակ, որ պարոն Շահումյանցը հա-

մոզել կամենալով Քյությունճի-Օղլունին, ասեր նորան, որ ինքը շատ վաղուց ստացած էր Մանուշակի համաձայնությունը, որ յուրյանք սիրում էին միմյանց, կամ, լավ ևս ապացուցանելու համար ասածը, ցույց տար յուր նամակի պատասխանները, որ ստացած էր Մանուշակից, և եթե Քյությունճի-Օղլուն ախուամենայնիվ կամակոր մնալով, ետ դառնար պարոն Շահումյանցից, իմացած լինելով Մանուշակի գաղտնիքը: Տարակույս չկա, որ մեծ վշտերի և ցավերի պատճառ պիտո է լիներ այս գրագրությունը, և անշուշտ Մկրտիչը ևս իմանալու էր այս բանը:

Մանուշակը մտածում էր, թե ի՞նչ կյանք պիտո է լինի յուր կյանքը այնպիսի կոշտ և սոպո վաճառականի հետ, որ բացի յուր գործից, ոչինչ գաղափար չուներ, ոչինչ բանի տեղեկություն չուներ աշխարհի երեսին, և սկզբից ահա, մի սիրելու սիրտ չունենալով, ո՞րքան պիտո է ատեր և նախատեր յուր կինը նորա այս հարակցութենների մասին մի օտար մարդու հետ: Նա մտածում էր, եթե այս ամենը ճշմարտվին, անպատճառ դուրս գնալ գիշերով տանից և անհայտ կորսվիլ Դոնի հոսանքի մեջ: Նա ասում էր ինքն յուրյան, թո՞ղ իմ մարմինը բռնվի ձկնորսների ուռկանով և թաղվի մի անշուք գերեզմանում, քան թե ընկնեմ այսպիսի անվերջանալի ցավերի մեջ: Նա հավատում էր, որ պարոն Շահումյանցի թափելու արտասուքը կարող էին մխիթարել նորա ոսկերքը և այն անշուք և աննշուշտ գերեզմանի մեջ, և թե ինքն երջանիկ էր լինելու այս դիպվածում առավել, քան թե ամուսնանալով Մկրտիչի հետ:

Տղայական մտածությունք. ինչպես թույլ է մարդկային ազգը, մանավանդ կանայք, և մանավանդ աղջիկները: Գեռ մեջտեղումը ոչինչ չկար, բայց Մանուշակը արդեն մտածում էր մահի վերա: Այս միջոցին ժամացույցի տասն և մինը զարկելու հետ, բացվեց տան դուռը և ներս մտավ Քյությունճի-Օղլուն: Մանուշակը գունաթափվեց ինչպես մարմարիոն. պատճառ, հասել էր ահա ճակատագրական ռուպեն, կամ պիտո է անչափ ուրախանար կամ ստանար մի խորտակիչ հարված: Հոր երեսը չէր ցույց տալիս ո՞չ դրական և ո՞չ բացասական նշան: Նա բավական սառն կերպով և համարյա թե յուր սովորական անհոգութենովը հանեց գլխարկը, իսկույն վերարկուն վազեց Մանուշակը որ առնու, հայրը մի անթարգմանելի կերպով նայելով նորա վերա, ասաց նորան, որ հեռանա յուր սենյակը և միայն թողու յուր հայրը մոր հետ: Մանուշակը հնազանդվեցավ հոր հրամանին և հեռացավ յուր սենյակը, բայց նորա սիրտը կարո՞ղ էր մի ռուպեում հարյուրներով չզարկել, այո՞, և դուրս չգալ կուրծքի վանդակից, եթե չէր լսած հոր խոսակցությունը մոր հետ:

— Գիտե՞ս,— ասաց Քյությունճի-Օղլուն յուր կնոջը,— ինչ պատճառով էր կանչել ինձ պարոն Շահումյանցը:

— Ի՞նչ տեղից պիտի իմանամ,— պատասխանեց կինը, որ արդարև չէր կարող մտքից ևս անցուցանել, որովհետև աղջիկը խոսք արած էր Մկրտիչի հետ, ուրեմն և այդ մտածելու բան ևս չէր տիկինի կողմից, մանավանդ սորա կողմից որ աշխարհը տանեին, հոգս չուներ, և այդպիսի անհոգ լինելը, գուցե և այն պատճառից էր, որ գլուխը փոքր-ինչ բարակ չլինելով շատ բան չէր հասկանում, և այս պատճառով և չէր խառնվում ևս բանի մեջ:

— Պարոն Շահումյանցը...— ասաց Քյությունճի-Օղլուն զարմացած,— պարոն Շահումյանցը...

— Պարոն Շահումյանցը ի՞նչ,— հարցրեց կինը:

— Պարոն Շահումյանցը,— պատասխանեց Քյությունճի-Օղլուն,— խնդրում է մեր Մանուշակի հետ ամուսնություն և մեր ծնողական օրհնությունը:

— Ի՞նչ ես ասում, ո՞վ մա՛րդ:

— Ճշմարիտ, և ես ինքս զարմացած եմ, թե ի՞նչ տեղից գլուխն է եկել այս բանը, նորա նման հարուստ, ուսումնական մարդու համար աղջի՞կ է պակաս նախընտանի մեջ, որ խնդրում է Մանուշակին:

— Դու ի՞նչ պատասխանեցիր,— հարցրեց կինը:

— Կարոտություն կա՞ հարցնելու...— պատասխանեց Քյությունճի-Օղլուն:

Մանուշակը այնպես կպել էր դուռին, որ ամենայն սրտի զարկելը բացարձակվում էր դուռի վերա, այնպես, որ լավ նկատողը, դուռից կարող էր իմանալ նորա կուրծքի խոռվության աստիճանը. նա սպասում էր վերջին ռուպեին, որ պիտո է հայտներ նորան կամ ավետիք կամ բոթ:

— Իհարկե հրաժարվեցա՛ր, որովհետև խոսք ենք տված Մկրտչին տալ մեր Մանուշակը:

Քիչ մնաց որ Մանուշակը դուրս վազե ննջարանից և հայտնե հրապարակավ, թե ամենեին Մկրտիչի կին դարձողը չէր. բայց Քյությունճի-Օղլուի պատասխանը ցրեց նորա կասկածները և երկյուլը, ինչպես սաստիկ մորիկները մի ռուպեի մեջ հալածում են ամպերի բազմությունը:

— Ամենեին ո՞չ,— պատասխանեց Քյությունճի-Օղլուն,— ես շատ ուրախութենով հոժարեցա և օրհնեցի այդ լինելու ամուսնությունը, և ահա՛ մատանին, որ ստացա պարոն Շահումյանցից, իբրև գրավական:

Այս առի՞վով հանեց մատանին և տվեց կնոջը:

Կինը, թեև զարմացավ մատանու բռնիքանտի վերա, որ, քիչ-քիչ արժում էր երեք հարյուր մանեթ, բայց չգիտեմ ի՞նչ անձնասիրութենով ասաց.

— Ինչպես կարելի է այդպիսի բան. մինին խոսք տալ, մյուսին՝ հարսն:

Մանուշակը կարողութուն շուներ այլևս լսելու, նա շգիտեր ինքն յուրյան, և վեր թռած մահճակալի վերա, թե ի՞նչ ջերմեռանդութենով համբուրում էր Աստվածածնի պատկերը. որ կախած էր նորա ննջարանի անկյունում մահճակալի վերա, չէ կարելի նկարագրել. արտասովում էր, փայփայում էր պատկերը և այնքան մոռացել էր ինքն յուրյան, որ չըսելով հոր երկու անգամ ձայն տալը, հարկադրեց յուր հորը ներս մտանել Մանուշակի ննջարանը. երբ դուռը բացվեց, այս ձայնը տպավորություն գործելով նորա ջերմի վերա, ետ բերեց նորա զգայությունը: Նա տեսավ յուր հայրը կանգնած ննջարանի շեմքի վերա:

— Ի՞նչ ես առնում այդտեղ, Մանուշակ:

— Փոշին մաքրում եմ պատկերի վերայից, հայրի՛կ, — պատասխանեց դուստրը:

— Ե՛կ այստեղ, — ասաց հայրը ելանելով ննջարանից:

Երբ Մանուշակը ներս մտավ հյուրընդունարանը, Թյությունճի-Օղլուն հպարտ-հպարտ բերեց մատանին, և հագցրեց Մանուշակի մատը և ասաց.

— Այս մատանին քո նշանածինն է, որի հետ այսօր նշանվեցար. նա տալիս է քեզ այս գրա՛վական, որ դու նորանն էիր, իսկ ես քո կողմից երաշխավոր եմ կացած իմ ազնիվ խոսքովը:

Մանուշակը արտասուքը աչքերում փաթաթվեց հոր վզին, բյուր անգամ համբուրեց նորան, հետո վազեց դեպի մայրը, նորան ևս նույնպես գրկախառնեց և քանի անգամ փոխ առ փոխ կատարեց այս ամբողջ գրկախառնությունը բոլորովին մեքենաբար և առանց գիտակցության:

Այս միջոցին, աղախինը ներս մտավ մի նամակ ձեռքին, Թյությունճի-Օղլուն շտապեց բանալ և կարդաց այսպես.

Գերապատիվ Թյությունճի-Օղլու.

Ես Ղրիմում եմ ահա, իմ գործը սկսել եմ ինչպես արժանն էր, և կմնամ այստեղ մինչև հունիսի վերջը, իսկ հունիսի վերջին Ղրիմցի տղայոց հետ կերթամ շոգեշարժ նավով Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից նույնպես նավով Տրապիզոնտ, իսկ Տրապիզոնտից իմ ուխտը կատարելու համար — Մշու Սուրբ Կարապետ, որտեղից Կովկասու վերայով կվերադառնամ Աստուծով մինչև օգոստոսի 15:

Այսքան ծանոթություն տալուց հետո արժան եմ համարում այս ևս

ասել, որ եթե իմ տեղը այլ մարդ լիներ, ձեր արած բանի համար բոլորովին կհրաժարվեք ձեր աղջկա հետ ամուսնանալուց. բայց ես այնպես վատ սրտով մարդ չեմ. խոսք տվել եմ, կկատարեմ: Ուրեմն ողջունեցեք իմ հարսը և զոքանչը և պատրաստ եղիք զալուց տարու վերափոխման տոնից հետո հարսանիքը առնելու: Ողջ եղիք:

Ձեր խոնարհ ծառա Մկրտիչ:

18 նոյեմբ. 18...

Սուրբաղ:

— Մեք հարսանիքը և առանց քեզ կառնենք, — ասաց Թյությունճի-Օղլուն, — և ո՛չ գալուց տարու օգոստոսին, այլ այս տարի: Տեսանո՞ւմ ես, — հավելացրեց նա դառնալով դեպի յուր կինը, — այս պարոնը մտածում է եղած, որ շնորհ է ցուցանում մեզ մեր աղջկե՛ր առնելով. նորան նայի՛ր, նորա սրտին... Այդպիսի նեղսիրտ փեսա մեզ հարկավոր չէ:

Այս խոսքը ավարտած, նեւեց նամակը սեղանի վերա:

Մանուշակի ուրախությանը սահման չվար, որովհետև հասած էր յուր նպատակին:

XI

18... օգոստոսը վերջանում էր:

Առավոտյան տասն ժամին երկու ձիավոր մտան Սուրբ Գեորգի եկեղեցու բակը. նոցա փոշոտված հանդերձներից, երկայնացած մորուքներից և զրահավորված իրաններից երևում էր, որ հեռի տեղից էին գալիս... Սուրբ Կարապետից էին գալիս. պատճառ, Սուրբ Կարապետից եկողները ուղիղ Սուրբ Գեորգ կերթան, ինչպես նաև գնալու ժամանակ Սուրբ Թորոս:

Նորանցից մինը միջահասակ, թուխ, սև աչքերով, սև մորուքով... Նոքա մտան եկեղեցին, բայց ժամասացությունը արդեն ավարտված էր: Քահանան ճանաչեց պարոն Մկրտչին և շնորհավորեց նորա գալուստը:

— Մի՞թե դուք գիտեիք մեր գալը, Տեր հայր, — ասաց Մկրտիչը քահանային, որ այսպես պատրաստ սպասում էիք:

— Ամենևին ո՛չ, — պատասխանեց քահանան, — մեք մկրտությունն ունինք առնելու, կնքահորն ենք սպասում:

— Ովի՞ երեխայն է մկրտելին:

— Շահումյանց Գեորգի:

— Մի՞թե նա ամուսնացավ:

— Դեռ անցյալ տարի նոյեմբերի վերջին:

Տեսանում ես, մտածում էր պարոն Մկրտիչը, եթե ես ևս հոկտեմբերին ամուսնացած լինեի, ինչպես մտածում էի, այժմ երեխայս մի ամսական կլիներ:

— Ովի՞ աղջիկը առեց, — հարցրեց սա:

— Թյությունճի-Օղլուի:

— Ի՞նչ Թյությունճի-Օղլու:

— Մի հատ է նախիջևանում Թյությունճի-Օղլու, շատ չկա. նորա Մանուշակ դստեր հետ ամուսնացավ, և ահա նոցա որդին է մկրտելին:

Պարոն Մկրտիչը գունաթափվեց և առանց հրաժարական ողջունի բաժանվեց քահանայից: Քահանան շկարողացավ հասկանալ նորա այս շփոթության պատճառը:

ՄԵՌԵԼԱՀԱՐՑՈՒԿ

Ա

1858 թվականի մայիս ամիսն էր: Դեռ նոր լուսացել էր առավոտը, դեռևս նոր վեր բարձրացել էր արևը հորիզոնի վերա, ոսկեզօծելով ամպեղեն կաթնագույն սարերի գագաթները, դեռևս նոր զարթնում էին մարդիկ յուրյանց քնից, որ մանավանդ շատանում է և զորանում է գարնան ժամանակ, աղախինը պ. Մարկոսի ներս մտավ սորա սենյակը: Պ. Մարկոսը քնաթաթախ բացեց աչքերը և երեսը շփելով հարց արեց քնից վեր կացած աղախնու ներս մտանելու պատճառը: Այս միջոցին մոտեցել էր նորան աղախինը և հառաջ քան թե պ. Մարկոսը ավարտել էր յուր հարցմունքը, ստացավ սորանից մի նամակ, որ պ. Շաքարյանցի ծառան բերել էր:

Պ. Մարկոսը բացեց կնիքը և աչքերը տրորելով կարգաց հետևյալ խոսքերս.

Մտակից բարեկամ ՊԱՐՈՆ ՄԱՐԿՈՍ

Չնեղանաս բաց խոսածիցս, ինչպես նկատում եմ, քո խոստանալը շատ է, քան թե կատարելդ. խոսքս մեր խնջույքի վերա է, որի մասին զրուցելով անցյալները խոստացար հոգաբարձու լինել, բայց, մի շար բախտով, ո՛չ մի հոգացողության նշան, որ ցույց տված լինեիր, շտեսա մինչև այսօր: Օրերը անցանում են, մեր կյանքը թռչում է, իսկ մեք, քո շնորհքիցը, բանտարկված մեր բնակարաններում թառամում ենք տրխություն մեջ: Տեսանելով, որ բանը այսպես է, որ այս մասին մի բարի հույս չկա քեզանից, ես ինքնին սկսեցի լինել այդ խնջույքի հոգաբարձուն: Ամենայն պատրաստություն տեսել եմ, թե կերակրեղենի և թե ըմպելիքի

9 Մ. Նալբանդյան, Երկեր

մասին: Միմիայն արադ առել եմ մի վեղրո, իսկ հասարակ խմելի գինի հարյուր քսան շիշ, շամպայն, շատ լավերը, կլիկ և ընդերեր քսանշորս շիշ: մադերա, խերես, ռեյն-վեյն, մի խոսքով թունդ գինիներ տասնև ութն շիշ: Կատարումն օրինաց և մարգարեիցը կլինի լավ մարասկենով, որ ստացել էի օտար աշխարհից:

Այս հաշվիցս տեսնում ես ահա, որ ես քեզ նման ականջի վերա քնած չեմ. ինչևիցե թե մեղադրանք է, թե խրատ է, ընդունիր, և այս նամակս ստացածովդ շտապի՛ր գալ իմ մոտ, մեր ծանոթներից և բարեկամներից ովին հրավիրելու և ովին չհրավիրելու մասին, խորհուրդ կատարելու համար:

Քեզ միշտ բարի կամեցող Հ. ՇԱՔԱՐՅԱՆՑ

Պ. Մարկոսը, ավարտելով նամակի կարգալը, սկսեց ծանր կերպով և մտածողությամբ համարել. հարյուր քսան, տասն և ութն ես, հարյուր երեսուն ութն, քսան չորս դորա վերա, հարյուր վաթսուն երկու, մի բան չէ. բայց եթե մի վեղրո արադը ձգենք հառաջաբանի փոխանակ, իսկ մարասկենը վերջաբանի տեղ, այն ժամանակ հարյուր վաթսուն երկու շիշը մի բանի նման կլինի: Բայց ինչո՞ւ ոտմ մոռացել է... Կոնյակ ևս չկա, անգլիական ճին չկա, մի վեղրո իստակ արադով կամենում է աչքբերս ներկել... չէ, եղբայր, այդպես չէ, ես քեզ մի նոր ցուցակ դարձյալ կտամ... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, սարեպտի բալասան ևս մոռացել է. այդ ի՛նչ խընջույք կլինի:

Այս խորհրդածութենից հետո, որ նորա կյանքի մեջ բավական մեծակշիռ բան էր, սկսեց հագնել յուր զգեստքը: Աղախինը պատրաստելով թեյի մեքենան ներս բերեց և դրեց սեղանի վերա: Պ. Մարկոսը սկսեց թեյ պատրաստել և նստելով աթոռի վերա, դանազան պատկերներ երկվակայել յուրյանց խնջույքի մասին: Միանգամ երեակայում էր յուր բոլոր ընկերքը արբեցած ընկած դաշտերի վերա, որը քնած և որը... իսկ ինքը տղամարդի պես գինու թասը ձեռքին կանգնած նոցա մոտ, ծաղր առնելով նոցա թուլամորթությունը: Հետո երեակայում էր, որ յուր ընկերքը, գլուխները տաքանալուց, տուր ու ծեծ սկսել էին միմյանց հետ, որոնցից մինը լաց էր լինում և զանգատում էր, թե վշտացնում են յուրյան, իսկ մյուսը բարձր-բարձր գոռալով հայհոյում էր նորան և ասում էր, որ եթե շափը չճանաչե, ոչ միայն այսչափ, այլ և աչքի լույսը ևս հանելու էր: Այստեղ պ. Մարկոսը երեակայում էր յուրյան միջին դարերի ասպետների նման մի բան, որ գինու բաժակը ձեռքում մոտենալով կովոդներին մխիթարում էր վշտացածը, թե արժան չէր կին մարդու պես ամենայն բանից նեղանալ, միևնույն ժամանակ բարկանալով հարստա-

հարողի վերա, թե ընկերության մեջ մեծ անկարգ բան է մի այդպիսի կոշտ վարեցողություն և այլն:

Այսպիսի պատկերներ ստեղծագործելով ուղեղի մեջ, խմում էր պ. Մարկոսը յուր թեյը, երբեմն-երբեմն արձակելով բերանից թարակի թանձր ծուլը օղերի նման դուրս փչելով: Նա ուրախանում էր մանավանդ մտածելով, եթե բոլոր արադը և գինիքը խմվելուց հետո, մի քանի մարդ և ինքը մնան զդաստ, առտոնց արբենալու, այն ժամանակ ի՛նչպես բարձր բարձր խոսելով գինի պահանջելու էր պ. Շաքարյանցից, սորա ժլատությունը խայտառակելու մտքով: Այսպես էր նորա հոգու տրամադրությունը նամակը կարգալուց հետո: Երբ ավարտել էր թեյ խմելը, վեր առավ վերարկուն, գլխարկը և ջոխին և դուրս գնաց յուր տանից:

Կարգացողը այս գործի, կարելի է, կարծե, թե պ. Մարկոսը մի անսովոր արբեցող մարդ է. բա՛վ լիցի. այդ դրամատություն կլինեի: Պ. Մարկոսը, ճշմարիտ է, խմում է, բայց ինչպես ուրիշները, ինչպես մի բարի հայ քրիստոնյա: Նորա շատ խմելու վերա երեակայելը և երազելը պ. Շաքարյանցի ժլատ հոգացողության վերա նեղանալը, շատ սովորական բան է: Երիտասարդ մարդը, որքան շատ խմե, այնքան շատ պատվելի է նա, այնքան փառք ու պարծանք է նորա համար: Շատ ժամանակ չէ, ես պատահեցա Կոնցով՝ ազարակում մի բանի հայ երիտասարդների, որ ման էին գալիս մի ուսի հետ, որ դժվարությամբ կանգնում էր ոտքի վերա և որի լեզուն, համարյա թե փայտանալով, հազիվ հազ շարժվում էր բերանի մեջ. հայ երիտասարդներից մինը, պ. Մ...վըր ասաց մեզ հայերեն.— Տեսանո՞ւմ եք, ի՛նչ օրն ենք ձգել սորան, այսինքն թե ի՛նչպես արբեցած է:

Խոսքս այն բանի վերա է, թե պ. Մարկոսի համար մի պակասություն չէ, եթե նա մտածում է շատ խմելու վերա, և ո՛չ այսչափ միայն, այլև պարտական է մտածել և աշխատել, որ օրե օր ավելի կարողանա խմել, որովհետև մեր հայ երիտասարդներից շատերը խմելով չափում են յուրյանց քաջությունը: Սորանից մի քանի տարի հառաջ, պատահեցա մի հայ երիտասարդի... քաղաքում, որ իրավամբ ստացավ Բեքրի-Մուստաֆա պատվանունը հասարակաց վկայությամբ. այդ պարտնը, մի օր մի լավ երկրպագություն և ուխտ կատարած լինելով Բաքոսի տաճարում, հանդիպեցավ ինձ և մեղադրանք լսելով ինձանից յուր արբեցողության մասին, այսպիս խոսեց.

1 Կոնցով (Կոնցովո) — Մոսկվայի մարդի գյուղերից մեկը, որտեղ գտնվում են պատմական շատ հուշարձաններ: (Այս և հաջորդ համարակալված ծանոթագրությունները վերցված են Մ. Նալբանդյանի 1945 թ. նրկերի փակատար ժողովածուից):

— Պարոն, դու գիտե՞ս, որ մարդը աշխարհի մյուս բոլոր արարածներից գերազանց է:

— Գիտեմ,— պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն, ինչո՞ւ մեղադրում ես ինձ, եթե ես աշխատել եմ հարգի կացուցանել իմ մարդկությունը քան թե մի անբան արարած:

— Ես չեմ հասկանում քո ասածը:

— Մարդն է գերազանց, թե փայտը,— հարց արեց նա:

— Այդ ի՞նչ տարակուսելի բան է:

— Տնաքա՛նդ, եթե ճանաչում ես ճշմարտությունը, ապա է՞ր չես ընդունում: Ես մարդ եմ, լավ նայիր իմ վերա, ես աստուծո պատկեր եմ, ես բանականություն ունիմ, և այս խոսքերիցս տեսանում ես ահա, որ ես շատ լավ ճանաչում եմ իմ արժանավորությունը աշխարհի արարածների մեջ: Մի անշունչ էակ, մի տակառ, որ փայտից էր շինած, որ ո՛չ հոգի ուներ, ոչ աստուծո պատկեր էր, այդպիսի մի շնչին էակ, ասում եմ, տանում է յուր մեջ մինչև քառասուն վեղոր գինի. ես տեսանելով այս, կարո՞ղ եմ մինչև այն աստիճան անարգել իմ մարդկությունը, որ սառն աչքով նայեմ այդ բանի վերա, և հայհոյություն չէ՞ր իմ կողմից աստուծո շնորհին, որ տվել էր ինձ, մինչ մի բուռն հողից գոյացա, եթե շաշխատեի հավասարվիլ և գերազանցել այդ շնչին փայտից: Մեզանից յուրաքանչյուրը պարտական է գետնի հետ չհավասարել յուր մարդկությունը, շանարգել աստուծո շունչը, որ փչել էր մեր վերա. մեք պարտական ենք իրավացուցանել արարիչը, հարգի կացուցանելով այն շնորհը, որի ընդունակ միմիայն մեզ էր ընտրել յուր բոլոր ձեռագործերից: Մեք պարտական ենք ոչ թե միայն հավասարվիլ տակառին, այլև անցանել նորանից... գինին երկնքի արքայության ցողն է. նոյ նահապետը ջրհեղեղից հետո իսկույն գործ դրեց նորան... ի՞նչ կառնուս գորտի նման ջուր խմելուց. ջուրը աստուծո ձեռքին մի գործիք է, շարագործ մարդիկ պատուհասելու համար: Ասածիս ապացույց քեզ ջրհեղեղը, ինչո՞վ ջրնչեց աստված մարդկությունը, գինո՞վ, թե ջրով... Քրիստոս ինքը Կանաֆալիլիայումը, հարսանիքի մեջ ջուրը գինի փոխեց, դու ինչե՞ր ես խոսում:

Եթե մեր հայերի մեջ կան և այսպիսի մտածություններ տեր մարդիկ, ապա ուրեմն, դեռևս պ. Մարկոսը մի երանելի մարդ է: Որովհետև խոսք ընկավ այստեղ պ. Մարկոսի վերա, ապա թող ծանոթացնենք մեր ընթերցողներին դորա ով լինելը: Դա մի երիտասարդ է քառասուն տարեկան. երեսա ժամանակից աշակերտվելով մի դերձակի մոտ, այժմ համարվում է լավ դերձակներից մինը: Բայց հաց ճարելով այդպիսի ծառայական արհեստով, նա պարապում է և զանազան գրյանք կարդալով:

Նա միշտ համարել է յուրյան, և այժմ ևս համարում է ազգասեր պարոններից մինը և ինչո՞ւ չէ համարելու յուրյան ազգասեր, ի՞նչ մի դժվար բան է ազգասեր համարել յուրյան կամ համարվել ուրիշների աչքում: Ես այս խոսքը ասում եմ միմիայն մեր հայերի համար և ոչ ուրիշ ազգերի. պատճառ, որքան հեշտ է մեր ազգի մեջ ազգասերի անուն ժառանգել, նույնքան դժվար է այդ ուրիշ ազգերի մեջ: Ինչո՞ւ. հայ մարդը, որ մի երկու բառ լսել էր այստեղից և այնտեղից, նստում է յուր տան մի անշունչում և դառնում է ազգասեր, ինչ լավ ցանկություն ասես հայտնում է յուր ազգի մասին, ցանկանում է, որ ազգը լուսավորվի, որ բան ուսանին ազգի վայրենացած զավակները, որ լինին և շարունակվին լավ և գեղեցիկ օրագրությունը, բայց այս բաները թող ինքյանք լինին, թող ոչնչից և ոչնչով գոյանան. իմ պատվելի ազգասերը հանգիստ թող նըստի տանը, նորան թող անհանգիստ շառնեն, մի՞թե նա երեսփոխա՛ն է ամբողջ ազգի, մի՞թե նա պարտակա՛ն է ազգին, թող ազգը մտածե, թող ինքը հոգս առնե, իմ ազգասերը մասնավոր մարդ է, փորը կուշտ, արծաթը շատ, նորան ի՞նչ փուլթ, որ ազգի զավակները յուրյանց անդաստիարակության և տգիտության պատճառով դատապարտված են ոտաբոբիկ այս ու այն կողմ վազվզել մի կտոր հաց ճարելու, մի բնակություն գտանելու կամ մերկությունը ծածկելու համար: Իմ ազգասերը պատվելի է միայն նորա համար, որ օղով ամենայն բան ցանկանում է, ամենայն բարեխիղճ մարդու հետ համաձայնում է և օգնում է ազգին, մի քանի ազբատի երկու-երեք մանեթ ողորմություն տալով: Նա գովում է ազգը, նա օտարի առաջև ծածկում է նորա պակասությունը: Նա այնքան սիրում է հայոց ազգը, որ նորա պակասությունը խայտառակողներին ատելով ասում է, բամբասում է և հայհոյում է նորանց և... ի՞նչ այլևս կամիք, օրհնում է օտար աշխարհում, պանդխտության մեջ յուր կյանքը և հարստությունը կնքած մի անբախտի գերեզման...

Այսպիսի մի մարդ, ո՛հ, ցավելի ճշմարտություն, հարգ ունի խաժամուժ ամբոխի աչքում, այսպիսի մի մարդ, որ փորը հաստացրել էր և ընչանցքը սրել, համարձակվում է պատիվ ու հարգանք պահանջել մեզանից, որովհետև նա հարուստ էր, իսկ մեք ոչ, նա կառքերով էր ման գալիս, իսկ մեք ոտով: Հեռի՛ մեզանից, դու հանդուգն հիմար, կորի՛ր մեր աչքից, ստախոս և անպատիվ դու, մեք ճանաչում ենք քո խաբեբայությունը, քո արհեստը ընթացք շունի մեր մեջ: Ազգասե՛ր, ո՛րտեղից ո՛րտեղ. ինչո՞ւ փորասեր, արծաթասեր չես կոչում քեզ. ի՞նչ է, ականջիդ լա՞վ է եկել ազգասերի անունը, դու առանց զրկանքի կամիս առաքինի՞ լինել, ի՞նչպես կարելի է այդ, մինչ առաքինությունը զրկանք է մի մարդու համար, որ առաքինություն էր գործում: Զրկանք հանձն առնո՞ւս.

քա՛վ լիցի, դու երկու կոպեկով ոչ միայն ազգասեր պատվանունը, այլև բոլոր ազգը և քո հոր ոսկերքը կհանես գերեզմանից և կվաճառես:

Եթե մեր ազգի մեջ կան և այսպիսի մտածութեան տեր մարդիկ, մարդիկ, որ կարող էին միանալով յուրյանց նման կարողութեան տեր պարոնների հետ օգնել ազգի ողորմելի և թշվառ դրութիւնը, բայց պ. Շահբեգի՛ ասածի պես բոլորովին մաքմին դառնալով, պարարում են գիշեր-ցերեկ յուրյանց փորը և այնուամենայնիվ համարվում են ազգասեր, ապա ուրեմըն պ. Մարկոսը, մի խեղճ մարդ, արժանի է, որ միմիայն ազգին բարի ցանկացած լինելու պատճառով, համարվի ազգասեր:

Պ. Մարկոսը հոգեկից բարեկամ էր պ. Շաքարյանցին: Նոքա երեխայութենից սկսած դրացի էին միմյանց, և համարյա թե միասին աճելով, եղբոր պես վարվում էին մինչև այժմ, թեպետ պ. Շաքարյանցն ավելի հարուստ էր, քան թե պ. Մարկոսը, որովհետև Շաքարյանցի հայրը թողել էր մի քանի անշարժ կալվածք, որոնց արդյունքով-կառավարվում էր նա առանց գլխացավութեան:

Պ. Շաքարյանցը, յուր բոլոր կյանքը 18 տարեկան հասակից բռնած մինչև այսօր (այժմ կլինի նա 36 տարոք) անդադար պարապում էր զանազան դյութական գրեքով. ինչ հին, ձեռագիր ախտաբք ասես, որ նա շունենար, ինչ մագաղաթի վերա գրած կարմիր ու կապույտ գրերով արբաթագիրք ասես, որ շունենար. նա դեռևս պարծենում է, թե վեց-հազարյակ ևս ունի...

Շատ անգամ տեսել են Շաքարյանցին փակված մի ախոռի մեջ, որ, մի ձեռքին գրչագիր մագաղաթ, իսկ մյուս ձեռքում կավիճ, մի բոլորշի գիծ էր քաշում գետնի վերա: Նորա ծառայքը, շատ անգամ գտել են ախոռի մեջ, այդ բոլորշի գծի կենտրոնում մի մորթած սև հավ, առանց ամենայն պիսակի, և մի սև կոթով դանակ: Բնական բաներից ցավում էր պ. Շաքարյանցի գլուխը, նա սիրում է ոգիների և փերիների հետ խոսակից լինել միշտ. նոցա բան ապստարել, և շատ անգամ հավատացուցած է յուր ընկերներին և բարեկամներին, թե նա, յուր դյութական արարողութեան միջնորդութեամբ, հասել է շատ բաների: Գոցա կարգումն է և այն, որ միշտ գեղեցիկ աղջիկ, որի վերա սիրահարված է եղած երկար ժամանակ, և որ պ. Շաքարյանցին ամենևին մարդու տեղ ևս չէ դնում, եղած, ինքը, յուր ոտքով, միայն մի շապիկով եկել է կես գիշերին պ. Շաքարյանցի ախոռը և ծունկ չոքած նորա առաջև, աչքը արտասուք խնդրել է...

Ահա այս պարոնն էր պ. Մարկոսին տոմսակ գրողը, և սա էր, որի մոտ գնաց պ. Մարկոսը, ուր կտանենք մեք և մեր ընթերցողը:

¹ Շահբեգ — Նալբանդյանի գրական ծածկանուններից մեկը «Էջիշատկարանում»:

Պ. Մարկոսը, ներս մտանելով Շաքարյանցի տունը, չգտավ նորան այնտեղ: Հարցնելով ծառայից իմացավ, որ դյութութեամբ պարապում է դարձյալ ախոռում:— Ի՛նչ անքրիստոնյա մարդ է դարձել դա,— մտածում էր պ. Մարկոսը պ. Շաքարյանցի մասին:— Աստված, հրեշտակները, սուրբերը, նահատակները թողած, բան է բռնում սատանաների հետ. ահա ի՛նչ է նշանակում դաստիարակութեան պակասութիւնը: Եթե նա կարողացած լիներ այն գրչանքը, ինչ որ ես կարդում եմ, այն ժամանակ, մագերը գլխի վերա ցցվելու էին: Ես երանելի մարդ եմ,— մտածում էր նա,— որ երեխա ժամանակից աշակերտվեցա Սիմոն վարժապետին, այնպիսի կարողացող և աստվածաբան մարդու: Ի՛նչ գլուխ ուներ, ի՛նչ ուսում ուներ. կարճ խոսելով, փիլիսոփա մարդ էր: Ի՛նչպես գեղեցիկ մեկնում էր ժողովածուն. ապա եկեղեցի և կաթողիկոս բառերի մեկնութիւնը, չկարծեմ, որ եպիսկոպոսները ևս այնպես իմանան: Աստված լուսավորեսցեք քո հոգին, Սիմոն վարժապետ, եթե դու չլինեիր, եթե քո գրչանքը ինձ ծառանգութիւն չմնային, ո՛վ գիտե, ո՛վ կարող է երաշխավոր լինել, գուցե ես և՛ Շաքարյանցի նման գլուխս տայի դիվական պարասմունքի:

Այստեղ պ. Մարկոսը երեք անգամ երեսը խաշ հանեց, որպես թե հրաժարվելով դեերից և վահանափակելով յուր անձը սատանայական փորձանքների երեսից. հետո հարց արեց ծառայից, թե վաղո՛ւց է արդեն, որ նորա պարոնը գնացել էր ախոռ: Ծառան պատասխանեց, թե բավական ժամանակ է:— Բայց,— հավելացրեց նա,— ես չկարծեմ, որ այսօր շուտ ավարտվի նորա հանդեսը. պատճառ, շատ պատրաստութիւնք տեսավ ախոռը մտանելուց հառաջ:

— Ի՛նչ պատրաստութիւնք,— սկսեց պ. Մարկոսը հարց առնել:

— Հրամայել էր ինձ գտանել մի բոլորովին սև կատու, մի սև հավ, մի հայելի, մի որձ շղջի կուրծքի կարթածև ոսկր, մի պտուկ և այլ մանրամասնութիւնք, որ ուրիշ ժամանակ չէր գործ ածում:

— Ես կերթամ նորա մոտ և կասեմ, որ թողու այժմ այդ բանը մի այլ ժամանակի...

— Զգնաք, շգնաք, աղաշում եմ,— գոռաց ծառան, համարյա թե արտասուքը աչքերում,— այդ վնասակար կլինի և ձեզ և իմ պարոնիս: Նա միշտ այդպիսի դիպվածներում արգելում է մտանել ախոռը և մոտենալ նորան, որովհետև շար ոգիների ազդելուց կարելի էր խեղանալ իսկույն կամ անդամալուծվի:

— Ապա Հավատով խոստովանիմք ո՞ր օրի համար է, հիմա՛ր. նա-

րեկացու սքանչելի և դիվահալած աղոթքները: Բացի դորանից, ես միշտ իմ վերա պահում եմ կտորը այն ծառի, որին կապել էին Քրիստոսին Գեթսեմանի պարտիզում մատնության գիշերին: Ես դեերից երկյուղ չունիմ...

— Գուցե ճշմարիտ եք խոսում, ապա ուրեմն, այդպիսի վատաբախտ դիպվածում վնասը կհասանի իմ պարոնին:

— Բան չկա, գոնե կխելոքանա և կդադարի այդ բաներից: Ցույց տո՛ւր ինձ ախոռը. արի՛ գնանք:

— Ամենեկին. կամի՞ք սպանեցեք ինձ, այնուամենայնիվ հանձնառու չեմ գնալ. ես ձրի չեմ գտել իմ կյանքը, որ հիմարաբար վտանգի մեջ ձգեմ:

Մինչդեռ պ. Մարկոսը խոսում էր ծառայի հետ, և ահա պ. Շաքարյանցը բարկացած, շողիքը բերանից թափելով ներս մտավ:

— Այդ անկարելի է... այդ անհնարին է... չկամիմ ամենեկին տեսանել. այդ ի՛նչ սոսկալի կերպարանափոխություն... կապիկ է միանգամայն: Ափսո՛ս աշխատանքիս, ափսո՛ս սիրելուս, որ զուր տեղը կորավ... երկինք, փուլ արի իմ վերա... երկիր, կուլ տուր ինձ, ո՛հ, մի օգնություն, սիրտս այրվում է... ո՛հ... ո՛հ,— և մի քանի այսպիսի կցկտուր խոսքեր դեռևս արտաբերելով, ընկավ աթոռի վերա ամենեկին ուժաթափ:

Պ. Մարկոսը նայում էր զարմացած: Մառան դուրս փախավ սենեկից, հայր մեր ասելով: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ բանը վատ է, փոքր է մնացել, որ յուրյանց մտքումը դրած խնջույքը դեպի տրտմություն փոխվի, յուր կարգով սկսեց գործ դնել յուր արհեստը, և կանգնելով պ. Շաքարյանցի գլխի տակ, սկսեց մրմնջել մի աղոթք, և երեք անգամ կրկնելով հալի՛ն մեղ՛հ, հալածի՛ն դե՛հ խոսքերը, այլ և մի փոքր ջուր սրսկելով Շաքարյանցի երեսին, զգաստացուց նորան:

Պ. Շաքարյանցը վեր կացավ և կովի նման նայում էր պ. Մարկոսի վերա. հետո սկսեց, մի քանի արաբական խոսքեր արտաբերելով, պտույտ գալ սենեկի մեջտեղում: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ մի աղոթքով բան չդարձավ, բռնեց Շաքարյանցին, նստեցուց բռնությունով աթոռի վերա և սկսեց անգիր կարդալ մի այլ աղոթք, որ ավելի ներգործական էր նորա աչքում: Պ. Շաքարյանցը քնեց... Դեռևս ամբողջված էր նորա շնչառությունը, սիրտը մի առանձին խոռվությամբ բաբախում էր կուրծքի մեջ. երեսի վերա, երբեմն-երբեմն երևում էին ակամա և անզգա ցնցողական զարկողությունք:

«Փա՛ռք աստուծո, — ասաց պ. Մարկոսը, — գոնե՛ քնեց: Արի մի գնամ դորա ախոռը. ի՛նչ կա այդտեղ, որ այս խեղճի լերդը պատահել էր»: Թեև պ. Մարկոսը, զանազան դիվահալած աղոթքներով վահանա-

փակել էր յուր անձը, այնուամենայնիվ հարկավոր համարեց հանել շապիկի տակից մի փայտի կտոր, որ արծաթյա շղթայով կախած էր կուրծքի վերա, համբուրեց և հառաջ գնաց... Նա տեսավ, որ ախոռներից միին դուռը բաց է, ուստի կարծելով, որ այդտեղ պիտո է կատարված լինի դիվահարցությունը, ներս մտավ նորա մեջ: Ախոռի հատակի վերա քարշած էր կավիճով մի շրջանագիծ. նորա մեջտեղում մի ահագին սև կատու թաթերով բռնելով մի գլխատած հավի մարմին, ուտում էր մոմառով: Դորա մոտ դրած էր մի պտուկ: Պ. Մարկոսը մոտեցավ պտուկին, տեսավ որ ջրով լիքն է, շրջեց պտուկը, և ահա նորա միջից դուրս ընկան շղջիկ կուրծքի կարթածև ոսկորը և Հուլիա Պոստրանայի՛ պատկերը:

1 Հարկավոր ենք համարում այստեղ մի փոքր ծանոթաբանել Հուլիա Պոստրանայի մասին: Դա մի աղջիկ է, Մեկսիկոյից, 23 տարեկան. հասակի բարձրությունը 4 ոտնաչափ և 6 ռթաչափ, զարմանալի կանոնավոր կազմվածքի տեր: Կզակի վերա բուսած է երկայն մորուք, որ միավորվում է նորա ընչանցքի և թուշերի մորուքի հետ: Լոնքերը թանձր որպես և գլխի մազը, սաստիկ սև և առանց զանգուրների: Կրծքի մյուս մասերը, որպես և բուր մարմինը, բացի արմուկներից, ձեռքի ակերից և ոտքի զարշապարից, պատած է կարճ մազերով: Կուրծքը սաստիկ կերպարանագործված և լիքը Քթի պնչերը տափական և բարձրված, այնպես որ առիթ են տալիս եղրակացնելու, թե աճառ չկար նոցա մեջ: Բերանը մեծ, շրթունքը դեպի դուրս դարձված: Ներքին ծնոտի վերա կան ատամները ամբողջապես, իսկ վերին ծնոտի ատամներում երևում են պակասությունք: Դեմքի գծագրությունը շուրի նեղրի բնավորություն, բավական փոքր է երեսի անկյունը: Չայնը կանացի է, մանավանդ բարձր ոճերը: Թեև անկրթ է նա, այնուամենայնիվ ունի լավ խելք և հասկացողություն:

Այս աղջիկը, որին շատերի հետ և մենք ականատես եղանք, ավելի նմանություն ունի կապիկ բան թե մարդու, և նայելով զանազան բնագծոների և եվրոպական օրագրերի և լրագրերի խոսքերին, դեռևս մի հատ է ամբողջ երկարզունդի վերա: Անտարակույս մեր ընթերցողներից ոմանք տեսած կլինեն նորան, մինչդեռ գտանվում էր նա 1858 թվականին Պետերբուրգ և Մոսկվա մայրաքաղաքներում:

Այս աղջիկ ծագումը ծածկված է անհայտության վարազույթի տակ: Զե կարելի դրականապես ասել, թե նա պատկանում է արմատակերների մի ցեղին. պատճառ, ունի շատ որակությունք, որով բաժանվում էր նոցանից: Զկամի՞ք այստեղ երկարաբանել մեջ բերելով այդ զանազանության ապացույցները, չկամի՞ք նույնպես հիշել այն բուր խոսք ու գրույցը այս աղջիկ մասին, այլ միայն դնում ենք այստեղ այն, ինչ որ մե՛ծ մասով ընդունելի է եղած և որ երևում է ավելի ստույգ:

1830 թվականին, արմատակերների ցեղից մի քանի կանայք կոպալից, գնացին սարի տակ լճի մեջ լվացվելու: Յուրյանց տեղը վերադառնալով նկատեցին, որ չկա յուրյանց մի ընկերը: Շատ որոնեցին, շատ հարց ու խնդիրք արեցին, բայց բոլորը զուր եղավ, և ամենեքին հավանեցան կարծել, որ խեղդված լինի ջրում: Վեց տարի հետո այս անցքից մի հովիվ յուր ուլխարները սարերում արածեցնելու ժամանակ, մի քարայրի միջից լսեց մի ձայն, որ համարեց մեկսիկացու ձայն: Նա սկսեց որոնել ձայն տվողը և գտավ. նա էր կորուսած հնդկական աղջիկը: Սա պատմեց, թե լվացվելուց հետո, մոլորվելով սարերի մեջ, ընկել էր արմատակերների մի այլ ցեղի ձեռք, որ այսքան ժամանակ արքե-

Այս բաները մեծ զարմանք բերեցին պ. Մարկոսի վերա, բայց չկարողացան դրականապես պատասխանել նորա հարցասիրութեանը, թե ի՞նչ գիպվածով հատկապես ընկել էր Շաքարյանցը այդ վիճակի մեջ: Շաքարյանցի ծառան դրսումը կանգնած զարմանում էր պ. Մարկոսի քաջասրբությունից վերա, որով նա համարձակվել էր ներս մտանել մի բնակութեան մեջ, ուր ստեպ հավաքվում էին փերիններ և դևեր:

Պ. Մարկոսը, թողնելով յուր հետաքրքրությունը, ներս մտավ Շաքարյանցի սենյակը, ուր քնած թողել էր յուր բարեկամը: Սա զարթեցավ պ. Մարկոսի ներս մտանելուց. առատ քրտինքը թափվում էր նորա ճակատից, և ամենևին չիմանալով յուր գլխից անցածը, համարեց, թե նոր է գալիս պ. Մարկոսը: Այս պատճառով վեր կացավ տեղից և կամեցավ, հառաջ գնալով, ողջունել յուր բարեկամը. բայց պ. Մարկոսը հառաջեց խոսել:

— Ի՞նչպես է այժմ առողջութունդ, ես, ճշմարիտն ասեմ, շատ վախեցա...

— Երևի թե առավոտուն վաղ մարդ ուղարկելուս պատճառով: Օրհնած հոգի, ո՞չ ապաքեն տոմսակումս գրել էի հրավիրելուս պատճառը. փառք աստուծո. ի՞նչ վախենալու բան կա. պիտո էր ուրախանալ:

— Սև ուրախութուն կգար քո գլխին, եթե չէի կարդացել... ի՞նչ օր էին ձգել քեզ քո բարեկամքը. հավատա՛, Շաքարյանց, դու մի օր հանկարծ կմեռանիս և հոգիդ բաց աչքով կմատնես, որ կերակուր լինի սատանայի: Մի՛թե ամոթ չունիս. դու քրիստոնյա մարդ ես. ի՞նչպես կարելի է սատանայական բաներով պարապիլ...

Պ. Մարկոսի այս բաները խոսելու ժամանակ, Շաքարյանցը ընկավ մի տխուր մտածության մեջ: Երազի նման հիշում էր յուր ախոռից ներս

լի էր նորան վարվելով բռնակալի պես: Բայց տեղը, ուր գտել էր հովիվը այդ կնոջը, քանի հարյուր մղոնով հեռի էր մարդկային բնակութենից և գտանվում էր այնպիսի կողմում, ուր լիք էին կապիկներ և արջեր: Այդ միջոցին կերակրում էր նա մի երկու տարեկան աղջիկ, որին շատ սիրում էր, թեև հավատացնում էր, թե ինքը չէ նորա մայրը, այլ գտանելով նորան անհոգ և անխնամ, դարձան էր տանում: Այդ աղջիկը անվանեցին Հուլիա Պոստրանա, և յուր մայրացուի մահից հետո գրեցին նորան Ուլտայի գավառապետի գերդաստանի մեջ, որպես աղախին: Այստեղ մնաց Հուլիան մինչև 1854 թ. ապրիլը և հետո գնաց դեպի Միացյալ Նահանգները: Այդ օրից սկսեց նա երևել Միացյալ Նահանգների մեծ քաղաքների մեջ և ամենայն տեղ զրգոնց բծիչկների և բնագետների հետաքրքրությունը: Երբ որ Ամերիկայում բավական տեղ երևել էր, ապա եկավ նվրոպա, համարյա թե յուր վերա դարձուց բոլոր մայրաքաղաքացիների ուշադրությունը: Մտա իբր վեց, յոթն ամիս մնաց Պետերբուրգ և Մոսկվա մայրաքաղաքներում. հետո ճանապարհորդեց դեպի Գերմանիա: Նորերումս ուսու օրագրերը հրատարակեցին նորա վերադարձը դեպի Պետերբուրգ, ուր երևում էր բազմություն մի Ալբինոս կնոջ և մի 30 բթաչափ գաճաճի հետ:

վազելը և պ. Մարկոսին տեսանելը: Հավաստելու համար, թե այդպե՞ս էր արդյոք, կամեցավ հառաջ ուրանալ այն խորհրդով, որ եթե պ. Մարկոսը ստուգապես տեսել էր ամենայն բան, ապա ինքն ևս խոստովանելու էր բոլորը. այս դիտմամբ կտրելով պ. Մարկոսի խոսքը, ասաց.

— Եղբա՛յր, ինչե՛ր ես խոսում. ի՞նչ դև, ի՞նչ աղոթք, ի՞նչ բան. խելքդ գլխի՞դ է թե ոչ:

— Իմ խելքս գլխիս է, բայց քոնը եկա՞վ թե չէ. մի ժամ հառաջ խելազարվել էիր ախոռից ներս վազելով, այնպես, որ քեզ հանգստացնելուց հետո, ստիպվեցա գնալ և հարցասիրել քո խելադարության պատճառը: Ախոռը ներս մտա, տեսա մի մեծ շրջանագծի մեջ, մի սև կատու, որ լափում էր մի գլխատած սև հավի մարմին, տեսա մի ջրով լիք պտուկ. բայց ասա՛ խնդրեմ, մի՛թե Հուլիա Պոստրանայի պատկերը ևս անհրաժեշտ առարկա է դուրսության մեջ, որ շղջկի ոսկրի հետ միասին դրել էիր ջրով լիք պտուկի մեջ...

— Մի՛թե դու մի բան տեսար,— կտրեց խոսքը պ. Շաքարյանցը:

— Եղբա՛յր, ես կույր չեմ, և ինչ որ մարդկային աչքով կարելի է տեսանել, միշտ տեսանում եմ: Ի՞նչպես շտեսա Պոստրանայի պատկերը, և դեռ ևս ներկով նկարած:

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ես այժմ հասկանում եմ,— ասելով զարկեց երկու ձեռքով ճակատին:

— Ես խաբվել եմ... ափսո՛ս և հազար ափսո՛ս, այդ մի հիմարություն է եղել, երևի թե դրացուս կողմից, որովհետև նա նկարել գիտե... այո՛, նորա բանն է, անիծածը երեկ երեկոյան երևի լսել է իմ ձայնավոր խորհրդածությունը իմ հետ, և այդ բանը բերել է իմ գլուխը: Փուլթ չէ, դրացի՛, ես մի օր քո դռան առաջև ևս կշոքեմ...

— Ասա՛, խնդրեմ, ի՞նչ խորհուրդ ունի այս բոլորը. ես ոչինչ բան չեմ հասկանում. և քո ընթացքը, ախոռի հանդերձանքը, այժմյան խոսակցությունդ, իմ համար, եգիպտական առեղծվածներից (հանելուկներից) անցան:

— Պարո՛ն Մարկոս, հոգի՛ս, դու գիտես, որ ես քեզ հոգուս պես սիրում եմ և քեզանից երբեք մի բան ծածկած չեմ, ուրեմն լսիր և այս գաղտնիքս, որ ոչ ոք չգիտե, և առաջինը դու պիտո է լինես, որ իմանաս: Ես քո բարեկամության վերա երկբայություն չունիմ, ուստի և անկասկած կարող եմ հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը, որովհետև ճակատագիրք այսպես է բերել, որ դու իմանայիր նորան: Փուլթ չէ, դու ևս մի կարողացող մարդ ես, այսօր դարձիր և խոստովանահայր, ի՞նչ կա որ:

Պ. Շաքարյանցը, այս յուր հառաջաբանով, այլև ձեռնների և դեմքի շարժվածքով մի այնպիսի ձև ցույց տվեց պ. Մարկոսին, որ սա կարծեց, թե նորա հավատալու գաղտնիքը մի քաղաքական մեծակշիռ բան է, վասն որո պ. Մարկոսը, պատրաստվելով լսել, ավելորդ չհամարեց վերստին հավատացնել պ. Շաքարյանցին, յուր դեպի նա անկեղծ բարեկամությունը:

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ,— ասաց Շաքարյանցը,— ես գիտեմ քո բարեկամությունը, և այդ էր պատճառը, որ հոժարեցա հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը, լսի՛ր ուրեմն:

— Մի քանի ժամանակ է, որ երազում մի գեղեցիկ աղջիկ տեսանելով, սիրահարվել էի նորա վերա, այնպես, որ ո՛չ ցերեկս ցերեկ էր, ո՛չ գիշերս գիշեր: Եթե միայն մնում էի տանս և ընկնում էի մտածություն մեջ, հանկարծ մի շարժողութենից, մի աղաղակից դուրս գալով այդ խոր մտածության միջից և աչքս դարձնելով դեպի այն կու՛մը, որտեղից լսել էի աղաղակը կամ շարժողության ձայնը, այն սիրած աղջիկս, ուրվականի պես երևում էր աչքիս և անհայտանում դարձյալ: Շատ մտածեցի, շատ որոնեցի մեր քաղաքի մեջ, թե կա՞ր արդյոք այդպիսի մի աղջիկ. ճշմարիտն ասեմ, եթե լիներ, այնուհետև ամենայն ջանք պիտո է գործ դնեի, այդ աղջիկը ինձ կին խնդրելու, որովհետև ինձ թվում էր, թե ստեղծված եմ միմիայն նորա համար, և միմիայն նորա հետ ամուսնանալով, կարծում էի, թե կարող էի երջանկանալ: Բայց բոլոր իմ հարց ու խնդիրս, բոլոր աշխատությունս գուր կորան. իսկ աղջկա պատկերը ասես թե բեռնել էին աչքիս, որովհետև աչքերս այս կամ այն կողմը ձգելու ժամանակ, անդադար տեսանում էի նորան: Թուլացա, մաշվեցա. մարդու հետ խոսելու ժամանակ, շատ անգամ չհասկանալով նորա խոսածը, որովհետև միտքս թռչում էր այն աղջկա քամակից, ամենևին մեքենաբար պատասխանում էի մի անորոշ բան, ո՛չ ստորասական և ո՛չ բացասական, այն խորհրդով, որ դիմացս կանգնած մարդը հակառակախոսություն պատճառը չգտանելով, թողուր ինձ հանգիստ: Ամենայն ջանք գործ էի գնում հեռի փախչել որևիցե ընկերակցութենից. այն մարդիկը, որ հառաջ շատ սիրելի էին ինձ, այժմ դարձել էին իմ աչքում փոխողական փոշի. նոցա իմ մոտ ներս մտանելը ատելի էր ինձ, որովհետև ընդհատվում էր իմ մտածությունը. ես երջանիկ էի, մինչև անգամ, միմիայն երևակայելով այն հրեշտակային պատկերը: Ահա այսպիսի հոգեմաշ հանգամանքների մեջ կորուսի բոլոր հոգեկան և մարմնական կարողությունքս, փոքր էր մնացել որ մահի՞ճ ընկնեի:

— Անցյալները... մի օր, քաղաքից դուրս գնացած լինելով, մի ծա-

ռաստանի մեջ ման գալու ժամանակ, հանկարծ, ծառերի քամակից տեսանում եմ այդ աղջիկը, որ կանգնած, կամենում է բռնել մի թիթեռնակ: Ինձ թվեց, թե աչքիս է երևում... շփում եմ ճակատս, սրբում եմ աչքերս, որպեսզի, եթե երևույթ է այդ, ապա արյունը երակներումս ընթացք ստանալով, անհետանա այդ երևույթը... բայց ահա զարմանք... աղջիկը նույն դրություն մեջ, կանգնած ոտքի մատների վերա և պարզած աջ ձեռքը, աշխատում է բռնել մի մեծ թիթեռնակ, որ նստած մի թուփի վերա, շարժում էր յուր պայծառ, ծաղկանկար թևերը: Մի անգամ դարձյալ սրբում եմ աչքս... և դարձյալ տեսանելով նորան վագում եմ դեպի նա... բայց, ավա՛ղ... աղջիկը մի զարհուրալից երկյուղ ցույց տվող ձայն արձակելով, անհայտացավ ծառերի քամակում: Շատ որոնեցի նորան անտառի մեջ, այնուամենայնիվ չկարողացա գտանել: Այն բանից հետո, սերը, առավել և առավել զորացավ իմ մեջ, որ հալումաշ արեց ինձ. թվում էր, թե մի վերք գոյացել էր սրտումս և ճարակում է սորան: Քունը իսպառ փախավ աչքիցս. օրը ինձ տարի էր թվում. վերջապես, զրկվելով ամենայն բարեհաջող հույսերից, մտածեցի գործ դնել իմ գերմարդկային զորությունը... Ես հառաջ ևս կարող էի այդ բանը առնել, բայց չէի կամենում, հուսալով, որ առանց դորան ևս կարող եմ մի բան իմանալ: Քանի օր էր արդեն, որ վճռել էի կատարել մի մեծ վճկական արարողություն, բայց մնացել էր այդ իմ դիտավորությունը անկատար, չգտանելով մի բոլորովին սև հավ, որ անշուշտ հարկավոր էր. մյուս այլ բաները վաղուց պատրաստել էի: Երեկ երեկոյան, սպասավորս գտել էր մի այդպիսի հավ, և այնպես ուրախ էի դորա վերա, որպես թե այդ հավի մեջ տեսանում էի այն գեղեցիկ օրիորդը, որ խելքս առել էր գլխիցս: Ուրախ ուրախ ման էի գալիս դուռումը ամբողջ գիշերը. լուսնի արծաթափայլ ճառագայթները խաղում էին տանս պատուհանի ապակիների հետ: Կապույտ երկինքը զարդարված անհամար գոհարներով, ասես թե, ուրախակից էր լինում ինձ. մեղմիկ քամին ողջունում էր ծառերի ամեն մի տերեք, այս բոլոր բանաստեղծական հանգամանքները այնպես վառեցին ու բորբոքեցին հոգիս, որ չկարողացա զսպել սրտիս խորհուրդը, որ եռած ջրի նման վեր ու վայր էր լինում իմ մեջ: Սկսեցի բարձր-բարձր խոսել իմ հետ, կատարելի վճկական արարողությանս մասին: Զայնավոր մտածությունք էի առնում և նկարագրում էի այն օրիորդը, որ անշուշտ համարում էի հավերժահարսն:

— Երբ որ ամենայն բան խոսել էի և մի փոքր հանդարտել էի, թափելով սրտիս ուրախության ավելորդը, լսում եմ ահա, որ մի մարդ, պարսպի մյուս կողմից ծիծաղում է բարձրաձայն: Ես ամբոխվեցա, որովհետև իմ բոլոր խոսակցությունքը անտարակույս պիտի լսած լինեիր այդ

անպարկեշտ մարդը: Վեր ելա պարսպի վերա, կամելով տեսանել թե ո՛վ էր այն, և ահա ոչ ոք չկար... բայց... արդարացի կասկած ունիմ դրացուս վերա, որի հետ անցյալները կովել էի մի մտրահամի համար:

— Գնալով անկողին մտածեցի հոգ տանել և մեր կատարելի խընչույքի վերա, որովհետև երջանկություն ասացալը ոչինչ հարգ ու արժանավորություն չունի, եթե փակվում է միայն մի մարդու մեջ, և եթե այդ մարդը չէ կարող ուրիշները ևս հաղորդել նորան: Գիշերը, երազում տեսա իմ հավերժահարսը, որ, մի բարակ բատիստյա շապիկով, դուրս էր գալիս գետից: Ջուրը թացացնելով նորա շապիկը շինել էր բոլորովին թափանցիկ, և այդ պատճառով աչքերս վերստին կախարդվեցան նորա գեղեցկութենից...

— Այսօր առավոտ ուղարկեցի քեզ այն տոմսակը, որ ստացար. իսկ ինքս գնացի ախոռ կատարելու իմ վճկական արարողությունը: Այդ դյուրությունյան խորհուրդը այն էր, որ անմաքուր ոգիների միջնորդությամբ կանչել իմ գեղեցկության գաղափարի ուրվականը, որ անտարակույս պիտի երևեր ինձ, յոթն ջրհորի ջրով լցրած պտուկի մեջ, և հարցանեի նորանից, նորա ո՛վ և ի՛նչ լինելը:

— Քեզ արդեն հայտնի է, որ ես շատ անգամ կատարել եմ և ավելի ծանր գործեր, այս պատճառով ոչինչ տարակույս չունի իմ հառաջադիմության վերա: Հանկարծ, մինչ բոլոր արարողությունը կատարած, մեծ և անզովանալի փափագով աչքս ձգում եմ պտուկի վերա, երևում է ինձ մի կերպարանք, որ սատանա լինելու համար, միմիայն կտտոշ շուներ գլխին: Ես նայում եմ դարձյալ, երևում է նույն կերպարանքը, և ինձ թվեցավ, թե այդ կերպարանքը ժպտում էր... բայց այնպես ահարկու էր նորա տեսիլը, որ մահու սարսափ բերեց վերաս: Իմ գեղեցիկ օրիորդի ուրվականը կանչելը և այդ հրեշի ինձ երևելը ապացուցանում էր, թե օրիորդը, որի վերա սիրահարված էի, արդարև ադամորդի չէր, որ խայտառակելով իմ թեթևամտությունը, երևել էր ինձ այդ դիվական կերպարանքով, դեռ ևս ծիծաղելով իմ վերա... Այստեղ կորուսի ևս ինձ... գիտեմ միայն, որ ներս վազեցի... բայց թե ի՛նչ էր պատահել այնուհետև, դու պիտո է ինձանից լավ իմանաս, որովհետև ներկա էիր:

Պ. Շաքարյանցը այնպիսի անկեղծ ոգևորությամբ խոսեց այս բաները, որ պ. Մարկոսը շարժվեցավ: Նորա երեսի մեռելատիպ կերպարանքը, վշտահար աչքերը, դողդոջուն ձայնը և հեկեկանքից ընդհատված կարճ և արագ շնչառությունը — այս բոլորը միանալով կազմում էին արգարև մի տխուր և սրտաշարժ ներգաշնակություն:

Պ. Մարկոսը աշխատելով այս խավար մտածության ամպերը ցրվել յուր բարեկամի գլխից, ասաց.

— Ես, մտանելով ախոռը, զննեցի քո արարողության համար պատրաստած բաների մնացորդը և տեսա մի ջրով լիք պտուկի հատակում Հուլիա Պոստրանայի պատկերը, որ ձեռքով և բավական կոպիտ նկարած էր. հանեցի և ձգեցի նորան հատակի վերա...

— Ի՛նչ բան ունի այդ հրեշի պատկերը իմ պտուկի մեջ, ո՞ր սատանան ձգել է նորան այստեղ, և մի՞թե ճշմարիտ է այդ, մի՞թե ես երկյուղ կրելով այդ հիմար պատկերից, անկատար թողեցի իմ արարողությունը, որ գուցե հասուցաներ ինձ իմ նպատակիս:

Պ. Շաքարյանցը, այս խոսքերը ասելով, սկսեց երեխայի պես լալ և գլուխը ծեծել ձեռներով: Նա մտածում էր, որ եթե կիսակատար շթողուր յուր վճկական արարողությունը, ապա երևելու էր նորա հավերժահարսը և ինքը հասանելու յուր փափագելի նպատակին: Պ. Մարկոսի կարեկցությունը ստացավ մի գործունյա բնավորություն: Նա մտքումը դնելով անպատճառ գտանել այդ օրիորդը, որի համար խելքը թռուցել էր պ. Շաքարյանցը, խնդրեց սորանից նկարագրել այդ օրիորդը:

Պ. Շաքարյանցը թեև բանաստեղծ չէր, թեև շուներ մի առույգ և կայտառ հոգի, մի կենդանի լեզու, այնուամենայնիվ, այս դիպվածում, այնպես խոսեց, որ, ասես թե, նորա բոլոր շարժողությունքը, դեմքը, աչքերի փայլը, ձայնը, և այլն, և այլն, ամենեքին յուրյանց համար ջոկ-ջոկ լեզու դարձած խոսում էին պ. Շաքարյանցի փոխանակ: Նա հայտնեց, թե օրիորդը բարձրահասակ է, սպիտակ, մազերը շիկագույն, աչքերը պարզ երկնագույն, շրթունքը կարմիր, որի երեսը նմանեցնում էր թավիշի-իրանը շատ կանոնավոր, կուրծքը կատարելապես կերպարանագործված և պարարտ, իսկ հագուստը վերջին — ամենանոր ձևով, որ կրում էին Փարիզում: Պ. Շաքարյանցը կարծում էր նույնպես, թե այդ օրիորդը պիտո է գեղեցիկ և սուր ձայն ունենա, նա եզրափակում էր այսպես նորա աղաղակից, որ արձակել էր անտառի մեջ, պ. Շաքարյանցի երևելու ժամանակ:

Պ. Մարկոսը, այս բոլոր նշանները գրելով յուր ծոցի տետրակի մեջ, խոստացավ ամենայն հնար գործ դնել, ամենայն հարց ու խնդիր անտես չառնել, այդ օրիորդը գտանելու համար, եթե միայն կար արդարև մի այդպիսի օրիորդ յուրյանց քաղաքում:

Երբ մի փոքր հանդարտել էր պ. Շաքարյանցը, պ. Մարկոսը խնդրեց մի բաժակ արաղ և մի փոքր նախաճաշիկ: Նա ասում էր, որ այդ կամրացնե պ. Շաքարյանցի թուլացած գորությունքը: Արդարև մի ըոպե հոգի առնելուց հետո, երկու սրտակից բարեկամների խոսակցությունը ստացավ բոլորովին այլ ուղղություն:

— Այժմ խոսենք մեր խնջույքի մասին, — ասաց պ. Մարկոսը, արադը խմելուց հետո, ցած դնելով բաժակը:

— Խոսենք, եղբա՛յր, խոսենք, — պատասխանեց պ. Շաքարյանցը մեքենաբար, ցանկանալով մոռանալ անցած գնացածը:

— Քո պատրաստության մեջ ես տեսնում եմ թերությունը, — շարունակեց պ. Մարկոսը, — եզրակացնելով այն ծանոթութենից, որ տվեցիր ինձ այսօր քո կարճատև տոմսակով: Դու մոռացել ես հոգալ, նախ, ոտմ, երկրորդ, անգլիական ճին, երրորդ, կոնյակ, չորրորդ, սարեպտի բալասան, մյուս ինչ որ հոգացել ես, լավ է: Բայց այսբան պիտո է իմանալ, որ ուրախությունը ուրախություն չէ լինում, եթե նորա շինվածքը, հաստատ պահող հիմքերը չկային, այն չորս տեսակ ըմպելին այնպիսի սյուններ են, որոնց վերա կարելի է ուրախության պալատներ ևս շինել:

— Եղբա՛յր, ների՛ր, մոռացել եմ. մի գուցե այդ բանը վերագրես իմ ժլատությանը. ես իսկույն կհոգամ, և շնորհակալ եմ, որ ասացիր, թե կարող էի ես ևս միտք բերել, բայց այսպիսի շփոթության մեջ... գուցե մոռանայի ևս: Շատ ստույգ է, թե ոչինչ բան այնպես հիմնավոր չէ, ինչպես միաբան խորհրդով կատարվածը. և ահա ես իսկույն կհոգամ ինչ որ պակաս է. է՛յ, Սարգի՛ս:

Սարգիսը Շաքարյանցի սպասավորն էր, որ իսկույն երևեցավ յուր պարոնի ձայն տալու վերա:

— Տե՛ս, ի՛նչ է ասում պարոնը, — շարունակեց Շաքարյանցը ծառային, ցույց տալով պ. Մարկոսի վերա, — իսկույն պատրաստիր ինչ որ կհրամայե բեզ:

— Երկու շիշ Յամայկայի լավ ոտմ, երկու շիշ կոնյակ, երկու շիշ անգլիական ճին և երկու շիշ սարեպտի բալասան, — իսկույն կցորդեց պ. Մարկոսը:

Սարգիսը գլուխ տվեց և դուրս գնաց:

Պ. Շաքարյանցը շարունակեց.

— Ուրիշ ի՛նչ այնպիսի բաներ կային, որոնց վերա պիտո է խոսել:

— Դու գրում էիր, թե պիտո է խորհուրդ կատարել, ո՛վին հրավիրել և ո՛վին ոչ, — պատասխանեց պ. Մարկոսը:

— Այ՛ո՛, այդպես: Ես շինել եմ ահա մի ցուցակ, որի մեջ գրել եմ մեր հրավիրելի բարեկամների և ծանոթների անունները:

— Կարդա՛ տեսանեմ:

Պ. Շաքարյանցը հանեց սեղանի վերայի թղթերի տակից, որ խառնիխուռն ընկած էին, մի թերթ թուղթ և սկսեց կարդալ:

— Ուրեմն բոլորը տասն մարդ, — ասաց պ. Մարկոսը, — մեղանով կլինի տասներկու. առաքելական թիվ է, խորհրդավոր է: Միայն գիտե՛ս, ես այդ մարդերից մի քանիսին չեմ ճանաչում, իսկ այսպիսի հրավերի ժամանակ, հարկավոր էր որ վերահասու եղած լինեինք դոցա բոլորի բնավորությանը, որովհետև առանց այսպիսի խտրության, հանդիպողին հրավիրել, իմ կարծիքով, հիմարություն է: Նախ, այն պատճառով, որ մեր խնջույքի մեջ կարող էր մի անախորժ դիպված հառաջանալ, պատճառված որեւիցե հիմարութենից. երկրորդ, զանազան խոսակցությունք ծագել, որ ընդդեմ էին մեր ուրախությանը ոգևորված ընկերության ուղղությանը: Պատահում են մարդիկ, որ առանց ուշադիր լինելու տեղին, հանգամանքներին և պատշաճին, փիլիսոփայություն է, որ առնում են և այդ կերպով զխացավություն պատճառելով ներկա գտնված մարդերին, արդեն հերիք պատճառ են դառնում, որ նոցա հոգին ուրախութենից դեպի տրտմություն փոխադրվի: Եվ ճշմարիտը պիտո է ասել, ուրախության մեջ ի՛նչ հարկավոր են ուսումնական խոսակցությունք. մարդը ուրախանալու ժամանակ պիտի մոռանա յուր անձը, յուր որպիսությունները, յուր շրջակայքը և հանգամանքները, որ ուրախությունը համ տա նորա բերանին: Խոսքը մեր մեջ մնա, մարդը այդպիսի ժամանակ պիտի մի փոքր անասնանա... կարծեմ, դու ևս ընդդեմ չես այս իմ կարծիքին:

— Քո ասածը զուտ ճշմարտություն է, ի՛նչպես կարելի է ընդդիմանալ նորան, ամենայն ժամանակ ուսումնականություն հա ուսումնականություն անտանելի է, մարդու գլուխ կճաքեցնե. մյուս կողմից ի՛նչ մի մեծ վնաս է, եթե մարդը երբեմն երբեմն անասնանա նույնպես. հավատա՛ ինձ, անասունի կյանքը մեր կյանքից շատ վատ չէ աշխարհի երեսին:

— Դու ևս ճշմարիտ ես խոսում:

— Բացի դորանից, մարդը ինչո՞վ է զանազանվում անասուններից և ի՛նչ բանով գերազանց է քան թե անասունը, մի՞թե նորանով, որ խելքները և ուսումնականքը գոռում են, թե մարդը բանականություն ունի, թե նա մի բարոյական էակ է և այլն և այլն. ամենեին ոչ: Մարդու զանազանությունը և գերազանցությունը անասուններից այն է, որ անասունը խմում է այն ժամանակ միայն, երբ ծարավի է. իսկ մարդը և ծարավի չլինելով կարող է բաժակներ դատարկել: Անասունը խմում է միայն լոկ ջուր, իսկ մարդը, ցույց տալով յուր մեծությունը և անասուններից գերազանցությունը, խմում է ոգիավոր հեղանյութք, երբեմն 30° և երբեմն ավելի բարձր աստիճանի: Արի՛, ճշմարիտը խոստովանեք, պ. Մարկոս, մի՞թե մարդը ևս մի տեսակ անասուն չէ. բայց մեր թշնա-

միջը, այն ուսումնական անվանված հիմարքը, պիտի ասեն, թե մարդը բանական հոգի ունի, մարդը խոսում է և այլն: Նախ, ո՛վ է տեսել այդ հոգին, մարդու վիզը որ կտրես, ո՛չ ապաքեն այնպես մեռանում է, ինչպես այն սև հավը, որ տեսար ախոռումս. երկուքի ևս մեռելությունը միևնույն է, երկու դիպվածում ևս մահ, և ո՛չ ոք մինչև այժմ չէ տեսել, մարդու մեռանելու ժամանակ նորա հոգու դուրս գնալը մարմնի միջից: Երկրորդ, մի՞թե անասունքը բան չեն հասկանում: ապա, թե մարդ ես, է՛ր ան գիտնիցը մի քար և տես թե քեզնից ոչ շատ հեռի նստած ճընճ-դուկը, ագռավը, կամ շունը կապասե՞ն, որ դու զարկեիր նորանց: Եվ ի՞նչ տեղից դիտենք, որ այդ անասունքը չեն խոսում միմյանց հետ յուրյանց լեզվով, մեր նոցա լեզուն չհասկանալուց կարելի՞ է եղբայրակել նոցա անբանությունը, ոչ ապաքեն մեր խոսածը ևս նոցա համար այնպես անհասկանալի է, որպես նոցանը մեր համար: Այդ փիլիսոփայությունքը և դիտությունքը խաբեբայությունք են: Գոնե, իմ կարծիքով, վերին աստիճանի փիլիսոփայությունը այն է, որ մարդու փորը կուշտ լինի, ըմպելիքը առատ, օրը ուրախ, սիրական կինը կողքումը: Եթե, սորաեից ավելի, կա մի երջանկություն, ասա, ընդունեմ:

— Ինչ որ ճշմարիտ է, ճշմարիտ է. սիրելի Շաքարյանց, ուրեմն համաձայն ես ինձ, որ պիտո էր ընտրություն առնել հրավիրելի մարդերի մեջ:

— Ամենևին համաձայն եմ, և այդ պատճառով ևս խնդրել եմ քեզ իմ մոտ. արի՛ նստենք և կատարենք մեր գործը:

— Շատ բարի, բայց, ինչպես ասացի, այդ մարդերից շատերը անժանոթ են ինձ: Արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինելու, եթե այդ խորհուրդը կատարելնք պ. Մանթուխյանցի ներկայությամբ. նա դոցա բոլորին ճանաչում է, և բարեկամ լինելով մեզ, իհարկե ճշմարիտը կասե մեր օգտի համար:

— Հայտնի բան է, այդ լավ էր, բայց ցավը այս է, որ նա հազիվ թե ժամանակ ունենա. նորա պարապմունքը կներե՞ն արդյոք ժամանակ կորուսանել այս խորհրդակատարության վերա:

— Դա ի՞նչ մի երևելի գործ ունի, ի՞նչ մի արքունի պաշտոնի տեր է. որ չկարողանար բարեկամների համար մի քանի ժամ հետ դնել յուր պարապմունքը:

— Ըշմարիտ է, նորա բուն գործը մի երևելի բան չէ, ինչպես քեզ ևս հայտնի է, և նա այնպիսի մարդ է, որ ոչ թե մի քանի ժամ, այլև օրեր պարապու էր գո՞հ բերել յուր բարեկամներին. բայց ի՞նչ առնես, այս բոպե՛ն նա այնպիսի դրություն մեջ է, որ ժամանակը շատ թանկ արժեք ունի: Ես քեզանից գաղտնիք չունիմ.— հավելացրեց պ. Շաքարյանցը,

բարեկամաբար զարկելով պ. Մարկոսի ուսին,— և հույս ունիմ, որ դու այնքան խորհրդապահ կլինիս, որ ոչ ոքի շասես այն գաղտնիքը, եթե երդում տալով հավատալի քեզ:

— Երեք հարյուր տասն և ութն հարապետների նզովքը գլխիս լինի, եթե մի մարդու ևս հայտնեմ այդ բանը,— ասաց ջերմ-ջերմ պ. Մարկոսը:

— Լսի՛ր ուրեմն, պ. Մանթուխյանցը շուտով այնպես հարուստ կդառնա, որ Բոթլիդը կոպեկ շարժե նորա առաջև:

— Ի՞նչ ես խոսում:

— Լսի՛ր, նա պարապում է ալքիմիայով...

— Ի՞նչ ասել է ալքիմիա, խնդրեմ հասկացրու,— վեր առեց շուտով պ. Մարկոսը:

— Դա մի գիտություն է, որ ուսուցանում է հասարակ մետալները, զոր օրինակ, երկաթը, պղինձը, անագը և այլն, ազնվացնել, այսինքն ոսկի և արծաթ փոխարկել նորանց:

— Մի՞թե կարելի է այդպիսի բան:

— Անտարակույս. հարկավոր է միայն լավ ուսանել ալքիմիան:

— Ըշմարիտ, առաջին անգամ լսում եմ այդպիսի բան:

— Ապա ի՞նչ էիր կարծում, սիրելիս: Ալքիմիան քո կարդացած բաների նման չէ. ի՞նչ քո կարդացած, և իմ թալիսմաններին ևս նման չէ. դա մի ջոկ բան է...

— Ի՞նչ տեղից է այդ գիտությունը, և ի՞նչպես ուսել է Պ. Մանթուխյանցը:

— Թե ի՞նչ տեղից է այդ գիտությունը, երկար կլինի պատմել, մանավանդ ես ևս հաստատ չգիտեմ, թե և միանգամ պատմել է ինձ պ. Մանթուխյանցը, իսկ թե ի՞նչպես հասել է նա այդ գիտությանը, այդ բանը մի գաղտնիք է, որ ինձ ևս չէ բացել:

— Տարակույս չկա, որ շատ թե փոքր տեղեկություն ունիս այդ գիտության վերա, գո՞նե այնքան պատմի՛ր ինձ, որքան գիտես, հետո ևս ինքս ման կգամ գրքերի մեջ:

— Դու զուր տեղը մի՛ որոնիր քո գրքերի մեջ, ոչինչ գտանելու չե՛ս. իսկ թե շատ խնդրում ես ինձ, ուրեմն ես ցույց կտամ քեզ մի թուղթ, որի վերա գրած է Մանթուխյանցը մի քանի ծանոթությունք ալքիմիայի մասին: Նա տվեց ինձ այդ թուղթը հավատացնելու համար ինձ, թե կա մի այդպիսի գիտություն և թե շատ խելացի մարդիկ եղած են դորա սպասավորք:

— Աստուծո սիրուն, ցույց տուր ինձ այդ թուղթը, ես շատ ուրախ կլինիմ և շատ շնորհակալ, և դորա փոխանակ կտամ քեզ մի գրչագիր 10*

ազոթագիրք, որի գորութեանը չեն դիմանում ոչ թե հասարակ դեերը, այլև բեհեղեբուրը, բելիարը և սատանան իսկ:

Պ. Շաքարյանցը վեր կացավ տեղից և գնալով մյուս սենյակը, բացեց պահարանը և սկսեց որոնել: Նորա պահարանի անկարգութունը անցել էր օսմանյան սուլթանի կանանոցի անկարգութենից, և, ինչպես ասում է ռուսաց առածը, սատանան ոտը կկտորեր մտանելով այդ անկարգ պահարանի մեջ: Գրչագիր ախտաբանների, ուրբաթագրքերի, կարմիր թանաքով գրված մագաղաթների թիվը համարը չկար, բոլորը խառն ի խուռն ծալված ճնշված, որը առանց երեսի, որի թերթերը ցիրուցան, որը ցեցակեր. մի խոսքով, բաբելոնյան խառնակութուն: Ահա այս պահարանի մեջ սկսեց որոնել Մանթուխյանցի, ալքիմիայի մասին տված, ծանոթաբանութունքը:

Պ. Մարկոսը, մնալով մյուս սենեկում, կամաց, քթի տակից, երգում էր մի մեղեդի:

Պ. Շաքարյանցը երկար որոնելուց հետո գտավ Մանթուխյանցի գրչագիրը և ինքնաբավական կերպով եկավ մյուս սենյակը, ուր պ. Մարկոսը երգում էր յուր մեղեդին:

— Գտա, գտա,— կանչեց Պ. Շաքարյանցը:

— Տնաքանդ, խոսելու ժամանակ չէ, բե՛ր կարդանք,— իսկույն պատասխանեց պ. Մարկոսը:

— Առ, կարդա՛, բայց ձայնով, ես ևս կամիմ լսել, որովհետև մոռացել եմ դորա բովանդակութունը,— ասաց պ. Շաքարյանցը, տալով թուղթը պ. Մարկոսին:

— Այնպես կարդամ, որ հիանաս,— պատասխանեց պ. Մարկոսը ջերմութեամբ: Եվ արդարև նորա անդադար նարեկ կարդալը շատ ձեռնըտու էր եղել նորան ընթերցանության մեջ վարժվելու:

Պ. Շաքարյանցը նստավ յուր բարեկամի մոտ:

Պ. Մարկոսը սկսեց կարդալ:

«ՄԱՆՈՒԹԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼՔԻՄԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ՔԱՂՎԱՍ ՄԻ ՉԻՆ ԿՐԶԱԿՐԻՑ, Այդ գրչագիրը գրված էր Ուռհա քաղաքում հայոց Ռի՛Ը թվականին: Ձեռս երթայ գիրս մնայ, տկար մարմինս ի հող դառնայ: Ցիշեցէք միով հայր մեղայիւ զաշխատողս, զներբեկեալ ոգիս Աստուծոյ ծառայից ծառայ զՄանթուխեանց:

Ալքիմիայի սկիզբը հայտնի չէ. չէ պիտո որոնել նորան ո՛չ հունաց, ո՛չ եգիպտացոց, ո՛չ հնդկացոց և ո՛չ շինեացոց մեջ. այս իմաստուն ազգերը չեն մտածել մարմինների վերլուծության վերա: Պիտո է, որ արաբացիք համարվին ամենահին ալքիմիկոսք, նոցա մեջ միայն այդ գիտության խորհուրդը էր ոսկի շինել ուսուցանել:

Սկիզբը կարծիքի, թե կարելի բան էր դանազան նյութերից ոսկի շինել, նույնքան հին է, որքան ազահութունը դեպի ոսկին: Հուլիոս Ֆիրմիկ Մատուրնոսը շորրորդ դարու սկզբումը և էնեաս Բլասիոս, հետևյալ դարում, խոսում են այդ գիտության վերա, որպես արդեն բոլորովին հայտնի առարկայի վերա: Ալքիմիկոսներից ոմանք հաստատում էին, թե յուրյանց գիտության հետքը երևում են եգիպտական քուրմերի սրբազան մատյանների մեջ, և թե եգիպտացոց ձեռքով Վուլկանին նվիրված տաճարը կանգնեցուցած էր ալքիմիայի պատվի համար. ոմանք, թե այդ գիտությունը վեր է քան թե մարդկային խելքը, և թե աստվածակույս կողմից հայտնված է նա մարդերին. նոքա Ադեպտս անվանում էին յուրյանց և ամենեկին կամք չունեին հաղորդել ուրիշները յուրյանց գաղտնիքին, ասելով, թե սարսափելի տարաբախտություն անպատճառ հասանելու էր նոցա, գաղտնիքը բանալու համար:

Ութերորդ դարու մոտ, ապրել է արաբացոց մեջ Գեբեր կամ Ջեբեր անունով գիտնականը, որ ծնած է նորասանում. այդ մարդը հեղինակ է ալքիմիայի մասին գրված ամենահին աշխատությունների: Այդ աշխատութեններից մինի մեջ, որ լատին թարգմանությամբ հայտնի էր անունով Summa perfectionis¹, նա հավաքած ունի այն բոլոր տեղեկությունքը ալքիմիայի մասին, ինչքան եղած էին դոքա մինչև նորա օրը: Այդ աշխատության խորհուրդը է, բանալ մետաղների դեպի ոսկի փոխարկելու գաղտնիքը և գտանել ընդհանուր դեղը — կենսական կաթիլը: Եվ արդարև Ջեբերը, յուր կարմիր կաթիլը, որ լուծած ոսկի էր, տալիս է որպես մի հնար, կյանքը անորոշ ժամանակով երկարացնելու և մանկության ծաղիկը վերանորոգելու:

Մինը բոլոր հին և նշանավոր ալքիմիկոսներից եվրոպայումը էր այն սարսափելի կախարդը, որի անունի հետ կապակից է այն հրաշալի «պղնձյա գլխի» հիշատակը,— Ֆրանսիսկյան կարգի արեղա, Րոճեր Բեքոնը:

Րոճեր Բեքոնը ծնած է Սոմերսետ կոմսության մեջ 1214 թվականին և ուսումն է առած նախ Օքսֆորդում, հետո Փարիզում: Նորա աշխատությունքը կարդալով չէ կարելի շարմանալ հեղինակի բազմահայաց գիտության վերա, հայտնի բան է հաշվի տակ ձգելով նորա դարու անկրթությունը և տգիտությունը, որի մեջ երևել է Բեքոնը: Նորա Opus majus² գործը հաստատում է մեզ, թե մի քանի ալքիմիկոսք կարող են

¹ (լատ.) Գագաթ կատարելության: (Մանոթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժողով. խմբ.):

² (լատ.) Մեծ աշխատություն: (Մանոթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժողով. խմբ.):

ուսկի շինել և գտել են այն դեղը, որի օգնությամբ կարելի է քանի հա-
յուր տարիներ ապրել: Ֆրանսիական կարգի արեղաչքը, նորա նախան-
ձոտ եղբայրակիցքը, դատապարտեցին նորան որպես կախարդ, երբի թե
սղնձյա գլխի համար, որ խոսում էր և համարում էր ոչինչ պակաս, քան
թե կարող էր մարդը, և խեղճ Բոճեր Բեքոնը յուր դավաճան կարգակից-
ների ձեռքով ձգվեցավ բանտի մեջ:

Այդ միջոցին ալքիմիայի ասպարիզում փայլում էր մի այլ նշա-
նավոր մարդ, ոչինչ պակաս յուր գիտությունը քան թե Բեքոնը: Սա էր
Ալբերտոս Բոլստետյանը, կամ Ալբերտոս Մեծը, որ համբաված էր որ-
պես երևելի կախարդ և ծնած է Շվաբիում, 1205 թվականին: Նա մտավ
Գոթինիկյան կրոնավորների կարգը Քյոլն քաղաքում և վերջապես դար-
ձավ Բեգինսբուրգի եպիսկոպոս: Սա ևս Բեքոնի նման աշխատում էր այն
ամենայն ուսման և գիտության մեջ, որ վերաբերում էին մարդուն,
magnus in magia, major in philosophia, maximus in theologia¹: Շատ
են այս մարդու աշխատությունքը, բայց ալքիմիայի մասին երկու: Առա-
ջինը անվանվում է De Alchymia². այստեղ կարգում է քիմիական նյու-
թերի մանրամասնությունքը, որ հայտնի էին յուր ժամանակին, նկա-
րագրում է անոթները, որ գործածության մեջ էին այն միջոցներում, և
զանազան փորձեր և նկատողությունք, որ հաջողել էր նորան կատարել:
Երկրորդի առարկան են հանքերը, որ ցույց են տալիս հեղինակի հասուն
գիտությունը քարերի, մետաղների և աղերի որպիսութեններին: Ալբեր-
տոսը վարժապետ էր Թովմաս Ակվինացու, որ նույնպես թողել է մի աշ-
խատություն ալքիմիայի մասին, բայց այդ աշխատությունը, նորա բո-
լոր մյուս աշխատութենների նման պատած է ծածկախոսության մատա-
խուղով: Այս աստվածաբանի աշխատութենների մեջ առաջին անգամ
տեսնում ենք աստեղագիտության և ալքիմիայի զուգակցությունը:

Ազգային կարծիքը ասում էր, թե Ալբերտոսը ունի մի գերբնական
գործակից, որ օգնում էր նորան աշխատության մեջ, այլև հաղթելու այն
բոլոր դժվարութեններին, որոնց հանդիպում էր նա: Ալբերտոսը մի ան-
գամ ճաշի խնդրեց յուր մոտ մի հոլանդացի կոմս: Յուր երևելի հյուրը
ավելի պատվասիրելու համար հրամայեց նա սեղան դնել այգում. եղա-
նակը ձմեռն էր: Հայտնի բան է, որ կոմսը և նորա մարդիկը զարմա-
ցան ալքիմիկոսի այս գործողության վերա, ըստ որում գետնի երեսին
ընկած էր մի քանի ոտնաչափ ձյուն: Բայց Ալբերտոսը սեղան նստած

¹ (Լատ.) Մեծ՝ կախարդության մեջ, ավելի մեծ՝ փիլիսոփայության մեջ, ամենա-
մեծ՝ աստվածաբանության մեջ: (Մանոթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժողով. խմբ.):

² (Լատ.) Ալքիմիայի մասին: (Մանոթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժողով. խմբ.):

չնստած, անհայտացավ ձյունը, մի ախորժ ջերմություն փոխանակեց
անհամբույր ցուրտը. ծառերը զգեցան կանաչ, ծաղիկները անուշահո-
տությամբ լցուցին օդը, և անհամար բազմություն ուրախ թռչունների
սկսեցին զրուցել կանաչ ձյուղերի վերա: Այս գմայլանքը շարունակվե-
ցավ ամբողջ ճաշի ժամանակ. բայց գինու վերջին բաժակը խմելով, իս-
կույն անհետացավ ամառը, և ցուրտը դարձյալ փչեց յուր բոլոր առաջին
խստությամբ:

Երկար ժամանակ, բացի Բենեդիկտյան կարգի Բասիլիոս Վալեն-
տին արեղաչից, որ Գերմանիայի էրֆուրդ քաղաքում ծնած էր 1394-ին,
չերեկեցավ մի օրինավոր ալքիմիկոս, թեև շատ կային աննշան մարդիկ,
որ պարապում էին այդ գիտությամբ: Այս մարդերից մինը, հատկապես
Հովհան դը Մեոն (Jean de Meun), վարդի պատմության հեղինակը, մի
քանի ոտանավորների մեջ ցույց էր տվել փիլիսոփայական քարի գաղտ-
նիքը, առանց հայտնելու շահաստացության ցանկություն: Պիտո է նույն-
պես հիշել այստեղ և Նիկոլայոս Ֆլամելը, որ շատ խոսքերի պատճառ է
եղել յուր կյանքի մասին: Ազգը ասում էր թե նա գտանելով փիլիսոփա-
յական քարը, տեր էր դարձել անհամար հարստության, որոնց մի մասը
գործ է դրել տներ և մինչև անգամ եկեղեցիք շինելու համար, և մեռած
ձևանալով, յուր կնոջ հետ միասին, գնացել է մի հեռավոր աշխարհ և ան-
մահանալով այնտեղ թագավորում էր անսպառելի գանձերի վերա:

1527 թվականը մի մեծ տարեգուխ է ալքիմիայի համար: Առաջին
ամբիոնը դասախոսության հիմնվեցավ Բազըլ քաղաքում և Թեոֆրաստ
Պարացելսոսը հրավիրվեցավ ունել այդ ամբիոնը: Այս գերօրինակ մարդը
ծնած է 1493 թվականին Յյուրիխ քաղաքի մոտ: Նորա հայրը, որպես
բժիշկ ուսուց նորան ֆիզիկա և խիրուրգիա, բայց ալքիմիան սիրական
գիտություն էր երիտասարդ Պարացելսոսի. նա ուսավ այդ գիտությունը
նախ Տրիթեմիոս Մանհեյմյան արեղաչի մոտ, հետո Սիգիսմունդ Ֆուգ-
գերոսի մոտ: Պարացելսոսը պարապում էր որոնելով ընդհանուր դեղը
և անորոշ ժամանակով կյանք երկարացնելու հնարը: Յուր աշխատու-
թենների մեջ նա մեծ զանազանություն է դնում ընդհանուր դեղի,
panacea¹, և կենսական կաթիլի մեջ: Յուր նպատակին հասնելու համար,
նա կատարեց շատ փորձեր. Բայց,— ասում է Պարացելսոսը,— ես դեռ
շատ հառաջ գիտեի փիլիսոփայական քարի գաղտնիքը, որ ուսել էի Կոս-
տանդնուպոլսում, գտանվելով ոուսաց թագավորի որդու (?), որ դեսպան
էր այդ մայրաքաղաքում, պաշտոնյաների կարգում:

Մի զարմանալի հանգամանք հասուցել է դորան այդ պատվին: Նա

¹ (Լատ.) Ամենաբուժ դեղ: (Մանոթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժող. խմբ.):

այց ելանելով եվրոպական համալսարանների մեծ մասին, գերի ընկել էր թաթարների ձեռք և արձակվելով դեպի Ռուսիա, ներկայացել էր թագավորին, երևի թե Վասիլիոս շորրորդին, որ յուր որդու հետ ուղարկել էր նորան Կոստանդնուպոլիս:

Պարացելուսը երկար ժամանակ շմնաց որպես ուսումնապետ ալքիմիայի: Մի օտարոտի անցք պատճառ դարձավ, որ նա հրաժարվի այդ պաշտոնից: Նա, ուսուցանելով ալքիմիա, պարապում էր և գործական բժշկությունում: Միանգամ հրավիրեցին նորան գնալ մի վտանգավոր ցավով հիվանդ արեղայի մոտ: Պարացելուսը, հառաջ քան թե սկսած էր գործ ղնել յուր բժշկությունը, հարկավոր համարեց պայման կապել յուր աշխատության համար ստանալու վարձի մասին: Արեղան խոստացավ 100 գուլդն, եթե միայն առողջանա: Պարացելուսը պատրաստեց օփյումից երեք հատաղեղ և քսան և չորս ժամի մեջ առողջացրեց հիվանդ արեղան: Առողջացած արեղան համարեց, թե խոստացած արծաթը շատ մեծ էր, համեմատելով Պարացելուսի կարճաժամանակյա բժշկագործությունը, ուստի և հրաժարվեցավ հատուցանելուց:

Բացվեցավ մի դատաստանական վեճ. գործը հանձնվեցավ վերջապես բժիշկների քննության և վերահաստիջան, որոնք վճռեցին, թե հերիք է մի շատ չափավոր վարձատրություն, որովհետև հիվանդը խիստ կարճ միջոցում առողջացել էր: Պարացելուսը կորուսանելով այս վեճը, ցույց տվեց դատաստանի մեջ յուր արհամարհանքը այդպիսի անիրավ վճռահաստիջան վերա. այս բանը պատճառ տվեց նորա ընդդեմ մի մեծ թշնամություն հառաջանալու, որ և ապա հարկադրեց նորան հեռանալ Բազըլից: Նա զրկված ամենայն օգնությունից, ման եկավ շատ քաղաքներ, հետո հասանելով վերջին աղքատության, 1541 թվականի սեպտեմբերին վախճանվեցավ Ստրասբուրգ քաղաքում: Այս մեծ ալքիմիկոսը սաստիկ անձնատուր էր արբեցության, և շատերը ասում են, թե նա զոհ գնաց յուր նախանձորդների վրեժխնդրությանը, որոնք մի խնջույքի մեջ դեզել էին նորան:

1703 թվականին. երևեցավ Անգլիայում մի մեծ ալքիմիկոս-բժշկության վարդապետ, Պրայս անունով (Price): Այս բժիշկը պատրաստում էր փոշիներ, սպիտակ և կարմիր, և դոցա միջնորդությամբ, կամեցածի պես, ժիպակը փոխարկում էր երբեմն ոսկի և երբեմն արծաթ: Նա յոթն անգամ հրապարակական փորձեր փորձեց, մինչ ներկա էր մի մեծ բազմություն ժողովրդի: Թագավորական հասարակությունը, որ հառաջուց շատ սառն աչքով նայում էր այս փորձերի վերա, հարկ համարեց, որովհետև վարդապետ Պրայսը անդամ էր այդ հասարակության, մի առանձին ժողով կարգել, ոսկեգործության հնարները և եղանակները քննելու հա-

մար: Երբ հարկադրեցին Պրայսին փորձ կատարել ժողովի անդամների առաջև, նա պատասխանեց, թե չունի այլևս այն փոշիները, առանց որոնց անհնար էր. բացի սորանից մեջ բերեց մի քանի այլ պատճառք: Ժողովը ժամանակ տվեց նորան փոշիներ պատրաստելու համար, և հետևյալ տարումը պիտի վճռվեր նորա գաղտնիքի գործը, բայց ալքիմիկոսը չկամենալով հայտնել յուր գաղտնիքը, մահադեղ ընդունելով մեռավ:

Բացի այս երևելի մարդերից ուրիշ շատերը պարապած են այս գիտությունով, բայց ցույց տալու համար թե ուշադրության արժանի էր այս ուսումը, հերիք համարվում է այս հարևանցի գծագրությունը: Այժմ անցանկեր համառոտապես ղնել այստեղ ալքիմիայի տեսությունը, թե նա ի՞նչ հիման վերա կարելի է համարում ոսկեգործությունը, և թե ի՞նչ հնարներ ունի այդ մասին:

Ջեբերի տեսությունը այսպես է, թե բոլոր մետաղները բաղկացած են ժիպակից և շատ կամ փոքր մաքուր ծծումբից (բացի այս երկու տարրական մարմիններից Ջեբերը խոստովանում էր և մի երրորդ մարմին— մկնդեղը). այսպես տեսանելով բոլոր մետաղները, ուրեմն և ոսկին, ապա հարկավոր էր փորձել և իմանալ, թե այս մարմիններից որքան և ինչչափով գտանվում են ոսկու մեջ, կամ մյուս հասարակ մետաղների մեջ. հասկանալով այս բանը, մյուս մետաղների բաղադրական մասները հավասարելով ոսկու բաղադրական մասներին, անտարակույս անագը, պղինձը, երկաթը և մյուսները փոխարկվելու էին դեպի ոսկի: Այս փորձերի մեջ ներգործողը էին զանազան աղեր, պաղլեղ, արջասպ, ապակի, բուռա, քացախ և կրակ:

Ջեբերի ժամանակից սկսած մինչև երկու հարյուր տարի հետո, ալքիմիան, անդադար մշակվելով, փոխեց յուր տեսությունը և դարձավ այսպես. որովհետև ոսկու բաղկացուցիչ մասները շատ կամ սակավ գտանվում են մյուս բոլոր մետաղների մեջ, և որովհետև սաստիկ խառնված լինելով պահանջում են մի ամենազուտ մաշրոդություն, այդ պատճառով կրակը է մի մեծ ներգործող, որի կարողությունը անսահման է: Ոչինչ չէ հառաջանում առանց նորան. իսկ նորանով ամենայն բան կարելի է:

Կրակի օգնությամբ, հանքերը հողային վիճակից հեշտությամբ կարող են հեղափոխվիլ դեպի մետաղ, իսկ կերպարանափոխությունը, որ գործվում է նոցա մեջ կրակի ազդեցությունից, է մի ապացույց, թե այդ մետաղները կարող են առավել ևս կատարելագործվիլ: Ալքիմիկոսը կարծում են, թե կրակի միջնորդությամբ, ամենախոշոր մետաղները կարելի է հեղափոխել դեպի լավ, այսինքն դեպի ոսկի:

Այս համառոտ ծանոթաբանությունը քաղված է վերոհիշյալ գրչագրից

այն գիտավորութեամբ, որ շհասկացող մարդիկ ծաղր շանեն մեր գիտութեանը:

Մեղապարտ ծառա Քրիստոսի՝ ՄԱՆԹՈՒԵՅԱՆՅԱ:

— Մե՛ծ աստված,— բացականչեց պ. Մարկոսը, ավարտելով թղթի կտորալը.— այս ի՛նչ բաներ են... և զխորհուրդս քո ո՛ր գիտաց... որպէս զի մեծ են գործք քո, տէր...:

— Ապա, պ. Մարկոս, այսպիսի բաներ կան աշխարհի երեսին:

— Բայց ասացեք խնդրեմ,— շարունակեց պ. Մարկոսը,— եթե Մանթուսյանցը այդպես սաստիկ պարապած է, ասել է, թե նա խնջուլքում ևս չէ կարող գտանվիլ:

— Ինչո՛ւ համար. ես հույս ունիմ, որ նա մինչև էգուց բանը ավարտած կլինի: Երեկի երեկոյին եկել էր իմ մոտ, որ ածուխ գնելու համար կես մանեթ արծաթ խնդրե: Այդ միջոցին ասաց ինձ, թե փոքր է մնացել նոպատակին հասանելու համար, որովհետև արդեն յոթանասուն հինգ փորձ կատարել է, իրյար հետ միավորելով զանազան մետաղներ, զանազան շափերով. բոլոր փորձերը բաղկանում են յոթանասուն և յոթն փորձէց, ուրեմն մնացել են երկու փորձք, որ անտարակույս կկատարե այսօր, կամ էգուց առավոտ և կվերջացնե բանը: Դժվարը յոթանասուն հինգ փորձն էր, որ կատարել է, երկու փորձը ի՛նչ բան է նորա համար:

— Ինչու համար քեզանից խնդրում էր կես մանեթ ածուխ գնելու համար, մի՛թե ինքը շունի՛ այդչափ կարողութեան,— հարց արեց պ. Մարկոսը:

— Նա մոտ երկու հազար մանեթ արծաթ ուներ, բայց այդ բոլորը զոհեց ալքիմիային զանազան նյութեր գնելով: Այս վերջին երեք ամսումը զանազան ժամանակ ինձանից է ստանում հարկավոր արծաթը. ես արդեն սովել եմ նորան մոտ իբր երեք հարյուր մանեթ. երեք հազար ևս կհավատամ, ի՛նչ բան է այդ, մանավանդ այնպիսի մարդու համար, որ այսօր էգուց գառնալու է աշխարհի հարստութեան տեր:

— Սա տեսանում եմ, որ դու մի ընկերութեան նման բան ասինս նորա հետ. աստված տա, աստված տա, ես ուրախ եմ, հարստացի՛ր, եղբայր, և դու, քո նման մարդը, խելացի, հասուն դատողութեամբ, անպակաս լինի մեր ազգից... Բայց թե զլուխ գտ ձեր բանը, շասե՛ս, մի նոր խնջուլք այլևս կկատարենք:

— Ի՛նչ մին, ի՛նչ տասը... խելոք, ես քո համար շամպայնից վաննա (բազանիս) կշինեմ, որ լվացվիս. այն ժամանակ ի՛նչ բան է մեր համար

արծաթը: Նորան այն ժամանակ ծանր է դուրս գալ գրգռանից, և թե ճարել ես ճակատիդ դառը քրտինքով, եթե նորան հավաքելու համար կտրել ես մեջքիդ օղը. բայց եթե ունեիր մի գիտութեան, որ հրամայում էր պղնձին կամ երկաթին ոսկի փոխվիլ, և անշունչ մետաղը հնազանդվում էր քո իշխանական հրամանին, այն ժամանակ ի՛նչ հարգ ոսկուն կամ արծաթին: Թո՛ղ ուրիշները որոնեն նորան Ուրալյան սարերում, Բրազիլիայի և Կալիֆորնիայի մեջ, մեք Մանթուսյանցի քուրայից կստանանք նորան,— պատասխանեց պ. Շաքարյանցը ինքնաբավական կերպով:

Այս խոսքերից հետո, լցրեց նա ծխամանը թաբաքով: Պ. Մարկոսը ևս, հետևելով պ. Շաքարյանցի օրինակին, սկսեց ծխել թուրքի թաբաքը և, արձակելով ծուխի օղեր, որ շատ հաջողակութեամբ բաց էր թողնում բերանից, թվում էր, թե ընկնում է մտածողութեան մեջ: Մինչդեռ ստքազբաղված էին, և ահա սենեկի դուռերը բացվեցան հանկարծ և շեմքի վերա երևեցավ քիթը բերանը մրոտ մի մարդ: Նորա հին սերաուկը շատ տեղ ծակոտված էր կրակի կայծերից, ձեռները, գործ ունենալով միշտ ջերմ մետաղների հետ, կոշտացած էին բոլորովին և ճաքճքված, և այդ ճեղքվածքը, լցված լինելով ածուխի և այլ կեղտերի փոշիներով, կազմում էին զանազան ուղղութենով սև գծեր:

Նորա ալեխառն մազերը համարյա թե դեղնած էին բոլորովին և այդ անկանոն գունափոխութունը մազերի, երևի թե, պատճառված էր զանազան քիմիական շոգիների ազդեցութենից, որպիսի էին խոտից բաղկացած աղերի շոգիքը, որոնք մեծ ազդեցութեան ունին ներկանյութի (pigmentum) վերա: Երեսի գծագրութեանը բավական անկանոն, խորներս ընկած աչքերը, յուրյանց անսովոր փայլողութեամբ, հաստատում էին նորա հոգու անհանգիստ բնավորութեանը: Ծակաւոր ճաղատացած, ինչպես թվում է, ժլպակեղեն բաղադրութենների շոգիներից, քիթը մեծ (թեև յուրաքանչյուր ոք մեղանից, որպես հայ, տեղիք շունի գանգատելու քիթի փոքրութեան վերա), որի ծայրը բուխ կաուցի նման կեռացած դեպի վերին շրթունքը, համարյա թե ծածկվում էր թավ ընչացքի մեջ, որ նույնպես դեղնած էր: Երեսը ընդհանրապես դեղին, բայց այտերի վերին մասները մուգ կարմիր: Այդ կարմրութեան մասին այսպես է մեր կարծիքը, թե պիտո է, որ այդ մարդը շատ կանգնած լիներ կրակի առաջ, որովհետև այդպիսիների երեսը մեծ մասնով հատկանում է թշերի վերին մասների մուգ կարմրութեամբ: Զարմանք չէ. երեսի այդ մասը զրկված լինելով մազերից, առավել ենթարկվում է ջերմութեան ազդեցութեանը, որ գրգռելով կաշին, պատճառ է տալիս արյունի ավելորդ հավաքվելուն: Արյունը անդադար և սովորականից դուրս առատութեամբ մտանելով այդ մազի նման երակների մեջ, լայնացնում է նորանց, այս

ընդլայնողութեանը ձեռնտու է լինում և շերմութիւնը. այս կերպով այդ երակները ավելի մեծ մակերևույթ ստանալով դուրս են փայլեցնում յուրյանց գույնը երեսի վերա: Ինչևիցե. այդ պարոնը կլինե՞ր այսպես 55 տարեկան:

— Բարո՛վ, բարո՛վ, պ. Մանթութեանց. այս ո՞ր քամին փչեց քեզ մեր մոտ, այս բոպեիս խոսում էինք քո մասին: Մ. Մարկոսը խնդրում էր ինձանից, որ յուր հետ միասին գայի քո մոտ, բայց ես իմանալով քո ժամանակի սակավութիւնը, հրաժարվեցա, որովհետև անտարակույս պիտի նեղութիւն պատճառեի քեզ. խնդրեմ, հրամայեցեք նստեցեք, շատ ուրախ եմ:

— Բարով,— Մանթութեանցը, դռնալով դեպի պ. Մարկոսը, և քարշելով մի աթոռ, նստավ սեղանի մոտ:

— Ծշմարիտը պիտո է ասել, այսօր շատ վաստակած եմ...

— Ի՛նչպես վերջացավ բանը, հաջո՞ղ, թե անհաջող:

Պ. Մանթութեանցը խոսքերով չպատասխանեց այս հարցմունքին, աչքով միայն ստորասաբար նշանացի արեց. նորա ինքնարավականութիւնը երևեցավ և դեմքի ուրախ ցուցակութեան մեջ, որ համարյա թե գտանվում էր մի շերմախտական-ցնցողական վիճակում: Նա չէր կարող բառերով հայտնել յուր ուրախութիւնը և հաջողութիւնը, որովհետև երբորդ մարդ կար այնտեղ, որից թաքուն էր, գոնե համարում էր թաքուն, այդ բանը:

— Ծշմարիտը պիտո է ասել, այսօր շատ վաստակած եմ,— կրկնեց պ. Մանթութեանցը,— մի բաժակ արաղ արժե՞ որ խմեմ. ասում են, թե «ձեռաց գավազան» է երկար աշխատութենից հետո:

— Հրամայեցե՛ք, անուշ արեցեք:

Այս ասելով պ. Շաքարյանցը լցրեց արաղը մի բաժակի մեջ և տվեց Մանթութեանցին: Պ. Մանթութեանցը, բաժակը ձեռք առած շոտած, կարգաց տակի գրե՞ր...

— Չկամի՞ք ծխել,— հարց արեց պ. Շաքարյանցը:

— Ի՛նչ է հարցանում այս մարդը. երկնքից ի՛նչ է թափվել երկրի վերա, որ սա չէ ընդունել:

Թաքաք ծխողները դարձան երեք հոգի. ծխով լցվել էր ամբողջ տունը, ծխողը հազիվ հազ տեսնում էին միմյանց. պ. Շաքարյանցի սենյակը դարձել էր մի մաքրատուն: Մի քանի վայրկենից հետո, այս երեք մարդիկը, ամենայն ծանրութեամբ սկսեցին ընտրութիւն առնել մարդերի, որ հրավիրելու էին յուրյանց խնշուքին մասնակից լինելու համար:

— Ի՛նչ մարդիկ միտք ունիք հրավիրել,— հարց արեց Մանթութեանցը:

— Ահա ցուցակը,— պատասխանեց պ. Շաքարյանցը:

Մանթութեանցը վեր առավ ցուցակը և հարևանցի նայելով նորա վերա ասաց.— Չե՞ք հրավիրելու այն մարդուն, որ նոր եկել է այստեղ և որ ամենուրեք գտանվում է, ի՛նչպես է նորա անունը...

— Ո՞ր մարդը,— կրկնեցին բարեկամքը միաբերան:

— Սատանայական մոռացել եմ... ա՛հ... այնպես է, այնպես, Կոմս էմմանուել...

— Որ սիրուն քո՛ւյր ունի,— ասաց պ. Մարկոսը:

Շաքարյանցը աչքերը շորս բացեց սիրուն քվեր անուն լսածի պես:

— Այն նորա քույրը չէ,— շարունակեց Մանթութեանցը.— եթե այն օրիորդի համար եք ասում, որ միշտ պատահում է նորա տնումն. բայց այսքան պիտի իմանալ, որ շատ օրիորդք մուտ և ել ունին նորա տան մեջ, և այդ օրիորդքը թատրոնախաղ աղջիկներ են մեծ մասնով:

Պ. Մարկոսը, որ, ինչպես հայտնի է ընթերցողին, մի փոքր հառաչ խոսք էր տվել պ. Շաքարյանցին, ոչինչ հարցութնդիր անտես շտանել, ամենայն կերպ հնար գործ դնել նորա սիրական օրիորդը որոնելու համար, մեծ ախորժանքով լսեց թատրոնական աղջիկների Կոմս էմմանուելի մոտ երթնակութիւն ունենալու պատմութիւնը: Նա, ինչպես համարում էր ինքը յուրյան, որպես բարակ քաղաքագետ, մտքումը դրեց անպատճառ ծանոթանալ Կոմսի հետ, որպեսզի հետո կարողանա նորա միջնորդութեամբ ծանոթանալ և թատրոնական աղջիկների հետ:

— Եթե արժանի է, հրավիրենք նորան ևս,— հավելացրեց պ. Շաքարյանցը,— ես ծանոթ չլինելով, չէի նշանակել:

— Կհրավիրես, ծանոթ կլինի կերթա,— իսկույն պատասխանեց պ. Մարկոսը:

— Ինչ բաներ եք խոսում. ես շատ ուրախ եմ, որ չկա նորա անունը. և եթե դուք հրավիրելու միտք ունենայիք, ես անտարակույս պիտի խորհուրդ տայի ձեզ հրաժարվիլ այդ մտքից,— ասաց Մանթութեանցը:

— Ինչո՞ւ համար, եթե ամենեքյան հրավիրում են նորան,— խոսեց Շաքարյանցը:

— Նորա համար...— պատասխանեց Մանթութեանցը,— նորա համար, որ նա մի անտանելի մարդ է:

— Ինչո՞վ,— հարց արեցին բարեկամքը:

— Ամենայն բանով... նա խելագա՛ր է... վկա՛ է աստված, խելա-

գար է: Հավատացեք ինձ, մի մարդ չկա, որին հավաներ այդ պարունը. նորա աչքումը ամենեքայն հիմար են, ամենեքայն օբսկուրանտ, ամենեքայն եզվիտ... Ի՛նչ ասել է, աստված միմիայն Կոմս էմմանուելին է խելացի ստեղծել: Շատ բարի, թեև այդպես չէ, բայց ասենք, թե խելացի է մի փոքր, բայց բնակվելով անխելների և տգետների հետ ո՛չ ապաքեն պարտական էր գո՛նե պատշաճի ընդդեմ շնորհործելով, ինքը ևս անխելանալ և հիմարանալ: Առածը ասում է, եթե մի քաղաքում բնակվող մարդիկը միականի են, դու ևս, մտանելով այդ քաղաքը, պարտական ես մի աչքդ հանել, որ հավասարվիս ուրիշներին: Բայց Կոմս էմմանուել ասած մարդդ այնպես չէ, ամբողջ քաղաքի, ամբողջ ազգի սովորութեններին և հասկացողությանը ընդդեմ պատերազմ է բացում. չէ խնայում ոչ ոքին, ամենի ճակատին վարկում է. ասացեք այժմ, խելացի՞ մարդու գործ է այդ: Խելացի մարդը հարգում է ուրիշները և եթե մի բարձրաստիճան կամ հարուստ մարդ, որ հարգելի էր հասարակության աչքում, ասեթե այսօր ամսի քառասուն և հինգն է, նա պիտո է համաձայնի. ո՛վ չգիտե, որ ամսի քառասուն և հինգը չէ կարող լինել, բայց մեջտեղում քաղաքավարություն կա. մեր կարծիքով, այսպես պարտական է ներգործել խելացի մարդը: Կոմս էմմանուելը ոչ թե չէ ընթանում այսպես, այլ յուր տարասպայման համարձակախոսությունը ազգի պակասութենների վերա, կամ ազգին հարգելի մարդերի վերա, թեև վաղուց մեռած էին նոքա, զզվեցուցել է ժողովուրդը այնպես, որ ոչ ոք չկամի լսել նորա խոսակցությունը: Չ՛է, եղբա՛յր, նա մեր ընկեր մարդ չէ, հեռի մնանք այդպիսիներից, որոնք մարդ խայտառակելը շինել են յուրյանց կյանքի և գոյության խորհուրդ:

Այս խոսքերը սաստիկ տպավորություն գործեցին պ. Մարկոսի վերա և, վշտացնելով նորա անձնասիրությունը, որովհետև նորան ևս հավանելու չէր Կոմս էմմանուելը, թշնամական ուղղություն տվեցին դեպի սառ. Զարմանք բան է. շատ անգամ պատահում է, որ մեզանից յուրաքանչյուրը տանում է շատ անձանոթ և անտես թշնամիք. ես ոչինչ վնաս հասուցած չեմ Մարկոսին, բայց Կիրակոսը անգործութենից ստիպվելով և իմ անձնավորությունը յուր դատարկաբանության համար նյութ շինելով, կամ, ավելի լավ ասել, կերակուր տալով բամբասանքի և նախանձու օձին, որ վաղուց նստել է նորա փորի մեջ, վատաբանում է ինձ: Մարկոսը, որ չէ ճանաչում ինձ, որ չգիտե իմ գործերը, իմ սիրտը, իմ հոգին և ուղղությունը, որին մի մազի շափ վնաս չեմ տվել, որի հետ ոչինչ ունիմ հասարակաց, դառնում է իմ թշնամին, ինձ բամբասող և վատաբանող: Մի՛թե կարելի՞ է այս, ո՛չ ապաքեն Մարկոսը և Կիրակոսը քրիստոնյայք են: Եվ ի՛նչպես քրիստոնյայք. ուրբաթի, չորեքշաբթի, և

շաբաթական պահերը, այլև մեծ պահերը սլահում են ամբողջ, երեկոտավոտ եկեղեցի են գնում, տարին մի քանի անգամ պատարագ և մատաղ են առնում, և եթե տեղը գա, ևս լուսավորական եմ, դա ավետարանական է, ասելով, պատրաստ են միմյանց դուրս շարժել: Բայց շնայելով այս բաների վերա, Մարկոսը և Կիրակոսը չեն խզճահարվում կատարել մի բարոյական սպանություն, և այս բանը գործվում է, այո՛, քրիստոնեություն և բարեպաշտության դիմակների տակ: Քրիստոնեությունը, շարաշար գործ գրված, միշտ պատճառ է եղել անքրիստոնյա բարբարոսութենների. քրիստոնեությունը, այդպիսի երկնային և սուրբ բանը, շատ անպիտան և անարժան մարդերի ձեռքում եղել է դավաճանության և արյունահեղության գործիք: Շատ ամբարիշտ մարդիկ յուրյանց հանցանքը ծածկել են քրիստոնեության վարագույլի տակ:

Պ. Շաքարյանցը, լսելով Մանթուխյանցի կարծիքը Կոմս էմմանուելի մասին, որպես թեթևամիտ մարդ իսկույն համաձայնելով պատասխանեց.— Եթե մի այդպիսի մարդ է Կոմս էմմանուելը, եղբայր, ապա նզովյալ լինի դորա ծնունդը. ինչ հարկավոր է մեզ հրավիրել մի այդպիսի գազան մեր ազգասեր և եղբայրասեր ընկերության մեջ:

— Մի բան ասեմ. մանավանդ նորան պիտո է հրավիրել, որովհետև այդպիսի բնավորության տեր մարդ էր.— չեք խոսեց պ. Մարկոսը:

— Այդ ի՛նչ խորհրդով,— հարց արեցին բարեկամքը:

— Ո՛ր տեղում կարելի է խայտառակել մի այդպիսի մարդ, եթե ոչ մի խնջույքի մեջ, մանավանդ եթե այդ խնջույքի հրավիրված անդամքը բոլոր մեր մարդիկ էին,— ասաց պ. Մարկոսը:

— Ի՛նչ մի խայտառակություն է. մեր նորան հրավիրելը արդեն մի մեծ պատիվ էր, որ ցույց էինք տալիս,— շարունակեցին բարեկամքը:

— Սխալվում եք. մեք կհարբեցնենք նորան և հետո կծիծաղենք նորա վերա: Այդպիսի մարդիկ, որ շխմած ժամանակ այդպիսի թունավոր լեզու ունին, որ վատ առողջության տեր են, հարբելով դառնում են մի թրջած հավ, և այնուհետև մեր ձեռքումն էր նա, կարող ենք ամենայն տեսակ լրբություն առնել,— հառաջ տարավ յուր խոսքը պ. Մարկոսը:

— Գիտե՞ս, որ նա հարբելու էր և դու զգաստ մնալու, որ կարողանայիր քո դիտավորությունդ իրագործել. նա մի ջիլ մարդ է, գուցե քեզանից շատ խմե, — ասաց Մանթուխյանցը:

— Եղբա՛յր, դու վշտացնում ես ինձ. նա ի՛նչ մարդ է, որ ինձանից շատ խմե: Ես մինչև այժմ կարծում էի, թե դու փոքր ի շատե ճանաչում էիր ինձ, փոքր ի շատե հարգում էիր ինձ, բայց այժմ հասկացա, որ ես մազի շափ պատիվ չեմ ունեցել քո մոտ: Մի՛թե իսպ՞ է, կամ, կատակ է իմ հետ խմել. ես նորան այն օրը ձգեմ, որ շունը ձեռքից հաց շառնու, — պա-

տասխանեց պ. Մարկոսը մի փոքր վիրավորված Մանթուխյանցի երկբայու-
թենից, որ ցույց էր տվել յուր խմելու վերա, — եթե դուք հրավիրելը
հանձն առնուք, խայտառակելը իմ վիզը, կամի՞ք, դաշն բռնենք մի
վեզրո արաղով:

— Դուք ինձանից խորհուրդ հարցրեցիք, — ասաց Մանթուխյանցը, —
ես հայտնեցի ձեզ իմ սրաի վկայությունը, որպես անկեղծ բարե-
կամ, թե արժանի էր, որքան կարելի է, հեռի մնալ Կոմս էմմանուել ասած
մարդուց. բայց եթե ձեր միտքը հրավիրել է, հրավիրեցեք, ինձ մի մաս-
նավոր վնաս չունի, շատ շատ, մյուս օր պիտի մի ոտանավոր գրե, կամ
յուր Հիշատակարանին զոհե իմ պատվասիրությունը, անձնասիրությունը,
ինչպես սովոր է, թող ինչ կամի առնե, գլուխը քարը...

— Կորչի գնա... մեզ հարկավոր չէ. նորա խունկ ու մոմը պետք չէ,
միայն թե մեր եկեղեցին թող չգա: Ես տեսանել չկամիմ մի այդպիսի
ինքնահավան մարդ, որ ողջի վերա ծիծաղում էր, — պատասխանեց Շա-
քարյանցը:

— Եվ ի՞նչպես էր ծիծաղում, հրապարակով... նզովյալը — լեզուն
շինել է օձի լեզու, մի աման արյուն գլխին դրած ման է գալիս, սորա
կամ նորա վերա թափելու համար, — կցորդեց շուտով Մանթուխյանցը:

— Ինչպես հաճո է ձեզ, — խաղաղ սրտով ասաց պ. Մարկոսը, —
ես շատ դիտավորությունք ունեի... Այս խոսքերը ասելու ժամանակ մի
այնպիսի հայացք ձգեց պ. Շաքարյանցի վերա, որ սա հասկացավ, թե
պ. Մարկոսի խորհուրդը, ծանոթանալու Կոմս էմմանուելի հետ, է ծանո-
թանալ նորա սիրուն բարեկամ օրիորդների հետ:

— Ես կամեի մեր խնջույքի մեջ խայտառակել նորան, — շարունա-
կեց պ. Մարկոսը, — ես այնպիսի բաներ հարցանեի, որ բաց մնար նորա
բերանը, զոր օրինակ. — Որ ի լերինն այլակերպեալ ցուցեր զքո զօրու-
թիւնդ. — Ի՞նչ է ասել, է, թո՞ղ մի մեկներ ինձ: Նա միանգամայն պիտո
է խայտառակվեր անպատասխանի մնալով:

— Ինչպես չէ, կպատասխանե քեզ. եղբա՛յր, նա քո ասած մարդերից
չէ և ոչ միայն քո ասած, այլ նա մարդ չէ ընդհանրապես: Դու կարծում
ես, թե նա կխոսե՞ քո հետ, երեսը շուրջ կտա և կհեռանա, մանավանդ
եթե մի այդպիսի խնդիր առաջարկես. թող այդ խնդիրը լինե՞ր խելացի
և լոգիկական, բայց այդ բոլորը անվանելու է խելագարություն և հի-
մարություն: Ես, որ խոսում եմ այս բաները, փորձով գիտեմ: Մի ան-
գամ բնական գիտութենից մի բան հարցրեցի, թե ե քաջ գիտեի, որ չգի-
տեր նա այդ բանը և գիտել ևս չէր կարող, որովհետև ոչ մի դպրոցի մեջ
չեն ուսուցանում, բայց նա փոխանակ խոստովանելու յուր տգիտու-
թյունը, հրապարակով ծիծաղեցավ իմ վերա: Նա ասաց, թե իմ առարկան

միջին դարերում ահա խելքից հանել էր Եվրոպայում մի քանի թեթևա-
հավատ մարդիկ, և թե նոր այժմ մի շար բախտով յոթն ութն դարերից
հետո հասել էր հայերին:

— Չար բախտով. ուրեմն չկամի այդ մարդը, որ մեր ազգը ստանա
Եվրոպական լուսավորություն, — հարց արեց պ. Մարկոսը:

— Սատանան գիտե նորա խորհուրդը. ո՞վ գիտե թե ինչ օձեր նստած
կան նորա փորում. նա ասում է թե պիտո է հետևել Եվրոպական այժմ-
յան լուսավորության, և ո՞չ այն լուսավորություն ասված խավարին,
որով պատած էր Եվրոպան միջին դարերում: Չէ իմանում, որ ամենայն
հին բան լավ է, չէ իմանում, որ մի ժանգոտ դրամ լավ է քան թե նորը
և փայլունը, ինչպես ամենայն առողջամտությամբ հաստատեց Մեղու
Հայաստանի՝ անունով լրագիրը, որ դուրս է տալիս Թիֆլիզում մեր գիտ-
նական, լուսավոր, Եվրոպացի և մեծաքանքար Մանդինյանց տեր Ստե-
փանը: Չկամի լսել և հասկանալ, թե ինչ որ հնումը կար, այժմ չկա. ինչ
երևելի փիլիսոփաներ եղած են հունաց մեջ, ի՞նչ ճարտասաններ հռոմա-
յեցոց մեջ. նա ասում է, թե այդ փիլիսոփայքը յուրյանց գիտությամբ,
այժմյան ժամանակումս կարող են միայն աշակերտ լինել Եվրոպական
դպրոցներին, — պատասխանեց Մանթուխյանցը:

— Ինչպես է ապա նորա կարծիքը գուշակողների մասին, կամ նոցա
գործած գերբնական գործերի մասին, — շարունակեց պ. Մարկոսը:

— Հատկապես խոսեցի այդ մասին: Ասում է, թե այդ իմաս-
տունքը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ կրթված մարդիկ, յուրյանց հայացքով
ավելի վերհամբարձ քան թե խաժամուժ ամբոխը: Նոքա, այն ժամա-
նակի հայացքով, լավ ուսած լինելով ազգերի ներկա դրությունը, նոցա
հիման վերա գուշակում էին նոցա համար գալոց օրերը: Արևելյան ազ-
գերը, շատ անձնատուր եղած լինելով երևակայության և ֆանտաստիկա-
կան պատկերների, առավել շուտով ընդունում էին մի ճշմարտություն,
եթե բնական պատճառներից հառաջացած գործողությունը կամ բնական
կիրպով կատարվելու իրողությունը մեկնվեր նոցա գերբնական կերպով,
կամ զրվեր ֆանտաստիկական շրջանակի մեջ: Նա ասում է, թե այժմյան
երևելի պատմաբանների և քաղաքագետ մարդերի գուշակությունքը ավե-
լի ճշտությամբ կատարվում են, բայց ոչ մինը այդ լուսավոր մարդերից
պահանջողություն չունի գուշակողական պատվանուն ստանալու: Հրաշ-
քների մասին ասում է, թե անհավատ, թյուր, շնացող և չար ազգը միայն

¹ Քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիր, որ հրատարակվում էր Թիֆ-
լիսում 1858—1862 թթ. Ստեփաննոս. ԲՆԵ. Մանդինյանցի, իսկ այնուհետև, մինչև 1868 թ.
Պետրոս Սիմեոնյանցի խմբագրությամբ: Մանդինյանցի «Մեղուն» ուներ կղերա-պահան-
դական ուղղություն և թշնամի էր «Հյուսիսափայլին»:

ճշան կիսնդրե. պատճառ, ինքը խելք շունենալով հասկանալ որևիցե ճշմարտութուն, այլև հավատ և գիտակցութուն շունենալով պահանջում է, որ ճշմարտութուն խոսողը մի գերբնական զորութուն ցույց տա յուրյանից, որպեսզի տեսանելով նորա կարողութունը հետևաբար կշիռ տա նորա ասածներին կամ ընդունեն: Առհասարակ ստրկության մեջ գոյացած և ստրկության ատմոսֆերայի մեջ աճած մարդը, բացի յուր վղի լուծից և բռնավորի գավազանից ուրիշ բան տեսած չլինելով, մի մարդու պատահելու ժամանակ, երբեք չէ մտածում, որ այդ մարդը ևս յուր նման աստուծո ստեղծած էր, այլ իսկույն ծնուցանում է յուր և այդ մարդու մեջ մի թվաբանական հարաբերութուն, և պատրաստ է ստրկականալ նորան, եթե նա կարողանա մի զորութուն ցույց տալ. նա շունի մի ձգնիվ զգացողութուն անձնական պատվի մասին. պատճառ, մինչև անձնական պատիվը և անձնասիրութունը չմեռանի, ստրկութունը չէ ծաննում:

— Նա հարց արեց ինձանից, թե փո՞քր բաներ կան բնության օրենքների վերա հառաջացող, որ տգետ և խաժամուժ ամբոխը ամենայն միամբտությամբ պատրաստ է ընդունել մի գերբնական բանի տեղ: Ի՞նչ կասեն այժմ Աֆրիկայի կամ Ամերիկայի վայրենիքը, եթե տեսանեն, որ շոգեշարժ կառքը, առանց մի գրաստի կամ թե մարդու օգնության, որ մինչև այժմ ճանաչել էին աղբյուր հառաջ շարժողության մի տեղից դեպի մի այլ տեղ, վազում է անհավատալի արագությամբ մի օրվա մեջ կատարելով հարյուրավոր մղոններ. կամ թե տեսանեն, որ մի աշխարհից դեպի մյուսը խոսում են երկու ռուպեում, էլիքտրամագնիսական հեռագրով: Եթե մի խաբեբա մարդ կամենար օգուտ քաղել այդ ազգերի կուրթենից, հրաշքի տեղ չէ՞ պիտո կարողանար ընդունել տալ այս բաները, որ կատարվում էին բնության օրենքներով:

— Ի՞նչ անզգամ մարդ է դա, ի՞նչ շար լեզու ունի. աստված ազատե, — ասաց Շաքարյանցը:

— Ո՞ր անզգամը խելացնոր չէ. եթե մի մարդ նորա ասածներին նայելու լինի, անտարակույս տարու մեջ տասն անգամ զատիկ կկատարե: Իմ կարծիքը այս է, որ ինչքան կարելի է պիտո է հեռի մնալ դորանից. բայց այս մի լոկ կարծիք է իմ կողմից, դուք ազատ եք տնօրինել ինչպես կամիք, պատասխանեց Մանթուխյանցը:

Պ. Շաքարյանցը, որպես տանուտեր, նախագահ հանդիսացավ խորհրդածու ընկերության և բոլորովին բացասաբար վճռեց, որ կոմս էմմանուելը, այդ հասարակաց խաղաղության վրդովիչը, չհրավիրվի, այլ միայն մնացած մյուսներով, որ գրված էին ցուցակի մեջ, կատարվի յուրյանց խնջույքը:

Պ. Մարկոսը խնդրեց հատկացնել խնջույքի օրը. նորան պատասխանեց Շաքարյանցը, թե լինելու է մայիսի 20-ին:

Պ. Մարկոսը, մնաս բարյավ աւելով, դուրս գնաց Շաքարյանցի տանից, թողնելով այնտեղ երկու բարեկամքը:

Զ

Պ. Մարկոսը դուրս եկած չեկած Շաքարյանցի տանից, Մանթուխյանցը, որ մինչև այս ռուպեա մեծ բռնութուն գործ դնելով յուր վերա, վարագուրել էր յուր ուրախութունը, վեր թռավ տեղից, և երկու ձեռքով փաթաթվելով Շաքարյանցի վզին, փոքր մնաց, որ յուր ասիացի քրնջությամբ խեղդեր սորան:

Մի օտարոտի տեսարան էր: Շաքարյանցը ամենևին ոչինչ տեղեկութուն չուներ այս տարօրինակ ուրախության մասին, որ այսպես բարբարոսաբար դուրս էր երևում Մանթուխյանցից. այս պատճառով, ամենայն սառնությամբ հանձն էր առնում Մանթուխյանցի կոպիտ քնջութունը: Դորա փոխանակ, Մանթուխյանցը հասած լինելով վերջապես յուր այսքան տարիներով հղացած ցանկությանը, խելքը թոցնում էր ուրախութենից: Երկու բարեկամքը ևս բավական ժամանակ մնացին առանց խոսելու: Այդ միջոցին, նոցա միտք հասկացնող միջնորդը չէր աստվածեղեն խոսքը և բանականութունը, այլ մի տեսակ կատաղի ցընցողական շարժողութուն: Եթե մի օտար մարդ նկատեր հեռվից այս տեսարանը, անտարակույս, կարծելու էր թե մարդիկ չէին սոքա, այլ վայրենի արջեր, որ թավալվում էին սոֆայի վերա, թեպետ մինը նոցանից կարծում էր յուր անձը երևելի դյուր (чародей, կախարդ), իսկ մյուսը երեկի ալքիմիկոս:

Երբ բավական զորութուն գործ դնելով երկուքը ևս ուժաթափվեցան, Մանթուխյանցը, ուրախական արտասուք աչքերում և հեկեկանքից ընդհատված ձայնով աղաղակեց.

— Ոսկին ծոցումս է...

Շաքարյանցի ախանջին շատ քաղցր եկավ ոսկու ձայնը, վասն որո վերջին անգամ համբուրելով Մանթուխյանցի երեսը, շնորհավորեց նորա հառաջադիմութունը, որ յուրյանց պայմանի զորությամբ, պիտի մեծ ազդեցություն ունենար և Շաքարյանցի կյանքի վերա:

Երկու բարեկամքը ևս մի փոքր հանդարտելով նստած աթոռների վերա, Շաքարյանցը լցրեց արաղը բաժակների մեջ: Մեծ սիրով բաժակները միմյանց զարկելուց հետո խմեցին: Բայց Մանթուխյանցը արաղի վերջին ումպը կուլ չտված, սկսեց պատմել, թե ինչ կերպով վերջա-

պես հաջողել էր յուր խորհրդական խառնուրդից ստանալ անարատ ոսկի:

— Վերջին փորձն էր մնացել,— ասաց Մանթուխյանցը, մի կտոր հաց բերանը դնելով,— և ճշմարիտը պիտո էր ասել, փոքր մնաց, որ մեղանշեի այս սուրբ գիտությունը ընդդեմ. յոթանասուն վեց զուր փորձերը դրողել էին իմ հույսի և հավատի հաստատությունը, և այդ վերջին փորձը եթե զուր գնար նույնպես, պիտո էր գլորեր ինձ հուսահատության ծովը: Բայց աստված ողորմեցավ երեսիս ջրին: Վառեցի կրակը, շարեցի քուրայի մեջ զանազան մետաղներով լցրած հողեղեն ամանները և չկսեցի փուրսի գործադրությամբ զորացնել կրակը, որով և բարձրացնել չեքմության աստիճանը, որ անպատճառ հարկավոր էր դժվարահալ մետաղները հալեցնելու համար: Բավական չէր միայն նոցա հալվիլը, այլ և հարկավոր էր որ եռ գային. այս պատճառով թողեցի այդ սաստիկ կրակի մեջ իմ պատրաստությունը, դուրս գնացի արվեստանոցիցս մի փոքր մկնդեղ բերելու, մետաղների հետ խառնելու համար: Բայց երբ վերադարձա դեպի արվեստանոցս, չես կարող երևակայել, թե ինչ աստիճանի հասավ իմ կատաղությունը: Հողեղեն ամանները ո՛րք ճարվել էին և որք բոլորովին փշրվել, այնպես, որ ոչինչ նյութ մնացած չէր նոցա մեջ: Երկաթի գավազանով խառնելով քուրան, հասկացա, որ հալած էին մետաղները կրակի տակ քուրայի մեջ, որ նախատեսությամբ հառաջուց պատել էի բարակ մաղած մոխրով: Հեռացուցի կրակը: Հալած մետաղները, որ խառնվելով միմյանց հետ կազմում էին մի փոքրիկ լճակ, և որի երեսի վերա սերի պես կանգնել էր կապտագույն կեղևը, գրավեցին իմ ուշադրությունը. կանաչ ու կապտագույն բաց կարմիր բարձրանում էր նորանից: Սիրտս կոտրած էր բոլորովին, որովհետև համարում էի թե զուր էր գնացել աշխատությունս, ըստ որում մկնդեղը պակաս էր: Վերջապես սառեցավ խառնուրդը և կարելի եղավ քննել նորան... ո՛վ, բախտիս, գործողությունը հաջողվել էր այնպես, որ առավել լավ չէր կարելի ցանկանալ...

Այս խոսքերը խոսելով, Մանթուխյանցը հանեց կեղտոտ և հնոտի սերտուկի ծոցից մի սևագույն դեղին մետաղի կտոր և դրեց սեղանի վերա: Բայց նորա սիրտը և հոգին այնպես ջերմացած էին այդ մետաղի վերա, որ իսկույն հափշտակեց դարձյալ սեղանից և բռնելով ձեռքում գննում էր, շտալով Շաքարյանցի ձեռքը:

— Կա՛մ է, լավ, թող ես ևս տեսնեմ,— ասաց Շաքարյանցը,— դու տեսել ես և դարձյալ կտեսանես: Բացի դորանից, քո համար մի զարմանալի բան չէ, ո՞ր ապաքեն դու ես դորա արարիչը, ո՞չ ապաքեն էգուց փուղերով կարող ես ստանալ. թող մի լավ գննեմ դորան:

— Որովհետև իմ աշխատության վաստակն էր դա, այդ պատճառով ևս ինձ ավելի քաղցր էր նայել դորա վերա, քան թե մի այլ մարդու: Մի՞թե չգիտես, որ ծնողին ավելի քաղցր էր յուր զավակը, քան թե մի օտարին: Գիտե՞ս, թե ինչքան քրտինք եմ թափել ես, մինչև հասել եմ դորան:

Մանթուխյանցը այս խոսքերը ասելով տվեց մետաղը Շաքարյանցին. բայց աչքի հայացքով, ասես թե, հեռվից լսվում էր այդ մետաղի կտորը:

Շաքարյանցը, սեղանավորի աչքով քննելով մետաղը, խոստովանեց նույնպես, թե ոսկի էր այն:— Բայց մի բանի վերա շատ զարմանում եմ,— ասաց նա,— ինչպես է, որ առանց մկնդեղի ստացվել է: Ո՞չ ապաքեն ուրիշ անգամ, սույն իսկ նյութերով որ այժմ բաղկացնում են այս մետաղը, փորձ արել էիր, ինչո՞ւ ապա այն ժամանակ չհաջողվեցավ ու այժմ այսպես...

— Է՛հ, ինչ առնենք, եթե փորձը չհաջողվեցավ այն ժամանակ, մի՞թե դատապարտվեցա՞ն այդ նյութերը երբեք չհաջողվելու: Դու փոխանակ ուրախանալու, տրտմում ես...— ասաց Մանթուխյանցը տհաճությամբ:

— Չեմ տրտմում,— բացականչեց Շաքարյանցը,— միայն...

— Գուցե կասկածում ես, կամ երկբայություն ունիս այդ մետաղի արդարև ոսկի լինելու մասին. եթե կամիս, տա՛ր ոսկերիչների մոտ, նոքա կվկայեն քեզ, որ ստուգապես ոսկի էր:

— Ոսկի եղածը ոսկի է, խոսք չկա...

— Ուրեմն ինչ: Այդ պրծած բան է. այժմ ցնծանք և ուրախանանք: Թող պարծենա Անգլիան յուր հարստությամբ, թող և Ուրալյան սառցազուլու սարերը ուռչին յուրյանց մեջ, թե ոսկու մայր էին: Կեցցե՛ գիտություն, կեցցե՛ աշխատություն: Ասացի, այս վերջացած բան է, այժմ մտածենք խնջույքի վերա:

— Խնջույքի վերա ի՛նչ մտածելու բան կա, այնպես խնջույք կարելի է առնել, որ աշխարհը զարմանա: Շամպայն ասածդ հեղեղի պես կթափեմ, կբանամ քսակիս բերանը, թո՛ղ մեր Սարգիսը դիմանա միայն խցանը բանալով. բայց բանը այդ չէ, մեք ուրիշ մտածելիք ունինք:

— Օրհնած, մտածելուց զլուխներս ճաքեցավ, փոքր մնաց, որ գլխիս ուղեղը հոտի, թող մի փոքր հանգստանանք, ուրախանանք:

— Բայց լսի՛ր, իմ ասած մտածելիքը զվարճալի բաներ են, և կարծեմ, որ դու ևս հեռի չմնաս այդ բաներից. անտարակույս քո հոժարությունը ևս հարկավոր է, այստեղ ես համարյա թե ոչինչ եմ:

— Ի՛նչ բաներ են ապա,— հարց արեց Մանթուխյանցը:

— Ոսկին, որ առաջին անգամ այդքան փոքր շինեցիր, երկրորդ անգամը շատ պիտի շինես, այնպես չէ՛:

— Անտարակույս. այս մի փորձ էր, և ես հավաստի չլինելով հաջողութեան մասին, խնայաբար գործ էի դնում միշտ նյութերը, որ թեև թեթևագին բաներ են, այնուամենայնիվ իմ պես մարդու համար, ինչպես էի մինչև ներկա ընդհանրապես, այդ փորձը ևս բան արժեքի Ձեզ քաջ հայտնեի է, որ քանի-քանի անգամ շնչին արծաթներ խնդրած եմ քեզանից անուխ գնելու համար: Այժմ որ աստված ամենակարողը հաջողութուն տվեց ինձ, ես պատրաստութուն կտեսանեմ դեռ հառաջ մի փուղ պատրաստելու. հետո դարձյալ կշատացնեմ, այժմ չէ կարելի, ըստ որում անոթներս փոքր են, հարկավոր է անոթներ և գործիք բերել տալ օտար աշխարհներից:

— Շատ լավ, եթե մի մի փուղ ևս պատրաստելու լինիս, այնուամենայնիվ կարճ միջոցում մեծ հարստութուն կարելի է դիզել:

— Երկբայութուն շունիմ այդ մասին:

— Այդքան հարստութեան տեր դառնալուց հետո, ասելիքս այս էր, թե ի՞նչ պիտո է առնենք ազգի համար:

— Ուրեմն քո առաջարկած մտածելի բաները ազգի՞ն են վերաբերվում:

— Այո:

— Այդ ուրիշ բան է. ես այդ խնդրի մասին պատրաստ եմ օրերով խոսել, սիրական Շաքարյանց, և բացահայտ կերպով հասկացնել քեզ իմ տեսութունս, թե ի՞նչ էր մի հայի պարտականութունը յուր ազգի առաջև:

— Դու մի գիտուն մարդ ես, մի գուցե սկսանես այժմ խոր փրկի-տոփայութուններ, իմ գլուխս դուրս չէ գալիս այդպիսի բաներից. հասարակ կերպով հասկացրու ինձ և հայտնի քո դիտավորութունը: Իմ կարծիքը այս է, որ շատ ոսկի շինելուց հետո, վաճառենք նորան և գոյացնենք մի մեծ արծաթագլուխ, որ և դնելով մի շահավետ գանձարանի մեջ, կարողանանք մի հոյակապ դպրոց բանալ և այդ գումարի տարեկան շահովը կրթել ազգի խեղճ ողորմելի զավակները, որոնց մասին այսքան աղաղակում են օրագիրքը և հեղինակները:

— Ի սեր աստուծո, ձեռք վեր առեք այդպիսի խորհրդից. եթե կամիս, որ պատճառ լինիք ազգի կործանութեանը, ապա բանանք այդ դպրոցը:

— Ի՞նչ ես խոսում:

— Ի՞նչ պիտի խոսեմ. ո՞ր դպրոցի աշակերտը տեսար, որ ազգը պիրեր ու նորա օգուտը պաշտեր: Ամենայն ոք, որ փոքր ի շատե ուսումն է ստանում, մոռանում է յուր ազգը, յուր հավատն ու օրենքը, ո՛չ պահե-

է իմանում, ո՛չ մատաղը, ո՛չ քավութունը, ո՛չ թողութուն: Եթե մի փոքր մեղադրես այդպիսուն նորա սխալների պատճառով, կտեսանես ահա, որ հիմար ֆանատիկոս անունը կբեռե ճակատիդ: Մեր ազգը ինչպես որ Լուսավորչից (մատաղ գնամ նորա զորութեանը), ստացել է յուր կրոնը, ինչպես պաշտում է Լուսավորչի լույս հավատը, պետք է աշխատենք, որ այդ հավատը ամուր և անխախտ պահպանվի, մեզ հարկավոր է ոչ թե հավատի թշնամիք հավելացնել, այլ հավատի պաշտպանք և պատասխարողք: Վարժատուն ասած բանդ, ճշմարիտ է, ուսուցանում է մարդու զանազան լեզուք, զանազան արտաբերական գիտութունք, բայց եթե առողջ բանականութեամբ քննենք, այդ բոլորը հոգու փրկութեան պատճառ չէ կարող լինել, այլ մանավանդ կորստի: Ինչ ունինք, սիրելի, այս աշխարհիս մեջ, ինչ պիտի տանենք այստեղից. մի շոր հոգի ունինք, պետք է աշխատել, որ դժոխքի բաժին չլինի մեր խեղճ հոգին: Ուսում ստացողը նույնպես պիտի մեռանի՞ թե ոչ, ուսում ստացողի կյանքը նույնքա՞ն է որքան տգետինը թե ոչ. ուրեմն ի՞նչ գործնական օգուտ ունի հոգին ուսումից. ո՞ր սուրբերը ուսյալ էին: Մարգարեքը հովիվ չէի՞ն, առաքյալքը ձկնորս չէի՞ն: Աստված, ողորմիր ինձ ասել շուսանողը, այլ, դորա փոխանակ, աստված, ես քեզ ողորմիմ ասողը չէ՞ր, որ ծովի վերա ոտքով վազեց դեպի նավը, որով աստված, ողորմիր ինձ աղոթքը ուսուցանող վարդապետը գնում էր: Եվ այս վարդապետը չէ՞ր որ տեսանելով այն ուսման մարդու սրբութունը, որով, անտարակույս, որպես ցամաքի վերա ման էր գալիս նա, ասաց թե քեզ ոչինչ ավելի հարկավոր չէ, երանի՞ թե ես ևս քո պես անգետ լինեի, բայց քո աղոթքի պես իմ աղոթքը ևս արժանընդունակ լիներ: Մեր գլխավոր պարտականութունն է եկեղեցիք շինել, եղած եկեղեցիների պատկերները արծաթապատել, քառասնիցը անպակաս առնել, ննջեցյալների գերեզմանը օրհնել տալ, մատաղը շնորհալ և պահքը պահել. եթե սորանից ավելի կամենանք, ընդունելի և աստվածահաճո բաներ դեռ ևս շատ կան, ջրհոր փորել, տանը մնացած աղջիկ լույս ու արև հանել, տոնի, զատիկի աղբատներին հանդերձ բաժանել: Անտարակույս այս բոլորը կառնենք մեք քո հետ. բացի սորանից հարկավոր է, որ դառպաս ուղարկենք Երուսաղեմ, Մշու սուրբ Կարապետ և այլ այսպիսի ուխտատեղեր, որ օրհնենք քաղաքի ստանանք: Ախ ի՞նչ գեղեցիկ են այդ օրհնութեան գրերի ոճը և շարադրութունը: «Ի սուրբ և աստուածընկալ դրանէ... աստուածային օրհնութիւնն եկեալ հանգիցէ, ծաւալեսցի ի վերայ ձեր և համայն ձերայնոց...» և այսպիսի օրհնութեան գիր շատ անգամ կարելի է կես մանեթով ստանալ: Ի՞նչ է մարդուս երջանկութունը սորանից ավելի. «Յայտ լիցի աստուածասիրութեանդ», կշարունակե օրհնութեան գիրը, «զի զոր առաքեալ էիք ձեռամբ (այս ինչ անձին) զմի

տեօրաի պիւրիֆ¹, ընկալաք մեծաւ օրհնութեամբ և զանուն ձեր և հա-
մայն ննջեցելոց ձերոց գրեցաք առաջի սուրբ սեղանոյն, յորոյ վերայ
սուրբ պատարագն մատչի» և այլն: Քանի որ այդ վանքերք կան, քանի
որ անմահ պատարագը կմատուցանվի այդ տեղերում, այդ արծաթը
տվողի և նորա բոլոր ննջեցյալների անունը պիտի հիշատակվի: Երանի՛
մեզ, Շաքարյանց, երանի — հազար երանի: Թո՛ղ ուրիշները գլուխ կոտ-
րեն ուսում ստանալու, մեք քո հետ հոգիներիս պատրաստութունը տեսա-
նենք. Հարկավոր է մեր ճարելու հարստութենից մասն և բաժին հանել
վարագա սուրբ նշանին, վանկո սուրբ նշանին, Աղթամարա սուրբ նշա-
նին, Գեղարդա սուրբ նշանին, Օթյաց սուրբ նշանին² և այլ մյուս սուրբ
նշաններին, որ գրված կան իմ մոտ գտնված գրչագրերի մեջ. Այս ան-
պատճառ հարկավոր է որ այդ սուրբ նշանների բարեխոսութունը ևս ան-
պակաս լինի մեր վերայից. սուրբ նշանները անբարբառ բարեխոս են
հավատացյալներին. բացի դորանից, «մեք ի յայն փայտն եմք յուսա-
ցեալ, յուր Տէր Յիսուս բեռեցաւ».— ասում է խաչի տաղը: Իմ կարծիքով
ազգը եկեղեցին է, հոգևորքն են, մեք մասնավոր մարդիկ ենք, մեք մեր
հոգու փրկութեան մասին մտածելուց ավելի ուրիշ պարտականութուն
չունինք, իսկ ազգի բաները, եկեղեցու բաները թող հոգան. փառք աս-
տուծո, կաթողիկոս ունինք, Լուսավորչի հաջորդը, պատրիարքներ, առաջ-
նորդներ. վանքերը լի են վարդապետներով, թող նոքա մտածեն այդ բա-
ները, և մտածել են և մտածում են ևս: Դու ի՛նչ ես կարծում, եթե նոքա
չլինեն, մեր լույս հավատը կպահպանվե՞ր մինչև այժմ. աստված կյանք
տա մեր հոգևորներին, աստված նոցա շուքը մեր վերայից անպակաս
առնե՛ս:

Այսպես էր Մանթությանցի բարոզը, որ կարդաց Շաքարյանցի գրե-
լին: Շաքարյանցը մի գիտնական մարդու տեղ դրած լինելով Մանթությ-
անցին, իսկույն հնազանդեցավ նորա ասածներին, մանավանդ ինքը

1 Թուրքական ոսկեգրամ, որ պարունակում է շորս լիբա. բառացի նշանակում է՝
շորքը մեկնոց:

2 Օթյաց սուրբ նշան անվանվում է այն խաչ բարը, որ ինչպես պատմվում է Այս-
մավորքի մեջ, Քաղեսու և Բարթողիմեոս առաքյալքը միմյանց հանդիպելով Պարսկաստանի
և Հայաստանի սահմանների մոտ և մի տեղ օթելով գո՛շերը առավոտուն օծել են այն քա-
բը որպես հիշատակ յուրյանց միմյանց հանդիպելուն. այս պատճառով ևս ասվում է
Օթյաց սուրբ նշան: Մի բերանացի ավանդություն, որ հասել է ինձ ժերունի մարգերից,
ասում է թե նոր-նախիչևան բաղաբի մոտ գտնված սուրբ խաչի անունով վանքը շինած
է այդ սուրբ նշանի անունով, և թե այն խաչի նշան ունեցող բարը, որ դրած է վանքի
ձախակողմյան պատի մեջ, ուր կա և Քաղթեսու Առաքելու պատկերը, է այն Օթյաց սուրբ
նշանը: Բայց այս մի ավանդություն է. գրավոր հիշատակարան գտանելու համար այդ
մասին իմ բոլոր հարցափորձությունս զուր է անցած մինչև այժմ: (Ս. 2.):

պարապելով դյութական բաներով, մի փոքր երկյուղ ևս ուներ, որ մի՛
գուցե աստված բարկանա յուր վերա, ուստի և հոժարակամ ընդունեց
այն բոլոր առաջարկութիւնքը, որոնց խորհուրդը և նպատակն էր մոտ
մնալ եկեղեցուն և հոգևորներին, որոնց միջնորդութեամբ կարող էր
թողուլ աստված յուր դյութութեամբ պարապելու մեղքը:

— Մեք այս բաների վերա ուրիշ անգամ ավելի ընդարձակ կխո-
սենք,— ասաց Մանթությանցը, ձեռքը պարզելով դեպի արաղի շիշը:
Շաքարյանցը հառաչամատուց գտանվեցավ և իսկույն լցրեց բաժակ-
ները արաղով: Այս րոպեից սկսած Մանթությանցի և Շաքարյանցի հա-
րաբերութունը ամենևին այն չէր, ինչ որ քանի մի օր հառաչ:

Մանթությանցը, ոսկին շինելուց հառաչ, գալիս էր Շաքարյանցի
մոտ, որպես յուրյանից առավել մեծ մարդու մոտ, ըստ որում, ինչպես
ասել ենք յուր տեղում, Շաքարյանցը ուներ մի փոքր կարողություն:
Բայց երբ գտավ ոսկի շինելու գաղտնիքը, Շաքարյանցը սկսեց նայել
Մանթությանցի վերա նույնպիսի մեծարական աչքով: Եվ Մանթությ-
անցը, որպես մի տգետ մարդ, իսկույն սկսեց օգուտ քաղել յուր դրու-
թենից, փոխեց յուր խոսակցութեան ոճը Շաքարյանցի հետ, և կրավորա-
կան բնավորությունը դեպի ներգործական: Ճշմարիտը պիտո է ասել,
Շաքարյանցը յուր ժամանակին այս աչքով նայած չէր Մանթությանցի
վերա: Ինչևիցե: Մեք թողունք առ ժամանակ սորանց այստեղ և տեղա-
փոխվինք մտքով դեպի մի այլ ընկերություն:

է

Շատ ժամանակ չէր, որ Կոմս էմմանուելը բնակվում էր այս քա-
ղաքի մեջ, ուր անցան նախընթաց գլուխներում պատմած անցքերը: Նո-
րա անձնական տկարությունքը հարկադրել էին նորան, օդափոխության
համար դուրս գալ յուր մոռյուտ բնակարանից, ուր շատ տարիներ ան-
ցուցել էր մեյամաղձական և տխուր միայնութեան մեջ:

Դպրության կանոնքը արգելում են մեզ, առանց որևիցե մարդու
կամք ստանալու, տպագրութեամբ հրատարակել նորա վարքագրությունը.
այս պատճառով համարձակություն չունիմ խոսել հրապարակով իմ
ընթերցողների հետ Կոմս էմմանուելի անձին վերա, հերիքանալով, որ
թույլտվություն ունիմ նորա կողմից ասել այնքան, որքան ասացի կամ
որքան դեռևս պիտի ասեմ:

Բացի սորանից, Կոմս էմմանուելը մի նոր մարդ չէ մեր ազգի հա-
մար. նա փոքր ի շատե հայտնի է ընթերցող հասարակությանը յուր Հի-
շատակարաններով և ոտանավորներով, որ տպվում են Հյուսիսափայլ

օրագրի մեջ. այս պատճառով ևս իմ ընթերցողը չեն կարող ասել ինձ, թե խոսում էի մի բոլորովին նոցա անծանոթ մարդու մասին: Ինչևիցե:

Ահա այս քաղաքը գալով Կոմս էմմանուելը ման էր եկել համարյա թե բոլոր փողոցները, տեսել էր բոլոր եկեղեցիքը, վաճառանոցները, ըստ որում հայաբնակ քաղաքներում սոցանից ավելի բան չկա, որ կարողանար գրավել մի եկավոր կամ հարցախնդիր մարդու ուշադրությունը: Առհասարակ շատ տխուր երևույթ է այս, բայց անմիջական հետևանք հայերի կյանքի ասիական բնավորությանը: Այնտեղ, ուր չկա կրթություն և դաստիարակություն, չէ կարող լինել ընկերական կյանք. իսկ ուր չկա ընկերական կյանք, այնտեղ թագավորում են միմյանցից բաժանող և հեռացնող եսական սկզբունք, որի հիմքի վերա ոչ թե միայն բան չէ շինվում, այլ հառաջուց շինվածները ևս քանդվում են: Որևիցե գործ, որ պիտի պատկաներ ամբողջ ազգին, հարկ է որ կատարվի հասարակաց ձեռքով, հասարակաց հոգու միաբան գործակցությամբ. բայց ուր իշխում է եսականություն, այնտեղից հալածական է միաբանական աստվածային հոգին: Եսական հոգով բան չէ հառաջանում նորա համար, որ նա կենտրոնացած է յուր մեջ. նա մեռած է շրջակայքի համար, թեև գտանվում էր մի կենդանության պատկեր ունեցող կեղևի մեջ: Մի այդպիսի մարդու վարդապետությունը զոհաբերության մասին (առանց որին ոչինչ առաքինություն չկա) այսպես է, թե այն զոհն է արժան և ընդունելի, որ վարձատրվում է իսկույն նյութական ճանապարհով: Նա չկամի ևս հասկանալ, թե առաքինություն ասածը մի վերացական բան է և չէ երևում նյութական կերպարանքի տակ: Հեռի է նորանից այն հասկացողությունը և վարդապետությունը, թե ամենայն զոհ, որ վարձատրվում էր մաքուր խղճմանքի գիտակցությամբ, արդեն ամենալավ աղբյուրն էր մխիթարության: Ո՛հ, արևը շատ անգամ դեռևս պիտի մտանե հայերի ասիական պղտոր հայացքի վերայով... գնայուն մեռյալները (ХОДЯЧИЕ ТРУПЫ) դեռևս շատ ժամանակ պիտի կենդանի մարդիկ թվին մեր արտասովելի ազգի աչքում: Երևում է, որ մեք տեսանելու չէինք նախախնամության այցելությունը այս ազգին հասած. բայց արդյոք պիտի տեսանեին մեր որդիքը կամ թոռները, դժվար է հավատալ: Չսերմանած, հնձելու հույսը շար անձնախաբեություն է. եթե մեր պապերը և հայրերը սերմանած լինեին, մեք այժմ կճնձեինք, ներկայումս չենք հնձում նորա համար, որ մեր նախնիքը չեն սերմանած, բայց մեք ևս չենք սերմանում, ի՛նչպես ուրեմն կարող են հնձել մեր որդիքը և թոռները: Հայերի համար, երեկ և այսօր նույն և միշտ. չեմ ասում հավիտյան, որովհետև այդ ազգի բռնած ճանապարհը այնպես է, որ դարերի ևս դժվար թե կդիմանար, ուր մնա հավիտյանը:

... Երեկոյան ժամանակ, Կոմս էմմանուելը հեռացավ դեպի քաղաքի ծայրը, դեպի մի պարսպավոր եկեղեցի, որի բակը էր միևնույն ժամանակ և գերեզմանատուն:

Կանաչապատ էր բոլորովին այդ եկեղեցու բակը, և շատ ծառեր տնկած կային պարսպի հետ զուգահեռաբար, որոնց սովերքը ստանում էին առավել և առավել հսկայական երկայնություն, որքան արևը խոնարհվում էր դեպի մուտ: Թեթև քամին, խաղալով ծառերի տերևների հետ, պատճառում էր մի ախորժելի խշխշոց. ծաղիկները և արոտները սկսանում էին առուգանալ, թարմանալ և բարձրացնել յուրյանց զուգար, ազատվելով արևի ուղղահայաց այրող ճառագայթներից, որ խաղում էին այժմ կաթողիկեի ոսկեգօծ խաչի վերա:

Այցելուն աչքը ձգեց լայնարձակ, գեղեցկանիստ բակի վերա. ոչինչ, և ո՛չ ոք... Այնտեղ ապրում էր միայն անշունչ բնությունը. այնտեղ, քամին միայն, որոտը, և նշանակյալ ժամերում, եկեղեցու տխուր հնչող զանգակը կարող են ընդհատել միշտ թագավորող լուսությունը: Գերեզմանները որը կարգով և որը անկարգ շարված էին կանաչ, թավիշապատ հատակի վերա: Ասես թե մարդերի գերեզմանքը ծառայում են բնության ձեռքում շախմատի քարերի տեղ: Բնությունը խաղում է այս խաղը ժամանակի հետ: Ամեն մի նոր գերեզման նոր քար է, որ ստանում է բնությունը և դնում է և զանազան ուղղություններով շարում է յուր խաղակից ժամանակի առաջ: Ժամանակը տանում է այդ քարերը հատակից...

Երբ Կոմս էմմանուելը ման գալով գերեզմանների մեջ և կարդալով տխուր և սխալներով լի տապանագիրքը, որոնց և՛ գրել տվողը, և՛ գրողը, և՛ փորողը չեն գիտացած հայերեն, անցավ դեպի եկեղեցու սեղանի քամակը, այսինքն, արևելյան կողմը. այստեղ տեսավ նա մի կենդանի էակ. բայց և սա սպասավոր էր մահու թագավորությանը...

Մի վաթսուամյա, բայց առույզ ծերունի, ճաղատ ճակատով և սպիտակ մազերով, բահը ձեռքին փորում էր... Նորա խոշոր դեմքի գծագրության հանդարտութենից երևում էր, որ շատ սառնությամբ կատարում էր այդ գործը, և ամենևին մեքենաբար, առանց մտածելու և յուր գործի հետևանքից կամ շարժառիթից մի տպավորություն ներս ընդունել յուր հոգու վերա:

Կոմս էմմանուելը մոտեցավ այս մարդուն:

«Բարև, ծերունի», — ասաց նա:

— Աստուծո բարին, — պատասխանեց խոսակիցը:

«Դարձյա՞լ գերեզման...»:

— Օրհնած, այս տարի դեռ տասներորդն է, ոչ փորում եմ, միթե շա՞տ է: Եթե այսքան ևս չլինի, ասե՛ս որ պիտեք քաղցած մեռանել: Ի՛նչ

է իմ ստացածս եկեղեցուց, որպես տարեկան ուճիկ, — երեսուն մանեթ. աստուծո համար ասա՛, կարելի՞ է այդքան գումարով ապրիլ, տուն տեղ և ընտանիք պահել: Մեզ ասում են, թե արդյունք ունեինք ժողովրդից. ի՛նչ տեղից է մեր արդյունքը: Մկրտութենից, պսակից և մեռյալից, բայց մկրտությունը և պսակը, համարյա թե ոչինչ արդյունքի աղբյուր չեն. քսան կոպեկ, երբեմն երեսուն և երբեմն կես մանեթ: Ամբողջ մանեթ տասն տարին մի անգամ չէ պատահում: Մնում է մեռյալը. գերեզման փորելուց ստանում եմ երկու մանեթ, լվանալու համար, եթե արական է, տալիս են մի բան. մնաց որ մեռյալի շապիկը, վերայի գտանված հանդերձեղենը կամ մահիճը, որի մեջ հանգուցյալը փչել էր յուր հոգին, նույնպես պատկանում է մեզ. նոր հանդերձը իբրև կողոպուտ՝ կպատկանի ծխատեր քահանային, այս պատճառով ահա մեռյալից ավելի եկամուտքի արդյունավոր աղբյուր չունինք:

— Ուրեմն, դու ուրախանում ես, եթե մեռանում է մի մարդ:

— Ինչ մեղքս պահեմ, այո՛. իմ աղքատությունը ստիպում է ուրախանալ: Չբավորությունը, աղքատությունը, ապրելու և ընտանիք պահելու հոգը, շատ անգամ խտրություն չունին հնարների մեջ, որոնցով կարելի էր արծաթ վաստակել, կյանքի անհրաժեշտ պիտույքը հոգալու համար: Բացի սորանից, այս ևս կա, որ իմ ուրախանալուցս չէ, որ մարդիկ մեռանում են: Խոչերայի ժամանակ՞ ճշմարիտ ավելի պատճառ ունեի տրտմելու, ըստ որում երկյուղ կար սրտիս մեջ, որ մի գուցե ես ևս, կամ իմ ընտանիքիցս մի մարդ մեռանի. բայց դորա փոխանակ, այն ի՛նչ արդյունք էր այն տարում...

— Բայց, մի կատարված գործողության վերա մեծ ուրախություն ցույց տալը, ասել է, թե պատրաստություն կար ձեռնտու լինել, եթե միայն հնար լիներ, որ այդպիսի գործողությունք կատարվեին առավել ստեպ:

— Ճշմարիտն ասեմ, ցավելու չեմ, եթե ամենայն օր գերեզման փորեմ այնպիսի մարդերի համար, որպիսու համար փորում եմ այս գերեզմանը:

— Ուրեմն կան մարդիկ, որոնց մեռանելը այնքան ախորժ չէր քեզ, չնայելով, որ պիտի արդյունավորվեիր:

— Ինչպես չէ: Զորօրինակ երիտասարդ մարդիկ, նոր դեռևս ընտանի-

¹ Ցավելով մտաբերում եմ այստեղ մի քանի քահանայք, որ ժողովրդի հետ կռիվ ու վեճ էին բանում կողոպուտ պահանջելով, թե արժան է որ այս հանգուցելու այս ինչ և այն ինչ հանդերձները ևս տալին նոցա: Զգվելի՛ իրավունք: (Մ. Լ.):

² 1847 թ. Նոր-Նախիջևանում տարածվեց խոչերայի Հիվանդանում է նաև պատանի Նալբանդյանը և մեծ զվարությամբ առողջանում:

քի տեր դարձած, նոր տեսած կյանքի արևը, որոնց դուռը միշտ բաց է իմ պես աղքատների համար. տոնի, զատիկի, տալիս են մի բան, եթե մկրտություն կամ մի այլ հոգևոր պետք կատարվի նոցա տանը, նույնպես չեն մոռանում ժամակուշի: Որքան և իցե, այդպիսի մարդերից տարու մեջ ստանում եմ գո՛նե մի մանեթ. ճշմարիտ, եթե այդպիսիք մեռանին, մինչև չորս հինգ մանեթ կատանաս, բայց, բանը այս է, որ այդ չորս կամ հինգ մանեթով բոլոր հաշիվդ կվերջանա մեռանողին հետ: Ահա այսպիսի մարդիկ, եթե մեռանին, ափսոսում եմ. բայց այն մյուս մարդիկը, որոնցից ոչինչ արդյունք չունինք, որոնց շեմքը երբեք չենք կոխած, որք հացը մի անգամ ուտում են, մյուս անգամ կշռում, թե մի՞ գուցե պակաս էր, որ բոլորովին նման են անպիտան ձիու, որի տերը միմիայն օգուտ, որ կարո՞ղ էր քաղել նորանից, այդ էր նորա կաշուցը, որ սատակելուց հետո կարող էր վաճառել, ըստ որում նորա կենդանությունը չէր արժում և նորա կաշուն:

— Այն մարդը, որի համար փորում ես այդ գերեզմանը, նույնպես պատկանում է այս վերջի՛ն տեսակի մարդերին:

— Ավելի վատթար: Սա, մեր եկեղեցու նախկին երեսփոխանն էր, տասն և հինգ տարի կատարեց այս պաշտոնը, բայց ի՛նչպես, մի հարց-րու:

Տարին մի անգամ մի քանի քահանայք գալիս էին հաշիվ տեսանելու, բայց ի՛նչ հաշիվ, ի՛նչ քննություն: Հանգուցյալը լավ գիտեր յուր բանը: Հաշիվը սկսանելուց հառաջ, պատրաստում էր, ահա այն ծանրի տակ, խորովածը, գինին և արաղը: Անտարակույս, հառաջ գնում էին այդ բարությունքը վայելելու, որ մի փոքր ուժ ստանան այն մեծ և երկար, ամբողջ տարու մանրամասն հաշիվը քննելու համար: Խելացի էր շատ մեր երեսփոխանը, նա սկսանում էր մի մի արաղից և բանը բերում էր հասցնում էր այնտեղ, որ հաշվետեսքը տաղ չէին թողնում, մեղեդի, շարական չէին թողնում, որ չերգեին... Սովորաբար առավոտյան տասն ժամից կսկսվեր այս բանը և կտեեր մինչև ժամը երկու կամ երեքը ճաշից հետո. այս միջոցին երեսփոխանը ասում էր. «այժմ սկսենք հաշվի բանը, որովհետև մի երկու ժամից երեկոյան զանգակը կդարկեն, ժողովուրդ գուցե սկսանի գալ եկեղեցի և խափան լինել մեր գործին»: Առհասարակ շատ բարեսիրտ են մեր քահանայք, այս չէ կարելի ուրանալ. երախտագիտության մասին ևս հետ չեն ժողովրդից. այս պատճառով ևս ասում էին.— Օրհնա՛ծ, այսքան տարի եկեղեցու դռանը ծերացար, այժմ պիտի խարդախություն գործեիր հաշիվների մեջ. մի՞թե մենք չենք հավատում քեզ: Մեր գալը մի օրենք է, որ կատարում ենք, լցուցանում ենք առաջնորդի հրամանը, որ սաստիկ պատվիրում է ուշի ուշով քննել հա-

շիվները, որպես թե գողերի և ավազակների ձեռքում էր եկեղեցին: Հան-
ճարեղ երեսփոխանը պատասխանում էր. «Ձէ՛, տյարք հարք, ես խընդ-
րում եմ, որ հաշիվներինս վերս աչք դարձուցանեք, եկեղեցու մի կողակը
ևս կրակ լինի իմ համար, էթե խառնել եմ իմ գույքի մեջ»:— Թե աստված
սիրում ես, ձեռք վեր առ այդ բաներից, մեք լավ ճանաչում ենք քեզ,
աստված տա, որ բոլոր երեսփոխանք այն հոգին ու հավատը ունենային,
ինչ որ դու ունիս. բե՛ր մատչանները,— շարունակում են քահանայք:
Երեսփոխանը բերում է. և ահա, եկեղեցու տարեկան ելից և մտից տակը
գրվում է գեղեցիկ գրչով. «Հոգևոր կառավարութիւնս վերահասու եղեալ
ստուգութեան հաշուոց, ելից և մտից եկեղեցւոյն, եգիտ զայնս ի պատ-
շաճեալ կարգի, ըստ օրինացն հրամայելոյ, զորմէ ստորագրութեամբ
անդամոց և դրութեամբ կնքոյ վկայէ»:

Այնուհետև մի ամբողջ տարի ո՛վ էր եկեղեցու մոտ եկողը, ո՛վ էր
հաշիվ հարցնողը: Տարեգլխին, նույն քահանայքը, նույն խորովածը,
նույն պատիվը, տաղը և շարականը, հետևաբար և նույն վկայությունը
«ստորագրութեամբ անդամոց դրութեամբ կնքոյ»:

Ահա այս կերպով տասն և հինգ տարի վարեց հանգուցյալը երես-
փոխանության պաշտոնը: Բայց երբ սորանից հինգ տարի հառաջ հի-
վանդանալով հարկադրվեցավ թողուլ յուր աբհեստը, եկեղեցին, բացի
քանի մի փուղ մոմից, կոճատից և խունկից այլ բան չունեի...

— Ապա ժողովուրդը,— հարց արեց Կոմս էմմանուելը:

— Հը՛մ, ժողովրդին ի՛նչ. եկեղեցական գործերի մեջ ի՛նչ գործ ունի
ժողովուրդը. այստեղ հոգևոր իշխանություն կա, կառավարություն և
առաջնորդ,— պատասխանեց ժամակույր, ճակատի քրտինքը սրբելով:

— Շատ բարի. բայց եկեղեցին ո՛չ հոգևոր կառավարությանն է և ոչ
առաջնորդին. եկեղեցին պատկանում է ժողովրդին և դեռ օրենքի գորու-
թյամբ ևս ժողովուրդը պիտի վերահասու լինի եկեղեցու տարեկան ար-
դյունքին և ծախքին: Երեսփոխանը ի՛նչ է. ո՛վքի երեսփոխանն է նա. ո՛չ
ապաքեն ժողովրդի եկեղեցու մեջ, ժողովրդի գործակատարը: Ժողո-
վուրդը զնում է մի մարդ եկեղեցու մեջ, որ նա անտես տարեկան ար-
դյունքը և ծախքը, այլև հոգաբարձու լինի եկեղեցու պիտույքին:

— Մեր ժողովուրդը այդպիսի բան չգիտե: Նորան վաղուց արդեն
հավատացուցել են, որ ժողովուրդը, ազգը հոգևոր բաների մեջ իրավունք
չունի խառնվելու, որովհետև այդ բոլորը պահված է հոգևոր իշխանու-
թյան:

— Եկեղեցու ել ու մուտը հոգևոր պաշտոն չէ, մի սրբազան խոր-
հուրդ չէ, որ սոսկական մարդը համարձակություն չունենար մերձենալու:
Հոգևոր իշխանության գործը է հոգաբարձու լինել եկեղեցու կրօնական

մասին և ոչ եկեղեցու տնտեսությանը, որ հասարակաց ոչինչ չունի կրօնի
հետ: Եկեղեցին շինողը և պահողը է ժողովուրդը, սորա վերս է նորա
ծանրությունը. եթե եկեղեցին քանդվի, ժողովուրդն է շինում, դարձյալ
եկեղեցու արդյունքը ժողովրդիցն է:

— Ոչխարը, բուրդը և կաթը յուր տիրոջը տալով, իրավո՞ւնք ունի
պահանջելու, որ տերը հաշիվ տար նորան, թե ո՛րքան արդյունք էր ստա-
ցել նորա բուրդից և կաթից, և թե ո՛ւր, կամ ի՛նչ բանի համար ծախք էր
արել:

— Ոչխարը անբան անասուն է. բայց ժողովուրդը բաղկանում է
բանական մարդերից. մի՛թե ընդունո՞ւմ է ժողովուրդը, որ վարվեին յուր
հետ, որպես անբան անասունի հետ: Ես շատ զարմանում եմ ձեր ժո-
ղովրդի վերս:

— Եթե զարմանում ես, ապա ուրեմն ոչինչ հասկացողություն չու-
նիս մեր ազգի մասին: Ժողովուրդ ասացյալը բաղկանում է զանազան
առանձին առանձին մարդերից, այնպես չէ՞:

— Անտարակույս:

— Ուրեմն ժողովուրդը խոսելու համար, հարկավոր է, որ այդ
առանձին առանձին մարդիկը միմյանց մոտենան, խորհուրդ կատարեն,
և յուրյանց մասնավոր ձայները, դեպի մի ամբողջ հավաքելով, լսեցնեն
որպես մի հասարակաց ձայն, այնպես չէ՞:

— Ամենևին այդպես:

— Բայց դու տեսա՞ր, երբ և իցե քո կյանքում, երկու հայ, մաքուր
խղճմտանքով և անկեղծ սրտով միմյանց մոտ եկած մի ազգային գործի
համար, որի օգուտը անմիջական հարակցություն չունեի նոցա անձնական
շահասիրությանը: Տեսվա՞ծ բան է հայերի մեջ բարոյական մտավորու-
թյուն, կա՞ հայերի համար մի սուրբ առարկա, որի անունով ամենայն
երկրորդական պղտորությունք հետ դնելով բարեկամական ձեռք պար-
զեին միմյանց: Ախ, պարո՞ն, երևում է, որ դեռ անփորձ ես և երիտա-
սարդ, արյունդ տաք, ինչ ասես մտածել է տալիս, առանց կշռելու այն
հանգամանքը, որոնց թույլտվութենից կախ էր այդ գեղեցիկ զաղափար-
ների իրագործությունը: Իմ այս մաղբը չեն սպիտակացել շրաղացի
դռնում, այլ ժողովրդի մեջ. և ես մտել եմ ժողովրդի ամեն մի կարգի
մեջ, սկսած հետին աղքատից մինչև երևելի պարոնը: Տարու մեջ, ես տե-
սանում եմ շատ տեսակ հասարակությունք: Ամեն մի թաղումի, կիրա-
կամտի կամ այլ այսպիսի բաների ժամանակ՝ ըստ մեծի մասին մի
տան մեջ հավաքված են լինում երեսուն, քառասուն և երբեմն հիսուն
կամ վաթսուն հոգի: Այդ տեղերում լինում են շատ խոսակցությունք, և
այդպիսի տեղերում կարելի է ճանաչել ժողովրդի ստույգ բնավորու-

Յուրնը: Նա այստեղ ազատ է, չէ հավաքվել պաշտոնական խորհրդով, որ միտքը փոքր ի շատե լարված կամ նախապաշարված լինի, չէ սերտել խոսելիքը, ինչպես պաշտոնական ժողովների ժամանակ. բացի սորանից, նա անվավեր է համարում այն բոլոր խոսք ու զրույցք, որ լինում էին այսպիսի տեղերում, և այս պատճառով ևս ցույց է տալիս յուր հոգու միջինը ամենայն միամտությամբ, և խելացի կամ զննող մարդը, որ կամեր, շատ բան կարող է իմանալ այսպիսի ժողովներից: Իմ կոչումը և պաշտոնը այնպես է, որ ոչ ոք արժանի չէ համարում խոսել իմ հետ. աղախինքը կամ սպասավորքը զգվելով տալիս են ինձ մի բաժակ արաղ, կամ առաջև դնում են կերակուրը. շատ անգամ տեսել եմ, որ բաժակը կամ ամանը, որ ևս գործ էի դրել, իսկույն կոտրում էին, որպես թե նա պղծվել էր: Այսպես լինելով իմ դրությունը ժողովրդի մեջ, ինքս ոչինչ չխոսելով հարկադրվում եմ ականջ դնել ուրիշների խոսածին: Մի անգամ մի տան մեջ հավաքված կային մոտ իբր իննսուն հոգի, կիրակամուտ էինք կատարում մի հանգուցելու: Այդտեղ սկսվեցավ մի խոսակցութուն հասարակաց և մասնավոր խնդիրների վերա, որ տեևց ամբողջ երեք ժամ: Բայց չկարծեք, որ իննսուն հոգին ևս խոսում էր, թեպետ գործը իննսունին ևս վերաբերվում էր: Այնտեղ երեսուն հոգու շափ հետին դասակարգից, այսինքն չունևորք, կային, որոնք ոչ լեզու ունին և ոչ բերան, ձուկի նման մունջ են: Այս դասակարգը պարկեշտ է, և գիտելով յուր աղքատությունը, որովհետև խոսելու կամ բանի մեջ խառնվելու իրավունքը շատ կամ սակավ կարողության տեր մարդն ունի, ոչինչ չէ խոսում, թեպետ և խոսել ևս չգիտե, ինչպես նաև շատերը... և թե ի՞նչ բանի վերա խոսում էին, նույնպես չգիտե. նորա խելքը չէ հասանում այդպիսի բաների: Նա ապրում է քաղաքի մեջ յուր շքավորությամբ և հույս ունի հարուստների վերա, որ կհոգան քաղաքի բոլոր պիտույքը: Այսպես ահա, իննսունից երեսունը դուրս եկավ, մնաց վաթսուն: Բայց այս վաթսունը ևս չէ խոսում: Վաթսունի մեջ կան քառասուն և հինգ կամ հիսուն միջակ մարդիկ, որոնց ամոթ է հարուստի ներկայությամբ խոսել, կամ հրատարակել յուրյանց կարծիքը. պատճառ, միանգամ հավատացած են, թե կարծիք հայտնելու իրավունքը պատկանում է միայն պարոններին, այսինքն նոցա, որ շատ արծաթ ունին: Միջին դասակարգի մարդիկը, եթե հավաքվին մի այնպիսի տեղ, ուր չկան հարուստ մարդիկ, այնտեղ խոսում են, քննում են և շատ անգամ ավելի առողջաբար մտածում են, քան թե մի ութսուն տարեկան ջախջախած ծեր, որ միշտ կանչվում է ժողով, որովհետև հարուստ էր: Այս կերպով մնացին մեջ տեղում տասն կամ տասն և հինգ հոգի հարուստքը, որ խոսում էին: Բայց պիտի այս ևս ասել, որ այս մարդիկը ևս բաժանվում են զանազան

դասակարգ: Մեր կամ հին ժամանակներից հարուստ տան ժառանգը ավելի պատվավոր է, քան թե մի երիտասարդ կամ նոր հարստացած մարդ. այս պատճառով ևս, նորա կարծիքը կամ խոսքը ավելի մեծակշիռ է: Սակայն այս է բանը, որ այդ ծերերը անցուցած լինելով, ինչպես ևս, յուրյանց ժամանակները, ամենայն բանի վերա նայում են այն աչքով, ինչ աչքով նոցա հայրերը նայում էին, կամ ամենայն բան չափում էին հին չափով: Այժմյան ժամանակիս տղայքը բոլորովին ուրիշ կերպով են նայում և հավան չեն ծերերի կարծիքին: Մերերը պահանջում են, որ ամենայն բան կամաց-կամաց լինի, համբերությամբ լինի, առանց մի յարգու անձնասիրության մոտենալու, բայց երիտասարդքը պահանջում են, որ վճռաբար կատարվի ամենայն գործ, հետ դրվի դաշնադրկոտությունը և շինայվի մի մարդու անձնասիրություն, եթե այդ մարդը յուր անձնասիրությամբ կապում էր ազգի կամ քաղաքի հառաջադիմության ընթացքը: Խոսակցության ձայնը սկսանում է այնուհետև բարձրանալ, հասնում է մինչև միմյանց պատվի ձեռնամերձ լինելու. ծերը ազդում է երիտասարդին, դու դեռ տղա ես, ի՞նչ մարդ ես որ մեջտեղ ես եկել, քո խելքի՞ բան է այսպիսի բաների վերա խոսել: Երիտասարդը առավել է զայրանում և պատասխանում է. ժամանակը մեզ է պատկանում, և մեք ավելի լավ ճանաչում ենք նորան քան թե դուք, ձեր ժամանակը անցավ, հերիք է որ ձեր պեսների անխել կարծիքները երեսուն քառասուն տարի պաշտվեցան քաղաքի կամ ազգի վնասի համար: Մյուս մնացող հարուստներից ոմանք նույնպես խոսում են յուրյանց մեջ: Նոցանից մինը կամ երկուքը պահում են երիտասարդի կողմը, մյուսքը պաշտպանում են ծերի կարծիքը. բաբելոնյան խառնակություն: Բայց այս բոլորը չէ դեռ ևս. այնտեղ երկու երեք մարդ, միօրինակ դատապարտում են երկու կողմը ևս, այլև արտաքին կերպով ցույց են տալիս, որ ոչ մի կողմին կուսակից չեն, բայց եթե առանձնապես պատահեն երիտասարդին, գովում են նորա կարծիքը և համաձայնում են նորա հետ. իսկ թե բախտ բերե պատահել ծերին, նորանից ևս չեն հրաժարվում, նորա ասածները և ճշմարիտ են, և այս պարոնները պատրաստ են ստորագրությամբ հաստատել ծերի խոսքերը: Այս տեսակ շեղոքական մարդիկը այսպես մտածում են. թե հարկավոր չէր հասարակաց օգտի համար ստանալ անձնական թշնամիք. ինչ որ պիտի մտանե հասարակության գանձարանը, միթե օգուտ ունի նոցա անձնական շահասիրությանը, ուրեմն ի՞նչ հարկավոր է ամեն մարդու հետ կռիվ վեճ բանալ: Քաղաքը մինչև այժմ կառավարվել է, այսուհետև ևս կկառավարվի, մեք մեր կյանքի շատ մասը անցուցել ենք, թող մեր որդիքը ինչ կամին առնեն:

Ահա քեզ, պարոն, մի անշուք, բայց ճիշտ պատկեր մեր հասարակ-

12 Մ. Կարանդյան, Երկեր —177—

կությանը. այսպես լինելով բանը, ո՛ւր կմնան ձեր պահանջողությունքը
և խոսքերը:

Շատ տխուր տպավորություն գործեցին այս բաները Կոմս էմմանու-
ելի վերա. նա, որ քաջ գիտեր այս բոլորը, վերստին լսում է մի ժամա-
կոչի բերանից...

Արևը հետ քարշեց յուր վերջին ճառագայթը, և ժամակոչը երկու
ձեռքը դնելով գերեզմանի ափերին, դուրս եկավ նորա միջից:

— Հերիք է այսբանը,— ասաց նա ինքն յուրյան, բայց այնպես,
որ լսեց Կոմս էմմանուելը:

— Ինչպես թե հերիք է, հագիվ մի և կես կանգուն կա փորածի խո-
րությունը, այդպիսի գերեզման՝ կլինի,— պատասխանեց Կոմս էմմա-
նուելը:

— Ի՛նչ է, մտածում ես, որ դուրս կփախչի մեռյալը, այդ երբեք
լինելու չէ: Քահանան անշարժ եղիցի ասելով խաչի կնիքը Կնելուց հե-
տո, եթե մի կանգուն ևս խորություն չունենա փորածը, մեռյալը չէ դուրս
գալու:

— Ես գիտեմ, որ մեռյալը չէր դուրս գալու, բայց փոքր հողի տակ
ծածկելով մարմինը, երբ որ սկսանում էր փտել, յուր վերլուծության մի-
ջոցին, օդը կապականե անպիտան արտաշնչությանը, որից հառաջանում
են զանազան վատ հիվանդությունք: Եվ այս է պատճառը, որ օրենքը ևս
հրամայում է երեք կանգուն խորությամբ փորել գերեզմանը, այս պա-
հանջում են առողջապահական կանոնքը»:

Բայց ժամկոչը ուշադիր չեղավ այս խոսքերին. նա յուր կյանքում
չէր փորել այդպիսի խոր գերեզման:

Ը

Կոմս էմմանուելը, տխրությամբ լցված, բաժանվեցավ մահու թա-
գավորության սպասավորից և սկսեց դիմել դեպի պարսպի դարպասը,
որ գնա յուր օթևանը: Նա մտածում էր, թե արդարև հայոց ազգը թեպետև
բանի հազար տարեկան, այնուամենայնիվ դեռևս մի խակ տղա է և
գուցե երբեք դուրս գալու չէ այս տղայութենից: Այսպիսի ազգերը, ասում
էր ինքն յուրյան, կարոտ են, որ, ինչպես անշահափաս որբեր, գտանվին
հոգաբարձության տակ. բայց հայոց ազգը չունի հոգաբարձու և գտանե-
լու չէ երբեք: Ուրեմն ի՛նչ պիտի լինի այս ազգի վերջը, շարունակում էր
նա մտածել. անտարակույս այն, ինչ որ լինում է առանց հոգաբարձուի
մնացած անշահափաս որբերի վերջը...

Այս խորախորհուրդ, բայց տխուր և տրտում մտածությունքը զայ-

լացուցին Կոմս էմմանուելի սիրտը, և արտասուքի երկու խոշոր կա-
թիլներ դուրս թռան նորա լցված աչքերից և թաղվեցան գետնի փոշու
մեջ: Այ՛ո՛,— ասաց նա, նայելով յուր արտասուքի ընթացքին,— թեպետև
ասում են, որ արտասուքի թափվիլը թեթևություն է տալիս մի վշտահար
սրտի, բայց դուք թաղվելով այս ոտնակոխ փոշու մեջ, տեղիք եք տալիս,
որ ավելի տխրության ամպեր պատեն իմ սրտին: Դուք ցույց եք տալիս
ինձ, որ տարագիր ընկած ազգի կամ մասնավոր մարդու արտասուքի
համար ևս չկա մի ազնիվ առարկա, որ ժողովեր այս ազնիվ հյոթը,
որ միմիայն հոգու ներգործելուց դուրս է գալիս մարմնից:

Այ՛ո՛, երանի՛ այն անբախտին, այն թշվառին, որ մնաց յուր տեղում,
գոնե նորա արտասուքը կթափվին հայրենիքի ավերակների կամ յուր
անցած կյանքի հիշատակարանների վերա, որ սուրբ են և միշտ պիտի
սուրբ մնան քնքուշ և հասկացող սրտի համար: Բայց վա՛յ այն ազգին,
այն ժողովրդին, որի արտասուքի համար օտար փոշուց ավելի չկա մի
ուրիշ ազնիվ ընդունարան:

— Ի՛նչ այդպես գլուխներդ կախած գնում եք, պարոն,— ասաց մի
ձայն:

Կոմս էմմանուելը վեր բարձրացրեց գլուխը և ձեռքի թաշկինակով
սրբեց աչքերը շտապով, բայց, ծածկել կամելով յուր արտասված լինելը,
ձեացուց, որպես թե սրբում էր ճակատի փոշին կամ քրտինքը: Երբեմն,
արտասուքներ, որ հառաջանում են հոգու խիստ մոտիկ, խիստ սիրա-
կան, բայց օտարի համար գաղտնի պատճառից, չէ պիտո երևին ուրի-
շին. սա իրավունք չունի նկատել այդ նվիրական գաղտնիքի ազդեցու-
թյան հետևանքը, այդ մի սուրբ բան է և պիտի ծածուկ մնա միշտ ուրի-
շից, որ մի գուցե օտարոտի խորհուրդների տեր լինելով, անարժանաբար
տեսաներ մի այսպիսի մաքուր գեղումն սրտի:

Կոմսի հետ խոսողը էր մի տիրացու:

— Դո՛ւք եք,— ասաց Կոմսը փոխված ձայնով: Նորա կիրքը նք-
տած չէր դեռևս, և արյունը ալեկծվում էր սրտի և թոքերի մեջ:

— Այ՛ո՛, ե՛ս եմ,— պատասխանեց տիրացուն:— Երեկ, օդի լա-
վության պատճառով դուրս եք եկել ման գալու, շատ լավ եք արել: Մի
միայն երջանկություն, որ կա մեր քաղաքում, դա օդի մաքրությունն է,
մանավանդ առավոտները և երեկոյան ժամանակ:

— Ստո՛ւյգ է, ես ևս նկատում եմ այդ,— պատասխանեց Կոմսը,
բայց այնպիսի սառնությամբ, որ հայտնի ցույց էր տալիս, թե ծանրու-
թյուն էր յուրյան խոսել այն րոպեին օդի վերա:

Արդարև, եթե մարդու կյանքը առնունք որպես մի թել, ապա ուրեմն,
շատ խայտաբղետ և պիսակ մի թել է նա: Այդ կարճ կամ երկայն շղջ-

Քայի օղերը ունին յուրյանց վերա զանազան դրոշմներ, ոմանք ուրախության, ոմանք սրտմության, ոմանք հուսահատության. մի խոսքով, հոգու բոլոր զգացողությունքը, բոլոր հոգեբանական երևույթքը: Կյանքի մեջ կան և այնպիսի բույներ, երբ մարդը պիտի խոսե միմիայն յուր հետ, յուր հոգու հետ, յուր աստուծո հետ: Այդպիսի նվիրական բույներում մարդը հրաժարվում է նյութական աշխարհից, նա մոռանում է յուր շրջակայքը, նա դուրս է գալիս մտքի ծովի վերա և այդ ճանապարհորդությամբ ապրում է այն բույներն: Այդպիսի բույներում մարդու բոլոր զգացողությունքը և կարողությունքը կենտրոնանալով մտքի գործարանի մեջ, ուղեղի վերին կիսաբաժինների մեջ, մյուս շղերը և գործարանքը ասես թե դադարում են ներգործելուց: Աչքը, տեսողական գործարանը, համարյա թե սառչում է, և այն բույներն նորա վերա ընկած ճառագայթը մի առարկայից, չէ հասանում դեպի ուղեղը. ականջը, լսողական գործարանը, նույնպես, և եթե առաջինը կամ երկրորդը հասուցանեն մի կիսատ թերատ տպավորություն դեպի ուղեղը, սա հազ է և չէ կարող ընդունել տպավորությունքը, մինչև մի դրդեցուցիչ խթան չներգործե նորա վերա: Բայց, սատանայական, այնպես է պատահում, որ եթե ոչ միշտ, գո՛նե շատ անգամ, այսպիսի քաղցր բույները ընդհատվում են այդ բույներին բնավորության մի բոլորովին հակառակ հանդիպմամբ: Սա մի անախորժ զգացողություն է, որ մարդը ձգում է համարյա թե մի տեսակ կատաղության մեջ. և ամենասիրելի մարդը սատանա է թվում այսպիսի ժամանակ:

Բայց Կոմս էմմանուելի սառն ընդունելությունը ոչինչ ազդեցություն չգործեց տիրացուի վերա: Նա սովորած չէր օղից խոնավություն ընդունել. դորա հակառակ, այն տեսակ մարդերից էր, որոնց ջրհեղեղ է հարկավոր խոնավություն զգացուցանելու համար, անձրևը փոքր է:

— Ես ևս դուրս եմ եկած ման գալու, — ասաց տիրացուն, եթե կամիք, գնանք միասին:

Թեպետև շատ ծանր էր Կոմսին ընդունել այս հրավերը, բայց մի փոքր մեղմացել էր արդեն սրտի կրակը. բացի սորանից հիշեց նա յուր սովորական կանոնը, թե չէ պիտո արհամարհել և գայթակղեցնել մի խեղճ մարդ, որի պատահական դրությունը նախանձելի մի բան չէր աշխարհի երեսին:

— Գնանք, գնանք, — պատասխանեց Կոմսը, — բայց այսպես... ուղի՛ղ. պատճառ, ես այժմ վերադառնում եմ դեպի տուն և միտք չունիմ երկար միջոց ման գալու:

Սկսեցին գնալ: Երկու կողմից ևս պահվում էր մի կամակոր լուծություն:

Կոմսի միտքը նմանում էր մի ծովի, որը երկար ժամանակ մրրկից ալիկոծվելով, չէ կարող խսկույն հանդարտել, թեև դադարել էր մրրկելը: Մրրկից հետո ևս դեռ բավական ժամանակ վազում են կատաղությանը դեպի ծովեզրը փրփրած ու դեպի վեր ցից-ցից զազաթներով սուր անկյունավոր ալիքները, մինչև որ ծովի մրրկից ստացած ուժը թուլանա և ալիքների սուր և կոնաձև զազաթները ստանալով ավելի կամարածեվություն՝ մոտենան հորիզոնական մակերևույթին: Բայց այս բանի համար հարկավոր է երկար միջոց. տիրացուն հանդիպեցավ Կոմսին, երբ նորա միտքը հասել էր խոտվության մինչև հնարավոր ծայրը. այս պատճառով Կոմսը չէր կարող խոսել այլ բանի մասին, քան թե նյութ էր եղած նորա ամբոխմունքին: Տիրացուի լուծությունը հառաջանում էր նորանից, որ չգիտեր թե ինչպես խոսք բանա և ինչ բանի համար. մանավանդ լսած լինելով յուր ուղեկցի անունը, հարկավոր էր համարում զգուշություն գործ դնել, որովհետև Կոմսը համարված էր այդ քաղաքում որպես մի վտանգավոր մարդ:

Տիրացուն մտածեց մտածեց և վերջապես ուժ ու սիրտ ստանալով ասաց. — Պարոն, դուք ի՞նչպես եք վերլուծում «Լույս զվարթը»:

Ահա քեզ մի ուսումնական խնդիր, որ արժե tartarus emeticus¹. Ինձ հարկավոր չէ մի խոսք ևս հավելացնել. ինքյանք ընթերցողք կարող են հասկանալ խեղճ Կոմսի դրությունը: Ի՛նչ պիտո է առնել: Ընկել էր մի անգամ:

— Երկնատր, անմահ սուրբ և կենարար հօր սուրբ փառքի, զուարթ լոյս — Յիսուս Քրիստոս, — պատասխանեց Կոմսը, ախ քաշելով սրտի խորքից: Ինքը ի՛նչ բաների վերա էր մտածում, ի՛նչ օղեղեն ամբոցներ էր շինում, տիրացուն, որ և քառասունի շափ աշակերտ ուներ, ի՛նչ բան էր հարցանում:

Տիրից դարձյալ լուծություն:

Տիրացուն առաջարկեց մի այլ պատմական խնդիր:

— Պարոն, — ասաց նա, — Առաքել պատմագիրը, Քյոռ-Օղուն և նորա ավագակ ընկերները անվանում է Զալալիք, այս մարդիկը հա՞յ էին²,

— Մի՞թե չգիտեք, որ մահմետականք էին նուքա, — պատասխանեց Կոմսը:

— Ապա ո՛րտեղից է հայերի մեջ Զալալյան մա՛լանունը. ես այնպես էի կարծում, որ այդ տունները հառաջանում են Զալալիներից:

¹ (Լատ.) Գինեքարի փսխեցուցիչ. որովհեղեղ (1945 թ. Երկերի ժողով. խմբ.):
² Նկատի է ունեցել Սարգիս Զալալյանին և Գաբրիել Ալվազովսկուն:

— Նշանակում է, ազնիվ ծագում եք վերագրում եղած այդ տունների: Ես չգիտեմ այդ տունների ծագման պատմությունը, սակայն հավանական է, որ Զալալիների ծառանգները չեն դոքա, թո՛ղ որ նոցանից Րահան արարը Արարիայից Կոստանդնուպոլիս գալով միացել էր Քյոն-Օղլուի հետ, երբ սա գնացել էր այնտեղ Տեմիրճի Օղլուի ձեռքից Այվազը — յուր սիրական մանկավիճիկը — ազատելու, որ յուր կարգով մի փոքր ժամանակից հետո նույնպես Զալալի դարձավ»:

Դարձյալ վերջացան տիրացուի երկբայական խնդիրները դարձյալ լուծվում:

Փողոցը, որով գնում էին այս երկուքը, դատարկ էր բոլորովին մարդերից: Կովերը նախիրից տուն վերադառնալով բարձրացրել էին մի թանձր փողի, որ քամի չլինելուց բավական երկար մնում էր օդի մեջ, որ միմիայն դողում էր այս անասունների բառանշնուց:

Այս և այն բաց պատուհաններում երևում էին կանանց և աղջիկների կերպարանքներ, որ մի ձանձրալի միօրինակությամբ անշարժ նրսատած նայում էին այս երկու գնացողների վերա:

— Մապրի՛կ, մայրի՛կ,— ասաց դուստրը յուր մորը,— ահա այն մարդը, որ նոր է եկել, երևի թե դարձյալ գնում է Մահտեսի Թովմասի տուն. առավոտ ևս այնտեղ էր, ես տեսա նոցա տանից դուրս գնալը:

«Շատ կարելի է», — պատասխանեց մայրը, — «գուցե նշանվելու դիտավորություն ունի, Մահտեսի Թովմասի Մարիամը գեղեցիկ աղջիկ է և վարժված, ո՛վ գիտե...»

Հանկարծ, այս միջոցին, Կոմս էմմանուելի ականջին հասավ մի ֆորտոպիանոյի ձայն... Ուշադրությամբ ականջ դնելով հասկացավ. որ ածում էին «Տէ՛ր, կեցո՛ դո. զՀայս»¹ երգի եղանակը: Տիրացուն նկատեց, որ այս ձայնը տպավորություն գործեց Կոմսի վերա, վասնորո և ուսաց. «Ես իմանում եմ, թե ո՛վ է դորա ածողը. ահա՛, այն սպիտակ տանիցն

¹ Այս երգը առաջին անգամ երևեցավ Կալիաթայի Ազգասեր անունով օրագրի մեջ, որ հրատարակում էր հավիտենական հիշատակի արժանավոր Մեսրոպ Դավթյան Քաղաղայնց ուսումնական ազգասերը: Այս երգը թե յուր բովանդակության, թե յուր բանաստեղծական վառվառն հորինվածքի և թե հայոց ներկա վիճակի ճշգրիտ պատկերը հանդիսացնելու և դորա բարվոքելու համար հարկավոր եղած հնարները խնդրելու մասին, արժանի է ազգի մասնավոր ուշադրությանը: Եթե հնար ունենայի ես, ամենատուրբ պարտականություն կդնեի ամեն մի հայի վերա անգոր ուսանել այս երգը: Մինչև այսօր իմ կյանքի մեջ չեմ տեսած կամ լսած մի այսպիսի երգ. ահա բուն ազգային երգ. ես՛ղճ Քաղաղայնց. խաղաղություն քո հողուն, շարշարվեցար, շարշարվեցար ազգի լուսավորության համար, բայց չհաջողեցավ քեզ, որպես և շատերին. տեսանել քո մարգարեական ազգու բարոյության պողպատությունը մեր ազգի մեջ:

«Արշալույս Արարտայան» Զմյուռնիո պատվական և անդրանիկ օրագրի 1858 թվականի հոկտեմբ. 31, ուրբաթ, 583 համարի մի հոդվածը արժանահիշատակ Քաղաղայնցի

է լավում... Մահտեսի Թովմասի տանից, նորա դուստրն է ածողը»: Արդարև մի վայրկենից հետո լավեցավ մի քնքուշ և թարմ կանացի ձայն, որ երգում էր.

Աջովդ համատարած
Զազգ մեր արտահայած
Փռյթ գումարեա
Յաշխարհ Արարատեան,
Ի վայր մեր ծննդեան,
Որ այժմ է սեպհական
Օտար ազգաց:

Դարձյալ մի տիրություն ամպ անցավ Կոմս էմմանուելի երեսի վերայով: Այս խեղճ մարդը դարձել էր մի ամենազգաստ ծանրաշափ — բարոմետր ազգային բաների համար, որոնց և վերջինը, ամենաթեթևը մեծ ազդեցություն էին գործում նորա վերա: Մի լուպեի մեջ ուղղելով յուր այլալված դրությունը, ասաց.

— Ա՛հ, Մահտեսի Թովմասի տանի՞ց, ուրեմն օրիորդ Մարիամն է ածողը:

— Ի՞նչպես. դուք գիտեք և անունը,— հարց արեց տիրացուն,— դուք ճանաչո՞ւմ եք նորան:

մասին, արժան եմ համարում դուրս գրել այստեղ բառ առ բառ, իմ ծանոթարանությամբ հանդերձ:

«Առ յարգոյ հրատարակիչ Արշալույսոյ Արարատեան,
Յարգոյ պարտ՛ն»

Տիրությունը ծանուցեն, որ Մեսրոպ Դավթ Քաղաղայնց, վաղածանօթն յարգութեանը գրեանել ի թանգագին կենաց իրող ի 10 Յունիսի այսր ամի ի Շիրազ քաղաքի. յորոյ վերայ ի ներքոյ գրեալս սակաւատոշ բանս խնդրեմ, շնորհ արարեալ հաճեսցիք հրատարակել միջոցաւ պատուական օրագրի ձեռում, որով և շնորհապարտ կացուցանել զձեր խոնարհ ծառայ Քաղէոս Խ. Աւետումեան: Կալիաթա, 21 օգոստոսի, 1858»:

Ահա հոդվածը, որ ուղարկում է պարոնը:

«Զէ մեր նպատակ գրել զվարս ազգասեր հեղինակիս, մանաւանդ զի լուծիմք զբաւական նիւթս առ նոյն ձեռնարկ, այլ սակաւուք միայն յայտնել կամիմք զմասն գործոց նորա, որք եղեն մեզ ծանօթ:

Մեսրոպ Դավթ Քաղաղայնց ծնեալ էր ի Կարբի, որ յՐեան և սնեալ ի սուրբ աթոռն էջմիածնի, առ ժամանակաւ Սրբազնատուր Կաթողիկոսին Եփրեմայ, որ և ձեռնագրեցաւ սարկաւազ: Իբրև յամի 1823, եկն ի Հնդկս յերիտասարդութեան հասակի և միջնորդութեամբ Տեսոն Արբահամու ժայռազոյն նուիրակին Սրուսաղէմի, եմուտ ի Համալսարանն եպիսկոպոսական ուսանել զԱնգլիերէն, ուր թարգմանեաց ի մեր լեզու և ի լոյս ընծայեաց զՀուգօ Գրովտիոսի ճշմարտութիւն Բիստոսական հաւատոյ զգործ ընտիր: Յետ սակաւուց եկեալ անտի եկաց հրորդ վարժապետ ի մարդասիրական ճեմարանի մերում:

Ապա գնացեալ ի Զուլայ կարգեցաւ գլխաւոր վարժապետ դպրոցի որ անդ.

— Այո՛, — պատասխանեց Կոմսը, — ես այսօր առավոտ ևս այնտեղ էի, և օրիորդ Մարիամը ածեց իմ համար Պոռտիչիու համա՛ն անունով ողբերգութեան գեղեցիկ ներածութիւնը: Ես չգիտեի, որ ունի նա «Տէ՛ր կեցո՛»-ի նոտերը, ապա թե ո՛չ, խնդրած կլինեի ածել այդ ևս, ըստ որում շատ սիրում եմ այդ տաղը:

— Ծշմարի՛տ է, լավ տաղը շատ լավ բան է: Բայց իմ տաղարանի մեջ չկա այս, շնայելով, որ բավական հարուստ տաղարան ունիմ, շնայելով որ Բաղդասար Նալֆայի բոլոր տաղերը՞ Զիս քո սիրոյն, Արիք որ երթամք, Գարունն է բացվեր...

Երգի կախարդիչ շարունակութիւնը ընդհատեց իմ տիրացուի բանասիրական քննութիւնը. լսվում էր.

Առաքեա ի բարձանց
Ջհամակցութիւն կամաց
Ի մերազնեայս,
Ղոմն ի մէնջ յարո՛
...ազգի մերոյ,
Տո՛ւր նմա ցուպ հովկու
Հովուի զմեզ:

1 Յրանսխական կոմպոզիտոր Դանիել Օբերի (1782—1871) օպերան:

2 Խոսքը վերաբերում է Բաղդասար դպրի «Տաղարան փոքրիկ» խորագրով գրքին, որը լույս է տեսել 4. Պոլսում:

զամս յուղմս: Անտի շոգա ի կողմունս Տաճկաստանի և կացեալ առ ժամանակ մի ի Կոստանդնուպօլիս, շրջի վտարանդի ընդ Հայս և Պարսս և վերադառնալ միտանգամ ի Հնդկաս:

Ջարմանալի բան է. այս մարդու (Քաղիադյանցի) և Արովյանի կյանքը շատ նմանութիւն ունին միմյանց: Երկուքը ևս դուրս գալով էջմիածնից գնում են օտար և հեռավոր աշխարհներ և ուսանելով իսկույն վերադառնում են էջմիածին. ինչո՞ւ համար. մի դպրոց հիմնարկելու, ստացած լույսը ազգի մեջ տարածելու համար: Արովյանը կատարեց երկրորդ անօգուտ փորձը, որի առաջինը կատարել էր Քաղիադյանցը: Սա վերադարձով էջմիածին Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակին (1835—1840) և աղաչելով պաղատելով, սորան միջնորդ և միասին բարեխոս բռնելով կարողացավ որպէս գլխավոր ուսուցիչ մտանել էջմիածնի դպրոցը: Բայց ի՛նչ ուսուցչութիւն. ի՛նչ եղավ այս եռանդոտ ջանքի հետեւանքը: Կարճ միջոցում ստացավ նա, ինչպէս սովորական է հայերի մեջ, մի ահագին բազմութիւն թշնամիների, որոնցից գլխավորքը էին Սյունհողոսի պրոկուրոր Դորդանյանցը և ատենադպիր Քարտաշյանցը: Ի՛նչ զրպարտութիւնք, ի՛նչ հալածանք բարձրացավ այնուհետև խեղճ Քաղիադյանցի վերա: Ցուրտ սենեկի մեջ փայտ շէր ստանում վառելու, ահա մինչև այս վիճակին հասավ նորա թշվառութիւնը: Ոչ ով տար սրտով արժան չէր համարում նայել դպրոցի և հետևաբար նորա գլխավոր վարժապետի կամ կառավարչի վերա: Հովհաննես կաթողիկոսի իշխանութիւնը հասած էր վերջին աստիճանի թուլութեան. Ութեբյանց (այսպէս անվանում էին էջմիածնումը այն ութն արեղաններին, որ ապստամբվել էին կաթողիկոսից և բողոք էին գրել դեպի ռուսաց տերութիւնը) վճռական

— Զէ, — ասաց Կոմս էմմանուելը, — չէ կարելի, որ ես մի րոպե չմտանեմ Մահտեսի Թովմասի տուն: Մնացեք բարյավ. ներողութիւն, որ չեմ կարող ավելի երկար ընկերակից լինել ձեզ:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, — պատասխանեց տիրացուն կակազելով և բուրովին մեքենաբար, առանց հասկանալու ասածի խորհուրդը:

Կոմս էմմանուելը մտավ Մահտեսի Թովմասի բակը:

Արդեն երեկոյան ժամը ինն էր համարյա, և շամանդաղը սկսում էր փոքր առ փոքր գետինը առնուլ: Դատարկ փողոցի մեջ լսվում էր մի բարձրաձայն երգեցողութիւն. «Յո՛ր քահանայն և ղևտացին հանդիպեալ զանց արարին, աւա՛ղ ո՛հ»...

Այդ տիրացուն էր, որ տաղերի մասին խոսելուց ոգևորվելով ցույց էր տալիս անմարդացած փողոցի պատերին յուր երաժշտական քանքարը:

Այստեղ հարկավոր է լիողուլ առանց հիշատակի այն, որ մյուս առավոտը, որի օրամտի մասին խոսեցի, պաշտոնական լուր էր այդ քաղաքի պառավներին բերանում, թե Կոմս էմմանուելը կամի նշանվիլ Մահտեսի Թովմասի դստեր հետ:

գործակատարութիւնը շվարեցուցել էր Հովհաննես կաթողիկոսը, և ամենամեծ եպիսկոպոսը, որք դեռևս բարեբարոված էին կաթողիկոսից, հարազատ չէին սորան, թեպետև առ երեսս բարեկամ և գործակից: Քարտաշյանցը սկսել էր մի երկար ու ձիգ կռիվ ներսես առաջնորդի հետ, Լուսավորչական և Գրիգորյան, Սյունհողոս և Սիւօղ բառերի մասին: Ներսես արքեպիսկոպոսը գրում էր ի Գրիգորյան Հայոց Սիւօղն, Քարտաշյանցը պահանջում էր որ գրե ի Լուսավորչական Հայոց Սյունհողոսն: Սոցանից չեկ ուրիշ այլ բաների մասին, մինչև որ բողոքել դեպի մինիստր Բլուղովը: Ներսես սրբազանի պատասխանը այս բողոքի ընդդեմ հասավ Բլուղովի հաջորդի կոմս Պերովսկու ձեռքը: Շատ շանցավ սորա վերայով, ներսեսը կաթողիկոսացավ, և Քարտաշյանցը իսկույն դուրս եկավ այսինհողոսի ծառայութենից: Ինչևիցե, Ահա այսպիսի մի ժամանակում կացավ Քաղիադյանցը էջմիածին: Վերջապես տեսանելով, որ ոչինչ հնար չկար մտալու, ստիպվեցավ վերստին դուրս գնալ Աթոռից:

Մի փոքրիկ անցք, որ պատահում է սույն այս միջոցում, ավելի ճշգրիտ պատկեր է տալիս Քաղիադյանցի վառ աշխույժի մասին:

Վերջին անգամ գնում է Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ Կրասարական ողջույն տալու: Վհարանում գտնվում են եղած, հին ժամանակներից կաթողիկոսին ընծա ուղարկված ճախարակյա մարմարիոնյա թքամաններ: Սոցանից մի փոքրը և գեղեցիկը, կաթողիկոսի սարկավազը շինել է թանաքաման, Քաղիադյանցը տեսանելով այս փոխարկութիւնը թքամանի դեպի թանաքաման, անպատրաստից ասում է հետևյալ ոտանավորը.

Երբ բխաման, քանախաման
Դարձեալ ետես այս Վեհարան,
Զի՛նչ այլ քեզ յայս աստէն մեալ
Մեծոպ Դարեան Քաղիադեան:

Մայր ու աղջիկ, որոնց մասին հիշեցի վերևումը, պատուհանից տեսել էին Կոմսի մտանելը նոցա տուն: Հայերի մեջ մի անսովոր բան չէ, մանավանդ կանանց մեջ, այսպիսի հիմքերով դրական բան խոսել:

Մահտեսի Քովմասի տանը կային շատ հյուրեր, արք և կանայք, երբ ներս մտավ Կոմս էմմանուելը: Մի փոքրից հետո կծանոթացնեմ իմ ընթերցողը Մահտեսի Քովմասի տան հետ, այժմ թողե՛ք, որ չկտրեմ բանի թելը:

Կոմսը ներս մտած, շմտած, բոլորեքյան ամբոխվեցան, վեր կացան տեղերից և օրիորդ Մարիամը նույնպես դադարելով երգելուց և ածելուց, սկսեց ողջունել նորեկ հյուրը: Կոմս էմմանուելին շատ անախորժ երևցավ այս, ըստ որում այնտեղ, ուր մտանում ես, որպես մի մոտ ծանոթի տուն, շատ անտեղի են արտաքին քաղաքավարական արարողութունքը:

Կոմս էմմանուելը բոլորին ողջունելուց հետո դեմքը դարձուց դեպի օրիորդ Մարիամը և ասաց.

Ցամի 1945, յամսեանն օգոստոսի օժանդակութեամբ Արարատեան ընկերութեան սկսաւ հրատարակել զԱզգասէր լրագիր. սակայն զրաւումն ի կենաց միոյ և ձախորդութիւնք միւսոց ընկերացն քակտեցին զընկերութիւնն վաղձադակի: Բայց եռանդ հանգուցելոյս ոչ շիջաւ. այլ շարունակեաց զտպագրութիւն լրագրին մինչ ցմէջ 1852 ամի: Թէ որքան վառ էր եռանդ նորա յայսպիսի գործ, և որքան ժիր յաշխատութեան, գործք իր ինքեին յայտնեցեն քաջ: Զի ի միջոցի եօթն ամաց սակաւուց բաց ի տպագրութենէ Ազգասէր լրագրին և ի կառավարութենէ առանձին դպրոցի իւրոյ, ի լոյս ընծայեաց և զխտազայ գրեանս յօրինեալս յիւրմէ: Այբբենաբան, զաստիարակաբան օրիորդաց — ճառ, ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Պատմութիւն Պարսից, Սօս և Սօնդիպի, բանաստեղծութիւն յափեալ, Վարսենիկ — ստեղծագործութիւն արձակ, և քերականութիւն համառօտա:

Եւ թարգմանեալս:

Առակի Պարսից, Առաջնորդ մանկաց և Վարդգէս: Թողեալ զտպագրութիւն այլոց վեշաասան մատենից, որք ընդ վերակացութեամբ իւրով տպագրեցան, ունի և զայլ գործս թարգմանեալս և ի լոյս ընծայեալս աստ, նախ քան զկազմիլ ընկերութեան Արարատեան. որք են վերոյիշեալ Գրովտիոնն, Գիւցարաւութիւն, Պաղեստին — Ռ. Հիբերայ — չափեալ, և Պատմութիւն ճին Հեղկաստանի: Ունէր և զայլ գործս բանաստեղծականս և զօրագիր մեացեալ ճանապարհորդութեան իւրոյ, զորս ոչ ժամանեալ ի լոյս ընծայել, տարաւ ընդ իւր, և որք հասցեն արդեօք ՚ի Զուլայ ընդ այլոց մատենիցն, թէ ի Եփրազ անդ անհետ եղցին, չկարենք ամենեկն գուշակել:

Մերձ ի վախճան 1857 ամի, հլանդագին և տկար ել աստի վերադառնալ ի Զուլայ և զմնացեալ աստի իւր նուիրել զաստիարակութեան մանկանց ազգիս, և հասեալ ի Եփրազ գրաւի անդ յազգօգուտ կենաց իւրոց ի 10 Յունիսի այլ ամի ի հասակի իբրև 56 ամաց. կտակելով զհազարաւոր մատեանս, պատկանեալս թէ՛ ինքեան և թէ՛ Արարա-

— Ես հատկապես ներս մտա, որ լսեմ «Տէր կեցոն», բայց դուք դադարեցաք իսկույն: Այժմ կրկնապատիկ եղավ իմ ցավը, նախ, որ ես չեմ լսում, երկրորդ, որ իմ անակնկալ ներս մտանելու պատճառով այս արգոտ հյուրերը ևս զրկվեցան այդ քաղցր երգի վայելքից, որ շատ գեղեցիկ երգում եք:

«Խնդրեմ, առանց հաճոյախոսութեան... ես ի՛նչ երգող եմ. այսքան հրապարակի մեջ, ամոթ է մինչև անգամ իմ պեսին երգել», — պատասխանեց օրիորդը մի փոքր կարմրելով: Բայց բոլորովին սուտ էր խոսածը. նորա կարծիքը յուր երգածի մասին ամենեկին այնպես չէր, ինչպես կամեր հավատացնել Կոմսին: Այս էր լավը, որ նորա առաջև կանգնողը ևս շատ խարվելու պտուղ չէր. նա ինքը մի բան սրտի վկայութեամբ ճանաչելուց և զնահատելուց հետո, հազար պարկեշտութուն, հազար շքմեղութուն չէին կարող փոխել նորա կարծիքը:

— Ամենեկն զուր եք խոսում, — պատասխանեց Կոմս էմմանուելը, — և ես չէի կարող երբեք երևակայել, որ դուք ընդունակ էիք հանել բերանից՝ երբեկեցե, մի անարդար վկայութուն ձեր մասին: Առանց կեղծավորութեան ասում եմ, դուք շատ գեղեցիկ երգում եք, և ո՛չ միայն ձեր,

տեան ընկերութեան, Սրբազան առաջնորդին Սրբոյ Ամենափրկչի Վանաց, որ ի Զուլայ, որ և հասնալ իսկ են, և զայլ ստացուածս իւր ընտանեաց իւրոց, որք բնակին յԵրևան քաղաքի:

Եթէ յարգի լինէր զրագիտութիւն և ի միջի մերում հարիւր մասամբ շափ Եւրոպացոց, աշխատութիւնք սորա յոյժ աւելի լինէին քան որք եղեն. զի վկայեալ եմք բազմիցս, բնական աշխոյժ եռանդեան նորա, որ նստեալ ընդ զէջս բազումս խիտ դիւրութեամբ և ընտիր ճայկաբանութեամբ ի միջոցի սակաւ ժամուց առանց ջնջելոյ գոցցես և զբառ մի:

Շարժեալ ի տիրութենէ սրտիս, զյետագայ Ողբերգն նուիրեմ վսեմ հոգւոյն այնմիկ, որ յուսամ երկնային պառկին արժանի եղեալ, սակա յարգելոյն զտաղանդն աւանդեալ ինքեան, յօգուտ և ի փառս եղբարց իւրոց:

Եւ դու Մերովր, անգի՛ն Մերովր,
Եւ դու այդպէս վաղ հանգեար.
Ի վշտալից աշխարհէս մեր
Ցերանաւէտն ճեպեցար:
Վաստակեցա՞վ, այո՞, մարմինդ,
Նյլ ոչ հոգիդ, ես գիտեմ.
Անմահ հոգիդ, միշտ աննկուն,
Միշտ վառվում, միշտ վսեմ:
Ափսո՛ս Մերովր. — իմ պէս բազումք
Ափսոսացին այսուհետ,
Որոնց հոգի ազգիս փառաց

Նախանձաւոր իցէ եթ:
«Մեռի՛ր, յետոյ սիրեմ զքեզ»
Այլք ասացեն, այլ ոչ ես.
Ես սիրեցի զքեզ կանխաւ,
Ազգաթիւրաւ վկայեալ:
Ոչ ափսոսամ վասն քո ինչ,
Զի դու գերծար ի ցաւոց.
Ջարդինաշատ աւուրք քո
Ազգին ի սպաս զոհելով:
Որքան կացցէ լիզու Հայոց,
Որքան կացցէ և մեր գիր,

այլ և ձեր բարեկամների տան մեջ ևս կարող եք երգել, եթե մի խնջույք կամ մի բան պատահի:

— Շատ շնորհակալ եմ. բայց չեմ կարող ընդունել ձեր ասածները հալած յուզի տեղ, ըստ որում ես ինքս նկատում եմ զանազան թերութիւնք իմ երգեցողութեան մեջ:

— Ա՛, ա՛, ես այժմ տեսնում եմ, որ դուք կամիք ոչինչ թերութիւն չունենալու երգելու մեջ, այդ այլ բան է. ես խոսում եմ համեմատաբար: Այո՛, կատարելութեան ցանկութիւնը մի գեղեցիկ առաքինութիւն է և եթե դուք այդ աչքով նայում եք խնդրի վերա, ուրեմն թույլ տվեցեք ինձ ասել ձեզ իմ կարծիքը և խորհուրդը: Ինչքան, այսօր առավոտ ձեր տան մեջ, և այժմ փողոցից լսելով, նկատեցի ձեր երգածը, ձեր կոկորդային լյա խազը կարոտ է մի փոքր մշակութեան: Եվ առ ժամանակ ես խորհուրդ չեմ տալիս ձեզ երգել այնպիսի բաներ, ուր շատ կային ցած խազեր, այդ կարող է վնասակար լինել ձեր ձայնին: Խնդրեմ այս ասածներս ընդունել, որպէս մի բարեկամի խորհուրդ, և ոչ որպէս պատվեր կամ խրատ. ես առհասարակ սովորութիւն չունիմ իմ խրատներով զխաջավութիւն պատճառել օրիորդներին, — հավելացուց Կոմսը ծիծաղելով:

— Շատ շնորհակալ եմ. ես ինքս բավական նեղութիւն զգում եմ

Պայծառ անուն իմ Մեսրոպիդ
Անմահասցի: անխտիր:
Այլ աստուած վասն ազգիս.
Որ քեզ պէս մարդ արդ կորոյս.
Որոյ նման հազուադիտ է,
Հայիմ յոր կողմ և ի կոյս:
Ձի բանաստեղծ, ի բնութենէ
Կարէ միայն ծնանել.
Տաշեալ կոկեան արհեստի
Ո՛չ կարէ յայն ժամանել:
Գու բանաստեղծ և ճարտասան
Միանգամայն յայտնեցար,
Քէ և անձուկ էր ասպարէզդ,
Սակայն ոչինչ վերջացար:
Աշխարհանազ Սօս Սօնդիպի
և ազգասէր լրագիր,
Բաւական են ի հաստատել,

Ձեր ասացի, լիախր:
Ոչ է ինձ հարկ թուել զամեն
Ձգործ մատանցդ ճարտար,
Ժամանակաւ, զկնի իմ
Վկա: Եսցէ և աշխարհ:
Բայց ե՛կ Մեսրոպ, ե՛կ առա՛ ինձ
Հի՛մ առ օտարս ետուր վազ:
Ո՛ր Հայաստան քո հայրենիք
Եւ ո՛ր Գարսիցն Շիրազ:
Յողբայս զքեզ լամ և զիմ ազգ,
Վտարանդի ցան ու ցիր.
Ընդ անեանյն ոլորտս երկրի
Քան զԲարսիլէ տարագիր.
Իմ ընտանեացս պատմութիւն
Կարծեմ ուղիղ օրինակ
է իմ ազգիս, որք յայսպէս դարս
Չարչարին տար օրինակ... և այլն
և այլն:

Այս վերջին պարբերութիւնը համարյա թե նույն խոսքերն են, որ Եվթեն Սյու Քրանսիական հեղինակի «Քափառական երեսփոխ» մեջ խոսում է ինքը թափառական հրեան: Սորանից հետո շարունակված բանի մի այլ պարբերութիւնը հարակցութիւն չունենալով Քաղիադանցի հետ, հարկավոր չհամարեցի դուրս գրել:

Առհասարակ, թո՛ղ հաճի պարոն Ավետույանը ընդունել իմ առ ի սրտե անկեղծ

ցած խազեր երգելու ժամանակ, վասն որո իրավունք տալով ձեր դիտողութեանը, կաշխատեմ օգուտ քաղել նորանից. սակայն այս է բանը, որ չեմ հավատում, թե կարող էի երբևիցե հասանել այն աշողակութեանը, որ տանելի կերպով երգեի:

— Յուր անձին վերա հավատ չունենալը — ասել է անարգել յուր անձը. իսկ յուր անձը ինքը անարգողը կորուսանում է ուրիշներից հարգանք պահանջելու իրավունքը: Գիտե՞ք այս, օրիորդ Մարիամ, — ասաց Կոմսը ծիծաղելով:

Օրիորդը շատագունեցավ և զգաց վեճի ավելորդութիւնը, տեսանելով, որ բանի տեղ չէ անցնում յուր կոտորատովիլը:

Մյուս կողմում, բոլոր հշուրերը կանգնած լսում էին այս խոսակցութիւնքը. երբ որ վերջացան, իսկույն բոլորեքյան նստան յուրյանց տեղերը և Կոմսը աթոռը մոտ քաշելով, Մահտեսի թովմասին ասաց. — Օրհնած, եթե օրիորդ Մարիամը ուներ Տեր կեցոյի նոտերը, ինչո՞ւ չասացիք առավոտ, որ մի բոպե ավելի հառաջ վայելած լինեի այդ երգը լսելու երջանկութիւնը:

— Առավոտուն չկար, և մի օտարոտի բան պատճառ եղավ, որ գնեցի երգարանը՝ Մի մարդ, այսօր առավոտ, ձեր քամակից ներս մտավ մեր

շնորհակալութիւնը այս հողվածի մասին, որով կամեցել է պատվել մինը քանքարավոր հեղինակի հիշատակը: Շնորհակալութիւն և Արշալոյս պատվական օրագրին, որ յուր թերթերի վերա հասուց մեզ այս, թեև տխուր, բայց սրտերիս խիստ մոտ ծանոթութիւնքը: Ազալում եմ Արշալոյսը, միջնորդ լինել իմ և պարոն Ավետույանի մեջ, և իմ շնորհակալութիւնը հայտնել նորան նույնպէս Արշալոյսի միջնորդութեամբ: Խորհուրդս այն է, որ հարգելի պարոնը միտթարվի, լսելով, որ յուր ողբացած Քաղիադանցի հիշատակը հարգելի է մեզ բոլորիս և թե նոր գեղեցիկ հողվածը զուր չէ գրված հայերի համար:

Ազալում եմ և Ջուղայու Սուրբ Ամենափրկիչ անունով վանքի սրբազան առաջնորդը աշխատութիւն հանձն անուլ հոգաբարձու լինել, որ Քաղիադանցի գրչագիր մնացած աշխատութիւնքը պահպանվին կոբստի և ժամանակի երեսից:

Ցավելի բան, հայերի անգրասիրութեան մեղքից հառաջացած մի դառն հետեանք, որ մեր հեղինակներից (հին և նոր) շատերի աշխատութիւնը ծնանելով, այլ դեռևս հրապարակի լույսը չտեսած, դասապարտվում են դեպ ի մահ — դատապարտվում են որ վանական խցերի անկյուններում թաղվին փոշիների տակ և որդնակեր ու ցնցակեր ոչնչանան (Մ. Ն.):

! Մի օրինավոր հայոց երգարան, առաջին անգամ տպվեցավ Պետերբուրգ պ. Գաւառ-Քաթիպայի աշխատութեամբ: Շատ տաղերի նոտերը ևս տպած են քամակում: Շնորհակալութիւն, պ. Գաւառ-Քաթիպային. գուցե այսուհետև հայերի ուրախութիւնը կամ տրամոթիւնը հայտնող երգերը լինին ազգի սրտի և հոգու բղխվածք, և դադարին Քյոտ-օղլուի Այվազի տաղերը երգելուց: Թեպէտև պիտի ասել, որ մեր երգերը ևս մի երևելի բան չեն, բայց ինչ պիտո է անել, առ ժամս շեղածից լավ են, և կարող են գործ գրվել, մինչև որ դուրս գան օրինավոր ազգային բանաստեղծք: (Մ. Ն.):

տուն, լավ որ Մարիամը տանն էր, որ կարողացավ Ֆրանսիարեն խոսել, ապա թե ոչ, անհնարին պիտի լիներ միմյանց հասկանալ:

Կոմս էմմանուէլը լարեց յուր ուշադրութիւնը այս պատմութիւնը լսելու համար:

— Յում է այդ մարդու ազգը,— շարունակեց Մահտեսի Թովմասը,— բոլոր Եվրոպա ման է եկած, վերջումը պատահել է Պետերբուրգ, կարծեմ Մոսկվա եւ, այժմ ճանապարհի վերա անցանելով այս քաղաքից, բայց ոչինչ ծանոթ չունենալով, այլև ստուգած լինելով, որ այստեղ շատ սակավ մարդ կար Ֆրանսիագետ, եկել էր մեր տուն, որ ինչ ասես բաների մասին խոսե:

— Բայց նա ուստի՞ գիտեր, որ ձեր տանը կա Ֆրանսիագետ,— հարց արեց Կոմս էմմանուէլը.— այս շատ զարմանալի բան է, հանկարծ, ոչ այն, հազարավոր Ֆրանսիարեն շիմացող տուններից ուղղակի մեր տուն մտանել, ուր խոսում էին այդ լեզվով:

— Ես եւ զարմացա, երևի այդպէս պատահել է... ինչևէցե, խընդրեցի որ նստի. արդեն ժամը տասներկունն էր, իսկույն դահվե մատուցինք, խմեց եւ խոսեց երկար միջոց Մարիամի և իմ հետ (Մարիամի թարգմանչութեամբ): Ինձ ասաց, որ շատ կցանկանար լսել մի հայոց երգ, փորձելու համար, թե ի՞նչ տպավորութիւն կգործեր յուր վերա հայոց երգը. ես խոստացա լցուցանել նորա ցանկութիւնը: Մի փոքր նըստելուց և քաղաքի որպիսութեան մասին այս և այն տեղեկութիւններ հարցանելուց հետո, գնալու ժամանակ ինդրեց ինձանից, թե երբ կարող էր գալ մեր տուն մի հայոց երգ լսելու համար: Ես ժամանակ նշանակեցի էգուց առավոտ դարձյալ տասներկու ժամը. եթե կարո՞ղ եք, դուք եւ շնորհ բերեք:

— Մեծ ուրախութեամբ կգայի, բայց կարող չեմ, որովհետեւ այդ ժամին հյուր պիտի ընդունեմ իմ մոտ,— պատասխանեց Կոմսը:

— Ահա այս պատճառով գնացի գնեցի հայոց երգարանը, որի մեջ Մարիամս որոնեց, որոնեց, այդ տաղից ավելի աղնիվը, ավելի հավանելին չգտավ:

— Օրիորդ Մարիամը ցույց է տվել դորանով յուր ճաշակագիտութիւնը,— ասաց Կոմսը.— Ուրեմն այս սերտողութիւնն էր, որ կատարում էիք,— շարունակեց նա դառնալով դեպի օրիորդ Մարիամը:

— Այո՞,— պատասխանեց օրիորդը:

— Զէ՛ կարելի, որ վերստին կրկնեք. ավելի լավ է. Repetito est mater studiorum¹,— ասում է առածը.— հավելացուց Կոմսը, ժպտելով:

— Ինչո՞ւ չէ կարելի,— ասաց իսկույն Մահտեսի Թովմասը և նշանացի արեց դստերը, որ մոտ գնա Ֆորտոպիանին:

Օրիորդ Մարիամը սկսեց ածել և երգել:

Երգեցողութեան ժամանակ, մի բան շատ անախորժ տպավորութիւն գործեց Կոմսի վերա, այդ էր, որպէս հյուր նստած կանանց միմյանց հետ բարձր ձայնով խոսելը և ծիծաղելը, մինչև երբեմն-երբեմն խափանելով ոչ թե միայն երգողի այլև ֆորտոպիանոյի ձայնը: Այս հառաջանում էր նորանից, որ իբրև ասիացիք ոչինչ հասկացողութիւն և համակրութիւն չունեին կանոնավոր երաժշտութեան հետ, այլև չէին հասկանում տաղի խոսքերը նորա լեզվի հնութեան պատճառով¹:

Յավելի է մեր ազգի դրութիւնը ընդհանրապէս, բայց մասնավոր արտասուքի արժանի են հայ կանայքը: Խեղճերը բոլորովին անկիրթ և անդաստիարակ, համարյա թե ապրում են միմիայն բուսական և շնչական կյանքով, իմացականի մասին գաղափար ևս չունին: Կարդալ, գրել, ընդհանրապէս չգիտեն, շատ շնչին բացառութեամբ: Յուրյանց տանից կամ յուրյանց բնակված քաղաքից դուրս աշխարհ կա՞, չկա, այդ մասին ևս չունին ոչինչ տեղեկութիւն: Այսպէս լինելով նոցա դրութիւնը, ի՞նչ զարմանք, որ մի տաղ կամ մի կանոնավոր երաժշտութիւն տեղ չգտանն նոցա սրտումը. ի՞նչ զարմանք, եթե սառն աչքով նայեն այսպիսի բանի վերա, առանց որևէցե գաղափար ունենալու ազատական արվեստների մասին: Նոքա ինչո՞վ մեղավոր են, ո՞վ կրթեց ու դաստիարակեց նորանց, և նոքա յուրյանց անընդունակութեամբ չլուսավորվեցան, կամ մնացին վայրենի հասկացողութեան վիճակի մեջ²: Կոմսը, յուր մի րոպե նեղա-

¹ Ես մինչև այժմ չեմ հասկանում, թե Քաղաքացիները ի՞նչ խորհուրդով գործածական լեզու չհինց յուր մատենագրութեան հանդիսում հին և մեռած լեզուն: Ազգասեր օրագիրը ևս հրատարակվում էր այդ լեզվով: Դժվար է հասկանալ այսպիսի անբնական գործը, մասնավոր Քաղաքացիների կողմից, որ եվրոպական կրթութիւն ստացած լինելով և այն մի գործական ազգից, ինչպէս անգլիացիք են, չէ մտածել, թե խոսելու կամ գրելու խորհուրդը այն է, որ ժողովուրդը կարգա և բան հասկանա: Ինձ շատ ծանր է թվել Քաղաքացիները այն հայերի կարգում, որ մասժում էին մեռալը գործիք շինել, ժողովրդի մեջ կյանք ներս բերելու համար:

² Ներկայումս փոքր ի շատե զգացել են հայք կանանց սեռի դաստիարակութեան կարողութիւնը, և այս ու այնտեղ սխեւ են երևել մասնավոր զարոցներ օրիորդների համար: Բայց որովհետեւ մի անկարգ ազգի ամենայն բանը անկարգ կլինի, վասն որս և հայերը ևս չեն կամեցել դուրս մնալ այս կատեգորիայից: Դպրոց պահողը ահա սարակ օտարազգիք են և հայ աղջիկները օտարի լեզվով պիտի լուսավորվին, որովհետեւ հայոց լեզուն հոտած է: Դատապարտելի՞ ձգտողութիւն և անխել գործ: Կեցեք, սիրական հայեր, սուտ է այն լուսավորութիւնը, որ պիտի լինի օտար լեզվով. այդպիսի դիպվածում, դուք ձեր գաղափարները օտարացնում եք ձեզանից, նոքա օտարի լեզվով դաստիարակ-

¹ (Լատ.) Կրկնողութիւնը մարտն է ուսման:

նալը դատապարտեց իսկույն, աչքի տակ առնելով այս բոլորը: Եթե այն-
քան ուժ և զորութիւն ունենար մարդկային բնավորութիւնը, որ յուր
կրքի սանձը միշտ ամուր պահեր ձեռքում և ամենայն բանի վերա դա-
տաստան կատարելու ժամանակ անտես չառնէր այն հանգամանքները,
որոնց մեջ գոյացել ու աճել էր դատաստանի տակ ընկած իրողութիւնը
կամ անհատը, ապա ուրեմն, անտարակույս, հարչուրին յոթանասուն
պիտի փոքանար նեղսրտելու և բարկանալու պատճառների թիվը:

Վերջապես, օրիորդ Մարիամը ավարտեց յուր երգելը և ածելը, և
վերստին լսելով Կոմս էմմանուելի գովեստը, շնորհակալ եղավ նորանից,
կատարելով մի խորին ընկերանս:

— Տեսանենք,— ասաց Մահտեսի Թովմասը,— ի՞նչ ազդեցութիւն
կգործե այս տաղը պ. Յումի վերա:

— Ի՞նչ ազդեցութիւն պիտի գործե. նա չէ կարող ընդունել դորան,
որպես բուն հայկական ազգային երգ:

— Ի՞նչ պատճառով:

— Այն պատճառով, որ տաղի բովանդակութիւնը նա չէ կարող
հասկանալ, ըստ որում նա չգիտե հայերեն¹. միակ տպավորութիւն, որ
պիտի գործեր նորա վերա, այդ էր տաղի երաժշտութիւնը — եղանակը,
բայց դուք ևս, ինչպես ես, գիտե՛ք, որ նորա եղանակը հայկական չէ:
Անտարակույս, նա ցանկացած էր լսել մի այնպիսի երաժշտութիւն, որից
կարող էր մի գաղափար ծնուցանել յուր մեջ հայոց ազգի երաժշտական
ճաշակի կամ հասկացողութիւն վերա. բայց բանը այս է, որ մեք ամե-
նեին չունինք երաժշտութիւն:

— Ապա հնուց մնացած տաղե՞րը և խազե՞րը:

— Նոցա եղանակների մեծ մասը թուրքերից է առած. մյուսները,
նայելով թե ժողովուրդը ինչ ազգերի մեջ բնակվել էր, ուրիշներից: Ես
ման գալով շատ հայաբնակ տեղեր, շատ աշխատել եմ, որ բուն հայ-
կական մի բան կարողանամ լսել, բայց այդ բանը մինչ այժմ էլ չի հա-
ջողվել ինձ:

Վաճօք, անունով միայն կլինին հայ բայց ձեր թոռները գուցե այդ անունը ևս ավելորդ
համարեն կրել յուրյանց վերա: Խելացի եղիք, և ձեր դպրոցների մեջ թող լսվի ձեր մայ-
րենի, կենդանի և նվիրական խոսքը: Երանի՛ թե ձայն տեղ հասաներ:

¹ Ի՞նչ կա հայերի դպրոցի մեջ, որ օտարազգի ցանկանա հայոց լեզուն ուսանել:
Մի շար բախտով հայկական մատենադրութիւնը, այս բոլորս, չէ կարող հայերին ևս
ծառայել, որպես կամուրջ լուսավորութիւն, թեև հայերը չկամին այս բանի վերա մտա-
ծել, չկամին վատասակել մի պարծանք, հայկական խոսքան և անշեմ անապատը մշակե-
լով — հայկական դպրոցի մեջ ող և ծուծ դնելով, որ ազգի զավակը կարողանա
յուր իմացական քաղցր կշտացնել յուր հատուկ ազգային հացով: (Մ. Ն.):

— Եկեղեցական երգերի կամ շարականների մասին ի՞նչ է ձեր կար-
ծիքը:

— Նոցա բոլորի արմատական բնավորութիւնը բյուզանդական է,
որ եթե այժմ, մի փոքր դուրս ևս եկել է բյուզանդական ճշտութենից,
այդ պատահել է բոլորովին ակամա: Պատճառ, երգեցողութիւնի դպրոց
չլինելով, ամեն մարդ յուր կարողացածի կամ յուր հասկացողութիւնի պես
երգելով, փոքր ի շատե հեռացել են այդ եղանակները հունական գա-
ղափարից, թեև կան նույնպես մի քանի ձայներ, որ մինչև այժմ հա-
րազատ են հունականին, զորօրինակ երկրորդ ձայնը:

— Մի՛ թե հայերը չունե՞ին հառաջուց կրոնական երգեցողութիւնը:

— Տարակույս չկա, որ մի բան ունեցել են, բայց հեթանոսութիւնի
ժամանակ: Ձեզ հայտնի է, որ Հայաստանի կրոնական լուսավորութիւնը,
չորրորդ դարում կատարված սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով, ծագում
է: հունական աղբյուրից: Լուսավորիչը մեծ եռանդով քրիստոնեութիւնը
վերստին հաստատելով հայերի մեջ, Տրդատ թագավորի հրամանով և
զորքով ման էր գալիս Հայաստան, մեհայանները — կոթողները, կուռ-
քերը քանդելու և կործանելու համար, մեհայանական գրքերը այրելու և
չբացնելու համար, որ հեթանոսութիւնի հիշատակը ևս չմնա հայերի մեջ,
Եթե նա չէ խնայել այս պատմական հիշատակարանքը, այն հոյակապ
արձանները և մեհայանական դպրոցները, որ այժմ մեծ լույս կարող էին
ծագել այն խնդրի վերա, թե ի՞նչպես էր նախնի հայկազանց հայկաբա-
նութիւնը, կարելի՞ է որ թույլ տար հիմնված եկեղեցիների մեջ, քրիս-
տոնեական կրոնի պաշտելութիւնի հարակից եղած աղոթքները և երգերը
երգել թեև հեթանոսական ժամանակից մնացած, այլ բուն ազգային եղա-
նակներով: Եվ անհնարին էր թույլ տալ, որ ժողովուրդը լսե վերստին
այն ձայները աղոթքի, որ դատապարտված էին, անհնարին էր թույլ տալ
մանավանդ այն պատճառով, որ շատ տեղեր Հայաստանում քրիստոնեու-
թիւնը ներս մտավ թագավորական հրամանի ուժով, շատ տեղ սուր ևս
գործ դրվեցավ և մի փոքր հառաջ քրիստոնեյա կոտորող ու հալածող հե-
թանոս հայերը կոտորվեցան ու հալածվեցան քրիստոնեյա հայերից: Մի
կողմից հեթանոսականը բաց ձգելով, մյուս կողմից հարկավորաբար
քրիստոնեականը — հունականը պիտո էր ներս բերել: Բացի սորանից,
շարականները կամ եկեղեցական երգերը, որ լսում ենք այժմ եկեղեցու
մեջ, կես մի գրվեցան թարգմանչաց ժամանակին, թարգմանչաց ձեռքով
և կես մի հետո. մինչև տասներեքերորդ դարը հավելանում է շարական-
ների թիվը: Մեր թարգմանիչը ստացան Հունաստանում, և ինչպես նոցա
բոլոր գրվածների ու թարգմանութենների մեջ տեսանվում է հունական
հոգու ներկայութիւնը, այսպես ևս եկեղեցական երգերի ճակատագիրը:

վերջին ժամանակների երգերը. բովանդակությամբ միայն զանազան-վում են, ըստ որում ութ ձայները, ինչպես ունի հունաց եկեղեցին, վաղուց ահա ներս էին մտած մեր եկեղեցու մեջ: Հարկավոր է առանց ուշադրության չթողուլ այն ևս, որ եթե հայերի հեթանոսության ժամանակ կային մեհենական երգեր ու երաժշտությունը, ապա ուրեմն խեղճ ոգորմելի բաներ, ըստ որում օրինավոր բան չէին կարող ունենալ:

— Ի՞նչ պատճառով:

— Ո՛հ, շատ խո՛ր է դորա պատճառը, և որքան խոր, այնքան ևս խորին ցավակցության արժանի: Ի՞նչ հարկավոր է այժմ դորա մասին խոսք բանալ և տխուր մտածութեններով կամ քննութեններով ձանձրացնել և այս պատվելիքը, որոնք առանց տարակույսի ախորժակ չունին տխրելու:

— Ո՛չինչ, ո՛չինչ. մեզ ամենևին ձանձրութուն չէ լսել ձեր խոսակցութունը,— պատասխանեցին մի քանի ձայներ հյուրերի միջից:

— Տեսնո՞ւմ եք,— ասաց Մահտեսի Քովմասը,— «ահա նոքա ևս ցանկանում են լսել, Մարիամս ևս հեռի չէ փախչելու լսելուց:

Այս մասին բուրոտվին անընտրող էր օրիորդ Մարիամը, ըստ որում գաղափար ևս չուներ ազգության մասին, յուր փոքր ի շատե կրթությունը օտաքառ լինելով մի օտար ազգի դպրոցում:

— Բացի գորանից,— հավելացուց Մահտեսի Քովմասը,— դեռևս տասն ժամը չկա, թե տուն գնաս՝ ի՞նչ պիտո է առնես. ո՛չ ապաքեն ժաֆանակ է որ անցուցանում ենք, եթե միայն ձանձրալի չէր ձեզ մեր ընկերակցությունը:

— Բայց դուք այժմ մի՛ կարծեք, թե ես ժամերով քարոզ ունեի այդ մասին ասելու... ո՛ւր էր այն երանությունը, որ հնար լինեիր սրտիս վերայի եղածը դուքս տալ և թեթևանալ այն անտանելի ծանրութենից, որ ճնշում է հոգիս... բայց ինչ... առ այժմ այաքան ասեմ ձեզ, որ ազգային, երգ, կամ առհասարակ ազգային երաժշտություն ասած բանը պատկանում է բանաստեղծության:

— Անտարակույս,— պատասխանեցին մի քանի մարդիկ Մահտեսի Քովմասի հետ միասին, որով խոսակցությունը դարձավ հասարակաց:

— Հառաջ գնանք և շղարհներ սորա վերա,— շարունակեց Կոմսը:— Ազգերի բանաստեղծության միակ աղբյուրը է նոցա ազգային պատմությունը, այսինքն ազգի կյանքը: Ազգային է բանաստեղծությունը, եթե բովանդակում է յուր մեջ ազգին պատկանած բաներ, եթե այդ բանաստեղծության սկզբնական տարրը է մի իրողություն կամ թե անձն, ազգին պատկանած. նույնպես, ազգային է բանաստեղծը, եթե երգում էր կամ գրում էր մի այնպիսի բան, որ անմիջական հարակցություն ուներ ազգի հետ, ազգի իմացական և բարոյական կյանքի հետ. այս չէ կա-

րելի հերքել: Բանաստեղծությունը պիտի որ հոգի ունենա, կյանք ունենա, և այս կյանքը նա կարող է ստանալ մի այնպիսի բանից, որ կյանք ուներ, որ ապրում էր ոչ որպես մի հանք կամ մի եգիպտական մումիա¹, այլ որպես գործարանավոր էակ հառաջ էր գնում յուր կերպարանագործության մեջ: Ինչպես ազգն է, ազգի կյանքն է, այնպես է և նորա պատմությունը, իսկ ինչպես պատմությունն է, այնպես է և նորա բանաստեղծությունը:

— Մի՛ նայեք այն արտաքին զանազանությունը, պատմության և բանաստեղծության մեջ, որ երևում է մի անփորձ աչքի, թե պատմությունը մի հիշատակարան է ստուգապես կատարված իրողութենների, կամ այդ գործերի մեջ գտանված մարդերի, իսկ բանաստեղծությունը դուքս է գալիս իրական ճշգրտութենից: Այո՛, պատմության ասպարեզը է միմիայն իրական աշխարհը, բայց բանաստեղծությունը չէ կարող դորանով բավականանալ: Նա բարձրանում է իրականից դեպի մի այլ անշարժի տարածությամբ լայն աշխարհ — մի աննյութ կամ հոգեկան աշխարհ: Պատմությունը ավանդում է մեզ ամբողջ կարգի իրողութենների, որ կատարվեցան որպես հետևանք ազգերի կյանքի պահանջողության, որպես հետևանք այդ ազգերի կերպարանագործության քաղաքական հանդիսում: Պատմությունը քննում է այդ անցքերի բնական և լոգիկական պատճառները, առանց տեղ տալու յուր էջերի վերա վերացականության. և մի իրողության ստուգությունը հաստատում է ուրիշ հարակից կամ երկրորդական իրողութենների վկայությամբ: Իր բանաստեղծությունը օգուտ է քաղում մի ծայրացյալ ազատութենից և ստիպված չէ ենթարկվիլ տեղազրական, ժամանակագրական կամ իրողութենների կատարվելու համար հարկավոր եղած մեքենականության կանոններին: Արդարև պատմության և բանաստեղծության մեջ կա այս զանազանությունը, բայց դա մի արտաքին բան է, և խոր քննելով խնդիրը, կտեսանենք, որ բանաստեղծությունը ևս նույնպես ճշգրիտ հիշատակարան է, ինչպես պատմությունը: Պատմությունը նկարագրում է մեզ ազգի հոգեկան կյանքի այն երևույթքը, որ մարմին առան ու երևեցան իրական աշխարհի մեջ այս և այն կերպարանքով, բայց բանաստեղծությունը մարմնավորում է, տեսանելի և շոշափելի կացուցանում է մեզ ազգի հոգեկան կյանքի այն երևույթքը, որ առանց մարմին ստանալու մնացին ազգի հասկացողության

¹ Կարելի էր հարցանել, մի՞թե հանքերը կամ եգիպտական հազարամյա մումիաքը ապրում են. սորան կարելի է պատասխանել, թե անգործարանավոր էակների կյանքը երևում է նոցա անձնապահության մեջ: Որքան ժամանակ կա նոցա մեջ արտաքին ներգործող ուժերի դիմացող զորություն, որով պահպանվում էր այդ հանքերի կամ մումիաների կերպարանքը, այնքան ժամանակ ևս ապրում են նոքա: (Մ. Հ.):

մեջ որպես լուկ գաղափար, բայց որպես մի անհերքելի և որոշյալ դրոշմ ազգի բնավորութեան վերա»:

Բանաստեղծութիւնը կատարելագործում է մեր հասկացողութիւնը ազգի հոգու կամ հոգեղեն կյանքի մասին, որ պակաս էր թողել պատմութիւնը¹: Դիցուք թե բանաստեղծութիւնը, պատմելով մի անցք կամ խո-

1 Բարի հիշատակի արժանավոր Արոյանի Վերհ Հայաստանի անունով գործը — է ազգային բանաստեղծութեան մի հարազատ գաղափար: Ինձ մինչև այժմ չէր հաջողվել մի քանի բառ խոսել այդ աշխատութեան մասին: Ահա այդ աշխատութեան մեջ մարմին է առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հասկացողութիւնը: Այստեղ, որպես մի կախարդական հայելու մեջ ցույց է տալիս բանաստեղծը հայոց ազգի ընտանեկան կյանքի անշուք և անմխիթար պատկերները, այնտեղ տեսնում ենք գլուզերի տանուտարքը, ծանոթանում ենք նոցա հասկացողութեան հետ: Բարեխիղճ բանաստեղծը հանդիպեցնում է մեզ հոգեւոր մարդերի, խոսեցնում է նոցա յուրյանց հասկացողութեան պես այս և այն բանի մասին, պատկերացնում է մեր առաջև նոցա ունկնդիրների հասկացողութեան վիճակը, սահմանում է այն տխուր հարստերութիւնը, որ կար նոցա մեջ: Մեք տեսանում ենք այդ Ապոլոնյան հայելու մեջ հայկական կյանքի մեռած պատկերը, տեսնում ենք, թե, ինչպես այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտվում է առաքինութեանը և հովվական կամ նահապետական ժամանակների հասկացողութեամբ ընդգծմ է դիմադրվում այս կամ այն անիրավութեան, թե ինչպես հայածվում է այս առաքինութիւնը և պատճառ է լինում բլուր կաթիլներով արտասուքի նա ցույց է տալիս Աղասու ընկերներով, թե ո՛չ բուրդովին սառել է հայկական արյունը Հայաստանի գաղակների երակներում, ցույց է տալիս, թե մի հերոսի հրավեր, ազգի իրավունքների, կրոնի և ազատութեան անարգվելու վրեժը մի թշնամոց հանելու համար, դեռևս տեղ գտանում է ազգի երիտասարդների սրտի մեջ: Ցույց է տալիս մեզ ազգի ընդհանուրի վճատյալ և հուսահատ գրուիթենից հառաջացած սանուրթիւնը դեպի Աղասու ընկերքը, նոցա կիսաախրտ կանաչի ցավակցութիւնը այս կտրիճներին, որով հասկացնում է Արոյանը, թե Աղասու ընկերների հոգին ընդհանրական չէ բոլոր ազգին, թե այս շերմարյուն տղամարդիկը շրջապատված էին սառնարյուն մարդերից, որոնց աչքում ամենայն բարոյական խնդիր կորուսել էր յուր արժանավորութիւնը, և որոնց միակ քաջութիւնը ամփոփվում էր այն քանի մեջ, որ կարող էին լալ, ողբալ և մորմոքվիլ, առանց որոնելու այդ գրուիթենից գոլրս գալու հնարը: Տեսնում ենք այն հայելու մեջ պարսիկների բարբարոս վարկեցողութիւնը մեր խեղճ ազգի հետ, մեր ազգի հարստահարված վիճակը. այստեղ ցույց է տալիս բանաստեղծը այն հարաբերութիւնը, որ մի անկիրթ ազգ կարող էր ունենալ դեպի մի բռնահալ իշխանութիւն:

Փարիզի «Արևմուտք» անունով հայկական օրագիրը, որ հրատարակվում է ներկա 1859 հունվարից, արգտ Ստեփանոս Ոսկանյան գիտնական պարոնի ձեռքով, յուր 6 համարի մեջ առիթ ստանալով այս գրքի հայտնութենից խոսում է Արոյանի վարքի վերա, իսկ 7 համարի մեջ հայտնում է յուր կարծիքը «Վերհ Հայաստանի» անունով գործի մասին: Առհասարակ գիտուն հրատարակողը Արևմուտքի գովութեամբ խոսում է Արոյանի մասին և հասկացել է բուրդովին թե գրքի խորհուրդը և թե հեղինակի արժանավորութիւնը, բայց այդ աշխատութեան մասնավոր կողմերին վերաբերված մի քանի կարծիքների մեջ, չեմ կարող համաձայնիլ պ. Ոսկանյանի հետ: Ըստ տարակույս շունիմ, որ ամե-

սելով մի մարդու մասին, չէ պահում այդ անցքերի կարգը, գործ է դնում զանազան կամայական և հնարաստեղծյալ հանգամանքներ, նկարագրում է երբեմն գերբնական անցքեր ու տեսարաններ և այլն, բայց այս է խնդիրը. կատարվե՞լ են այդ իրողութիւնը, կամ, եթե չեն ևս կատարված, ապա, կարո՞ղ էին կատարվիլ թե ո՛չ: Այն գերբնական տեսարանքը, որ ոչ եղած են, ոչ կան և ոչ ևս լինելու են, բայց համաձայն էին նոքա ազգի հասկացողութեանը, և այդ ֆանտաստիկական գաղա-

նայն բարեմտութեամբ կրնգունեն պարոնը իմ այս համառոտ նկատողութիւնքը: Ասում է. «Անհնարի՛ն է այս գիրքը դատել եվրոպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ումիկներու համար և ուամկի ոճով գրված է այն, և իբրև գրական շեք մը ընծայվիլ մեր առջև»:

Եթե Արոյանի «Վերհ Հայաստանին» ունի արժանավորութիւն, և եթե այդ արժանավորութիւնը կարելի է գնահատել, ապա ուրեմն միմիայն եվրոպական կանոնով, որ նայում է միշտ գործի խորհուրդին և թե հեղինակը մինչև ո՞ր աստիճան կարողացել էր հասկանալ և լուծանել յուր առաջև դրած խնդիրը: Եթե եվրոպական կանոնքը թողունք ու ասիական աչքով նայենք այդ գործի վերա, այն ժամանակ նա երևում է մեզ որպես մի առասպել (հեքիաթ): «Թամիկ համար և ուամկի ոճով գրված է այն», — ասում է պարոնը. համաձայն չեմ: Բոլոր ազգի համար է գրված. այնտեղ կա ուսանելիք ոչ միայն շինականի համար, այլ քաղաքացու, այլ և հայոց կիսատ թերատ ուսումնականների համար է: Հայոց ազգը կորուսած լինելով յուր քաղաքականութիւնը, անհետացած լինելով տոհմական ազնվականութիւնը և տունների, ուամիկը ևս չկա, որ կարող է լինել այնտեղ միայն, ուր կա ազնվութիւն: Ազնվութիւնը հարստութեան վերա չէ, և ոչ նաև ուամկութիւնը աղքատութեան վերա. այս բոլորի մեր ազգի ամեն մի անդամը հավասար են յուրյանց մեջ: Ազնվական և ուամիկ լինելով մեր ազգի մեջ, շունիք և այդ կացութենների սեփական բարբարոններ. հին և մեռած գորարար լեզուն ազնվական չէ, և ոչ կենդանի ժողովրդականը ուամկական, ինչպես մի քանի վայր ի վերո մարդիկ ասում են, որոնց մեջ և պ. Գյուլբրիե ֆրանսիացին, որ մեր ժողովրդական լեզուն և առհասարակ կենդանի հայկական խոսքը անվանում է jargon: Արոյանի լեզվի համար կարելի է ասել այս միայն, որ շատ հազթահարված է տեղական բարբարոց, բայց այդ բանում Արոյանցը ունեցել է յուր մասնավոր խորհուրդը: Բայց այս պատճառով անիրավութիւն կլինի լրեդունել այդ գրքի խորին արժանավորութիւնը, — որ է պատկերացնել ազգի կյանքը նույնիսկ ազգի առաջև: Այո՛, Արոյանցը յուր բանաստեղծութեանը չէ տվել այնպիսի ընթացք ևս վերջ, որ սովորական է եվրոպական բանաստեղծների, չէ երևում նա որպես մի անհամ կազմած, այլ որպես մի հանդիսարան որոշ-որոշ պատկերների, բայց գորս առաջը առել է նա մի ընդհանուր անոն տալով յուր աշխատութեանը — Վերհ Հայաստանի: Լեզվի և ոճի ճապաղութիւնը հետևանք չէ բանաստեղծի գերմանագիտութեանը, այլ բուն ազգեցութիւն տեղական ժողովրդի կյանքին և միտք հայտնելու ձեռքին: Նույնանշան բառերի անհամ կրկնութիւնք տեսնում ենք, այո՛, բայց շնորհանք, որ Արոյանցի խորհուրդը է գրել այնպես, որ անկիրթ ժողովուրդը չկարծե թե գիրք է կարդում, այլ կարծե թե մի մարդ խոսում էր յուր հետ. ինչ առն Արոյանցը եթե ասիացին չափազանց է ամենայն բանի մեջ: Առհասարակ շնորհակալութիւն Արևմուտքին. շատ բարեխիղճութեամբ կատարել է յուր պարտականութիւնը և մեր արած նանոթիւնքը չեն պակասեցնում նոր հոգովածի արժանավորութիւնը: (Մ. Ը.):

փարնների սերմը խոր դրած էր ազգի ուղեղի և արյունի մեջ, ահա խընդիրը:

Այժմ աչքի տակ առնունք մեր ազգի կյանքը — ամալի՛ անապատ, կամ ձոր Հովաթափաւ: ան — տրտմութեան հովիտ. աչքի տակ առնունք մեր ազգի պատմութիւնը, քննենք նորա քաղաքական և հոգեբանական կողմերը: Բայց սրի տե՛ս, որ մեր ժողովուրդը պատմական ժողովուրդ չէ և նորա կյանքը չէ եղած պատմաբանական, կապակից և լոգիկական, այլ կցկտուր. և այդ կյանքի շարունակութիւնը և ապահովութիւնը բոլորովին ապաստան մնացած արտաքին պատահմունքի: Այն փոքր ի շատե աշխարհակալութիւնքը մեր Արշակունի թագավորների, Հայաստանի սահմանազխյան ցիցների մինչև օտարների հողերի վերա զարկվելը, որ մեծ խորհուրդ և արժեք ունին մեր գիտուն անվանված պարոնների աչքում, ոչինչ են վերաբերութեամբ դեպի ազգի քաղաքական կյանքը: Տեբութեան սահմանազխի այս կամ այն տեղ լինելը, օտար ազգեր յուր հայրենի տակ խոնարհեցնելը պատահական բաներ են, ոչ բղխում են աղբի կյանքի բնավորութենից և ո՛չ կարող են պահպանել ազգը կամ տերութիւնը: Սորա ուժը և կյանքը երևում է միմիայն ազգութեան մեջ, զանազան անհատներ դեպի մի ամբողջ հավաքող գորութեան մեջ. և օտար ազգերի տիրելը ասել չէ նորանց սեփականել — յուրացուցանել բարոյապես: Այդ մի ֆիզիկական միավորութիւն է, ուժի գորութեամբ կատարված, լոկ մեքենական մոտավորութիւն. այդտեղ չէ երևում քիմիական միավորութիւն, որ միավորվածքը կորուսանին յուրյանց առաջին տիպը և որակութիւնքը և կազմեին մի նոր մարմին: Ֆիզիկապես միավորվածքը, եթե բաղկանում են հազար մասնից, ապա այդ հազարը ևս պահում են յուրյանց արմատական կամ բնական բնավորութիւնը: Հայոց կցկտուր քաղաքական կյանքը վարելով յուր քաղաքականութիւնը լոկ, ֆիզիկապես մեքենականութեան վերա հիմնված լինելով նորա տեսութիւնքը, կյանք տեսանել համարելով միմիայն սահմանների գլխում, չէ մտածել երբեք յուր ուժը և գորութիւնը ամփոփել յուր բարոյական կենտրոնում, չէ մտածել աճեցնել յուր գորութիւնքը և ազգութեան տունկը որպես մի գործարանավոր էակ, այլ հանքերի նման, առանց ներքին գորութեան, առանց գործարանների, միմիայն վերա բարդելով կուտակելով և նոցա միավորութեան ապահովութիւնը այդ միավորվածների քարշողական հատկութեան մեջ տեսանելով: Այսպիսի սխալ և անբնական ճանապարհներով հառաջ գնալով քաղաքականութիւնը, չէր կարող ապրել որպես մի բարոյական էակ. ամենայն էակ ապրում է պայմանների տակ, բայց հայոց համար պակաս էին այս պայմանները, վասն որո և շղիմացավ հին կամ միջին դարերի քաղաքական փոթորիկներին և թագա-

վորը փոխեց յուր գալիսներ դեպի մի թափառական թշվառի գավազան: Կառավարութեան հայացքի նյութական բնավորութիւնը խոր արմատացավ ազգի մեջ, կառավարութիւնը կործանվեցավ, բայց նյութականութեան դրոշմը մնաց տպավորված հայերի վերա: Այս շատ խորախորհուրդ վնաս էր, բայց իմ մտքերը կերպարանագործելու և այս մասին երկար խոսելու համար հարկավոր է ժամանակ... մանավանդ այստեղ հարմար չէր երկարաբանել... գուցե ավելորդ ևս խոսեցի...

Ահա այսպես լինելով հայերի կյանքը, բանաստեղծութիւնը ևս ավելի չէր կարող լինել, քան թե եղած է: Բայց ինչ կար. ո՛չինչ: Ասացի մի անգամ, երանի՛ թե քանի չեմ մեռած, թափեի սրտիս եղածը մեր ազգի առաջ, պատառեի մի քանի կախարդական վարագույրներ... բայց դժվար թե հաջողի ինձ այս և ես վախում եմ, որ այն բաները ինչ որ այժմ ճընշում են հոգիս, պիտի ճնշեն և ոսկերքս գերեզմանիս մեջ

Մեք շունինք ազգային երգեր, շունինք ազգային երաժշտութիւն, շունինք բանաստեղծութիւն, որովհետև ապրում ենք միմիայն բուսակաւարար և շնչականաբար: Հավը կորեկ է տեսնում երազում, իսկ հայը նյո՛ւթ: Հատ ու կոտոր բաներ, որ այժմ անփորձ մարդիկ ազգային են համարում, ժողոված են թուրքից, թաթարից, պարսից, հույնից և ուրիշներից, որոնց ժամանակ առ ժամանակ հպատակեցան հայք: Նորերումս դուրս եկան ազգային երգերի անունով մի քանի անալի ոտանավորք, Սայաթ-Նովա, Աղամ Աղբար, Շիրին և այլն՝, բայց նորանց ազգային երգ անվանողը և այդպիսի մտավորական հրեշների վերա, անդատատան երեխայի պես ուրախացող պարոնները ինքյանք չգիտեն, թե ի՛նչ պայմաններ էին հարկավոր որ մի երգ լիներ ազգային: Նոքա ունին միայն մի պայման և համարում են, թե դորա մեջ էր ամեն բան — երգիչը հայ է: Բայց հայ է միայն նորանով, որ ծնվել է հայ ծնողներից. նորա երգը չէ և չէ հայերեն. երեք բառ թուրքի, թաթարի և չգիտեմ ինչի, իսկ հայի մի երկու աղճատված կամ ճղակոտոր բան: Երգերի կազմակերպութիւնքը հետևած թուրքի ոտանավորներին, հիմնած միմիայն ոտքերի և վերջերի նույնահանգութեան վերա առանց ամենայն մտքի, բովանդակութեան, խորհրդի և բանականութեան: Ազգային են այն երգերը և պիտի համարվին ազգային, քանի որ կա հայերից ինչ-ինչ մարդերի մեջ այն սխալ և վնասակար վարդապետութիւնը — թե ամենայն բան,

1 Մ. Նալբանդյանը հետագայում, բանտից՝ Ղ. Նալբանդյանին դրած նամակում միանգամայն դրական է արտահայտվում Սայաթ-Նովայի երգերի մասին. նա գրում է «Սայաթ-Նովան կարգին գերք է, ոպագրված Մոսկվայում, 1853 կամ 1854 թվին» (տե՛ս օձի՜թ-ի Գ. հատ., էջ 194):

որ երևում էր հայոց ազգի վերա, անշուշտ պիտի ազգանա. ազգի հան-
ցանքը ևս առաքինությունն է, այն տիղմը և հոտած ճահիճը, որի մեջ պա-
րանոցաթաղ խեղդվում ենք, նվիրական է, որովհետև մեք նորա մեջ
ենք... Ո՛վ բաբելոնյան խառնակության մտքերի. բայց փոքր է այս,
մտավորական կամ բարոյական հարինք:

— Քեպետև ես շատ գլուխ շունիմ ուսումնական բաների,— ասաց
Մահտեսի Քովմասը, երբ Կոմսը ավարտեց յուր խոսքը,— բայց ասես
թե ասածներդ խելքիս նստում են. ինչևիցե. դոքա ուսումնական բաներ
են և դուք ձեր մեջ ի՛նչ կամիք արեցեք, մեզ չեն վերաբերվում սոքա:

Կոմսը կամեր մի բան ասել, բայց Մահտեսի Քովմասը հառաջ տա-
նելով յուր խոսքը շփոթեց նորան բերան բանալ:

— Ձեր խոսակցությունը, որի մեջ հիշեցիք գերբնական ու ֆան-
տաստիկական բաներ, մի բան միտքս ձգեց: Ես մի դրացի ունիմ, ահա,
այս կապույտ պատուհաններով միահարկ տանն է բնակվում,— այս
ասելով Մահտեսի Քովմասը մատով ցույց տվեց պատուհանից մի տուն,
որի բնակիչը ծանոթ է արդեն իմ ընթերցողներին:— Շաքարյանց է
նորա ազգանունը,— հավելացրեց Մահտեսին,— մի վերին աստիճանի
ողորմելի մարդ: Գլխին դրել է, թե աշխարհի երեսին կար մի առանձին
գիտություն — թալիսմանական, վճկություն, և թե ամենայն բան կա-
րելի էր հառաջացնել շար ոգիների գործակցությանը: Միշտ պարապում
է խեղ և խելառ բաներով, գիծեր է քարշում ախոռի մեջ, սև հավեր է
մորթում: Սև կատու, մարդու գանգ, շորացուցած գորտ ու շղիկ, բու և
այլ այսպիսի բաներ լի են դորա ախոռի մեջ...

— Ձեր պատմելով,— խոսքը ընդմիջեց Կոմսը,— դորա ախոռը բա-
վական նմանություն ունի Ֆաուստի սենեկին:

— Ես չգիտեմ Ֆաուստի ով կամ ինչ եղածը, միայն ճշմարիտ է այն,
ինչ որ ասացի: Այս քանի օր է, դարձյալ, վեր ու վայր էր այդ պարոնը.
Իսկույն հասկացա, որ մի փորացավ ունի, մի նոր խելագարություն մտել
է գլուխը, ըստ որում, երբեմն ամիսներով, ամենայն ինչ հանդարտ է և
ռչինչ չկա. մարդ է մարդու պես: Երեկյան երեկոյին երկինքը պայծառ
էր, դուրս եկա բակը մի փոքր ման գալու: Տեսանեմ որ այդ պարոնը ևս
ման է գալիս յուր բակում, որ բաժանվում է իմից միայն մի բարակ
տախտակյա պատով: Ման է գալիս, բայց, բարձրաձայն խորհելով — ին-
քը յուր հետ խոսակցելով: Ի՛նչ մեղքս պահեմ, հետաքրքրությունս բռնա-
դատեց ականջ դնել: Մոտեցա պատին, և ահա լսում եմ, որ շաղփաղ-
փում է մի գեղեցիկ օրհորդի մասին, որ չգիտեմ թե ուր տեսել էր, և այ-
նուհետև շատ և շատ որոնելով ու չգտանելով, այժմ վճկական արարո-
ղությունը, շար ոգիների — փերիների գործակցությանը պիտի տեսաներ

նորա պատկերը կամ ուրվականը, մի ջրով լցված պտուկի մեջ, որ դրած
էր նորա ախոռում, այլ և պիտի խոսեր նորա հետ և այլն: Ես, որովհետև
չեմ հավատում այդպիսի բաների, վասն որո մտքումս դրեցի մի խաղ
խաղալ դորա հետ: Խոր գիշերի մեջ, մինչ ամենայն մարդ քնեց ու չորս
կողմը հանդարտեց, առա թղթերիս միջից Հուլիա Պաստրանայի պատ-
կերը, ցած իջա պատից նորա բակը և որովհետև միշտ համարյա բաց
են նորա ախոռի դուռերը, խնամով ընկղմեցի պատկերը պտուկի մեջ և
լավ գետեղեցի. նորա պտուկի հատակի վերա: Զգիտեմ տեսավ թե չէ,
կամ թե ի՛նչ ազդեցություն գործեց այդ պատկերի հայտնությունը, եթե
տեսավ:

— Ի՛նչ պիտո է առնել,— ասաց Կոմս էմմանուելը,— նանրահա-
վատությունը և նախապաշարմունքը, անկիրթ ժողովրդի համար, վաղուց
դարձել է հոգեղեն կամ իմացական կյանքի մի մասնը: Դույն այդ բանը
երբեք դուրս գալու չէ հայոց ազգի սրտից, քանի նորա լուսավորությունը
գտանվում է այդպիսի վիճակում, ինչպես այսօր: Թողած ուսանել բնու-
թյունը, որով պիտի մեկնվեր նոցա մի ամբողջ կարգ հրաշքների և պիտի
փարատվեին այնուհետև այսպիսի մոլորության ամպերը պղտորված
հայկական հորիզոնից, աշխատում են ուսանել մի այնպիսի բան, որ չկա,
և որի գոյությունը երաշխավոր է միայն անհիմն, շնչին և պառավական
ավանդությունը:

— Ես, որ մտա նորա ախոռը, հերիք չէր որ դրեցի վերասացյալ
պատկերը, այլ և մի բան ևս գողացա:

— Գողացա՞ք,— ընդհատեց Կոմսը:

— Այո՛,— պատասխանեց Մահտեսի Քովմասը,— գողացա ահա
այս թուղթը, որ դրած էր սեղանի վերա, պտուկի մոտ, և որ տեսա, մինչ
զննեցի շորս կողմս փոքրիկ լապտերի լուսով, որ ունեի ձեռքումս:
Այս ասելով մի թուղթ հանեց ծոցից և տվեց Կոմս էմմանուելին:
Կոմսը վեր առավ և սկսեց կարդալ.

ՓԵՐՒՆԵՐ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԽՐԱՏ

— Եթե կամենաս փերիները հրավիրել, հարկ է, որ սուրբ մնաս ան-
կողնուց: Առ մի կլայեկած աման, դի՛ր նորա մեջ մի հայելի, հետո այն-
քան ջուր լի՛ց ամանի մեջ, որ հայելին ծածկվի: Առ մի ութ կամ տասն
տարեկան տղա, բայց հարկավոր է, որ նոր և մաքուր լինին տղայի հան-
դերձքը, սկսած շապիկից մինչև վերարկուն. ծածկի՛ր տղայի գլուխը
մի կարմիր թաշկինակով, իսկ ինքդ սկսի՛ր կարդալ: Եվ ահա կարդալու

բաներդ. ծննդյան ճրագալուցի գրքերը բացի առաջինից, «Ի սկզբանէ արար Աստուած» և բացի վերջինից՝ «Յամին ութուտասաներորդի»: Երբ որ ավարտել էիր այս ընթերցմունքը, հրավիրված փերիքդ կգան. և տղան կտեսանն նորանց հայելու մեջ: Իսկ թե չգան, մյուս անգամ կրկին՝ ընթերցմունքը. և եթե այս անգամ ևս չգան, ապա ուրեմն տղայի անձնավորութեան մեջ կա մի ներհակութիւն դեպի փերիները, ուստի փոխի՛ր տղան և երրորդ անգամ կարդա, անպատճառ կգան: Ինչ որ ունիս հարցանելու նոցանից, պիտի լինի տղայի միջնորդութեամբ. դու կանես տղային, իսկ սա կհարցանն փերիներից, որոնց պատասխանը նույնպես կըստանաս տղայի միջնորդութեամբ: Բայց գիտելի է, որ երբ երևին փերիքը, առանց ուրիշ բան հարցանելու, պիտո է հարցանել,— ի՛նչ ազգից եք: Նոքա կհայտնեն յուրյանց որ ազգից լինելը, այն ժամանակ, այն ազգի թղթով երդում տալ տուր և ապա հարցրու հարցանելիքդ, որ պատասխանեն և ամենայն ճշտութեամբ և հավատարմութեամբ: Երբ ավարտեցիր հարց ու փորձդ, պիտո է նորանց արձակել, որ գնան, ապա թե ոչ, պարտակա՛ն են մնալու մինչև որ հրաման տաս: Արձակելու մասին կարդալիքդ այս է. «Եւ ի կատարել ամացն քառասնից» վերջն «ի լեառն Մինայ», Սուրբ Մտեփանոսի գրքից: Այս կկարդաս կավարտես և երեք անգամ կփչես ջրի երեսը և ջուրը մի ոտք շկոխած տեղ կթափես, ահա բոլորը:

Մինչդեռ կարդում էր Կոմսը այս հիմարական խրատը, բոլոր հյուրերը որ կային Մահտեսի Թովմասի տանը, մեծ ուշադրութեամբ և մասնակցութեամբ ականջ էին դնում: Կոմսը կարդալով ասաց.— Խեղճ մարդ, ամենայն կարեկցութեան արժանի. ճշմարիտ, եթե պատահեի նորան, կխրատեի, որ հետ կենար այսպիսի անօգուտ և հիմարական բաներից, և եթե կամեր մի բան ուսանիլ, պարապեր բնական գիտութեամբ. այդ մասնավանդ հարկավոր է, որովհետև ժողովրդի կյանքը միշտ գործ ունի նյութի հետ:

Օրիորդ Մարիամը այս թղթի կարդացվելու ժամանակ դուրս էր գնացել հյուրընդունարանից և արդեն Կոմսը խոսելու վերա էր, երբ ներս մտավ: Չեղբում բռնել էր մի թուղթ: Կոմսը վերջացնելով յուր խոսքը, դարձավ դեպի օրիորդը հարցանել թե ինչ թուղթ էր այն: Օրիորդը պատասխանեց, թե մի տաղ է, և թե պատրաստ է երգել այն ևս, եթե, դորա փոխանակ, Կոմսը խոստանար Յումի սոցա տուն գալու ժամանակ ներկա լինել:

— Ի՛նչպես անգութ եք,— ասաց Կոմսը,— իմանալով որ չեմ կարող խոստանալ, պահանջում եք. մի՛թե չէ կարելի խնդրել, որ առանց փոխարինի երգեք:

— Մի՛թե չէ կարելի,— պատասխանեց օրիորդ Մարիամը, «որ դուք մի փոքր վաղ ճանապարհ ձգեք ձեր հյուրը, իսկ ես մի փոքր երկար պահեմ Յումը մեր մոտ, այնպես որ դո՛ւք հանդիպեք նորան այստեղ:

— Լսելու համար այդ երգը, ի՛նչ պիտո է առնել, հարկավոր է հանձն առնուլ այդ թեև ծանր պայմանը:

Օրիորդի շրթունքի վերա խաղաց մի խորամանկ, բայց ինքնաբազկան ժպիտ:

— Բայց ասացեք խնդրեմ,— հարց արեց Կոմսը,— ի՛նչ ոտանավոր է այդ և ո՛վի շինած:

— Այն ժամանակ կասեմ, երբ լսեմ ձեր կարծիքը նորա մասին:

Այս ասելով օրիորդ Մարիամը մոտ քարշեց աթոռ ֆորտպիանոյին, զարկեց մատները կլավիրներին և սկսեց երգել:

Ո՛հ, լուկ երազ էր, մի՛ խռովեք ինձ,
Իմ մոլորութեան քաղցր պատկերներ.
Ինձ չէ թույլ տված երկաթի կյանքում
Խնդալ, վայելել ոսկի բույներ:

Մի՛ հիշեցնեք, մի՛, այն զգացմունքը,
Որով լցված էր սիրտս և հոգիս,
Որով շնչեցի, որով ապրեցա,
Ինչպես մի ժողով պղծած զեփեմուհից:

Այդ մի երազ էր... կամ դեթ ատաշք,
Որ կրակ ձգեց սրտիս մեջ անմար.
Թշնամի վհուկ, երեխ, կախեց
Աչքերիս վերա բժժանք անհամար:

Ինձ այն ժամանակ քանի՛ ու քանի՛
Երեկեցավ նա այն ժառերի տակ,
Մինչ, չբաղախին խոր գիշերի մեջ,
Երգում էր ուրախ, ահհոգ, միայնակ:

Ես տեսա նոցան, բայց մի ալ տեղում,
Հավերժահարսնի ուներ կերպ ու ձև,
Բուռում էր, շարժում օդի մեջ, ախպես,
Ինչպես մի փետուր. առավել՝ թեթև:

Մի տեղում տեսա Աթենասի պես
Ձրահավորված զինվորի գնչքով,
Մի ամբողջ խմբի առլիս էր հրաման,
Յուր ձեռքի բռնած թեթև հրացանով:

Ես տեսա դարձյալ, մի ուրիշ անգամ,
Մինչ անհոգ, ուրախ, խաղացած տեղից
Նորան բռնեցին, որպես մահապարտ.
Ի՞նչ անմեղություն, ի՞նչ հայացք աչքից:

Մինչ ոտքից գլուխ սպիտակ հագած
Դիմում էր տխուր դեպի պատժարան,
Անհոգ արձակած սաթի պես մազերը,
Արտասուք թափելով հեղեղի նման:

Մինչ զրպարտողը խոստանում էր կյանք,
Թե միայն հաճեր... լինել համաձայն
Այն ի՞նչ շնորհք էր, որ կաթեց մատից,
Որով ցույց տվեց երկինք ժանտին այն:

Ո՛հ, մի այլ անգամ, ի՞նչպես փրկեց նա
Ավազակներից մի անմեղի կյանք.
Առանց խոսելու, համր նշանով,
Վտանգի ժամը հայտնեց բացարձակ:

Ի՞նչ կարեկցությամբ, ի՞նչ անմեղ սիրով
Թունալի բաժակը տեղափոխեց նա,
Որով դավաճանը թունավորվելով
Թմրեցավ մնաց, աթոռի վերա:

Ո՛ր մինը հիշեմ. ես տեսա դարձյալ,
Մինչ դուրս էր գալիս ծովից լայնարձակ.
Հաղար պլբանքով, քնքուշ շարժմունքով,
Ձկնորս էր որսում, սրտով համարձակ:

Նա խոստանում էր նորան անմահ կյանք.
Նուրա սիրելը էր անմահություն.
Ես տեսա, ինչպես ձկնորսը ուրախ
Վայելում էր մի ճոխ արքայություն:

Վերջին անգամն էր, ավել շտեսա,
Գնում էի ծովով հեռավոր աշխարհ...
Երկինքը մթնեց, մրրիկը սուլեց,
Որոտ, փայլակը անթիվ փայլակեց:

Սարերի նման մեծ-մեծ ալիքի
Կատաղած ծովին եղած խաղալիք,
Գալիս էր մի նավ, շարդված կայմերով,
(Հառաչ մեր նավից տեսան նավաստիք):

Եկավ մոտեցավ նավը մեր նավին.
Ի՞նչ սիրտ կտրատող մի պատկեր էր այն,

Թշվառ հուսահատ իբր անխել նավորդք
Կորուսել էին և հույս փրկություն:

Նավորդների մեջ ես տեսա նուրա,
Բռնել էր կայմից խելքը կորուսած,
Ինչպես հուսահատ անմեղ աղավինին,
Բազեի աչքից անգութ հալածված:

Անդունդի վերա այսպես քանի ժամ,
Օրորաց ճոճաց տարաբախտ նավը.
Գիշերը կոխեց... կայծակը թնդաց...
Կույ տվեց բոլոր անհատակ ծովը...

Կայծակի թունդը, մրրիկի ձայնը.
Նույ աղաղակը կատաղի ծովի
Միախառնվեցին վերջին ձայնի հետ,
Որ արձակեցին այնքան շատ հոգի:

Մրրիկը անցավ, ծովը հանդարտեց.
Շատ հեռի չէինք մեր ծովեզերքից...
Ջրնդե՛ն դաշտում, դեռ նոր խաղաղած
Մի ապառաժուտ կղզի երևեց:

Ահա՛, նա դարձյալ ծովում լողալով
Գիմում է դեպի քարքարուտ կղզին.
Մեք տեսանում ենք... բռնեց քարերից
Եվ շուտ վեր ելավ իբր աննյութ մարմին:

Հոգնած, ուժաթափ, մինչ վեր բարձրացրեց
Ցուր արտասուքով լցված աչքերը,
Եվ ահա լուսինը ամպերի տակից
Դուրս սողաց տեսնել նուրա երեսը:

Ես շատ նայեցա... բայց մեր նավն արագ
Վազեց դեպ հառաչ... կորավ իմ աչքից...
Եվ այլ մյուս անգամ մինչև այս րոպես,
Կամ գուցե հավերժ զրկվեցա բախտից:

Ձէ. այն երա՛գ էր... հեռի՛ ինձանից,
Նուրա կան ցնորք, հոգի գիշատող.
Թողե՛ք ինձ հանգիստ մաշել իմ կյանքը
Եվ խաղաղ սրտով մտնել դեպի հող:

¹ Միքայել Նալբանդյանի կազմած «Փնար հայկականում» այս բանաստեղծությունը գեոեղված է իբրև թարգմանություն, կատարված Մ. Նալբանդյանի կողմից:

Սրբ ավարտեց երգը օրիորդ Մարիամը, ամենի աչքը դարձան Կոմսի վերա, որ լսեն նորա կարծիքը այդ երգի մասին: Բայց Կոմսը ոչինչ չասաց, միմիայն շնորհակալ եղավ օրիորդից, որ զվարճություն պատճառեց, երգելով ու ածելով. սակայն Կոմսի երեսը չէր ցույց տալիս, թե նա զգացած լիներ զվարճություն, դժբա հակառակ մթնում և մթնում էր նորա դեմքը, որքան երգը մոտենում էր վերջանալուն: Նորա հեղինակը էր ինքը Կոմսը, և երգի բովանդակությունը առած էր ստուգապես պատահած անցքից...

— Արդեն ժամանակ է դեպի տուն դառնալու,— ասաց Կոմսը և հրաժարական ողջուն տալով բոլորին, խոստացավ օրիորդ Մարիամին ներկա լինել Յումի գալու ժամանակ: Կոմսը անձնատուր լինելով տխուր մտածութենների դուրս գնաց Մահտեսի Թովմասի տանից:

ժ

Այն քաղաքի մեջ, ուր անցանում էին վերևում պատմած անցքերը, վաղուց ահա բնակվում էր պ. Հովնաթանյանը: Այս անունը առաջին անգամ պատահում է մեր ընթերցողներին, ուստի պարտականություն ենք համարում մի փոքր տեղեկություն տալ նորա մասին, որ հետո կարողանանք ներս տանել մեր ընթերցողը նորա տունը. այն բովանդակությունը Կոմս էմմանուելը անձնատուր եղած մեկամաղձության ուղղում էր ընթացքը դեպի յուր օթևանը:

Պ. Հովնաթանյանը, որպես, հայերի աչքով, մի փոքր ի շատե հարուստ վաճառականի գործակալ, դեռևս յուր երիտասարդության ժամանակ ուղարկված էր այստեղ: Նա բավական միջոց հառաջ վարելով յուր պարտի գործերը այս քաղաքում, իհարկե ոչ առանց անձնական օգտի, վերջապես դարձել էր նորան ընկերակից: Բնության մեջ կա մի օրենք, եթե վնասվում է կամ խանգարվում է որևիցե զգայարանը մարդու, կամ այլ կենդանու կազմվածքի, իսկույն մի այլ զգայարան ավելի զորություն և նրբություն ստանալով կատարում է, գո՛նե կիսով չափ, այն խանգարված զգայարանի պաշտոնը: Կույր մարդերի ձեռքի մատները կամ առհասարակ շոշափողական ջրերը այնպես զորանում են և նրբանում են, որ մի մաշված դրամ ևս շոշափելով կա՛րող են հասկացնել կուրին դրամի որպիսությունը և արժեքը: Տեսողությունը խուլ մարդերի նրբանում է և զորանում է մինչև այն աստիճան, որ առանց մի ձայն լսելու, միմիայն նայելով խոսողի բերանի, դեմքի և ձեռքերի շարժողություններին, խուլը կարողանում է հասկանալ, թե ի՞նչ էր ասում նորա հանդեպ կանգնած մարդը: Այն օրենքը, բնական և բժշկական գիտու-

թենների մեջ, հայտնի է անունովս անտագոնիզմոս (Antagonismus):

Սրեկ թե այս, կամ սորա նման մի օրենքի հիմքի վերա, կամ գուցե մի այլ բնական պատճառից, պ. Հովնաթանյանը, ամենևին զուրկ լինելով կրթութենից և դաստիարակութենից, շատ վարժ և հաջող կերպով սկսեց յուր առևտրական գործողությունը: Նա ձեռք էր զարկում գործերի նույն վստահությամբ, ինչ վստահությամբ հմուտ և վարժ որսորդը ուղղում է յուր հրացանը որսի վերա, հավաստի լինելով, որ շուտով պիտի գետին ընկնի որսը որսորդի օգտի համար: Պ. Հովնաթանյանցի բախտից, ժամանակը ձեռնտու էր նորան, բաների կարգը ևս հաջողում էր... Մի քանի ժամանակից հետո սկսեց նա ձեռք զարկել մեծ-մեծ գործերի. սկսեց յուր վերա առնուլ զանազան տերութենական պաշարներ պատրաստելու պարտականությունը:

Ո՛ր մնացին նորա նախկին պարոնը կամ ընկերակիցքը. նա սկսեց նայել նոցա վերա այնպես, ինչպես մի մարդ կնայեր բարձր աշտարակից գեպի վայր, փոքր ինչ հառաջ, յուր հետ միասին մի հատակի վերա կանգնող մարդերի վերա: Չար լեզուներ ասում էին... Ի՛նչ ասում էին... ասում էին, թե... ինչե՛ր չեն ասում շար լեզուները... Առհասարակ պիտի իմանալ, որ այսպիսի գործողութենների մեջ մտանող մարդը, եթե հետևում է այն վարդապետության, թե նպատակը կարեք հնարը, ապա ուրեմն շատ հեշտությամբ կարող է կարճ ժամանակից միլիոնների մասին խոսք բանալ. ըստ որում, որքան քայլ, այնքան շահաստացություն: Բայց ճշմարիտը պիտո է ասել, ինչո՞ւ չէ պիտո օգուտ քաղել գիպվածներից, օգուտը գողություն չէ, հափշտակություն չէ, այլ հառաջ է բղխում գործերը օրինավոր և խելացի կերպով հառաջ վարելուց: Դեհնք, թե ես պարտականություն էի առել իմ վերա տերության զորքի համար պատրաստել մի բան, ասենք թե կոշիկներ: Եվ այսպես, ինձ հանձնած է երկու հարյուր հազար կոշիկ պատրաստել, յուրաքանչյուր կոշիկ համար ես պիտի ստանամ, դեհնք թե մի և կես մանեթ: Բայց այն կոշիկը, որ ցույց էին տվել ինձ որպես զաղափար, որի նմանը ես պարտական էի հատուցանել հառավարությանը, ինձ նստելու էր մի մանեթ և մի քառորդ, և այս կերպով ամեն մի կոշիկից իմ ստանալին էր մի քառորդ, այսինքն է քսան և հինգ կոպեկ արծաթ. մի՞թե հիմարություն չէ լինելու իմ կողմից, եթե ավելի ստոր արժանավորության նյութերից չպատրաստեմ կոշիկները այնպես որ յուրաքանչյուրը ինձ մի մանեթ նստելով, կես-կես մանեթ զուտ օգուտ բերեին:

Եվ այսպես պ. Հովնաթանյանը հառաջ գնալով, արդեն վաղուց և ընտանիքի տեր դարձած էր: Ուներ բավական մեծ գերդաստան, կին, որդիք, դստերք, որոնց բացի նյութական հարստութենից ոչինչ ուներ թող-

ներու, ըստ որում հոգաբարձու չէր եղած յուր զավակների կրթութեան մասին: Պարոնը ապրում էր բավական լավ, և նորա մոտ ել ու մուտ ունեին ոչ թե միայն նորա նման մարդիկ, այլև... զանազան խորհուրդներով: Պ. Հովնաթանյանցի տեսութեամբ, բոլոր աշխարհը շարժող և կառավարող ուժը և գործությունը էր արծաթը, և նա այնպիսի մարդերից էր, որոնք դեռևս զարմանում են, թե ի՞նչպես աստված ստեղծել է աշխարհը առանց մի օգտի ակնկալության, և թե ի՞նչպես ամենայն օր երկնքի լուսավորքը լուսավորում են երկիրը առանց մի բան ստանալու: Այս պարոնը ուներ նույնպես մի քանի եղբարք, որոնցից փոքրը ավելի մոտ հարակցություն ուներ մեր նկարագրած պարոնին քան թե մյուսքը: Կինը և դստերը տեր լինելով ավելի հարստության, քան թե յուրյանց կարգի շատ մարդիկ, դատապարտելի հպարտութեամբ նայում էին ուրիշների վերա, և նոցա հայացքի մեջ կար մի թունավոր բան, որ հանդիպողի երեսին էր զարկում զորա չբավորությունը, իսկ յուրյանց հարստությունը: Դստերքը, այսպիսի ուղղությամբ և այսպիսի խանգարված բարոյականությամբ ասամոֆերայի մեջ աճելով և կրթվելով, դեռևս երեսխալութենից սկսեցին մարդու երջանկությունը որոնել ամենայն տեսակ զեղխության մեջ: Որդիքը, միանգամայն մարմնից բաղկացած, բթացած ուղեղներով և սսես թե արեցած յուրյանց հոր հարստությամբ, բոլորովին անզգայացած դեպի ամենայն մարդկային և վայելչական բան, յուրյանց անուսումնասիրության և անընդունակության պատճառով, դուրս քշվեցան զպրոցից, ուր դրել էր նորանց նոցա հայրը, ո՛չ այն դիտավորությամբ, որ բան ուսանեին (պ. Հովնաթանյանցը, յուր սրտում, ատեցող էր ամենայն լուսավորության), այլ մանավանդ, ուրիշներին բամբասանքի տեղիք չտալու համար, որպես թե զանցառու էր զավակների կրթության մասին:

Ինքը պարոնը, ինչպես սովորաբար լինում են ընչին դրութենից վեր բարձրացող մարդիկը (թեպետև պ. Հովնաթանյանցը զուրկ էր ամենայն բարոյական բարձրութենից), սեփականել էր ինքյան մի հիմար հպարտություն, և ամենայն հասարակության մեջ կամենում էր խելացի մարդու պաշտոն վարել: Նորա ամեն մի քայլը, ամեն մի շարժվածքը հաշված ու համարած էին, որպեսզի, մի փոքր ծառայություն բարձր տալով ինքյան գրավե տեսողների համարումը: Եվ նա սխալված չէր յուր հաշվում: Հայոց ազգի մեջ դժվարին չէ ստանալ մեծարողական պատվանուններ, որովհետև նախ և հառաջ տվողքը չգիտեն յուրյանց արժանավորությունը, երկրորդ, այդ պատվանունների արժանավորությունը: Հարկ չկա ասելու, որ այս ճանապարհով ստացածը լինում է բոլորովին անխորհուրդ:

Մեր պարոնը, մանավանդ խամամուտ ամբոխի աչքերը ներկելու համար, ազգասիրություն էր ցույց տալիս այնպիսի տեղերում և դիպվածներում, ուր հարկ չկա յուր ցանկությունը իսկույն գործով ապացուցանելու: Ի՞նչ մի դժվար բան է խոսքերով միայն լինել ազգասեր և այսպիսի ամուլ շատախոսությամբ, առանց ամենայն զոհարարության, տոնացուցի մեջ գրվելու արժանի համարվել... Մեր մեջ, ինչ ասես կարելի է. Պ. Հովնաթանյանցը խոսում էր զպրոցների վերա և բերան սերտած բառերով հաստատում էր նոցա օգուտը, առանց ամենևին գաղափար ունենալու, թե ի՞նչ ասել է զպրոց, և թե ինչպես պիտի լիներ նա, որ լցուցաներ յուր խորհուրդը: Պարոնը կլիներ այսպես մոտ հիսուն տարեկան, միջահասակ, հաստափոր և ճաղատ ճակատով. նորա հոնքերի և ընչանցքների սևությունը մանավանդ ավելի որոշակի հայտնի էր լինում նկատողին, որքան անասնական անհոգութենից ուռած թշերը կարմրում էին նորա անխորհուրդ երեսի վերա:

Եթե ինձանից հարցանեին, թե ո՞ր բանից մանավանդ զզվում եմ աշխարհի երեսին, ապա պատասխանելու էի, թե մի երեսից, որ ոչինչ մարդկային բան չէր ցույց տալիս: Երեսը արդարև հոգու պատկեր է. հոգու ամեն մի շարժվածքը ջլերի անբացատրելի միջնորդությամբ երեվում են երեսի գծերի վերա: Եվ երեսը, որ ոչինչ էր ցույց տալիս, վկայում է ոչնչությունը հոգու, որ նստած էր մի կազմվածքի մեջ: Ես գերադասում եմ շքությունը, քան թե լինելությունը, եթե մարդը պիտո է լիներ ու ապրեր որպես մի լոկ բուսական կամ շնչական արարած: Ես անզուրկ չեմ դեպի որևիցե արարած, բայց դորա փոխանակ հարգում եմ նորանց յուրյանց տեղում. մարդկային պատկերի տակ անասնություն... կղկղա՞նք մարդկության:

Բայց պ. Հովնաթանյանցի համար. այսպիսի մտածությունը երազի նյութ ևս չէին, մինչ ամբողջ գիշերը թավալվում էր յուր անկողնի մեջ խոխուալով: Նա քնած ժամանակ ևս մտածում էր շահաստացության վերա. առավոտը զարթնում էր և նորա կիսաբաց աչքերին երևում էին ոսկեղեն սարեր: Նա հաց էր ուտում առանց մոռանալու ճիշտ մաթեմատիկական հաշիվը, թե այն օրվա ճաշի համար ծախսված արծաթից, ո՞րքան բաժին հասանում էր այն վերջին, ամենափոքրիկ հացի փշրանքին, որի տասը կտորը միասին կարող էր տանել մի մրջյուն դեպի յուր բույնը:

Նա ստացել էր քարյա, երկու հարկով բավական ընդարձակ տուն, և այս տան գլխավոր արժանավորությունը էր այն, որ միևնույն ժամանակ պատկանում էր երկու փողոցի. նորա պատուհանը նայում էին դեպի արևելք և արևմուտք: Թո՞ղ որքան կամին զրպարտեն պ. Հովնաթանյանցին, որպես թե նա հոգաբարձու չէր յուր ընտանիքի երջանկությանը. նո-

րա այսպիսի տուն ընտրելը արդեն հիմնավորապես ապացուցանում է, թե որքան շատ մտածում էր և հոգս էր առնում յուր ընտանիքի մասին: Մի խուլ տան մեջ նորա ընտանիքը կարող էին ձանձրանալ, բայց մի այդպիսի տան մեջ, որի պատուհանքը նայում էին դեպի զանազան փողոցներ, երբեք չէր կարելի ձանձրույթ զգալ, որովհետև մանկահասակ դաստիարակները երբեմն այս և երբեմն այն պատուհանից կարող էին մի անմեղ հայացքը ձգել անցավորի վերա: Ուր թողունք այն մեծախորհուրդ հոգացողությունը պ. Հովնաթանյանցի, որով մի ապակեկազմ սենյակ ևս հավելացուց յուր տան կողքին, որի ծաղկազարդ վայելչությունը կարող էր տրամագրել պատանի օրիորդների սիրտը և հոգին դեպի մի բոմանական կյանք...

Պ. Հովնաթանյանցի մասին այսքան տեղեկություն տալուց հետո, շտապում եմ սկսանել իմ պատմությունը այն բոլորից, երբ, ինչպես ասացի, Կոմս էմմանուելը գնում էր յուր օթևանը:

Երդեն բավական ուշ էր, և պ. Հովնաթանյանցը միայնակ նստած յուր առանձնարանում նայում էր ճրագին, որ շգիտե ոչինչ անտեսություն և անխնա վառվում է տան տիրոջ վնասի համար:

Գունաթափված էր երեսը և քրտինքը դուրս էր զարկել ճաղատ ճակատի վերա կաթ-կաթ, ամենևին նույն կերպով, ինչ կերպով յուզոտ ամանի մեջ կանգնում է սրսկած ջուրը: Նեղություն կամ բարկության ժամանակ ձեռքերը ճնշել և տրորել ժառանգություն է փոքրոգի մարդերի պարոնը վեր կացավ սոֆայի վերայից, ուր ընկած էր որպես մի շնչավոր և ձեռքերը տրորելով սկսեց ման գալ սենեկի մեջ զանազան ուղղություններ, անհավասար քայլերով:

— Չէ,— ասաց նա,— պիտի այս բանի առաջը առնուլ. անշուշտ վատ կլինի սորա վերջը և կխայտառակվի իմ տունը այս քաղաքի մեջ մինչ ի սպառու: Ես շատ անբախտ մարդ եմ,— շարունակեց նա,— անբախտ, որպես եղբայր, անբախտ, որպես ամուսին, անբախտ, որպես հայր: Եվ այս բանի տարու մեջ ի՛նչ բաներ անցկացան իմ գլխից. և այդ բոլոր անախորժությունների, վատահամբավությունների պատճառքը ո՞վքեր են. եղբայր, եղբոր կին, դստերք, փեսա, որդիք և վերջապես ամուսինս: Ստույգ է, որ ասում են, թե աշխարհի երեսին ամենայն լավություն վճարվում է ապերախտությամբ: Եղբայրս որ, եթե ես չլինեի, պիտի ծառա լիներ ուրիշին, գլխավոր պատճառն է այս բոլոր բաների: Նորա կինը, թեև գեղեցիկ հոշակված, սակայն իմ ընտանիքի համար դարձավ մի անախորժության անլուծանելի մակարդ: Ո՞վ ճանապարհից հանեց իմ դուստրը, եթե ոչ նա. ո՞վ սովորեցուց նորան... ա՛հ, մտածելը

անգամ դառն... իսկ որդիքս, որդիքս. ի՛նչ առնեմ, ո՞ւմ ասեմ, իմ երեսի կեղտը պիտի որ ես ինքս ծածկեմ օտարների աչքից...

Մինչդեռ այսպիսի մտածմունքով ման էր գալիս նա տան մեջ, ներս մտավ ծառան և հայտնեց բժշկապետի գալը: Պ. Հովնաթանյանցը իսկույն ընդունեց մի պատվավոր դրուժյուն և, աշխատելով մի փոքր գործունյա մարդու կերպարանք ցույց տալ բժշկապետին, հոնքերը մոտ քարշեց աչքերին:

Դուռը բացվեցավ, և բժշկապետը երևեցավ շեմքի վերա:

Սովորական ողջունատվութենից հետո, պ. Հովնաթանյանցը հարցարեց.

— Ի՛նչպես գտաք:

— Չէ կարելի գովել,— պատասխանեց բժշկապետը:— Նորա հիվանդությունը խճճվում է վերահաս ախտավոր հայտնութեններով: Քաջ գիտեք դուք, որ նա եղած չէ իմ բժշկական հոգաբարձության տակ յուր ամուսնութենից հառաջ. ես այն օրից տեսա ձեր դուստրը, երբ նա կարոտեցավ իմ մանկաբարձական օգնությանը: Նորա, հառաջուց ունեցած հիվանդության մասին այսքան միայն լսած եմ բժշկող պարոններից, թե հառաջանում էր արյունի անկարգ շրջանառութենից սեռական գործարաններում: Ես ընդունում եմ հարգելի բժիշկների վկայությունը, որպես ստույգ իրողություն: Մարդկային կազմվածքը բաղկանում է զանազան գործարաններից, որոնք մեծ հարակցություն ունին միմյանց հետ. նոցանից մինը խանգարվելով, խանգարում է մյուսը, որով շատ անգամ վտանգվում է և ամբողջ կազմվածքը: Դուք գանգատել եք ինձ շատ անգամ, թե ձեր դուստրը երկար ժամանակ ունեցած էր էպիլեպսիա, և թե այժմ, թեպետև չէ երևում, սակայն ստեպ-ստեպ սաստիկ ծանրանում է նորա շնչառությունը:

Ինչ ասեմ. եթե բժիշկ կամ թե բնագետ լինեիք, կարո՞ղ էի հասկացնել ձեզ, թե սեռական գործարաններում արյունի անկարգ շրջանառությունը ի՛նչ կերպով ծանրացնում է շնչառությունը: Բայց այժմ, որքան ևս բացահայտեմ, այնուամենայնիվ դուք հասկանալու չեք. այս ես կա, որ ձեզ այնքան հարկավոր չէ ցավի պատմությունը, որքան այդ տկարության դարձան տանելու հնարը:

— Ամենևին ճշմարտություն է, որ խոսում եք,— ասաց պ. Հովնաթանյանցը,— և ես մեծ հոժարությամբ պատրաստ եմ լսել ձեր մարդասիրական խորհուրդը:

— Լավ ասացիք,— պատասխանեց բժշկապետը,— իմ տալու խաբհուրդը չէ միայն բժշկական, այլև բարոյական. տարակույս չկա, որ բարոյականությունը հիմնված է մարդասիրության վերա:

— Մեղուն գրել է, ձոաֆաղը¹ ևս հաստատեց...

— Ես չգիտեմ, թե ի՞նչ է գրել մինը և ինչ է հաստատել մյուսը. բայց իմ խորհուրդը, — շարունակեց բժշկապետը, ընդհատելով պարոնի խոսքը:

— Պ. Հովնաթանյանցը յուր կարգով ընդհատեց նորա խոսքը:

— Պարոն բժշկապետ, ես բարերար և գործակալ էի Մեղուին. ձոաֆաղը ևս հեռի չէ մնացել իմ շնորհից, խնդրեմ չմոռանալ:

— Այս բաները այնքան աննշան են և մանավանդ անխորհուրդ ձեր դատեր բժշկության մասին, որ չգիտեմ, թե ինչ մտածեմ, թե ի՞նչ պատճառով մեջ եք բերում այդ բաները:

— Ներողություն, ներողություն, ինձ թվեցավ թե ազգասիրության վերա ենք խոսում ձեր հետ:

— Ուրեմն դուք չգիտեք ձեր խոսածը, և ինչպես վարձկան լալականը ննջեցելու տունի տեսածի պես սկսանում է յուր ողբը, այնպես և դուք մեքենաբար խոսում եք այդպիսի բաների վերա, առանց զգալու...

— Ես շատ պարապած եմ, ուստի շատ անգամ շփոթվում եմ, — պատասխանեց պ. Հովնաթանյանցը, ծածկելով յուր տհաճությունը: Սակայն խնդրում եմ լսել ձեր խորհուրդը, որի պատճառով այսքան խոսք հառաչացավ:

— Իմ առաջին և վերջին խորհուրդը այս է, որ հետ հրավիրեք դուք ձեր փեսան... Համաձայնեցեք ինքներդ. ձեր դուստրը գտանվում է պատանեկության հասակում. նա սովորած լինելով քնքշության, արվեստական կերպով դարձել է մի ջլային խառնվածքի տեր, կենակցությունը յուր փեսայի հետ այս դարումս միակ հնար է կին մարդերի համար, ազատվելու յուրյանց ծնողների կամ ամուսինների խոսքերից և նկատողութեններից. մանավանդ որ ձեր դուստրը ամենայն օր շրջապատված է հրապույրներով, ամենայն օր բորբոքված է նորա ուղեղը... ես կարճ եմ ասում ձեզ, որ եթե դուք չկատարեք իմ առաջարկությունը, ձեր դուստր բանը շատ և շատ վատթարանալու է:

— Ներկայումս այդ առաջարկությունը կատարել ինձ ամենևին անհնար է, — պատասխանեց պ. Հովնաթանյանցը:

— Բայց ձեր դուստր համար արգանդի կատաղություն (Nymphomania) ստանալը ամենևին հնարավոր է, — պատասխանեց բժշկապետը գերմանական սառնությունով:

¹ Բանասիրական ամսագիր, որ հրատարակվում էր Մոսկվայում Մսեր Մագիստրոս Մսերյանցի և նրա որդի Զարմայր Մսերյանցի կողմից 1858—1862 թթ. ընթացքում. Պահպանողական մի օրգան, որ առաջին իսկ օրից ծայրահեղ թշնամական դիրք բռնեց «Հյուսիսփայլի» հանդեպ:

— Դուք վաճառական չեք և ոչինչ հաշիվ չգիտեք. վաթսուն հազար մանեթ...

— Իսկ ձեր համար բացի մանեթներից, այլ բան չկա՞ աշխարհի երեսին:

— Մի՞թե դուք առանց օգտի կատարում եք ձեր բժշկական պաշտոն:

— Ես ոչ ոքին պարտական չեմ ձրի ծառայել. բայց իմ համար, իմ անձի համար, միշտ շնչին արժեք ունի արծաթը:

— Այդ կորստական սկզբունքը հերիք պատճառ է, որ դուք չհարուստանալիք երբեք:

— Դորա փոխանակ, դուք հարստացել եք. բայց արծաթի ժանգը նստել է ձեր ուղեղի վերա: Երբեք ցանկանալու չէի այդպիսի հարստության:

— Դուք չափից դուրս եք գնում:

— Նորա համար, որ դուք երբեք չեք եղած չափի տակ. և ձեր այդպիսի անբարեխառնությունը ցույնում է ձեր ընտանիքի և ձեր զավակների վերա: Պարոն, խնդրեմ, թույլ տվեցեք ինձ, որպես բժշկապետի, մի քանի նկատողությունք առնել ձեր ընտանեկան կյանքի մասին, բարի խորհրդով:

— Իսկ ես, խնդրում եմ. պարոն բժշկապետ, եթե հնար է ազատ թողուլ ինձ ձեր նկատողութեններից. պատճառ, ամենայն խրատ և խորհուրդ որ ուղղակի վերաբերվում էին իմ ընտանեկան կյանքին, որ մի բան ևս հասարակաց չունի ձեր հետ, պատշաճ չեմ համարում լսել:

— Թե ձեր ընտանեկան կյանքը մի բան ունի՞ հասարակաց իմ հետ, կամ ի՞նչպես և ո՞ր չափով ունի, այդ եթե դուք ուրանաք, քաղաքը վկայում է... ես այժմուս կամեի միայն վկայութեններով և աշխարհի երեսին կատարված փորձերով ապացուցանել ձեզ, թե մի ընտանիք, ինչպես ձերն է, երբեք ճաշակելու չէր երջանկության քաղցրությունը:

— Ինչու այդպես խիստ պատժում է նախախնամությունը իմ ընտանիքը:

— Ո՛հ, սխալվում եք, պարոն. այդ, նախախնամության գործը չէ նախախնամությունը միօրինակ պահպանում է և դարմանում է ամբողջ տիեզերքը առանց խտրություն առնելու, թե այս մինը մարդ էր, իսկ այն մյուսը մի խեղճ ճճի: Նախախնամության գոգում, հավասարապատիվ զավակներ են բոլոր արարածք, որ գոյանում են և պահպանվում են բնության մեջ:

— Ես մի ժամ առաջ ինձ համարում էի անբախտ, բայց այժմ տեսանում եմ, որ դուք առավել անբախտ եք եղած, քան թե ես: Հավասար

բության սրտնեղ աչա աշխարհում, արդեն թշվառության է. պատճառ, մի մազի շափով ևս խելք չկա դորա մեջ: Ինչպես կարելի է, որ ես իմ պատվանուններով և պատվանշաններով հաճառար ընկեմ իմ ողորդ հետ, որ ոչինչ ունեի. դուք ուրանում եք մարդկային արժանապատվությունը, պարոն բժշկապետ:

— Ես խոստովանում եմ և քարոզում եմ մարդկային արժանապատվությունը մարդկության և ոչ արտաքին, պատահական, կամ գնած պատիվների մեջ. և դուք, գերադաս համարելով ձեզ քան թե ձեր եղբայրը, տեղի՞ք ունեիք բամբասել նախախնամությունը, թե նա էր պատճառը, որ ձեր ընտանիքը ճաշակելու չէր երջանկության քաղցրությունը: Ուր չէ խոստովանվում մարդկային հավասարությունը, ուր յուրաքանչյուր մարդ կցորդ չէ ազատության հավասարապես, այնտեղ թագավորում է մոլութունը: Իսկ ուր մոլություն է, չկա հոգու խաղաղություն. այնտեղ տիրում է մի դժոխային ամբոխումն և նախանձի որդեբը եռ են գալիս այն ապականյալ սրտի վերա:

— Արդյոք այդ բաները հարակցություն ունի՞ն իմ դատեր հիվանդություն կամ բժշկելու հնարի հետ:

— Անտարակույտ, այո՛: Բժշկության մեջ գործակատար են ոչ միայն զանազան մարմինք, որ շատ անգամ պիտո էր զգուշութեամբ ներս քեթել հիվանդի կազմվածքի մեջ, այլ, գլխավորապես հոգին: Որևիցե անխորժություն խանգարելով հոգու և սրտի անդորրությունը, ձգում է ամբողջ կազմվածքը մի ալեկոծված վիճակի մեջ: Այդպիսի վիճակում ոչ թե միայն չէ կարելի հիվանդը բժշկել, այլև առողջ մարդիկ կարող են հիվանդանալ և մեռանել ևս: Դո՛ւք, ձեր տարտապան ժլատության պատճառով, չկամենալով կատարել ձեր խոստմանքը, որ արել էիք ձեր փեսային, հարկադրել եք նորան հեռանալ ձեր ընտանիքի միջից... Հերիք չէր այս, դուք հետ եք պահել ձեր մոտ նորա ամուսինը, որ, աստվածային և քաղաքական օրենքներով, պարտական էր հնազանգվիլ նորան և գնալ նորա քամակից: Մի՞թե այս անբնական գործողություն հետևանքը չէ, որ այսօր ձեր դուստրը գտանվում է այդ վիճակում: Հայտնի բան է, մինչդեռ ձեր փեսան հեռանում էր այս քաղաքից, դուք մտածեցիք, թե ոչինչ պակասելու չէր ձեր դատերը այստեղ, բայց մոռացաք, որ պակասելու էր նորան մի մարդ, որի պաշտոնը օրինավոր կերպով ոչ ոք չէր կարող լցուցանել, և որի հետ զուգված էր ձեր դուստրը այնպիսի անբակտիկ կապերով, որ մարդու ձեռքը իշխանություն չունի բաժանել: Դո՛ւք շարաշար գործ դրեցիք ձեր ծնողական իշխանությունը, որ, գավակի ամուսնովինից հետո, վերջանում է իսկույն. դո՛ւք շարաշար օգուտ քաղեցիք ձեր հարստությունից, և ստանց մարդկային սրտի զգացողու-

թյան ընթանալով ձեր դատեր և փեսայի հետ, նոցա հոգու անդորրությունը փոխանակեցիք արծաթի հետ:

Պ. Հովնաթանյանցի երեսը ծածկվեցավ կարմրութեամբ, տհաճությունը կաթում էր նորա մեռած աչքերից: Նա վերջին ջանքը գործ դրեց յուր անձը սառնարյուն ցույց տալու, որովհետև ձեռնառու չէր պատերազմ հայտնել բժշկապետին, նախ, որ նա գիտեր պ. Հովնաթանյանցի բուրբ ընտանեկան գաղտնիքը, և երկրորդ, որ պարոնի ընտանիքը միշտ կարոտ էր բժշկապետի այցելությունը...

— Ի՛նչ պիտո է առնել,— ասաց պ. Հովնաթանյանցը, մի փոքր ուզվեկով, երբեմն զանազան հանգամանք ստիպում են մեզ ալլապես ընթանալ, քան թե ցանկանում էինք:

— Մարդը կորուսանում է յուր արժանավորությունը, եթե կամք չունի, եթե դադարում է նորա մեջ ձգտողությունը: Մեր պարտականությունն է պատերազմել հանգամանքների հետ և հողի հետ չհավասարվիլ ամեն մի հանգամանքի առաջև, որպես մի անբան անասուն կամ մի կոտոր կապերտ:

— Ուրեմն ձեր վերջին խոսքն է հրավիրել իմ փեսան, որի երեսը ցանկալի չէր ինձ տեսանել:

— Այո՛, այդ է իմ վերջին խոսքը:

— Համաձայնեցեք, պարոն բժշկապետ, որ գուր ձեր խորհուրդը տվեցիք ինձ շատ խիստ խոսքերով:

— Ծշմարտությունը միշտ աչք է ծակում:

— Ծշմարտությունը մի վերացական բան է, որով ամենայն մարդ արդարացնում է յուր գործերը:

— Այո՛, և գողերը և հափշտակողքը կամին հավատացնել աշխարհին, թե յուրյանց կողմում ունեին ճշմարտությունը, բայց այդպիսի դիպվածում շարաշար էր գործ դրված ճշմարտության անունը:

Վերջին խոսքերը ասելով դուրս գնաց բժշկապետը, յուր արծաթապահի մեջ դնելով մի տասն մանեթանոց թղթարծաթ:

Պ. Հովնաթանյանցը մնաց միայն: Ժամը մոտ էր տասն և մինիս: Նա հնչեցուց զանգակը և երեկեցավ սպասավորը:

— Պողո՛ս, — կանչեց պարոնը, — կոչի՛ր շուտով Քրիզորը:

— Քրիզորը գլխավոր գործակատար էր պ. Հովնաթանյանցի, և նորա ձեռքում էին բոլոր գործերի հաշիվքը:

Շտապելով ներս մտավ գործակատարը:

— Ի՛նչ շինեցիք գործարանում, — հարց արեց պ. Հովնաթանյանցը:

— Ինչպես հրամայել էիք, տվեցի գործավորներին հարյուր քառասուն փութ արծիճ...

— Սաստիկ պատվիրեցի՞ր, որ ոչ ովին բան չասեն:

— Այո՛, ասացի: Երբ կավարտեք գործողությունը, հավելացուցի, պարոնը կպարզե՞ն ձեզ բավական մեծաքանակ արծաթ արաղի համար,— պատասխանեց գործակատարը, ստրկական պատկառանքով:

— Շատ լավ. եթե խոսք դուրս չգա գործավորներից, ոչ ով ոչինչ չէ իմանալու: Այնքան կլայեկի մեջ հարյուր քառասուն փուղ արծիճը մի մեծ բան չէ... ընդունողը վաղուց ստացել է երկու հազար մանեթ... անտարակույս, ընդունելուց հետո մի բան դարձյալ պիտո է սեցնել նորան:

— Այո՛, իմ պարոն. բայց դուք շատ լավ իմանում եք այս գործերը: Աշխատավորքը գործարանում անձնատուր են մեզ, ընդունողը արդեն հառաջուց պատրաստված... ոչինչ երկյուղ չկա: Եթե կներեք համարձակությունս, դուք բավական օգուտ կստանաք այս գործողութենից:

— Հը՛մ, բավական օգուտ,— կրկնեց քթի տակից պարոնը,— բայց ի՛նչ արժե ինձ այդ օգուտը և ի՛նչ է մնում նորանից ինձ սեփական: Այս միջին բերանը ծեփիր, այն մյուսին ընծա տուր... իսկ ո՛րքան դողալ հարկավոր է, մինչև այդ բոլորը ամենայն ապահովությունը կանցանե՞ն ձեռքից: Ամենայն անգամ ես գիտեմ, թե ի՛նչ եմ կրում. դեպարտամենտի դուռերը մաշվեցան:

— Է՛հ, ձեզ գիտեն...

— Գիտեն, գիտեն, բայց առաջին ժամանակները շեն այժմ. ասես թե իմ ասողը վայր է ընկել երկնքից:

Պարտականություն կա մեր վերա, պարզելով այս խոսակցությունքը մի փոքր հասկանալի կացուցանել մեր ընթերցողներին բանի խորհուրդը:

Պ. Հովնաթանյանը յուր վերա էր առած տերութենական հիվանդանոցների համար պատրաստել, չգիտեմ թե որքան կլայեկյա անոթներ և ամաններ: Այժմյան հոգաբարձության խորհուրդը այն էր, որ հարյուր քառասուն փութ արծիճ խառնվի կլայեկի մեջ: Սորա հետևանքը լինելու էր այն, որ կառավարությունը այդ արծիճ քանակությունը պիտի ստանար որպես անգլիական կլայեկ: Կարծում ենք, թե այժմ կհասկանան մեզ, մանավանդ նոքա, որ փոքր ի շատե գաղափար ունին կլայեկի և արծիճի արժողութենների վերա:

Մինչդեռ խոսում էր պարոնը յուր գործակատարի հետ, ամենայն զգուշությամբ բացվեցավ նախասենեկի դուռը: Պ. Հովնաթանյանցի անաչև դրած սեղանի վերա վառվում էին երկու ճրագ, որ չէին լուսավորում տան հեռավոր անկյունը, ուր բացվեցավ դուռը. այս պատճառով

ևս, դուռը բացվելուց հետո, շեմքի վերա երևեցավ միայն մի մատախլապատ կերպարանք: Այս կերպարանքը երկու քայլ հառաջ սողալով դեպի խոսողը, հետ գնաց հանկարծ երեք քայլ: Պ. Հովնաթանյանցը շտե՛ւավ և շնկատեց այս կերպարանքը. բայց նորա պատահական հայացքից դեպի դռան կողմը սարսափեցավ կերպարանքը և ասես թե հառաջուց գուշակեց որոտալու կայծակները:

Մի ճնշված, խեղճ ողորմելի սիրտ ամենայն վայրկյան, հարյուրներով զարկում էր այդ կերպարանքի մեջ: Նորա սրտի և հոգու խռովությունը անցել էր շափից, հուսահատությունը սրտապնդեց նորան և նա հառաջ եկավ ոտքի մատների վերա երեք քայլ: Նորա այդ երեք քայլափոխությունը կատարվեցավ հինգ րոպեում, հետո սոսկաց հանկարծ և մի վայրկենի մեջ այնպես սաստիկ հետ գնաց դեպի դուռը, որ անզգուշաբար զարկելով և աղաղակ հանելով, դարձուց պարոնի ուղադրությունը դեպի այն կողմը:

— Ո՛վ է այդտեղ,— գոռաց պ. Հովնաթանյանցը բիրտ ձայնով:

Այս հարցմունքից հետո շէր կարելի այլևս ծածկվել, պիտո էր հառաջ գալ, և կերպարանքը, գլուխը կախած ստրուկի պես, մոտեցավ սեղանին: Դա մի ծառա էր, որ շորս ամիս ոչինչ վարձ չստանալով և հասած լինելով վերջին տառապանքի և նեղության, եկել էր խնդրել յուր անցած ծառայության վարձը:

— Ինչո՛ւ ես եկել,— հարց արեց պ. Հովնաթանյանցը:

— Պարոն,— պատասխանեց ծառան դողալով,— խնդրեմ, եթե կարելի է, շնորհեցեք ինձ տասն արծաթ:

— Ի՛նչ հաշվով տասն արծաթ. ինչի՞դ է հարկավոր այդքան մեծ գումար...

— Պարոն, ես շորս ամիս է, բան չեմ ստացած. ամիսը հինգ մանեթով արդեն քսան մանեթ պատկանում է ինձ. բայց ես չեմ համարձակվում այդքան խնդրել, առժամս հերիք է տասն արծաթը: Խնդրում եմ, ոտքերդ համբուրում եմ, մի մերժեք ինձ, ես աղքատ տղա եմ...

— Այդ բոլորը լավ, բայց ամսական հինգ մանեթի անուն տվեցիր, այդ ի՛նչ հինգ մանեթ է:

— Իմ ամսական ծառայության վարձը:

— Քեզ ո՛վ է կարգել հինգ մանեթ թոշակ. քո պես ծառան դեռ կերած հացի համար ևս պիտո է մի բան վճարե տիրոջը:

— Պարոն, աղաչում եմ արդարադատ եղիք. մի՞թե վատ ծառայեցի մինչև այժմ, կամ մի՞թե այժմ զանցառու եղա իմ ծառայական պարտականությունը: Ո՛չ ապաքեն դուք ինքներդ գովեցիք ինձ, մինչ ես երկու միլիոն կանգուն տա՛ններկու կոպեկանոց կտավը, որ գնել էի իմ ձեռքով,

ավելի պաշար ընդունող աստիճանավորին նշանակած տասն և ութ կոպեկանոցի տեղ:

— Կորի՛ր, անիծած, դո՛ւրս, դո՛ւրս, անզգամ: Սպասի՛ր, ես քեզ այն օրը ձգեմ, որ օրական հացի կարոտ դառնաս, նզովյալ: հայ շե՛ս, քեզ մարդ ասողին ի՛նչ ասեմ: Սորան նայիր, ծառայությանը նայիր, պահանջած վարձին նայիր... կորի՛ր, կորի՛ր, որ աչքս շտեսանի:

Այլ բան չկար, որ խոսեր ողորմելի ծառան, ուստի գուրս եկավ, անիծելով յուր ծնած օրը, յուր հայությունը, որովհետև ուրիշ ամեն տեղ անարգելուց հետո, հայ պարոնի առաջև ես անարգվում էր:

Մի՛ վրդովվիք, պատվելի ընթերցողք, այս պատկերը պատկանում է պ. Հովնաթանյանցի ներքին ընտանեկան կյանքին: Բազմության մեջ նա դարձյալ երևելի հայ է, մինը այն ազգասերներից, որոնք յուրյանց ազգասիրությամբ այնքան լցրել են օդը, որ բոլոր մարդկության շնչառությունը դժվարացել է... Նա ազգասեր է. աստված կյանք տա, աստված հաստատ պահե, որ ազգը սիրելով, կառքերով ման գա, աշխարհի վայելույթներով թմրի, արբենա. մեզ հայերիս պարծանք է և մեր ազգին մեծ օգուտ...

Մի քանի բույերից հետո, երբ փոքր ինչ հանգստացել էր պ. Հովնաթանյանցը, պատվելից գործակատարին, շտեմարանի պատահանների կոտրատված ապակիների տեղ հաստ թուղթ կպցնել, որ ընդունող աստիճանավորը չկարողանա լավ նկատել պատրաստված հազարավոր վերաբերվածների մահուդի անպիտանությունը: Այս ևս մի շատ զգուշավոր հոգարարություն էր. վաճառականությունը ես ունի յուր Մեթերնիկները...

Գործակատարը պատրաստակամությամբ հանձն առավ կատարել յուր պարոնի պատվերը ամենայն ճշտությամբ:

— Մուրհակը, որ ստացաք այսօր, վավերացուցած է օրենքի գործությամբ, — հարց արեց պ. Հովնաթանյանցը:

— Այո՛, — պատասխանեց գործակատարը և ձեռքը տարավ դեպի ծոցը, որ հանե և ցույց տա:

— Ներողություն, — ասաց նա, — ահավասիկ մուրհակը, բայց այսօր երեկոցին մի նամակ ստացա ձեր անունով քաղաքական սուբհանգակից, որ մոռանալով շմատուցի մինչև այժմ:

Այս ասելով, հանեց գործակատարը մի փոքրիկ ծրար և տվեց պ. Հովնաթանյանցին:

Պարոնը արձակեց գործակատարը և սկսեց կարգով նամակը, որի բովանդակությունը այսպես էր.

Ողորմած պարոն.

Ցավում եմ, որ ճակատագիրը դարձյալ զարկում է մեզ միմյանց ցավում եմ մանավանդ, որովհետև երբեք ցանկալի չէր ինձ գործ ունենալ ձեր հետ: Չգիտեմ, թե ինչ կամիք դուք ինձանից: Մի անգամ ձեր անզգուշության և դատարկաբանության փոխարեն ընթերցաք Հայի հայրենիքը¹. բայց երևում է, որ փոքր էր ձեզ այդքանը. դուք վերստին վերջացնում եք իմ այրական պատիվը մրոտ ճանապարհներով, որ ես... բայց ո՛չ. ես չկամիմ բնավին ունենալ որնիցև հարակցություն մի այնպիսի մարդու հետ, որին արհամարհում եմ հոգով և հոգու բոլոր գործությամբ: Մի մոռանաք, գեթ այսուհետև, զգուշությամբ բերան առնուլ իմ անունը. դուք չեք կարող ծամել և կուլ տալ նորան, նա կփշրե ձեր ժանգոտ ատամները:

Կարծեմ, որ այս հառաչաբանությունը անհասկանալի չէ ձեզ. բայց հաստազրույս մարդու հետ ավելի պարզախոս լինել մեր պարտականությունն է:

Երբ եկա ես այս քաղաքը, որից երկար ժամանակ հեռացել էի, մի քանի բարեկամք ասացին ինձ, թե քաջափայլ պարոնի մինը ստացել է մի անստորագիր նամակ, որպես թե Աստրախանից, որի մեջ ավելի ցփեղ բաներ խուսվելուց հետո, ասվում է եղած, թե դուք հետամուտ եք խել այդ պարոնի պաշտոնը և այլ այսպիսի շատ բաներ: Գուր, իմանալով այս, իսկույն վճռում եք, թե պիտո է, որ ես լինեմ այդ հիմար նամակի հեղինակը, և այդպես հավատացնելով այն պարոնին, որի հետ վաղ ուրևըն վերջացուցած եմ ամենայն հարակցություն, բորբոքում եք զուր տեղը նորա թշնամությունը դեպի ինձ: Թե ի՛նչ է ձեր փաստը, և ի՛նչ հաստատող վկայություն այդ մասին կարող էիք մեջ բերել, չգիտեմ, աղայքան դրականապես ասում եմ, որ ձեր կողմից այդպիսի կարծիք տալը իմ մասին մեծ ցածություն է: Իմ համար ոչինչ է այդ պարոնի բարեկամությունը կամ թշնամությունը, ըստ որում սովորած չեմ բարեկամ լինել կամ ոտք լիզել օգտի ակնկալությամբ, սակայն ձեր ընթացքի մեջ տեսանում եմ մի վերին աստիճանի տմարդություն:

Թողունք ամենայն հակառակաբանող պատճառքը, այլ այս միտքն առնունք աչքի տակ, թե դուք ի՛նչպես կարողացաք կարծել, որ Կոմս էմմանուելը կարող էր երբևիցե մտածել, թե դուք կարող էիք հասանել այն պարոնի պաշտոնին: Գուցե դուք ձեր ժանտաղամտությամբ երևակայում եք ձեզ մի նշանավոր մարդ, և ձեզ այդպես հավատացնում է ամբոխը ստորաքարը մարդերի, որոնք աչքերը տնկել էին, որևիցե կերպով

¹ Մ. Նալբանդյանի բանաստեղծություններից է:

օգուտ քաղել ձեր հարստութենից, բայց, իմ աչքում ամենևին զանազանություն չունիք այն ուսմանից, որոնց վերա գոռում է ձեր արծաթը. արծաթն եմ ասում և ոչ դուք, որովհետև արծաթն է տալիս ձեզ այդպիսի տմարդի իրավունք, և առանց այդ արծաթին, պիտո է մինը լինեիք այն ուսմանից, եթե ոչ ավելի վատթար. ըստ որում շատ ուսմանից սիրտ և հոգի այնքան ապականված չէ, ինչպես ձերը:

Կարծեմ թե ապացուցել էի ձեզ և ձեր ընկերակիցներին, թե տեղիք չունիմ ծակամուտ ճանապարհներով գործ կատարել, և իմ ասածը կամ գրածը ունիմ զորություն իմ ստորագրությամբ կնքելու, որին եթե վերստին մի նոր ապացուցի տեղ չկարողանա ծառայել այս նամակս, մի օր, երբ թեթևացած կլինիմ գործերից, ցույց կտամ ձեզ ձեր անձը Հիշատակարանիս հայելու մեջ:

Ուրիշ կերպ չեմ կարող վերջացնել նամակս, եթե ոչ այս խոսքերով, թե դուք վշտացնելով իմ պատիվը, պարտական եք զղջալ և քավություն որոնել, այլպես ուրիշ տեսակ հաշիվ կունենաք իմ հետ և կզղջաք ձեր համառության վերա:

Ողջ եղիք, ձեր անձը և բարքը փոխելու, այլև փոքր ինչ խելք ուսանելու համար, իսկ ես մնում եմ միշտ պատրաստ, որքան կարող եմ ձեզ օգտակար լինել:

Ձեր իրավասությունը մերժող ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

— Ան քեզ խայտառակություն,— բացականչեց պարոնը, ձեռքը միմյանց զարկելով:— Не было печали, черти накачали, որը ասում է ուսուր, շատ հարմար է այս հանգամանքներին, որոնց մեջ ընկա... Ստույգ է, որ ես, ասել եմ քաջափայլ պարոնին, թե Կոմսն էր այն անստորագիր նամակի հեղինակը. բայց այդ իմ սեփական կարծիքը չէր. ինձ այդպես հավատացուցել էին Մահտեսի Քուշարը և նորա երախտապարտ սանը: Բայց արի տե՛ս, որ ներկայումս, Մահտեսին բոլորովին ազատ է Կոմսի հարձակմունքից, որ ուղղվում է միայն իմ ընդդեմ: Ինչպես առնել, որ մի կերպ վերջացնեինք այս բանը... ինչ հիմար մտածությունք. Կոմսը ո՛վ է, որ Հովնաթանյանցը երկյուղ կրե նորանից. ի՛նչ պիտո է առնել, որի՛ն է վախեցնում: Ծս այսուհետև ավելի զայրացած կխոսիմ նորա վերա, և պատահած տեղը կաշխատեմ իսպառ խայտառակել նորա և՛ անունը, և՛ անձը: Լավ, ապա եթե այդ նզովյալը վեր կենա, և ինձ ևս ինչպես Բեզգադեին¹ մատնի փաթեթ շինե և աշխարհին խայտառակել:

¹ Բեզգադեն, կերտված է նաև «Հիշատակարանում»: Նա գիշատիչ բուրժուաշի տիպ է. Ղեկավարվելով «մարդը մարդուն գայլ» ցինիկ նշանաբանով, կատարում է խարդախություններ, խաբեբայություններ, ստորություններ և այլն:

Դեննք թե ես չունիմ այնպիսի գործեր, որ կարողանային երկյուղ կրել Կոմսի հարձակմունքից. բայց ընտանի՞քս ի՛նչ առնեմ... որ կարող է ծառայել Կոմսին առատ շտեմարանի տեղ...

Այս մտածությունքը ընդհատվեցան տիկին Հովնաթանյանցի ներս մտանելով մեր պարոնի առանձնարանը:

Հովնաթանյանցը, բոլորովին ամբոխված, ծածկեց նամակը, որովհետև սովոր էր նա մեծ մարդ ցույց տալ յուրյան, մանավանդ յուր ընտանիքի առաջև: Այսպիսի խայտառակող մի նամակ կարող էր ցածացնել պ. Հովնաթանյանցի պատիվը նորա ընտանիքի աչքում:

— Առավոտը ես գնում եմ ամառանոց,— ասաց տիկինը,— արդեն ժամանակ է. համարյա թե ամբողջ քաղաքը բնակվում է այժմ ամառանոցում, իսկ մենք փտում ենք այստեղ: Ամենայն պատրաստություն տեսել եմ. կահ կարասիք բարձրված են սալլերի վերա: Դուք էգուց ձեր գործերի ավարտելուց հետո, 5 ժամուն կգաք ամառանոց ճաշելու,— հավելացուց տիկինը:

— Ինչպես կարելի է,— սպասասխանեց պ. Հովնաթանյանցը. նախ որ ես դեռ որոշած չեի գնալու օրը, երկրորդ, գործերս դեռ չեմ ավարտել, երրորդ, դատերս հիվանդությունը...

— Առաջինը,— կտրեց խոսքը տիկին Հովնաթանյանցը շտապ խոսելով,— ընտանեկան բաների մեջ ներգործական է իմ ձայնը և վճիռը. երկրորդ, ձեր գործերը վերջ չունին. երրորդ, մեր դուստրը ամառանոցում ավելի հնար կունենա յուր ցավին դարման տանելու... ես վճռել եմ և վերջացուցել եմ. էգուց գնում եմ, կամի՛ս, եկ, չկամի՛ս՝ ինչպես գիտես:

Տիկին Հովնաթանյանցի ցավը չէր, որ մի երկու օր հետո տեղափոխվեին դեպի ամառանոց, բայց տիկինը այդ օրում ժամադրել էր ամառանոցում մի տեսություն...

Վերջին, վճռական խոսքերը ասելուց հետո, դուրս գնաց տիկինը:

Ցավալի էր նայել պ. Հովնաթանյանցի վերա. նա մեռած էր, քան թե կենդանի: Երկար ժամանակ սենեկի մեջ, դեպի այս և այն կողմը մաս գալուց հետո, մտավ անկողին, որոշելով յուր մտքում, առավոտուն գնալ Կոմսի մոտ և բանը մի կերպ վերջացնել խաղաղությամբ:

Այդ գիշերը անցուց նա մի ջերմախտական վիճակի մեջ, երբեմն մի բարակ դող և երբեմն ջերմություն խաղում էին նորա մարմնի մակերևույթի վերա. վերջապես քուն եղավ... քուն եղավ, բայց նորա աչքին, երազում, երևեցան Կոմս և մամանուելը և Բեզգադեն:

Ք Ն Ն Ա Գ Ա Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ի Ն
Ե Վ
Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ա Ի Ն

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ԿՈՍՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼԻ ՕՐԱԳՐԱԿԱՆ ԲԵՐՔԵՐԻՑ
1858—1860

Ա.

Ապրիլի 20: Այսօր շատ վաստակած եմ և բավական թույլ, բայց սկարութունս բավական թեթև է և տանելի: Այսօրյան օրագրութունս հարուստ է այն խոսակցութեամբ, որ պատահեցավ իմ և պ. Խ... մեջ, որ ընդդեմ ամենայն քաղաքավարութեան եկել էր իմ մոտ գիշերազգեստով (խալաթով):

Բարեկամական կերպով իրյար ողջունելուց հետո, իմ հյուրի առաջին խոսքը այն եղավ, որ հարցանե ինձանից զանազան նորութեններ իմասին. ես ոչ մի այնպիսի ուշադրութեան արժանի բան չգիտեի: Պ. Խ. սկսեց յուր խոսակցութունը իմ հետ այսպես.

— Կարդացե՞լ ես Հայաստանի Մեղուի՝ 16-րդ համարը:

1 Առաջին իսկ օրից պահպանողական «Մեղու Հայաստանի»-ն թշնամական գիրք բռնեց «Հյուսիսօրի»-ի և մասնավորապես նրա գլխավոր հրատարակախոս Մ. Նալբանդյանի նկատմամբ: Հայ կղերա-ֆեոդալական և բոթրուական-նացիոնալիստական հոսանքների հակաժողովրդական գործերի անխնա մերկացումը Նալբանդյանի կողմից «Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիր Մանդինյանը համարում էր սրբապղծութուն և ազգակործան արարմունք: «Ազգը իզուր չվատարանենք»,— գրում էր այդ թերթը՝ խավարածի կղերին և խարդախ վաճառականներին գիմակազերծ անելը համարելով ամբողջ

— 25. չեմ կարդացել,— պատասխանեցի ես,— որովհետև չեմ ստանում:

— Ափսոս, որ չես կարդացել. նորա հրատարակողը, Մանդինյանց Ստեփանոս քահանան, այնպես տղամարգի պես հանդես է եկել և խայտառակում է Նազարյանցին և Նալբանդյանցին, որ ասել չէ կարելի: Հավատա՛ ինձ, այն օրն է ձգել նորանց, որ կարծեմ թե այդ երկուքը ես զղջացած լինին յուրյանց գրածների վերա. մանավանդ այսպիսի հզոր և գիտնական հակառակորդի պատահելով:

— Ես հիմարութենների կարդացող չեմ, և ժամանակ չունիմ ես ուշադիր լինելու տգետ մարդերի ցնորամիտ վախրախոսութեան, և չեմ կարծում, որ Նազարյանցը և Նալբանդյանցը զղջացած լինեին յուրյանց մինչև այժմ գրածների վերա, ինչպես դու ասում ես, «հանդիպելով մի այդպիսի հզոր և գիտնական հակառակորդի»: Զեր աչքումը, ճշմարիտ, գուցե մի անկիրթ և բյուր տեսակ նախապաշարմունքով լցված մարդ ունի մի հարզ ու արժանավորութեան և գուցե կարող էիք դուք այդպիսի մի մարդ գիտնական անվանել, իսկ իմ կարծիքը Մեղուի հրատարակողի մասին շատ անշահ է:

— Մանդինյանց տեր Ստեփանի՞ մասին...

— Ինչո՞ւ ես զարմանում. ի՞նչ մի երևելի մարդ է դա:

— Մանդինյանց տեր Ստեփանի՞նք...

— Այո, նա. ի՞նչ պատճառով այդքան շատ հարցանում ես:

— Նորա համար, որ նա ուսումնական, խելոք և եվրոպացի մարդ է, և նորա հրատարակած Մեղուն ուսումնական կրագիր է, որով հույս ունի նա լուսավորել հայոց ազգը:

Այստեղ շարունակեց ես ծածկել իմ ծիծաղը, որ առատութեամբ դուրս թռավ կուրծքիցս: Պ. Խ. անորոշ կերպով նայելով իմ վերա, թթվեցուց յուր երեսը և մեծ տհաճությամբ շարունակեց. «Պարո՞ն, ներիք ինձ ասել քեզ, որ դու ոչինչ հասկացողութուն չունիս ուսումնական բաների մեջ. Մանդինյանց տեր Ստեփանը քանի տարի գրագիր էր Ներսես կաթողիկոսի մոտ. եթե նա ուսումնական, խելացի և եվրոպացի մարդ չլիներ, կաթողիկոսը կպահանջեր նորան յուր մոտ: Ես չգիտեմ, թե ինչ մտածեմ քո մասին. հառաջ կարծում էի, որ դու փոքր քի շատես բան գիտես,

ազգի վատարանում: Այդ թերթը կոչ էր անում «չպառակտել ազգային ուժերը», «համերաշխ գործել»: Նալբանդյանը գտնում էր, որ հենց ժողովրդի, ազգի շահերն են պահանջում այդ մերկացումները կատարել և չի կարելի թշնամական իրարամերձ ուժերի մեջ բորբոքվող պայքարը կասեցնել. այդ պայքարը բնական է և անհրաժեշտութուն: Մանդինյանը թերթի 1858 թ. № 16-ում հանդես եկավ մի նոր հողվածով՝ ուղղված «Հյուսիսօրի»-ի դեմ: Նալբանդյանը ակնարկում է ասա այդ հողվածը:

այժմ, ների՛ր համարձակութեանս, տեսանում եմ, որ շատ բոբիկ ես եղած ուսումնականութենից»:

— Բոլորովին ներում եմ քեզ,— պատասխանեցի ես,— կարող ես ինչ կամիս խոսել, որովհետև հիվանդին և խելագարին ամենայն ինչ ներելի է. օրենքի և պատշաճի խստությունը թուլանում է այս երկու դիպվածներումը, դու լինելով և մինը և մյուսը, ազատապես կարող ես խոսել. բայց այսքան խնդրում եմ հասկանալ, որ Մեղուի հրատարակողի գրագիր լինելը կաթողիկոսի մոտ ոչինչ ապացույց չէ նորա գիտնական, ուսումնական և եվրոպացի մարդ լինելուն. ինչ կոնդակ, որ կաթողիկոսը քան անգամ գրելով ու ճեղքելով վերջապես գրում էր, նույն կոնդակը Մանդինյանց տեր Ստեփանոսը մատյան էր անցուցանում»¹:

Հազիվ թե ավարտել էի խոսքս, պ. Խ. գանչեց. «չարախոսություն է, որ առնում ես կաթողիկոսի վերա, ի՞նչպես համարձակվում ես...»:

— Ես ճշմարիտ բան եմ ասում և սուտ չկա խոսածիս մեջ, ո՞վ կարող է արգելու ճշմարտության ճանապարհը:

— Ճշմարտություն. ճշմարտություն, բայց մոռանում ես, որ այդ ճշմարտությունը ասելով, մերկացնում ես ազգի պակասությունը և ամոթը: Եթե մի ճշմարտություն հրապարակելու հետ կապակից է ազգային ամոթի հանդիմանությունը, չի՞ք լինի այդպիսի ճշմարտությունը, այդպիսի դիպվածում լավ է սուտը, որ վարագուրում էր ազգի պակասությունը: Բան եք շինել ձեր համար. ճշմարտություն հա՛ ճշմարտություն. ի՞նչ օգուտ կա մի այնպիսի ճշմարտութենից, որ կտրատում էր ազգի սիրտը:

— Պարոն, քո խելքի բանը չէ դատել և հասկանալ ճշմարտության հարգը և արժանավորությունը: Ինքը Քրիստոսը ճշմարտություն էր և ճշմարտության համար խաչի մահը հանձն առավ. իհարկե այդ բաները քո համար անհասկանալի են, միայն պիտո է ինձ այսքան ասել քեզ, որ ոչ դու և ոչ քո գիշերասեր դարանամուտ ընկերքը չեն կարող փակել իմ բերանը, որ շխտես նա ճշմարտություն. ձեր շատ և անխորտակելի կամակորությունը ոչինչ այլ բանի պատճառ չէ լինելու, եթե ոչ հարկադրելու ինձ, որ այժմյան հայոց ազգի դրությունը հրատարակեմ բովանդակ աշխարհի մեջ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսիարեն և լատիներեն, հրավիրելով այդ ազգերի ուսումնականքը, հասկանալ մեր այժմյան ազգային պիտույքը կամ լուսավորության մասին բարձրացած խնդիրները և անաշառապես դատաստան կատարել: Ինչո՞ւ փախչենք լուսի տակ քննելուց մեր ազգային գործերը, ինչո՞ւ սիրենք խավարի վա-

րագուրով ծածկել մեր վերքերը, որոնք այսքան տարիներ թաքուն մնալով բժիշկներից, կարոտ են այժմ մեծամեծ վիրաբուժական հնարների: Այնպես է, մեր քարոզած ճշմարտությունը գուցե թե կտրատում է ազգի սիրտը, բայց այդ սուրը միակ հնար է փտած և ճարակած խոցը առողջ մասններից բաժանելու և հեռացնելու համար: Ես ճշմարտություն քարոզելով, ասում ես դու, թե հայտնում էի ազգի պակասությունքը. եթե այդպես ևս լինի, մի ուրիշ խորհրդով չէ դա, եթե ոչ, որ ազգի սրտացավ անդամքը փոքր առ փոքր հասկանալով բանի զորությունը, բժշկության հնար որոնելու ընկնեին. ես, ոչ թե մի սևահոգի մարդու պես, այն խորհրդով եմ մերկացնում այդ պակասությունքը, որ ծիծաղեմ դոցա վերա, կամ պախարակելով անցանեմ հարեանցի նոցա մոտով. ո՞չ, այդ պակասությունքը ծակում են իմ սիրտը, և շատ արտասուքի պատճառ են դառնում: Ես դիտավորություն չունիմ մի մարդ կամ մի ազգ անարգելու. քա՛վ լիցի. բայց ինչ որ խոսում եմ, խոսում եմ որպես պաշտոնյա ճշմարտության. ճշմարտությունը ավելի մեծ հարգ ունի իմ աչքումը, քան թե աշխարհի բոլոր թանկագին գոհարները և հարստությունքը:

Այս խոսքերի վերա պ. Խ. մի փոքր հանդարտեց և բոլորովին այլ ընթացք տալով խոսքին, շարունակեց.

— Մի՛ բարկանար, լավ է. մի՛ բարկանար, մեք շատ խոր մտանք, իմ խոսքը Մանդինյանց տեր Ստեփանոսի վերա էր, որ յուր ուսումնական, Մեղու անունով թերթի 16 համարում խայտառակել էր Նազարյանցին և Նալբանդյանցին,— դու ի՞նչ ես ասում այս մասին:

— Ի՞նչպես է խայտառակել, և այդ քահանան ինչ մի զորեղ մարդ է, որ այդպես շարդել ու փշրել է Նազարյանցին և Նալբանդյանցին: Հավատա ինձ, եթե սոքա արժան համարեին զլուիս դնել, այն ժամանակ Մեղուի և նորա հրատարակողի շնչառությունը շատ կծանրանար, մինչև այն աստիճան, որ հարկավոր կլինի սպանիական ճանձի գործադրությունը Մեղուի կարծիքի վերա, որ դուրս քաշվելով ապականյալ հյութերը ճանապարհ տային ազատ շնչելու:

— Մեղուի հրատարակողը խայտառակել է Նազարյանցին նորանով, որ սորա վարդապետությունը անվավեր է համարում և նորա կարծիքները սխալական, որոնց զլխավորը հայոց լեզվի մասին. Նազարյանցը ասել է, թե հայոց լեզուն հառաջանում է սանսկրիտյան լեզվի մի ճյուղից, մինչդեռ Չամչյանը, Ավագյանը և Ինճիճյանը ապացուցանում են հայոց լեզվի առաջնությունը և Ադամի լեզու լինելը: Նալբանդյանցին խայտառակել է նորա համար, որ սա հայոց մի քանի երեկելի ուսում-

¹ Մանդինյանը մի ժամանակ եղել է Նալբանդյանի քաղաքական թշնամի և հալածող, ներսես Աշտարակեցու քարտուղարը և ակնարկը դրա մասին է:

նահաններին սխուլաստիկ էր կոչել: Այժմ հասկացա՞ք թե ինչո՞ւ համար կամ ի՞նչպէս է խայտառակել:

— Ծղբայր, նազարյանցի վարդապետութիւնը երևակայական չէ, ինչպէս մի ուրիշ մագիստրոսութիւն, մի բարձրաստիճան մասնավոր մարդու ձեռքից ստացված¹: նազարյանցի վարդապետութիւնը հաստատված է տերութենական օրենքների վերա. բայց գուցե Մեղրաի հրատարակողը այն պատճառով անվավեր է համարում, որ նազարյանցը ևս չէր ստացել մի այդպիսի մասնավոր մարդուց յուր ուսումնական վարդապետութիւնը: Այս ևս հարկավոր է իմանալ, որ նազարյանցը չէր համաձայնելու ընդունել ևս մի այդպիսի պատվանուն, այնպիսի մարդուց որ չունէր տալու իրավունքը. և մի բարձրաստիճան անձն համալսարան է, ակադեմիա՞ է թե ի՞նչ է, որ կարող էր մագիստրոսութիւն և վարդապետութիւն բաժանել. այդ արտոնութիւնքը ստացվում են շատ մեծ և ուսումնական քննութեններով և համալսարանական և ակադեմիական հաստատութեններով, և նազարյանցը այս ճանապարհով է հասել վարդապետական աստիճանին, որ ոչ ոք չէ կարող խլել նորանից, և եթե ստուգապես, ինչպէս դու ասում ես, Մեղրաի հրատարակողը համարձակվել է ձեռնամերձ լինել նորա վարդապետութեանը, ապա հավատացած կաց, որ դորա համար պատասխանատու կլինի նա տերութեան դատաստանի առաջև: Ինչ որ դու ասում ես հայոց լեզվի համար, ես ամաչում եմ պատասխանել, ամաչում եմ խոստովանել, որ այժմ ևս կան հայերի մեջ մարդիկ, որ մոլորվելով կարծում էին բոլորովին երեսայական սուտ պարծանքով, թե հայոց լեզուն Ադամի լեզուն է: Իսկ նալբանդյանցը երբեք չէ մեղանչել սխուլաստիկ կոչելով հայոց այն կիսագրագետ մարդիկը, որ ինչպէս ինքը, Մեղրաի հրատարակողը ևս, պարսավը կրիտիկայի տեղ են գործ ածում, արագիւր սիրամարգի տեղ, ինչպէս ասել էր նալբանդյանցը²: Դու առհասարակ լավ կարդա Հյուսիսփայլը և կտեսանես, որ նա ամենայն կերպով նվիրված է հայոց ազգի ճշմարիտ օգտին և դատարարութեանը:

— Ես շատ խոր չեմ մտանում ուսումնական բաների մեջ, — պատասխանեց իմ հյուրը, — բայց ինչ որ վերաբերվում է վաճառականութեան և այն գործական վաճառականութեան, ես առավել լավ գիտեմ քան թե Հյուսիսփայլի հրատարակողը: Ես Հյուսիսփայլի երեք համարի մեջ մի հոգված տեսա վաճառականութեան մասին. թեև չեմ կարդացել,

¹ Թեև կցիոններ Մսեր Մսերյանը կրոնի դասագիրք կազմելու համար Ներսես Աշտարակեցուց ստացել է «աստվածաբանութեան մագիստրոս» տիտղոսը: Հեղինակն ակնարկում է այդ փաստը:

² «Հանդես նոր հայախոսութեան» կրիտիկայում նալբանդյանը մերկացրել է սխուլաստիկների կարծիքը քննադատութեան մասին: Ակնարկը վերաբերում է դրան:

բայց գիտեմ, որ հիմար բան պիտո է լինի. պատճառ, չեմ կարծում, որ համաձայն լիներ իմ վաճառական տեսութեանը (теория):

— Դու ի՞նչ անձնասեր մարդ ես, ինչ բան որ համաձայն չէ քու տեսութեանը, մի՞թե հիմար էր:

— Այն պատճառով, որ վաճառականութեան մասին իմ տեսութիւնը հաստատապես օգտակար է:

— Ի՞նչ է քո այդքան օգտակար տեսութիւնը վաճառականութեան մեջ:

— Նախ, որ տերութեան սահմանի ներսումը գործած ապրանքների վերա, Կարողոս Բոսքոյի ճարտարութեամբ, երևի մաքսատան կնիքը... ապացուցանելու համար, թե սահմանից դուրս գործված ու ներս բերված էր: Երկրորդ, որովհետև իմ խանութի գործակատար մարդիկը միշտ անհարազատ լինելով, շատ վնասներ էին հասուցանում, ծածուկ կերպով վատնելով յուրյանց պարոնի արծաթը. այս պատճառով, եթե մի այդպիսի տղամարդ դուրս գնալու լինի իմ ծառայութենից, թող լինի նա տասն տարի ծառայած, թո՛ղ և օգտակար եղած լինի, այնուամենայնիվ իմ մշտնջենական կանոնը այն է, որ ճորա հետ հաշիվ տեսանելու միջոցին ոչ թե միայն ես պարտական շնամ նորան, այլ և մի քանի հարյուր մանեթի մուրհակ առնում նորանից այն արծաթի հանդեպ, որ ցույց էի տալիս իմ իմաստուն հաշվումս, թե նա ստացել էր ավելորդ քան թե պատկանում էր նորան. ահա իմ վաճառականութեան գլխավոր սյունը, գլխավոր հաստարանը, որի վերա շարժվում են իմ բոլոր խանութները այստեղ... Այնտեղ... Մյուս տեղ... Եվ այլն, և այլն: Այս կանոնքը եթե արմատանան հայոց ազգի մեջ, կարող են գլխավոր պատճառ դառնալ ազգի հարստութեանը:

— Սիրելի,— պատասխանեցի ես,— քո կանոնների առաջինը խաբուսութիւն է և մաքսանենգութիւն, երկրորդը զրկողութիւն. երկուքը միասին դատապարտելի գործ, և՛ աստվածային և՛ քաղաքական օրենքներով: Ի՞նչպէս կարելի է գովել մի վաճառականութիւն, որ հիմնված է այդ ընդդեմ քրիստոնեութեան կանոնների վերա. ամոթ քեզ, որ այդպիսի գործերով ես պարսպում. ո՛վ գիտե, ո՛րքան խեղճ հայ պատանիք անբախտացած են քո բարբարոսութենով և դու այդպիսի կեղտոտ ճանապարհով ձեռք բերելով քո հարստութիւնը, համարձակվում ես կուտալ այն հացի կտորը, որ գնված էր ուրիշների աշխատանքի գնով...

— Դու ի՞նչ անհասկանալի մարդ ես, ես փիլիսոփայութեան վերա չեմ խոսում քո հետ, այստեղ բանը վաճառականութեան վերա է:

— Մի՞թե վաճառականութիւն ասացայլը դրականապես մի պիղծ բան է, որ անպատճառ պիտո է հիմնված լիներ սատանայական կանոն-

ների վերա. ո՛չ, ո՛չ. վաճառականությունը սուրբ բան է, պիտո է արգարությունը և խղճմտանքով գործակատար լինել և այդ հանդիսում. ինչ որ աստված ստեղծել է, ամենայն ինչ բարի է, և պիտո է զգուշանալ, չմեզանչել արդարության ընդդեմ և չպղծել մի գործի սրբությունը:

— Դու կարծում ես թե աշխարհի երեսին հարստականքը արդարությամբ ճարել են յուրյանց արծաթի կարողությունը. ո՛չ, սխալվում ես. շատ անգամ արյունի գին է այն, շատ անգամ մեծամեծ զրկողութենների գին. գաղտնիքը որով վարվում են առհասարակ վաճառականք, անմոտենալի են քեզ և քո նման մարդերի, դուք ձեր բարոյականությունը և ճշմարտությունը երբեք ճարելու չեք աշխարհի երեսին մի երևելի արծաթագլուխ:

— Եթե չճարենք ևս, գոնե մեր խիղճը մաքուր է և հոգին հանդարտ, գոնե չկա մի մարդ որ ասե, թե այս ինչ մարդը իմ արծաթը կերավ, ինձ զրկեց և ինքը հարստացավ: Բայց ինչ որ ասում ես դու, թե բոլոր հարուստ մարդիկ յուրյանց հարստությունը ճարել են արյունով, զրկողութենով և այլ հանցանքներով, ես չեմ ընդունում այդ. կան մարդիկ, որ արդարությամբ վաստակում են և ամենակալ տերը օրհնել է նոցա վաստակը:

Երբ ավարտեցի խոսքս, պ. Խ. վերկացավ տեղից և բարյավ մնա ասելով խնդրում էր ինձանից յուր մոտ հյուր գնալ: Ես զարմացա դորա անզգամության վերա, որովհետև այդքան կծու խոսակցութենից հետո, արդեն ինչ տեղիք կար իրյար հյուրասիրելու: Վերջապես գնաց պ. Խ...

Մեր բոլոր խոսակցությունքը նորա հետ այն եղան, ինչ որ գրած է Հիշատակարանիս մեջ: Այս խոսակցության մին բանի վերա միայն զարմացած եմ, թե ինչպես մի քանի մարդիկ տեղ են տալիս յուրյանց սրտի մեջ մի վայրխոսության և բանի տեղ են դնում Մեղուի ցնորաբանությունքը. բայց չէ պիտո մոռանալ Ղազար Փարպեզու առածը, «բոստ խոզի հարսնացելու, կոյաջուր բաղանիք», այդպիսի տգետ և կամակոր գիշերածին զավակների և այնպիսի լրագիր:

Այսօր երեկոյին մի անստորագիր նամակ ստացա. շատ ծիծաղելի է նորա բովանդակությունը, այս պատճառով արտագրում եմ բառ առ բառ:

Պ. ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ.

Ես լսում եմ, որ դու հիշատակարան ես պահում տանդ և ամենայն օրում պատահած կամ լսած անցքերդ գրում ես այնտեղ, մանավա՛ղ եթե մի արծանի ուշադրության բան պատահի. այս օրերս իմ բարեկամներից մինի հետ պատահեցա ես մի հազվագյուտ քաղաքավարի մարդու:

Այս քաղաքավարի մարդը երեկոյան ժամանակի խնդրեց ինձ և իմ բարեկամիս, որ թեյ խմելու գնանք յուր մոտ. հոժարություն ցույց տվեցինք և գնացինք: Երբ որ դռնից ներս մտանք, մեզ հյուրասիրողը անհայտացավ մյուս սենյակներում, և ես իմ բարեկամի հետ մնացինք միայն, սպասելով գործի կատարածին: Երկար ու ձիգ սպասելուց հետո հանկարծ երևեցավ քաղաքավարի մարդը, բայց ի՛նչ դրություն մեջ. զարմանալի բան: Սորա կինը չիմանալով, որ այրը հյուրեր է կանչելու, ջուր է պատրաստել որ լվանա յուր ամուսինը, իսկ երբ ամուսինը ներս է մտանում, կինը ամեկին ուշադրություն չդարձուցանելով ներկա հանգամանքի վերա, հարկադրում է ամուսնուն լվացվիլ. ի՛նչ պիտո է աններ, կամա ակամա հոժարում է: Մեր, իմ բարեկամի հետ առանձնության միջոցին, մյուս սենեկումը բաղանիքի հանդես է կատարվել. և արդարև քաղաքավարի մարդը երևեցավ շեմքի վերա կարմիր, ճերմակ, թաց մազերով, լվացող կինը քամակից:

Բ

Մայիսի 1: Մտածում եմ, թե մինչև ո՞ր աստիճան ողբալի էր կասկածամիտ մարդերի դրությունը. այդ բանի քանի օրինակները տեսած եմ. Խեղճ ողորմելիքը չէին կարող հաց ուտել հանգիստ, ամեն մի շնչին բան վրդովում էր նոցա փոքրիկ հոգու խաղաղությունը, ծառի տերևների շարժողությունը կայծակնաբեր որոտմունքի նման բան է այդ մարդերի համար: Ով որ չէ նկատել այս բանը, թող ուշադիր լինի, և տարակույս չունիմ, որ ցավելու էր թե ի՛նչ պատճառով բնությունը այդպես վշտացուցել է այդ մարդերին: Դոցա մեջ թագավորված է մի ստորկական երկյուղ, երկյուղ օտարից, երկյուղ ազգականից, երկյուղ ընտանիքից, երկյուղ բարեկամից, երկյուղ թշնամուց, հեռավորից և մերձավորից և ասես թե դոքա ինքյանք մի կերպարանված երկյուղ լինեին, ասես թե երկինքը այն պատճառով հաստատ պահել էր յուր կամարակապ տարածությունը, որ կործանվելով մի այդպիսի մարդու գլխի վերա, չբացներ նորան: Ցավելի՛ մտածություն. արդյոք կա՞ մի բնական պատճառ, որ այդ մարդիկը ստանում էին այդպիսի ստրկական ուղղություն հոգու: Եվ այդ պատճառը պիտո էր որոնել նոցա կազմվածքի՞ մեջ ֆիզիկաբար, թե լոկ բարոյական պատճառների մեջ. արդյոք ա՞յդպիսի մարդիկ շատ հարստահարված էին, կամ շատ խաբված, որ այժմ մատնվել էին այդ ողորմելի վիճակին. թե շարագործ, նենգավոր և այլ հանցանքների տեր լինելուց, մի խոսքով հոգու անբարոյականութենից հառաջանում էր այդ կասկածամտությունը:

Մտածութիւնքս կտրվեցան թղթաբերի ներս մտանելով, և ահա ստացած նամակիս բառացի պատճենը.

Ողորմած պարոն, Կոնս էմմանուել.

Ապրիլի 14, 1858, Բեդուսկալն:

«Իմ ձեռքը հասած Հյուսիսափայլ անունով օրագրի՝ մի քանի համարներից տեսանում եմ, որ դուք գործակից եք այդ օրագրին. ուրախ եմ և հոգով շափ ուրախ, որ ձեր կոչումը և դրութիւնը աշխարհի երեսին խափան չէ ձեզ մի ազգային և բարի գործի մասնակից լինելու. երանի՜ թե ես ևս կարողանայի մի կերպով օգտակար լինել այդ ընդհանուր ազգային գործի հառաջդիմութեանը. այո՛, ցանկանում էի երբեմն-երբեմն տեղեկութիւնք տալ այդ պատվական օրագրին, բայց երկբայում եմ, մի գուցե պարոն Հրատարակողը տեղ չգտանի յուր օրագրի մեջ իմ գրած բաների համար: Ես ծանոթութիւն չունենալով ոչ պ. Հրատարակողի և ոչ պ. Նալբանդյանցի հետ, որ ինչպես տեսնում եմ, պիտո է զխափուր աշխատակից լինի պ. Հրատարակողին, գրում եմ ձեզ այս նամակը այն խորհրդով, որ դուք մի նամակով միջնորդ լինիք իմ և Հյուսիսափայլ օրագրի մեջ, որպեսզի ընդունե իմ աշխատութիւնքը, եթե պատահի ինձ ուղարկել: Ես կարդում եմ այստեղ Մեզու Հայաստանի անունով լրագիրը և շատ անգամ տեսնում եմ նորա մեջ այնպիսի բաներ, որ արժանի չէին բերանից հանելու, թող թե պղծելով Գուտտենբերգի գլուտը հասարակութեան հրատարակելու: Զգիտեմ, արդո՞ք ստանում եք դուք այդ լրագիրը թե ոչ. բայց եթե չեք ստանում, մի կորուստ չունիք. դորա գործակատարների մեջ չէ երևում մի հաստատ բնավորութիւն և ինքը լրագիրը չունի յուր համար մի ուխտյալ խորհուրդ, առաջևումը մի նպատակ, որին հասաներ. դա մի աուրյա բան է և ճակատագիրը նույն վիճակով վճռելու է դորա ապագան, որով վճռվեցան Կովկասը՝ և Արաբաղը: Ես չեմ կարող տեսանել մի գործ, որ ազգային դիմակ ծածկելով երեսին, բայց էպպես հիմնված լինելով նյութական շարժառիթների վերա, աշխատում էր հանձն առնուլ ամենայն տեսակ ցածութիւն, շողորթիկ ազգի թեթևամիտ և կարճատես անդամների անձնասիրութիւնը և այդ ճանապարհով հաճոյանալով ազգին, տարածել յուր անճոռնի լրագրի

1 «Կովկաս» — շարաթաթերթ, հրատարակվում է 1846-47 թթ Քիֆլիում՝ 2. Կարենյանի և 2. Արզանյանի խմբագրութեամբ, գրաբար լեզվով: Այս շարաթաթերթին աշխատակցել է Խաչատուր Աբովյանը:

2 «Արարատ» — 1850—51 թթ. Քիֆլիում՝ Գարրիկ Գառնանյանի խմբագրութեամբ՝ լույս տեսնող պահպանողական ուղղութեան՝ քաղաքական-բանասիրական և առևտրական շարաթաթերթ: Առաջին անգամ այս շարաթաթերթում է տպագրվել Նալբանդյանը:

համարները արծաթը ժողովելու աղագազ: Այսպես անմխիթար է իմ հայացքը Մեզու վերա. և ես անդադար գրագրութիւն ունենալով Քիֆլիգի հետ, տեսանում եմ, որ այնտեղ ևս խելացի և բանագետ մարդիկ այդ աչքով նայում են դորա վերա: Մի քանիքը իմ բարեկամներից, լսելով ինձանից թե կամենում էի երբեմն-երբեմն քննութեան տակ ձգել դորա թերթերը, ասացին ինձ, թե անպատշաճ էր ուշադրութիւն դարձուցանել այդպիսի մի շնչին գործողութեան վերա, և խոսակից լինելով նորա գործակատարների հետ, անպատվել իմ անձը: Ես բոլորովին համաձայն եմ, և եթե այդ գործը հարաբերութիւն չունենար մեր ազգի հետ, եթե դա հիմար գաղափարներ շտարածեր ազգի մեջ, հավատա՛, որ հետևելով իմ բարեկամների խորհրդին, անունը ևս տալու չէի այդ գործին:

Ուղարկում եմ այժմ իմ մի քանի նկատողութիւնքը, «Հրավիրակ հայրենասիրութեան» մակագրով պ. Իսահակյանցի հոգվածի վերա, որ տպած էր այդ Մեզուի 14 համարում, ապրիլի 5-ից:

Խնդրեմ շուտով ուղարկել ինձ այն երաժշտական նոտերը, որոնց մասին դեռևս գրել էի մարտի մեջ. դուք չգիտեք, թե այսպիսի մի խաղ տեղում մինչև որ աստիճան զգալի է գեղեցիկ ձայների կարոտութիւնք ականջի համար: Գարունը բավական շուտ սկսեց այստեղ: Հյուսիսային արևելյան մրրիկները խոտովում են անդադար Սև ծովի տարածութիւնը:

Ողջ եղիք:

Միշտ պատրաստական խոնարհ ծառա

ՍԵՐՈՎԻՔ ԽԱՉԱՏՈՒԲՅԱՆ ՇԱՀՐԵԿ

P. S. Այս բոպեիս ձեռքս հասավ Մոսկվայում տված Նոր Քեառ Հայաստանի՝ անունով տետրակի շորորդ համարը. թե ի՞նչ տպավորութիւն կգործե իմ վերա այդ բանը կգրեմ հետևյալ փոստայով:

Ս. Շ.

Պ. Շահբեգի նկատողութիւնքը պ. Իսահակյանցի «Հրավիրակ հայրենասիրութեան» մակագրով հոգվածի վերա, որ տպած էր Մեզուի մեջ, նորա 14 համարում:

Պ. Իսահակյանցը յուր գրութեամբը հայտնում է յուր որպիսութիւնը. տեսանում եմ, որ դա բարեմիտ և աշխույժ երևակայութեամբ մի երիտասարդ է, բայց շատ թույլ դաստիարակված, որովհետև նորա գրածի մեջ չէ երևում մի հիմնավոր դաստիարակութեան հետք: Շատ տեղ շարժարկով է լրգիկան, և այդ պատճառով պ. Իսահակյանցը ինքն չէ

1 Նալբանդյանը նկատի է ունեցել «Նոր քեառ Հայաստան» ընդհանուր խորագրի տակ լույս տեսած գրքերից աշուղ Սեյիազի ժողովածուն. «Ձանազան երգք, պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մագաթեանց Շամախեցոյ Սեյիազի մականուններէլ...», Մոսկվա, 1857:

իմանում կշռի որ թաթի վերա դնե յուր ծանրության քարը: Այդ պարոնը, ազգի հետ մնալու պատճառ լուսավորության կողմից, դնում է այն բանը, որ բուն հնարն էր նորա հառաջխաղացության. այսինքն այն մեղադրանքը, որ նորերումս լսվում է մի քանի պարոնների գրչի բերանից, ինչպես վկայում է պ. Իսահակյանցը, ազգի անուսումնասիրության վերա: Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե այն ժամանակ միայն պատշաճ էր այդ. «եթե ազգայինք աղավնեվաճառության և լուսայափոխության մեջ մոլորված և ապականված լինեին, և ազգային գիտության և հառաջադիմության տունը ավազակաց այր շինած լինեին»։ այս խոսքերից հետո, որ բավական հանդարտությամբ հառաջ է տարել, իսկույն վայր է ձգում երեսի դիմակը և ասպարեզ է մտնում. «այս ի՞նչ դատաստան է, որ մեր լեզվագետները գործ են դնում: Այս ի՞նչ հայրենասիրություն է, որ կացին և մանգաղ վեր առած, լեզուները սրած, ազգը պախարակելու վերա են և վերք վերքի վերա դնելու. ա՛խ, մինչև ե՞րբ մեր խեղճ ազգը այս տաժանակիր լծո տակը ծնկի և տառապի. մինչև ե՞րբ պետք է նախատանաց, բամբասանաց և զրպարտության պարսաքարեր և թուք ու մուր արձակվին նորա վերա. ով պարոններ, ազգը այս տեսակ կրթություն չի ստանալ, ազգը վայ ու վազլախով իրա կորուստը չի գտնիլ. մանկությունը սիրում է գզվանք, սիրում է փափկություն, սիրում է փաղաքշանք...»:

Չենք հասկանում, պ. Իսահակյանց, թե հայոց ազգը ո՞ր տեղում ունի գիտության և հառաջադիմության տուն, որի մասին ասում ենք, թե չէ շինել նա այր ավազակների, ուրեմն և անպատշաճ էր զուր տեղը ազգը մեղադրել. մեք ևս, ինչպես դուք, ազգի որդիք ենք և կցորդ դորա փառքին և անարգանքին, դորա հարստությանը և կարոտությանը, տեղյակ նորա կարողությանը և տկարությանը, բայց չնայելով այս բոլոր բաների վերա, ոչ մի տեղում չենք տեսնում մի բան, որ սեփական լինեի հասարակ ազգին, չենք տեսնում մի ծառ, որ ազգը միաբան գործակցությամբ տնկած լինեի, և ազգային եղբարց կծու, բայց ճշմարտախոս մեղադրանքը ամենևին հառաջանում է դույն այդ բաների շինելուց: Խնդրում ենք ցույց տալ մեզ երկու հայ, որ միասին խորհուրդ կատարած լինեին ազգի հառաջադիմության վերա, հոգ տարած լինեին ազգի զավակների կրթության և լուսավորության վերա, և ի՛նչպես է, որ այս լուսափայլ ճշմարտությունը անտես արած, փորձ եք փորձում հարձակվիլ մի քանի պարոնների վերա, այն պատճառով, որ նոքա ճշմարտություն քարոզելով բամբասանքի տակ էին ձգում յուրյանց անձը հիվանդոտ և կարճատես մարդերի կողմից: Դուք ասում եք, թե ա՛յն ժամանակ արժան էր դնել ազգի վերա այն մեղադրանքը, եթե ազգայինք աղավնեվաճառության և լուսայափոխության մեջ մոլորված ապական-

ված լինեին: Սիրելիս, աղավնեվաճառությունը և լուսայափոխությունը դատապարտվում է Ավետարանի մեջ որպես անպատշաճ գործ աստուծո տան համար, և այժմյան բաների կարգը չէր թույլ տալու, որ այդ հանդեսը բացվեր եկեղեցու մեջ. բայց եկեղեցուց դուրս, ի՛նչ մի պակաս բան է թռչնավաճառությունը, ձեզ հայտնի չէ՞, որ Անգլիայում ընկերությունք կան և այն, հարուստ ընկերությունք, որ պարապում էին թռչնավաճառությամբ Հարավային Ամերիկայի և Եվրոպայի հետ, և եվրոպացի երևելի բանկերը ի՛նչ մի պակաս արդյունաբեր կամ անբարոյական գործ են, որ եթե մեր հայերը ևս պարապելու լինեին այդ գործերով, արժանի էին դատապարտության:

Մի՞թե ձեր կարծիքով հայերի վաճառականությունը մի երևելի բան է. չէ սիրելիս. այդ վաճառականություն չէ, և այդ ճանապարհով հայոց ազգը երբեք հառաջանալու չէ վաճառականություն մեջ. և մեք դատապարտելու չէինք հայոց ազգը, եթե նա եվրոպական կերպով աղավնեվաճառությամբ և լուսայափոխությամբ պարապեր:

Ընդհանրապես սկսանելով ձեր գրվածքը, խոսում եք ազգի հետ հասարակաբար, բայց հանկարծ տեսնում ենք հետո, որ գործ ունիք մի քանի պարոնների հետ. ցանկալի էր մեզ իմանալ այդ պարոնների անունները, որ այդպես վրդովել էին ձեր հոգու խաղաղությունը և պատճառ էին տվել ձեր այնքան խոսելու, մինչև որ Մուզան հարկադրվեր Մասյաց դարևանդիցը դադարեցնել ձեր գոչունը...

Եղբայր, սիրական, պարոն (ներեցեք ինձ, որ այսպես ընտանեբար վարվում եմ ձեր հետ), ե՛րբ կամ ո՞ւր տեսաք, որ հայրենասերքը ազգի վերքերի վերա վերք էին հավելացնում. դուք հարցանում եք թե «մինչև ե՞րբ պետք է նախատանաց, բամբասանաց և զրպարտության պարսաքարեր և թուք ու մուր արձակվին ազգի վերա»։ հառաջուց ասացեք ո՞վքեր են այդ մարդիկը որ անարգում էին ազգը և թքում ու մրում էին նորան. ոչ ոք չէ կատարել այդպիսի գործ. ես տեսնում եմ, որ դուք հայոց ազգի մի քանի այլ անդամների հետ միասին, ֆանատիկոսությամբ և տենդային շերմության մեջ խոսում եք, և այդ է պատճառը, որ չեք կարող զանազանել ազգի անմխիթար պակասությունքը բուն ազգիցը և ձեր աչքումը, ինչպես հայտնի ցույց եք տալիս, միևնույն կշիռ ու հարգ ունին թե ազգը և թե նորա պակասությունքը, և, եթե ավելի լավը կամիք, պակասությունքը ավելի նախընտիր են, քան թե բուն ազգը: Եթե այսպես չլինեի, դուք ուրանալով ազգի ապագա բարօրությունը և լուսավորությունը, որ պիտո է հառաջանար պակասությունքը վերանալուց հետո, խունկ չէիք ծխելու այդ պակասութենների կուռքերին և չէիք ազգացուցանելու նորանց:

Ազգը էապես անարգողը չեն նոքա, որոնցից գանգատ ունիք, որովհետև մերկացնում էին ծածուկ պահած ազգի վերքերը, վիրաբու- ժական դարմաններ մատուցանելով, այո, և բարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, այլ այն սուտ ազգասերը, որ խեղճ ողորմելի Մեղուի՛ն լծել են մի սայլի և ինքյանք լցվելով մեջը հարկազրում են նորան ավելի մեծ ասպարեզ կատարել աշխարհի երեսին, հայկական լուսավո- ռության մեջ, քան թե բնությունը կարողութուն էր տվել Մեղուի՛ն. այդ սուտ ազգասերը անարգում են ազգի անունը ամենայն եվրոպացի մար- դու առաջև, որովհետև այն մարդը, որ չէր խոստովանում յուր պակա- սությունը, շունչ ուրեմն և սեփական արժանավորություն: Հայերի մի- ջից շատ մարդիկ անպատճառ կամենում են, որ թագավորն սուտը և թաքնությունը. բայց ամենայն բանիմաց և ճշմարտասեր հայի վերա պարտականություն կա պատժել և պատուհասել բերանով և գրչով ազգի պակասությունը, հրապարակել նորանց այնքան, մինչև որ ազգը տե- սանելով յուր վերայի կեղտը զզվի, վարշի և խնամ տանն լվանալու և մաքրելու յուր անձը, որպեսզի արժանի լինի լուսափայլ դեմքով մաս- նակից լինել եվրոպական մարդկության բարիքին: Եթե մեք, որպես անդամ ազգի ճանաչում ենք մեր արժանավորությունը, պիտո է ուրեմն խոստովանենք մեր ունեցած պակասությունը, որովհետև նա՛ միայն ուղղակի և կտրական կերպով կարող է խոսել յուր պակասութենների վերա, որ գիտակցաբար ճանաչում էր յուր արժանավորությունը: Առանց որևիցե փոքրոգի կասկածավորության պիտո է հանդես հանել ազգի առաջև նորա խավար կողմերը, ապացուցանելու համար, թե լավության ուժը չէր կարող հաղթահարվիլ շարութենից, այլ դորա հակառակ պիտո է հաղթեր նորան և կանգնեցնեն առաքինության դրոշակը ջարդ ու փշուր եղած շարագործության ամրոցի վերա: Պարոն Իսահակյանց, խնդրում ենք անհանգիստ չլինել, թե Հայաստանի փլատակների տակից լսելու էիք մի իրավացի անմոռն զանգատանք, թե «ի՛նչ օգուտ, որ ունիմ բյուրա- վոր գիտնական որդիք և այլն»: Հայաստանը գիտե յուր ընթացքը, ու- տի և շունի ոչինչ ժամանակ զանգատելու իրավունք. դեռ Հայաստանը շունի գիտնական որդիք, որ յուր կաթով լինեն մեծացուցած. թող այդ գաղափարական Հայաստանը հառաջուց մի ծննդարան պատրաստե գիտնական որդիք ծնուցանելու համար, թող կաթ պատրաստե նորանց սնուցանելու համար, թող հաց պատրաստե նոցա ապրուստը ապահո- վելու համար, ապա թե իրավունք կատանա ասել, թե «գիտնական որդիք ունիմ»: Հայաստանի որդոց գիտությունը, եթե կան այդպիսի մարդիկ ուր և իցե, այդ հայոց ազգի շնորհքը չէ. մեզանից յուրաքանչյուր ոք, գերմանական, ֆրանսիական և ռուսիական համալսարաններումը գե-

գերվելով, օտարության մեջ, հազարավոր նեղութենների համբերելով, օրը խավարեցնելով, ստացել է մարդկության ընդհանուր լուսից յուր բաժին մի քանի ճառագայթ. եթե գանգատ ունի Հայաստանը, թո՛ղ բարձրացնե յուր մեծատունների և հոգևոր իշխանների անփութության վերա, և դուք, պ. Իսահակյանց, տվեցեք այդ խորհուրդը Հայաստանին, մեք ևս կանենինք այդ գործը և չէինք ծանրաբեռնելու ձեզ, եթե մոտ լինեինք Մասյաց դարևանդին և եթե նորա Մուզան խոսակից լիներ մեր հետ: Եվ ձեր հետ խոսելու վերա ևս կասկած ունինք, մի՛ գուցե Թիֆլի- զի վարձավոր լալականների ձայնը համարած լինիք ձեր վառ երևակայու- թյամբ Մուզայի ձայն Մասյաց դարևանդից. պատճառ, մուզայք չեն բնակվում Արարատի վերա, այդ քնքուշ արարածը յուրյանց անզգուշու- թյամբ վտանգի մեջ կարող էին ձգել յուրյանց անձը սաստիկ մրսելով և ջլային տենդ (febris nervosa) ստանալով, որ շատ անգամ պատճառում են Արարատի և Արագածի մեջ խաղացած սառն հողմերը: Մեք մուզա- ների բնակարան ճանաչում ենք Պարնասը, այլև գիտենք մեր ազգային ավանդությունը, որ Մասյաց ոտքումը կա մի փոս, դժոխք անվանված, ուր շատ անգամ ընկնում են մարդիկ...¹

Պարոն, դուք մեղադրելով ուրիշների դաստիարակելու կերպը, ցույց եք տալիս ձեր վերին աստիճանի թուլությունը պեղագոգիայի մեջ. դուք ասում եք, մանկությունը պիտո է դաստիարակել զգվելով, փաղաքշելով, փափկացնելով և այլն. չգիտեք, որ իսկապես այդ բաները այնպիսի թու- նավոր տարերք են, որ մտանելով դաստիարակության մեջ կտրում են նորա ընթացքը. և մի մարդ ձեր կերպով դաստիարակություն ստանա- լով կգառնա շատ անբարոյական մարդ: Խնդրում ենք, որ դուք մի փոքր աշխատություն հանձն առնուիք ծանոթանալ պեղագոգիայի կանոնների հետ. և առհասարակ վատ չէր լինելու, եթե մի բարեկարգ դպրոցում ստանայիք մի հիմնավոր կրթություն, որովհետև ներսիսյան դպրոցի շնորհքով շատ հեռի չեք կարող գնալ: Բայց այս մի խորհուրդ է իստակ սրտից, ինչպես կամիք:

«Ահավասիկ պարոններ», հանդես եք գալիս, պարոն Իսահակյանց, «եթե մեք ազգասեր ենք, եթե հայրենասիրությունը պարծանք ենք հա- մարում, այսպես առնենք կամ այնպես առնենք». ինչ կամիք արեցեք սիրելիս, և մեք հոգով շափ ուրախ կլինինք ձեր հառաջադիմության վերա, եթե հաջողի ձեզ ստանալ. բայց լսելով ձեզ, դիմել մեր բոլորովին մարմին դարձած մեծատունների ոտքը, ազգի անունով բան խնդրելու

¹ Նկատի ունի Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պատմած առասպելը Արտու- վազգի մահվան մասին

համար, հանձնառու չենք. մեք փորձը առած ենք այդ բաների, և մեր մեծատունների տտիպ համը առել են մեր ատամները. բայց եթե դուք չեք փորձել, փորձեցեք, և կգա ժամանակ, որ ինքներդ կխոստովանեք այս ճշմարտությունը, թե հայոց մեծատունը կերակրի, հանդերձի, գինու, փառավոր պարելու, սնտտի և անցավոր փառք ճարելու համար թափում է յուր քսակից վերջին մանեթը, բայց ազգային գործի, մի վերացական առաքինության համար, որի վարձը իսկույն երևելու չէր նորա վերա, նա շատ նեղություն կբանա յուր քսակը. նորա ձեռքը սովորած չէ այդպիսի բաների համար արծաթ ձգել ազգի գանձանակը: Այո, պարոն, բան խոսելու ժամանակ չէ պիտո մոռանալ այն շրջապատը, որի մեջ կատարվում էին այն իրողությունքը, որոնց վերա են մեր խոսք ու գրույցը:

Ճշմարտության պաշտոնյա լինել մի հատիկ խորհուրդն է մի բարոյական մարդու, և վա՛յ այն մարդուն, որ պիտո է ուրիշի ճշմարտությունը շափեր բարեկամության կամ թշնամության շափով: Ստույգ ազգասերը պիտո է խոսի ճշմարտը. այո՛, ճշմարտությունը շատ անտանելի է լինում այնպիսի մարդերի համար, որ յուրյանց ծնած օրից նվիրել էին յուրյանց անձը ստույգա՛ն սպասավորությանը, բայց ի՛նչ պիտո է առնել, այդ նոր բան չէ աշխարհի երեսին, և մտածող մարդիկ վաղուց ահա փորձով իմացած են, որ ճշմարտությունը հալածվում է միշտ և պատճառ է լինում յուր պաշտոնեի հալածանքին. մի այդպիսի անբախտ պաշտոնեի համար ճշմարտությունը շատ անգամ ճանապարհ է բացել դեպի գլխապարտության սյունը (էշաֆոդ), շատ անգամ հանել է նորան փայտակուտի վերա: Ի հարկե կարդացած կլինիք Լեոմոնտովի Մարգարեն. նա մի տեղ ասում է.

Յկսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ու՛ումը ճշմարտության,
Եվ իմ բուր մերձավորքը,
Կամեին ինձ քարկոծ առնել:

Եվ արդարև ճշմարտությունը մի այնպիսի բան է, որ պատճառ է լինում մարդերի միմյանցից հեռանալուն. ինքը ճշմարտության վարդապետը գուշակել էր, որ յուր քարոզությունքը, յուր ճշմարտությունը պիտո է բաժինք հառաչացնելին: Բայց ծածկել և վարագուրել ճշմարտությունը աշխարհին հաճոյանալու համար, սատանայի գործ է. հեռի՛ մեղանից, և մեք անպարտ ենք: Թող բամբասովինք ճշմարտության համար, փուլթ չէ, միայն թե աստուծո ձայնը շասն մեր սրտի մեջ թե մեզանչել էինք ընդդեմ ճշմարտության:

Ձեր հողվածը վերջացնում եք նորանով, որ ազգը վատաբանելը և

ազգի վերա կոծելը և ողբ կատարելը անօգուտ եք համարում ազգին. իբրև ապացույց ձեր խոսքին մեջ եք բերում խորենացու ողբը հայոց ազգի վերա և ասում եք, թե այդ շորս հազար տարվա ողբը ոչինչ արդյունք հառաչացուցած չէ և այլն. այսքան պիտո է իմանալ, որ ոչ ոք դեռևս ճշմարտախոս հեղինակներից պարսավապետ չէ և այդ պաշտոնը յուր պարծանքով հանդերձ մնացած է հայոց միակողմանի ուսումնականներին, որոնց թիվը բարձրացնում եք մինչև բյուր. գուցե ձեր աչքումը շատ փոքր նշանակություն ունի բյուրը, բայց մեք տասն հազարը համարում ենք մի բյուր: Նմանապես մեք անարժան ենք համարում կանացի ողբ ու կոծը, որ հառաչանում են մեծ մասով հուսահատութենից, մինչ մեք իբրև քրիստոնյա դատապարտվում ենք եթե կորուսանելով մեր հույսը ձգեինք մեր անձը հուսահատության ծովը: Ասում եք թե խորենացու ողբից բան չէ հառաչացել. դորա մեղավորը խորենացին չէ: Աշխարհիս երեսին ձայն ասացյալը լսողի համար է, ով ականջ ունի լսելու, թող լսե. իսկ հայոց ազգի համար շատ բաներ անցանում են որպես «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Դուք կամիք արդարացնել խորենացու անձը, ասելով որ հանգամանքը բունի խել էին նորա բերանից այդ ողբը. առաջինը, պարոն, խորենացին անկարոտ է մեր նման փատաբանների պաշտպանությանը, մանավանդ որ ոչինչ սուտ չկա նորա ասածի մեջ. երկրորդ, ձեր այդ ընթացքով ցույց եք տալիս ձեր թուլությունը հայկական դպրության մեջ: խորենացին վերադառնալով Ալեքսանդրիայից, չգտավ Հայաստանը այն վիճակի մեջ, ինչ վիճակում բարյա՛վ մնա էր ասել նորան: Արշակունյաց թագավորությունը և հայրապետությունը Լուսավորչի տնից վերջացել էին, երբ նա մեծամեծ հույսերով ոտք էր կոխում Հայաստան, հունական լուսավորությունը տարածելու, և պատահելով ազգի իշխանների անսիրտ ընդունելությունը և հոգևորների կոպիտ, խավարասեր հալածանքին, ամենայն արդարությամբ պիտո է գրեր, մանավանդ խորենացու պես երկնաքաղաքացի և տոնելի մարդը: Նա բացի այդ ողբից նզովք ևս գրել է հայոց կաթողիկոսների վերա, որ արեղանների ձեռքով ոչնչացուցած է երևում, ինչպես և մյուս նորա գործը «Շարք կաթողիկոսաց» անունով. խնդրեմ կարդացեք Ղազար Փարպեցու նամակը, որ գրում է Մամիկոնյանց տիրոջ Վահանին (տպած Մոսկվա, 1853): Դուք կտեսանեք այնտեղ, որ հայոց արեղալը մինչև ի մահ հալածելուց հետո և մահից գկնի չեն հաշտվում այն պատկառելի ծերունու հետ, սեղանապիղծ ձեռքով մոտենում են նորա խնկելի ոսկրներին և հանելով գերեզմանից թափում են ջրի մեջ: Այստեղ ավելորդ չէ խնդրել ձեզանից, որ հայտնեք նույնպես, թե դուք ո՞ր ժամանակից սկսանում եք ձեր տարեգրությունը, որ խորենացուն շինել եք շորս հա-

զար տարեկան. սովորական տարեգրութեանը նայելով, նա դեռևս հազար երեք հարյուրի և հազար չորս հարյուրի մեջ է, որովհետև այդ մեծարգո հիշատակի արժանի մարդը կեցած է 370—489 Քրիստոսից հետո:

Եվ այսպես, պ. Իսահակյանց, մեք ավարտում ենք մեր նկատողությունքը, որ գուցե թե անախորժ թվին ձեզ, և եղբայրական (եթե միայն հաճիք ընդունել) խորհուրդ ենք տալիս ձեզ բան գրելու ժամանակ չպատկանել այս և այն հակառակող բաժիններին, խոսել սառն հոգով, և հավատարիմ մնալով լոգիկական կանոններին:

Բացի այս նամակակցութենից ուրիշ արժանի ուշադրության բան չէ կարող այսօր զարդարել իմ Հիշատակարանը: Ներողություն, պիտո էր այստեղ գրել այն խոսակցությունը, որ պատահել է մի շինականի և մի վաճառականի մեջ:

Երեւականը.— Պարո՞ն, քաղաք մտանելով տեսանում եմ բարձր տնե-րի վերա ձողեր, որոնցից վայր է գնում մինչև գետինը մի երկաթի լար, դոքա՛ ինչացո՞ւ են:

Վաճառականը.— Այդ շանթապահ գործիք է, որ հնարել է Բենիամին Տրանկլինը:

Երև.— Ի՞նչ ասել է շանթապահ գործիք:

Վաճ.— Կայծակից պահպանող. ուր որ կա այդ բանը, այնտեղ կայծակը չէ կարող վնասագործությունք հառաջացնել, որովհետև այն ձողի ծայրին մագնիսացուցած մետաղ լինելով, անգործ է կացուցանում կայծակի զորությունը: Այդ բանի համար փառավորվեցավ Բենիամին Տրանկլինը:

Երև.— Այդպիսի ոչինչ բանի համա՞ր. դա ի՞նչ է, որ մարդ փառավորե: Մեր գեղումը մի դրացի կին կար. նա շատ անգամ վայր էր քարշում կայծակը:

Վաճ.— Ինչպե՞ս:

Երև.— Իսկույն կասեմ. միայն հառաջուց պիտո է իմանալ, որ այդ կինը վայր էր քարշում կայծակը մի մարդու զարկել տալու համար, եթե դա ունեւր մի թշնամի: Եվ ահա այսպես է դորա արարողությունը, ինչ մարդու կամենար, որ նա կայծակից զարկվեր, ստանում էր նա որևիցե ճանապարհով այդ մարդու հասակի (բարձրության) շափը, այդ շափով մո՞ժ էր շինում և վառում էր եկեղեցում, բայց ոչ սովորական կերպով, այլ գլխիվայր. մոմի վերա մի տեղում գրում էր ասեղով և շատ անընդ-մարեի այս բառը «ելլըրըմ»: Մոմը վառվելով մինչ հասանում էր այս խոսքին, որ կայծակ է նշանակում, իսկույն երկինքը մթնում էր, որոտ-մունքը թնդում էին, փայլակները ջրի պես սկսանում էին վազել և մի

ակնթարթում կայծակը սևացնում էր այն մարդը, որի շափով շինած էր մոմը:

Վաճ.— Դու ի՞նչ հիմար բաներ ես ասում. ի՞նչ հարակցություն կա օդի էլեկտրականության և մի մոմի մեջ, թող գլխիվայր ևս վառեիր, ի՞նչպես կարելի է հավատալ այդպիսի բաների: Եվ դու տեսա՞՞՞՞ ես մի օր, որ այդ կնոջ կամքով կայծակը մի մարդ չբացնեիր:

Երև.— Ծճմարիտը պիտո է ասել, չեմ տեսած. թեպետև այդ կինը շատ անգամ վառում էր եկեղեցում մի այդպիսի մոմ...

Ահա անկրթության և թեթևամտության պատուղը. աստված իմ, ի՞նչ ողբալի մարդիկ կան աշխարհիս երեսին:

Գ

Մի-մարդու առաքինի կամ վատթար լինելու շարժառիթը գտանվում է նույն այդ մարդո՞ւ մեջ, թե՞ նորա շրջակա ընկերության մեջ. մի մարդ որ այժմ առաքինի էր, կարո՞ղ էր դա վատթար մարդ լինել, եթե սնած ու աճած լինեիր մի վատթար շրջակայքի մեջ, կամ մի վատթար մարդ առաքինի լինեիր՝ գտանվելով առաքինի շրջակայքում. այս խորհրդածու-թենով պարապված է միտքս այս բոպեիս, մինչ գրում եմ Հիշատակա-րանիս այս տողերը, մայիսի 30-ին:

Շատ փորձեր և օրինակներ ստորասարար պատասխանում են այս խնդրին, այո՛ և իմ սեփական նկատողությունքը, ուրիշ շատ մարդերի նկատողութենների հետ, դրականապես հաստատում են այս բանը, թե մարդը ծնանելով չունի յուր մեջ առաքինության կամ վատթարության սկիզբն կամ տարր, և հոգու այդ ունակությունքը հետևանք են նորա լավ կամ վատ շրջակայքի ազդեցութենից:

Արտասվելի՛ր բան. մարդը, որ կարող էր առաքինի լինել, լինում է մի վատթար, մի չարագործ էակ, դատապարտության արժանի և մարդ-կային և աստվածային դատաստանի առաջև:

Արի՛ մի փոքր, ֆիզիկապես և բարոյապես, քննենք այս խնդիրը և տեսանենք, թե կայի՞ն այսպիսի օրենքներ բնական և բարոյական աշ-խարհներում, որ թույլ տային այսպիսի հեղափոխություն:

Առնունք մի բույս, որ դիցուք թե բուսանում էր Հայաստանում և բերենք տնկենք նորան Ռուսիայի հողի վերա և նկատենք, թե այդ բույսը պահում է՞ր արդյոք յուր բնական որակությունքը, որ ունեւր կամ դեռևս պիտո է ստանար մնալով յուր հայրենի հողի վերա: Այս խնդիրը լու-ծանելու համար հարկավոր է քննել այն պայմանքը, որոնց ազդեցության տակ պիտո է կերպարանազորվել այդ բույսը. ի՞նչ պայմաններ են դո-

պատից, այլապէս արդար չէր լինելու աստուծո տնտեսութիւնը, մինը առաքինի և մյուսը վատթար ստեղծելով, և այնուհետև այդ վատթար մարդը ինքը չէր լինելու մեղավոր յուր վատթարութեան մասին, որովհետև աստված ստեղծել էր նորան վատթար լինելու համար. քա՛վ լիցի այսպիսի ամբարշտութիւն: Առաքինի մարդը ևս կորուսանելու էր յուր արժանավորութիւնը, ըստ որում նորա առաքինութիւնը յուր վաստակը չէր, վասնզի աստված առաքինի էր ստեղծել նորան: Ամենակալ տերը արդա՛ր է և հավասար աշքով նայում է ոչ թե միայն բոլոր մարդկութեան վերա անխտիր, այլև բոլոր աշխարհների, բոլոր արարածների վերա, որ քարոզում էին նորա ամենակարողութիւնը և փառքը:

Մարդու առաքինութիւնը և վատթարութիւնը կախված է նորա դաստիարակութենից. հնձվում է սերմանվածը: Մի մարդ որ կամի, թե յուր զավակը առաքինի դառնա, ապա նախ և առաջ թող ինքը առաքինութեան օրինակ լինի յուր զավակի առաջև, թո՛ղ ոչ թե միայն գիշեր ցերեկ առաքինութիւն քարոզե յուր զավակներին, այդ շատ փոքր էր, այլև թող յուր գործերը ևս հարմար ընթացուցանե միշտ յուր քարոզութեանը. ապա թե ոչ, երեխան իսկույն կնկատե յուր հոր քարոզութեան և նորա գործերի մեջ գտանված հակառակութիւնը, և այդ բանը կդառնա նորա համար մի գայթակղութեան քար:

Ամենայն բանական մարդ, թեև պարտական է միշտ, ճիշտ կերպով պաշտել բարոյականութեան սուրբ օրհնքը, բայց մանավանդ այս խնստութիւնը պիտո՞ւ է գործ դնել յուր անձի վերա, եթե կենակից էր երեխաների: Մի անզգուշութիւն, մի անտեղի խոսք, մի անպատշաճ գործողութիւն, որ կատարվում էր երեխայի մոտ, նման է մի կայծի, որ ընկնելով մի դյուրավառ նյութի մեջ հառաջացնում էր մի մեծ հրկեզ ու անթիվ ավերածք: Ի՞նչ տեսակ կին կարող էին դառնալ ապագայումը այն աղջիկ թոռները, որ յուրյանց մեծ մորից լսում են հետևյալ խոսքերը.

ՄԵՍ ՄԱՅՐ

Պառավը, մի փոքր հարբած,
Ցուր թոռների առաջև,
Թառամ գլուխը շարժելով
Մեղքերն հայտնեց բացերև:

— Կյանքիս անցած օրերում,
Ո՞րքան մարդ էր ինձ սիրում.
Ծա ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն,
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Մի՞թե թույլ էիր տալիս,
Մեծ մայր,— թոռները հարց արին:

— Ո՛հ զավակներս, գիտեի
Գեղեցկութեան իմ գինը,
Մինչ հասակս չէր անցել
Տասն և հինգի մյուս կողմը,
Չէի քնում գիշերներ...

Ծա ապրել լավ գիտեի,
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Եվ դու, մեծ մայր, դու նորանց
Սիրո՞ւմ էիր, ինչպէս քեզ,
Պաշտում էին սիրողքդ,
Որ պատմում ես այժմ մեզ:—

— Աստված ինձ սիրտ էր տվել
Ապա ի՞նչ բանի համար,
Սիրականիս շուտ գտա,
Նա ևս չըսպասեց ինձ երկար:

Ծա ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

Մեծ մայր, դու քնքո՞ւլ սիրով
Սիրում էիր այն մարդուն:—

— Քնքուլ սիրով նորա հետ
Վարվում էի. բայց հաճախ
Օր անցկացնում առավել,
Ուրիշի հետ քնքրութեամբ:

Ծա ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ւր ես, իմ ջերմ մանկութիւն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Ուրիշի հե՞տ, հարազատ,
Ասում ես շամաշելով:—

— Իմ բոլոր սիրականքը
Հիմար չէին, այլ գիտուն,
Բայց ես նոցանից խելոք
Գտանվեցա, հաստատուն,
Եկեղեցու միջումը
Օրենքով պսակվելով:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Մեծ մայր, զարհուրելի չէր
Քեզ, ամուսնուդ հանդիպել:—

— Նորա խելքը թռել էր
Սիրով վառված իմ վերա,
Շատ բան տեսնել կարող էր...
Չտեսավ. թեև էր ներկա...

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Բայց, մեծ մայր, ձեր ամուսնուն
Չէի՞ք խարում կամ նենգում:—

— Այդ ի՞նչ կարելի բան է,
Որ անմեղ օր անցանե.
Բայց ես իմ բահանայիս,
Խոստովանքի միջոցին,
Բոլոր գործած մեղքերըս
Հազիվ կասեմ պարզ, մեկին:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Զրկվեցա՞ք վերջապես,
Մեծ մայր, դուք ձեր ամուսնուց:—

— Այո՛, բայց մեծ զրկանք չէր.
Նոր չէր թեև տաճարը,
Բայց շատ ջերմեռանդ զոհեր,
Միշտ ստանում էր կուտքը:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:

— Մեծ մայր, արդյոք արծա՞ն էր
Եվ մեզ ապրել, ինչպես դուք
Ապրել էիք ձեր կյանքում,—
Քոտներն արեցին հարցմունք:

— Ո՛հ, զավակներս, այդ մասն է
Կին մարդերի վիճակվել,
Մեծ մարք գործեցին եթե,
Ձեզ, աստված է հրամայել:

Ես ապրել լավ գիտեի.
Ո՞ր ես, իմ ջերմ մանկություն.
Իմ սպիտակ ձեռք փափկամորթ,
Կանոնավոր, սիրուն ոտք:՝

Տարակույս չկա, որ դպրոցների և համալսարանների մեջ ավանդ-
ված գիտությունքը և ուսմունքը շատ մեծ խորհուրդ ունին մի աշակեր-
տի կամ մի ուսանողի համար, բայց դորանից եթե մեծ չլինի, գոնե փոքր
չէ մի երեխայի սկզբնական, ընտանեկան դաստիարակությունը յուր
ծնողքի ձեռքով: Շատ անգամ, մի զավակ տան մեջ հոգու վատթար ուղ-
ղություն ստանալով, արդեն փոքր կերպարանքով յուր հոգին տրա-
մադրած լինելով դեպի շարը, կրթվելով մի օրինավոր դպրոցում կամ
համալսարանում, լուսավորությունը կշինե յուր համար մի շարության
գործիք, և կաշխատի նորանով ծնուցանել և կերպարանագործել այն
շարությունքը, որ վաղուց հղացած էր յուր սրտի մեջ և անծին թողած,
որովհետև հնար չունեի այն ժամանակ յուր գաղափարը իրագործելու:
Առտնին, կամ ծնողական դաստիարակությունը ստանում է երեխան
զխավորապես յուր մոր ձեռքով. ուրեմն նախ և հառաջ հարկավոր է մեծ
ուշադրություն դարձուցանել աղջիկ զավակների կրթության և դաստիա-
րակության վերա, բանագետ և առաքինի մայրեր պատրաստելու համար:
Առանց այս հոգաբարձության սո՛ւտ է ամենայն կատարյալ և ընդհա-
նուր լուսավորություն մի ազգի: Զավակ ասացյալը, յուր մոր ձեռքով
պիտո է կրթվի և դաստիարակվի աստուծո երկյուղի մեջ. մայրը, կաթից

՝ Այս բանաստեղծությունը Բերանծի «Ma grand' mère» երգի թարգմանությունն է, որ նալրանդյանը, հավանորեն, կատարել է ռուսերենից:

հետո պիտո է կերակրել յուր զավակը այդ վերին հոգևոր կերակուրներով. դորանից հետո դպրոցական և համալսարանական կրթությունը կարո՞ղ է հառաջացնել մի այդպիսի տղայի մեջ ցանկալի հետևանքը:

Այս աչքով նայելով այս ժանրակշիռ և մեծախորհուրդ բանի վերա, ո՞րքան ծանր դատապարտության արժանի էին այն ծնողքը, որ յուր-յանց ձեռքումը նյութական հնար ունենալով անտես էին առնում յուր-յանց զավակների դաստիարակությունը, և կերակրելով, և զգեստավորելով, և վերջապես ամուսնացուցանելով նորանց, համարում էին, թե լիովին ահա կատարած էին յուրյանց ծնողական պարտականությունը: Այս պարտականությունը մի սուրբ և մեծ պարտականություն է, որ այլապես պիտո էր կատարել. իսկ այնպես կատարել ինչպես հիշեցինք, այդ ծնողական բարբարոսություն ճանաչվում է մեզանում:

Ծնողի զլիսավոր խորհուրդը և նպատակը չէ պիտո այն լինի, որ աշխատի, յուր մահից հետո, հետ ձգել յուր ժառանգներին շատ արծաթ, մեծ հարստություն, փայլուն կոշումն և այլն և այլն. դոքա չեն մարդկային առաքինության տարերքը, դոքա խանգարիչք են առաքինության. եթե մի մարդ, ունենալով այդ բոլորը, զուրկ էր ստույգ դաստիարակութենից և կրթութենից, ծնողի զլիսավոր ջանքը և փույթը պիտո է լինի հառաջ հառաջ հոգաբարձու լինել յուր զավակների դաստիարակության մասին, որովհետև այդ դաստիարակության մեջ պարունակվում են նորա զավակի ապագա առաքինության, երջանկության, վատթարության և թրջվառության սերմերը:

Նույնպես ստույգ դաստիարակություն և լուսավորություն տալ չէ, եթե մի ծնող դնում է յուր որդին մի օտար ազգի դպրոցի մեջ. նա այն օտար շրջակայքի մեջ կփոխել յուր բուն հատկությունքը, ինչպես բուսականը կամ կենդանին տեղափոխված յուրյանց սեփական շրջակայքից, որի մասին մի քանի տող հառաջ գրեցի Հիշատակարանիս մեջ: Ստույգ և աստվածադիր դաստիարակությունը այն է, որ ամենայն ծնող կրթել յուր որդին ազգային սեփական դպրոցի մեջ. ամենայն բույս պիտո է աճել յուր հողի վերա, ամենայն կենդանի պիտո է ապրի յուր աշխարհում: Այդ օտար դպրոցներ ուղարկված զավակներից, շատ փոքր պատահում է, որ նմանին մեղուի, թույնը թողած և միմիայն մեղրը և մոմը քաղելով հետ դառնային յուրյանց տեղը. այս մի շատ քնքուշ խնդիր է՝ անտես մնացած մեր ազգից մինչև այսօր:

Ի՞նչ է մարդկային կյանքի խորհուրդը, մի՞թե լավ ուտել, լավ խմել, լավ հագնել, փառավոր ապրել, հարստություն ճարել, փառք ու պատիվ ստանալ. մի՞թե մարդը չունի մի բարոյական խորհուրդ յուր կյանքում, մի՞թե այդ բանի համար է ստեղծել մեզ աստված, մի՞թե Քրիստոս մե-

ռավ, որ հարստություն և փառք պարզեք մարդկության, քա՛վ լիցի. հե-ռի՛ այսպիսի մոլորություն: Մարդը անմահ է ստեղծված. նա յուր կյանքում պիտո է նմանի աստուծո, որ մահից հետո ժառանգել նորա երկնային արքայությունը: Աստուծո նմանելու համար պիտո է լինել առաքինի և բարոյական մարդ, որովհետև աստված աղբյուր է և կենտրոն ամենայն առաքինության և բարոյականության. իսկ մարդը հարստություն ճարելով, փառք պատիվ գտանելով չէր կարող առաքինի դառնալ, նորա առաքինության շարժարանը գտանվում է դաստիարակության և կրթության մեջ: Մարդը պարտական է դաստիարակվել, կրթվել, հետո, սոցա ազդեցությամբ առաքինանալով, աստուծո նմանիլ և վայելել մի հոգեկան և հավիտենական երջանկություն:

Ո՞վ չէ ցանկանում վայելել այս երանությունը. բայց ով որ կամի, պիտո է արժանի կացուցանել յուր մարդկությունը այս շնորհին, յուր առաքինական գործերով, ուրեմն, պիտո է լուսավորել և հարստացնել յուր բանականությունը, պիտո է ուսանի ճանաչել աստվածը, յուր ընկերը, յուր անձը, յուր ազգը և առհասարակ բոլոր աստուծո գործերը, նա պիտի սիրել սորանց բոլորին, և այս բաները հնարավոր են միայն դաստիարակության միջնորդությամբ: Ո՞րքան մեծ պարտականություն կա ամենայն ծնողի վերա հոգաբարձու լինել յուր զավակի դաստիարակության համար, որովհետև դորա մեջ պարունակվում էր նորա մարմնավոր և հոգեկան երջանկության ապահով գրավականը, և ո՞րքան մեծ է այս պարտականությունը, ո՞րքան երանելի է մի ծնող լիապես կատարելով այս պարտականությունը, նույն շահով և նույն կշռով թշվառ է մի ծնող և ամենայն դատապարտության արժանի, եթե զանցառու էր այդ սուրբ պարտականության մասին:

Եվ ամենայն ծնող, որ հնար ուներ դաստիարակելու և լուսավորելու յուր զավակը և չէր գործ դնում այդ հնարը կամ անհոգ լինելով յոթ զավակի բարոյական կրթության մասին, յուր արծաթը վատնում էր աշխարհային ունայն և անցավոր վայելչութենների համար, և եթե մի այդպիսի զավակ յուր հոր անհոգութենից անկիրթ ու խավար մնալով ապագայում դառնար մի վատթար մարդ, աստուծո և մարդկության ատելի, այդպիսի մի զավակի մեղքի համար նորա թշվառ ծնողը պիտո է պատասխան տա աստուծո ահեղ դատաստանի առաջ:

Հայազգի՛ ծնողներ, զգուշացեք այս ծանր պատասխանատվութենից. հերի՛ք է, եթե մեզանից յուրաքանչյուր ոք յուր համար միայն կարողանա պատասխան տալ աստուծո արդար դատաստանի առջև. հարկավոր չէ յուր վերա առնուլ և զավակների պատասխանատվությունը:

Այս միջոցներում ստացած նամակներիցս, հետևյալ նամակը կարող եմ մեջ բերել Հիշատակարանիս մեջ:

Պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ.

Մայիսի 17, 1858, Րեզուտկալե:

Վերջին նամակովս, որի հետ ուղարկել էի իմ քանի մի նկատողությունքը պ. Իսահակյանցի գրվածքի վերա «Հրավիրակ հայրենասիրության», խոստացել էի գրել և հասուցանել ձեզ այն տպավորությունը, որ գործել էր իմ վերա պ. Հովհաննիսյանի «Նոր Քնար Հայաստանի» անունով շորրորդ տետրակը (տպած Մոսկվա, 1858): Ահավասիկ կատարում եմ իմ խոստմունքս. այս նամակիս հետ ուղարկում եմ մի փոքր տետրակ, որի մեջ գրել եմ իմ դատողությունը պ. Հովհաննիսյանի ՆՈՐ ԲՆԱՐԻ և առհասարակ ազգային երգ անունով աշուղների գրած կամ ասած բաների վերա ընդհանրապես, իսկ դույն այդ Քնարի շորրորդ տետրակի և մասնավանդ նորա հառաջաբանի վերա մասնավորապես¹:

Այստեղ շկան նորությունք, որոնց մասին կարողանայի ծանոթություն տալ ձեզ. վարում եմ մի ձանձրալի և միօրինակ կյանք: Շատ անգամ սրտիս նեղութենից գնում եմ ծովի ափը և տեսանելով Սև ծովի սպիտակ փրփուրները, որ շատ հեռի տեղերից երևում են ալիքների գագաթի վերա, և որոնք ազատությունը շարժվում են հետ և հառաջ, ակամա երանի եմ տալիս մինչև անգամ այդ անշունչ էակի անգիտակից ազատությանը:

Սև ծով ասացի, միտքս եկավ. նորերումս այդ ծովի մեջ, մի նավ անցանելով Սինոպի առաջևից նստավ ցամաքի վերա: Երբ մի այլ նավից օգնություն ստանալով դուրս եկավ այդ վտանգավոր դրութենից, նավապետը նկատեց, որ մագնիսյան սլաքը ընդունեց ամենևին այլ ուղղություն, քան թե սովորականը: Այս բանը լինելով մի նորանշան երևույթ, նավապետը ծանոթություն տվեց Սինոպի ծովապետին, որ իսկույն մի նավ ուղարկելով հանդերձ բանագետ մարդերով, տեղեկություն ստացավ, թե արդարև նավը մոտենալով այդ տեղին, մագնիսյան սլաքը սկսում է դողդողալով փոխել յուր ուղղությունը և հեռանալ հյուսիսային բևեռից: Այս բանի մանրամասն քննությունը հանձնվելով գիտնական բնագետների, ստուգվեցավ, որ այդ տեղերում ծովի տակին կան

¹ Նալբանդյանի առանձին հոդվածը աշուղ Սեյիադի ժողովածուի («Նոր քնար Հայաստանի» շորրորդ տետրակի) մասին լույս չի տեսել, չնայած «Հյուսիսափայլում» նազարյանցը ծանոթագրություն է տվել, թե ամսագրի համարներից մեկում հրատարակելու է այն:

շատ երկաթահանք, և մագնիսաքար, որ պատճառում էին այդ ազդեցությունը մագնիսյան սլաքի վերա:

Ոչինչ այլ բան չունիմ առ ժամս ձեզ գրելու, մնացեք բարյավ մինչև ցմյուս նամակս: Յանկալով ձեզ ողջություն և հաջողություն, մնամ ձեզ միշտ բարյացակամ եղբայր,

Ս. Խ. ՇԱՀԲԵԳ

Ես շատ շնորհակալ եմ այս պարոնից, դա միշտ կերակուր է տալիս իմ Հիշատակարանին: Անցյալները գրում էր մի պարոնի տեսությունը, առանց ծոցից արծաթ դուրս տալու յուր պարտքերը հատուցանելու մասին:

«Մի պարոն» — գրում էր նա — «որ պարտական էր մնացած մի կառավարության մի արծաթի մեծ գումար, շատ տարիներով կամակորվում էր և չէր կամենում հատուցանել այդ գումարը, արդյոք ա՞յն պատճառով, որ այդ պարտքը հատուցանելով խանգարելու էր յուր վաճառականության ընթացքը, թե ազահությունը ստիպում էր նորան ձեռքից չհանել այդ գանձը, չգիտեմ. միայն երբ վերջապես օրինավոր դատաստան բանալով սկսեցին պահանջել այդ գումարը և նա դարձյալ կամակորվեցավ, այն ժամանակ պահանջողը իրավաբանական կարգով արգելք դրեցին նորա անշարժ կայքերի վերա, որ բավական մեծ գումար արժեին:

Այդ պարոնը, մի քանի ժամանակ անցանելուց հետո, բողբոլում է, թե անօրինաբար վարվել են յուրյան հետ, և թե նա, յուր պարտապահանջների ապօրինի ընթացքի պատճառով հասել է մեծ վնասի, որ դուրս էր բերում հետևյալ կերպով: Նա գրում է յուր բողբոլի մեջ, թե յուր կայքը այսքան արժեքով, կարող էր գրավ դնել և ստանալ այսքան արծաթ, որ գործ դնելով վաճառականության մեջ պիտի անպատճառ շահվեր այսքան գումար — ավելի շատ, քան թե ինքը յուր իմաստուն հաշվումը ցույց էր տալիս յուրյան պարտական — բայց որովհետև արգելք են դրել կայքի վերա, վասնորո չէ կարողացել գրավ դնել, չէ կարողացել արծաթ առնուլ ուրեմն և այն մեծ շահը շահվիլ:

Այժմ դատաստան է բացել յուր պարտապահանջների հետ և պահանջում է նոցանից յուր չկրած, մտացածին վնասը, նա կամի այդ գումարով հատուցանել յուր պարտքը և մնացորդը գործ դնել շամպայն գնելու համար, որովհետև շատ է սիրում նա այդ գինին:

«Տե՛ս թե ո՞րտեղ է հասել աշխարհիս բանը. պարտականը ոչ թե միայն չկամի հատուցանել յուր պարտքը, — ո՛չ, հերիք չէ այդ, — այլև մի մեծ գումար ևս կամի ստանալ յուր պարտապահանջներից, որպես

տուգանք: Եվ պատմում են, թե այդ մարդը ունի մի քանի ցախավելով հավաքած կողմնակից մարդիկ, որ արդարացնում էին նորա ո՛չ թե միայն այդ ընթացքը, այլև բոլոր անօրենությունները, որ գործած էր յուր կյանքում»:

Եթե այս տեսությունը կապակից չլիներ խաբեբայության և անբարոյականության հետ — պարտք հատուցանել առանց յուր ծոցից արծաթ դուրս տալու — շատ լավ բան էր, բայց որովհետև դա հիմնված է ստույթյան և խարդախության վերա, այդ պատճառով պիտո է միշտ մնա գող և ավազակ մարդերի սեփական:

Դ

Հունիսի 24-ից սկսած, ամբողջ երեք օր, անձրևը գետի նման թափվում էր երկնքից, առանց մի բոպե դադարելու: Այս առատությունը անձրևի պատճառ էր տվել մեր գյուղի շինականներին հրատարակել նանրահավատութենից հառաջացած մի առասպել, թե կայծակից զարկված ու մեռած կին լվացել են անձրևի տակ այդ կնոջ անզգույշ մերձսփորքը, և թե այդ պատճառով վեց շաբաթ շարունակ անձրևը հեղեղելու էր մեր արտերը: Մի քանի այլ շինականների բերանից լսվում էր մի այլ առասպել, որով մխիթարվում էին նոքա, որ չկամեին անձրևի տևողությունը, թե կղմինդր և աղյուս շինողները, որովհետև մեծ վնաս ունեին անձրևից, կենդանի-կենդանի թաղել են մի հորթ, որ կտրվի անձրևը, որպեսզի հնար ստանան յուրյանց կղմինդրները և աղյուսները շորացնելու: Զգիտեմ, կհասկանա՞ն արդյոք այն մարդիկը, որոնց ձեռքը ընկնելու էր մի օր իմ տխուր Հիշատակարանը — իմ անմխիթար միայնություն արդյունքը: Թե ինչ հարաբերություն կա անձրևի և մեռած կնոջ կամ թե մի կենդանի թաղված հորթի մեջ. ես ինքս չեմ հասկանում, միայն գրում եմ այն, ինչ որ կա շինականների մեջ և ինչ որ նոցա կենդանի լեզվովը լսում եմ նոցանից: Ավանդությունը ասում է, «եթե կայծակից մեռած կնոջ մարմինը լվացվի անձրևի տակ, ապա կշարունակվի այդ անձրևը վեց շաբաթ, իսկ այդպիսի անձրևային եղանակի մեջ, եթե վերառնվի մի հորթ և ողջ-ողջ թաղվի գետնի մեջ, այնուհետև անձրևը կկտրվի քառասուն օր»: Ինչպես և էր այդ բանը, ասույզը այս է, որ անձրևը անդադար թափվում էր և ես նստած իմ սենեկի մեջ միայնակ, նայում էի պատուհանիցս դեպի դուրս: Աչքս ոչինչ այլ բան չէր տեսնում բացի պատառվող պղպղակներից, որ լողում էին լճացած անձրևաջրի երեսին:

Արևը մայր էր մտել արդեն. որոտունքը դրդում էին ոչ թե միայն

երկնակամարի օդը, այլև իմ ողորմելի պատուհաններիս ապակիքը, որ ներկել էր ժամանակը ծիրանի գոտու գույներով: Ահագին փայլակները մութ ու թանձր ամպերի մեջ փայլատակելու ժամանակ, թվում էր թե պատառվում է երկինքը. իսկ փայլակների լույսը ներկում էին ամենայն բան երբեմն մորագույն և երբեմն ծծմբագույն: Անձրևի կատաղությունը, որոտունքի թնդունը, փայլակի լույսը, մրդկի սուլելը և ծառերի հպատակորեն խոնարհելը նորա բռնության տակ, բյուր տեսակ սոսափյունք պատճառելով յուրյանց տերևներով ու ճյուղերով, այս բոլորը միացած, կազմում էին մի ահարկու և տխուր ներդաշնակություն, և հառաջացնում էին մարդու մեջ մի այնպիսի անախորժ զգացողություն, որ ասեիր թե ահա ամենայն ինչ վերջացած էր նորա և աշխարհի մեջ, թե մի սատակիչ շանթ կարող էր իսկույն չքացնել նորան, և այնուհետև դուր էր ծագելու գեղեցիկ և խաղաղ առավոտը նորա լուռ ու մունջ գերեզմանի վերա:

Այս անախորժ վիճակի մեջ անցուցել էի ահա երեք օր և երեք կիսով չափ անքուն գիշերներ, և այդ միջոցին, երբ սկսում եմ իմ պատմությունը, դտանվում էի պատուհանիս մոտ մի տաղտկալի միայնության մեջ, որ շարունակվում էր երրորդ օրից սկսած: Հանկարծ ի՛նչ տեսանեմ. մի մարդ, փաթաթված յուր վերարկուի մեջ, այս սաստիկ անձրևի տակով վազում է դեպի իմ տան կողմը: Ես ամենևին չկարծեցի, թե իմ մոտ է գալիս, որովհետև ոչ ոքի չէի սպասում. և իմ ծանոթքը այնքան խելք ունեին, որ այսպիսի եղանակում ոտք դուրս չէին դնելու շեմքից: Մտածեցի, թե այդ մարդը գալիս է իմ դրացու տուն, կամ գուցե ի՛նքը դրացիս է, որ վերադառնում է դեպի տուն, մի շատ հարկավոր բնտանեկան գործի համար դուրս գնացած լինելով: Օրի մուսլուտ մթությունը, այդ մարդու թրջված հալավները, որոնց վերալից ամենայն գույն կորել էր, անհնարին էին կացուցանում ստուգապես ճանաչել այդ մարդը: Վերջապես լսում եմ, դուռիս զանգակը զարկեցին... Մտառս գնաց դեպի դուռը և մի քանի վայրկյան ուշացավ: Լսում եմ մի խոսակցության անբոշ ձայն, բայց բան չեմ հասկանում. վերջապես ներս մտավ ծառաս և հայտնեց, թե մի մարդ կամենում էր տեսանել ինձ, հավելացնելով, թե որովհետև առաջին անգամ տեսնում էր այդ մարդը, վասնորո և չէր կարողացել ճանաչել նորան: Իսկույն հասկացա, որ հյուրը մի քաղաքավարի մարդ պիտո է լինի, որովհետև առանց յուր անունը և ո՛վ լինիք ծառայիս հայտնելու, հրամայել էր նորան հայտնել ինձ յուր ցանկությունը: Ինչ և իցե, հրամայեցի ծառայիս ընդունել նորան. նախասենյակի և առանձնարանիս դուռերը բացվեցան և փակվեցան և եկա մտավ պ. Բեզգաղեն թրջված միանգամայն մինչև ոսկորը: Զուրք թափ-

վում էր զգեստներից աղբյուրի նման, նա հանեց բոլորովին ջուր կլտրած գլխարկը և ամենայն քաղաքավարութեամբ սկսեց թոթափել նորան առանձնարանիս մեջ. ես նայում եմ նորա վերա, նա երկար ժամանակ չէր եկած իմ մոտ և այդ էր պատճառը, որ ծառաս չէր ճանաչում, որովհետև նոր էի բռնել սորան: Ողջուն ևս չտված դրեց նա թաց գլխարկը աթոռի վերա, հանեց վերարկուն, որից ամենայն առատութեամբ թափվում էր ջուրը, նույնպես թոթափեց և գուցե կծգեր ևս աթոռի վերա, եթե ծառաս հառաջամատույց չլիներ և չխնդրեր ինքյան տալ:

Երբ որ բավական սրսկել էր առանձնարանս անձրևի ջրով, ձեռքերը տրորելով մոտեցավ ինձ և մեր մեջ բացվեցավ մի այսպիսի խոսակցութուն առանց ողջունի.

— Մեր տղա, ոչինչ բանից տեղեկութուն չունիս, դուրսը բոլորովին ջրհեղեղ է, իսկ դու հանգիստ նստել ես տանդ:

— Է՛հ, քեզ ո՛վ է ասել, որ այսպիսի անախորժ եղանակում ոտքդ դուրս դնես տանից. ես, ահա ինչպես տեսնում ես, երեք օր է, որ փակվել եմ տանս, որովհետև ոչինչ հնար չկա դուրս գնալու:

— Ո՛վ գիտե դարձյալ ինչ բանով ես պարապած. դու զուր տեղը երեք օր տանը չես նստում. երևի թե հարստացնում ես հիշատակարանդ: Լա՛վ նայիր հա՛, չլինի՞ թե այս իմ օտարոտի այցելութունը ևս նյութ դառնա քո Հիշատակարանիդ. ես գիտե՞ս ինչպես մարդ եմ... Ծս ուրիշների նման չեմ... Երեք հազար մանեթ ջուրը կդնեմ, որ քո Հիշատակարանդ արև շտեսանե... Ինձ Բեզզադե են ասում:

— Թող և շահզադե լինեիր դու, այնուամենայնիվ, այդ քո մականունը ոչինչ բան չունի իմ Հիշատակարանի հետ. ոչինչ մարդու ծառա չէ իմ Հիշատակարանը. ես նորան չեմ տպում, օտարի չեմ ցույց տալիս, ունիմ երկու հարյուր ութսուն բարեկամ¹. միայն նոքա են տեսնում: Եվ այն մարդը կամ այն անցքը կընկնի Հիշատակարանիս մեջ, որ արժանի էր հատուկ ուշադրության լավ կամ վատ կողմից. և քո պես մարդը պետք է ուրախանա և շնորհակալութուն մատուցանե ինձ, եթե արժանացել էր մի երկու թերթ տեղ ստանալու Հիշատակարանիս մեջ: Եթե դու ավելորդ արծաթ ունիս, քեզ մի բարի խորհուրդ տամ. մեր գեղի մեջ չկա աղջիկների ուսումնարան, դու այդ քո ավելորդ արծաթը գործ դիր, գոնե առ ժամս, մի փոքրիկ ուսումնարան բաց, ուր թող ուսանին աղջիկ զավակները մեր ազգի, կրթված և դաստիարակված մայր դառնալու համար ապագայումը. այդ շատ օգտակար գործ է, և ես այն ժամանակ կփառավորեմ քո անունը Հիշատակարանիս մեջ, հավատա՛ ինձ, պարսից շահի հրովարտակի նման, ոսկի տառերով կգրեմ անունդ:

¹ Ակնարկում է «Հյուսիսափայլի» բաժանորդների թիվը:

— Ինչե՞ր ես խոսում. ի՞նչ բանի համար ջուրը ձգեմ այդքան արծաթ, ես դուտր չունիմ, իսկ օտարի զավակների վերա ես հոգաբարձո՞ւ եմ, ի՞նչ եմ: Ի՞նչ պարտական եմ ես ազգին, ամենայն ծնող թող հոգս առնե, եթե կամի, յուր զավակի դաստիարակութեան վերա. դու կամիս, որ ծիծաղեն իմ վերա և ասեն դեռևս հասարակաց առածը, թե խելագարի հացը խելոքի փորը»։ շատ շնորհակալ եմ խրատիցդ:

— Եղբայր, եթե դու ավելորդ կարողութուն ունիս, որ քո ապրուստի համար հարկավոր չէր, և եթե մի այդպիսի արծաթագլուխ հոժարում ես զուր տեղը չթացնել Հիշատակարանիս արև ցույց չտալու համար, մի՞թե պարծանք չէր քեզ և քո բոլոր գերդաստանին, այդ ուսումնարանը, որ միշտ և հանապազ կրելու էր քո անունը, և ապագայումը շատ մայրեր աղոթք կառնեին քո հոգու համար, շատ երեխայք, առաջին անգամ խոսել սկսանելով, սիրով կսովորեին արտաբերել քո անունը: Դու ասում ես թե «դուտր չունիս, և թե ոչինչ պարտական չէիր ազգին, թե դու ուրիշի զավակների հոգաբարձուն չէիր»: Մի՞թե մի մարդ մի բարի գործ կատարում է նորա համար որ պարտական էր և ի՞նչպես կարելի էր այնուհետև բարեգործություն անվանել այդ, եթե նա կատարելով որևիցե գործողություն, վճարել էր յուր պարտքը. եթե աստված օրհնել է քեզ հարստութեամբ, ինչու դու մասնակից չառնես այդ բարութեան մի ուրիշը, որ զուրկ էր նորանից. մի՞թե Քրիստոսը պարտական էր մարդկութեանը յուր անմեղ արյունը, որ քամեց Գողգոթայի վերա, մարդկության կեղտը լվանալու համար: Դու ասում ես թե չունեիր դուտր. մի՞թե մարդը պիտո է այն բանը առնե միայն, որից օգուտ էր հառաջանում յուր ընտանիքի և յուր համար հատկապես. եթե դու ստացած լինեիր աստուծուց դուտր և դաստիարակած նորան, նա պիտո է ապագայումը օրհնեիր քո հիշատակը և աղոթեիր քո գերեզմանի վերա, իսկ եթե դու խնամ տանեիր և դաստիարակեիր ուրիշ մարդերի դուտրը, որ աղքատ ծնողների զավակ լինելով մնալու էին կոպիտ հասկացողության մեջ, մի՞թե այդ կրթված և դաստիարակված օրիորդը հայհոյելու էին քո անունը, ո՞չ ապաքեն ամեն միևն իրեցանից երախտագիտական արտասուքով պատվելու էին քո գերեզմանի հանգիստը: Դու ասում ես թե «հոգաբարձու չէիր ուրիշի զավակներին». մի՞թե դատապարտվելու չէր մի մարդ, որ թեև հոգաբարձու չէր մի այլ մարդու վերա, այնուամենայնիվ տեսանելով որ մի այդպիսի մարդ մոտենում է մի անդունդի բերանի և պիտո է կործանվի նորա մեջ և նա տեսանելով և հնար ունենալով փրկել նորան, գործ չէր դնում յուր հնարը, և այն խեղճը կորչում էր այնպես զուր տեղը: Մեք ամենքս մի ազգի որդիք ենք, մեր հայրը Հայկն է, և մեք բոլորս մի գերդաստանի անդամ, ամո՞թ չէ այդպիսի գերդաս-

տանի որևէ անդամին, պաշտելով յուր սեփական անձնասիրութիւնը անհոգանալ ընտանիքի լավութեան մասին, ամոթ չէ՞ ասում եմ միևնույն ընտանիքի մեջ որոշել իմ և քոն: Դու լսի՛ր ինձ, պ. Բեզզադե, եթե ունիս կարողութիւն, արի գործ դիր նորան, բարի օրինակ դարձիր մեր մյուս կարող եղբայրակիցներին, շերմացո՛ւր քո կրակով և նոցա սիրաբար մեր անտեր ազգի վերա և հավատա՛, որ շնորհակալ կլինիս հետո ինձանից մինչ կվայելես պտուղը այն ծառի, որ իմ խորհրդով տնկել էիր:

— Քո քարոզը մեծ պասից երկայն էր, ես արծաթ եմ վաստակել քրտինք թափելով, և կծախեմ նորան իմ բավականութեան համար միայն և եթե սիրոս տա, երեք հազար մանեթ երեք կոպեկի նման կչքացնեմ քո Հիշատակարանդ չքացնելու համար. ինձ Բեզզադե ես ասում...

— Եթե այդպես է, եթե բարի խորհրդի ընդդեմ ականջդ խցում ես իժ օձի նման, եթե այդ քո հարստութիւնը պահում ես ձեռքումդ, որ շարութիւնը հառաջացնես նորանով, ուրեմն գնա, այդ երեք հազար մանեթը մաժուկի տուր երեսդ քսիր, գոնե՛ այդ օգտակար ևս կլինի, որովհետև ի բնի շատ սպիտակ շեւ, բայց երբ այս ամառնային շերմութիւնքը հետև ի բնի շատ սպիտակ շեւ, բայց երբ այս ամառնային շերմութիւնքը սկսանում են, ասես թե, եթովպացի ես դառնում: Ո՞վ է թքում քո հարստութեան վերա, և ապացուցանելու համար, թե դու ոչինչ վնաս չէիր կարող տալ ինձ քո արծաթովդ, անպատճառ կընկնես Հիշատակարանիս մեջ»:

— Մեծ-մեծ մի՛ խոսիր... ինձ Բեզզադե ես ասում...

— Ասացի քեզ միանգամ, թե կամիս շահագոյն ասեն, ինձ ինչ փուլի:

Իմ Հիշատակարանիս ընթերցող երկու հարյուր ութսուն բարեկամքս կարող են վարմանալ, թե այս ի՛նչ տեսակ խոսակցութիւն է: Պատճառն այն է, որ վաղուց ճանաչում ենք միմյանց, և պ. Բեզզադեն այնքան վատ մարդ չէ, թեև մի փոքր հիմար է. նա այսպես խոսում է այն ժամանակ միայն, եթե մի փոքր ավելի փախել էր անիծած արաղը:

— Կատակը մյուս կողմ դնենք, — ասաց պ. Բեզզադեն (որպես թե իմ մինչև այժմ խոսածը կատակ էր), — ես գործի եմ եկել, և շատ հարկավոր գործի: Տեսանո՞ւմ ես, այս սաստիկ անձրևը ևս արգելադրի՞ չէ եղե՛լ իմ գալուն...

— Ասա՛, ես լսում եմ քեզ:

— Լսելով բան չէ դառնում, դու մի էֆիմերոյն արձուս ձեռքդ, մի սարսափելի երազ եմ տեսել...

— Ես էֆիմերոյն չունիմ, ա՛յդ է քո շատ հարկավոր գործը, խելքիդ աղ առնեմ. ո՞վ մարդ, տարիքդ քառասունից անցել են, քո խելքդ ե՛րբ է գալու. դիցուք թե փորդ պատառնեք, միշտմը այդ չկա, բայց և խելա-

պատակիդ մեջ հավի խելք չկա. ի՛նչ հիմար բաներ ես ասում, էֆիմերոյն ո՞րն է...

— Նոր-նոր հավեր են դուրս եկել, երկաթի ձվեր են ածում. մինչև այժմ խելքները, գիտնականները, կարողացողները, քահանա ասես, վարդապետ ասես, եպիսկոպոս ասես հավատացել են և գործ են ածել էֆիմերոյն, սա չէ հավատում և չէ ընդունում. տե՛ր ասոված. հետո ասում ենք, թե ասոված բարկանում է մեր վերա. ինչպե՛ս չբարկանա, երբ աշխարհը տակ ու վերև են բերում այսպիսի թերահավատ մարդիկ: Դուք բոլորովին դարձել եք լոթեո՛ ասեմ, ֆարմասոն՞ ասեմ, չիք հարութիւն դավանող ասեմ, ասոված ազատե:

— Մեզ օրինակ չեն քո հիշած մարդիկը, որ էֆիմերոյն բան ու գործ էին շինել յուրյանց համար: Ասոված մեզ խելք ու բանականութիւն է տվել, մեք քո հետ ոչ երեխա ենք և ո՛չ խելացնոր պառավ, որ ամոթ չլիներ հավատալ այդպիսի բաների: Եվ եթե ասոված բարկանում է, դորա պատճառը մեք չենք, էֆիմերոյն շնորհունողներս, այլ նոքա, որ ընդունում են, ինքյանք յուրյանց տգիտութեամբ մոլորվում են, հետո պատճառ են դառնում և ուրիշների մոլորութեանը: էֆիմերոյն ասած բանը սուրբ գի՛րք է, ի՛նչ է, որ եթե մի մարդ չհավատար դորան, ասոված պիտո է բարկանար մի այդպիսի մարդու վերա. ձեր փուլքը չէ ամենկին, եթե մի մարդ չէր պահում աստուծո պատվերները, որ Ավետարանի մեջ քարոզվում են Քրիստոսի բերանով, և չկամիք մտածել, թե այդ բանի համար իսկապես կարող էր ասոված բարկանալ, որովհետև դուք ձեր հիմար ավանդութեանների համար անտես էիք առնում աստուծո բանը: Ձեզանից շատերի տանը գտանվում է էֆիմերոյն, բայց Սուրբ գիրք շատ սակավ. աչքերդ ձգեցեք, շատեմ այլ քրիստոնյաների, այլ անքրիստոնյա ազգերի վերա, մի մարդ կգտանե՞ս հրեաներից, որ չունենա յուր տանը Հին Կտակարանը, կամ մի մոհամմեդական, որ չունենա Կուրանը. ինչո՞ւ համար. նորա համար, որ նոցա կրոնի աղբյուրքը գտանվում են այդ գրքերի մեջ, իսկ մեր պ. Բեզզադեները էֆիմերոյն են որոնում: Դու ասում ես, թե մեք թերահավատ էինք. ողորմելի մարդ, ի՛նչ է մեր թերահավատութիւնը, արդյոք ա՛յն, որ ձիշդ ընդունելով Սուրբ գիրքը չէինք ընդունում էֆիմերոյն, կամ ուրիշ այդպիսի հիմարաբանութիւնք, և ա՛յդ էր պատճառը, որ ձեր պես խելքների բերանով անվանվում էինք լոթեո ու ֆարմասոն, գիտե՛ս դու, թե ի՛նչ ասել է լոթեո կամ ֆարմասոն...

1 Լոթեո — ճիշտը՝ լոթերական

2 Ֆարմասոն — ճիշտը՝ ֆրանկմասոն, մատոնականութեան հետևող:

— Կարծում ես թե երեխայի հե՞տ ես խոսում, որ հարցանում ես, թե ի՞նչ ասել է լոթեռ կամ ֆարմասոն...

— Ուրեմն գիտե՛ս»:

— Անտարակո՛ւյս:

— Ապա ասա՛, ի՞նչ ասել է:

— Անհավատ, հերետիկոս, հերձվածող, անաստված, դժոխքի բաժին, չիք հարուժյուն դավանող, մուտ և տես...

— Հերիք է, հերիք է. ցույց տվեցիր խելքիդ տակը, հասկացա և ժամանակ չունիմ քո հետ գլուխ դնելու, գլուխս ցավում է: Գու խնդրում ես, որ ես էֆիմերոզե բանամ քո համար և այդ պատճառով ևս եկած ես իմ մոտ, այնպես չէ՞

— Ամենեկին այդպես:

— Ես էֆիմերոզե չունիմ, ուրեմն և չեմ կարող կատարել քո փափագը, երկու խոսք պակաս խոսելու համար, վատ չէր լինելու, եթե թողուիր ինձ միայն:

— Ի՞նչ է ասում այս մարդը. է՛յ բարկացար, ի՞նչ է, մեր տղա. և եթե բարկացար, ո՛վ է վախենում քեզանից, ես դեռ երազս պիտի պատմեմ քեզ... Ինձ Բեզզադե են ասում... Լավ նայիր հա՛...

— Գլխիդ դիպչի քո բեզզադեությունը. ի սեր աստուծո ձեռք վեր առ ինձանից. ականջներս ցավում են, չեմ կարող լսել...

— Եթե միայն լսելով քո ականջն է ցավում, ի՞նչ առնե ապա այն մարդը, որի փորի մեջ մտել է...

— Խելքդ գլխի՞դ է, թե ոչ. ի՞նչ մարդ, ի՞նչ փոր:

— Իհարկե չգիտես, բայց դու հարցուր մի ինձանից. աստված հեռի արասցե. խեղճ մարդը կարո՞ղ է միթե մարսել. ընկել է վերին աստիճանի կատաղության մեջ: Հետո ասում են թե մարդ կատաղում է, ակամա կկատաղիս, եթե այդպիսի կրակ ունենաս փորիդ մեջ:

— Ես չեմ հասկանում քեզ. կարծեմ դու խելքդ թոցրել ես: Եվ հի-րավի մեծ երկյուղի մեջ էի, թե մի՛ գուցե պ. Բեզզադեն խելագարված լինի. մի այնպիսի ջերմություն մե խոսում էր նա իմ հետ, որպես թե ես էի այն մարդու փորը կրակ ձգողը:

— Լսի՛ր,— աղաղակեց պ. Բեզզադեն, աչ ձեռքը դեպի հառաչ պարզելով օդի մեջ,— այսօր քնած էի ճաշից հետո, բայց երկյուղ կրելով որ մի՛ գուցե անձրևային եղանակի խոնավութենից ոսկրացավս նորոգվի, կրկնապատկեցի արաղով շինած դեքոքտիս շափը հառաչ քան թե քնել էի, և ահա քունս տարավ: Տեսանում եմ երազիս մեջ, որ աշխարհի ժամանակը հետ է գնացել քանի հազար տարիներով. թվում է ինձ, թե գտանվում եմ Հունաստանի մեջ. Մի սարի վերա... Հետո ինքս

ինձ գտա հունական աստվածների Ոլիմպոսի վերա: Մի փոքր ժամանակից հետո լսում եմ որոտմունք, թնդուն, և ահա Արամազդը երևում է յուր գահի վերա լուսափայլ ամպերի քամակից: Ամպերը կամաց-կամաց ցրվեցան և տեսանում են դարձյալ Արամազդը. բայց մարդու միսը վերան փուշ-փուշ է լինում, Արամազդի երեսը տեսանելով: Գոտում է, աղաղակում է նա, բայց ինչպես տեսանում եմ, կոխվը Աթենասի հետ է:

— Իմ շանթե՛րը,— գոտում է Արամազդը,— ո՞ւր են իմ շանթերը: Աթենասը շնորհալի կերպով, քաղցր ժպիտը շրթունքների վերա, պատասխանում է.— Հայրի՛կ...

Իմ շանթե՛րը,— որոտում է Արամազդը:

— Քո շանթերը հասած են յուրյանց նպատակին,— ասում է Աթենասը:

— Ի՞նչպես:

— Ի՞նչ բանի համար պահում ես դու այդ շանթերը, ո՞չ ապաքեն շարագործ մարդիկ պատժելու համար:

— Այո՛:

— Ես պատահեցա մի շարագործի, որ վերատեսուչ էր հնդկական բրամինների, որ անարգում էր հրապարակով քո դուստրը, որ մահու չափ հալածում էր ինձ: Ես գործ դրեցի այն բոլոր շնորհքը, որ քո ուղեղից ծնանելով ստացել էի, բայց երբ տեսա, որ կամակոր է դարձյալ և կամի իմ հետ պատերազմ բանալ, եկա Օլիմպոս: Գուք լսում էիք այն միջոցին Աստղիկի հաճոյախոսությունը: Հանկարծ ականջիս հասավ սորա բարեխոսությունը այն սեահոզի, սեազուխ և սեադեմ շարագործի մասին, որ միշտ զոհ էր բերում Աստղիկին և բուրվառ էր ձգում նորա որդուն... Չղիմացա այս անարգությանը և խլելով այն բոլոր շանթերը, որ կիկլոպները պատրաստել էին մի ամբողջ ամսի համար, հասա այն շարագործ բրամինապետին, մինչ նա մի հարուստ և ազնվական հնդկացու մոտ հյուր էր գնացած: Ներս մտա այնտեղ իմ սպասավորի կերպարանքով, շանթերդ պահել էի վահանիս տակ, որ անտեսանելի էր նորան, և դարձյալ լսելով նորա հիմար ընդդիմախոսությունը, արձակեցի, հա՛յր, քո շանթերը, որ այժմ նորա փորի մեջ պատճառում են այնպիսի հրայրյացք, որպիսի չէր պատճառել հունական բանակի հուրը Ագամեմնոնի կառավարությանը բացված Տրոյայի վերա:

— Ի՞նչ մարդ է այդ, ճակատագիր,— որոտաց աստվածների հայրը,— հանդես եկ և համար տուր ինձ, ո՛վ է այդ մարդը, և ի՞նչ ես գրել դորա ճակատի վերա»:

— Երևեցավ ձեզատագիրը և գլուխ տալով Արամազդին, սկսեց յուր հայտարարությունը այսպես.

— Գիրսաս է այդ Բրամինապետի անունը¹, ճանաչում եմ մորը, բայց հոր անունը չկա մեր մատյանների մեջ. այդ մասին պիտո է հարցանել փրփրածին Աստղիկից... Մի մարդ տիրություն էր առնում նորան երեխա ժամանակին. կարծիք կար այդ մարդու և երեխայի վերա, որ գոթա ունենային մի հայր որդիական առնչություն, թեև այդ մարդը ցույց էր տալիս յուրյան որպես լուկ բարերար... Այդ բարերար անվանվածը աշակերտ տվեց Գիրսասը մի բրամինի մոտ. երկար ժամանակ մնաց այնտեղ մի մեհենում, որ ոչ շատ հեռի մի կատաղի գետից գտանվում է մի ձորի մեջ: Մի փոքր յուր անունը ազգի մեջ տարածելու համար և հիմար ու կարճատես մարդերի աչքը ներկելու համար, աշակերտներ հավաքեց այստեղից և այնտեղից. բայց որովհետև ինքը ոչինչ չգիտեր, վասնորո և աշակերտքը ևս կատարելապես նմանեցան յուրյանց վարդապետին: Շատ հրաշագործությունք պատմում էին նորա կողմնակիցքը, որպես թե խոր գիշերի մեջ, նորա մեհենի մոտ կամ դպրոցի մեջ Աստղիկ էր ծագում... Թեև երկինքը պատած էին թանձր ամպերով:

— Մնանելու ժամանակ այդ բոլորը գրել էի ես նորա ճակատին. նա բրամինապետ դարձավ իմ ազգեցությունս: Գրել էի նույնպես, որ նա ստանալու էր ձեր շանթերը Աթենասի ձեռքով, և այդ շանթերը, լափելով նորա փորտոփքը, պիտո է վախճան դնելին նորա անարժան բրամինապետության կյանքին: Անշափ են դորա շարագործությունքը. մի խոսքով այդ մարդը մի շարժական գահ է ստանայի և բոլոր դժոխքի զորության. նորերումս ձեռքերը ներկեց մի ծերունու արյունով...

— Արամազդը կտրելով ճակատագրի հայտարարությունը, գովեց Աթենասի գործողությունը, և հրամայեց կիկլոպներին մի մեծ շանթ պատրաստել այդ թշվառականի օրը խավարեցնելու և Պլուտոնի թագավորությունը ուղարկելու համար:

— Այս միջոցին ամենայն բան աներևութացավ, թնդաց երկինքը, և ես, այս դրոյությունից զարթելով, գտա ինձ մահճիս մեջ հանգստացած. կայծակը շարժել էր այն մեծ գոմը, որ մեծ հայրս շինել էր անտառի մոտ, լճի առաջ, մեծ արծաթ վատնելով: Քրտինքս թափվել էր գետի նման, մահճի, վերմակ, սփոռոց, ամենայն ինչ ջուր էր դարձած: Շատ մտածեցի այս երազի վերա, բայց խելքս բանի չհասավ: Էֆիմերոն չունեի, որ նայի: Օրացույց ունեի, բայց երազի մասին բարի ու շար օրերը չկային նշանակած, երևի թե դորա շինողը ևս մի թերահավատ մարդ էր:

¹ Գիրսաս Բրամինապետ — նկատի ունի ռեակցիոներ Սարգիս Կախազյան Զալալյանին: Վերջինս հասկացել է, որ Գիրսասն ինքն է (Սարգիս անտեղ կազմող տառերը տեղափոխած) և հետագայում կովկասյան փոխարքայի գլխավոր գրասենյակի պետի դրած ղեկուցադրում գանգատվել է դրա դեմ:

Միայն մի խաչ է գրել հունիսի 27-ի առաջ, բայց այդ խաչը ցույց է տալիս արյուն թողնելու համար օրի լավությունը: Ճարս կտրվեցավ, վեր կացա, և չնայելով եղանակի այսպիսի անհարմարությունը, ահա գտանվում եմ թո մոտ:— Աստուծո սիրուն, նայի՛ր մի Էֆիմերոն, տես, ի՞նչ է ասում:

— Ես արդեն ասացի քեզ, թե Էֆիմերոն չունիմ, այդ պատճառով ևս չեմ կարող լցուցանել թո ցանկությունը: Միայն այսքան կարող եմ ասել քեզ, որ երազ ասացյալը հավատալու բան չէ. դու, ինչպես ասում ես, կրկնապատկել ես արադով շինած դեքորտի շափը, արյունը թանձրացել է գլխիդ մեջ, իսկ շինող հասուցանելով դոսի որոտմունքը և թրնդյունը ուղեղիդ, սա գտանվել է մի ավելորդ շերտության մեջ և պատճառել է այդ ցնորքը: Հանգստացի՛ր, դա մի վնասակար բան չէ:

Պ. Բեզգադեն սաստիկ հուսահատված իմ սառնութենից, վեր առավ գլխարկը և վերարկուն, և անձրևի գետորեն թափվելուն ուշադիր չլինելով, գնաց:

Հիշատակարանիս ընթերցողներին թողում եմ իմաստասիրել, թե անկրթությունը մինչև ո՞ր աստիճան մոլորեցնում է մի մարդ: Դիցուք թե երազ էր տեսել, դորանից մի օգուտ կամ վնաս չկար յուրյան. շանթը ինքը չէր ուտողը, թող բրամինապետը հոգս առներ, մանավանդ անձրևի տակ ընկնելով կարող էր տկարանալ ու կարոտել այնուհետև Հիպոկրատի շանթերին, որ փարատելին նորա ցավը:

Այսպիսի բաներ տեսանել կամ լսել շատ ցավելի է ինձ. արդյոք կտա՞ աստված մի օր, որ ես իմ սիրական ազգը տեսանեի նանբահավատության, սնապաշտության և անկրթության բարբարոսական լծի տակից կատարելապես ազատված:

Նույն օրին, երբ որ պատահել էր իմ և պ. Բեզգադեի հետ այստեղ հիշած խոսակցությունս, բարեկամիս մինը քաղաքական փոռատյով ուղարկեց իմ մոտ մի ռուսացուցի պատենե, որ առանց ստորագրության ստացել էր Քիֆլիսից և որի բնագիրը մայիսի 15-ից ուղարկել էին մի լրագիր հրատարակողի: Կարդացի այդ ոտանավորը և երբ կամեի արտագրել նորան Հիշատակարանիս մեջ, հորեղբայրս ներս մտավ: Իմ հորեղբայրը իմ գլխին ցենզորի նման մի բան է, շատ խիստ բարոյականության տեր մարդ է, ամենայն օր նայում է Հիշատակարանիս, որ մի անպատշաճ բան չգրեմ: Թեպետ այդ ոտանավորը ունեի յուր մեջ անպատշաճությունք, բայց այնուամենայնիվ նորա հիմքը ճշմարտություն 17*

էր: Ափսո՛ս, որ չգիտեմ այդ ոտանավորի հեղինակը, եթէ այդ պարոնը հնար տար ինձ, ես նորան կուղարկեի մի նամակ, որ հորեղբորիցս¹ ծածուկ շարադրել էի և շատ հավատացած եմ, որ կուրախանար այդ նամակի վերա:

Ն

Ճշմարիտը պիտո է ասել, սիրում եմ հին բաներ. ինչ պիտո է ասել, ամենայն մարդ ունի յուր համար մի սիրական բան. իմ սիրականը է հնության խուզարկութիւնը, մանավանդ թէ այդ բանը ունենա պատմական արժանավորութիւն: Այսօր ձեռքս ընկավ նորին կայսերական մեծութեան Եկատերինա երկրորդ ռուսաց կայսերուհու բարձրագույն հրովարտակի պատճենը, այն հրովարտակի, որ տրված է 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ին արժանապատիվ Պետրոս Մարկոսյան արքեմանդրիտի² անունով, որ առաջնորդում էր զրիմեցի հայերին, երբ սոքա գաղթեցին Ղրիմից դեպի Գոն գետի ափը, Ազովից ո՛չ շատ հեռի և նոր քաղաք շինելով անվանեցին նորան Նախիջևան: Այդ բարձրագույն հրովարտակով մեծ կայսրուհին բարհաճել է ցուցանել նոր Նախիջևանու հայոց ազգին զանազան առանձնաշնորհութիւնք: Շատերը Նախիջևանցի հայերից անունով միայն գիտեն այդ հրովարտակը, ուստի կարծում եմ, որ կցանկանային կարդալ որպէս բնագրի հավատարիմ պատճենը, նույնպէս և նորա ճիշտ թարգմանութիւնը մայրենի լեզվով: Այս խորհրդով ամենահարկավոր բաներից մինը համարեցի արձանագրել այդ հրովար-

1 Կոմս էմմանուելը հորեղբայր էր անվանում «Հյուսիսափայլ»-ի գլխավոր խմբագիր Նազարյանին: «Հորեղբորիցս ծածուկ շարադրել էի» — արտահայտութիւն մը նախնադասը բողոքում էր, որ լիբերալ հայացքներ ունեցող խմբագիրը խանգարում է նրան կղերա-ազգայական և բուրժուական ազգայնական հոսանքների դեմ ազատ գրելու:

Մի ուրիշ տեղ նախնադասը (Կոմս էմմանուելը) գրում էր իր ընթերցողներին. «Ենչպէս վաղուց հայտնել եմ ձեզ, պատվելի ընթերցողք, մի հորեղբայր ունիմ, որ միշտ բքնում է իմ բոլոր առանձնական գրվածքն անգամա՛: Նախնադասը գանդաւում էր, որ Նազարյանը նրա գլխին ոչ միայն խմբագիր է, այլ և գրաքննիչ:

2 Մի բերանացի ավանդութիւն, որ հասել է ինձ, և որի ստուգութեանը չեմ կարող երաշխավոր լինել, ասում է, թէ մի հայկական արեղա, Նախնաձեռով Պետրոս Վարդապետի շնորհին, որ գտել էր Եկատերինա կայսերուհու առաջև բարձրագույն հրովարտակ ստանալով նորանից, այլև առաջնորդ կարգվելով գաղթական հայերի վերա, դեղ է տվել և ազանել է նորան: Շնորհակալ կլինեինք, եթէ մեր Նախիջևանցի բարեկամքը, ծերունի մարդերից հարց ու խնդիր առնելով, մի ստույգ տեղեկութիւն հաստատանքին մեզ այս իրողութեան մասին:

տակի բուն պատճենը թարգմանութեամբ հանդերձ, և հավատացած եմ, որ մեր ազգը Նախիջևանու մեջ, որին այս րոպեիս հիշեցնում եմ այն ամենայն մայրական գթասրտութիւնը ի տեր հանգուցյալ Եկատերինա երկրորդ կայսրուհուցն, և ռուսաց կայսրների ողորմութիւնքը ժամանակ առ ժամանակ առատացած Նախիջևանու վերա, վերստին օրհնելու է յուր հովանավորների հիշատակը, և, ամենայն երջանկութեամբ լրացյալ, երկայն օրեր բարեմաղթելու է մեր ամենազթած Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ կայսեր, որովհետև սոցա շնորհքով ապրում է այսօր մեծ մոր — Ռուսիայի հողի վերա, որպէս յուր սեփական տան մեջ, ազատ ամենայն նեղութեանից: Ահա այդ հրովարտակի հավատարիմ պատճենը և նորա հարազատ թարգմանութիւնը:

Божиею поспешествующею Милостиею Мы, ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, Императрица и самодержица Всероссийская:

Աստուծո հաջողեցուցիչ ողորմութեամբ Մեք, ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ ԵՐԿՐՈՐԴ Կայսերուհի և Ինքնակալուհի ամենայն Ռուսաց,

Московская, Киевская, Владимирская, Новгородская, Царница Казанская, Царица Астраханская, Царица Сибирская, Государыня Псковская и Великая Княгиня Смоленская, Княгиня Эстляндская, Лифляндская, Корельская, Тверская, Югорская, Пермская, Вятская, Болгарская, и иных, Государыня и Великая Княгиня Новгорода Низовские земли, Черниговская, Рязанская, Ростовская, Ярославская, Белозерская, Удорская, Обдорская, Кондийская и вся Северная страны, Повелительница и Государыня Иверские земли, Карталинских и Грузинских Царей и Кабардинские земли, Черкасских и Горских Князей и иных Наследная Государыня и Обладательница.

Մոսկվայի, Կիևի, Վլադիմիրու, Նովգորոդի, Արքայուհի Ղազանու, Արքայուհի Հաշտարխանու, Արքայուհի Սիրիբիայի, Թագուհի Պսկովյան և Մեծ Իշխանուհի Ամուլենկյան, Իշխանուհի Էստլանդիու, Լիֆլանդիու, Կորելիայի, Տվերի, Յուգորի, Պերմի, Վլատոկի, Բուլգարիայի և այլոց. Թագուհի և Մեծ Իշխանուհի Նիզովյան Նովա-Գորոդի, Չերնիգովի, Րյազանու, Րոստովի, Յարոսլավի, Բելոզերսկի, Ուդորսկի, Օրդորսկի, Կոնդիսկի և բոլոր Հյուսիսային աշխարհի Հրամայող և Թագուհի Իբերական, Կարթալիսիան և Վրացի Թագավորների և Կարարդիսիան աշխարհի վերա, այլև Չերքասյան և Լեոնարնակ Իշխանների և այլոց ժառանգութեամբ Թագուհի և Տիրակալ:

Вернейшему Нашему Архмандриту Петру Маркосову и всему обществу Крымских Христиан Армянского закона всякаго звания всем вообще и каждому особо Наше Императорское милостивое слово.

Մեր ամենահարազատ Արքեմանդրիտ Պետրոս Մարկոսյանին և բոլոր Հայազգայն հասարակութեանը Ղրիմի Քրիստոնյաների որևիցե կոյմամբ, ամենեցուն միասին և ամեն միին առանձին թող հասանի մեք կայսերական ողորմած ողջութեանը:

Благонамеренное всеобщее пред-
приятие ваше да благословит дес-
ница Вышнего. Мы рассмотрим
последнее к Нам от вас из Бахчи-
сарая от 16 июля прошедшего
года, общее и на доброй воле ос-
нованное прошение о избавлении
всех вас от угрожаемого ига и
бедствия, принятием в вечное под-
данство Всероссийской Империи,
соизволяем Мы не токмо принять
всех вас под Всемилоушнейший
Наш покров и яко любезнейших
чад успокоив под оным доставить
жизнь только благоденственную,
колико желание смертных и без-
престанное Наше о том попечение
простирается могут: следуя сему
соизволяем пользоваться вам в
Государстве Нашем не токмо все-
ми теми правами и преимущест-
вами, каковыми все подданные
Наши от Нас и Предков наших
вздревле наслаждаются, но сверх
того указали Мы:

Первое. При настоящем пересе-
лении вашем в Азовскую Губер-
нию перевезть из Крыма на иж-
дивении Нашем все то имущество
ваше, которое только перевезено
быть может: что из определенной
от Нас суммы уже и исполнено.

Второе. Для удобнейшего по-
селения вашего отвесь в Азов-
ской Губернии особенную от про-
чих селений округу крепости Свя-
того Димитрия Ростовского, как
границы оной с Донским войском
утверждены, оставляя из нее на
крепостной выгон земли три ты-
сячи десятин, да для рыбных ло-
вель тамошним обывателям чет-
вертую часть реки Дона, из того,
сколько оной реки в даче той

Ձեր բարեխորհուրդ ընդհանուր ձեռ-
նարկութիւնը թող օրհնէ Բարբաբու
աչը: Մեր ջննելով ձեզանից Մեզ ուղար-
կած ընդհանուր և հոժարակամ խնդիրը
անցյալ տարու հուլիսի 16 թվականից
Բազմաթիւ քաղաքից, ձեզ վերահաս
տառապանքի լծից և թշվառութենից ա-
զատելու մասին, ընդունելով ձեզ հա-
մայն ուսաց տիրութեան մշտնջենազոր
հպատակութեան մեջ, բարեհաճում ենք
Մեր ո՛չ թե միայն ընդունել ձեզ ամե-
նէքյանքը Մեր ամենազթած հովանավո-
րութեան տակ, և որպէս ամենաթիւղի
զավակներ հանգստացնելով ձեզ նորա
ներքո այնպիսի շափով երջանկացնել
ձեր կյանքը ինչքան հասանելու էին
մահկանացուների ցանկութեանը և Մեր
անընդատ հոգարարութեանը այդ մա-
սին, այլ և թույլ ենք տալիս ձեզ Մեր
թաղավորութեան մեջ վայելել ո՛չ թե
միայն բոլոր իրավունքը և առանձնա-
շնորհութեանը, որ Մեր համօրին հպա-
տակաբը Մեզանից և Մեր նախնիքից
հետց վայելում են, այլ և բացի գորա-
նից հրամայեցիր Մեր.

Առաջին. Ձեր ներկա տեղափոխման
միջոցին դեպի Ազովյան գավառը, փո-
խադրել Ղրիմից մեր մախրով այն ձեր
բոլոր գույքը, որ միայն փոխադրելի էր,
որ և Մեզանից սահմանյալ արժանա-
զիտովը արդեն հնարավոր է կացուցած:

Երկրորդ. Ձեր առավել հարմարավոր
բնակութեան համար տալ ձեզ Ազովյան
գավառի մեջ այն, մյուս բնակութե-
նիցից առանձնացած հողաբաժինը սուրբ
Գիմարից Բոստովկու ամրոցին, ինչ-
պէս գորս սահմանքը դեպի Գոնու գոր-
քի բնակատեղին որոշված են. թողնելով
գորանից ամրոցի համար, որպէս արտ-
տի գաշտ, երեք հազար գեոյառին հող-
այլ և ձկնորսութեան համար տեղացի
բնակիչներին, քառորդ մասը Գոն գե-
տի, այն բաժնից, ինչքան որ այն գետի

округи состоит, в верх от устья
реки Темерника, а в случае не-
достатка для селений ваших там
земля, и в Округе крепости Азов-
ской, где против тех дач ваших
рыбные ловли, Всемилоушвейше
жалуем вечно в пользу и выгоды
всего общества без всяких в ка-
зну Нашу податей.

Третье. По разделении на клас-
сы Государственных жителей Все-
милоушвейше увольняем всех от
Государственных податей и служб
какого бы звания оные ни были,
на десять лет, а по прошествии
одного времени имеют платить в
казну Нашу ежегодно купечест-
во, с капиталов с рубля по одно-
му проценту, цеховые, также и
мещанство с двора по два рубля,
а уездные поселяне, и имянно
земледельцы, коим полагается для
каждого до тридцати десятин,
будут вносить с каждой десяти-
ны в год по пяти копеек: не
имушне же снабдены будут из
казны Нашей не только продо-
вольствием на первой год, но и
на посев земли всякаго звания
хлебными семенами, скотом и
всем к заведению домоводствен-
ному принадлежащим, с возвра-
том за все оное в казну чрез
десять лет, на построение им до-
мов, лес и прочие припасы от-
пустятся из казны безденежно;
имущественные же на отведенных
им землях имеют строить домы
лавки, анбары, фабрики и все,
что сами пожелают, из собствен-
ного своего иждивения, пользу-
ясь все обще навсегда от всяких
постоев свободою, кроме тех слу-

սահմանից ընկնում էր այդ հողաբաժնի
մեջ, դեպի վեր Փեմեռնիկ գետի բերա-
նից: Բայց եթե ձեր բնակութենից
համար այնտեղ պակաս էր հողը, և
Ազովյան ամրոցի սահմանումը, որ ձեր
շենքերի հանդեպ կային ձկնորսութեան
տեղեր, ամենողորմ գթութեամբ պար-
գեում ենք մշտնջենազոր ժամանակով
բոլոր հասարակութեան օգտի և շահի
համար առանց որևէից հարկաավութեան
դեպի Մեր գանձատունը:

Երրորդ. Թաղավորութեան բնակիչնե-
րը կարգերի վերա բաժանելուց հետո
ամենողորմ գթութեամբ ազատում ենք
ամենեքյանքը բոլոր Տերութենական
հարկերից և պաշտոններից, որպիսի և
լինի ձեր կոչումը, տասն տարի ժամա-
նակով. բայց այդ ժամանակի անցանե-
լուց հետո, զուգ պարտական եք վճարել
Մեր գանձարանին տարուց տարի վա-
ճառականքը յուրյանց արժաթաղից,
նուրիուց մի պրոցենտ, պատկանավորքը
արվեստավորների ընկերությանը, որպէս
և քաղաքացիքը, ամենայն տնից երկու
առրիի, բայց նահանգական բնակիչքը,
հատկապէս շինականքը, որոնց մարդա-
զուգ սահմանվում է երեսուն դեռյա-
տին հող, վճարելու են ամենայն տարի
յուրաքանչյուր դեռյատնի համար հինգ
հինգ կոպեկ. բայց շունկորքը կտտանան
Մեր գանձատնից ո՛չ թե միայն ապրուստ
առաջին տարու համար, այլ և սերմա-
ցանութեան համար ամենայն տեսակ
հացեղեն սերմեր, անասուն և ամենայն
բան, որ հարկավոր էր տնտեսութեան
համար և որ պարտական էին դարձու-
ցանել գանձատնը տասն տարուց հե-
տո. բայց տների շինութեան համար,
փայտ և այլ հարկավորութիւնը կտր-
վին գանձարանից առանց վճարի. իսկ
սենևորքը կարող են նոցա տրված հողե-
րի վերա շինել տներ, խանութներ, շտե-
մարաններ, գործարաններ և ամենայն
բան, որ ցանկալի էր նոցա, յուրյանց
ծախրով, ամենեքյան առհասարակ ա-

чаев, когда воинския команды мимо селений ваших проходить должны; от отдачи же на войска декрут увольняйтесь вы вечно, разве кто сам в службу Нашу пожелает.

Четвертое. Архимандриту Петру Маркосову по смерть его Всемилоостивейше препоручаем паству всех сих вышедших с ним из Крыма Армян, и позволяем им строить церкви и колокольни с вольным отправлением в оных по законам их всех церковных чиноположений, и состоять Архимандриту и Армянским Священникам в единственной власти Армянского Патриарха, находящегося в Арабатском Патриаршем монастыре.

Пятое. По заселении вами осолобого города при урочище Полуденки с названием Нахичевана и с дачею на выгоде оного двенадцати тысяч десятин, повелеваем учредить Магистрат и в нем производить суд и расправу по вашим правам и обыкновениям выбираемыми из вас же по жребию начальниками, коим и пользоваться чинами и жалованьем по штату Азовской Губернии и быть под

1 *Нахичеванский Магистрат, պարզ քաղաքական գործերում, որպիսիք էին առե-տրականք, ժառանգականք, վարվում է այդ օրինագրքով, որի քրեական և պատժապարտական մասերը անհամաձայն լինելով Տերութենական օրենքներին մնացած են առանց ներգործության:*

Ենդրում ենք մեր գիտնական բարեկամ Քեոզորոս Եսայան Խատամյանից հարգելի մեզ ուսումնական ծանոթարանությանը այդ օրինագրքի մասին, որպես վայել էր նորա նման ուսումնական հայ պարտի, որովհետև մեք քան տարի հառաջ տեսած ենք այդ օրինագրքը, և այն վայր է վերստ:

զատ մնալով ամենայն իշխանավորութե-նից աստիճանավորների համար, բացի այն դիվաններից, երբ որ զորքերի գունդեր անցանելու էին ձեր բնակութենների մոտից, իսկ զորք տալուց Տե-րությանը ազատում ենք ձեզ մշտեղենավոր ժամանակով, բացի ով որ ինքը կամք ունի մտանել Մեր ծառայության մեջ:

Չորրորդ. Արքիմանդրիտ Պետրոս Մարկոսյանին մինչև նորա մահը Գերագույն ուղղորմությանը հանձնում ենք Մեր այս բոլոր, Ղրիմից նորա հետ դուրս եկած հայերի հոգևոր հոտը, և թույլ ենք տալիս նոցա եկեղեցիք ու զանազատունք շինել, ազատությանը կատարելով նոցա մեզ յուրյանց օրենքի պես բոլոր եկեղեցական կարգերը, և Արքիմանդրիտը և Հայոց քահանայքը պիտո է ստորադրվին միայնակ իշխանության Հայոց Պատրիարքին, որ զտանվում է Արաբստյան Պատրիարքական վանքումը:

Հինգերորդ. Երբ որ դուք արգեն բնակություններ էիք հաստատել մի առանձին քաղաքում Պոլուդենկա ասացյալ սահմանի մոտ, Նախիչևան անունով և ստացել էիք դորա հետ 12,000 դեսյատին հող, որպես արտոի դաշտ, հրամայում ենք ձեզ հաստատել Մագիստրատ և այնտեղ դատ ու վճիռ կատարել ձեր կանոններով և սովորության պես վիճակով ընտրված ձեզանից մեծավորներով, որ պիտո է վայելիին արժանավորություն և թոշակ Ազովյան գավառի

Կոմս Էմմ.

апелляциою Наместническаго Правления, в городе же и в деревнях для защиты во всех нужных случаях определяются особые начальники из Российских, коим в судопроизводстве сих поселян не мешаясь, быть токмо охранителями и их заступать.

Впрочем по вступлении каждого в избираемый им род Государственных жителей позволяем пользоваться вечно и потомственно всем тем, чем по общим Нашим узаконениям каждой род Государственных жителей пользуется, как-то: свободною торговлею вне и внутри Государства, и для вящей выгоды оные позволяется строить из собственного вашего иждивения купеческие мореходные суда, разводить нужные и полезные фабрики, заводы и фруктовые сады. по разведении которых всякие виноградные вина в селениях ваших малыми мерами, вывозимые ж во внутренние России города бочками продавать можете, Французскую же водку делать каждому, но не вывозить внутрь России, словом: всякаго звания промыслы распространять по собственной воле и достатку каждого и всем тем под Состодержавным Нашим Скрепетром и защитою законов наслаждаться.

Все сии преимущества жалуя Мы торжественно и потомственно всему обществу на вечные времена, для вящей силы своеручно подписали и Государственной Нашею печатью укрепить повелели.

Дана в Престольном Нашем граде Санк Петербурге лета от Рождества Христова 1779 Ноября

սահմանադրության վերա, և պտանել Տեղակալական կառավարության բողոքաքննության (իշխանության) տակ Իսկ քաղաքումը և գյուղերումը սլաշապանության համար կարգվելու են առանձին մեծավորներ Ռուսաց ազգից, որ լիառնվելով այս գաղթականների գատաստանական գործողութենների մեջ, ունենին միայն լինել նոցա պաշտպանքը և հովանավորքը:

Բայց երբ որ այս կամ այն անձը մտած էր յուրյանց ընտրած կարգը թագավորության մեջ բնակողների, թույլ ենք տալիս նորան վայելել մշտեղենավոր ժամանակով և ժառանգարար այն ամենայն իրավունքը, որ Մեր ընդհանուր կազմագրութենների հիման վերա վայելում է ամենայն կարգ թագավորության մեջ բնակողների, որպես ազատ վաճառականություն թագավորութենից դուրս և նորա մեջ, և նորա առավել օգտի համար թույլ է տրվում կառուցանել ձեր հատուկ ծախքով վաճառական ծովագնաց նավեր, հիմնարկել հարկավոր և օգտակար ֆարիկայք, գործատներ և պողառեր այգիներ, որոնց հառաջանալուց հետո կարող եք ամենայն տեսակ խառաղի գինիք վաճառել փոքրիկ շափերով ձեր բնակություն հաստատած տեղերում, բայց զեպի Ռուսսիայի ներքին քաղաքներ դուրս հանելով, կարող էիք տակառներով վաճառել. թույլ տրված է ամենայն մարգու պատրաստել ֆրանսիական արաղ, բայց ոչ դուրս տանել Ռուսսիայի ներս, մի խոսքով ամենայն տեսակ վառատկասիրությունը տարածել ամեն միևի կամքի և կարողության համեմատ, և այս բոլորը ունիք վայելելու Մեր ինքնակազմայիտների և օրենքների հովանավորության տակ:

Այս բոլոր առանձանշորհությունքը տալով Մեք հանդիսարար և ժառանգաբար բոլոր հասարակությանը մշտեղենավոր ժամանակով, առավել հաստատության համար Մեր հատուկ ձեռքով ստա-

14 дня Государствования Нашею
осьмого на десять года.

На подлинной подписано
собственною Ея Импера-
торскаго Величества рукою
тако:

ЕКАТЕРИНА
Контросигнировал Вице-
Канцлер Граф Иван
ОУСТЕРМАН

Այս առանձնաշնորհութիւնը վերստին հաստատված են այլ Բարձ-
րագույն հրովարտակներով, որ պատշաճ համարելով արձանագրեցի
Հիշատակարանիս մէջ:

УКАЗ НАШЕМУ СЕНАТУ

Права и преимущества Нахиче-
ванскому Армянскому обществу,
Нашею Любезнейшею Родитель-
ницею, блаженной памяти. Импе-
ратрицею ЕКАТЕРИНОЮ II, в
1779 году дарованная и в грамо-
те изображенные Всемилоостивей-
ше всему Нахичеванскому Армян-
скому обществу на вечные вре-
мена утверждаем.

Дан 4 Генваря 1799 года.

На подлинном.
ПАВЕЛ

Божию поспешествующею ми-
лостию, Мы, АЛЕКСАНДР Пер-
вый, Император и Самодержец
Всероссийский: Московский, Киев-
ский, Владимирский, Новгород-
ский, Царь Казанский, Царь Ас-
траханский, Царь Сибирский,
Царь Херсониса-Таврическаго,
Государь Псковский и Великий
Князь Смоленский, Литовский,

բազմեցինք և Մեր Տերութենական կըն-
քովը հրամայեցինք ամրացնել: Տված է
Մեր Սանկտսկոսրոսրոզ Մայրաքաղա-
քում, Քրիստոսի Մենդից 1779 տարումը,
նոյնքերի 14-ին, բայց Մեր Թագավո-
րության 18-հրորդ տարումը:

Բնագրի վերա նորին Կայսերական
Մեծության սեպհական ձեռքով ստո-
րագրած է այսպես,

ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ

Հանդեսը նշանագրեց Վիցե-Կանցլեր
Կոմս Իվան
ՕՍՏԵՐՄԱՆ

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ՄԵՐ ՍԵՆԱՏԻՆ

Իրավունքները և առանձնաշնորհու-
թիւնը նախնականի Հայոց հասարա-
կության, Մեր Ամենաօրհնի ձեռքի, երա-
նիլի հիշատակի Կայսրուհի ԵԿԱՏԵ-
ՐԻՆԱ Բ-ի ձեռքով, 1779 թվականի
արվածքը և պարզեաթղթի մեջ նշա-
նակվածքը, Գերագույն ողորմությամբ
բոլոր նախնականի Հայոց հասարակու-
թյան վերա մշտնջենավոր ժամանակով
հաստատում ենք: Տրված է, հունվարի
4-ին 1799 թվականին:

Բնագրի վերա.
ՊԱՎԵԼ

Աստուծո հաջողեցուցիչ ողորմությամբ
Մեր, Ալեքսանդր Առաջին, Կայսր և
Ինքնակալ ամենայն Թուսաց, Մոսկովա-
յի, Կիևի, Վլադիմիրու, Նովոգորոդի,
Արքա Ղազանու, Արքա Հաշտարխանու,
Արքա Սիբիրիայի, Արքա Խերսոնիսա-
Տավրիկա, Թագավոր Պսկովի և Մեծ
Իշխան Սմոլենսկյան, Կրտովյան, Վոլին-
յան և Պոդոլյան, Իշխան Էստլանդիու,
Լիթվանիու, Կուրլանդիու և Սեմիգալիու,

Волинский и Подольский, Князь
Эстляндский, Лифляндский, Кур-
ляндский, и Семигальский, Само-
гицкий, Корельский, Тверский,
Югорский, Пермский, Вятский,
Болгарский и иных; Государь и
Великий Князь Нова-города Ни-
зовские земли, Черниговский, Ря-
занский, Полоцкий, Ростовский,
Ярославский, Белозерский, Удор-
ский Обдорский, Кондийский, Ви-
тебский, Мстиславский, и всей
Северной страны Повелитель и
Государь Иверския, Карталинские,
Грузинские и Кабардинские зем-
ли: Черкасских и Горских Князей
и иных наследный Государь и
Обладатель: Наследник Норвеж-
ский, Герцог Шлезвиг-Голстин-
ский, Сторманский, Дитмарсен-
ский и Ольденбургский и Госу-
дарь Еверский, и прочая, и про-
чая, и прочая.

Новороссийской Губернии горо-
да Нахичевана Армянское обще-
ство в лице Депутатов своих,
Каранета Сагакова и Магардича
Назырова принесло Нам Всепо-
даннейшее прошение о подтверж-
дении их прав и преимуществ, да-
рованных в Бозе почивающими
Великими Государями, Предками
Нашими, и Мы Всемилоостивейше
снисходя на сие прошение, и в
ознаменование всегдашнего бла-
говоления Нашего, к непоколеби-
мой верности и усердию Нахиче-
ванского Армянскаго общества,
все права и преимущества оному
присвоенные и доселе без отмены
существующие поколику они
сходны с общими Государствен-
ными узаконениями, признали за
благо утвердить и навсегда удо-
стоверить; яко же сим утверж-
даем, и удостоверяем во всей их

Սամոգիլիու, Կորելյույի, Տվերի, Ցուգորի
Պերմի, Վլադիմիրու, Նովոգորոդի և այլոց
Թագավոր և Մեծ Իշխան Նիզովյան Նովո-
Պորոդի, Չերնիգովի, Ղազանու, Պոդոլ-
կի, Բուսսովի, Ցարսկովի, Բելոզերսկի,
Ուդորսկի, Օրոդոսկի, Կոնդիսկի, Վիտեբ-
սկի, Մոսխովսկու և բոլոր Հյուսիսային
աշխարհի Հրամայող և Թագավոր Իրե-
րական, Կարթլիային, Վրացի և Կա-
բարդինյան երկիրներին, Չերքասյան և
Լեոնարնակ Իշխանների և այլոց Ժա-
ռանգությամբ Թագավոր և Տեր Ժառանգ
Նորվեգիու, Դուքս Շլեզվիգ-Հոլստինյան,
Ստորմանյան, Գերմարսենյան և Օլդեն-
բուրգյան և Թագավոր Եվրոպյան, և այ-
լոց, և այլոց, և այլոց:

Նոր Ռուսիական գավառի նախնականի
քաղաքի Հայոց հասարակությունը
յուր Պատգամավոր Կարապետ Սահակ-
յանի և Մկրտիչ Նազիրյանի ձեռքով
ավելց Մեզ ամենահպատակազույն խըն-
դիր, նոցա իրավունքները և առանձնա-
շնորհութիւնը, պարզեա՞ծ ի Տեր հան-
գոցցալ Մեծ Թագավորների, Մեր նախ-
նիկների ձեռքով հաստատելու համար, և
Մեք Գերագույն ողորմությամբ ընդու-
նելով այդ խնդիրը, և ցույց տալու հա-
մար Մեր մշտական բարեհաճությունը
դեպի նախնականի Հայոց հասարակու-
թյան անհողողոզ հավատարմութիւնը և
ջերմեանդութիւնը, որ սեպականված
էին այդ հասարակութիւն և մինչև այժմ
պահպանվում էին անփոփոխ, որքան
ժամանակ դոքա համաձայն են Թագավո-
րության ընդհանուր օրինադրութենների
հետ, բարի ճանաչեցինք հաստատել և
մշտնջենավոր ժամանակով հավատար-
մացնել. որպես և այս Հրովարտակով
հաստատում ենք, և հավատարմացնում
ենք այդ իրավունքների և առանձնա-
շնորհութենների զորութիւնը և ան-
ձեռնամերձ լինելը. որի հավատարմու-
թյան համար Մեր այս վերստին շնոր-
հած պարզեաթղթը սեպհական ձեռ-
քով: ստորագրեցինք, և ամրացնել նա-

силе и неприкосновенности; во уверение чего и сия Нашу подтвердительную жалованную грамоту, собственною рукою подписали и укрепить ее Государственною печатю повелели. Дана в Санкт-Петербурге тысяча восемьсот второго года Декабря двадесять первого дня Государствования Нашего лето второе.

На подлинной собственною Его Императорского Величества рукою подписано тако.

А.ЛЕКСАНДР
Государственный Канцлер
Граф Александр

ВОРОНЦОВ

Նախիջևան քաղաքը մինչև այսօր վայելում է այս իրավունքները և առանձնաշնորհությունները. մինչև այսօր քաղաքական կառավարությունը գտանվում է հայ քաղաքագլխի և հայ դատավորների ձեռքում, որ վիճակով ընտրվում են հասարակության կամեցողությամբ, երեք տարի ժամանակով: Ոչինչ ավելի լավ կառավարություն չէր պիտո ցանկանալ հայերի համար, եթե այդ ընտրությունը միշտ հառաջանալին ուղղված քաղաքի և հասարակության պիտույքին, եթե մասնավոր և անձնական բաները խափանարկու չլինեին ընդհանուր օգտին: Նախիջևանը գտնվում է Դոն գետի աջակողմյան ափում, մի բավական բարձր սարի վերև. ափսո՛ս որ քաղաքի շինվածքը չեն սկսանվում իսկույն գետի ափից, դորա հակառակ գետեզրից կես վերստ ճանապարհ պիտո է կատարել մինչև քաղաքի սկիզբը: Պատմում են, թե կամեցած էին սկզբումը գետի ափից սկսանել քաղաքաշինությունը, և որպես թե փորձ արած էին մի քանի մարդիկ բնակություն հաստատելու գետի մոտ, բայց ավազակներից երկյուղը ստիպել էր նորանց հեռանալ այդ տեղից: Պիտո է կարծել, որ անհիմն է այդ պատճառը, որովհետև քաղաքի կենտրոնը, ուր գտանվում է Ավագ եկեղեցին, և գլխավոր հրապարակը, այլև մյուս եկեղեցիների համարյա թե միաշափ հեռավորությունը կենտրոնից, սորա շորս կողմով, ցույց են տալիս, որ քաղաքի հիմնարկությունը եղած է առանց ուշադիր լինելու այն օգուտներին, որ հառաջանալու էին գետի մոտավորութենից: Ինչպես և եղած լինե՞ր այս, միայն քաղաքը բավական գեղեցկաշեն է, տուները եվրոպական ճարտարապետությամբ, մանավանդ որ գտանվում էին քաղաքի կենտրոնում, համարյա՛ թե բոլորը քաղաքի ու աղյուսից շինած: Եկեղեցիքը, որ վեց հատ են թվով, հոյակապ

րան թագավորական կնիքով հրամայեցինք: Տրված է Սանկտպետրբուրգ քաղաքում հազար ութիս հարյուր երկու թվականին դեկտեմբերի քսան և մի երրորդ օրում, Մեր թագավորության երկրորդ տարումը:

Բնագրի վերա նորին կայսերական Մեծության սեպհական ձեռքով ստորագրված է այսպես.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ

Թագավորական կանցլեր
Կոմս Ալեքսանդր

ՎՈՐՈՆՑՈՎ

և ամենևին նոր ճարտարապետության կանոններով, որոնցից Ավագը, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անունով, գտանվում է քաղաքի մեջ տեղը մի մեծ հրապարակի վերա: Մոտ տեղեր Նախիջևանի շրջակայքում չկան այդպիսի հոյակապ տաճարներ:

Մի ցավալի բան է, որ ոչ մի հոյակապ շինվածք չկա այդ քաղաքի մեջ, որ պատկաներ հասարակության և շինված լինե՞ր մի բարոյական խորհրդով, զորօրինակ թեատրոն, մատենադարան, ժողովարան և կլուբ: Ամենայն շինվածք, մեծ թե փոքր, սեփականություն են մասնավոր մարդերի: Քաղաքը ունի մի քանի խանութներ հին ժամանակներից շինած, որ վարձու է տալիս և որոնք բոլորովին ծերացած լինելով, այսօր, վաղը հույս ունին հանգստանալ բնության գոգումը: Գետի ափը մինչև նոր ժամանակներս շունե՞ր մի հարմարավոր նավահանգիստ. մի քանի տարի է, որ քանի մի հարուստ մարդիկ շինելով այնտեղ գեղեցիկ ամբարներ և այլ շինվածք, այլև բավական մեծ ծախքով սարի հետևակողմը փորելով և նորա քար ու հողը շինութենների առաջններումը լցնելով բավական խոր մտան գետի մեջ, և այս լցված հող ու քարը ջրի երեսից երկաթակապ հաստ գերաններով և փայտերով պատելով հառաջացուցին զանազան նավահանգիստք, որ մի գծի վերա լինելով այլև միմյանց մոտ, կազմում են այս բոպիս մի բավական տարածուն նավահանգիստ: Սոցանից ամենափառավորը, թե՛ աղյուսակերտ շտեմարաններով և թե՛ այլ հոյակապ շինությամբ, պատկանում է ժառանգական պատվամեծար քաղաքացի և առաջին կարգի վաճառական Հայրապետյան եղբարց: Ցավելի է նույնպես գետի սակավաջուր լինելը հուլիս և օգոստոս ամիսների մեջ, կամ երբ երկար ժամանակ փչում էին արևելյան քամիները, որովհետև խափան է լինում մինչև անգամ միջակ նավերի ընթացքին:

Օղը այդ քաղաքի բավական լավ է և բավական մաքուր և չոր. չկան նորա մեջ այն անմաքրությունները, որ երևում են մոտակա քաղաքների մեջ, որպիսի է Ռոստովը: Զուրը նույնպես քաղցրահամ և մաքուր, որ հոսում է մի ապառաժից, ոչ շատ հեռի գետի ափից քաղաքի հարավային արևելյան կողմից:

Քաղաքը մերկ է ծառաստանից. ոչ թե միայն չկան հրապարակական ճեմելիք կամ պարտեզք, այլև շատ սակավ կգտանվի այնպիսի տուն, որ մի երկու ծառ ունենար յուր բակում: Թեև բոլոր բնակիչքը մեծ նեղություն մեջ էին ցեխի երեսից, երբ սկսանում էին գարնանային և աշնանային անձրևները կամ ձյունհալը, այնուամենայնիվ դեռևս ո՛չ միևր քաղաքի գլուխ ընտրված պարոններից հոգ չէ տարել քաղաքը սալահատակ առնելու մասին, թեև շատ հեշտ ճանապարհ ունե՞ր, կանոն դնելով

ամենայն քաղաք մտանալ շինականների սայլերից պահանջել, մի սալ քար ներս բերել քաղաքը, ինչպես սովորություն էր Տազանքի մեջ: Եվ պիտո է ասել, որ այս ճանապարհով շատ շուտով հառաջ կգնար բանը, որովհետև ամառները և մանավանդ աշունքին հաշիվ ու համար չունին այդ քաղաքը մտած սայլերը, ցորենով, սեխով, ձմերուկով, այլ ունդեղեններով և այլն, և այլն:

Քաղաքը կամ նորա շրջակայքը չունին մի առանձին բերք, որ հատկապես նորան պատկանեին: Նոր ժամանակներումս լավում է, թե ձրկնորսությունը Դոնի մեջ բավական հառաջադեմ է. այլև կարելի է հիշատակել այն, որ ամենայն տարի աշնան ժամանակ, մորթվում են այդ քաղաքում բյուրավոր ուխարներ, որոնց ճարպը (կոպալ, сало) ուղարկվում է սահմանից դուրս: Շատ ժամանակ չէ, որ մի ֆրանսիական ընկերություն ոտք է հաստատել Նախիջևանի մոտ, որի խորհուրդը և զանազան մեղեքն պաշարներ պատրաստել Եվրոպա ուղարկելու համար:

Քաղաքի բնակիչները բոլորը հայք են, բուն հայկական ուղղափառ դավանությունը, որոնց մեջ գտանվում է միայն մի հատ պապական հայ, որ հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսը 1845 թվականի նոյեմբերի 28-ը, կարգել էր ստորին եկեղեցական պաշտոնյաների և նորընծա բահանների վերա վարժապետ, որ բարձր սրբազան Մատթեոս վիճակավոր արքեպիսկոպոսի ձեռքով 1849 թվականին բուրոսովին հեռացվեցավ այդ պաշտոնից, որպես զգուշալի մարդ¹:

Նախիջևանի բնակիչների թիվը, բացի հինգ հայաբնակ շրջակա գեղերից, հասանում է մինչև 12.000: Կյանքը այդ քաղաքի մեջ միօրինակ է և ձանձրալի. կանայք և աղջիկները վարում են մի վնասակար և նրստողական կյանք. դոցանից շատը զոհ է լինում բարակացավ ասացյալ տկարությունը: Զարմանք չէ, Նախիջևանում, ինչպես նաև առհասարակ Ասիայի մեջ, ըստ մեծի մասին գործածական կերակուրքը են խմորեղեն, որ մեծապես զորացնելով գոլոտուխա ասացյալ տկարությունը մանուկ մարդերի մեջ, սոցա պատանեկության հասակում, մինչև կերպարանագործվում էին կուրծքի և սեռական գործարանքը, մինչ արյունը առատությամբ վազում էր մարմնի դեպի այն սահմանքը, արդեն մեծ հաջողությամբ ձեռնտու են լինում, որ բարակացավական բլրակները բաժանվեին արյունից և նստեին թոքերի կազմվածքի վերա: Բավական հա-

ճախ երևում է այդտեղ պատանի աղջիկների և կին մարդերի մեջ օրինողական ասացյալ տկարությունը (chlorosis), և դորա հառաջանալու պատճառը ճանաչվում է նոցա նստողական կյանքը, որից պատճառվում է և արյունի անկարգ շրջանառությունը, և սա առիթ է լինում նույնպես բարակացավի երևելուն: Եվ մի օրիորդ, որ հալումաշ էր լինում, որ դեղնում էր և բավական հաճախ կանաչում, մի՞թե ընկնում է բժշկի ձեռք, որ նայելով տկարությանը մատակարարքեր նորան երկաթ և յոդ և այդ կերպով ազատեի ողորմելի աղջիկը ուտող և մաշող ցավից: Մի այդպիսի աղջկա բժշկություն, ո՛հ ցավում ենք խոստովանել, նախ և հառաջ կայանում է նորանում, որ խաշաձև ձեղքում են մի գլուխ սոխ, և յոթը կոտոր աղ դրած ձեղքվածքի մեջ դնում են գիշերը հիվանդի գլխի տակ, իսկ մյուս օրը ստիպելով հիվանդին մի կոտոր շաքար ծամել և երեք անգամ թքել այդ սոխի վերա, փաթաթում են սորան հիվանդի մի զգեստի կոտորով և ձգում են կամ խաշ ճանապարհի, կամ ավեր ջրաղացի, կամ բաղանիքի վերա, և կամ մի ջրի մոտ կամ մի քանի ծառ գտանված ձորի մեջ: Արդեն մեծ և հառաջադեմ հոգաբարձություն է մի այդպիսի աղջկա մոր կողմից, եթե սա հրավիրում էր մի խաբեբա պանով և թեթև էր թափել տալիս արճճով՝ հիվանդի վերա, կամ կանչում էր մի խաբեբա և շարլատան մարդ ախտարք բանալու կամ ուրբաթագիրք կարդալու համար:

Բժշկականությունը շատ տխուր բաներ ունի պատմելու այդ քաղաքի մասին: Ինչպես ասիացի ազգերի մեջ, նույնպես և Նախիջևանի մեջ, բժշկությունը մինչև այժմ չէ ստացել յուր արժանավոր հարգը և կշիռը ժողովրդի աչքումը: Մի հիվանդ մարդ շուտով կհոժարի մի խաբեբայի, մի պառավի, կամ մի տգետ վարսավիրայի (բեքբեքի) ձեռքից ընդունել այնպիսի ճարեր, որ մահադեղ էին և ամենևին կորստաբեր, քան թե օրինավոր բժշկի հիմնավոր և խելացի առողջարար դեղերը: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը, իսկ գյուղացիք բոլորովին, հիվանդանալով, հանձնված են միմիայն բնության բժշկարար ներգործությանը. եթե այսպես ևս լինեի, ճշմարիտ, մահացությունը չէր կարող այնքան շատ զայրանալ, բայց արի տես որ մի տգետ ուսմիկ, կամ հիմարությունը, կամ յուր արծաթսիրության քաղցը լցուցանելու համար, օգուտ քաղելով

¹ Ներսես Աշտարակեցին Նախիջևանի դպրոցից, որտեղ սովորում էր Նալբանդյանը, վտարեց Գարրիել Պատկանյանին և նրա փոխարեն ուսույցից նշանակեց իր լրտես, կաթողիկ Մկրտիչ Եզանյանին: Նալբանդյանը գասի ժամանակ, հրապարակորեն ցույց տվեց Եզանյանի տգիտությունը և հեռացավ դպրոցից: Այս եղավ Նալբանդյանի առաջին ելույթը բանակալ Աշտարակեցու դեմ:

¹ Նախիջևան և Գրիժի քաղաքներումը «թեթև թափել» ասում են ախ բանին, որ ձայնատանումը անվանվում է «վախ թափել»: Այս բանի մտարմատն նկարագրությունը կգտանեք ընթերցողը պ. Նալբանդյանի «Մինին» խոսք, մյուսին՝ հարսնա աշխատության մեջ:

առաջևի մարդու առավել, քան թե ինքը հիմար լինելուց, մեռուցանում է խղճմտանքը և համարձակվում է ցեխոտ կոշիկներով ոտք կոխել բժշկականության սրբազան սահմանի վերա, մի այդպիսի մարդ տալիս է հիվանդին այնպիսի դեղեր և այնպիսի շափերով, որ առողջ մարդը ևս մեծապես վտանգվելու էր, թող թե հիվանդը:

Եվ այդ քաղաքի մեջ, տեղից վեր կացող մարդը բժիշկ է. դոցանից ոմանք թուղթ նայող են (գիր բացող, чернокнижник), ոմանք կարդալով բժշկող, ոմանք թեթև թափելով բժշկող, ոմանք դեքորտ խմեցնող, և ոմանք, որ մի բավական պաշտոնական բան է յուրյանց կարծիքով — վարսավիրայք, տեղի անտեղի արյուն թողնելով և տղրուկներ դնելով: Այդ քաղաքում երկար ժամանակ բժշկագործող բժշկականության վարդապետ Եգոր Իվանովիչ Տկաչև, մեր գիտնական բարեկամը, պատմած է, թե ամենայն մաշխամետում վարսավիրա Հովհաննեսի խանութի քամակում գտանված ահագին փոսը լցվում է մարդու արյունով. այդպիսի փոսեր շատ կան, որ նույնպես դատարկ չէին մնում մարդկային արյունից: Ըշմարիտ. մաշխը որ եկավ, արդեն մի հարկավորություն է ճանաչվում արյուն թողուլ: Հիվանդը թողնում է առողջանալու հուսով, իսկ առողջը գործ է դնում այդ, որպես առողջապահական հնար: Եվ մի մարդ առողջ թե հիվանդ, որ գնացել էր վարսավիրայի մոտ խորհուրդ հարցանելու, սորա նախկին «առաջարկությունն է արյուն թողուլ, որովհետև այդ դիպվածում ստանալու էր քսան կամ քսանհինգ կոպեկ արծաթ: Վարսավիրա ասած մարդը մի տգետ ուսմիկ է, անուս և անկիրթ, նա ոչինչ չգիտե, բայց հասարակ ժողովրդի աչքում լինում են վարսավիրայք, ո՛րտեղ է մնում բժիշկը, շատ մեծ հարգ ու արժանավորություն ունին: Վարսավիրայի փուլթը չէ, թող հիվանդը բարակացավ ունենա, թող միջոցական տենդ (febris intermittens) ունենա, նա կզարկե նշտրակը և այն ժամանակ միայն յուզոտ բամբակը կդնե վիրաբերանի վերա, երբ պղնձի թասի մեջ հավաքվել էր մի երկու ֆունտ արյուն, երբ արյունի գույնը սկսել էր սպիտակիլ. նորա հոգը չէ, նա ամենևին տգետ է, որ արյունը առանց դորան ևս ջրացած լինելով, հասարակ տենդը փոխելու էր դեպի ջլային (fed. nervosa): Ո՛վ կարող է երաշխավոր լինել, որ մի փոքր սուլեմա ևս տալու չէր առավել շուտով բժշկելու համար...

Ասիացիք առհասարակ սովորություն ունին յուրյանց հոգաբարձության վերաբերյալ բաները երկար տարիների մեջ ամենայն դանդաղությամբ գլուխ բերել, իսկ այլ մարդերից պահանջել, որ ամենայն բան կատարվեր իսկույն, որպես մի կախարդական գավազանի զարկվածով: Եվ սաստիկ սրտնեղում են, եթե մի այդպիսի մարդ մի փոքր ուշացնում էր յուր կատարելի գործը, այսինքն ո՛չ թե իրողապես ուշադնում էր,

այլ հանդարտությամբ կատարելով յուր գործը, ամենայն պահանջությամբ աշխատում էր հասանել նպատակին: Նախիջևանցիք սովոր են բժիշկ մարդերից պահանջել այսպիսի շուտափուլթ գործողություն. նոքա անհավան են նույնպես, որ տված դեղերը հիվանդի առողջ մերձավորների զգալիքի վերա շունին մի որոշ ազդեցություն. զոր օրինակ հոտ, համ, և այլն, և այլն կամ երբեմն նկատում են, որ մի սև շիշի միջից լցված սպիտակ ջուրը ծիրանագույն ներկում է արծաթի դրգալը կամ հետո սևացնում է ևս. այդպիսի դիպվածում, մանավանդ թե հիվանդը վախճանի, ի՛նչքան ծակ մարգարեությունք են լինում, — «բժիշկը դատապարտելի է, անխղճմտանք է, նորա համար թե մի մարդ մեռած, թե մի հավ սատակած. այդ ի՛նչ դեղ է, մի՞թե կարելի՞ է այդպես կրակի նման սաստիկ դեղ տալ, եթե արծաթը չէ դիմանում, սևանում է, ողորմած հոգու փորը և աղիքը ի՛նչպես կարող էին շայրվիլ: Զկամի ամենևին մտածել, որ այդ ողորմած հոգու փորը և աղիքը արծաթ չէին, չկամի՞ փորձել, որ փայտյա դրգալի մեջ տեսանելու չէր այդ գունափոխությունը»: Իսկ երբեմն, որովհետև դեղերը շատ անգամ սրվում են մի, երկու կամ երեք ժամը մի անգամ մի սեղանի դրգալ, — «ի՛նչ պիտո է օգնե — ասում է — հիվանդին այդ աննշան քանակությունը կամ եթե ամբողջ օրի մեջ նշանակած է մի հատադեղ (pilula)»: Ասիացու հատկական բնավորութեններից մինն է շափազանց լինել ամենայն բանի մեջ, մինչև անգամ և դեղերի մեջ. նա չկամի հասկանալ, թե դեղերի օգտակարությունը և վնասակարությունը մեծ մասնով կախված է շափերից միայն: Մի դեղի մի երկու ցորենակշիռը փրկարար է մի հիվանդության մեջ, իսկ երեք կամ չորսը մահադեղ: Այսպիսի ասիական և անտեղի պատճառաբանությամբ բամբասվում է այդ քաղաքի մեջ մեր գիտնական բարեկամ, խոհեմ և մարդասեր բժիշկ Յրանց Իվանովիչ Գեռեպիկը: Ի՛նչ օգուտ, որ չէ ճանաչում ժողովուրդը նորա հարգը, ի՛նչ օգուտ, որ չգիտե ժողովուրդը, թե խնայելով պիտո էր ներս բերել կազմվածքի մեջ օտար մարմիններ. չգիտե, թե ամենայն դեղ որքան ևս օգտակար լիներ դա մի տկարություն բժշկելու մեջ, այնուամենայնիվ վնասակար էր կազմվածքին ընդհանրապես. չգիտե որ մի ցորենակշիռ ավելորդ դեղը խլում է կազմվածքի կյանքի գումարից սորա տասը ֆունտը: Եվ ավելի լավ է, ուղիղ ճանապարհով, երկու օր, երկու շաբաթ, կամ երկու ամիս հետո առողջանալ, քան թե վտանգավոր կերպով այդքան հառաջ: Պիտո էր իմանալ, որ ամենայն ցավի բժշկության մեջ բնությունը գործակատար է շատ կերպով, և թե բնությունը երբեք չէ կարող ենթարկվի որևիցե ստիպանքի:

Նախիջևանի ժողովուրդը երկար ժամանակ Ղրիմում կենակից լինե-

լով թաթարների հետ, վեր է առել նոցա շատ սովորութիւնքը, որ մինչև այսօր ևս պաշտում է որպէս բուն ազգային սովորութիւնք: Բնակիչների զգեստը, որ սկզբումը բոլորովին համաձայն էր թաթարի ձևերին, այժմ ենթարկված է մեծ փոփոխութիւն: Այր մարդիկ զգեստավորվում են համարյա՛ թե եվրոպական ձևով, բայց կին մարդերի մեջ, մանավանդ պառավների մեջ, կան դեռևս բավական թաթարի ձևեր: Ամենագեղեցիկը և ամենալավը այս սովորութեններից է այն, որ օրիորդը ծածկում են յուրյանց գլխին բարխատյա կամ ատլասյա ոսկեղեն կամ արծաթեղեն ծապավենով շրջակարած և նույնպիսի փունջ կախած մի կողմից ֆես. ափսո՛ս, որ այդ բանը վերջացնում են օր ըստ օր: Հոգով շափ ցանկալի էր, որ այդ գեղեցիկ սովորութիւնը այնքան երկար մնար, որքան կարելի էր:

Ժողովրդի կենսակցութիւնը թաթարի հետ, որպէս և նորա ձևերը ընդունելը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել և հայկական լեզվի վերա. Նախիջևանի լեզուն պատկանում է Տաճկաստանի բարբառին, թեև շունի մի քանի բառեր և մասնիկներ, որ գործածութիւն մեջ էին Տաճկաստանի մեջ: Նախիջևանի լեզուն, որպէս և զրիմեցոց լեզուն, ունի յուր մեջ շատ և շատ թուրքի և թաթարի բառեր ու ոճեր, այնպէս, որ այդ լեզուքը չիմացողը կը ժվարանա հասկանալ նախիջևանցուն, և այդ բառերը գործ են ածվում անխտիր որպէս բուն ազգային բառեր: Նախիջևանի լեզուն — մանավանդ այս վերջին տասն տարու մեջ — ընկել է և այժմ ևս գտանվում է մի նոր ավերանքի տակ. եթե հառաջ հարյուր բառի մեջ երեսուներ թուրքի ու թաթարի էր և մնացած յոթանասունը բուն հայկական, այժմ այդ յոթանասունից երեսունը կամ քառասունը փոխանակում են ռուսի բառերով, այնպէս, որ ներկա ժամանակումս նախիջևանցին խոսում է ռուսերեն և թաթարերեն, քան թե հայերեն, որովհետև հարյուր բառի մեջ հազիվ մնացել է երեսուն կամ քառասուն հայկական բառ: Ողբալի և արտասովի բան, այն երիտասարդ մարդիկը, որ հարակցութիւն ունենին ռուսների հետ, ամենայն կերպ աշխատում են յուրյանց հայերեն խոսակցութիւն մեջ որքան կարելի է շատ գործ ածել ռուսի բառեր:

Նոքա մտածում են, թե որքան այլանդակեն յուրյանց լեզուն օտարի բառերով, այնքան խելացի և բան հասկացող էին համարվելու, և այս պատճառով ամբողջ նախադասութիւնք շատ անգամ ռուսի անդեմ բայերից, տաճիկ վերջավորութեններով կամ թաթարի բառեր հայկական վերջավորութեններով ծառայում են նախիջևանի ժողովրդին որպէս միտք բացահայտելու հնար: Այդ բարբառը մինչև այն աստիճան այլանդակված է, որ ոչինչ ազնիվ մտածութիւնք չէ կարելի դորանով բացատրել, որովհետև ժողովրդի կյանքը ամենևին նյութական և ամենևին գոր-

ծական լինելով, հետևաբար և նորա բարբառը շունի այն ձևերը, որովհետև չկային այն մտածութիւնքը, որոնց համար հարկավոր լիներ ձև ու ոճ որոնել: Մի գիրք վեր առնուլ և մտածութիւնք կարդալ և աշխատել օր ըստ օրե մաքրել լեզվախոսութիւնը, չսված բան է նախիջևանցու համար, և մի հստակ խոսող մարդ յուր մաքրախոսութիւնքը կարող էր տգետների համար լինել ծաղրածութիւն անարկա: Դեռևս չգիտեն մտածել, որ մի ազգ բաժանվում է մյուսից յուր լեզվով, և լեզուն է, որ գլխավորապէս պահպանում է ազգութիւնը:

Նախիջևանի կյանքը ոգևորված է առհասարակ ասիական բնավորութիւնք: Ընկերական կյանք չէ երևում այդտեղ: Միմիայն ազգականք գնում է յուր ազգականի տուն: Դեռ ևս այր մարդիկը պատահում են միմյանց փողոցի մեջ, վաճառանոցում կամ դահլիճտնում. իսկ կանայք պիտո է տեսանեն միմյանց կամ հեկեղեցու մեջ և կամ բաղանիքում: Օրիորդների վերա խոսք ևս չկա, նոքա տարին մի անգամ ծաղկազարդի օրը գնում են հեկեղեցի. իսկ այլ ժամանակ աստուծո տուն գնալը համարվում է կամ մեղք կամ ամոթ և կամ գոնե ընդդեմ բաների կարգին:

Նախիջևանցիք տարին մի անգամ ապրիլի 23-ին տեսանում են յուրյանց քաղաքի բազմութիւնը Սուրբ Գևորգ հեկեղեցու մոտ. այդ օրը, թաթարի բառով անվանում են խղրեյեգ: Խղրեյեգին, հեկեղեցու պարսպի մոտումը շինվում են զանազան խանութներ և ժողովուրդը ամբողջ երեք օր ման է գալիս այդտեղ: Շատ երիտասարդք ամբողջ ամիսներ սպասում են, որ խղրեյեգը գա, որպէսզի կարողանան հարսն որոնել յուրյանց համար: Այստեղից ջոկ մնում է մի այլ ևս հաղորդակցութիւն տեղ,— այդ Սուրբ Խաչն է:

Սուրբ Խաչի անունով վանքը գտանվում է նախիջևանից յոթն վերստ դեպի հյուսիս հեռավորութիւնք, մի բավական բարձր ապառաժյա սարի վերա: Վանքը հիմնված է հիշատակի արժանի Հովսեփ Արղուիցյանց իշխանազն արքեպիսկոպոսի ձեռքով: Նա հաստատած է այդտեղ երբեմն ուսումնարան և տպարան, որ կառավարվել են բավական երկար ժամանակ մի Թադեոս վարդապետի ձեռքով, որ անուն էր ստացել Քիթաբեուքան (գիրք կուլ տվող): Մոտ իբր վաթսուն տղա Հովսեփ սրբազանը գաղթեցնելով Բեսարաբիայից, Մոլդավիայից և Վալախիայից բերել է Սուրբ Խաչ վանքը և դրել է այնտեղ դպրոցի մեջ: Թե ո՞րքան ժամանակ հարատևել է այդ դպրոցը, չկա՝ այդ մասին մի գրավոր հիշատակարան. միայն այսքան հայտնի է, որ աշակերտներից ոչ մինը մի բան ուսած չեն այդ տեղ, որոնցից ոմանք քահանայացած են, և Հիշատակարանիս գրողը շատ անգամ խոսած է նոցա հետ: Այժմ գուցե մի կամ երկու մարդ ծերունիք, մնացած լինին այդ աշակերտներից: Տպարանը

պիտո է մտածել, որ բավական օրինավոր բան եղած լինի, որովհետև մինչև այսօր ևս կան մի քանի գրյանք, որ բավական մաքուր դուրս են եկած այդ տպարանից, որպիսիք են — Յիսուս ուրի, Փամագիրք, Սաղմաս, Աղօթամատոյց, Ողբ և հառաչանք էջմիածնի և ուրիշք. թեպետ և Տելեմաֆի անդրանիկ թարգմանությունը տպված է շատ անպիտան:

Վանքը ունի շատ պատմական աղբյուր և մի քանի ծառատունկ, որոնց ստվերների տակ օդ վայելելու համար նստում են Նախիջևանից եկավորքը:

Վանքի ամենաբազմամարդ օրը է վարդավառի կյուրակեն և երկուշաբթին. հարյուրավոր գերդաստան գնում են քաղաքից և գեղերից, ոմանք վանքի պարսպի մեջ, ոմանք պարտեզումը նստում են յուրյանց շինած կտավեղեն տաղավարների տակ: Վանքը, ինչպես ասացինք, գտանվում է սարի վերա, իսկ պարտեզը այդ սարի ոտքում մի տափարակ տեղի վերա, որ բաժանվում է սարից վանքի աղբյուրի առատ վտակով: Վանքից մինչև ջրի ափը շինած է մի քարյա սանդուղք, որի վերա վարդավառի տոնին երևում են այր և կին մարդերի, զանազան հասակի բազմություն, յուրյանց խայտաբղետ զգեստներով, ասիական գնացքով և օտարախոս ձայներով: Բացի վարդավառից, ամառները, ամենայն կյուրակե, պատահում են այդտեղ տասն, քսան գերդաստան, որ գնում են, ծառերի տակին կանաչ արոտի վերա թեյ խմելու կամ խորոված ուտելու համար: Վանքի սարից որ ցած ես գնում դեպի աջ, վանքից կես վերստ հեռավորությամբ, կամ ավելի ևս պակաս հանդիպում ես մի փոքրիկ աղբյուրի, որ ժողովրդից անվանվում է Սաղլըզ սու (առողջարար ջուր), այդ ջրով լվացվում են ամենայն ջերմախտ ունեցող մարդ և յուրյանց հանդերձների կոտորից մի բան կապելով մոտակա ծառերի ճյուղերին հավատում են, թե բժշկվում էին: Աղբյուրը ստացել է առողջարար անունը այն պատճառով, որ տեսած էին նորա վերա լույս իջանելը. շատ կարելի բան:

Աղբյուրը գտանվում է վտակի մոտ, ամենեկին ճախինի մեջ, ուր բուսանում է եղեգն և ապրում են զանազան գեղունք և սողունք. այս շնչավորների մեռած մարմինների քիմիական վերլուծությունը, այլև ճախինը ինքն ըստ ինքյան կարող է պատճառել այն լույսը, որ հայտնի է անունովս ճախնային գազ, կամ գերեզմանական մոլանուր, որ շատ անգամ երևում է և նոր թաղած մեռելների գերեզմանների վերա, եթե խաղաղ էր եղանակը, եթե քամին չէր ցրվում այն գազը, որ բաժանվելով մեռած մարմնից նստում էր գերեզմանի հողաբլուրի վերա:

Այն մարդուն կամ այն ժողովրդին, որին անհասկանալի են բնու-

թյան օրենքները, սոցա բնական և աստվածագիր պաշտոնակատարությունը անտարակույս պիտո է հրաշք թվին:

Նախիջևանի բնակիչքը մեծ մասնով վաճառականք են. արհեստասիրությունը շատ փոքր հանդես ունի այդ քաղաքի մեջ. պատճառ, եթե կար ևս մի որևիցե արհեստ, և այն ասիական և անընդունելի մերձակա քաղաքների բնակիչներին, որ օտարազգի են և որ գնողք պիտի լինեին այդ արհեստավորների աշխատութեններին: Մշակությունը. չքավոր մարդերի համար բավական օգտակար բան դարձավ վերջին ժամանակներում, երբ գետի ափում ամբարներ ու նավահանգիստ շինվեցան, որովհետև մշակների ձեռքով լցվում էին ցորյան, ունդեղենք այն նավերի մեջ, որ մոտենում էին Նախիջևանին: Այս ևս հարկավոր է առանց հիշատակության չթողուլ, որ օրական մշակությունը երևում է միայն այր մարդերի մեջ. իսկ աղքատ կանայք առավել լավ կհամարեն մուրացկանությամբ ապրել, քան թե ծառայել մի մարդու տան մեջ որպես աղախին, և այս է պատճառը, որ Նախիջևանի մեջ ամենայն տեսակ ծառայությունը կատարվում են ուս ծառաների և աղախիների ձեռքով: Ինչպես կարելի է, որ հայ կինը, թեև հաց չունեի ուտելու, գնա և յուր երեսի ջրով ծառայել մի մարդու մոտ. աստված նորան երեք ավուր մահ տա, այդ բանը չտա:

Վաճառականությունը Նախիջևանի մեջ, որպես և ամենայն տեղ հայերի մեջ, չունի եվրոպական բնավորություն: Ամենայն մարդ յուր համար առանձին, մինչև անգամ միևնույն գերդաստանների անդամք աշխատում են առանձին կերպով վարել յուրյանց առուտուրքը, և առանձնապես վայելի յուրյանց հարստությունը: Չկան այդտեղ վաճառական ընկերությունք, մանավանդ հացեղեն ապրանքի, որով պարապողքը մեծ մասնով երևելի արծաթագլխի տեր են: Այդ վաճառականներից ոչ մինը չունի Եվրոպայում յուր համար մի գործակալ, և այդ պատճառով ապրանքի գինը Նախիջևանի մեջ բարձրանում է և ցածրանում է՝ նայելով եվրոպական վաճառական ընկերութեններին և հաշվատներին, որ գտանվում են Նախիջևանից կես ժամ հեռավորությամբ Ռուստով քաղաքի մեջ: Պիտո է ասել, որ Նախիջևանը, յուր աշխարհագրական դրությունը, արևմտյան Եվրոպայի և հացաբեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է. և այդ քաղաքի ամբարներից կշտանում են շատ եվրոպական նավեր: Եթե այդքան մեծագումար հացեղենք անմիջապես ուղարկվեին Եվրոպա, եթե մեր սիրելի ազգակիցքը Նախիջևանի մեջ, հաշվատուն կամ գործակալ մարդ պահեին գո՛նե միմիայն Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նոցա շահաստացությունը կրկնապատկվելու էր անշուշտ: Եվ միմիայն հացը չէր, որ գնում էր Եվրոպա,

այլև երկաթ, յուղ և կաշի, որոնց առ ու տարբին ծանոթ են նախիջևան-
ցիք:

Մի մարդ չէ կարող այս բաները առնել, բայց եթե հինգ տասն
երևելի հարուստք միանային և միաբան ուժով սկսեին գործ կատարել,
այն ժամանակ նոցա հաշվատունքը նախիջևանի և Մարսելի մեջ,
առանց ամենայն տարակուսի, ոչ թե միայն պակաս լինելու չէին եվրո-
պական հաշվատաներից, այլ մի փոքր ավելի ևս, որովհետև եվրոպական
ընկերությունքը երկրորդ և երրորդ ձեռքից ստանում էին ապրանքը,
մինչդեռ հայր անմիջական միջնորդ էր լինելու ուսաց երկրագործի և
եվրոպայի մեջ: Եթե եվրոպացին, երրորդ ձեռքից ստանալով մի ապ-
րանք, որից արդեն քանի մարդիկ շահվել էին, ուրեմն հետևաբար և
թանգացած էր ապրանքը, եթե սորան վաճառում է նա Եվրոպայի մեջ և
գարձյալ միլիոններ է վաստակում կարճ ժամանակի մեջ, ի՞նչ պատ-
ճառով դորա անմիջական վաճառատունը չէ շահվելու կրկին անգամ
ավելի:

Երկրագործություն ասացյալը, ամենևին եվրոպական կերպով, որ
ավելի ճիշդ խոսելով, պիտո էր ոսկու հանք անվանել, անտես է արած
բոլորովին այդ քաղաքի մեջ: Երկրագործության զանազան ճյուղերը,
որպիսի են մեղվադարմանություն (пчеловодство) և շերամադարմանու-
թյուն (шелководство) նույնպես բարձի թողի են արած: Ի՞նչ գեղեցիկ
և պողաբեր դաշտեր կան նախիջևանի շրջակայքում, ուր կարելի էր մի-
լիոնավոր փեթակներ պահել, ո՞րքան պարապ և ամայի թողած դաշտեր,
որոնց վերա շատ փոքր արծաթով կարելի էր թուփի անտառներ գոյաց-
նել շերամադարմանության համար, բայց ոչ ով սիրտ չունի մոտենալ
բնության և փորելով նորա արգանդը հանել և ստանալ նորա անսպառելի
զանձատնից ոսկին և արծաթը: Երանի՛ էր, եթե գո՛նե արվեստներ ծաղ-
կեցուցած լինեին բնութենից հեռանալով, բայց և այդ չկա մեջ տեղում:
Նախիջևանի մեջ չկա ո՛չ մի բանի գործարան, բացի աղյուս և կղմինգը
չինելու ախոռներից և փոսերից, բացի կիր շինելու հնոցներից, որոնք,
անհրաժեշտ բաներ լինելով շինվածքի համար երևում են հարկավորա-
բար հառաչացուցած:

Զարմանալի՛ բան. Մոսկվայի և Պետերբուրգի կամ այլ քաղաք-
ների մեջ, Ռուսիայում, տավարի կամ ոչխարի ճարպը, մշակները, ապ-
րուստը, բնակության վարձը, մի խոսքով ամենայն բան թանկ է քան թե
Նախիջևանի մեջ. բայց այդ քաղաքներում պատրաստում են ստեարին-
յան ճրագներ և ուղարկելով, չասեմ ուրիշ տեղեր, այլ միայն հարավային
և Փոքր Ռուսիա, շինում են միլիոններ. ինքը նախիջևանցին գնում է այդ
ճրագը նախիջևանի մեջ վճարելով յուրաքանչյուր ֆունտի համար 28,

29 կամ 30 կոպ. արծաթ: Բայց չկան մարդիկ, որ ընկերություն կազմե-
լով բանային մի օրինավոր գործարան այդ բանի համար: Ամենայն ինչ
ձեռնտու էր դյուրագին պատրաստությանը, և եթե ընկերությունը ամեն
մի ֆունտը քսանեհինգ կոպեկով ևս արձակեր, այնուամենայնիվ ստա-
նալու էր մեծ օգուտ. մանավանդ գրավելով բոլոր հարավային Ռուսիայի
մեջ այդ ճրագի վաճառականությունը ավելի դյուրագին վաճառելով, և
ավելի մոտ լինելով այդ սահմանին:

Ի՞նչ է պատճառը որ չկա այս բաներից ոչ մինը, ի՞նչ է պատճառը,
որ ժողովուրդը միմյանցից բաժանված, փեռեկտված, չկամի ամենևին
ունենալ մի որևիցե ընկերություն. ինչո՞ւ այդպես հալածված է այդ քա-
ղաքից ընկերասիրության հոգին, ինչո՞ւ նորա բնակիչներից շատերը
պարապում են մի մեքենական վաճառականությամբ, որի հիմքը էր
փոխառություն և փոխատվություն: Հարստություն չկա այդ քաղաքի
մեջ, — ո՛չ. որովհետև նախիջևանի ժողովուրդը համեմատելով Ռուսիայի
եզերական քաղաքացիների հետ, միջին թվով, շատ վեր է և ճոխ յուր
հարստությամբ: Գլխավոր պատճառը քաղաքի հետ մնալուն է ժողովրդ-
դի անդաստիարակությունը և անկրթությունը, սորանից հառաջանում է
անմիաբանությունը և այն պատերազմը, որ լույսը և ճշմարտությունը
պիտո է ունենային խավարի և ստության հետ:

Փառք աստուծո, նախիջևանը ունի այսօր եթե ոչ շատ, գոնե մի
քանի ընտիր որդիք, որ վաղուց ահա ազատված լինելով ափսոսանքից
սոր տեսութեններից, և ամենայն կերպով ամենայն ջանք գործ դնելով
քաղաքի և հասարակության օգտի համար, աշխատում էին մի փոքր
բան հասկացնել այն, մինչև այժմ ափսոսանքի հոգու վայրենի և բարբա-
րոս ազդեցության տակ մնացած պարոններին, որոնց անձնասիրու-
թյունը, շահասիրությունը, փառասիրությունը և խավարասիրությունը
մեծ էր, քան թե նոցա հայությունը և զգասիրությունը: Պարզ երևում է
ահա սորանից, որ նախիջևանի այդ ընտիր որդիքը պիտի մի բարոյա-
կան պատերազմ կատարեին խավարի, տգիտության, ստության և բար-
բարոսական կամակորության հետ: Հայտնի է և այն, որ ստությունը,
ինչպես եղած է միշտ և կա այժմուս աշխարհի երեսին, պիտո է շատ
հեռևողներ ունենար, քան թե կարող էր ճշմարտությունը գտանել, որով-
հետև ստությունը, խաբեբայությունը արծաթ ունի, նա կաշառքը ձեռքին
նստած է պատրաստ, նա կարող է դորանով հաճոյանալ մարդերին և մի
անցավոր և ունայն փառք ճարել, իսկ ճշմարտությունը չունի այդ նյու-
թական նախամեծարությունքը, նա մի վերին և գերամեծար առաքինու-
թյուն է, նորա ճանապարհը նեղ է և փշոտ, նորա դրոշակը կրողի վերա

արձակում են մանավանդ ստույթյան խավարատեսիլ զինվորքը յուրյանց նետերը և քարերը:

Մի անպատմելի ուրախություն է գալիս իմ վերա տեսանելով, որ ճշմարտությունը ու ազգասիրությունը և նախիջևանի մեջ ունին յուրյանց նահատակները, և այստեղ ստույթյունը և ազգատեցությունը հաղթվելու վերա են, և այս տեղ պիտո է խորտակվի խավարի ամբարտավանության վերա են, և այս տեղ պիտո է խորտակվի խավարի ամբարտավանության եղջյուրը: Փուլթ չէ՛, որ այս թույլիս վատամարդիկ են դարձած այդ նահատակները խաժամուժ ամբոխի աչքում. փուլթ չէ՛, որ մի տեսարանական խաբեությամբ (оптическим обманом) մի քանի կարճատես մարդիկ կարծում էին տեսանել հաղթության պսակը խավարի ճակատի վերա. այդ երևակայական խաբեությունքը (иллюзии) կցրվին և կփարատվին, և այդ կարծեցած հաղթության պսակը խավարի ճակատի վերա, կզառնա հավիտենական խայտառակության և արհամարհանքի գրոշմը (клеёмо):

Թո՛ղ ստույթյունը հազարներով գնե յուր կարծիքական և սուտ պարծանքը. ճշմարտությունը կես կոպեկի գրչով և կես կոպեկի թանաքով կթողու ապագայի դատապարտության և արհամարհանքին նորա երկնի և թշվառ հիշատակը: Դորա հակառակ ճշմարտության զինվորների և նոցա առաջնորդի անունները, վառվառն աստղերի նման փայլելու են մշտնջենավոր ժամանակով, գալոց հայկական սերունդի աչքի առաջև, նորա ժամանակակից պատմության հորիզոնի վերա:

Չկա մարդկության պատմության մեջ ժամանակ, որ ճշմարտության պաշտոնյաքը հանդիպած չլինեին բազմադիմի տհաճութենների և անախորժութենների. այս հիման վերա, չէ պիտո ամենևին զարմանալ, որ միևնույն բանը կրկնվում է և այսօր. բայց այն մարդը, որ անվանում էր յուրյան քրիստոնյա, պարտական է հետևել Քրիստոսի ճշմարտությանը, և նա՛ է մարդը, որ արհամարհելով ամենայն ունայնություն, կտրիճի պես կանցանե այն նեղ և փշոտ ճանապարհից, դիմելու համար դեպի ճշմարտության կենդանարար աղբյուրը — Հիսուսի Քրիստոսի գոգը:

Աշխարհի երեսին ճշմարտության պաշտոնյան միշտ հանդիպել է և հանդիպում է զանազան անախորժ և վշտացուցիչ բաների, բայց մանավանդ ողբալի է մի այդպիսի պաշտոնեի վիճակը մեր ազգի մեջ: Մեր սիրելի հայերը, որպես նաև ասիացիք այն խոսքը ընդունում են, որ դուրս էր գալիս բարեկամի կամ համախոհի բերանից: Մի հայ, որ չէր սիրում ինձ, — իմ անձնավորությունը, — չկամի ընդունել և իմ բերանով քարոզված ճշմարտությունը առանց մտածելու, թե ես, և իմ քարոզած ճշմարտությունը ջոկ-ջոկ բաներ են, թե ճշմարտություն ասացյալը սե-

փականություն չէ Մարկոսի, Կիրակոսի, այլ աստուծո, որին մասնակից կարող ենք լինել Հիսուսի Քրիստոսի ձեռքով: Այս շատ տխուր բան է, աստուծո ճշմարտությունը հալածվում է իմ թշնամիների ձեռքով, որովհետև իմ բերանով քարոզվել էր նա: Ահա այն մեծախորհուրդ, և որքան մեծախորհուրդ, նույնքան շարախորհուրդ պատճառը մի ազգի, մի քաղաքի, որպես և նախիջևանի հետ մնալու: — Այս բանը քանդել է մեր ազգի տունը, դա այն մրրիկն է, որ ցրել է հայոց ազգը աշխարհի շրս կողմը: Այս ախտը մի անբարոյականություն է, և բնական հետևանք անդաստիարակության և անկրթության: Եթե ունեցած էր նախիջևանը մի ազգային, կամ եվրոպական բազմակողմանի ուսումնարան, որի խորհուրդը եղած լիներ պատրաստել կրթյալ և խելացի քաղաքացիք, գիտուն և լուսավոր վաճառականք, բանագետ երկրագործք, հմուտ բնագետք և այլն և այլն, այն ժամանակ ա՛յլ կլիներ ճշմարտության և նորա պաշտոնյաների վիճակը նախիջևանի մեջ: Միայն մի այդպիսի ուսումնարանն է, որ կարող էր հաշտեցնել երկու հակառակող բաժինները, ճշմարտություն քարոզելով նոցա, որ նվիրելով յուրյանց անձը ստույթյան և խավարի սպասավորությանը, քարածիգ և նետածիգ էին լինում դեպի մյուս բաժինը, որի գրոշակի վերա լուսեղեն տառերով գրած էր — «Ճշմարտություն»:

Այդ ուսումնարանի չլինելն է պատճառը, որ նախիջևանի մեջ (ինչպես նաև ուրիշ տեղերում հայերի մեջ) մի զավակ, թող լինի նա ամենահարուստի որդի, աճում է և զարգանում է առանց ամենայն դաստիարակության և կրթության, աշխարհի լուսավորութենից միանգամայն օտար: Մի այդպիսի զավակի բուսական և կենդանական կյանքը կերպարանագործվում են, իսկ գլխավորը՝ բանական կյանքը, որով միայն պիտի զանազանվեր նա բուսականներից և շնչականներից, մնում է անկերպարան խավարի բարեւոնյան գերության մեջ, յուր ծնողքի հավիտենական դատապարտության համար: Այնտեղ, ուր չկա լուսավորության մի աղբյուր, ուր չկա տղաների և աղջիկների դաստիարակություն, ուր նյութականը և ժանգը հաղթահարել են աննյութը և անապականը, ուր չէ քարոզվում ուսումնարանի ամբիոնից սեր, ընկերասիրություն, ազգասիրություն, մարդասիրություն, առաքինություն, աշխատություն, արիություն և այլն, և այլն, ի՛նչպես կարող են հառաջանալ այն բարի, բարի բաները, որոնց չլինելու վերա մորմոքվելով հառաջ եմ տանում իմ տխուր Հիշատակարանը, և որոնց միայնակ ծնողը ճանաչվում էր բարեկարգ, և ճշմարտությամբ ոգևորյալ մի ուսումնարան:

Քանի որ այդ քաղաքի պատվելի և մեր սիրական հասարակությունը չլինելու չէ մի հոյակապ բուն ազգային դպրոց եվրոպական կարգերով,

անմիջապես ինքը հասարակությունը լինելով տեր և հոգաբարձու այդ աշխարհական դպրոցին, առանց մեջ բերելու հոգևոր մարդերի գործակցությունը, քանի որ կանգնեցնելու չէ մի այդպիսի աշտանակ լուսավորության, քանի որ դոցա երեխայքը, յուրյանց անունները հազիվ հազ գրել ուսանելով, պիտի գան ու գնան աշխարհից, քանի որ եվրոպական մեծավայել հոգևոր սեղանը պատրաստ դրած ու հայոց զավակը, հոգևոր սովից և քաղցից միանգամայն կիսամեռ ընկած, յուր խավար շրջակայքից պիտի նայի այդ լուսավոր և առատ սեղանին, առանց վայելելու նորան, Նախիջևանի դրությունը կմնա այնպես, ինչպես որ կա: Բայց եթե ճիշտ խոսենք, այդպես ևս չէ կարող մնալ, որովհետև բնությունը դադար չունի, նա գտանվում է անդադար շարժողության մեջ, որ է նորակայանքը. աշխարհի երեսին երկու բան կա,— այո՛, կամ ոչ.— հառաչ, կամ հետ.— լինել կամ չլինել: Այս հիմքերի վերա հարկավորաբար պիտո է մտածել, որ եթե Նախիջևանը հոգաբարձու չլինի հառաչ գնալու համար, ուրեմն անտարակույս պիտի հետ գնա, և պիտի չքանան այնուհետև մեր բարի բարի հույսերը, որ ունեինք այդ քաղաքից:

Իհարկե լսելու եմ այն սովորական պատասխանը, թե մի այդպիսի ուսումնարան մշտնջենավորապես պահպանելու համար, հարկավոր է մեծ արծաթագլուխ, թե քաղաքի գանձարանը չունի այնքան արծաթ, որ կարողանար դիմանալ այդ ծախքին: Գիտեմ, և ընդունում եմ, այդ ճշմարիտ է. բայց դորա ընդդեմ կա և ասելիք: Եթե կամենա քաղաքը, եթե հոժարի ճանաչել ճշմարտությունը, և հետ դնելով ամենայն կույր կամակորություն սրբե յուր վերայից անմիաբանության և գոտություն արատը, եթե նույն ճանապարհով ընթանա, որով գնում են նորա ընտիր որդիքը, ճշմարտության և ազգասիրության քաջ նահատակները, այն ժամանակ կգոյանա և այդ արծաթագլուխը:

Քաղաքը յոթանասուն և հինգ տարի է, որ կա, դիցուք առաջին քսան և հինգ տարումը դժվար էր, բայց գոնե այս դարու սկզբից, եթե հոգաբարձություն արած լինեին մի արծաթագլուխ գոյացնելու համար, արդյոք, հիսուն տարու մեջ, մի բան հառաջացած կլինե՞ր, թե ո՛չ: Բայց այսպիսի հոգաբարձությունը ես բոլորովին անտես արած եմ տեսանում. և ո՛չ միայն այսչափ, այլև մինչև այսօր դեռ ևս հոգաբարձու չեն, Նախիջևանի լինելոց ուսումնարանի անունով, Հնդկաստանի մեջ թողած արծաթը ձեռք բերելու մասին, թեև հրատարակություն ևս եղավ դորա համար կալկաթայի Ազգասեր օրագրի միջնորդությունը: Ապա այս իրո-

գությունը ի՞նչպես պիտո է հաճախեցնել այն պատասխանի հետ, թե ուսումնարանի չլինելը հետևանք էր արծաթագլուխ չլինելուն:

Առողջ բանականությունը թույլ չէ տալիս բնորոնել Նախիջևանի այն գանգատը, թե չունի արծաթագլուխ, քաղաքի և ազգի այս և այն օգտակար գործը հառաջացնելու համար, որովհետև երաժճների մասին անհոգ մնալով կորուսանում է յուր ձեռքից. նա մինչև այժմ չգիտե յուր ոչ հարստությունը և ո՛չ աղքատությունը, ոչ արդյունքը և ո՛չ ծախքը. որովհետև չկա միաբան գործակցություն մի ազգային բանի մեջ. ամենայն մարդ համարում է յուրյան մասնավոր,— նա ասում է,— իմ ի՞նչ գործն է, թող ինչ կամին առնեն. առանց մտածելու թե — ո՛վ են այդ կամեցողքը և առնողքը, ո՛չ ապաքեն յուր նման անդամք հասարակության: Ահա այս կերպով, հասարակությունը կորուսանելով յուր ամբողջությունը, նորա միաբան ուժը բաժանվում է նախ և հառաջ երկու կամ երեք մեծ հատված. հետո, այդ հատվածի պատկանողքը ևս յուրյանց մասնավորի տեղ դնելով, թողնում են քաղաքի և հասարակության օգուտը երեսի վերա: Ամենայն անդամ հասարակության յուր տեղումը ունի յուր ձայնը և իրավունքը. արտոնությունքը և առանձնաշնորհությունքը չեն տրված միմիայն Մարկոսին, Կիրակոսին, որ ուրիշները չկարողանային մասնակից լինել. Նախիջևանի ամեն մի անդամը հավասարաչափ վայելում է այդ իրավունքները և արտոնությունքը և իրավունք ունի բողոքելու, եթե մի քանի մարդիկ հարստահարելով նորան կամեին ինքանց միայն սեփականել նորանց: Ազգի և հասարակության գործի մեջ նորա անդամքը մասնավոր մարդիկ չեն, եթե դոքա մասնավորք են, եթե դոցա չէ վերաբերում այդ գործը, ազգի և հասարակության անունով, ուրեմն ո՛վ է հասարակությունը, ո՛վ է ազգը: Գորա հակառակ ամեն մի բարոյական մարդու վերա պարտականություն կա, ազգային գործի անունը լսածի պես իսկույն մեջ մտանել և յուր կարողության և զորության չափ օգնական լինել այդ գործի հառաջդիմությանը, խոսքով և գործով, ամենևին այն սրտով և այն ջերմեռանդությամբ, ինչպես կընթանար այն դիպվածում, եթե այդ գործը վերաբերվեր մասնավորապես յուրյան: Բայց եթե ճշմարիտը պիտո է խոստովանել, ուրեմն հասարակության և ընդհանուր բարու համար ավելի հարկավոր է քրտնել և աշխատել, քան թե յուր սեփականի, որովհետև մի անհիմն բան է մասնավորի երջանկությունը առանց ընդհանուրի և հասարակաց բարօրության:

1 Ակնարկում է «Ազգասեր» 1847 թ. № 60-ում տպագրված Մասեհ Բարաջանի կողմից Փգտագործելով այն, որ այդ կողմի գործով, նոր Նախիջևանի հասարակությունը

իրեն սրտավորակ է ընտրել, 1880 թվականի վերջերին Նալբանդյանը մեկնեց արտասահման հեղափոխական աշխատանքներ ծավալելու համար:

Նախիջևանը, մեր սիրելի Նախիջևանը, ամենայն կարեկցութեան արժանի Նախիջևանը տեսանելով այս բուսական յուր վիճակը, գո՛նն պիտի բարվոքեր ներկան գալոց ժամանակները ապահովելու համար. գո՛նն այժմ պիտո է հոգաբարձու լինել մի արծաթագլուխ կանաչացնելու համար, մի լինելոց ուսումնարանի մասին, եթե ոչ այժմ, գոնն ապագայումը. և մի՞թե չէ կարելի սկսանել այժմ մի հիմնավոր հոգաբարձութեան այդ բանի համար: Ինչո՞ւ պիտի հրաժարվին երեկի հարուստները հիսուն մանեթ, միջակ հարուստները քսանհինգ մանեթ, իսկ հասարակ ժողովուրդը տասներկու մանեթ ամենայն տարի ազգային գանձանակը ձգելուց: Տարակույս չկա, որ հարուստ մարդը հարյուր արծաթ ևս կհամաձայնի ձգել. և գյուղացիք անգամ կարող են մասնակից լինել գորան: Մի՞թե քաղաքը չէ կարող գոյացնել յուր լինելոց ուսումնարանի անունով արդյունքի աղբյուրներ, մի՞թե յուր անշարժ կայքերից և քսան հազար դեսյատին հողի արդյունքից չէ կարող հինգ հազար մանեթ հետ ձգել տարին ուսումնարանի անունով, եթե այդ կայքերի և հողերի կառավարութիւնը տնօրինվեր հասարակութեան կամքով և գիտութեամբ, այլ և նորա օգտի համար: Մի՞թե մի իմաստուն և ազգասեր քաղաքապետ խորհուրդ կատարելով քաղաքի գլխավորների և ամբողջ հասարակութեան հետ սահմանն այս կարգերը, ժողովուրդը պիտո է ընդդեմ դառնա: Ի՛նչ է ժողովրդի բեռը ազգի և հասարակութեան համար, որի ծանրութեան տակ հարստահարված լինելով, չկարողանար այս քաղցր լուծը հանձն առնու: Ի՛նչ է պատճառը, որ Կոստանդնուպոլսի մեջ, և այն մարդիկը, որ Վանա կողմերից եկած էին բռնակրութիւն անելու համար, յուրաքանչյուրը այդ պանդխտական և մշակ մարդերից վճարում է ազգային դպրոցների, հիվանդանոցի, աղքատանոցի, անկեղանոցի օգտի և պահպանութեան համար տարին հինգ տասն մանեթ, չնայելով, որ մյուս կողմից Խատտի-Հյումայունի դուրս գալուց հետո, Տաճկաստանի լուծը ծանրացած էր նորա քրիստոնյա հպատակների վերա: Մի՞թե նախիջևանցու սրտից այնքան թեւ է աստուծո երկյուղը և ահը, ազգասիրութիւնը և վերջապես զավակասիրութիւնը (որ ամենայն անասունք ևս ունին), որ յուր քաղաքի մեջ նստած, վայելելով ամենայն ազատութիւն ամենայն նեղութեաններից, վայելելով, փառք աստուծո, առաջ մարդասեր և օգոստոսափառ կայսրների շնորհքը, չէ պիտո հրաժարի յուր զավակների կրթութեան և ապագա բարօրութեան համար, տարեկան մի բան վճարել ազգային գանձարանին ուսումնարանի անունով: Ոչ ոք այդպես վատ կարծիք չունի Նախիջևանի մասին, մանավանդ տեսանելով, որ լուսավորութեան սերը օր ըստ օրն արմատ արձակելու վերա է, թեև սակավ մարդերի մեջ: Ի՛նչ պիտո է առնել. պիտո է հուսալ,

որ այդ սակավքը շատանան, միայն հարկավոր էր իսկույն սկսանել մի բարի գործի հիմնարկութիւն, շինել մի առարկա, որ մոտ լինել ժողովրդի հոգուն և սրտին, այնուհետև ամենայն կարող մարդ զանազան դիպվածներում չէր խնայելու յուր օգնութիւնը: Այն արծաթը, որ մի հայ մարդ պիտի ներս բերեր ազգային գանձարանը ուսումնարանի անունով, կորած չէր. նա տալիս է այդ գումարը յուր զավակին և նորա ժառանգներին մշտնջենավոր ժամանակով, դորանով ապահովում էր նա յուր զավակի կրթութիւնը և լուսավորութիւնը, ապա ուրեմն և նորա երջանկութիւնը աշխարհի երեսին:

Բայց... Ափսո՛ս և հազար ափսոս, որ այս ասածներս մնալու են չիշատակարանիս մեջ, առանց մասնակցութիւն գտանելու ընդհանուրի սրտի մեջ. ափսո՛ս, որ սրտիս ցավը և կսկիծը, պատճառված իմ սիրելի ազգակիցների լուսավորութեան մասին անհոգութեանից, պիտի գերեզման իջուցանեն ինձ: Թո՛ղ այսօր լինել այդ ուսումնարանը ոտքի վերա, էգուց գնայի ես գերեզման, գո՛նն փարատված կլինեմ սրտիս կսկիծը և խաղաղ հողով, ուրախադեմ կհանդիպեի հրեշտակին, որ գալու էր, ինձ, իմ արարչի ատյանը տանելու համար:

Այստեղ շատ անգամ կրկնելով «ազգային ուսումնարան» խոսքը, թեև իսկույն վերաբերած ենք եվրոպական և բազմակողմանի որպիսութիւն հայտնող բառերը, այնուամենայնիվ ավելորդ չէր մի փոքր պարզ խոսել:

Ազգային ուսումնարան ասելով, չեմ հասկանում այնպիսի ուսումնարանք, որոնց մասին հրատարակում էր Մեղուն ուրախացած. այդպիսի բաները արժանի չեն և ուսումնարան անունը յուրյանց վերա կրելու: Օբսկուրանտների (խավաբապաշտներ) կարծիքով արդեն մի մեծ բան էր, եթե մի արեղա կամ մի եպիսկոպոս, մի տիրացու նշանակում էր մի գյուղում վարժապետ, և հավաքում էր նորա մոտ մի քանի աշակերտք. ապա պատրաստ էին այդ օբսկուրանտները մինչև երկինք բարձրացնել մի այդպիսի գործողութիւն, առանց մտածելու, թե ինքը այդ ողորմելի տիրացուն բացի գիշեր ցերեկ խոնարհեցո՛ւ-ապրեցո՛ւ ասելով փրփրելուց այլ բան չգիտեր. ազգի համար եղած թե չեղած այդպիսի շնչին բաներ միևնույն են: Ամենայն ողջամիտ հայի հայտնի է, որ կամին ներկել խաժամուժ ամբոխի աչքը, թե ահա այս ինչ արեղա կամ այս ինչ եպիսկոպոս ազգասեր է, դպրոցներ է բաց անում,— ինչ ուսյալ մարդ է,— ապա նորա քարոզը, այնպես հրաշալի քարոզ ասաց ուսումնարանի և ազգասիրութեան վերա, որ ոչինչ չհասկացա, փառավորի նա, իհարկե այդպես է հարկավոր, վաղուց այդպիսի մարդիկ պետք էին մեր ազգին...

Մեր ազգին հարկավոր են ճշմարտապես ազգի վերա մտածողք և ո՛չ թե այդպիսի սուտ ազգասերք, որոնք ազգասիրության դիմակ ծածկելով երեսի վերա, երկաթի կոշիկները հագած, մաշել են Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի շեմքերը, սորան վատաբանելու, նորան պարսավելու, յուրյանց սուտ արժանավորութունը սուրբ թարգմանիչների, Սահակի, Մեսրոպի և Խորենացու արժանավորութեններին նման ցույց տալու համար: Տեսած ենք այդպիսի սուտ ազգասերներից և այնպիսիքը, որ յուրյանց լեզվի քերականութունը անգամ չգիտեին, որ ծնած էին միմիայն խաբեբայության համար, և համարձակվում էին բազմության մեջ, ամենայն ամոթ ու պատկառանք հետ դրած, մեծ մեծ խոսել, թե հասուցած էին 400 աշակերտք¹:

Ովին են խարում, թո՛ղ գնան յուրյանց գյուղերումը պարծենան շինականների առաջև, բայց մի օրինավոր ընկերութուն այդպիսի անամոթ լրբութունը կարող էր միայն լրացյալ արհամարհանքով վարձատրել:

Մեր ասած ուսումնարանը նման չէ այդ օբսկուրանտների ուսումնարանին. դոցա վարժապետքը, այն ողորմելի և թշվառ էակները աշխարհի երեսին, արժանի չէին ամենևին առանց պատրաստության ոտք կոխել մեր խնդրած ուսումնարանի շեմքի վերա: Այն ուսումնարանը, որ կարող էր լուսավորության ավազան դառնալ մեր ազգի համար, պիտո է ուսուցաներ յուր աշակերտներին, հայերեն, հունարեն, լատիներեն, ֆրանսիարեն, գերմաներեն և ռուսերեն, ընդհանուր պատմութուն, ընդհանուր աշխարհագրութուն, հայոց պատմութուն, ռուսաց պատմութուն, հնախոսութուն, օրենսգիտութուն, վաճառականության ուսմունք, վաճառականության պատմութուն, վիճակագրութուն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, ընդհանուր բնական պատմութուն, գյուղական տնտեսութուն, մեքենականութուն, կրոնագիտութուն, վայելչագրութուն և նկարչութուն: Ահա՛ այն ուսումնարանը, որի լինելը ցանկալի և հոգով շափ փափազելի էր մեր ամեններիս սրտի համար:

Մի անփարատելի տիրութուն է գալիս իմ վերա, երբ մտածում եմ, թե իմ սիրական հայր առաջնորդված լինելով մինչև այժմ օբսկուրանտների ձեռքով, կարդալով Հիշատակարանս — իմ միայնության և տիրության զավակը — ծիծաղելու էր իմ վերա, ծաղր առնելու ինձ, և գեռես մի կարեկցութուն ցույց տալով ասելու էր. «խեղճ մարդ, ինչ բա-

ներ է խոսում, ի՛նչ քարոզներ է տալիս, չգիտե որ մեր ահանջը ընդունակ է լսելու միայն ոսկու և արծաթի ձայն, չէ իմանում, որ մեր համար նա է օրինավոր ազգասերը, որ առանց մեզանից արծաթ խնդրելու բացում էր ուսումնարաններ և դեռես գովում էր մեզ, մեր ազգը, մեր նախնական ավանդութունքը, չգիտե որ մեր համար միևնույն է ուսումնարանի լինելը, կամ չլինելը, բայց թե առանց մեր ձեռնարկության, մի գյուղում, մի գոմի մեջ, երևում էր մի տիրացու ահագին գավազանը ձեռքին յուր աշակերտների ոսկեքը շարդելու համար, և այդ տիրացուի առաջև կային նստած մի քանի երեխայք այբբենարանները ձեռքերին, շատ ուրախ ենք և շատ շնորհակալ այն մարդուց, որ այդպիսի մեծ և երևելի հոգաբարձութուն էր ցույց տվել մեր ազգին»:

Ո՛վ նախախնամութուն, եթե արդարև այսպես պիտի խոսի Հիշատակարանիս կարդացող հայր, ինչո՞ւ ապա վառեցիր, բորբոքեցիր իմ մեջ մի ազգասիրության անշիջանելի կրակ, ինչո՞ւ այդպես անզթաբար պատժեցիր ինձ՝ բորբոքելով այդ կրակը, մինչ նա, փոխանակ ջերմացնելու իմ սիրելի ազգակիցների պաղած սիրտը, խորովելու էր իմ ներսը: Նախախնամութուն, խնայե ինձ... Նախախնամութուն, խնայե իմ սիրական ազգին. նախախնամութուն...

Զ

Օգոստոսի 23. Ոչինչ արժանի ուշադրության նորութուն չեմ կարող արձանագրել Հիշատակարանիս մեջ, որովհետև չկան: Ասացի արժանի ուշադրության, ապա թե ոչ այնպիսի շնչին գործողութունք, որպիսիք հրատարակվում են Հայաստանի Մեղուի մեջ, շատ անգամ խելացնոր մարդու արժանի լոգիկայով, ես անարժան եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ, որովհետև ափսոսում եմ ժամանակիս, որ պիտի կորուսանեի, ափսոսում եմ ընթերցողներիս ուշադրությանը, որ զուր տեղը պիտի լարեին: Մինչև այժմ սուտ ազգաբերների մեջ տիրած է մի ուղղութուն, ամենայն բան որ վերաբերում էր ազգին, համարել գովելի և արժանի ուշադրության և այդ ճանապարհով որսալ ազգի բարյացակամութունը: Դորա հակառակ, իմ ուղղութունը ա՛յլ է բոլորովին — ճշմարիտը ասել և կանգնիլ մեջ տեղումը: Ազգը, եթե ունի բանականութուն և հասկացողութուն, ուրեմն կճանաչե ճշմարտութունը, ուրեմն և երկբայութուն չկա նորա դեպի ինձ բարեկամության մասին, իսկ եթե չէ հասկանալու և առանց յուր օգուտը ճանաչելու պիտի բամբասե մի մարդ, որ ազգի համար ճշմարտութուն էր քարոզում և այնուհետև դառ-

¹ Ակնարկում է Ն. Աշտարակեցու կազմից Թիֆլիսում հիմնադրած ներսայն զբոսորդը, որի մասին Նալբանդյանը բացատրական կարծիք ունի:

նալու էր ինձ թշնամի, այդ ևս իմ փուլթը չէ. պատճառ, այն փառք ու պատիվը և այն անարգանքը ու նախատիները համարվում են վավերական և ուշադրության արժանի, որ հետևանք էին գիտակցութեան և ուղղախոհութեան: Իմ համար միևնույն է մի հիմար մարդու ինձ պատվիլը կամ անպատվելը, որովհետև նա հիմար է. և ամոթ էր ինձ սպասել նորա դատաստանին:

Սորան և նորան սուտ սուտ գովասանություններ և տաղեր գրելով չկամիմ պղծել իմ գրիչը և այդ անպարծանք հանդեսը թողում եմ սուտ ազգասերների, օբսկուրանտների, եզվիտների և Մաքիավելու հոգով տոգորված մարդերի գործակատարությունը: Թող նոքա, ինչպես մինչև այժմ և այսուհետև ևս, աշխատեն խաբել մեր ազգը և սուտ ու չնչին գովասանութեններով ներկելով նորա աչքը, նորա հանցանքը դնեն նորա առաջև որպես առաքինություն և հեռացնեն ժողովուրդը ամենայն օր ճշմարիտ լուսավորութենից, և մինչև անգամ սորա վերա մտածելուց ևս, որ ավելի հեշտություն և հաշտություն կարողանան հաստատ պահել խավարի դժոխային իշխանությունը մեր ցավելի և արտասվելի ազգի վերա: Ի՞նչ է այդ մարդերի այսպիսի ուղղության շարժառիթը, ի՞նչ է, որ այդպես հաստատ պահում է դոցա յուրյանց կամակորության մեջ: Ընդ այս հարցմունքին ամենայն ստուգություն պատասխանելով, բողոքը բորբոքելու չէ՞ինք նոցա դեպի մեզ ատելության փայլակները. ի՞նչ փուլթ. մի անգամ ասացինք, որ հիմարի դատաստանը անվավեր է, իսկ թե այդ հիմարության հետ միավորված էր մի կազմվածքի մեջ և խաբեբայություն, տարակույս չկա, որ այդպիսիների խոսքը, կարծիքը, ցնորաբանությունը իմ համար մի ժանգոտ կոպեկի արծանավորություն չունին, ուրեմն պատասխանենք այդ հարցմունքին, որ շատ մարդ մեր ազգից կարող էր առաջարկել ինձ:

Այն շարժառիթը, որ ստիպում է սուտ ազգասերներին, նվիրելով յուրյանց անձը ստուգության սպասավորությանը, ամուր պահել խավարի թագավորությունը մեր ազգի վերա, է դույն այդ օբսկուրանտների անձնապահությունը, փառասիրությունը և շահասիրությունը:

Անձնապահությունը: Եթե այդ օբսկուրանտները մի տղայական, կամ ավելի լավ՝ պառավական ցնորամտությամբ համարում են յուրյանց անձը մի բանի կարգում մեր ողբալի ազգի մեջ, և եթե մեր ազգը կամ գոնե նորա մեծ մասը անդատողական երեխայի պես կարծում է թե այդ սուտ ազգասերքը, օբսկուրանտները, եզվիտները և Մաքիավելու հոգով տոգորված մարդիկը մի բան են, մի նշանակություն ունին որպես մարդ, մարդկեղեն աշխարհի մեջ, դորա պատճառը է. մեր ազգի անկերթությունը և լուսավորութենից զուրկ լինելը: Ազգը մնալով այս սարսա-

փելի դրություն մեջ, վերևում հիշված սուտ ազգասերքը և մյուսները մնալու են նույն հարաբերության մեջ դեպի մեր ազգը, որպիսում գտանվում են այժմ: Ապա եթե ազգը լուսավորվի, նայի հետ և հառաչ, քննելու անցածը, ներկայն և գուշակե ապագան, այլ և հոգաբարձու լինի սորան բարվոքելու համար, իսկույն այդ թուպին, որպես մի էլեկտրական հարվածով վերջանալու են մարդ լինելուց նորա խարդախ, առաջնորդ ձևացած սուտ ազգասերքը և մյուսները:

Խավարի զավակները լավ գիտեն յուրյանց գլխին գալիքը, այդ պատճառով, միմիայն յուրյանց անձը պահպանելու համար, ստիպում են որքան կարող էին թանձր ամպերով պատել ժողովրդի տեսությունը, չզարթեցնել նորան այդ մահանման քնից, որով քնում է նա հազար տարիներով. դորա հակառակ, սուտ սուտ գովասանությունները օրորոցի երգի տեղ երգելով քնած ազգի ականչին, թանձրացնել նորա սարսափելի քունը:

Փառասիրությունը: Այժմ հասարակ ժողովուրդը մատով ցույց է տալիս այդ պարոնների վերա, որպես մի երեկելի ուսումնականների վերա. պատճառ, զուրկ լինելով լուսավորութենից չէ կարող զանազանել սեր և ճերմակը, իսկ եթե վառվի ազգի առաջև պրոմեթեոսյան լուսավորության կրակը, այն ժամանակ անտարակույս տեսանելու է ազգը, թե այն մարդիկը, որոնց վերա նայելով զարմանում էր երբեմն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ կամակոր տգետներ, գիշերի զավակներ և ստուգության սպասավորք. այդպիսի դիպվածում ոչ թե միայն ազգը ուրանալու էր նոցանից յուր հարգությունը, այլև անարգելու, և խայտառակելով նոցա խարդախությունը հալածելու ևս: Սուտ ազգասերքը, օբսկուրանտները, եզվիտները և Մաքիավելու հոգով խմորված մարդիկը լավ վերահասու են այս բանին, ուստի և ստիպված են, յուրյանց փառասիրության հարկը ազգից անընդհատ ստանալու համար, որքան կարելի է աշխատել հլու հպատակ պահել ազգը խավարի բարելոնյան գերության մեջ:

Շահասիրությունը: Սուտ ազգասերքը և մյուս նոցա ընկերքը, որոնց անունները քանի անգամ կրկնեցի, լավ գիտեն, որ ազգը ավելի շուտով կստանա մի գիրք, մի լրագիր, որ գովում էր նորան. փուլթ չէ, որ այդ սուտ, խարդախ և երեխայական գովասանությունը մահադեղ էր ազգին. փուլթ չէ, որ նա լսելով այդպիսի գովասանությունը, համարելու էր յուրյան կատարյալ և անկարող ազգ, և հետևաբար անհոգ մնալու վերացնել յուր թերությունը և լցուցանել յուր բազմադիմի կարոտությունը: Ապա եթե ազգը լուսավորվի և ինքը այնուհետև սկսի քերել յուր վերայից այն թերությունը որպես դատապարտելի բաներ, որ մինչև այժմ սուտ ազգասերքը և մյուսքը դույն այդ պակասությունը գովել էին ազ-

գային որպես կատարելությունը, հանցանքը ձևացուցել էին առաքինություն, այն ժամանակ, առանց ամենայն տարակուսի, այդ տեսակ ստախոս գրքերը և լրագիրքը ո՛չ թե միայն ընդունելություն գտանելու չէին ազգի կողմից, այլև դատապարտվելու, որ հրապարակում այրվեին գահճի ձեռքով, որպես հոգեսպան գործիք խավարի բռնակալության:

Մեր ազգը երկար ժամանակ, կամ ավելի ճիշտ և լավ սանելով սկզբից մինչև այսօր, դաստիարակվելով սուտ ազգասերների ուղղությամբ, առաջնորդվելով նոցա ձեռքով, արդարև այս րոպեիս բացարձակում է յուր խարդախ ազգասերների ձայնի արձագանքը: Նա սովորել է լսել ամենայն օր գովասանություն, և այդ պատճառով այժմյան ժամանակումս ճշմարտության ձայնը թվում է նորան որպես մի օտար աշխարհից եկած ձայն: Այդ ձայնը հասանելով նորա ականջին վշտացնում է նորան, նա ասում է,— այս ի՛նչ բան է, մեզ մինչև այժմ գովել են, պատվել են, այժմ մի քանի պարոններ բողբոջվին այլ ուղղությամբ վարվում են մեր հետ. ինչո՞ւ բացում են մեր պակասությունքը. ինչո՞ւ հրապարակում են մեր վերքերը... Մեք առողջ ենք, հիվանդ չենք, մեզ դեղ չէ հարկավոր, ունինք զՄովսէս և զմարգարէս, և կարոտ չենք այն պարոններին, որ ամենայն րոպե ծակում են մեր սիրտը... Այս պատճառով, ճշմարտությունը հնչում է հայոց ազգի ականջին որպես ձայն բարբառո հանապատի, որպես մի քամի, որի ուստի գալը և ուր գնալը չկամի նա հասկանալ: Մյուս կողմից սուտ ազգասերք և մյուսերը, արդարացնելով ազգի գանգատը, հավելացնում են դեռևս,— դուք ի՛նչ զարմանալի մարդիկ եք, ինչո՞ւ ձեր արծաթով անարգանք գնում եք ձեր համար, եկեք մեր մոտ... Ձեզ հարկավոր չէ նոցա դեղը... թանկագին է, մեք ավելի՛ դյուրին գնով մկնդեղ կտանք ձեզ, այդ շատ լավ է, և ի՛նչ հարկավոր է ձեզ կյանք և շարժողություն, դուք մեր ձեռքումը պիտո է լինիք որպես մի լոկ մեհենա, որպես մեռյալ դիակ. դուք կամք չունիք... Ձեզ և հարկավոր չէ լեզու և բանականություն, մտածեցեք մեր խելքով...

Ահա՛ մեր բոլորի ներկա դրությունը. այն սարսափելի խոցը, որ դարերով ճարակելով մեր ազգի հոգին և մարմինը աշխատում է վերջապես բողբոջվին մեռուցանել նորան: Եվ այդպիսի անկարգությունք եղել են և լինելու են միշտ անկիրթ ազգերի մեջ, որպես նաև մեր ազգի մեջ: Ամենայն ժամանակ բաների նոր կարգը պատերազմ ունի հին կարգի հետ, լույսը խավարի հետ, առաքինությունը մոլություն հետ, ճշմարտությունը ստության հետ. այսպես է աշխարհի կարգը, այո՛, և նախախնամության կամքը, որ ընտրյալքը երևին:

Ճշմարիտ և ստույգ մատենագրությունը մի հայելի է, որի մեջ ցույանում է ազգի կյանքը: Եվ որպես հարգի է այն հայելին, որ ճիշտ ցո-

լացնում էր յուր առաջև դրած առարկայի պատկերը, նույն շափով մի մատենագրություն, որի մեջ ստուգապես երևում էր ազգի կյանքը և պատկերը. սորա հակառակ, անպիտան է՝ եթե հայելին ուղիղ չէ և չէ ցույցնում ստուգապես այն բանի պատկերը, որ ցույց էիր տվել, այսպես և մատենագրությունը: Այդպիսի մի մատենագրություն, որի մեջ այրը քե է երևում, իսկ քեն այր, շինովի և խարդախ մի մատենագրություն է, ստության վարագուրով դիմակավորված մի անձնավորություն: Ահա՛ այդ մատենագրության մեջ վաստակում են հայոց ազգի սուտ ազգասերքը և մյուս նոցա ընկերքը, փառք և պարծանք դոցա:

Եվ մատենագրությունը, որ հարազատ մնալով ազգի կյանքին հառաջ է շարժվում այժմ մի քանի ճշմարտասեր և հեռատես պարոնների ձեռքով, հալածանքի տակ է ներկայումս. և այդ մատենագրության աշխատավորների վերա արձակվում են խավարի զինվորների խեցեղեն նետերը — լարակտուր աղեղներից: Հուսահատության հետևանքը խելագարություն է, իսկ խելագարի համար չկա կանոն, կամ պատշաճ, որովհետև խելք, բանականություն չկա: Այս դրության մեջ են այժմ սուտ ազգասերքը տեսանելով, որ բուն ազգային հարազատ մատենագրությունը հառաջ է շարժվում, տեսանելով, որ նորա անխոնջ գործակատարքը արհամարհելով ամենայն արգելք և խափան, աշխատում են բանալ ազգի աչքը և դորանով հողի հետ հավասարեցնել սուտ ազգասերների և մյուսների անունը և անպարծանք հիշատակը: Հուսահատությունը կատաղեցնում է ճշմարտության հակառակորդը, որովհետև ոչինչ արգել չէ ճշմարտությանը խորտակելու գլուխը խավար վիշապի, որ դարերով ծծել է մեր խղճալի ազգի արյունը, քամել է նորա վերջին ուժը և շինելով նորան մի մեռյալ դիակ, մի անշարժ և անկենդան էակ, զվարճանում է յուր հաղթությանը:

Այդ խավարատեսիլ գիշերի զավակները, կամելով վնասել ճշմարտության հրապարակական քարոզիչներին, գայթակղության որոգայթներ լարեցին ազգին. ասացին գրով և բանիվ, «հեռի մնալ ճշմարտության քարոզիչներից, որպես ազգի անարգողներից և ընդունել նոցա գիրը կամ բանը», բայց ազգի մեջ, փառք աստուծո, գտանվեցան մարդիկ, որ սիրեցին ճշմարտությունը և ընդունեցին նորան, թեև փոքր էր այդ մարդերի թիվը, այնուամենայնիվ ճշմարտության քարոզիչը հերքեցան և յուրյանց գիրը կամ բանը չուղարկեցին այնպիսի մարդերի, որ ամենևին խնդրած չէին, ճիշտ պահելով մեր տիրոջ Քրիստոսի խրատը, թե. «Մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց, զի մի առ ոտն կոխեսցին». և այս պատճառով ևս ազատ մնացին այն ծանր և անպատիվ աշխատութենից, որ օբսկուրանտների լրագիրը հանձնատու լինելով

կատարել էր — լրագիր ուղարկել զանազան մարդերի, որ խնդրած չէին, և մի քանի ամսից հետո հրապարակով, դույն այդ լրագրի միջնորդությամբ արծաթ պահանջել: Անացին — «ճշմարտության քարոզիչների լեզուն, որով խոսում են կամ գրում են, անպիտան է և անհասկանալի», բայց ամենայն մարդ հասկացավ, որ ընդունակություն և գործարան առնել հասկանալու և մտածելու, և այդ շարախոսությունը արգել չեղավ, որ մի քանի պարոններ յուրյանց լեզուն մաքրեին և կանոնի տակ դնեին հետևելով ճշմարտության քարոզիչների ոճին:

Խավարասերքը, թեև ոչինչ չեն տեսանում, բայց շոշափելով հասկացան, որ ճշմարտության քարոզիչքը չեն մոռացել Կեսարի խոսքը age quod agis¹, որ դադարելու չեն ներգործելուց, մինչև որ բարձրանա հայկական մոսյուտ հորիզոնի վերա լուսավորության արևը:

Եվ այս իրողությունը հեռի չէ այժմուս. սիրով բարյավ մնա՛ արեցեք ձեր ծնող խավարի հետ, մոսյուպատիվ օբսկուրանտներ, շուտով ահա արևի ճառագայթքը նեղացնելու են ձեր աչքի լայնացած բերքը, որ զուր տեղը բանալով մեծ մակերևույթ, աշխատում էին այդ թանձր խավարի մեջ լուսի շատ ճառագայթներ հավաքելով բան տեսանել: Գիտեմ, ծանր բան է զավակի և ծնողի միմյանցից բաժանվելը, բայց ինչ պիտո է առնել, բնության կանոնն է, որ զավակները թաղեն յուրյանց ծնողքը:

Սուտ ազգասերների սրտի մեծ ցավի համար հարկավոր եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ այն գրչանքը, որ տպվեցան և որ տպվում են ժողովրդական ընտիր լեզվով:

- 1) Հոգեղեն կերակուր հայոց երեխաների համար:
- 2) Վարդապետաբան կրոնի:
- 3) Հանդես նոր հայախոսության, երկու մեծ հատոր:
- 4) Թափառական հրեա (առաջին մեծ հատոր):
- 5) Դեսուհի դը Շելբեռոզ:
- 6) Պավլոս և Վիրգիլիա:
- 7) Միեին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն:
- 8) Այբբենաբան հայկական լեզվի:

Այս բոլոր գրչանքը, որոնցից շատերը դուրս եկած են և միայն երկուքը (Պավլոս և Վիրգիլիա և Միեին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն) գտանվում են տպագրական մամուլի տակ, — կարող են հավատարիմ առհավատչյա լինել ճշմարտության քարոզիչների ապագայում ևս անդով գործունեության մասին: Եվ այսպես հայտնում եմ ահա հրապարակով, որ ճշմար-

¹ Արա՛, ինչ անում ես (այսինքն՝ թո գործով գրադիր): (Մոնթ. 1945 թ. Երկերի լրակատար ժող. խմբ.):

տություն քարոզիչքը գործելու են անդադար, և չնայելով սուտ ազգասերների, օբսկուրանտների և մյուսերի դարանագործությանը, ո՛չ թե միայն շարունակելու են Հյուսիսափայլ օրագիրը, այլև նոր նոր գրքեր ևս դուրս տալու: Եվ այս գործունեությունը մի ժամանակավոր բան չէ, այսօր մեք ենք դորա հանդիսագիրքը, էգուց մեր աշակերտքը, ճշմարտության դրոշակի տակ նահատակվիլ հանձնառու կտրիճ զինվորքը, որոնց թիվը աճում է ու զորանում է օրե օր:

Ցնծացե՛ք, սուտ ազգասերք, օբսկուրանտներ, եզվիտներ և Մաքիավելու հոգով խմորված պարոններ, կատաղեցեք և փրփրացեք, և ձեր պարսավները որ գրում եք, որքան առանց լոգիկայի գրեք, այնքան փառք ու պատիվ է ձեզ, բայց ազահույթուն մի՛ արեք այդ պատվի մեջ, մի փոքր բաժին տվեցեք նորանից և ձեր միականի նախագահերին... Նոքա ևս թող մասնակից լինին այդ հերոստրատոսյան պարծանքին, որովհետև մասնակից էին ձեր գործին, և դուք աշխատում էիք ամրացնելով ձեր ոտքերը նոցա ձյութապատ ուսերի վերա:

Իսկ մեք կփառավորենք ճշմարտությունը, մինչև ի մահ կաշխատինք դուրս վանել ստույթյան և խաբեբայության դեռ Հայաստանի նվիրական ավերակներից և կհասնենք մեր հոգով շափ ցանկալի նպատակին, որ է կանգնեցնել այդ նվիրական ավերակների մեջ դրոշակ, որի վերա ոսկեղեն տառերով գրած է նշմարտություն, իսկ ճշմարտությունը էր ինքն Հիսուս Քրիստոս, մեր փրկության միայնակ և անփոխանակելի միջնորդը, որի բարեխոսությունը անպակաս լինի ճշմարտասերների վերայից:

է

Սեպտեմբերի 30: Ահա սկսանում է հոկտեմբերը. ցուրտ և խոնավ եղանակները յուրյանց անախորժ քամիներով սկսեցին մոսյուլ սիրտը. երկինքը ասես թե լաց է լինում մարդու գլխին: Շատ անգամ դուրս եմ գալիս դաշտ, բայց չկա այն ախորժ բերկությունը, որ զգում է մարդ ամառնային ժամանակ, ծառերը յուրյանց խշխշոցով կարծես լաց են լինում յուրյանց տերևաթափությունը. այն կանաչ ու թարմ տերևները, որ մի երկու ամիս հառաջ քաղցր հովանի էին մեր համար այրող արևի երեսից, այժմ դեղնած ու թառամած թափվել են գետնի վերա ծառերի տակին, և շինականների անգործ, ոտաբոթիկ և ըստ մեծի մասին մերկ տղայքը որոնում են նոցա մեջ կաղին, որ դեռուս ընկած չէին հավաքողի ձեռքը: Աշունը, մանավանդ թե հյուսիսումը, մի շատ տխուր ժամանակ է. մարդը, նայելով բնության վերա և տեսանելով, երբ որ սա փոքր առ

փոքր հետ էր քարշում յուր կենսական գորությունքը և պատրաստվում էր մտանել քնի մեջ, տխրում է, մահու պատկերը կամ թե մարդկային կյանքի օրինակը որպես հայելու մեջ նկատելով թառամած տերևների վերա: Մարդ գտանվելով այնպիսի աշխարհում, ուր շրջապատող բնությունը տրամադրում էր սիրտը և հոգին դեպի մեղամաղձություն, առավել կարոտ է մխիթարության, քան թե այն մարդը, որի բնակության աշխարհում մշտականաչ գարունը ուրախություն էր ցողում երկնքից:

Պիտի իմանալ, որ իմ կյանքը մի հյուսիսային գյուղի մեջ շատ միօրինակ է և միայն մխիթարություն մնացել է ինձ մատենագրությունը, ես շատ ուրախանում եմ, եթե մի նշանավոր հյուր գալիս է իմ մոտ, որովհետև նորա գնալուց հետո իսկույն հարստանում է Հիշատակարանս, նույնպես ուրախանում եմ, եթե ստանում եմ իմ բարեկամներից նամակ և ծանոթությունք, որ զբաղեցնելով ինձ, կարող էին ցրվել իմ տըխրության ամպերը:

Բայց այս ևս կա, որ ես միայնակ չեմ վայելում իմ կյանքը բացի ձանձրույթից և տխրութենից, որին չեմ ցանկանում հաղորդել իմ ընթերցողքը կամ բարեկամքը, և եթե մի նշանավոր բան տեսանեմ կամ լսեմ, իսկույն ձգում եմ Հիշատակարանիս մեջ, որ ուրիշները ևս կարգան և տեղեկանան դորան:

Մոտ ժամանակներումս ստացած նամակներիցս կամ լուրերիցս, հետևյալ բաները կարող եմ մեջ բերել:

Համար 1

Սեպտեմբերի 18, 1858, Բեդուկալու:

Ողորմած պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ.

Քո երկարածամանակյա լուսությունը կարող էր ինձ առիթ տալ մտածելու, թե տկարացած էիր, եթե մեր Հյուսիսափայլի մեջ շտեմանի անդադար քո օրագրության թերթերի հատվածները: Ինչպես երևում է, շատ պարապած ես և ժամանակ չունիս. փույթ չէ, թող սրտերս մոտ լինին միմյանց: Ես ինքս նույնպես Սամսոն գնացել էի մի ամիս ժամանակով իմ առևտրական գործերի համար. այդ էր ահա և իմ լուսության պատճառը: Հույս ունիմ, որ այսուհետև կենդանանա մեր նամակակցությունը, մանավանդ հունվարից հետո, մինչ նավարկությունը համարյա՛ թե անկարելի լինելով, հարկադրված կլինիմ ամբողջ երեք ամիս փակված մնալ այստեղ: Այդ միջոցին շատ բաներ ունիմ քեզ գրելու, անտարակույս կցնծացնեմ քո Հիշատակարանը, բայց այժմ ամենևին ժամա-

նակ չկա. հազիվ հազ շատ մոտ բարեկամներիս գրվածքին կաբողանում եմ պատասխանել: Ասածիս ապացույցը կտեսանես իմ մի քանի նկատողութենից, պ. Իսահակյանցի պատասխանու վերա, ընդդեմ իմ առաջին նկատողությանը, որ ուղարկելով քեզ խնդրում եմ հասուցանել Հյուսիսափայլի հրատարակողին: Հավատա՛ ինձ, այնքան սիրել եմ պ. Իսահակյանցին, որ երեկի առավոտ իմ բոլոր ժամանակը շոգննալի վերա պարապած էի նկատողությամբ. ինձ պիտո էր մի շաբաթով Անափա գնալ: A propos*, մտքո՛ւմդ է այն կինդման անունով հաստափոր և զվարճախոս բժիշկը, որ 12 շիշ գարեջուր էր խմում օրը, որ անցյալ տարի տեսանք Մարիենբադումը, անցյալները պատահեցի նորան Տրապիզոնտի մեջ. ի՞նչպես ուրախացանք տեսանելով միմյանց, կարծես թե գտանք մեր սրտի ազգականը:

Նա պատմեց ինձ, որ Մարիենբադի քո տանտիրոջ Սոֆիա դուստրը, որ ֆորտուպիանոն այնպես քաղցր ածելով Տրովատորի՛ ուվերտյուրը գմայլեցնում էր քեզ, այս տարի հունվարին ամուսնանալով մի անգլիացի երկրաչափի հետ, գնացել է Հնդկաստան: Տես նախախնամության գործերը — անցյալ տարի ո՞ւր էր, այժմ ուր, Հնդկաստանում, աշխարհի ծայրումը, ուր նորա ամուսինը ուղարկված է, անգլիական զորքի հետ միասին որպես քաջ երկրաչափ: Գերմանիայի հանքային ջրերի բժշկական և բնագիտական ժողովը արքունի ծախքով ուղարկած է կինդմանին Տաճկաստանի Բրուսա քաղաքը, քննելու այնտեղի ջրերը. բայց ինչպես պատմեց նա, փորձերի հետևանքը շատ անմխիթար են, վերաբերությամբ դեպի նոցա գործադրությունը որոշյալ ցավերի մեջ. կինդմանը հանգստանում է այժմ Տրապիզոնտում յուր երկար և ձանձրալի ճանապարհորդութենից, ասիական Տաճկաստանի մեջ. նա մտածում է գարնան բացվելովը Ռուսիա մտանել, կամի տեսանել և էջմիածինը, և խնդրեց ինձանից, որ ես ուղեկից լինիմ նորան այս ճանապարհորդության մեջ: Տեսանեմ, ինչպես հարմար կգա գործս, գուցե գնամ ևս, մեր Հայաստանի մոխրացած ավերակներին մի համբույր տալու: Առայժմս ուրիշ սրժանի ուշադրության բան չունիմ գրելու. սաստիկ վաստակած եմ. մնաս բարով: Խնդրեմ նամակդ չպակասեցնես ինձանից. ողջ եղիր:

Քո եղբայր Ս. Խ. ՇԱՀԻԲԳ

* Ի դեպ (Քր.): (Մանոթ. 1945 թ. Կրկերի լրակատար ժող. խմբ.):

1 Իտալական կոմպոզիտոր Վերդիի այս օպերան շատ էր սիրում Նալբանդյանը:

Պ. Շահբազի մի բանի նկատողությունը, Իսահակյանցի պատասխանու վերա (Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, համար 37, երես 291):

Զարմանալի՜ բան. այնպիսի ժամանակի ենք հասել, որ բարի խորհուրդը ևս, որ տալիս էինք մի մարդու, ամենևին դեպի շարք գործ դրուվելով չեն հասանում յուրյանց բուն նպատակին: Ներկա տարու ապրիլի 14 թվականից ուղարկել էի պ. Կ. էմմանուելին մի հոդված, «Նկատողությունք պ. Իսահակյանցի Հրավիրակ հայրենասիրության մակագրով հոդվածի վերա», որ տպած էր Մեղուի 14 համարում, և այդ հոդվածի վերջումը (Հյուսիսափ[այլ]), մայիս, երես 385), եղբայրական խորհուրդ էի տվել պ. Իսահակյանցին, «բան գրելու ժամանակ չպատկանել այս և այն հակառակող բաժիններին. խոսել սառն հոգով, և հավատարիմ մնալով ճշմարտության կանոններին»: Պ. Իսահակյանցը կարողավ իմ հոդվածը, փոխանակ շնորհակալություն մատուցանելու ինձ, որ հանձն առնելով կարդալ նորա գրածը Մեղուի մեջ և ցույց տալով այդ գրվածքի թերությունքը, ամենայն բարեմտությամբ աշխատել էի օգտակար լինել նորան, փոխանակ խոստովանելու յուր արտասվելի դրությունը ուսման հանդիսում, հրաշք էր գործել դարձյալ Մեղուի 37 համարում: Բայց այդ հոդվածը գրելուց հառաջ, դրականապես բարյավ մնա է ասել լոգիկային, որ առանց դորան ևս շատ սիրելի չէ օբսկուրանտներին: Ըըըմարիտը պիտո է ասել, ես Մեղուի վերա չկամիմ ուշադրություն դարձուցանել, չկամիմ երբեք քննության տակ ձգել նորա թերթերը, որովհետև նա ցած է ամենայն կրիտիկայից, բայց պ. Իսահակյանցին առաջին անգամից շատ սիրեցի, և այժմ ևս սիրում եմ, ի՛նչ պիտո է առնել, մարդ ենք, ունինք շատ թուլությունք. երբեմն սիրում ենք մի մարդ, առանց կարողանալու հաշիվ ու համար տալ մեզ, թե ինչո՞ւ համար սիրում էինք: Պ. Իսահակյանցին այդպես սիրելուցս մի քանի մարդիկ, չգիտեմ ինչ հիման վերա մինչև անգամ ասել էին, թե Շահբազը կամի պ. Իսահակյանցին կնքահայր շինել յուր երեխան մկրտելու ժամանակ. զարմանալի մտածություն, Ղզլարից Բեդուտկալե կնքահայր խնդրել: Բայց սոքա երկրորդական բաներ են, մանավանդ թե ընտանեկան. այժմ հարկավոր չէ դորա վերա խոսիլ. նկատենք պ. Իսահակյանցի հրաշագործությունը:

Նախ և հառաջ պ. Իսահակյանցը յուր հոդվածի ներածության մեջ խրախույս և քաջալերություն է տալիս Մեղուի հրատարակողին, որ նա աշխատի և եթե կարելի է ընդդեմ դառնա ճակատագրի ձեռքով Մեղուի համար պատրաստած օրհասին. բայց զուր է այս խրախույսը և քաջա-

լերությունը. պատճառ, արդեն ամենայն մարդ, որ հազիվ հազ թե իմանում էր գրել, կարդալ, նայում է Մեղուի վերա, որպես մի ողորմելի և թշվառ գործի վերա մատենագրության ասպարիզում: Երկրորդ, պիտի ասել, որ պ. Իսահակյանցը փախչում է իմ առաջարկած հարցմունքին ուղղակի պատասխանելուց, երևի թե ձեռք չէ տալիս նորան և խառնափրնթորելով խնդիրները, կարծում է յուր անձը արդարացուցած: Այդպես չէ. ես պահանջում եմ իմ հարցմունքի ճիշտ և որոշ պատասխանը, իսկ նորա ասածներին կպատասխանեմ մեծ ուրախությամբ: Սոքա են իմ խնդիրները, որ հրատարակվեցան Հյուսիսափայլի հիմնգերորդ ամսատետրակում.

1) Ծույց տալ հայոց ազգի գիտության և հառաջադիմության տունը... ցույց տալ երկու հայ, որ ազգի օգտի և հառաջադիմության մասին, խորհուրդ կատարած լինեին միասին:

2) Հայտնել այն պարոնների անվանքը, որ անարգելով և անպատվելով հայոց ազգը, վրդովել էին պ. Իսահակյանցի հոգու խաղաղությունը, և պատճառ էին տվել նորան այնքան խոսելու, մինչև որ Մուղան Մասյաց դարևանդիցը հարկադրվեր դադարեցնել նորա գոչյունը:

Ոս խնդրում եմ նորանից ցույց տալ ինձ ազգի գիտության և հառաջադիմության տունը. պատասխան եմ ստանում, թե «այստեղ ազգի անցյալ և ներկա բարօրության և լուսավորության պատմությունը գրելու տեղը չէ, և թե առանձին պիտի գրե»: Ի՛նչպես է, սիրելի ընթերցող, պ. Իսահակյանցի պատասխանը, հարցմունքին հարմար չէ՞, կամ, օրինավոր չէ՞. ասես, թե դանակով կտրել, ձգել է տնաքանդը: Իմ պ. Իսահակյանցի սիրելու մի պատճառը, նորա այս սրամտությունն է — զարմանալի՜ սրամտություն: Պարոն ընթերցող, այսուհետև եթե պատահի որ ասեմ, թե հայերը մի հոյակապ համալսարան ունին. և եթե դուք պահանջեք ինձանից ցույց տալ այդ համալսարանը, իմացած եղեք, որ պիտի կրկնեմ պ. Իսահակյանցի պատասխանը, — թե այստեղ այդ քանի վերա գրելու տեղը չէ. բացի սորանից կբողոքեմ ևս ձեր վերա, որ դուք նորություն կամիք ներս բերել մեր ազգի մեջ, եվրոպացոց պես ամենայն բանի համար ցույց տալ ապացույցներ և փաստեր: Ի՛նչ սովորություն է. մի բան էր, ասացի, գնաց, ի՛նչ եք վզիս նստել, անհավատ մարդերի պես ապացույց պահանջելով. տեսված բա՛ն է հայերի մեջ օրինավոր, կապակից, հիմնավոր ապացույցներով և փաստերով խոսել, այսօր բանը կասեմ, և դուք պարտական եք հավատալ և ընդունել, ապացույցը հետո մեջ կբերեմ, ուրիշները միլիոններ հավատում են միմյանց, դուք ինձ մի չոր ապացույց չե՞ք հավատում... Մեղուն ձեզ երաշխավոր...

Պ. Իսահակյանցը Մեղուի 14 համարում ասել էր, թե «այն ժամանակ ազգը արժանի էր մեղադրության, եթե գիտության և հառաջադիմության տունը ավազակների այր շէնած լիներ»։ Նշանակում է, թե ազգի մեջ կա գիտության և հառաջադիմության տուն, և ազգը ավազակների այր չլինելով, արժանի չէ մեղադրության։ Բայց ես շտեպանելով մի այդպիսի տուն հայկական անշեն անապատի մեջ, հարց արեցի պ. Իսահակյանցից, թե ո՞ր էր այդ տունը, որին պատասխանում է նա, թե «այժմ ժամանակ չէ խոսելու, հետո կգրեմ»։ Ի՞նչ պիտի գրե. ազգի անցյալ և ներկա բարօրության և լուսավորության պատմությունը, հետո նորա՞ գործ է գրել այդպիսի բան. սխալվում է, եթե հույս ունի Մասյաց դարևանդի Մուզայի վերա։ Թող հայտնի լինի պ. Իսահակյանցին, որ ազգը մեղադրվում է ոչ թե եղած տունը ավազակների այր շինելու համար, այլ մի այդպիսի տուն մինչև այժմ ամենևին չլինելու համար։

Պ. Իսահակյանցը թույլ է տալիս ինձ Անգլիա գնալ, հարուստ ընկերությունների անդամ դառնալ, թռչնավաճառությանը պարապիլ և օգուտների մի բաժինը ստանալ։ Տեսանում եք, սիրելի ընթերցողք, ինչպես բարի սիրտ ունի պարոնը. ամենևին խափան չէ իմ Անգլիա գնալուն։ Հավատալով նորա բարեսրտության վերա կարծում եմ, որ եթե Ֆրանսիա և Ավստրիա ևս գնալու լինիմ, նույնպես կարող եմ երթալու հրամանագիր ստանալ պ. Իսահակյանցից։ Ցնծա՛, Շահբեգ, աշխարհի ամենայն կողմը ճանապարհդ բաց է, պասպորտ տվողդ պատրաստ, ո՞ր օրիդ ևս սպասում, ի՞նչ ես փտում Բեդուտկալեում։ Աստուծո սիրուն ասացեք, ի՞նչպես շտիրես այդպիսի մի մարդ. ճշմարիտ, եթե Լըզլարից դեպի Բեդուտկալե երկաթի ճանապարհ լիներ, անպատճառ կընթահայր ևս կշինեի նորան, մանավանդ բամբասողների սրտերը պատանելու համար։ Բայց պ. Իսահակյանցի այս մեծահոգության առաջև սեներես չմնալու համար, պիտո է նորան մի բարի խորհուրդ տալ. արդյոք ավելի օգտակար չէ՞ր պ. Իսահակյանցին և հայոց ազգին, եթե առաջինը թողնելով Լզլարի մանկավարժությունը Եվրոպա գնար, և մտաներ այն տեղի դպրոցների միևնի մեջ (տարակույս չկա, որ աշակերտի պես) և գո՛նե այնքան բան ուսաներ, որ նորա մտածությունքը մարդավայել դառնային, և խոսելու ժամանակ դահճի պես չվարվեր լոգիկայի հետ։ Տեսանե՞ք այս բարի խորհուրդը ի՞նչ ազդեցություն կգործե մուզաների բարեկամի վերա։

Ես ասել էի, թե «ազգը էպես անարդողք չեն նոքա, որոնցից գանգատ ունի պ. Իսահակյանցը, որովհետև մերկացնում էին ազգի ծածուկ պահած վերքերը, վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո՛, և բարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, այլ, այն սուտ ազգասերքը, որ

խեղճ ողորմելի Մեղուին լծել են մի սայրի և ինքյանք լցվելով մեջը հարկադրում են նորան ավելի մեծ ասպարեզ կատարել աշխարհի երեսին, հայկական լուսավորության մեջ, քան թե բնությունը կարողություն էր տվել Մեղուին։ Այդ սուտ ազգասերքը անարգում են ազգի անունը ամենայն եվրոպացի մարդու առաջև, որովհետև այն մարդը, որ չէր խոստովանում յուր պակասությունքը, շուներ ուրեմն և սեփական արժանավորություն և այլն»։

Պ. Իսահակյանցը գրում է. «Պարոն, խելացի և գիտուն մարդը կգատե յուր ազգը, բայց չի դատապարտիլ, նորա վերքերը կտեսնի փաթաթելու, չէ թե արևուն ցույց տալու համար, թե որ ազգը պակասավոր լինելու համար անարգում են, թող նոքա որոնեն յուրյանց համար մի այլ անբիծ աշխարհ և այլն, և այլն»։

Ես ասել էի, վերքերը բացում են վիրաբուժական դարմաններ մատուցանելով, այո՛, և բարոյական երկաթ ու կրակ գործ դնելով, բայց պ. Իսահակյանցին թվել է, որ ազգի վերքերը արևին են ցույց տալիս։ Խիրուրդի մեջ այդպիսի բան չկա, բայց զուցե պ. Իսահակյանցը վիրաբուժություն բառը փոխանակ խիրուրդի հասկանալու, կարծում է թե գաստրոնոմիա է. արդարև այդ արվեստի մեջ շատ բան ցույց են տալիս արևին չորացնելու և ապուխտ շինելու համար. բայց դարձյալ վերքեր չէին, որ չորացնում են. գաստրոնոմիան գործ ունի առողջ անասունների հետ, ցավազար և վիրավոր անասունքը գաստրոնոմիային ևս հարկավոր չեն, մանավանդ որ բժշկական պոլիցիան սաստիկ արգելում է այդպիսի շարագործություն։ Ես ասել էի, որ պ. Իսահակյանցի աչքումը միևնույն հարգ ու արժանավորություն ունին, թե ազգը և թե նորա պակասությունքը. ասածս դարձյալ ապացուցանում է այդ պարունը ասելով, թե «ազգը պակասավոր լինելու համար անարգում են և այլն»։ Դու հազար անգամ ասա՛ մի այդպիսի պարոնի, թե ազգը չեն անարգում, այլ դատապարտում են ազգի պակասությունքը. ազգը ինքը պակասություն չէ. ա՛յլ է ազգը, և ա՛յլ է ազգի պակասությունքը։ Անարգելով ազգի պակասությունքը, ոչ թե միայն չես անարգում ազգը, ոչ թե դառնում ես նորան թշնամի, այլ բուն բարեկամ, ըստ որում ցանկացել էիր ազատված տեսանել նորան ամենայն պակասություններից։ Եվ այդ պակասությունքը արժանի էին որ դատապարտվեին. այդ արատները կարոտ են սրբվելու։

Բայց ի՞նչ ասեմ ես այն մարդուն, որ չկամի հասկանալ, թե Հայաստան բառը մի վերացականություն է ներկայումս, և կանացի մեղադրանքներով ասպարեզ է մտանում, թեև Հայաստանը չէ տվել ինձ կրթություն և դաստիարակություն, բայց իրավունք ունի մեր կողմից պա-

հանջելու փուլի և խնամք չուր վերա:— Հայաստանը ոչինչ իրավունք չունի մեզանից բան պահանջելու, ասում եմ շեշտելով. թո՛ղ նա հառաջ սերմանե, հետո հնձելու դուրս գա: Բայց մեք ինքնին, որպես մարդ, պարտական ենք օգնական գտանվիլ մարդկությանը, և որովհետև ընդհանուր մարդկության մեջ մտանում ենք մեր հայ մարդկությանը, որովհետև հայ մարդկությունը առավել մոտ է մեզ, այս պատճառով պարտականություն համարում ենք մեզ անփուլի չլինել հայոց ազգի հառաջադիմության և լուսավորության մասին: Բայց որպես մարդ և որպես քրիստոնյա, մեք ենք, որ համարում ենք մեզ պարտական. իսկ այլ ոք չունի համարձակություն պարտական քարոզել մեր ազատ անձը: Եվ այս է մանավանդ բանը, որ մեք մեր ազատ կամքովը, հասկանալով մարդու և մարդկության խորհուրդը, առանց բռնադատվելու մի հարկադրական պահանջությունից, ինքնին աշխատում ենք օգնական գտանվիլ հայ մարդկությանը որպես և ինչ շահով կարող էինք:

Ես երբեք չեմ անպատվել Հայաստանը ասելով, թե նա չունի այն, ինչ որ ստուգապես չունի, և միտք չեմ ունեցել համազգիների սիրտը վիրավորելու, այլ մանավանդ, հանդես տալով այդ խնդրին, ցանկացել եմ զգալի կացուցանել մեր ազգին այդ նորա տարապայման կարոտությունը և հետ մնալը լուսավորության գործի մեջ:

Պ. Իսահակյանցը իմ միտքն է ձգում հինգերորդ դարը և ասում է, թե «խորենացիների նման մտավարժ և լիահանճար մանուկները անհագ փափագով դիմեցին Աթենք, Ալեքսանդրիա, Բյուզանդիա, դեպի հունական դպրոցները, և թե այդ երանելիքը չեն ասել, որ պարտական չէին Հայաստանին, այլ շտապել են գալ Հայաստան լուսավորել և այլն և այլն»: Ցանկալի էր լսել պ. Իսահակյանցից, թե այդ բարի և օրհնյալ հիշատակի արժանի մարդիկը ինքյանք դիմեցին, թե ուրիշի ձեռքով և հոգաբարձությանը ուղարկվեցան, և այդ հոգաբարձությունը, որ կատարեց այն ժամանակ Հայաստանը Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով, իբր 60 աշակերտ Եվրոպա կամ Ալեքսանդրիա ուղարկելով, կարելի՞ է որ մոռանալին այդ աշակերտքը և ասեին — թե Հայաստանը չէր, որ դայակ վարձեց մեր համար:

Ինչպես կարող էին նոքա պատճառ դնելով Հայաստանում համալսարան չլինելը ուրանալ Հայաստանի իրավունքը յուրյանց վերա, մինչ այդպիսի դպրոցի չլինելը ստիպել էր սուրբ թարգմանիչներին աշակերտներ ուղարկել դեպի հունական դպրոցները, ու ՚ի լեզու պանծալի և ստոյգ յօդանալով նեմարանին վերադառնալին Հայաստան և

1 Մովսես խորենացու արտահայտությունն է:

կանգնեցնեին ընդհանուր ազգի լուսավորության ավազան: Բայց թե ո՛րչափ հաջողեցավ նոցա իրագործել յուրյանց գաղափարը, թե ի՛նչ հանգամանքների մեջ ոտք կոխեցին Հայաստան, թե ի՛նչ ընդունելության պատահեցան և ի՛նչպես կատարեցին յուրյանց ասպարեզը, իմ սիրտը չէ դիմանում մի առ մի նկարագրել: Ես տեսանում եմ, որ պ. Իսահակյանցը ամենևին անտեղյակ է մեր մատենագրության պատմությանը: Խորհուրդ ենք տալիս օրինավոր կերպով կարդալ և հասկանալ խորենացիին, և եթե բնագիրը անհասկանալի է, փառք աստուծո, շուտով ուսերենը ևս դուրս կգա, պ. էմինի աշխատությանը թարգմանված: Այդ թարգմանությունը կարող է պ. Իսահակյանցին և ուրիշներին հասկացուցանել խորենացու Հայոց պատմությունը, ըստ որում ներկայումս հայոց լուսավորությունը այն թշվառ դրության մեջ է, որ ազգը ավելի շուտով կհասկանա խորենացիին ուսերեն, քան թե հայերեն: Խորհուրդ ենք տալիս նույնպես կարդալ Ղազար Փարպեցու նամակը գրած Մամիկոնյանց տիրոջ Վահանին, որովհետև այդ տեղից շատ բան է երևում:

Եթե հինգերորդ դարումը Սահակ և Մեսրոպ խնկելի թարգմանիչքը հոգաբարձու եղած չլինեին, և նոցա աշակերտքը ինքյանք գնացած լինեին Եվրոպա և Ալեքսանդրիա ուսանելու, այն ժամանակ նոքա ևս կարող էին ասել այն, ինչ որ ասում ենք այժմ մեք, ազգի հոգաբարձությանը ոչ եթե գիտություն կաթն, այլև ո՛չ մի բաժակ լոկ ջուր խմած չլինելով:

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե «ես մեր մեծատունների և հոգևոր իշխանների սիրտը կարեւոր խոցելուց հետո, ասում եմ,— թե նորա հետ խոսելու վերա ևս կասկած ունինք»: Զարմանք, որ պ. Իսահակյանցը խառնափնթորում է և չէ հայտնում, թե — ո՞վ ի ում հետ խոսելու վերա է իմ կասկածը, և այդ բանի հետ ի՛նչ հարակցություն ունի մեծատունների և հոգևոր իշխանների վիրավորությունը: Ես ասել էի և ասում եմ այժմ ևս, որ մեծ կասկած և երկբայություն ունիմ մուզանների խոսելու մասին պ. Իսահակյանցի հետ: Բայց նա, առանց լուծանելու իմ երկբայությունը, մեջ է բերում մեծատունների և հոգևոր իշխանների վիրավորությունը, ըստ ամենայնի անտեղի: Շատ հին, մաշված ու տրորված խորամանկություն է, որ գործ է դնում պ. Իսահակյանցը, կամենալով հաճոյանալ մեծատուններին և մյուսներին, և մեզ որպես թե վատամարդիկ շինելով. բայց զուր է անհանգիստ լինում, իմ համար միևնույն է ազգուրաց մեծատունների և իշխանների բարեկամությունը կամ թըշնամությունը դեպի ինձ. ոչինչ հարակցություն չունիմ նոցա հետ, և եթե ինքը պ. Իսահակյանցը, որպես մանկավարժ, ստիպված է ասիական հին

սովորութիւմբ ամենայն մարդու աղա՛,— աղա՛ ասելով գլուխները յուղել և յուր անձը պահպանել, բարյալ վայելի յուր սովորութիւնը, շինք ապահովում այդ աննախանձելի բախտին:

Պ. Իսահակյանցը, կամենալով ցույց տալ յուր սրամտութիւնը, ասում է, թե կասկածավոր մարդու վիճակը կարող եմ տեսանել, իմ ողորմած պարոն Կոմս էմմանուելի ճշգրիտ նկարագրութենից, և թե ինձ ևս դժբախտաբար տեսանում է այն կասկածավոր մարդերի կարգում, հավատացած լինելով, եթե պ. Կ. էմմանուելը իմանար, որ այդ ստորագրութիւմբ պիտի առարկվեր իմ կասկածավոր դրութիւնը, ամենևին գրելու չէր այդ բանը: Եթե ես պ. Կ. էմմանուելի նկարագրած կասկածավոր և երկչոտ մարդը լինեի, չէի կարողանալու դրականապես խոսել այս կամ այն բաները պ. Իսահակյանցի հետ, և թե մի հաստատ բնավորութիւմբ մարդ, հավատ չընծայելով մի անհիմն բանի երկբայի, նա չէ կարող ընկնել այն կատեգորիայի տակ, ուր գտանվում են կասկածավոր բնավորութիւն տեր մարդիկը: Այլ է մի անհավատալի բանի վերա հիմնավորապես կասկածել, այլ է կերպարանջալ երկչու լինել, ինչպես ասել էր պ. Կոմս էմմանուելը: Եվ պ. Իսահակյանցը ի՛նչ տեղից իմանում է պ. Կոմս էմմանուելի կարծիքը, մինչև անգամ նորա մտքից շանցած բաների մեջ. ուստի՞ գիտե, որ նա չէր նկարագրելու կասկածավոր մարդերի վիճակը, եթե ես առարկվելու լինեի դորանով, մի՞թե այս ևս Մուզան է ասել պ. Իսահակյանցին:

Ես հավատացած եմ, որ եթե պ. Կ. էմմանուելը մի պակասութիւն տեսանե իմ վերա, այնքան ազնիվ կլինի, որ նախ և հառաջ ինքը կհրապարակե նորան, ցանկանալով ավելի կատարելութիւն մեջ տեսանել իմ արժանավորութիւնը. ես ևս անխնա կպատժեմ պ. Կոմս էմմանուելի պակասութիւնը, եթե տեսանեմ, և հավաստի եմ, որ շնորհակալութիւն կստանամ նորանից:

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե չգիտե մի այնպիսի ազգային ավանդութիւն, որ պատմեր մեզ, թե Մասյաց ուղբումը կա մի փոս դժոխս անվանված հնումը. դորա մեղավորը ես չեմ, ինչու չէ ուսանում, և խորենացու ասածի նման լինում է — աշակերտ հեղգ առ ուսումն և փուլթ առ ի վարդապետել, նախ քան գտեսութիւնն աստվածաբան: Պարոնը ասում է. «եթե կա ևս մի այդպիսի փոս, ապա ուրեմն Հայաստանը պատրաստել է նորան, յուր վսեմութիւնը և պարծանքը ուրացող մուրացկան որդոց համար». ես հավելացնում եմ դորա վերա և այս, թե — ոտտ պարծեցող, ազքատ հպարտ, տգետ և կամակոր որդոց համար, որ միա շղնելով յուրյանց հոգեկան շքավորութիւն վերա, հրատարակում են յուրյանց անձը առատացած ամենայն բանով, տղայական մեծամտու-

թյամբ տգիտանալով յուրյանց սնանկութիւնը: Այդ փոսը յուր խավարովը, որ թագավորում է նորա մեջ, կարող է լավ ապարանքի տեղ ծառայել օբսկուրանտների համար, կարծեմ, որ պ. Իսահակյանցը ևս որպես օբսկուրանտների նիզակակից, կարողանա մի մութն անկյուն գտանել այդ տարտարոսի մեջ:

Ջարմանք է, ինչպես չէ վախեցել Պ. Իսահակյանցը, թե մի գուցե պ. Կ. էմմանուելի նկարագրած կասկածավոր մարդերի կարգը ընկնի, որովհետև երկբայութիւմբ խոսում էր նախասացյալ փոսի վերա: Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե չէ ասել, որ Մասիսը բնակարան է մուզաների. ասելը ի՛նչպես կլինի, կոտորներով, մինչ խոստովանում է, թե Մասյաց դարևանդից Մուզան կանչել է և դադարեցուցել է նորա գոյութիւնը,— նշանակում է, թե մուզայք կան Մասյաց դարևանդի վերա: Իսկ այն բանը, թե «Հայաստանը ունի յուր ծոցումը քնքուշ մուզայք, որոց անմահ հիշատակները անդադար ողբում են և կոծում են ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց գլուխը». ես ամենևին չեմ հասկանում, թե ի՛նչ կամի ասել, որովհետև նայելով քերականական կանոններին, ուրիշ խոսքերով միևնույն միտքը այսպես է դուրս գալիս, թե «անմահ հիշատակները մուզաների, որ Հայաստանը ունի յուր ծոցումը, անդադար ողբում են և կոծում են ազգիս փառք և պարծանքը ուրացող մարդկանց գլուխը».— նշանակում է, Հայաստանի մուզաները չեն, որ ողբում են, այլ նոցա անմահ հիշատակները: Այսպես չէ կարելի խոսել, որովհետև բուն անմտութիւն է: Բայց արի տես, որ ես և իմ նման մարդիկ շատ, թող ասել և Հյուսիսափայլ կտրիճ և անխարդախ օրագիրը, առանց կարոտելու վերացական անունների գործածութիւնը, առանց կարոտելու քնքուշ մուզաների գործակցութիւնը, ողբում ենք անդադար օբսկուրանտների թշվառ գլուխը, և շատ կարելի է, որ մեր արտասուքից մի քանի կաթիլ բաժին հասած լինի և պ. Իսահակյանցի գլխին:

Ինչ որ վերաբերում է պ. Իսահակյանցի պեղագոգիայի մեջ ամենավերջին թուլութիւնը, ավելորդ է խոսել, որովհետև այդ պարոնը մի ասիական անմիտիթար դպրոցում այբուբենը միայն ուսանելով կարող էր գուցե այբուբենը ևս ուսուցանել, բայց պեղագոգիան շատ կարծր բան է նորա դյուրափխրելի ատամների համար:

Պ. Իսահակյանցը ասելով «երանի՛ կլինեք, որ և իմ բախտը հաշուդեր այդ համալսարաններումը մի հիմնավոր կրթութիւն առնելու». համաձայնում է իմ իստակ սրտից տված խորհրդին — մի բարեկարգ դրպրոցում ստանալ մի հիմնավոր կրթութիւն, բայց երանի տալուց հետո իսկույն աշխատելով ծածկել յուր անկրթութիւն մեղքը, շարունակում է

ասիական կամակորուսումը. — «բայց մի մեծ կորուստ չունիմ». հառաջ երանի տվեց, հետո, կորուստ չունի. որի՞ն հավատանք: Խեղճ մարդ. ինձ արեղա է կարծում, որովհետև անտեղի մեջ բերելով Առաքելու ասածը. «Եթե զլեզու մարդկան խօսիցիմ և զհրեշտակաց, և սէր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իբրև զպղինձ, որ հնչէ, կամ իբրև զծնծղայս որ զօղանջեն և այլն». և թե «մի՞ յուսմունս օտարոտիս և պէսպէսս դանդաշիք», կամենում է խելքիս նստեցնել, որ լուս մնամ նորա անկրթութեան և տեսութենից հառաջ աստվածաբանութեան վերա: Ո՛վ է ասել նորան, որ կրթութիւն ստանալով պիտո էր անպատճառ սերը կորուսանել, մի՞թե կրթութեան հետևանքը անսիրելիութիւնն է. ամենայն մարդ կարող է պահպանել յուր մեջ այդ աստվածային մասնը, եթե ունի, կրթութիւնը և լուսավորութիւնը առավել աճեցնում են և կերպարանագործում են սերը: Բայց ես տեսանելով, որ պ. Իսահակյանցը հոժարամիտ է շատ... մարդերի հետ շարաշար գործ դնել սուրբ գիրքը, բոլորովին հրաժարվում եմ նորան իմ զավակի կնքահայր շինելու մտքից, որովհետև կնքահայր ասացալը պիտի լավ իմանա և ողջամտութեամբ վարդապետե սուրբ գիրքը. պատճառ. մկրտութեան ժամանակ նա խոսում է և խոստանում է անբարբառ երեխայի փոխանակ. իսկ այն խոստմունքը, որ չէին հառաջանում գիտակցութենից, և սուրբ գիրքը, աստվածային բանը ողջամտութեամբ հասկանալուց, ընդունելի չէ մկրտութեան ժամանակ, որովհետև եկեղեցական խորհուրդներից ոչ մինը չէ կատարվում մեքենաբար միայն:

Մի զարմանալի բան ևս ասում է պ. Իսահակյանցը, թե իմ քարոզութիւնը և նպատակը ամենևին համաձայն չէ իմ խոսքերին, ուրեմն իմ քարոզութիւնը և նպատակը այլ բան են, և խոսքերս այլ, շատ բարի, ինչ տեղից իմացավ պ. Իսահակյանցը իմ քարոզութիւնը և նպատակը, եթե ոչ իմ խոսքերից, և ո՞չ ապաքեն այդ իմ խոսքերից բաղկանում էր իմ քարոզութիւնը և նպատակը. այլպպես չէ կարելի. պատճառ, ի՞նչ խոսքեր կարող էր գործ դնել մի մարդ. ամենևին թարմատար նշանակութեամբ, որ դուրս լինեին նորա միտք հասկացնող բաներից և որ չէին բացահայտում այդ մարդու նպատակը: Մի՞գուցե պ. Իսահակյանցը պ. Դյումայի կոմս Ֆենիքսի նման ամենայն բան գուշակում է գործ դնելով Մեսմերի արվեստը: Մեղա, մեղա, պ. Իսահակյանցը խոսում է Մասյաց քնքուղ մուզանների հետ, որոնց համար պատմում են, թե շատ անգամ գլորվելով Մասիսի ձյունապատ գագաթից և լանջից, սառուցի տեղ ծառայում են ծարավի մարդու համար, որովհետև ասում են, թե այդ քնքուղ մարմինքը ձգվելով որևիցե ջրի մեջ սաստիկ սառուցանում են նորան. երևի թե պ. Իսահակյանցը փոստով ստանում է Մասյաց դարևանդից այդպիսի մուզայք և նոցանից իմանում է ամենայն բան...

Պ. Իսահակյանցը անգիտանում է, թե ո՞րպիսի դպրոցներ կամեի, որ լինեին Հայաստանում, եթե Ներսիսյան ազգային փոքրիկ ուսումնարանը հավատարիմ չէ իմ սրտին ո՞վ գիտե ինչ պատճառով և այլն: Ինչ որ վերաբերվում է իմ ցանկութեանը և դպրոցների որպիսութեանը, պ. Իսահակյանցը կարող է կարգալ Հյուսիսափայլի 8-երորդ համարում տպած պ. Կոմս Էմմանուելի Հիշատակարանի մեջ, որովհետև այն պարոնի խնդրած դպրոցները նույնպես ցանկալի են ինձ, որպես և ամենայն ճշմարիտ ազգասիրի: Իսկ Թիֆլիզի հոգևոր դպրոցը, որ հայտնի է անունովս Ներսիսյան (սլտուղ արտասովաց Եփրեմ կաթողիկոսի ի Հաղպատ), չէ կարող երբեք մի ուրախութիւն գոյացնել իմ մեջ, մինչև դա օրինավոր կերպով և իրավունքով արժանի լինի դպրոց անունը յուր վերակրելու Այժմյան ժամանակումս, թո՞ղ նորա ուրիշ բազմամասնյա թերութիւնքը, միմիայն այն ուղղութիւնը — ամենայն բան ուսուցանել օտարի լեզվով, հերիք պատճառ է, որ ամենայն հայի սիրտ օտարանա այդ դպրոցից և նայի նորա վերա, որպես մի խրտվիլակի վերա: Կարծեմ որ այժմ կհասկանա պ. Իսահակյանցը, թե որպիսի դպրոց կամեի ես իմ ազգի համար:

Պ. Իսահակյանցը վիրավորվել է իմ ասելուցս մեծատունների մասին, թե մարմին էին դարձած, և մեղադրում է թե ինչո՞ւ համար շատ լավերի միջից, միմիայն մարմին դարձողների վերա մատով չեմ ցույց տվել. պատճառն այն է եղել, որ մեր մեծատուններից մարմին չդարձողները այնքան փոքր են և աննշան, որ չեն մտանում ընդհանուրի կարգը, իսկ մյուսները ընդհանրապես մարմին դարձած ենք ճանաչում, որովհետև հոգու համար ոչինչ հոգաբարձութիւն չենք տեսնում նոցա կողմից: Եվ պ. Իսահակյանցից ջատագոված գործերը այդ մեծատունների, որ մեզ հայտնի չեն, այն ժամանակ միայն կընդունենք, ՚րբ պ. Իսահակյանցը օրինավոր վկայութեամբ կապացուցանե, ըստ որի մեր խառնական օղաբախտութիւնը բանականութեան դատաստանի առաջև հարգ չունի: Պարոնը ասում է. «Ի՞նչպէս կարելի է անմիջապես և անտարբեր պախարակել և այլն». չգիտեմ ի՞նչ է հասկանում — անմիջապես ասելով. ես, որպես և ուրիշները, հասկանում եմ այդ խոսքով այն իրաբան, որ հասկացվում է լատինական immediate կամ ուսուց նепосредственно խոսքերով, ուրեմն մեծատունների մասին միջապես հարկավոր էր խոսել, через г. Исаакянца, что ли? չեմ հասկանում: Ամենևին վատ չէր լինելու պ. Իսահակյանցին, խոսելուց հառաջ մի փոքր մտածել ուսանել, որովհետև ամենևին անգետ լինելով մտածութեան, կարելի չէ խոսել և ոչ իսկ բան հասկացնել:

Պ. Իսահակյանցը հարցանում է. «Միտելի, այդ ինչ ճշմարտութիւն 20 Մ. Լալբաղյան, Երևան —305—

է, որ ձեզ համար խաղալիք եք շինել՝ անպատվելով դորա սուրբ անունը»։
Ջարմանք չէ, որ չէ ճանաչում ճշմարտութիւնը, որովհետեւ սկզբից մինչև
այսօր սուտը հաղորդութիւն չունի ճշմարտութեան հետ, խավարը լուսի
հետ. բայց ես ավելորդ չեմ համարում հայտնել, թե ճշմարտութիւնը,
որի դրոշակի տակ զինվորված է և իմ նվաստութիւնը է աստուծո ճշ-
մարտութիւնը, անմասն ամենայն ստութենից, խարդախութենից, կեղ-
ծավորութենից և այլ այսպիսի արատներից է այն ճշմարտութիւնը, որ
Հիսուսի Քրիստոսի արյունով կնքվեցավ Գողգոթայի վերա, այն ճշմար-
տութիւնը, որ հաճո չէ աշխարհին, այն ճշմարտութիւնը, որին ատում
են սուտ ազգասերքը և օբսկուրանտները, որոնց մեջ մի շար բախտով
տեսանում եմ այս րոպեիս և պ. Իսահակյանցը։ Դա է այն ապառաժը,
որի վերա ընկնողը կփշրվի և թե ինքը մի բանի վերա ընկնի կհոսու-
կարծեմ որ բավական որոշ նկարագրեցի խնդրած ճշմարտութեան ինչու-
թիւնը և բնավորութիւնը։

Նույնպէս թող հայտնի լինի պ. Իսահակյանցին, որ ես նորա բուն
հայագետ ասած մարդերից չեմ կրած ո՛չ իրավացի և ո՛չ անիրավ նա-
խատինք. գուցե այդ ևս Մասյաց մուգաները պատմել են պ. Իսահակ-
յանցին, չգիտեմ. միայն եթե նորա քարոզած բուն հայագետքը, — մեր
կարծիքով խավարի կուտփի ջերմեռանդն դարբնայքը, փորձ փորձեն
այդպիսի գործ կատարելու, այն ժամանակ կլսեն յուրյանց ձայնի ար-
ձագանքը, ոչ եթե Մասյաց դարևանդից, այլ Բեղուսկալից — Պոնտոսի
եզերքից, ինչպէս ինքը պ. Իսահակյանցը փորձում է և կփորձե դեռևս,
եթե մոռանա յուր շափը։

Կերմոնտովի մարգարեին չեմ նմանեցուցել ես իմ անձը, այլ մեջ
բերելով այդ ոտանավորի հատվածը, կամեցել եմ միայն ցույց տալ
պ. Իսահակյանցին, թե ճշմարտութիւնը հալածվում է ստութենից, բայց
ցավելին այս է, որ այդ օրինակը ևս հերիք եղած չէ պ. Իսահակյանցին։

Պ. Իսահակյանցը ասում է, թե մի քանի իմ նման, գուցե ևս առա-
վել գիտուն անձինք կարողացել էին իմ մարդկորեն սխալանքը լուսա-
բանել և ազգի վերաբերյալ թյուր կարծյաց և վրիպակաց ճյուղերը
իմաստութեամբ հապավել։ Դարձյալ մի նոր զարմանք. պատճառ, առա-
ջին անգամ հրապարակեցի իմ գրավոր վաստակը պ. Իսահակյանցի
հողվածի պատճառով, դորանից հառաջ և ո՛չ մի տող բան տպած ու
հրատարակած չունեի, որ պ. Իսահակյանցի խելոքները կարողանային
իմ սխալանքը լուսաբանել. չգիտեմ ինչպէս պիտո է հասկանալ այս
բանը։ Երեւի թե պ. Իսահակյանցը երազում կատարված տեսել է այս
իրողութիւնը, կամ, Մուգան ասել է Մասյաց դարևանդից Ղզլար վազե-
լով։ Ինչպէս մեծ խորհուրդ և ազդեցութիւն ունի շոշակայքը մարդու

վերա. լսելով պ. Իսահակյանցի խոսքերը, «թյուր կարծյաց և վրիպակաց
ճյուղերը իմաստութեամբ հապավել», իսկույն երևում է, որ այդ պարունը
բնակվում է այգիների մոտ և անդադար տեսանում է ճյուղերի կտրատ-
վիլը։ Բայց մի խորհուրդ ասեմ պ. Իսահակյանցին, ես և իմ նման մար-
դիկ շատ հավատացած լինելով, որ չէ վերջանում շարը կտրատելով մի-
այն նորա ճյուղերը, աշխատում ենք արմատը կտրել այդ շարին, որ իս-
պառ չորանա։ Բայց որովհետեւ պ. Իսահակյանցը յուր իդեաները առնում
էր այգիներից, ուստի չէր կարող այնտեղ այսպիսի գործողութիւն տե-
սանել։

Շատ մեծահոգի մարդ է պ. Իսահակյանցը, մեծ շնորհ է ցույց տա-
լիս ինձ «առանց դիտողութեան թողնելով իմ անվերջանալի վեճը արե-
ղաների հետ»։ Մինը հարցանե թե ե՞րբ վեճ է բացել Շահբեգը արեղա-
ների հետ, չգիտեմ ինչ ունի պատասխանելու Ղզլարի մանկավարժը։ Ես
հերքելով նորա այն երեխայամիտ խոսքը, թե «հանգամանքը բռնի խել
են հորենացու բերանից նորա ողբը», կցորդել էի, թե ամենայն արդա-
րութեամբ արժան էր, որ հորենացին գրեր, որովհետեւ վերագառնալով
Ալեքսանդրիայից տեսել էր Հայաստանի ամենայն բանը գլխիվայր, և,
ապացուցանելու համար, թե հորենացու այդ ողբ գրելը պտուղ չէր մի
րոպեական նեղսրտութեան, մեջ էի բերել նորա նզովքը կաթողիկոսների
վերա և Շարֆ կաթողիկոսաց անունով աշխատութիւնը, որ ոչնչացուցած
է երևում արեղաների ձեռքով։ Բայց թե լավը կամի պ. Իսահակյանցը,
Ղազար Փարպեցու Մամիկոնյանց տիրոջ վահանին գրած նամակի երկու
թերթերը ևս, վասն ի վերուստ են եղած դույն այդ արեղաների ձեռքով,
որովհետեւ նոցա մասին, բայց ոչ նոցա օգտի համար խոսում էր այն-
տեղ Ղազարը, ինչպէս երևում է նախընթաց և հետևյալ բաներից։ Ես
պատմել էի պ. Իսահակյանցին արեղաների անքրիստոնյա ընթացքը
Մովսես հորենացու խնկելի ոսկրների հետ, իսկ այժմ շոշափելի կերպով
ցույց տալու համար, թե այդպիսի բան շատ մոտ էր արեղաների հաս-
կացողութեանը, թող պատմեմ այստեղ, որ երկու տարի սորանից հառաջ
ասիական Տաճկաստանի մեջ, մի հայոց եպիսկոպոս գերեզմանից փորել
ու հանել է մի հայ քրիստոնեի ննջեցյալ մարմին և ձգել է շուների
առաջև, պատճառելով թե այն մարդը ավետարանական էր եղած։ Այս
գործողութիւնը այնպիսի վատ տպավորութիւն գործել էր մինչև անգամ
տաճիկների վերա, որ փաշան պայծառափայլ Դուռնից հրաման խնդրե-
լով առանձին գերեզմանատուն նշանակեց ավետարանական հայերի հա-
մար, որ չէ ենթարկվում հայոց առաջնորդի իշխանութեանը։ Այս բանի
մասին շատ խոսք և զրույց հառաջացավ այն ժամանակ եվրոպական և
ուսու օրագիրների և լրագիրների մեջ. թողում եմ այն մեծ գայթակղու-
20°

թյունը մոտակա հայ ժողովրդին, որին մի շար բախտով անձամբ անձին վկա եմ գտանված: Պ. Իսահակյանցը այս տեսակ արեղաններին անվանում է երանաշնորհ, բազմերախտ և սրբազնագործ, և նոցա գործը, հիշատակ ճշմարիտ ազգասիրութեան: Իմ աչքումը այն մարդիկը, որ պարապում էին այսպիսի գործերով, ոչ թե միայն քրիստոնյա չեն, ոչ թե միայն քահանա, կամ եպիսկոպոս չեն, այլև, մարդ չեն: Վա՛յ և դատապարտութուն դոցա հավիտենական: Եթե պ. Իսահակյանցի համար այդ, քաղաքական և եկեղեցական օրենքներով, որպես սոսկալի սրբապղծութուն, դատապարտված գործերը են հիշատակ ճշմարիտ ազգասիրութեան, եթե այդ գործակատարքը են բազմերախտ, երանաշնորհ և սրբազնագործ, թո՛ղ նոցա բարեխոսութիւնը անպակաս լինի պարոն Իսահակյանցի զլիսից. հեռի՛ մեզանից. քա՛վ լիցի. անա՛թեմա:

Պ. Իսահակյանցը նորենացու 4,000 տարեկան շինելու մեղքը ձգում է յուր վզից գրաշարի վիզը. խեղճ ողորմելի գրաշար, քանի՛ քանի հեղինակի և գրողների մեղքը հանձն ես առնում և քափում ես դու, ի՛նչ պիտո է առնել. երևի այդպես նախասահմանված է նոցա վիճակը: Պարոնը յուր ներկա հոգվածի վերջումը կամելով ցույց տալ յուր սրատեսութիւնը և մի մասնով արդարացնել 2,600 տարու փոքրիկ և աննշան սխալը, հրավիրում է ինձ կարգալ Հյուսիսփայլի 4 ամսատետրակի 338 երեսը, ուր, նորա ասելով, պ. Կոմս էմմանուելը Մեղուի ապրիլի 19-ին դուրս եկած թերթը կարդում է Մոսկվայի մեջ ապրիլի 20-ին: Ես բացի Հյուսիսփայլի վերոհիշյալ երեսը և տեսա, որ Կոմս էմմանուելը ոչ թե չէ կարդացել Մեղու լրագիրը, այլ ամենևին կամք ևս չունի կարդալու, որովհետև պատասխանում է, պարոն Խ...-ին, թե հիմարութենների կարդացող չէր, շնայելով, որ պ. Խ. գովում էր Մեղուն և նորա հրատարակող երևելի ուսումնականը (?). բայց թե պ. Իսահակյանցը ինչպես է կարդացել, որ տեսել է այնպիսի բան և ուստի՞ գիտե, որ պ. Կոմս էմմանուելը բնակվում է Մոսկվայում. ճշմարիտ, արժանի է զարմանալու Մի՛թե այդ ևս Մասյաց դարևանդից Մուզան է ասել պ. Իսահակյանցին: Ճշմարիտ, երջանիկ մարդ է պ. Իսահակյանցը, որ այդպիսի բարեկամութուն ունի Մասյաց դարևանդի մուզանների հետ. բայց ավելի երջանիկ լինելու չէ՞ր արդյոք նա, եթե լոգիկան լիներ բարեկամ, քան թե մի վերացական էակ:

Թող բարոյա՛վ մնա պ. Իսահակյանցը, բայց մինչև ցվերստին տեսութուն, որովհետև ես չեմ կարող բաժանվիլ նորանից. միանգամ սիրել եմ: Եվ ես մի վատ սովորութիւն ունիմ, որ եթե միանգամ սիրեմ, ասես մյուս անգամ բաժանվել լինո՞ւմ է. ինչ պիտո է առնել, գիտեմ, վատ սովորութիւն է, բայց միանգամ ենթարկվել եմ դորան, ճար չկա:

Ցավելին այս է, որ պարոն Իսահակյանցը յուր շրջանառութիւնը հինգ ամիսը միանգամ կատարող մոլորակներից է. շուտ-շուտ չէ երևում, ապա եթե սխալվել եմ և կոմետը ընդունել եմ մոլորակի տեղ, որ եթե այս անգամ ցած գնա հորիզոնից, ու մյուս անգամ չերևի, այն ժամանակ վա՛յ քեզ Շահբեգ. շատ ցավերիդ վերա մի մեծ ցավ ևս պիտի հավելանա:

Ս. Խ. ՇԱՀԲԵԳ

Համար 3

Սեպտեմբերի 13, 1858, Պոլսովա:

Պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

Ինձ վաղուց հայտնի է, որ Հիշատակարան ես գրում և կցանկանալի իմանալ որևիցե անսովոր բան: Այս երկու ամսումը պատահելով մի քանի վաճառահանդեսների մեջ, տեսա մի թափառական գազանանոց, որի մուտքը արժեր կես մանեթ: Շուտով հատուցի և մտա, բայց ի՛նչպես զարմացա վերահասու լինելով նորա տիրոջ խաբեբայութեանը. դորա գազանանոցի կենդանիքը շինովի էին, որ շատ թե փոքր հայտնի երևում են առաջին անգամ աչք ձգելու ժամանակ:

Սաստիկ խայտառակութեններից մինը այն էր, որ ցույց տվեց մի թռչուն Կազվարի անունով, բայց ի՛նչ կազվար, մի մեծ թռչունի վերա, որ ես որոշ չնկատեցի, որի մասին ոմանք արագիլ և ոմանք մսրահավ ասացին, դրել է թաղիքից (քեշայից) շինած վահանի նման բան, այլև շրջապատելով փետուրներով և ներկելով ոտքերը, հավատացնում է, թե մանուկ կազվար է: Ինչպես կարելի է, որ արագիլը կամ մսրահավը թեև ծածկված էին վահանի տակ, չհայտնեին յուրյանց ինչ լինելը: Կառավարութիւնը իմանալով այս խարդախութիւնը, դուրս վանեց վաճառահանդիսից: Լսած էի, թե Կեսարիայում էջ ներկում են, բայց արագիլից և մսրահավից կազվար շինել, ծածկելով մի կոպիտ վահանի տակ, ճըշմարիտ լսած չէի:

ՉԵՐ ՀԻՇԱՏԱՍԿԱՐԱՆԸ ԿԱՐԴԱՅՈՂՆԵՐԻՅ ՄԻՆԸ

Ահա իմ ստացած ծանոթութիւնքս և նամակներս, բացի սորանից պիտի ասել, որ նորերումս հանդիպեցա պ. Բեգզդեին, որ նոր էր եկել մի այլ քաղաքից, բայց ի՛նչպես վշտահար, վատած և ցավազարված: Հարցանում եմ.— Պարոն, ի՛նչ է պատահել քեզ, մի գուցե հիվանդ էիր, որ ենթարկվել ես այդպիսի փոփոխութեան: Ինձ պատասխանում է. «Ես անհավատ մարդերի հետ գործ չունիմ. դու ծիծաղում ես իմ վերա»:

— Ինչ ծիծաղելու բան կա. ես քեզանից հարցանում եմ թո այդպիսի փոփոխութեան պատճառը...

— Մի՞թե մոռացել ես իմ տեսած երազը, — պատասխանեց պ. Բեզզադեն:

— Չեմ մոռացել, բայց ի՞նչ հարակցութիւն կա թո տկարանալու և այդ ցնորքի հետ:

— Ցնորք... Ցնորք. բայց այդ բանը մաշում է իմ հոգին: Դորա հետ միացավ և այժմյան պոչավոր աստղի երևիլը. այդ ևս վատ բան է նշանակում, այնպես չէ՞:

— Այնքան վատ, որքան թո տանից դուրս գնալով երևելը փողոցի մեջ:

— Արի թո հետ խոսիր. ի՞նչ մարդ ես. ինձ և այդ աստղը մի շինեցիր. խղճմտանք չունի՞ս, աստուծուց չե՞ս վախենում. ես մի մեղավոր մարդ, բայց նա սուրբ...

— Ինչի՞ց գիտես դու նորա սրբութիւնը:

— Եթե սուրբ չլինեիր, ի՞նչ է շինում երկնքումը:

— Քեզ ո՞վ է ասել, որ նա երկնքումն է. նա մեզանից շատ հեռի չէ, եթե համեմատենք տիեզերքի անշափելի տարածութեան հետ:

— Դու ինչ կամիս ասա՛, ես էֆիմերոզե գտա և նայեցի, շատ վատ վատ բան է խոսում այս և գալոց տարու համար:

— Եվ այդ բաները, ամենայն տասներկու տարու մեջ միանգամ պիտի կրկնվին, այնպես չէ՞:

— Ի՞նչպես:

— Ինչ որ 1858-ի մասին գրում է, նույն բանը գրում է և 1870 թվականի համար, որովհետև ընդամենը 12 զլուխ է այդ ծակ մարգարեութիւնը:

— Թերահավատութիւն... Թերահավատութիւն... աստված քավյա՛ զիս զմեղավորս... Աստված քավյա՛...

Այսպիսի աղոթքներով հեռացավ ինձանից պ. Բեզզադեն. բայց այս անգամ, ինչպես տեսանում եք, շատ կակուղ վարվեցավ. բերան չբերեց յուր բեզզադեութիւնը կամ 3,000 մանեթի բանը:

Ես այդպես ևս սպասում էի. այն մարդը, որ մի բանից այրվում է, վեր է թռչում, բայց չէ մնում վերևումը, իսկույն ցած է գալիս. այդպես ևս բարկացող բեզզադենները, որոնք կամաց-կամաց տեսանելով յուրյանց ընդդիմութեան ունայնութիւնը, քարշում են պռչերը:

Նոր տարի—Բեզզադեի նամակը—Տրովատորի բովանդակութիւնը—Բեզզադեի ազգարանութիւնը—Հայկական թեստրոն Մոսկվայի մեջ—Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի այցելուի նամակը—Գամառ-Փաթիպայի պահանջողութեան պատասխանը:

Անցավ տարին... Անցավ, և մեք թո հետ, պատվելի ընթերցող, մի տարով ևս ծերացանք... Նոր տարու առավոտը հազիվ լուսացած, և ահա նոր տարի շնորհավորողքը զլուխ կտարելով չափում են փողոցները... Ես տկար կազմվածքի տեր մարդ լինելով, չեմ կարող մասնակից լինել այդ անխորհուրդ այցելութեններին, վասնորո, տանը նստած, առավել լավ եմ համարում մի փոքր մտածել թո հետ, պատվելի ընթերցող, — մտածել նոր տարու վերա: Պիտի ասես, ի՞նչ մտածելու բան կա. նոր տարին նոր տարի է, դա մի այնպիսի օր է, որ ուրախացնում է ամենների սիրտը: Այդպես չէ, այդ արտաքին ուրախութեան տակ, արդյոք ո՞րքան տրամութիւնք և վշտեր կան թաքնված:

Նոր տարին ինքնբնութեան ուրախութիւն չէ և չէ կարող մեզ ուրախութիւն պատճառել, եթե չկային մեր մեջ ուրախացուցիչ նյութեր — մեր բարի գործերը: Առհասարակ տոները բերում են յուրյանց հետ մի պայմանավոր ուրախութիւն. այդ օրերում շատ վշտակիր մարդիկ հարկադրվում են պատշաճից, ուրախութեան քող ձգել յուրյանց դռն կամ թթու երեսի վերա. այդ օրերում ուրախ է ցուցց տալիս յուրյան մեծատունը, որի լեզին պատառվում էր ներսումը բարկութենից, թե ինչո՞ւ համար ձեռքից փախուցել է այս կամ այն օգտաբեր գործը. այդ օրերում ուրախանում է և աղքատը, յուր վերջին դահեկանը դնելով սեղանի վերա յուր բնտանիքի և զավակների առաջև, առանց մտածելու, որ գալոց օրի համար չունեն հացի գին անգամ: Բայց մի ուրախութիւն, որի որպիսութեան և պատճառի մասին չէինք կարող հաշիվ ու համար տալ մեզ, որ և ֆոսֆորի նման մի բոպե, մի ակնթարթ վառվելով, մյուս բոպեում թողնելու էր այրվածքը յուր անպիտան հոտով — տխրութիւն և վիշտ, այդպիսի ուրախութիւնը երեխայական է և անխել: Մեք երբեք իրավունք չունինք ուրախանալու առանց օրինավոր պատճառների, և այդ պատճառք էին մեր գործերը: Մինչև գործած չէինք այնպիսի գործեր, որոնց վերա արժան էր ուրախանալու, մի սուտ և երեխայական ուրախութիւն, որով պիտի ուրախանայինք, մեզ շատ վնասակար կարող էր լինել, որովհետև մեր ձգտողութիւնը թուլանում է ուրախութեան ժամանակ. պատճառ, ուրախութիւնը հետևում է լրութենից, իսկ լրութիւնը մահ է գորութեան և ձգտողութեան համար: Դորա հակառակ, մեր գործունեութիւնը, ձգտողութիւնը, ուժը և զորութիւնը այնքան շատանում է,

այնքան սաստկանում է, որքան շատանում են և սաստկանում են կարիքը և հարկավորությունը: Այս ասածներինցս երևում է ահա, որ նոր տարում ևս, ինչպես մյուս այլ հանդիսավոր օրերում, իրավունք ունի ուրախանալու այն մարդը, որ ուներ ստուգապես ուրախացուցիչ գործեր: Ուրեմն, սիրելի ընթերցող, մեք քո հետ ասենք միմյանց եղբայրաբար, թե ի՞նչպես էին մեր գործերը անցյալ տարում. արդյոք ա՞յնպես, որ հանգիստ խղճմտանքով և պայծառ ճակատով կարող էինք ձեռքերս սրտերիս վերա դրած վկայել, թե ինչ որ մեր խելքը կտրում էր, թե բարի՞ է, կատարել ենք ինչքան մեր կարողությունը կտաներ, մի բարի գործի մասնակից լինելու, եղել ենք, թե սորա հակառակ, մեր սրտի և հոգու դատավորը, այս հանդիսավոր րոպեումս, մի քանի դատապարտող խոսքեր ուներ մեզ ասելու: Արդյոք անցյալ տարում ճանաչե՞լ ենք մեզ, թե մարդ ենք, ուրեմն և արժան էր ապրել և մարդկության համար, հրաժարվելով եսական անձնասիրությունից:

Առանց այս բաները քննելու, նոր տարին նույնպիսի օր է, ինչպես մեծ պահքի երկուշաբթին. օրի կանաչը և կարմիրը ո՞չ ոք չէ տեսել մինչև այժմ: Եթե իմ մասին հարցանեք, ես կասեմ ձեզ, որ իմ կյանքը, սկսած այն օրից, երբ հիշում եմ ինձ, մինչև ներկա րոպես, գտանվում է միօրինակ տխրության մեջ: Ինձ ո՞չ մի բան չէ կարող ուրախություն պատճառել բացի նորանից, որ եղած էր կամ լինում էր մեր տարաբախտ ազգի օգտի համար. իմ անձնականը և ստացականը այն օրիցն եմ ես ուրացել, երբ աչքս բանալով, բարոյապես նայել եմ մարդկության վերա: Այս պատճառով, որպես իմ մասնավոր, ինձ միայն վերաբերելի վիշտը չէ կարող ավերել այն ուրախությունը, որ ուրախացել էի մի ազգային ուրախառիթ գործի վերա, նույնպես և անձնական ուրախությունը չէ կարող փարատել այն ազգային տխրության խավարատեսիլ թանձր ամպերը, որ շատ անգամ նստելով ծանրանում են սրտիս վերա:

Ո՞հ, ահա երեսուն նոր տարիք անցուցել եմ ես. նոցանից մինչև քսանը նույնպես ուրախացուցել են ինձ, ինչպես այժմ շատ մարդերի. բայց այս վերջին տասն նոր տարիքը, ի՞նչ բաների վկա են եղել իմ հետ միասին, ի՞նչ ողբալի և արտասովելի գործերի ականատես, որ գործվել էին մեր խնայելի ազգի մեջ: Ո՞րքան մարդիկ, մեզ ծանոթ ու անծանոթ ավարտել են յուրյանց երկրավոր կյանքը, քանի՞ բարեկամք սուգ և արտասուք կտակել են մեզ: Քանի՞ քանի անգամ, ցավելու համար պատահել է մեզ տեսանել այնպիսի մարդիկ, որ անարգանք էին մարդկության, որ ցանկանում էին հասանել հերոսարատյան պարծանքի և հիշատակի, որ մտածում էին խայտառակության սանդուղների վերայով բարձրանալ մինչև անմահ փառքի սահմանքը: Տխու՞ր տեսարաններ. այստեղ կեղ-

ծավորը, թափելով յուր մարդահաճություն թմրեցուցիչ թույնը, մտածում է երես գտանել, անուն ժառանգել. այնտեղ, գողը և ավազակը սորան նորան ճաշերով և ընթրիքներով յուր մոտ քարշելով կազմում է մի ընկերություն յուր հետ, որպեսզի դուրս չմնա մարդկային ընկերությունից, որպեսզի այդ միայնությունը չդառնա նորան հանցանքի ցուցակ ամեն մի աչք ունեցող մարդու համար: Այլ տեղ, մարդիկ, վաղուց ահա հոգիքը գրավ դրած սատանայի մոտ, մեռանելու ժամանակին յուրյանց անունը կտակում են աստղերին. զո՞ւր աշխատանք: Մյուս տեղ, խելակորույս և խավարապաշտ մարդիկ փախում են ճշմարտությունից, այնպիսի կամակոր և անձնաբռնադատ զորությունք, որպես կփախչեր մի ավազակ յուր մուխն ու խոնավ բանտից. այլ տեղ, լուսավորության և մարդկային ազատ մտածության թշնամիք, դարբնի գործարանք են բացում անտանելի ծանր շղթաներ պատրաստելու և, եթե կարելի է, բոլորովին խեղդելու մարդկային բանականության օրինավոր ազատ հոսանքը: Տեղ տեղ, բայց շատ փոքր, երևում են այլ մարդիկ, որ հոգիացած աստուծո շնչով և արձակած յուրյանց ձյունի պես սպիտակ թևերը, թռչում են դեպի անմահության տաճարը... Թռչում են վերևից, բարձրից, ոտքի տակ տեսանելով այն բոլորը, որոնք յուրյանց նյութական ծանրության պատճառով, արդեն Նյուտոնի օրենքով կապված էին երկրագնդի կենտրոնի հետ...

Այսպիսի բաներ պատահում են տարու սկզբից մինչև նորա վերջը: Շատ անգամ լսվում են օդի մեջ հարստահարված մարդերի ողբերը և հառաչանքը, նույն միջոցին և օդը հնչեցնում է հարստահարող բռնակալների ուրախական բացականչությունքը: Հավիտենական ամոթի ժառանգ նոքա, որ ճնշում են անզորի աչքերից մի քանի արտասուքի կաթիլներ:

Ահա թե այս նոր տարում ես առավել ուրախ եմ, քան թե անցած նոր տարիներում. պատճառ, նախընթաց տարին անխորհուրդ անցած շիրիներով մեր սիրական ազգի համար, նոքր բարի բարի հույսեր խոստանում է մեզ: Անցյալ տարում դուրս ցայտեց առաջին անգամ հայերի համար Հյուսիսային փայլողութունը յուր պայծառ ճառագայթքը, անցյալ տարում լայնարձակ ասպարեզ ստացավ ժողովրդական կենդանի խոսքը, որ է ազգի բարոյական կյանքը և հոգին: Անցյալ տարում երևեցավ մեր ազգի մեջ մի բանականության դատաստան. փա՛ռք և պարծանք նորա պաշտոնյաներին. այդ տարում խլրովեցան մի քանի մտքեր, որոնք մեծ հույսեր տալիս են հայերի հառաջադիմության մասին:

Այն թանձր և խավարատեսիլ ամպերը, որ դարերով ահա հավաքվելով և լեռնանալով պատել էին հայկական բարոյականության հորի-

զոնք, այսօր, Հյուսիսափայլի ճառագայթների տակ, նկատում ենք փա-
րատված. անցան գիշերային մրրիկները, և փիլիսոփայական ծանրաշա-
փը (բարոմետրը) գուշակում է մի գեղեցիկ առավոտ: Այս բոլոր բաները
վառում են սրտիս մեջ մի փոքրիկ լապտեր ուրախության, որ անշիջա-
նելի կմնա և լույս կտա ինձ մինչև անգամ և այն խավար օթևանի մեջ,
ուր նախախնամության տնտեսությամբ պիտո է մնանք սպասելով հրեշ-
տակապետի որոտընդոստ փողահարությանը:

Պատվելի ընթերցող, ես քո մոտ չեկա նոր տարին շնորհավորելու,
դորա փոխանակ մտածելով այս բաների վերա և ձգելով Հիշատակա-
րանիս մեջ, ահա քեզ ևս պատճառ եմ տալիս մտածելու, որ առավել օգ-
տակա՛ր է քեզ, քան թե իմ երեքկուպեկյան այցելատոմսակը, որ անտա-
րակույս քեզ տանը չգտանելով, թողնելու էի քո նախասենյակում: Այս
կարճ հառաչաբանությամբ սկսանում եմ ահա իմ Հիշատակարանի տա-
րեկան շրջանառությունը, որ հիվանդությունս պատճառով քանի ամիս
արդեն մնացած էր բարձի թողի:

Առաջին մարդու անունը, որին պիտի պատահեք Հիշատակարանիս
մեջ, Բեգզադեն է: Բեգզադե չդարձավ, գլխներիս փորձանք դարձավ, կա-
բող եք ասել. ի՛նչ պիտո է առնել, այսպիսի Բեգզադենների պարտական
ենք ցույց տալ ամենայն մարդկային կարեկցություն, առանց զզվելու
և հետ քարշվելու: Անցյալները գրում է ինձ մի այսպիսի նամակ:

Պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒՅԼ

Շնորհավորեմ քո անբախտությունը, որի վերա ուրախացել եմ խիստ
շատ. աստված կյանք տա դորա պատճառին: Փառք աստուծո, ազատվե-
ցա քո ձեռքից, ազատվեցա քո Հիշատակարանից. մնաս բարով հավիտ-
յան. աստված քեզ դատավոր:

ԲԵԳԶԱԴԵ

Ոչինչ բան իհարկե չեք կարող հասկանալ սորանից, պատվելի ըն-
թերցող, որովհետև ես ևս չհասկացա. պատճառ, ո՛չ մի անբախտու-
թյուն չէր պատահել, որ ինձ վիշտ պատճառելով կարողանար ուրախաց-
նել այդ մարդկային նախառինքը (այս է Բեգզադեի ճիշտ սահմանը):
Բայց մի փոքր համբերություն. կհասկանաք կարդալով Հիշատակարանիս
հետևյալ տողերը, որովհետև ես ևս հասկացա:

Մի քանի օր սորանից հառաջ, գալիս է իմ մոտ ծանոթներիցս մինը,
որին դուք չեք ճանաչում,— վասնորո ձեր համար միևնույն է, եթե ես
այդ իմ ծանոթը անվանեմ Գուլի-Շամամա,— և այսպես գալով իմ մոտ
պատմում է ինձ Գուլի-Շամաման, թե պ. Բեգզադեն, անշափ ուրախա-

ցել է լսելով, իբր թե հորեզբայրս պատվիրել է ինձ ներս շքերել Հիշա-
տակարանիս մեջ. պ. Բեգզադեն, կամ նորա գործերը: Այդ իրողությունը
ահա, պ. Բեգզադեն համարել է ինձ մի մեծ վատաբախտություն, իսկ
յուր համար մի ծայրացյալ երջանկություն:

Այսքան պիտի իմանալ, որ հորեզբայրս ինձ ոչինչ չէ ասել, որով-
հետև երեք շեմ ներգործել նորա կամքին ընդդեմ. բայց պ. Բեգզադեն,
իմանալով որ ես տկար մարդերի կողմից բամբասանքի տակ եմ ձգել իմ
անձը, եզրակացուցել է թե հա՛, այս է որ կա, Կոմս էմմանուելի հորեզ-
բայրը կկապե նորա բերանը:— Հրամեհես, միայն քո ցանկությունն էր
պակաս այդ բանի համար:

Սպասի՛ր, պ. Բեգզադե, ես քո դրանը կըռքեմ մի օր, և ինչպես նախ
և հառաջ գորգս (խալիչա) կփռեմ և լվաղեղ (персидская помашка)
կցանեմ նորա շորս կողմը, որ միջատները չհամարձակվին կենդանի մնալ
գորգերի վերա, թո՛ղ թե անհանգիստ առնել ինձ յուրյանց եղջերային
դարանակալ խայթոցներով...

Բայց Գուլի-Շամաման չէր եկած իմ մոտ քսություն համար, չէր
եկած, որ պատմե պ. Բեգզադեի հիմարաբանությունը, նա մի բարի
տղա է և բարի սրտով. նա եկել էր հարցանել ինձանից, թե ի՛նչ բան է
Տրովատոր ողբերգությունը, որի մասին կարդացել էր մի լրագրում, թե
անդադար ձևացնում են թեատրոնական բեմի վերա: Ձեզ հայտնի կլինի
պ. Շահբեգի ինձ գրած նամակից, որ ես շատ սիրում եմ այդ ողբերգու-
թյունը, վասնորո մեծ ուրախությամբ պատասխանեցի Գուլի-Շամամա-
յին, թե այդ ողբերգությունը պ. Վերդի երաժշտի բոլոր երաժշտական
գործերից պատվականն է:

— Բայց միտքը ի՛նչ է,— հարցանում է Գուլի-Շամաման:

«Մի կոմս,— պատասխանում եմ,— խարուկի վերա այրում է մի
ժամանակ մի ցիգան կին, որպես կախարդ և գող. այս կինը ունենում է
մի դուստր Ազուլենա անունով: Մայրը կրակի մեջ այրվելու ժամանակ,
մահվան դռնում կանչում է և կտակում է Ազուլենային, վրեժխնդիր լի-
նել յուր մոր մահի համար. ողորմելի կնոջ վերջին խոսքերը լինում են
վրեժ, վրեժ. ուտող և մաշող կրակը կապում է նորա լեզուն...

Դուստրը կամենալով կատարել յուր մոր կտակը, գնում է մի օր
կոմսի տուն և գողանում է օրորոցից նորա որդին, որ տանի այրե կրա-
կում և դորանով հանե մոր վրեժը: Բայց այդ միջոցին Ազուլենայի զբո-
կում լինում է յուր որդին, և այսպես, երկու երեխայքը գրկի մեջ գնում է

1 Ակնարկում է, որ նազարյանցը («հորեզբայր») խանգարում է իրեն բուրժուա-
վապե ներկայացուցիչների դիմակը պատելու:

և մոտենում խարույկին. կամենում է ահա ձգել կոմսի զավակը կրակի մեջ, բայց նայելով անմեղ երեխայի վերա, խղճահարվում է. գութը հաղթահարում է վրիժական հոգին: Հանկարծ պատկերանում է նորա աչքի առաջև նորա մայրը, որ խորովվելով կրակի վերա, բոցերով ամենևին շրջապատված մեռանում է ահա, և կյանքի վերջին շնչումը, այն սոսկալի մահու տառապանքի միջոցին, ողորմելի ձայնով բողբոջում է դեպի յուր դուստրը, հանձնում է նորան յուր մահու վրիժառությունը... Ազուլենայի ականջին դարձյալ լսվում են մոր վերջին խոսքերը վրեժ, վրեժ: Խեղճ Ազուլենան համարյա թե խելակորույս շտապում է այրել կրակի մեջ կոմսի որդին... Մանուկը մի ընկալում չբանում է բոցերի մեջ: Բայց ի՛նչ հուսահատություն, ի՛նչ ողբալի բան, երբ Ազուլենան զգաստանալով տեսանում է յուր մոտ դրած կոմսի զավակը ողջ և առողջ: Ազուլենան խելագարության մեջ այրեց յուր սեփական որդին: Ինչ պիտո է առևեր, թշվառ Ազուլենան սնուցանում է կոմսի որդին յուր զավակի պես, անվանելով նորան Մանրիկո, և ոչ ոքի չէ հայտնում յուր գաղտնիքը:

Երիտասարդ տղա դառնալով Մանրիկոն, սիրահարվում է մի կեոնորա անունով օրիորդի վերա, որի վերա սիրահարված էր և կոմսի մյուս որդին: Երկու հակառակորդք մի անգամ հանդիպում են միմյանց կեոնորայի ներկայությամբ, կոմսի որդին ահ է տալիս, թե կսպանն Մանրիկոյին, այն պատճառով, որ համարձակվել էր սիրահարվիլ մի օրիորդի վերա, որի հետ ինքը, երիտասարդ կոմսը միտք ուներ ամուսնանալու: Այս խոսքերը տեղիք են տալիս մենամարտության. քաջ և հաջողաշարժ Մանրիկոն բարձրացնում է սուրը, որ սպանն յուր հակառակորդը, բայց մի ձայն վերևից կանչում է նորան. «խնայիր, խնայիր»:

Այդ ընկալից կոմսի որդին և Մանրիկոն դառնում են միմյանց թշնամի: Կոմսի որդին հրատարակում է մի սուտ համբավ, որպես թե մեռած էր Մանրիկոն, որ կեոնորան հարկադրվի ամուսնանալ յուր հետ: Բայց օրիորդը ընտրում է կուսանաց վանք գնալ. այս բանը Մանրիկոյին հայտնում է մի նամակով նորա բարեկամներից մինը, նամակը ստանում է նա այն ժամանակ, երբ մայրը առաջին անգամ յուր կյանքումը պատմում էր Մանրիկոյին յուր և մոր գլխի անցքը: Մանրիկոն գնում է դեպի վանքը և տեսանում, որ երիտասարդ կոմսը խոսում է կեոնորայի հետ. այստեղ Մանրիկոն յուր բարեկամների օգնությամբ ցանուցիր է առնում կոմսի զինվորքը և ձեռք է բերում կեոնորան: Կոմսը հավաքելով յուր բանակը, մտածում է պաշարել բոլորովին Մանրիկոյի բնակությունը և, խլելով կեոնորան, սպանել Մանրիկոն:

Այս միջոցին Ազուլենան ընկնում է կոմսի զինվորների ձեռքը և

հարց ու փորձի ենթարկվելով, որպես կասկածավոր ցիգան կին, կապվում է շղթաներով. կոմսը շատ ուրախանում է իմանալով, որ Ազուլենան յուր հակառակորդի մայրն է: Երբ Ազուլենային շղթաներով կապած տանում են Մանրիկոյի տան առաջևից դեպի բանտ, որդին տեսանում է նորան և վազում է փրկել. բայց և ինքը ընկնում է թշնամու ձեռքը և բանտ է դրվում մոր հետ միասին: Կոմսը վճռում է որդին գլխատել, իսկ մայրը այրել կրակի մեջ:

Կեոնորան իմանալով այս մոտակա մահու վտանգը, գնում է բանտի մոտ և ողբում է յուր սիրականի տարաբախտությունը: Մանրիկոն բանտի աշտարակից հայտնում է նորան, թե ոչինչ մյուս փափագ չունեի, բայց միայն յուր սիրականին մի հրաժարական ողջույն տալ: Հանկարծ բանտի մոտ գալիս է կոմսը. կեոնորան խնդրում է ողորմություն, կոմսը հրաժարվում է փրկել որպես Մանրիկոն, նույնպես և նորա մայրը: Բայց երբ որ շատ աղաչում է կեոնորան, կոմսը ասում է, թե միայն սիրու գնով կարող էր կեոնորան ստանալ նոցա փրկությունը: Կեոնորան երկբայում է... բայց մտածելով, թե յուր պատճառով պիտի մեռանին անբախտ բանտարկվածքը, հոժարում է:

Իսկույն գնում է նա բանտ և հայտնում Մանրիկոյի նոցա ազատությունը. Մանրիկոն իմանալով ազատության սլոյմանը, մերժում է որպես այդ առաջարկությունը, նույնպես և կեոնորան, լավ համարելով մեռանել, քան թե տեսանել յուր սիրականը երիտասարդ կոմսի գրկում: Կեոնորան աղաչում է շատել յուրյան: Այս բոլորը լսում է կոմսը բանտի մյուս սենեկից, և, ներս մտնելով այն սենյակը, ուր էին մայր ու որդի բանտարկվածքը, հրամայում է դահձին գլխատել Մանրիկոն:

Ազուլենան, ջլախտական ամբոխմունքից հետո թուլացած լինելով, քնած է այդ միջոցին. Մանրիկոն տանում են գլխատելու... Չարթնում է Ազուլենան և շտեսանելով յուր որդին, աղաղակում է... Նորան ասում են, թե տարան Մանրիկոն գլխատելու. նա կանչում է կոմսին, դադարեցնել պատիժը, բայց կոմսը հայտնում է, թե ամենայն բան վերջացրած էր արդեն:

Այնուհետև ձայն է տալիս Ազուլենան. «իմացիր, կոմս, որ դա քո եղբայրն էր... Իմ մոր վրեժը դուրս է եկած արդեն...»:

Մինչդեռ ես պատմում էի այս բաները, Գուլի-Շամաման աչքերը տնկած նայում էր երեսիս, ժամանակ առ ժամանակ բացագանչելով: Երբ ավարտեցի ես իմ պատմությունը, ասաց.— Չարմանք բան, ինչպես կարողացել է Ազուլենան օտարի զավակը, մայրական դժով և խնամքով սնուցանել յուր որդու պես. բայց ինչ... Պատահում են այդպիսի բաներ...

— Ի՛նչպես թե պատահում են. դա շատ հազվագյուտ կանացի սիրտ

է, որ կարողացել է այդպիսի քննութեամբ խնամարկել յուր թշնամու որդին,— ասում եմ ես:

— Իսկ ես ասում եմ, որ կան այդպիսի օրինակներ, և չէ պիտո հեռի տեղերում որոնել. մեր մեջ ևս կա մի դորա նման բան:

— Ինչպե՞ս:

— Գու գիտես պ. Բեգզադեի ազգաբանությունը:

— Ո՛րտեղից պիտի իմանամ:

— Լսիր ուրեմն. Բեգզադեի մոր հղութեան ժամանակ, նորա հայրը ութ ամսական հղի թողնում է յուր կինը և գնում է օտար աշխարհ, խիստ պատվերներ տալով յուր կնոջը զգուշանալ յուր առողջութեանը, որ անփորձ ծնանի մանուկը: Որովհետև աշխարհի երեսին ամենայն բան լինում է մեր ցանկության հակառակ, և ինչ բան ավելի պահպանես, այն բանը ավելի վտանգների տակ է ընկնում, այս օրենքի հիման վերա ևս տիկին Բեգզադեն մի որդի ծնանելով, երկու օրից հետո խեղդում է նորան, անզգուշությամբ քնելով նորա վերա մահճի մեջ: Ողբ, լաց, աղաղակ, բայց այդ բոլորը չէին կարող հարություն տալ մեռած մանուկին: Մարդ ուղարկելով մանկաբարձի քամակից, հրավիրում է յուր մոտ և հայտնելով հասած թշվառությունը, աղաչում է նորան մի հնար գտանել, որով կարողանա ազատվիլ յուր տղամարդի հանդիմանութեններից: Մանկաբարձը խոստանում է գտանել այս բանի ճարը, և փաթաթելով մի կտավի մեջ մեռած մանուկը դեպուղիղ գնում է մի աղքատ թուրք կնոջ տուն, որ նույն օրին ազատվել էր ծննդական ցավից, երբ ծնել էր և տիկին Բեգզադեն: Մանկաբարձը տալիս է նորան մեռած մանուկը և բավական շատ արծաթ, և առնելով նորա կենդանի զավակը տանում է տալիս է տիկին Բեգզադեին, մեծ վարձ ստանալով այս հնարագիտության համար: Ոչ ոք չէ իմանում այս գաղտնիքը և տիկին Բեգզադեն դարձանում է թուրքի զավակը, որպես յուր որդին, անուն տալով նորան Բեգզադե:

Լսելով այս պատմությունը, ասում եմ Գուլի-Շամամային. «Ի՞նչ լավ պատահեց քո իմ մոտ գալը: Բեգզադեի ինձ նամակ գրելը, իսկ իմ նորա ազգաբանությունը իմանալը...»:

Ինչևիցե, ուրիշ շատ խոսակցութեններից հետո, որ առ այժմ անպատշաճ եմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ, գնաց Գուլի-Շամաման:

Այժմ արձանագրեմ մի քանի նամակներ, որ ստացել եմ զանազան տեղերից և զանազան պարոններից:

Սրտի մեծ ուրախությամբ հայտնում եմ ձեզ Մոսկվայի նորութեններից ամենապատվականը: Համալսարանի հայ ուսանողքը, առաջին անգամ Մոսկվայի մեջ առանին թեատրոնական բեմի վերա կատարեցին մի եղբերգական և մի կատակերգական խաղարկությունը: Այս բանը պատահեցավ հունվարի 27-ին հայկազն Միքայել Հարությունյան Ստեփանյանց մեծարգո պարոնի տանը: Մոսկվայի և եկավոր հայերից մոտ իբր երկու հարյուր մարդ, այր և կին, ներկա էին այդ հանդեսին, որոնցից ոմանք եկած էին մեքենաբար, լոկ հետաքրքրության համար, ոմանք հառաջուց նախապաշարված... Եվ ոմանք մի ֆանատիկոսական անխորհուրդ ազգասիրությամբ, դեռևս մտածելով թե մեծ շնորհ էր, մեծ բարերարություն էր ազգի համար, որ այդ պարոնը կամեցել էր ներկա գտնվիլ այդ հանդեսին... Այնտեղ էր և ձեր բարեկամ պ. Բեգզադեն, որ քիթը բերանը թթվեցուցած, նստել էր ուրիշ շատերի կարգում: Ծինած էր դահլիճի ճակատում մի փոքրիկ, բայց նայելով հանգամանքներին, հնարների և այլն և այլն, բավական հարմարավոր բեմ: Ութն կամ տասն հոգի երաժիշտքը, թեատրոնական գործողութենից հառաջ, հնչեցուցին մեր ականջին «Պորտիչիու համր կամ Ֆենելլա» ողբերգության գեղեցիկ ներածությունը, որ Օբեռ երևելի երաժշտի գործն է. և ճշմարիտն ասեմ, երանի թե այդ ներածութենից հետո դուրս գնացած լինեի դահլիճից, որովհետև վերջին բաները, ոչ եթե շարունակեցին այն ազնիվ տպավորությունների կարգը իմ հոգու վերա, այլ բոլորովին տակ ու վերս բերեցին իմ հոգին...

Պատմաբանական, չորս հատվածով եղբերգությունը Արխատկես՝ անվանված, ձևացնում էր ներսես Մեծը (Պարթևը), որ գնացած Կոստանդնուպոլիս հունաց Թեոդոս կայսրի մոտ խնդրում է ողորմիլ Հայաստանին և թագավոր դնել Արշակի որդի Պապը: Թեոդոսը թագ է կապում Պապին և յուր զորքով հանդերձ ուղարկում է Հայաստան. պատերազմ է լինում պարսիկների հետ. հաղթվում են սոքա և Պապը և Հայաստանը հանգստանալով, հետ են դառնում հունաց զորքը: Պապը նմանելով յուր հորը, սկսում է անպիտանությունք գործել. Սուրբ Ներսեսը հանդիմանում է նորան: Պապը բարկացած, բայց սուտ բարեկամ կեղծավորվելով, ճաշի հրավիրում է յուր մոտ Սուրբը և դեղում է նորան: Այս էր եղբերգության բովանդակությունը: Առհասարակ շատ թույլ բան և զուրկ ամենայն բանաստեղծական ճարտարութենից. ասես թե դորա հեղինակը հարկադրանքով գրել է այդ գործը: Նա ամենայն տեղ, ամենայն րոպե զանազան ազգասիրական խոսքերով աշխատում է վարագուրել

1 Սարգիս Վանանդեցու «Արխատկես» ողբերգությունը:

դրամատիկական գործողության պակասությունը և շքավորությունը: Այս ևս պիտի ասել, որ եղբերգական խաղարկությունը կատարվեցավ ոչ այնպես, ինչպես գրած էր հեղինակը, այլ թեատրոնական հայտարարության մեջ ասվում է, թե մշակվել է այդ բանը պ. Փուլինյանցի ձևով. այս պատճառով չենք կարող որոշակի դատել, թե ում պատկանում են այդ անկատարությունը, հեղինակի՞ն, թե մշակողին: Թեատրոնական բանախոսության լեզուն չէր այնքան ազնիվ և մշակված, ինչպես պիտո է և արժան է լիներ, որ ունենար դաստիարակիչ ազդեցություն ժողովրդի վերա:

Ո՛չ մի կին չերևեցավ բեմի վերա. այս ասելով չեմ մեղադրում եղբերգության հեղինակը կամ մշակողը, այլ կամիմ մատով ցույց տալ ազգի կյանքի վերա, մանավանդ թե ասիական աշխարհի մեջ, ուր կին մարդը գուրկ լինելով ամենայն իրավունքից ընկերական կենցաղավարության մեջ, իհարկե կարող չէր և թեատրոնի մեջ հանդես գալ իբրև գործ ու պաշտոն կատարող անձն: Անարդարություն կլիներ պահանջել այստեղ հայերից այն բանը, որի համար Ասիայի մեջ բուսանելու հողը ևս չէ եղած, այսինքն մարդկային ազատ գործականության հանդեսը: Երկար ու ձիգ քննության արժանի խնդիր է այս, բայց թողնելով այլ ժամանակի, հառաջ տանեմ խոսակցությանս թելը:

Եթե քաջ վարժ լինեին ներգործող պարուները, գուցե յուրյանց խաղարկությամբ մի փոքր կենդանացնեին այդ եղբերգությունը. բայց ինչ օգուտ, նոքա ունին յուրյանց պատճառները, — առաջին անգամն է, անփորձ են... Բայց համեմատաբար և ներող աչքով նայելով, մանավանդ ուշադրություն դարձուցանելով հավաքված բազմության մեծ մասի հասկացողության շափի ու աստիճանի վերա, կարելի է ասել, որ վատ չէր:

Եղբերգության մեջ, հայոց գործը, պարսից պատերազմից հետ դառնալով, երգեց գիտնական Թևոդորոս Եսայան խատամյանցի «Խնդա՛ այսօր Հայաստան» երգը, որ մի ժամանակ երգված էր Նոր-Նախիջևանում, մինչդեռ քաղաքական վարժատան մեջ պ. Խատամյանցը և պ. Տիգրանյանցը քանի անգամ պատճառ տվեցին հայերին, մի բան տեսանելու կամ լսելու թեատրոնական բեմից մայրենի լեզվով. բայց Մոսկվայում այդ երգը չերգվեցավ այնպես, ինչպես նորա եղանակն էր, այլ պ. Վերտովսկու «Ах, подруженки, как грустно!» երգի եղանակով: Մի բան ևս չէ պիտո թողուլ առանց ուշադրության. պ. Զիբվայիծե վրացի ուսանողը մասնակից լինելով թեատրոնական գործողությանը հայերեն երգելու ժամանակ, յուր վերա դարձուց մեր մասնավոր ուշադրությունը:

Կատակերգությունը «Վա՛յ իմ կորած հիսուն օսկի» անունով, մի

քանի նկարագիրք մեր Թիֆլիզցի ժողովրդի կյանքից, պ. Ալադաթյանցի գործը, բավական կենդանություն տվեց հայկական բնավորութեններին: Ենթահակալություն դորա հեղինակին: Թեև մի նպատակ կամ մի վճռողական կետ չունեի այդ գործը, ուստի և մեք ավելի հարմար ենք տեսնում նկարագիր անվանել նորան — КАРТИНЫ քան թե ВОДЕВИЛЬ: Այդ բանի մեջ ներգործողը շատ գեղեցիկ ներգործեցին, մանավանդ ինքը հեղինակը, ասես թե ծնած Կարապետ լիներ... Մյուսերը ևս խիստ լավ, բայց պետերբուրգցի աստիճանավորի պաշտոնը շափից դուրս անպիտանացուց պ. Խատիսյանցը, որ եթե ներգործեր շափի ու սահմանի մեջ, մի փոքր ավելի գեղեցիկ տպավորություն կթողուր մեր վերա:

Առհասարակ շնորհակալություն այդ ուսանողներին, նոցա գովանի ցանկության համար՝ թեատրոնական, բեմից դաստիարակել ազգը: Երանի կլիներ, որ Թիֆլիզի հայքը օրինավոր թեատրոնի մեջ ցանկանալին տեսանել յուրյանց մայրենի լեզվով խաղարկութեններ, մանավանդ ոչ մի տեղ այնպես հարմար չէ հայկական թեատրոնի համար, որպես Թիֆլիզը:

ԹԵԱՏՐՈՆԻՆ ՆԵՐԿԱ ԳՏՆՎՈՂՆԵՐԻՑ ՄԻՆԸ

Ես շատ ուրախացա կարդալով այս նամակը. փույթ չէ, որ առաջին անգամ մի փոքր անհարթ է գնացել գործը, ուրիշ անգամ գուցե լավ լինի, և պարոն ուսանողը ավելի կրթեն և վարժեն յուրյանց անձը այդ հանդիսի մեջ:

Եվ այսպես, սիրելի հայք, հառա՛ջ, դեպի հառա՛ջ. և մի հատ ավազը կորած չէ սարի ահագին կազմվածքի մեջ, ամենայն կայծ կարող է բորբոքել մի կրակ, եթե ձեռնտու լինին հանգամանքների հարմարությունը: Շատ գեղեցիկ կլիներ, որ մեր ազգակիցը Մոսկվայի պես տեղում ցանկանային տարին մի քանի անգամ քանի մի բան տեսանել և լսել թեատրոնական բեմից, այդ կլիներ նոցա համար մի նոր զարկ, մի նոր շարժառիթ հառաջադիմության:

Մի այլ նամակից, որ ստացել եմ Օշականից, գրած դեկտեմբ. 27-ից «Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանին այցելու» ստորագրությամբ, դնում եմ այստեղ մի քանի պարբերությունը:

Պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ.

... Ով որ ազգի համար չէ ծներ, ազգի և եկեղեցու անդամ չէ. ազգին անդամ եղողը ազգի կենդանության համար պիտի գործե, ինչպես մարմնո անդամք. միայն աշխարհականք չեն ազգի անդամք, այլ և հոգեորա-
21 Մ. Լալբաճյան, Երկեր

կանք. ուստի և նոքա ևս ազգին համար գործելու պարտական: Բայց այսպես չէ. ազգի ուսումնական զգացմանը համար նոքա չեն գործում. ազգային մարմնը բարոյական կենդանությունը պահելու նոքա գործակից չեն լինում: Սաղմոսի գուրդաները այս մարմնույն կենդանություն չեն տալ. կա՞ որեմն ազգին մեկ հասարակաց տուն, որ ազգի զգացմանը գործակից եղող հոգևորականք այնտեղ ապաստանին բացի վանքերեն, որպեսզի Հյուսիսափայլի մեղադրանաց տակ չի ընկնին և ընդհանուր հոգևորականության մեջ չբամբասվին. եթե կա, վանքերը միայն են, ուր թեև անգործակից ազգային մարմնո կենդանությունը, բայց ըստ որում այնտեղ կգտնեն սնունդ, վասն այտորիկ և գուրդաների մեջ պիտի մեռանին: Թե որ այս փաստով չի արդարանան, ինչպես որ չի պիտի արդարանան, այն ժամանակը, պիտի ասենք, որ վիճակները եղած հոգևորականք, գործակից են ազգային լուսավորությունը¹, իսկ վանքերինը հազիվ հազ առ ձեռն արդյամբ զիրենք կկառավարեն և հոգևորականության շարունակությունը կպահեն, և եկեղեցվո կառավարությունը ղեկը ձեռքերին ունին:

Ո՞ր իշխանը քանի մի վաստակասեր հոգևորական իր հարստության թեև տակն առավ պահեց, որ նա այն ժամանակ, իր անձնական հոգսից ազատ լինելով ազգային բարոյական զգացմանը և մտավորական գիտության հառաչ գնալուն գործակից չեղավ: Մեր ազգը այսպես է, տալ չգիտե, պահանջել սորված է. չի ցաներ, հնձելը արդարություն կպահանջե. ուրիշ տեղ ասածս այստեղ էլ կրկնեմ, ո՞րտեղ մեր ազգի մեջ Մեսրոպը մի դուրս եկավ, որ գտած լիներ յուր համար մի Վոամշապուհ. մեր հարուստ իշխաններեն ոչ մինը Վոամշապուհ դառնալ չի ուզեր, բայց կուրուստ իշխաններեն ոչ մինը Վոամշապուհ դառնալ չի ուզեր, բայց կուրուստ իշխաններեն ոչ մինը Վոամշապուհ դառնալու կուզեն որ մեք Մեսրոպը դառնանք, քորեքար ընկնենք ազգը լուսավորելու, վերջապես Փարպեցու և հորենացու նման մուրացկանության պարկը ուսներիս ձգած Հայաստանեն պիտի փախչենք.— այս խոսքերը չեմ ասեր հոգևորականները պաշտպանելու, այլ կուզեմ, որ Ձեր Հիշատակարանի մեջ գրվին:

Ես կցանկանայի որ ամեն հոգևորականք, որոնք որ արեղայական բառին տակ կպախարակվին, պատասխան տային ամեն իրենց վերա

¹ Թե ի՞նչ վիճակներում գտանված հոգևորականներ ազգային լուսավորությանը գործակից են, այդ մեզ հայտնի չէ. կցանկանայինք լսել, թեև շատ տխուր դիմադրությունք այդ խոսքին վաղուց արդեն շտեմարանված կան հին տարիների Հիշատակարաններին մեջ:

եղած գրավոր բամբասանքներին, ո՞չ որպես վիճաբանասեր կամ խոսվահույզ ոգովով, այլ իրենց փաստերը հառաչ բերին արդարապես, եթե ունենին, թեև սոքա էլ շատ քիչ են, կամ թե երբեք չկան: Բայց լուսություն կպահեն և լուսություն պահելով իբր թե կարհամարհեն իրենց վերա եղած խոսքերը. բայց շատ կսխալին և ապագային այս լուսությունը իրենց շատ թանկ կնստի:

Ավելի լավ էր պատասխան տալ և բամբասանքի առիթները իրենց վերայից վերցնել, քան թե լուսություն պահելով ազգի մեծի և փոքու սիրտը առհասարակ իրենցից կտրել, որ ապագայի մեջը կնշմարվի: Վասնզի հիմա մեր ժողովուրդն էլ իննևտասներորդ դարու մեջ կերթա, բայց մեր հոգևորականաց դատողությունը դեռևս յոթնևտասներորդ դարու ազգային հառաչագիմության վարդապետությունը կընդունի, որով ազգը հոգևորականներեն երկու դար հառաչ անցած կերթան. այսքան երկարության մեջ արշավել, ազգի հետևեն հասնիլ չի՞ կարելի, թե որ հոգևորականք իրենց անգործությունը և դատողությունը չի փոխեն.— ինչպես որ քաջափորձ եմ, Տաճկաստանի մեր հոգևորականներն էլ այս գրություն մեջն են:

Արգո՞ բարեկամ, այս գրածներս կամ այսպիսի բաներ, անպակաս արեք Ձեր Հիշատակարանից, մինչև որ ազգերուս աչքը բացվի. և ես պիտի ուղարկեմ Ձեզ հետզհետե ազգային հանգամանաց շատ նյութեր...

Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի այցելուի նամակը ձգելով Հիշատակարանիս մեջ, կատարում եմ իմ պարտականությունը: Ինչպես երևում է, այդ անունի տակ վարագուրվում է մեզ անծանոթ մի հոգևոր անձն. ով կամի թող լինի նա, ես կատարեցի ահա նորա սրտի ցանկությունը, ըստ որում նորա խոսքերից երևում է, որ մի բարեհոգի, ազգասեր, այլև ճշմարտապես ազգի վերա սիրտ ցավեցնող մարդ է: Աստված տա, որ շատանան այդպիսի հոգևոր անձինք և թե ու թիկունք դառնան մեզ, որպես և մեք նոցա:

Գարձյալ մի այլ նամակ ստացա պ. Գամառ-Քաթիպայից (Ս. Պետերբուրգից) որ մեղադրում է ինձ, թե ինչո՞ւ համար նորա ուղարկած մի ոտանավորը չի ընկել Հյուսիսափայլի մեջ, և թե ինչո՞ւ մի գրավոր տեղեկություն չեմ տվել նորան շտպվելու պատճառի մասին: Պիտի իմանալ, որ ես Հյուսիսափայլի հրատարակողը չեմ, և ոչ նորա գլխավոր աշխատակիցը. ես պատասխանատու եմ այն բաների մասին, որ պիտի ընկնին Հիշատակարանիս մեջ: Իսկ Հիշատակարան ձգել ամենայն բան, նույնպես չեմ կարող, ըստ որում, ինչպես վաղուց հայտնել եմ ձեզ, 21*

պատվելի ընթերցողք, մի հորեղբայր ունիմ, որ միշտ քննում է իմ բու-
լոր առանձնական գրվածքս անգամ:

Իմ անունով ուղարկված, բայց անմիջապես Հյուսիսսփայլի մեջ
տպվելու գրվածները ես ուղարկում եմ պ. Հրատարակողին, ինչպես
պ. Գամառ-Քաթիպայի և մի քանի նոր ոտանավորքը, որ վերոհիշյալ նա-
մակով ուղարկել էր ինձ. ավելի ոչինչ չեմ կարող առնել, իմ ձեռքում
ոչինչ չկա: Իսկ ինչ որ վերաբերվում է Հիշատակարանիս, այո՛, այդ այլ
բան է, այդտեղ ես իմ Հիշատակարանի անմիջական տերն եմ. միայն
ինդրում եմ ամեն մի մարդուց, որ խնայեն իմ Հիշատակարանը և բան
ուղարկելու ժամանակ, աշխատեն այնպիսի բան ուղարկել, որ և յուր-
յանց, և ինձ և պատվելի ընթերցողներին ժամանակի գուր կորուստ
չլինի:

Ք

Հյուսիս — Շահրեզի գերութունը — Շամիլի խոսակցութունքը — Շահրեզի
երազը — Արևմուտք օրագիրը:

Հյուսիս... Մի ցուրտ և անհամբույր աշխարհ. այդտեղ բնությունը
զրկված է այն բուլոր վայելչութենից, որով փայլում են բարեխառն գո-
տինների տակ գտանված աշխարհները: Բուլոր արարածք, որոնց վիճակվել
էր երևել աշխարհի երեսին, այդ ցուրտ աշխարհի պայմանների տակ
գոյանալով, կրում են յուրյանց ճակատի վերա աշխարհի որպիսության
կնիքը: Հյուսիսային Սառուցյալ օվկիանոսը յուր խիստ շունչը փչում է
մինչև շատ հեռի տեղեր և ամենայն արարած ենթարկվելով նորա ազ-
դեցությանը, բնական օրենքներով ինքը յուր մեջ կենտրոնացած, ցուցակ
է լինում մի ողորմելի վիճակի: Ի՛նչ ասել է կենտրոնանալ յուր մեջ:
Կտրել ամենայն հաղորդակցություն այն առարկաների հետ, որ շրջա-
պատում էին մի արարած: Ինչո՛ւ համար կտրել: Եթե չկտրվի այդ հա-
րակցությունը, այնուհետև այդ արարածը պիտի խաղալիք լինի շրջա-
պատող բնության ձեռքում. իսկ եթե մի արարած կենդանանա յուր մեջ,
ասել է թե, մատնում է յուր անձը մի հավիտենական բանտարգելության:
Կա՛մ է բանտում կենդանի մնալ, քան թե բանտից դուրս մեռանել:
Մխալ է. լա՛մ է ազատության մեջ մեռանել, քան թե բանտում ապ-
րել:

Ինչո՛ւ համար:

Նորա համար, որ եթե զրկված էր մարդս ընկերութենից, եթե
կտրվում է այն շղթայակապը, որ նախախնամությունը կազմել էր մար-

դու և նորա կաղմվածքից դուրս գտանված առարկաների, մարդերի և
նույնիսկ բնության հետ, մարդը վերջանում է մարդութենից:

Հյուսիսը մի տխուր աշխարհ է. նույն ինքը արեգակը, տեսանելով
այդ աշխարհի անհամբույր բնավորությունը, տեսանելով նորա փոթո-
րիկներից խոռվված թանձր և մառախլապատ ամպերը, հետ է քարշում
յուր ոգևորիչ ճառագայթքը այդ աշխարհի վերայից երբեմն երբեմն հե-
տաքրքրության համար նայելով նորա վերա: Բայց... Ավա՛ղ... Այդ ի՛նչ
մեռելատիպ գունաթափություն է, որ բռնել է արևի երեսը. ինչո՛ւ տխուր
է նա. նա, որ ուրիշ աշխարհներում փեսայի պես դուրս է ելանում ծովերի
ծայրերից, յուր ոսկեղեն ճառագայթները ցուլացնելով կապույտ ալիքների
վերա:

Հյուսիսում դաշտերը ծածկված են հավիտենական ձյուններով. ծո-
վերը գտանվում են սառցապատ բանտերի մեջ: Հյուսիսում, արշալին
շրջանակի տակ, բնակվում է ցրտաշունչ և դաժան Բորեասը, որ խլում է
աղքատ շինականների տան ծածքը, որի զորությանը չեն կարող դիմա-
նալ շատ անգամ հարյուրամյա կաղնիքը: Հյուսիսում, եթե հունիսի և
հուլիսի մեջ, երկրի մակերևույթը թեթևանալով յուր սառն ծանրութենից,
բուսուցանում է մի պարզ ծաղիկ, մյուս օր անհա Բորեասը յուր մահա-
շունչ բեռնային սառնությամբ կտրում է այդ ողորմելի բուսականի
կյանքը:

Այդ ի՛նչ ողբալի և տխուր աշխարհ է. մի՞թե նախախնամությունը
հավիտենական դատապարտություն է դրել դորա վերա:

Չէ. և եղանակները փոխվում են և ինքը երկրագունդը ենթարկվում
է հեղափոխութենների, որի հետ անտարակույս կապակից էին նորա
շրջապատի հեղափոխությունքը: Զարմանալի ժամանակ է մեր ժամա-
նակը. ասես թե այս փոփոխությունքը սկսված են արդեն, ասես թե մեզ
էր պահված վկա գտանվիլ դորա սկզբին, ասես թե արևը մի փոքր
փոքրացել է այս աշխարհի վերա: մի փոքր մեղմացած են երևում կոր-
ծանական փոթորիկների գնացքը և հարձակմունքը:

Ինչպես հայտնի է մեր ընթերցողներին, բախտը վիճակել էր իմ հա-
մար հյուսիսում հաստատել մի բնակություն. և անհա գտանվում եմ ես
մի հյուսիսային գյուղում, ութ ամիս ձմեռը փակված միայնակ և ան-
մխիթար ողորմելի բնակության մեջ, իմ կոմսության ողբալի ավերակ-
ների վերա: Այդ տունը, ուր այժմ բնակվում եմ ես, և որ երբեմն եղած է
իմ պապերի բնակարանը, տեսել է շատ ցրտաշունչ փոթորիկներ. բայց
այս բոլորիս նորա ճակատը փորձում է արևմտյան խոնավ և խառնա-
փրկիչ քամիների հարձակմունքը:

Մի քանի տարի է, որ ձմեռը այս կողմերում փոխել է յուր բնավո-

րությունը. այստեղ ներկայումս փոխանակ չոր ցրտի թագավորում է մի խոնավ եղանակ, մարդու կազմվածքը տրամադրող դեպի մի անտանելի ռեզիմատիսմուս: Ճշմարիտը պիտո է ասել, մեր համար, ըստ որում սովորած ենք, հյուսիսային բորեասից շատ վատ են արևմտյան խոնավությունքը. անտանելի էր մեր վիճակը ներկայումս, եթե չմխիթարվեինք հուսալով, որ բնության համար այդ մի փոխանցական միջոց էր կոշտ խստութենից դեպի քաղցր մեղմություն:

Բայց այս մխիթարությունը հիմնված է չոր հույսի վերա. նա չէ՛ կարող փարատել իսկույն այն խավար և տխուր տպավորությունը, որ մի անպիտան եղանակ կարող էր հառաջացնել մի մեղամաղձության անձնատուր հոգու մեջ:

Ի՞նչ անսիրելի ներդաշնակություն. եղանակի անախորժություն, ֆիզիկական տկարություն, տան անպիտանություն, մեղամաղձություն, հավելացուր սորա վերա և մի տաղտկալի միայնություն, և ահա կտեսանես ամենայն, որի մեջ, կամ որպես ապրում եմ ես:

Ահա այս վիճակի մեջ անցուցանելով օրերս, ամենայն օր մի քալ մոտենալով գերեզմանի բերանին, աչքս դուռը նստած եմ, թե ով արդյոք շնորհ կբերի իմ մոտ, կամ ո՞ր բարեկամս կշտապե մխիթարել ինձ յուր նամակով:

Բարեկամ շատ ունիմ, որոնք միշտ պատրաստ են ինձ նամակ գրել, եթե ես ևս հանձն առնում նույնպես նոցա գրել, բայց արի տե՛ս, որ նոքա շատ են, իսկ ես միայն. ժամանակը փոքր, ո՞ր մինին գրես: Գարձյալ աստված կյանք տա պ. Շահբեգին, որ չէ մոռանում ինձ: Երեք ամիս է ոչինչ լուր չունեի նորանից, երեկ ստացա մի նամակ, որի բովանդակությունը արժանի լինելով հարցասիրության, արտագրում եմ բառ առ բառ:

Բեդուտկալե, 14 փետրվ., 1859 թ.

Ողորմած պարոն ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

Խորհուրդ մարդկան, կամք աստուծո — ասում է առածը. սորա ճշմարտությունը ինձ ևս պատահեցավ փորձել, ինչպես շատերը փորձել են:

Վերջին նամակովս խոստացել էի քեզ, ցնծացնել քո Հիշատակարանը հունվարի մեջ, զանազան ուշադրության արժանի լուրեր և ծանոթություններ հասուցանելով քեզ. բայց, արի տե՛ս, որ այլպես է եղած նախախնամության կամքը, և ես այս բոլորս, երեք ամսական լուրքենից հետո, հարկադրված եմ, փոխանակ զվարձալի բաների, ստորագրել քեզ այն տխուր անցքը, որ անցավ իմ գլխից: Այսպես ահա սկսանում

եմ իմ պատմությունը, առանց ճարտար ներածութենների, և խոնարհաբար խնդրում եմ, որ դու և քո Հիշատակարանիդ սիրողը առանձին ուշադրությամբ և մանավանդ համբերությամբ կարդան այս տողերը:

Երբ Ա և ծովի նավարկությունը կապվեցավ, երբ ես մի փոքր թեթևացա իմ առևտրական անվիրջանալի գործերից, մտածեցի ընթերցանության և մատենագրության պարապել, բայց երանի թե կատարել էի սրբտիս ցանկությունը: Մինչ այս խորհրդի վերա էի, չգիտեմ ի՞նչ շար հոգի դրոց ինձ դուրս գալ Բեդուտկալեից դեպի Կովկասու սարերը... Ի՞նչ ծածկեմ պատճառը, մի փոքր արծաթի հաշիվ ունեի մի նայիրի հետ, որ ամենայն կամակորությամբ հետացնում էր, որպես հաշվատեսությունը, նույնպես և պարտքը վճարելը: Ի՞նչ պիտո է առնել, վաճառականություն է... Ասացի, այս պարապության միջոցին ցնամ նայիրի մոտ, գուցե մի բան կարողանամ շինել, գուցե մի բան ընկնի ձեռքս. և ճշմարիտն ասեմ, եթե հասանեի նպատակիս, ТАК И БЫТЬ, БЫЛА НИ БЫЛА, ինչպես ասում է ռուսը, այդ կորած ու գտանված արծաթի հաշվից պիտի բաժանորդ գրվեի Մասյաց աղավառ¹, Մեղուին և Ճոախաղի²:

Մինչդեռ ճանապարհում անցանում էի մի նեղ կիրճից, վերաս հարձակվեցան չորս զրահավորված արյուն-կզակ լեզգիներ. տեսանելով, թե իմ կողմից ամենայն որևիցե ընդդիմություն կարո՞ղ է ինձ մահ պատրաստել, իսկույն զինաթափ լինելով անձնատուր եղա... Լեզգիները կապեցին ձեռքս մի մազեղեն պարանով և սկսեցին հառաջ վարել: Երկար մտածութենից հետո, որոշեցի նայիրի անունը տալ, հուսալով, թե իմ այդպիսի մարդու հետ բարեկամ լինելը կարող է մի փոքր կշիռ տալ իմ անձին, թե կարող է մի փոքր մեղմել գերի վարողների կոշտ ընթացքը իմ հետ. բայց մի՛ ասա, այդտեղ է եղած իմ մեծ տարաբախտության սկիզբը:

— Խալիլ նայի՛ր,— աղաղակեցին լեզգիները միաձայն,— նա, որ կամեր դավաճանել մեծ մարգարի փոխանորդի կյանքը, և որ քանի ամիս սորանից հառաջ անարգ մահ ստացավ դահճի ձեռքից, կավ ծանոթ ես ունեցել, վատ չէ, վատ չէ, մինչև այն աստիճան, որ այժմ առանց

1 «Մասյաց աղավառ» — կղերական ռեակցիոն հանդես, հրատարակվում էր սկզբում Փարիզում (1855—58)՝ հայերեն և ֆրանսերեն, ապա Քեդոսիայում (1858—65)՝ հայերեն և ռուսերեն: Խմբագրում էր ռեակցիոներ Գարբիել Այվազովսկին:

2 «Ճոաբաղը» Մսեր Մսերյանցի զեկավարությամբ զինակցում էր Գարբիել Այվազովսկուն՝ Նալբանդյանի և «Ճյուսիսափայլի» դեմ մղած կռվում:

Շամիրի՛ հրամանին չենք կարող քեզ արձակել, թեև մի մարդ քո կշռով
ոսկի տալու լինե՞ր մեզ:

— Ուրեմն ինձ պիտի տանեք...

— Դեպուղիդ Շամիրի մոտ, — խոսքս կտրեցին լեզգիները:

Երկու օր երկու գիշեր ճանապարհ կատարելով, վերջապես մի ուր-
բաթ առավոտ, մինչդեռ նոր բաժանվում էր մութը լուսից, մտանք Շա-
միրի աթոռանիստ քաղաքը: Ինձ հանգստացուցին լեզգիները մի զոմի մեջ.
փոխանակ մագեղեն պարանին, ձեռքս անցուցին մի ծանր երկաթի շղ-
թա և երկու զրահավորված մարդիկ վերաս պահապան կարգելով, ինք-
յանք ևս գնացին հանգստանալու:

Լեզվագիտությունը շատ լավ բան է. ապա ի՛նչ կլինե՞ր իմ վիճակը,
եթե ես չիմանայի նոցա լեզուն, եթե հարկադրված լինեի միմիայն կովի
նման նայել նոցա երեսին:

Այսպես ութ ժամը կլինե՞ր, մի պատանի գեղօցկադեմ և գեղեցկա-
զգեստ մոտ եկավ զոմի դուռին և կանչեց ինձ խալի նայիբի բարեկամի
անունով: Երբ մոտեցա պատանուն, հրամայեց պահապաններին արձա-
կել ձեռքիս շղթաները, ասելով, թե անարժան է, որ մարգարեի փոխա-

1 Անգլո-թուրքական զործակալ, կովկասյան ժողովուրդների և Ռուսաստանի թշնամի,
19-րդ դարի 30—50-ական թթ. ռեակցիոն շարժման՝ մյուրիտիզմի պարագլուխ Իմոմ
Շամիրի անունը նախանդյանն օգտագործել է Գարրիել եպիսկոպոս Այվազովսկուն բնու-
թագրելու համար: 1859 թ. մարտի 31-ին Գր. Սալթիկյանին գրած նամակում նախանդ-
յանը ասում է. «Հիշատակարանն իհարկե կարդացել, թող պլարոնկ՝ Շամիրը յուր խալի
նայիբին մին հոգոց ասե՛» (Մ. Նախանդյան, «Ո՛րհի», Գ հատոր, 1949 թ. էջ 51): խալի
նայիբի անվան տակ նախանդյանը նկատի ուներ Այվազովսկու գինակից՝ Նոր-Նախիչևա-
նի հասարակությանը հարստահարող շարություն աղա խալիբյանին:

Գեղարվեստական փայլուն պատկերի միջոցով նախանդյանը առաջադրել է Շամիրի
գնահատման իր կոնցեպցիան: Նախանդյանը Շամիրի մեջ տեսել է կատաղի բռնապետին
և հասարակ ժողովրդի ազատության մոլեռանդ թշնամուն: Նախանդյանի նկարագրած
Շամիրն իր նայիբների շրջապատում ասում է. «Ազատությունը ստեղծել է աստված
միմիայն հզոր մարդերի համար. մյուս անզոր մարդիկ զրկված են նորանից: Եվ այդ է
պատճառը, որ միները տիրոջ են, իշխող և հրամայող, իսկ մյուսները ծառա, ստրուկ և
հրամանակատար: Ամենայն զործողություն հասարակ և անզոր մարդերի կողմից ազա-
տությունը հառաջացուցած, մենք ճանաչում ենք ապստամբություն, իսկ ապստամբու-
թյունը — պատժի արժանի հանցանք»:

Շամիրի նպատակը ոչ թե հասարակ ժողովրդի ազատությունն է, այլ այդ ժողովրդի
վրա իր բռնակալական իշխանության հաստատումը:

Այվազովսկուն համեմատելով Շամիրի հետ նախանդյանը մերկացրել է հայ ժողո-
վրդի թշնամուն, իսկ Շամիրին համեմատելով Այվազովսկու հետ՝ դիմակազերծ է արել
լեռնական դեսպոտին ու խավարապաշտին:

Հետեւելով պատմական գրականության սխալ տրամադրության, նախանդյանի երկերի
ուղեկարան հրատարակության ծանոթագրողները մեր պայծառ դեմոկրատիան մեղադրել
են Շամիրին սխալ գնահատելու մեջ:

նորդի աչքերը կապանք տեսանե՞ն. հետո ասաց ինձ, որ հետեւեմ յուրյան:
Նա տարավ ինձ Շամիրի բնակությունը:

Ի՛նչ ավելորդ զլխացավ պատճառեմ նկարագրելով նորա քաղաքը
կամ տունը, այլ բանի զորությունը միայն հասկացնելու համար կարճ
ասեմ, որ ներս մտա մի բավական ընդարձակ սենյակ, մաքուր և զար-
դարած պարսից գորգերով և այլ ասիական կարասիքներով:

Սենեկի հյուսիսային պատի մոտ մի գեղեցիկ սոֆայի վերա նըս-
տած էր Շամիրը. նորա երկու կողմում նստած էին նոյնպես երկու ծե-
րունի նայիբներ: Պատանին, որ առաջնորդեց ինձ, ցույց տվեց աչքով
երկու ծերունու մեջ տեղը նստած մարդու վերա, առանց ձայնի հասկաց-
նելով, թե նա է ահա Շամիրը:

Ես ողջունեցի խոնարհաբար և կանգնեցա նորա առաջև. երկու ծե-
րունիքը ոտքից մինչև գլուխս շափեցին յուրյանց աչքերով:

— Ով ես դու, — հարց արեց Շամիրը բավական քաղաքավարու-
թյամբ:

— Հայ եմ, — պատասխանեցի ես:

— Ինչո՞ւ համար ներկայացած ես ինձ:

— Ես չգիտեմ պատճառը. ձեր մարդիկը բռնեցին ինձ ճանապար-
հի վերա և բերեցին այստեղ:

— Ո՞ր տեղից, ո՞ւր էիր գնում:

— Գալիս էի Ռուսիայից, Բեզուտկալեից, դեպի ձեր իշխանության
սահմանը: Գուցե ձեզ հայտնի չլինի, բայց վկա է աստված խոսքիս ճշ-
մարտությանը, որ ձեր խալի նայիբը երկար ժամանակ յուր պարտքը
չվճարելով, այլ և ամենայն կամակորուսյամբ իմ հետ օրինավոր և հիմ-
նավոր հաշիվ տեսանելուց փախչելով, պատճառ է եղել այս իմ վատա-
բախտությանս:

— Վատաբախտության. մի՞թե քո ներկայանալը ինձ, մեծ մարգա-
րեի փոխանորդիս, վատաբախտություն է. և դու, այս բուպիս գտանվե-
լով իմ ձեռքում, հանդգնո՞ւմ ես այդ խոսքը ասել:

— Խնդրում եմ չբարկանալ իմ վերա, եթե ես չկամեցա կեղծավոր-
վիլ ձեր առաջև. մեր կրոնը սաստիկ արգելում է այդ մեղքը: Ես միշտ
վատաբախտություն կհամարեմ ինձ, եթե ո՞րևիցե գնով խլված էր իմ
ազատությունը: Մեր կրոնի արդյունքը — ազատությունն է. և մեք պար-
ծանքով նայելով այդ բանի վերա, չենք կարող ո՞չ մի բանի հետ փոխա-
նակել նորան: Եթե թույլ կտաք մի փոքր համարձակախոսել, ես տեսա-
նում եմ, որ ազատությունը զրկված է յուր սեփական քաղաքացու իրա-
վունքից ձեր սահմաններում... Անտարակույս, դեռևս վաղ էր պահան-
ջել... Բայց դուք, որ համարվում եք ձեր ազգի մեջ, ձեր Մարգարեի փո-

խանորդ, աստուծո առաջն պարտական եք ընթացք տալ օրինապատշաճ ազատութեան:

— Մեղա, մեղա,— ձայն տվեցին նախրեները քթերի տակից:

Սա կարծեցի, թե ահա լարեցի Արամազդի շանթը դեպուղիդ գլխիս վերա:

— Հը՛մ....— արեց Շամիրը,— ձեր կրոնը կորստական լինելով, պիտո է անտարակույս և թյուր վարդապետութեան սկզբունք տնկեր ձեր մեջ: Ազատութիւնը ստեղծել է աստված միմիայն հզոր մարդերի համար. մյուս անզոր մարդիկ զրկված են նորանից: Եվ այդ է պատճառը, որ միները տիրողք են, իշխող և հրամայող, իսկ մյուսները ծառա, ստրուկ և հրամանակատար: Ամենայն գործողութիւն, հասարակ և անզոր մարդերի կողմից ազատութեամբ հառաջացուցած, մեք ճանաչում ենք ապստամբութիւն, իսկ ապստամբութիւնը — պատժի արժանի հանցանք: Դու այնքան երկար կմնաս այդ մոլորական հասկացողութեան մեջ, որքան ժամանակ հաստատ էիր քո քրիստոնեական կրոնի վերա. իսկ եթե կամենաս ընդունել, մեծ մարգարեի ձեռքով քարոզված ճշմարիտ հավատը, եթե հոժարիս մեր պես թլփատել քո մարմնի անթլփատութիւնը, այն ժամանակ իսկույն կլուսավորվիս և կմոռանաս այն ազատութիւնը, որ սկզբից մինչև այսօր պատճառ է եղել արյունահեղութեան, բանտի, հալածանքի, կապանքի, նոցա համար, որ ընկել էին այդ յուրյանց շպատկանած իրավունքը ձեռք բերելու քամակից:

— Ո՛ղջ լինիս,— պատասխանեցի ես,— եթե կարելի է, խնդրում եմ չխոսել կրոնի վերա. պատճառ, այդ բանը, շատ մոտ լինելով ամեն մի մարդու սրտի և հոգու, կարող է շատ անախորժ բաների տեղիք տալ: Սա ետալի նախքի պատճառով ընկնելով քո մարդերի ձեռքը, երբեք հույս չունեի ձեզ տեսանել. բայց մանավանդ չէի կարծում, որ տեսանելով ձեզ կարող էի այդպիսի տհաս խոսքեր լսել ձեզանից: Սա ունիմ բանակաւորութիւն, ունիմ գիտակցութիւն, և ճանաչում եմ սեր և սպիտակը: Կրոնափոխութիւնը իմ ախորժակի հարմար բան չէ. և մանավանդ ներքե՛ք տարապայման համարձակախոսութեանս, ի՛նչ կարիք ունիմ ընդունելու ձեր կրոնը, որի կտակը գրված է մեր չիք նզովյալ Սարգիս Բուխարացու ձեռքով: Սա ունիմ և պաշտում եմ մի այնպիսի կրոն, որ լույս է և լույս է տալիս յուրյան պաշտողներին, որի հիմքը գրված է ազատութեան ապառաժի վերա, որ ոռոգված է Հիսուսի Քրիստոսի արյունով: Ձեր կրոնի վարդապետութիւնը ազատութեան մասին, որ այժմ հայտնեցիք ինձ, ես ճանաչում եմ իշխանութեան շարաշար գործադրութիւն այն անզոր մարդերի վերա, որ նախախնամութիւնը հանձնել էր մի հզորի, սորա սիրտը և խղճմտանքը փորձելու համար:

— Ե՛տ՛ղճ մարդ,— ասաց Շամիրը կարեկցութեամբ գլուխը շարժելով,— վկա է մարգարեի մորուքը, որ մոլորված ես դու: Այն, որ չերդապատառ որոնում եք և պաշտպանում եք դուք ազատութեան անունով, ձեր դատակնիքն է. պատճառ, ով շունի յուր ձեռքում մի իշխանութեան գավազան, նա շունի և ազատութիւն, և ազատութիւնը չափակից է գավազանին, որքան մեծ և անխորտակելի է գավազանը, նույնքան մեծ է և իշխանութիւնը: Դու լինելով խեղճ և անզոր մարդ, միմիայն ազատութիւն որոնելով արդեն, մեղանշում ես ընդդեմ այն հզորին, որի իշխանութեան տակ կայիր դու, և մեղանշելով այդպես գտանվում ես մահու պարտական:

— Ամենայն օրինավոր իշխանութիւն, որ աստուծուց է կարգված, ընդունում է և թույլ է տալիս օրինապատշաճ ազատութիւն. ձեր տեսութիւնը սխալ է:

— Դու այժմ ամենայն բան տեսնում ես որպէս հայելու մեջ, իսկ թե ընդունիս մեր կրոնը, այն ժամանակ դեմ հանդիման տեսանելով ամենայն բան, կճանաչես իմ քարոզութեան ճշմարտութիւնը:

— Սա արդեն ասացի ձեզ, որ ախորժակ չունեմ կրոնափոխ լինել:

— Կրոնափոխութիւնը մի պարարտ խորոված չէ, որ կուշտ փորով դժվար լիներ ուտել. դա ոչինչ բան չունի ախորժակի հետ, կամեցար և կատարեցիր. մի ըրպիսի գործ է:

— Մեք այնպես դաստիարակված չենք, որ կարողանայինք մի ըրպեում փոխել մեր սրտի և հոգու վկայութիւնը. մեր համար շատ վատ է մահից, ճանաչելով և հասկանալով խավարը լույս ասել, իսկ լույսը խավար:

— Նշանակում է, շատ անօգուտ դաստիարակութիւն է ձեր ստացածը, որ չէ թույլ տալիս ձեզ օգտի և վնասի բանի մեջ ազատորեն փոխել ձեր սրտի և հոգու վկայութիւնը: Եվ դորանից հետո ասում եք, թե ազատութիւն եք ճանաչում, մինչդեռ չեք կարող ազատութիւն գործ դնել ձեր հասկացողութեան և վկայութեան վերա:

— Հասկացողութիւնը և սրտի վկայութիւնը խաղալիք բաներ չեն, և մեր ազատութիւնը լավ ճանաչելուցն է, որ չենք ծառայացնում մեր հոգին այս և այն հարկադրող հանգամանքների, որ պաշտելով մեր անձին իրավացի ազատութիւնը չենք փոխում մեր ուղիղ կարծիքը:

— Ուղիղ է թվում, որքան ժամանակ ունիս նորան, իսկ թե փոխես, իսկույն կտեսանես նորա թերութիւնը: Մի կարճ բան իմ կյանքից պատմեմ քեզ օրինակի համար: Սա ծնած էի սուննաթ, բայց երեսխալութեանից դաստիարակվելով շիաթների մոտ, սրտի վկայութեամբ ընդունել էի այդ վարդապետութիւնը: Ինձ թվում էր այն ժամանակ, թե դորանից ճշմա-

րիտ, դորանից ուղիղ կրոն չկա աշխարհի երեսին: Ո՛րքան վեճ ունեցել եմ կրոնի մասին, ո՛րքան բան գրել եմ այդ առարկայի վերա, բայց ե՛րբ... (քեզ հարկավոր չէ իմանալ այդ բանի մանրամասն հանգամանքը) վերստին ընդունեցի սուննաթի դավանությունը, անդեն առ նմին հասկացա, որ սխալված էի շիաթների կրոնը պաշտպանելով:

Այս միջոցին նայիրեններից առավել ծերունին ասաց յուր ընկերին ցած ձայնով, որ ես, թեպետ մոտ էի կանգնած, բայց հազիվ լսեցի, թե, «Սորան նայի՛ր, ինչեր է խոսում. անծանոթ մարդ է գտել, քամիներ է փչում: Դա ո՛չ մի ժամանակ որդի չէ մուսուլման ծնողների, դա հրեի տղա է, և բախտի բերելով ընկել է մեր կրոնի մեջ: Շիաթների դավանությունը ուրացավ ոչ այն պատճառով, որ ճանաչեց նորա մուրթականությունը, այլ պաշտելով այդ կրոնը, երբեք կարողանալու չէր տիրապետել այդ գահին, որի վերա նստել էին երբեմն մեծ մարզաբեի հավատարիմքը: Այս պատվելու կրոնափոխությունը հետևանք է քաղաքական գաղափարների, և ո՛չ բուն կրոնական խորհրդով: Ովի՞ն է խաբում սա»:

— Ուրեմն,— պատասխանեցի ես Շամիլին,— եթե ձեր համար այդպես հեշտ է կրոնափոխությունը, էգուց կարող էիք ընդունել և բողոքականություն. ինչպես տեսնում եմ ես (ներեցեք, որ համարձակվում եմ տեսանել, ըստ որում անզոր մարդ լինելով, դուք ասում եք, թե չունեի ոչինչ իրավունք), շատ թույլ է ձեր բարոյականությունը. և այդ վիճակում գտանվելով դուք, ընդունակ եք մինչև ձեր կյանքի վերջը փորձել աշխարհի երեսի բոլոր կրոնքը և դավանությունքը: Ասել է մի խոսքով, թե ոչինչ սուրբ բան չկա. ձեր համար աշխարհի երեսին, այլ ամենայն ինչ խաղալիք է ձեր հզոր ձեռքում:

Սրտապնդելով ասացի այս խոսքերը բռնակալին, մտածելով, եթե կվնասե ինձ, գլուխը քարը, թո՛ղ վնասե, ո՛չ ապաքեն միանգամ պիտի մեռանիմ, գոնե մինչդեռ ժամանակ ունիմ ձեռքումս ճշմարտության մուրճի հարվածը հասուցանեմ դորա ճակատին: Բայց Շամիլը այդ մտքի վերա չէր. նա իմ հետ վարվում էր ամենևին այնպես, որպես մի որսորդ յուր որսի հետ, որի մասին հավատացած էր, թե ո՛չ մի կերպով չէր կարող ձեռքից դուրս գալ, և այս կերպով ապահոված լինելով իմ ներկայությունը, թույլ չտվեց յուր բարկությանը վառվիլ, բորբոքվիլ, թեև մի տհաճության ամպ, ասես թե փոթորիկից հալածված, անցավ նորա երեսի վերայով:

Ճշմարիտը պիտո է ասել, ես խիստ վարվեցա հանդիմանելով նորա անհաստատությունը կրոնի, կամ սրտի վկայության մեջ: Ինձ, որպես քրիստոնեի, պարտականություն էր ներողապես նայել նորա հանցանքի վերա. թողուլ նորա մեղքը, ըստ որում երեխայութենից ուսել էի խնդրել

աստուծուց թողուլ իմ մեղքը, խոստանալով իմ կողմից թողուլ ուրիշներին: Բայց ավա՛ղ... Մարդկային թուլությունը շատ անգամ տիրապետում է նորա բանականության վերա. շատ անգամ պատահում է մեզ արտասուքի հեղեղներով լվանալ և անհետացնել մի ամբարտակի մնացորդը, որի կազմվելու ժամանակ դուրս էին թռել մեր աչքից ուրախության արտասուք. մոռանալ մի գործ, իհարկե զգվելով նորա անպիտանութենից, որի գործելու ժամանակը համարել էինք մեր կյանքի ամենաերջանիկ րոպեներից միին:

Բայց ո՛ր էին այս մտածությունքը այն ժամանակ, երբ երես առ երես կանգնած էի Շամիլի առաջև, ո՛ր տեղ մնացել էր իմ սառնարյուն դատողությունը, այն չափը, որով միայն ճշտապես կարելի է չափել որպես մի մարդու, նույնպես մի ազգի և ամբողջ մարդկության գործը: Կես մի Շամիլի անարգ կարծիքը ազատության և մեր կրոնի վերա, կես մի իմ ատելությունը դեպի նորա ստրկական կրոնը, դեպի նորա անձը, որպես դեպի մի բռնակալ և թշնամի Ռուսիայի, որի խաղաղ քաղաքացիներից միին լինել վաղուց վիճակել էր ինձ նախախնամությունը — այս բոլորը միասին դրդեցին իմ հոգին և պատճառ տվեցին այդ խոսքերը խոսելու:

Շամիլը պատասխանեց ինձ.— Սուտ չէ՛ քո կարծիքը իմ հայացքի մասին կրոնի վերա, ես այնքան լայն հոգի և լայն սիրտ ունիմ, և այնպիսի բազմակողմանի մարդ եմ, որ կարող եմ ամենայն կրոն բովանդակել իմ մեջ:

— Ափսո՛ս որ կես դար հառաջ չենք ծնած, ապա թե ո՛չ, գուցե դուք ևս ընկնեիք Ֆրանսիական էնցիկլոպեդիստների կարգը, որոնք յուրյանց լայն հոգով, լայն սրտով և բազմակողմանի հայացքով վերջապես աստուծո սեղանի վերա դրեցին մի... և պաշտեցին, այս է բանականության աստվածը ասելով: Բայց մեք այսպես շարունակելով մեր խոսակցությունը շմտեցանք բուն խնդրին, որի մասին ինձ բերեցին ձեր առաջև, ես այսքան միայն ասում եմ, որ եթե դուք փոքրիշատե հարգում եք ձեր անձը, ապա ուրեմն առանց ամենայն վնասի ինձ պիտո է արձակեք դեպի իմ աշխարհը, որովհետև ամենայն իշխանություն շարաշար գործ դրված արժանի է դատապարտության: Դուք, որպես իշխան մի աշխարհի, ուր ամենայն բան խառնիխուռն, անարգ և անկանոն, ուր խավարասեր մտքեր ամենայն օր գտանում եք, ձեր անքրիստոնյա գործերին և խորհուրդներին օգնական, կարող եք, իհարկե, պատրաստել ինձ շատ անախորժությունք: Բայց այն ժամանակ աշխարհը կնայի ձեր վերա որպես մի խայտառակության դրոշմը ճակատին ավազակի վերա, որ նստելով մի անցքում ձեռք է ձգում մարդիկ և վարվում է նոցա հետ,

ինչպես հրամայում էր նորա թշվառ հոգին և ամայացած սիրտը, որ անիրավաբար օգուտ քաղելով յուր պատահական դրուժենից շարաշար գործ էր դնում յուր ուժը ձեռք ձգած մարդու վերա, որ կանգնած էր նորա առաջև:

— Հը՛մ,— արեց Շամիրը,— դու ուրախ կլինեիր, որ ես իմ ձեռքով առնեի քո դատաստանը, բայց ի՛նչ հարկավորություն ունիմ անհավատի արյունով պղծել իմ ձեռքը: Տարակույս չկա, որ դու հանցավոր ես և մահու պարտական, որովհետև այս ժերունիների առաջև հանդուգն խոսքերով անարգեցիր ինձ, բայց ես քո դատաստանը կհանձնեմ այն աշխարհի կառավարությանը, որին հպատակ ես դու:

— Միայն թե արձակեցե՛ք ինձ այստեղից, այնուհետև ինչպես կամիք, և ես անշափ շնորհակալ կլինիմ ձեզանից, եթե առիթ տաք ինձ գործ ունենալ իմ աշխարհի կառավարության հետ, որ անտարակույս բոլոր անգամ լավ հասկանում է մարդկությունը քան թե դուք:

— Բայց մի մոռանար, որ ես մի մեծ մարդ եմ, և այնքան մեծ, որ ձեր կայսրը արժան է համարում իմ հետ պատերազմել: Իմ որդին Պետերբուրգում կրթված լինելով, ունի շատ մեծատուն բարեկամք. ինձ արժե միայն մի նամակ արձակել դեպի Պետերբուրգ. այնուհետև ավարտված էր քո ասպարեզը:

— Խնդրեմ, որ դուք ևս չմոռանաք, որ ձեր կայսրը վարվում է ձեր հետ, որպես մի բռնակալի հետ, որ տիրապետելով մի աշխարհի, խոզվում էր դրացի ազգերի խաղաղությունը: Նա ո՛չ եթե հաղթություն կամի ստանալ ձեր վերա, այլ պատուհասել ձեզ, ըստ որում ձեր ժողովրդի անօրենությունը հասած են մինչև երկինք: Դուք պարծենում եք, կամ մեծ հույս ունիք ձեր որդու մեծատուն բարեկամների վերա, բայց ես այդպիսի բարեկամների լինելությունը ևս ձգում եմ երկբայության տակ: Ձեր որդին գտել է յուր հետ խոսողք միայն, որ քաղաքագետ մարդիկ լինելով մի կերպ վարվել են նորա հետ, բայց ներկա ժամանակումս բարեկամ գտանել Պետերբուրգի մեջ, շատ կարծիքական մի բան է: Այս խոսքերը չեմ ասում ես այն պատճառով, որ արգելեմ ձեր գրությունը, ամենևին ո՛չ. դուք կարող եք գրել իմ մասին ում կամիք, բայց այն մարդը, որին գրելու էիք, ձեր օրենքի ընդդեմ պահանջողութենների լուսթյամբ միայն պատասխանելով, կանարգե ձեր կոչումը և անձը: Մեր կայսրը, որին հատուցել ենք մեր հպատակական երդումը, այնպիսի իշխան չէ, ինչպես դուք, որ միմիայն բարբարոսությունը կամիք ցույց տալ ձեր մեծությունը, դորա հակառակ, նա հայր է այն ազգերին, որոնց կառավարության դեկը նախախնամությունը հավատացել էր նորան: Նորա սիրտը միշտ պատրաստ է կարեկից լինել յուր մի որևիցե անբախ-

տացած հպատակին, վասնորո բարի խորհուրդ տալիս եմ ձեզ արձակել ինձ առանց հրատարակելու ձեր խոսակցությունը մեր կառավարությանը, որովհետև դորա հետևանքը միմիայն խայտառակություն էր ձեր համար:

Դուք կարո՞ղ եք հասկանալ իմ ասածների ճշմարտությունը եթե փոքր մտածեք միայն: Ի՛նչ կասե ձեր ազգը, ձեր ժողովուրդը, եթե տեսանե, որ ձեր պանդատը մի անզոր մարդու վերա մնում է առանց մի շար հետևանքի նորա համար. ո՛չ ապաքեն ձեր ուժը, զորությունը, որի մասին մեծ կարծիք ունին տգետ մարդիկ, կերևի յուր վերին աստիճանի թուլությունը և ոչնչությունը:

Ո՞չ ապաքեն մեր աշխարհի կառավարության մեջ գտանված մեծամեծքը, որ գուցե մի փոքր լավ կարծիք ունեին ձեր գլխի վերա, պիտի այժմ հասկանան ձեր անխելությունը, նայելով թե մինչև ո՞ր աստիճան հիմար և բարբարոսական են ձեր պահանջողությունը: Դուք տեսնում եք, որ ձեր ներկայությունը խափան չէ ինձ առանց վարագուրելու խոսել ճշմարտությունը, բայց ո՞րչափ խոսք և զրույց կբարձրանա մի այլ աշխարհում, ուր, ո՛չ դուք, ո՛չ միևնուրեք և ո՛չ մյուսը կարող չէին փակել խոսողի բերանը. ուր խոսք ասացյալը համազոր է կրակի և սուրի: Այո՛, ձեր անունը այդ աշխարհի մեջ կդառնա մի անարգության ցուցակ. և եթե կամենան մի ատելի և անպիտան մարդ անարգել, կանվանեն նորան ձեր անունով:

Այս խոսքերի վերա Շամիրը ընկավ մի փոքր մտածության մեջ. երևում է, որ ասածներս նստում էին նորա խելքին: Նայելները, որ նըստած էին նորա մոտ, լսելով իմ խիստ խոսքերը, երբեմն երբեմն զարմացական «մեղաներով» շփում էին յուրյանց սպիտակ մորուքը: Խոսակցությունը կտրվեցան, և ես կանգնած սպասում էի լսել իմ դատակնիքը: Մտքումս դրել էի, թե անտարակույս մահը սպասում է ինձ Շամիրի շրթունքի տակ:

Բայց և այստեղ սխալվեցա. չգիտեմ ի՛նչ էր պատահել այդ մարդուն, երևի թե իմ հաստատ և խիստ խոսակցությունը հոգեբանաբար ներգործելով, թուլացուց նորա հոգին և մոռանալ տվեց մի ժամ յուր զորությունը և իշխանությունը: Պատահում են բոլորներ, երբ և բարբարոսը և ավազակը թուլանում է, եթե հանկարծ և մեծ ուժով ներգործես նորա հոգու վերա: Այդպիսի դիպվածում ազդու հոգու խոսքերը, մինը մյուսի քամակից, կայծակի նման թափվելով դիմացը կանգնած մարդու վերա, ձգում են նորան մի կաշկանդված վիճակի մեջ: Ավազակի հոգին մոռանում է մի բոլոր յուր պատահական դրությունը, մոռանում է օգուտ քաղել նորանից, որպես թե հաղթահարվելով այն ազդու հոգուց, որից դողում է

և սարսափում է. և ինքը, շնայելով որ մարդերի որսորդ էր, պակաս ուրախանալու չէր, եթե ազատվեր այդ հոգու ներկայութենից: Շատ անգամ մի մարդու միայն լուկ կերպարանքը մեծ ազդեցություն է գործում նորա առաջև կանգնած մարդու վերա. մի հայացք կայծակի պես թռչում է, մտանում է նորա մեջ և, ասես թե, տեսանելով նորա հոգու ամենածածուկը, զինաթափ է առնում նորան:

Խաբեբա մարդիկ այս հոգեբանական երևույթը մեկնում են շնչական մագնիսականությամբ, որի լինելությունը և ազդեցությունը դեռևս չէ ապացուցված և ընդդեմ է մինչև այժմ հայտնի բնական օրենքներին:

Ինչպես և եղած լիներ, միայն բանը այս է, որ Շամիրը մի թրջված կատվի նման վեր կացավ սոֆայի վերայից և դուրս գնաց նայիքների հետ, հրամայելով ինձ ևս ելանել նորա քամակից:

Երբ ոտքս դուրս կոխեցի շեմքից, երկու զրահավորված մարդիկ բռնեցին ինձ և դարձյալ տարան և փակեցին գոմի մեջ:

Այսպես անցավ իմ առաջին տեսությունը:

Առանց ամենայն այցելության, երկու շաբաթ մնացի գոմի մեջ: Ստանում էի մի շատ պարզ կերակուր. խմելիքս էր կորեկաջուր: Այդ երկու շաբաթական բանտարգելությունը, առաջին անգամ փորձական կերպով շոշափելի կացուց ինձ արգելական մարդու թշվառությունը. ազատության արժեքը ավելի վեր բարձրացավ իմ աչքում, և այդ օրից ուխտեցի վերջին արյունս թափել ազատության անունի վերա:

Այդ միջոցը դարձավ իմ համար մի գեղեցիկ ուսման ժամանակ, այդտեղ ավելի հիմնավոր կերպով սկսեցի մտածել մի քանի փիլիսոփայական խնդիրների վերա: Այդտեղ վերստին նվիրեցի իմ անձը, իմ կյանքը մարդկության օգտին. այդ միջոցին մանավանդ վեր բարձրացան դեպի երկինք իմ ջերմեռանդ աղոթքի խունկերը, և ամենաբարձրյալը գթացավ իմ վերա:

Մի երեկո, երկար մտածութեններից հետո քնեցա... Ի՛նչ տեսակ երազներ, ի՛նչ պատկերներ ներկայացան իմ հոգու առաջև: Բայց հարկավոր չէ այդ բաները գրել այստեղ, ով գիտե, մի՛ գուցե Հիշատակարանիդ ընթերցողը ասեն, թե մեք Շահբեգին մի մարդ էինք կարծում, բայց նա ևս շատախոս պառավի նման երազներով է լցրել յուր նամակը:

Բայց գիտեմ, որ դու պիտի բարկանաս եթե շգրեմ, որովհետև կատարյալ գաղափար ստանալու չէիր այն սպավորությունների մասին, որ գործվել էին իմ վերա: Այս պատճառով իմ երազներից գլխավորը ստորագրում եմ այստեղ, բայց այն պայմանով, որ դու միայն կարդաս և հիշատակարանիդ մեջ չերևի. բարեկամության անունով հարկադրվում ես

կատարել այս իմ ցանկությունը, իմ պատիվը ժողովրդի աչքումը պահելու համար¹:

Նվ այսպես, երկար և տեսակ տեսակ մտածողութեններից հետո, քնեցա:

Ինձ թվեցավ, թե գտանվում եմ մի գեղեցիկ դաշտում, կանաչ արոտի վերա թեք ընկած մի ծառի տակ. առաջևիցս վազում էր մի քաղցր և պայծառ վտակ: Տեսա, որ գալիս է հեռվից մի երիտասարդ մարդ, երկարահասակ և նիհար. տեսա, որ շատ վաստակած հագիվ հազ փոխում էր քայլերը. նա շնկատեց ինձ, որովհետև ծառը խափանարկու էր նորան ինձ տեսանելու: Թուլութենից համարյա թե վայր ընկնելով նստավ արոտի վերա: Նորա կերպարանքը տխուր, և, շնայելով նորա երիտասարդությանը, արդեն խորշումը դրել էր նորա ճակատի վերա յուր կնիքը:

Հարցասիրությունը բռնադատեց ինձ մոտենալ այդ մարդուն. նորա մեղամաղձոտ կերպարանքի մեջ գտա ես մի համակրություն: Ինձ թվեցավ, թե այդ մարդը շատ վշտերի ենթարկվելով, իրավունք էր ստացել, որ ամենայն մարդ կարեկից լինի նորան:

Մոտեցա և ողջունում եմ: Նա փոխանակ իմ ողջույնը ընդունելու, դեպի երկինք վեր բարձրացրեց յուր նիհար ձեռքերը և վշտահար աչքերը, և ասաց.

— Աստված իմ, ա՛ստված իմ, այստեղ ևս հանգիստ չկա մարդերից, այստեղ ևս չեմ կարող մոռանալ ինձ շրջապատող բնությունը և վեր բարձրանալ մտքով դեպի քեզ:

Այս խոսքերը ասաց, առանց ուշադրություն դարձուցանելու իմ վերա, հետո, որպես թե կերպարանափոխ լինելով, շատ սառնությամբ ողջունեց ինձ: Սա ի՛նչ օտարոտի մի մարդ է, մտածեցի ես. արդյոք ի՛նչ է պատճառը, որ աշխարհից բոլորովին հուսահատվելով մխիթարություն է որոնում անապատում, միայնություն մեջ:

— Խնդրեմ ներողություն,— ասացի ես,— եթե անպարկեշտությամբ վրդովեցի քո առանձնական ժամերի խորհրդականությունը. բայց ես չեմ մեղավոր, որ շտապեցի քո մոտ, դեռ նոր էի տեսել քեզ հեռվից և ահա սիրտս սաստիկ սկսեց բաբախել կուրծքիս մեջ: Քո բանաստեղ-

¹ Այն բանը, որ ընդդեմ չէ հորեղորս ճաշակին և հասկացողությանը, անտարակույս ընդունելի է ժողովրդին, ըստ որում հորեղարյուս ունի լավ ճաշակ և տնր է խիստ բարոյականության: Բացի սորանից պ. Շահբեգի պարկեշտութենից հառաչացած արգելանքը զրկանք ճանաչելով Հիշատակարանիս ընթերցողներին, արժան համարեցի ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ նորա խորհրդավոր տեսիլը, հուսալով մեր բարեկամի ներողամտության վերա:

ծական կերպարանքը, քո տխուր հայացքը մոտ քարշեցին ինձ քեզ. իսկ թե ի՞նչ է քո մեջ այն, որ այդպես ներգործեց իմ վերա, չեմ կարող հաշիվ ու համար տալ ինձ:

Մի պարկեշտ ժպիտ խաղաց իմ անծանոթ հանդիպակացի շրթունքի վերա:

— Ես մի խեղճ մարդ եմ,— ասաց նա,— և իմ մեջ բացի հիվանդութենից ոչինչ չկա: Դու զարմացնում ես ինձ պատմելով, որպես թե իմ ներկայությունը այդպիսի տպավորություն էր գործել քո վերա: Առաջին անգամ տեսանում եմ ես մի մարդ, որ այդպես քնքշությամբ խոսում էր իմ հետ: Մինչև այժմ բացի բամբասանքից, քսութենից, ատելութենից և անիրավ հալածանքից ուրիշ ոչինչ չեմ տեսել ես մարդերից: Տե՛ր աստված, մի՞թե վերջապես ծագել է գթության օրը:

Վերջին խոսքերը ասելու ժամանակ դարձյալ վեր բարձրացրեց ձեռքերը և աչքերը, բայց սոքա արտասուքով փայլում էին այս անգամ:

— Մի՞թե մարդերի անարդարությունը պատճառ է եղել, որ այդպես զզվել ես մարդերից. չէ՛ պիտո հուսահատվիլ, եթե մի բարի խորհրդի վերա ես, թո՛ղ ամենակալ տերը լինի քեզ օգնական:

— Ամենակալ տերը, նա, որ քննում է մեր բոլորի գաղտնիքը, որի աչքը համարում է մեր աղիքի խորհուրդները, գիտե, որ ես լավություն և բարի՛ եմ ցանկացել ամեն մի մարդու, գիտե, որ այդ իմ սուրբ և մաքուր ցանկությունը պատճառ է եղել իմ հալածանքին անիրավ և բռնակալ մարդերի կողմից:

Վերջին խոսքերը, թե «անիրավ և բռնակալ մարդիկ հարստահարել են նորան», դղրդեցին իմ հոգին, թեև երազում չէի զգում, որ գտանվում եմ գերություն մեջ, այլ այդ թշվառ վիճակի դառն տպավորությունը մի մասնով դեռևս անհետացած չէր իմ ուղեղից:

— Անիրավ և բռնակալ մարդերի կողմի՞ց,— կանչեցի ես և արյունը գլխիս զարկեց.— ես քեզ ընկեր մինչև ի մահ. ե՛կ խնդրենք այդ բոլոր անիրավութենների վրեժը:

— Ես քրիստոնյա եմ.— կտրեց խոսքս իմ անծանոթ սիրելին.— ես չէ պիտո մտածեմ վրեժառություն վերա: Մի՞թե նա, որ մարդկության համար մեռավ խաչի վերա, վրեժխնդի՞ր եղավ նոցանից, որ հատուցել էին նորան այդ անարգ մահը: Նա չէ՞ր, որ դեռևս հորից ներողություն էր խնդրում յուր շարժարողներին:

Մի սարսուռ զգացի ես լսելով այս խոսքերը, հետո, որպես թե մի եռացուցյալ ջուր թափեցին գլխիս վերա: Թշերս այրվում էին ամոթից, որպես կրակից:

— Ես ուխտավոր եմ թողուլ բոլորի մեղքը, և այդ ուխտը ամրացած

է մի սարսափելի կնիքով—Քրիստոսի անպարտ արյունով,— շարունակեց նա:— Ես կարոտ եմ կարեկցության, ես հիվանդ եմ, և իմ հիվանդության պատճառը դուրս է իմ կազմվածքի միջից: Ցավը, որ տանջում է ինձ, դեռևս չէ ընկել և չէ՛ ևս ընկնելու ոչ մի պատուողիպի մեջ. բժշկությունը ճար շունի ընդդեմ այդ ցավին. նորան կարող է բժշկել միմիայն նա, որ ասաց, թե յուր անունով մահ չկա: Ես ունեի նորա կտակը, և ամեն օր և ամեն ժամ կարդալով նորան, ասես թե մոռանում էի իմ ցավերը, ասես թե, մի զովացուցիչ բալասան թափվում էր այդ կտակից իմ թարախոտ և փտած վերքերի վերա: Բայց նախանձոտ մարդիկ, այստեղից ոչ շատ հեռի, ահա այնտեղ (այս խոսքերը ասելով ցույց տվեց մատով մոտակա ուռիների անտառը), խլեցին իմ ձեռքից այդ կտակը...

Այստեղ հեկեկանքը և արտասուքը թույլ չտվեցին շարունակել նորան յուր խոսքերը: Մի փոքրից հետո, մի սպիտակ թաշկինակով սրբելով արտասուքը, փոխված և ողբալի ձայնով հռոպ տարավ յուր պատմությունը.

— Ինձ ասացին այդ խլողքը, թե մահաբեր կլինի իմ համար այդ կտակը. ինձ ասացին, թե ես չեմ կարող հասկանալ նորան ինքս ինձուներով, թե կարոտ է նա մեկնություն, թե առանց առաջնորդի կգայթակղվիմ և կկորչիմ... Ավա՛ղ, որպես թե եգիպտական առեղծվածք կտակել էր մեզ նա, որ հերքելով ամենայն փարիսականություն, ամենայն խառնափնթորություն, արևի լույսի տակ ցույց էր տվել Իզիսի երեսը: Ասացին, թե ինձ հարկավոր է այլ ճար... «Ո՛չ, ո՛չ»,— աղաղակում եմ ես.— Դու չգիտես,— պատասխանում են սրբապիղծքը,— դու մեր հոգաբարձության տակ լինելով պիտի լսես մեզ:

— Չկամիմ լսել, և ո՛վ դրել է ձեզ հոգաբարձու իմ վերա. մի՞թե նախախնամությունը գայլին հոգաբարձու՞ն է կկարգ հեղ և անմեղ գառնիկների վերա, կամ բրեժը տակառով մեղրի վերա... Հեռի՛ ինձանից, դուք, գիշերադեմ մարդիկ: Բայց ականջ դնող չեղավ իմ բողոքին. նոցանից մինը, համարյա թե բռնությունը հափշտակելով իմ մոտ գտանված բոլոր արծաթը, տվեց ինձ ահա այս կապոցը ասելով, թե դրա մեջ կարող եմ գտանել իմ ցավի ճարը: Ո՛հ, թեև շատ արտասուք թափեցի բաժանվելով այն կտակից, բայց այնուամենայնիվ փոքր էր. նորա գրողը իմ արտասուքից շատ արյուն էր թափել այդ կտակը վավերացնելու համար:

— Ի՞նչ կա այդ կապոցի մեջ,— հարց արեցի ես:

— Չգիտեմ,— պատասխանեց խորհրդական ծանոթս և նետեց կապոցը իմ առաջ, նշանացի առնելով որ բանամ նորան: Երբ բացեցի, ո՛վ խայտառակությունս, գտա կապոցի մեջ հին և պատառուուն հանդերձներ հարյուր, հազար կարկատաններով. բացի նոցանից ուրիշ այլ ոչինչ:

— Տեսանո՛ւմ ես,— ասաց իմ հետ խոսողը՝ թույլ ձայնով,— այդ հազար կարկատաններով կցկցած պառավական ձեռագործը տվեցին ինձ այն կտակի փոխանակ, որի գրողը և հեղինակը էր և այդ պառավների արարիչը:

Այստեղ շկարողացա դիմանալ, որ շարտասվեմ: Մյուս կողմից մի զմայլանք եկավ իմ սրտի վերա, տեսանելով, որ այդպիսի քնքուշ սրտի տեր էր այդ մարդը: Հետո խոսելով մի քանի մխիթարական խոսքեր, ասում եմ.

— Մեծ երջանկություն կհամարեմ ինձ, եթե կարողանամ իմանալ, ովի՞ հետ շնորհել է ինձ բախտը խոսակից լինել:

— Ես հայ եմ,— պատասխանեց,— և ավելի ոչինչ: Եթե իմ մարդկությունը բավական չէ քո համար, որ կարեկից լինիս ինձ, թո՛ղ գոնե իմ հայությունը շարժե քո սիրտը և հոգին: Ես որդի եմ մի անբախտ ազգի, որ երբեմն ունեցել է յուր քաղաքականությունը, յուր հողը, օրենքը, սուրը և դրոշակը: Որ այս րոպեիս բեռոցի մինչև բեռն ցրված աշխարհի երեսին գտանվում է խղճալի վիճակի մեջ, գերի և ստրուկ խավար նախապաշարմունքների և ամենևին անհոգ լուսավորության մասին: Զգիտեմ, թե ի՛նչ ազգից ես դու, բայց ով և լինեիր, մի՛ արհամարհիր իմ անձը, մի՛ անարգիր իմ ազգը այդ պակասութենների պատճառով, որովհետև նա է այն միակ առարկան, որ մոտ է իմ սրտին և հոգուն, որովհետև նորա արյունը շրջանառություն է կատարում իմ երակների մեջ, որովհետև գիշեր ցերեկ նորանով զբաղված է հոգիս: Ցավի՛ր և ողբա՛ այդ ազգը, աղաչի՛ր գթած աստվածը նորա համար, և այդ քո բարեմտության փոխարեն կվարձատրե քեզ նա, որ խոստացավ յուր անունով մի բաժակ ջուր մի աշակերտի տվողի վարձը ևս շմոռանալ:

Չկարողացա դիմանալ, որ այլևս խոսեր նա, արյունը ապստամբվեցավ երակներիս մեջ. փաթաթվեցա նորա վզին աղաղակելով. «Եվ ես հա՛յ եմ, և ես հայ, մեր սիրական հայերին առ ի սրտե բարի կամեցող»:

Բայց այնպիսի կրքով և սաստկությամբ փաթաթվեցա նորա վզին և այնպես աղաղակեցի, որ իմ նույնիսկ ձայնից զարթելով քնից, չէի կարող հավատալ, թե գտանվում եմ բանտում գոմի մեջ, մի ապականյալ մսուրի մոտ:

Չեղբիս շղթաները մերկացուցին աչքիս առաջև կախարդական վարագույրը, և այդ շղթաների տխուր և միօրինակ ձայները զգացուցին ինձ, թե երազում էի տեսել այս վերևում պատմած բաներս: Առավոտը վեր կացա տեղից հոգու մեծ զորությամբ, թեև բավական թույլ մարմնով:

Նույն օրը հրաման ստացա ներկայանալ Շամիրին:

Ինձ դարձյալ ընդունեց նույն սենեկի մեջ և մի քանի բառ խոսելուց հետո, ասաց.

— Անցյալ օրվա խոսքերիցդ տեսա, որ մոլորված ես դու. ցավում եմ քո վերա, դու կարող էիր ավելի պիտանի մարդ լինել և քեզ և քո ազգին, եթե ծառայեիր իմ մոտ:

— Իմ ձեռք մոտ ծառայությունը ի՛նչ հարակցություն կարող էր ունենալ իմ ազգի օգտի հետ:

— Հը՛մ... Ես քեզ հնարներ կտայի, որ ինձանից ուսած գաղափարքդ տարածեիր ձեր ազգի մեջ մեր լեզվով:

— Ձեր լեզվով. հայերի համար ձեր լեզվով: Այդ ի՛նչ խելացնոր բան է. մի՞թե հայք լեզու չունին:

— Անպիտան է նոցա լեզուն, անկիրթ և անմշակ. բայց մեր լեզուն կոկ և կանոնավոր, և ամենայն լուսավոր միտք և գաղափար հասկացնելու հարմարավոր: Ի՛նչ ասեմ, հայերը մինչև այժմ դեռ կռիվ ունին յուրյանց մեջ, հին, եթե նոր ուսմական (jargon!) լեզվով պիտո էր գիրք շարադրել կամ օրագիր տպել: Եվ ո՛վքեր են կովողքը, չկարծես հասարակ մարդիկ, այլ ուսումնականքը:

— Դուք ի՛նչ տեղից գիտեք այդ բաները:

— Ես ամենայն բան գիտեմ:

— Այդ գրողներից մինը ևս ես եմ, որ կանգնած եմ ձեր առաջև:

— Ուրեմն դու ևս պատերազմի մեջ ես այդ խնդիրների վերա:

— Անտարակույս:

— Մոլորություն մոլորության վերա: Դուք որ ուսումնականքդ, որ կարելի է ասել, երկու և կես մարդ եք, եթե հաշտ չեք միմյանց հետ, դուք որ պիտի օրինակ լինեիք ձեր ազգին, քարոզում եք բարոյականության ընդդեմը...

— Ո՛վ է աւել ձեզ, թե մեք քարոզում ենք ընդդեմ բարոյականության, այդ մի ցած զրպարտություն է,— վեր առեցի ես:

— Ձեր վեճ ու կռիվը, որպես մի գայթակղեցուցիչ գործ, պատճառ է լինում անբարոյականության, թեև հատկապես քարոզած չլինեիք անբարոյականություն. դուք պիտի հաշտվեիք նախ և հառաջ, որ ազգը ևս բաժին բաժին չլիներ:

— Լույսը չէ կարող հաշտվիլ խավարի հետ, ճշմարտությունը ստության հետ, այդ վեճը և պատերազմը հարկավոր էր, որ մի օր հառաջանային մեր ազգի մեջ. հարկավոր էր, որ լույսը և ճշմարտությունը ոտաբորիկ քշեին Հայաստանի ծխյալ ավերակներից խավարի և ստության շար դեռ: Մեք, բուն այդ վեճի մեջ տեսանում ենք լուսավորության և խիստ բարոյականության սկիզբը: Մի՛թե մի քայլափոխ չէ դեպի լուսավորու-

թյուն, եթե սորա պաշտպանքը հրատարակեն սորա իրավունքը յուրյանց ազգի այն բաժնի մեջ, որոնց առավել սիրելի էր խավարը: Հաշտվելով մեք, պիտի վերջանար այդ քարոզութունը, պիտի խավարը դարձյալ տարածեր յուր մառախլապատ և մահադեմ վարագույրը մեր ազգի վերա- մի՞թե սուտ է խոսածս:

— Ձեր ամենայն բանը հակառակ է. ես տեսնում եմ, որ քեզանից մարդ դարձողը չկա. տեսնում եմ, որ քեզանից օգուտ չկա ո՛չ Մոհամ- մեդին, ո՛չ Ալիուն և ո՛չ նաև Ալիշա—Տաթիմային, անհետացի՛ր իմ աշ- խարհից ինչ ճանապարհով որ եկար, միայն մի՛ մոռանար Շամիլի մե- ծահողութունը:

Դուրս եկա նորա սենեկից, արձակեցին ձեռքիս շղթաները. երկու օրից հետո հասա Բեդուտկալի, բոլորովին հիվանդ: Մոտ իբր քսան օր ընկած էի մահճի մեջ, և բանագետ բժիշկների հոգաբարձութունքը կա- բողացան այնքան թեթևացնել ինձ, որ հնար ստացա այս նամակը քեզ գրելու:

Ուրիշ ոչինչ նորութուն չունիմ քեզ հայտնելու. լավում է միայն, որ մեր նորընտիր վեհափառ հայրապետը ապրիլի մեջ գալու է մեր կողմե- բը և գնալու է ձմիածին:

Ողջ եղիր ամենայն հաջողությամբ, ամենակալ տերը թող առաջնոր- դե ձեզ ձեր վտանգավոր ճանապարհորդության մեջ: Մնաս բարով մինչև ցմյուս նամակս:

Քո անխարդախ բարյացակամ Ս. Խ. ՇԱՀԲԵԳ

P. S. Լսում եմ, որ Փարիզում հրատարակվում է մի նոր ազգային օրագիր թե լրագիր «Արևմուտ» անունով¹, և թե Մոսկվայի մեջ, կամ գու- ցե բոլոր Ռուսաստանի մեջ, այդ օրագրի գործակալ պիտի անվանվի պ. Նալբանդյանցը: Ի՛նչ լավ կլիներ, գո՛նե հնար կունենայի ես ևս ստանալու, ուրիշները ևս նույնպես. ըստ որում մտածում եմ, որ այդ գործը բավական արժանավոր բան լինի: Հրատարակողներից մինը պ. Յ. Ոսկան, ունի բանաստեղծական ճոխ քանքար:

ՇԱՀԲԵԳ

Այս նամակով կնքում եմ այս անգամի Հիշատակարանս, ըստ որում բավական երկարացավ. մի գուցե ձանձրացնեմ ընթերցողքս, որ մինչև այժմ սիրել են իմ Հիշատակարանը, ուստի թողնում եմ այլ բաների մա- սին խոսել մինչև մի այլ հաջող թուպ:

¹ «Արևմուտք» — լիբերալ հայ պարբերական, որ 1859--1865 թթ. (որոշ ընդհա- տումներով) լույս էր տեսնում Փարիզում, Ստեփան Ոսկանի խմբագրությամբ: Նախանդ- յանը քաջալիրել է «Արևմուտքի» բռնած բացառական դիրքը Այվազովսկու նկատմամբ:

ժ

18/30 հունիսի 1859, Հոմբուրգ, Հեսսեն-Հոմբուրգյան կոմսության նոր մայրաքաղաքը:

Հիշատակարանի խոսակցութունքը.— Շահբեգի նամակը.— Քիֆլիզու առաջնորդի ձա- նապարհորդության երկրորդ հատորը.— Փարիզյան ազգային դպրոցը.— Հրեշ- տակն Հայաստանի նոր օրագիրը.— Մուրադյան վարժարանի աղոթքը:

Այն օրից, երբ գրեցի երկրորդ Հիշատակարանիս վերջին տողերը (Հյուսիսափ[այլ] փետրվար. 1859), որքա՛ն ժամանակ անցավ և այդ- քան ժամանակում ո՛րքան երես դատարկ մնաց Հիշատակարանումս:

— Ո՛վ Հիշատակարան, դու, իմ առաջին և վերջին մխիթարություն, արդարամիտ և բարեգործ մարդերի սիրելի, իսկ հիվանդամիտների և չարագործների մահու շափ ատելի, դեպի քեզ եմ դառնում և խնդրում եմ քո մեծահոգի ներողամտութունը, որ ինձ ևս չձգես քո մեջ, և, առանց վերահասու լինելու իմ դրությանը, ծուլության դրոշմ չդնես իմ վերա- նս քո համար երբեք ծուլացած չեմ. միթե մոռացա՞ր, որ քո մի հատ- վածը (տպած Հյուսիսափ[այլ], հուլիս, 1858) գրեթե մի ամառանոցում, ուր մի քանի բարեկամով գնացել էինք օդ վայելելու: Գնացի՞ ես նոցա հետ ման գալու և բնության գեղեցիկ տեսարանքը վայելելու. ես չէ՞ի, որ այն շերմ եղանակում, ծառի տակ, մի փայտյա, շինականի աթոռի վերա նստած լցնում էի քո էջերը: Շատ հեռի հարկավոր չէ գնալ, քո վերջին հատվածը չգրեցի՞, մինչև գնում էի շոգեշարժ կառքով... Եթե մտածում ես, թե կոմս էմմանուելը երբևիցե կարող էր սառիլ քեզանից, շատ սխալվում ես:

— Ի՛նչ պատճառով դու այդպես սիրում ես ինձ,— հարցանում է Հիշատակարանը:

— Նորա համար, որ բովանդակում ես քո մեջ ամեն մի հայ մարդու սրտի և հոգու մոտ բաներ, խնդիրներ, որ հարակցութուն և ազ- գեցութուն ունենին մեր ազգի կյանքի վերա:

— Իմ համար ասում են, թե շատ բաներ ունիմ առակի ձևերով, և թե իմ բովանդակած բաների մասին նախընթաց տեղեկություն չունեցողը կզժվարանա շատ անգամ հասկանալ բանի զորութունը. ճշմարի՞տ է այս: Ճշմարի՞տ է, որ ասում են, թե ես ներկարարի կարաս ունիմ և թե կենդանիք որ ընկել էին այդ կարասի մեջ, երևում են այնուհետև հասա- բակությանը ներկված և դժվարաճանաչելի բրդով:

— Այո, կա այդ բանի մեջ ճշմարտութուն. բայց դու զուգահեռա- բար հառաջ գնալով ազգի կյանքի հետ, ամենայն առողջամտությամբ

հարկադրված ես այդպես ընթանալ: Ճշմարտությունը, ավելի շուտով ըմբռնելի է լինում անդաստիարակ և ասիացի ազգերին. այդ վնաս չունի, միայն դու հառա՛ջ գնա: Կգա օրը, կծագե քո համար այն արշալույսը, երբ քո ընթերցողը կարող կլինին նայել եզրիպատական աստվածունու երեսը առանց բողոքի ծածկելու նորան:

— Այդ ե՞րբ է լինելու:

— Ինձ չէ տված գիտենալ ժամը և ժամանակը. ինձ տված է միայն գուշակել...

— Դու մարգարե՞ ես, ի՛նչ ես, որ գուշակում ես:

— Ո՛չ, ես մարգարե չեմ և իմ ապագայի մասին գուշակությունը հիմնվում է անցած և ներկա իրողությունների և հանգամանքների վերա:

Ահա այսպես. այնքան ձեռնհաս շեղա հառաջ վարել Հիշատակարանս, մինչև որ հանդիպեցա նորա մեղադրությունը:

Ձարմանալին այս է, որ Բեզգադեն ևս ձանձրացել է Հիշատակարանիս շերեւելուց:

Երկար և անդադար ճանապարհորդությունքը Եվրոպայում, ամսօրյա ժամանակով դեգերվիլը հանքային ջրերում, տկարության կատաղաբար զայրանալը և սորանից պատճառված աննկարագրելի ֆիզիկական թուլությունը համարյա՛ թե զրկել էին ինձ կարողությունից գրիչ ձեռք վեր առնուլ: Մյուս կողմից բյուր նորանոր տպավորությունք պատերազմ բանալով ուղեղիս մեջ աշխատում էին յուրաքանչյուրքը առաջին տեղը բռնել Հիշատակարանումս. բայց ես թողնում եմ նորանց, մինչև որ մի փոքր նստի նոցա ջերմությունը, որպեսզի սառն աչքով կարողանամ նկատել նորանց. մանավանդ որ այդ բաները համարյա թե հարակցություն չունին իմ նվիրական ազգային խնդիրների հետ: Ի՛նչ օգուտ ինձ Լոնդոնի հսկայական կերպարանքից, ի՛նչ օգուտ Փարիզի փառավոր և գեթ դեմքից, Բեռլինի և Գերմանիայի մտածող և փիլիսոփայական պատկերից, մինչև նոցա հետ միասին աչքիս առաջև են գալիս ավերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը, անդաստիարակ և նյութապաշտության հոգով գործականապես տաշված ազգի գավակները, անխորհուրդ և տղայական փառասիրությամբ հիվանդ, միակողմանի, ուսումնական անվանված պարոնները, որ թիթեռնակի պես թրթռում են ճրագի շորս կողմով, երբ սա երևում էր հայկական թանձր խավարով պատած խոնավ գետնափորի մեջ...

Ամեն մի զվարճալի տեսարան, ամեն մի կրթված ու բարեկարգ ազգ պատճառում էր իմ մեջ մի տրտում մտածություն, որ սիրելի չէ հայերին, ըստ որում ծա՛նր բան է անձնաքննությունը... մտածություն, դարձյալ մտածություն, անվե՛րջ մտածություն...

Այս և այն տեղից ստացած նամակներս ընկած են ցիր ու ցան, որոնց շատերը մինչև այսօր անպատասխանի, որովհետև չկար գրելու համար հարկավոր ուծ:

Ձանձրույթը մյուս կողմից, խեղդում էր. չկար մի մարդ, որ մոտ լիներ սրտիս, որի հետ ունենայի մի հասարակաց գաղափար: Շատ պապահեցա գեղեցիկ և պատվական հոգու տեր մարդերի, որոնք դարձան ինձ շատ լավ ծանոթք, բայց նոքա պարապում էին կամ յուրյանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկության գործերով: Օրերը և շաբաթները վազում էին ջրի պես, բայց և ո՛չ մի խոսք այն բաների համար, որոնց մասին խոսելու ծարավը խեղդում էր ինձ. խոսք, որ մոտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վաղուց արդեն դարձել էր իմ կյանքը, իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը:

Վերջապես բարոյական ուժը հաղթահարեց ֆիզիկական թուլությունը, զորացուց իմ ջղերը և ահա ձեռքիս մատերը կարողանում են գրիչ սեղմել յուրյանց մեջ:

Գաղարեցյալ կարմրագուն և ջերմ հեղանյութի շատրվանը, որ այնպիսի հորդությամբ դուրս էր զարկում թոքերիցս. և ես սկսեցի ազատ շունչ առնուլ:

Շո՛ւտ գրիչ, թանաք, թուղթ, և ահա պ. Շահբեգի նամակով բացում եմ Հիշատակարանիս դուռը:

16/28 մայիսի, 1859, Բեզգադեն

Պատվական եղբայրս ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

Բեռլինից ապրիլի 12-ից գրած նամակդ, որով Քրիստոսի հարությունը շնորհավորելուց հետո պատմում էիր ինձ քո ճանապարհորդության տխուր պատճառը, ստացա ամսուս 24-ին, և ահա գրում եմ պատասխանը, առանց գիտելու թե ուր էիր այժմ, միմիայն հուսալով Վիսբադենի Բոստոն անունով բժշկի շնորհի վերա, որին ուղարկում եմ այս նամակը քեզ հասուցանելու համար, աշխարհի մոռացված ծայրից, մի խուլ տեղից, ինչպես է Բեզգադենը: Վաղուց լուր չունեի քեզանից, վաղուց կամեի գրել քեզ, բայց ուր և ինչպես, այս բանը փակում էր ճանապարհս. այժմ քո նամակը հայտնեց ինձ հաղորդակցության հնարը և դու կարող ես մի քանի ձայներ լսել մեր կողմից:

Չկամիմ նամակս սկսանել նորանով, թե ողջ և առողջ էի. մաշված ձև է, և նամակը բավական է գրողի կենդանությունը ապացուցանելու համար: Չկամիմ դարձյալ մեջ բերել իմ առ ու տրական գործերիս ըն-

Քացրը, որովհետև նորա ոչինչ հարակցութիւն չունին այն բանի հետ, որ վաղուց սրբացած է իմ և ջո համար:

Սկսանում եմ նորանից, որ այս օրերումս ձեռքս հասավ Քիֆլիզի առաջնորդի ճանապարհորդության երկրորդ հատորը, տպած Քիֆլիզում 1858-ին¹:

Գորա առաջին հատորը տեսած ես. ուստի ավելորդ է տեղեկութիւն տալ քեզ նորա մասին, թեև նորա սրբագրութեան պատմութիւնը բավական ծիծաղաշարժ բան է, մանավանդ նորանով, որ սրբագրութեամբ ևս չէ մաքրվել սխալներից: Կամ բնագիրը մինչև այն աստիճան աղճատ էր, որ օրինավոր սրբագրութիւնը նորից գրելու աշխատութեան հետ հավասար լինելով, թեթև աչքով և առանց կատարյալ ուշադրութեան նայել է սրբագրողը, կամ սա՛ ևս արժանի հեղինակին արժանի սրբագրող է եղած. ինչևիցե: Այս երկրորդ հատորը, որ անտարակույս տեսած չես, հարկադրում է մի քանի բառ խոսել, մինչև որ դու ինքդ տեսանես և գրես մի օրինավոր քննութիւն²:

Ավելորդ է մի խոսք ևս ասել տպագրութեան անպիտանութեան մասին: Քիֆլիզը, որ այսօր Ռուսիայի առաջնակարգ քաղաքներից միին է, դեռևս տպում է այնպես, ինչպես Գուրգեմբերգը փորձեց տպագրութիւնը առաջին անգամ, կամ, գուցե, ավելի տգեղ: Բայց այս նոր բան չէ. ինչպես մինչև այսօր Քիֆլիզում տպված գրքերը, նույնպես և պատվելի Մեղուի տպագրութիւնը կարող են ստուգել ասածս:

Քեզ քաջ հայտնի լինելով, թե մինչև ո՞րտեղ տարածվում էր հեղինակի գիտութիւնը ոչ միայն մարդկային ընդհանուր, այլև հայկական լեզվի մեջ, զարմանալու չես իհարկե, եթե ասեմ, թե այդ բավական հաստատիր գիրքը շտեմարան է զանազան սխալների:

Այնտեղ, որքան կամիս կարելի է գտանել ոճերի սխալ, հայկաբանութեան սխալ, բառերի գործադրութեան սխալ և վերջապես ուղղախոսութեան և քերականական սխալ: Լեզուն բավական մոտ է միջին գարերի վերջում գրված հայկական գրքերին, երբ որ հայոց լեզուն սկսանում էր ընկնել այն մեծ քնի մեջ, որ պիտի ընդհատվեր Սեբաստացի Մխիթարի ձեռքով: Մի քանի բան եթե այլապես է գրված, ուրեմն ոչ բուն հայաբար, այլ օտարի հետեւելով, որպես «ի հետևումն հրամանի» և այլն:

Ժամանակ չունեի բոլոր գիրքը կարդալու. մոտ իբր 60 երես կար-

¹ Ակնարկում է Սարգիս Զալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» աշխատութեան երկրորդ հատորը:

² Այնքան գրելիք կան, այնքան խոսելիք կան, որ ժամանակ կորուսանել մի այդպիսի գիրք քննելով, ամենեկին կամք չունիմ. հայտնում եմ հրատարակող:

Ման. Կոմս Էմման.

դացի շարունակ, մնացածը տեղ տեղ, ինչպես պատահեցավ: Բայց ինչ որ կարդացի, կարդացի կատարյալ ուշադրութեամբ, այնպես, որ կարող եմ մաքուր խղճմտանքով հայտնել իմ կարծիքը:

Գրքի բովանդակութիւնը և բնավորութիւնը նույն է, ինչ որ առաջին հատորի, ժողով մակագրերի, որ կարելի է ասել, միմիայն անսխալ մասն է այդ աշխատութեան, ըստ որում հեղինակը ոչինչ չէ հավելացուցել յուրյանից: Բայց այն տեղերում, ուր հեղինակը յուր գտած արձանագրութիւնքը և մակագիրքը մեջ բերելուց հետո սկսանում է ծանոթութիւն տալ որևիցե տեղի կամ քաղաքի պատմական, տեղագրական և բնական մասների վերա, կամեցել է ավելի որոշ ցույց տալ յուր անկախութիւնը, և այն բանի մեջ է նորա առաջին և գլխավոր սխալը:

Չէ կարելի առանց ծիծաղելու կարդալ, մինչ հարգի հեղինակը յուր կցկտուր հիշատակարանքը, որ բոլորովին խորհուրդ չունին պատմութեան համար, շփոթում է պատմական հնախոսութեան հետ. երևի մտածում է, թե յուր գործը պատկանում էր հնախոսութեան: Այդ կողմից հեշտութեամբ կարելի է հանգստացնել նորան, որ ոչինչ հարակցութիւն չկա յուր աշխատութեան և պատմական հնախոսութեան մեջ, որ մի քար գտանելով, ոչ եթե ողբում է հիշելով շինվածքի ամբողջութիւնը, որի կազմութեանը պատկանում էր գտած քարը, այլ քննելով նորա վերայի և աննշմարելի գծերը, մեկնում է այդ ժամանակի ճարտարագիտութեան և գեղեցկագիտութեան հոգին և այլն:

Բայց արգո հեղինակը, ամենեկին ուշ չդարձուցանելով այս բաների վերա, շտեանելով յուր աշխատութեան թուլութիւնը, դեռ նվիրաբերութեան մեջ գրքի ճակատում գրում է «Ձի եթէ ի սակաւատառ հնամաշ դրամոց և ի կեղակարծ նոցունց դրոշմատիպ պատկերաց իմաստունք շահս մեծ քաղեն ի լոյս աղօտալոյս մտաց պատմութեան, ապա որքան աւելի և առատաձեռն նիւթ մատակարարեսցի մերոյ պատմութեան, եթէ ոք աշխատութիւն յանձն առեալ անդու հետամուտ եղիցի ամենայն հանգամանօք և ուշադրութեամբ անցուցանել ի դիր գամենայն դեռ կանգուն շինուածս նախնեաց և զաւերակս տաճարաց, վանօրէից, քաղաքաց, շինից, ամրոցաց, կամրաց, բրգանց, աշտարակաց և նմանեաց»:

Անխորհուրդ և սերտած բառերը, որ շարել է միմյանց քամակից. մինը հարցանե թե հայոց պատմութեան ո՞ր խնդիրը պիտի պարզեր այդ բուրգերի մակագիրք կամ ովի՛ն քանի պատարագ տրվելու հիշատակարանը: Հայոց պատմութեան թերութիւնքը գտանվել են նորա կյանքի մեջ և պատմութեան բաց մնացած երեսները, ուր պիտի գրվեին ազգի ընտանեկան կյանքը, թագավորների, նախարարների ընտանեկան կյանքերը, պարզվելու չեն երբեք իմանալով թե ո՞վ որքան գետնին կամ կալվածք

ընծայել է այս կամ այն վանքին և թե վանքերի միաբանքը քանի՞ պատարագ խոստացել են նորան:

Հնախոսությունը մի առանձին և հոյակապ գիտություն է. և հնախոս լինել կարող է միայն այն մարդը, որ քաջ տեղյակ էր ընդհանուր պատմության, ընդհանուր օրենսգիտության, հին և նոր քաղաքական աշխարհագրության: Գավառներ և աշխարհներ ստորագրող մարդը բացի այս գիտություններից պիտի քաջ ուսած լինի բոլոր բնական գիտությունքը, բնական և մաթեմատիկական աշխարհագրություն: Նա յուր նկատողությունքը պիտի արձանագրե, ծանրաշափը, ջերմաշափը և էլեկտրաշափը ձեռքին, ամենայն բույս փորձելով և զննելով: Այս ասածներիցս և ոչ մինը օգնական և ձեռնառու չլինելով մեր կարգացած գրքի հեղինակին, հարկավ նորա աշխատությունը պիտի նմաներ մի առասպելի, որ մի պառավ կարող էր պատմել յուր թոռներին ձմեռնային երկար երեկոներում, առանց փաստերի և ապացույցների, միմիայն կույր հավատ պահանջելով լսողների կողմից:

Եվ մի՞թե սորանից ավելի է այն առասպելը, որ հեղինակը տալիս է ազգին համարյա՞ թե հալած յուրի տեղ, պատմելով թե մոնգոլները, երաշտության ժամանակ, եթե կամենան, կարող են անձրև բերել: Հեղինակը վկա է բերում այս բնության ընդդեմ գործին յուր զզվարեցի հայ թարգմանը և այլ արժանավոր անձինք: Թող բյուր անկիրթ և անդաստիարակ մարդիկ վկայեն, բայց մի օրինավոր մարդու անվայել է այդպիսի անալի և անհամ սուտեր ոչ թե տպագրությամբ հրատարակել, այլ բերանից անգամ հանել: Ահա հեղինակի բուն խոսքերը (տես էրես 438): «Մերկանան զհանդերձս իրեանց և սպիտակ կտաւ արկեալ զանձամբ կանգնին յեզր միոյ վտակի, այնուհետև ի գուշս անկանին և բարձրանան և աղօթեն. ապա յետ կիսոյ կամ միոյ ժամու արշաւեն ի բարձունս ի շորից կողմանաց սևաթոյր ամպք, զօրէն զօրաց հապճեպ ժողովելոց, և սկսանի տեղալ յորդահոս անձրև»:

Ազգերի և ժողովրդների բարոյական կյանքի վերա արած նկատողությունքը ևս ուրիշ չեն. պատճառ, այդ բաների աղբյուրը ամենայն յանամով պիտո է որոնել ազգային կյանքի հետ հարակից հանգամանքների մեջ: Պախարակել մի սովորություն, որպես ազգային ախտ, իրավունք չէ, եթե այդ սովորությունը մտել է ազգի մեջ օտարից, որի հետ կենակից էր մեր ազգը, կամ որի կապանքի տակ գտանվում էր ճնշված և՛ բարոյապես և՛ քաղաքականապես: Այդպիսի սովորությունքը որպես ընդհանրապես վնասակար, կարելի է միայն խայտառակել, բայց ոչ որպես մի ախտ, որ երևել էր որպես հետևանք ազգի սեփական կյանքի և արյունի:

Այդպիսի անտեղի զրպարտություն մեր աստրախանեցի հայերի վերա գրած նշմարում ենք հեղինակի կողմից, կարգալով հետևյալ տողերը (տես էրես 443): «Մինն ի գլխաւոր շապուրթեանց է անունակոչական տոնախմբութիւնն, զոր մեծածախ կատարեն յամի ամի, նուիրելով և հոգևորականաց զառատ աջահամբոյր. ես բազմիցս ջանացայ ի խափանել զայն վնասակար սովորութիւն և կարէի ի սպառ խափանել, եթէ ներգործութիւն իմ լինէր ձեռնառու առաջնորդաց: Սերոբէ Արքեպիսկոպոսն կամեցեալ էր խափանել զայն սովորութիւն, բայց վերջացեալ էր յիրոց նպատակաց, ըստ որում կատարեալ է ինքն յամի ամի զիւր տոնախմբութիւն, շարունակ կարգաւ ստանալով ի ժողովրդոց զառատ աջահամբոյրս, ուստի լով հրաման նորա առանց օրինակի եղեալ է անպտուղ»:

Այստեղ բամբասովում է Սերոբէ արքեպիսկոպոսը, որպես թե նա միայն էր հայոց հոգևորների մեջ, այսպես ընթացող. ինքը հեղինակը ևս ուրիշ գաղափար չէ թողել մեզ յուր ընթացքով զանազան հայաբնակ տեղերում, ուր և մեք պատահած ենք երբեմն երբեմն... Բանը միայն տոն կատարելու վերա չէ... Եվ այդ հանցանքի կարգում չէ որևիցե վիճակից մարդու համար: Սովորության շխափանվելու պատճառ բերվում է Սերոբեն. ինձ թվում է, որ արգո հեղինակը խառնափնթորում է բաների ժամանակը: Երբ հեղինակը, լրացյալ իրավունքներով, քննչի պաշտոնով գտանվում էր Աստրախան, Սերոբեն վախճանած էր արդեն: Եվ չգիտենք, թե ո՞ր առաջնորդին է վերաբերում, որ ընդդիմություն է ցույց տվել, կամ թե գոնյա որին ձեռնառու է եղել հարգի հեղինակի ջանադրությունը խափանելու տոն կատարելը Աստրախանում: Այն ժամանակ, ինչքան ես հիշում եմ, առաջնորդ չունեի Աստրախանը, պաշտոնը վարում էր Բարսեղ եպիսկոպոսը Տեր Մարտիրոսյան, որ և շուտով զրկվեցավ յուր պաշտոնից հեղինակի առաջարկությամբ և զնաց էջմիածին: Ո՛հ, ի՛նչքան նյութեր մեր ժամանակակից պատմության համար, կո՛մս, հույս ունիմ, որ կգա մի օր, երբ այդ բոլորը կերևին Հիշատակարանիդ մեջ սպիտակի վերա սևով դրոշմած:

Հեղինակի անփորձությունը բնագիտության մեջ շատ պարզ երևում է, մինչ խոսելով Բաքուի հրաբուխների մասին (տես էրես 407), համարում է, թե մի ծծմբային օդ է վառվողը, կարծելով թե ամենայն օդ, որ վառվում է, հարկավ պիտի ծծումբ ունենա յուր մեջ. ինքը արգո հեղինակը վկայում է: Թե հրաբուխների մոտակա տեղերում կան նավթի հանքեր. եթե փոքրիշատե ծանոթ լինեին նորան հանքաբանությունը և քիմիան, այն ժամանակ, գուցե առանց փորձի, անալոգիայով միայն կարող էր իմանալ, որ այդ վառվող օդը է ամիսային բաղադրություն, որպիսի գազով լուսավորվում են այժմ եվրոպական քաղաքները: Հեղինա-

կի ծծմբային օդ կարծածը նավթի շոգիք են, իսկ նավթը պատկանում է ածխային մարմիններին: Քարյա ածուխը, որ բավական խոր էր ընկած գետնի կեղևապատի մեջ, և հետևաբար ենթարկված է ավելի բարձրաստիճան ջերմության, լուծանվում է դեպի դանազան բաղադրությունը, որոնցից մինը է նավթը: Սա, յուր բաժանված տեղից բարձրանում է որպես շոգի, և պատահելով ջրերի (ուրեմն ավելի ցած աստիճանի ջերմության, որովհետև ավելի մոտ է երկրի մակերևույթին), բնական օրհնքներով ստանում է հեղուկ հատկություն և մասնավոր կշռով (УДЕЛЬНЫМ ВЕСОМ) թեթև լինելով քան թե ջուրը, հավաքվում է ջրերի երեսին, որից հառաջանում են նավթի հորերը և լճերը: Բայց այն շոգիքը, որ ճանապարհ ստացել էին դեպի երկրի մակերևույթը մի վուլկանական ճեղքվածքի միջով, չհանդիպելով ջրի կամ մի ավելի սառն շրջակայքի, հասնում են դեպի վեր շոգու հատկությամբ, և հերիք է մի լուցկի մոտեցնել այդ շոգուն, որ պայծառ վառվելու իսկ թե այդ շոգիքը հավաքվեին մի անոթի մեջ, որ դրվեր ավելի ցած ջերմությամբ շրջակայքում, եթե այդ անոթը շրջապատող օդը ավելի ճնշեր այդ անոթը, քան թե նորա մեջ գտանված օդի ձգական ուժը, այն ժամանակ, անտարակույս, շոգին կլուծանվեր դարձյալ դեպի հեղուկ մարմին—նավթ: Այս համառոտ ժանոթաբանությունը ավելորդ չեմ համարում ես, հավատացնելու համար արգո հեղինակին, թե ոչ ամենայն բան ծծումբ է, որ վառվում է, մանավանդ այն մեհենների միջի վառվածք: Արդյոք գիտե՞ արգո հեղինակը (ի՛նչ տեղից պիտի իմանա), թե ծծումբը վառվելու ժամանակ խլելով օդից երկու չափ թթվածին, բաղկացնում է ծծմբաթթու (SO_2 сернистая кислота), որ սաստիկ վնասակար լինելով շնչառության, կարող է խեղդամահ սպանել և քուրմերը և ուխտավորքը:

Հեղինակը շատ տեղ օգրի մասին ևս հայտնում է յուր կարծիքը, երբեմն լավ, երբեմն վատ և վնասաբեր ասելով այս կամ այն տեղի օդը: Այդպես կարելի չէ օգ քննել և այդպիսի անհիմն խոսքերը ոչինչ գին և արժեք չունին գիտության մեջ, որ պահանջում է փորձական ստուգադրություն: Օդի օգտակարությունը և վնասակարությունը քննվում է և սահմանվում է նախ և հառաջ, տարու զանազան եղանակների մեջ քանի օրերով ծանրաչափի և ջերմաչափի գործադրությամբ, որպեսզի կարելի լինի սահմանել օդի ճնշողության և ջերմության ընդհանուր և միջակ թիվը: Երկրորդ, էլեկտրաչափով քննելով օդի էլեկտրականության չափը համ որպիսությունը, որ մեծ ազդեցություն ունենալով ջրերի վերա, հետևաբար մեծ խորհուրդ ունի մարմնի շնչական կյանքի վերա, հատկապես ներգործելով շնչառության վերա և թոքերի միջնորդությամբ հարակցություն ունենալով նույնիսկ արյունի հետ, որ է աղբյուր կենդա-

նության: Երրորդ, քիմիաբար լուծանելով օդը, հասկանալու համար, թե ի՛նչ գազերից էին բաղկացած, արդյոք բնական կերպով ազոտից և թթվածինից, և սոցա հարաբերությունը էր որպես 21 : 79, թե այլապես, կամ թե կային ուրիշ գազանման մարմիններ: Արդյոք գիտե՞ արգո հեղինակը, որ թե 100 չափ օդի մեջ ավելի լինի թթվածինը քան թե 21, նույնպես վնասակար էր առողջության, չափազանց միանալով ածխածինը արյունի հետ, որպես և պակաս լինելով և թողնելով շայրված ածխածին արյունի մեջ, դորանից պիտի հառաջանար արյան թանձրություն, շնչառության ստիպանք և կարճություն: Չորրորդ, քննվում է օդը, քննվում մի որոշած տեղի շրջակայքը և նոցա հատկությունը և որակությունը, որ անմիջապես ազդեցություն ունեին օդի վերա. զորօրինակ անտառները, բուսականքը, լիճերը, ճահիճները և առհասարակ այն բաները, որոնցից ենթադրվում էր թե լինում է շատ արտաշնչություն, քիմիաբար լուծանելով այդ արտաշնչությունը և քննելով նորա բաղկացական տարերը:

Մի մարդ, որ չգիտեր ֆիզիոլոգիա, որ չգիտեր թե ի՛նչ պաշտոն ունի կատարելու օդը մեր շնչական կյանքի հարատևության մեջ, այն վերոգրյալ բոլոր բաները ևս օրինավոր քննելով, չէ կարող սահմանել օդի օգտակարությունը և վնասակարությունը դրականապես: Հարկավոր է, որ այդ մարդը իմանա հառաջուց, թե ինչ տեսակ օդ ինչ բաղադրությամբ և ինչ չափով տարերքի հարկավոր էր, առողջ մարմնի առողջությունը շարունակ պահելու համար, որպեսզի յուր կատարած փորձերի արդյունքը համեմատելով այս գաղափարի հետ, կարողանա դատել և վճռել օդի վնասակարությունը կամ օգտակարությունը:

Հեղինակը յուր գործի մեջ նոր ապացույց է տալիս մեզ յուր անսահման իրավունքներին, որից օգուտ էր քաղում: Խոսելով նոր-նախիջևանի վերա, խոսելով եկեղեցիներում գտանված գրչագիրների մասին, ասում է (տե՛ս երես 460): «Ի բազմաթիւ անտարանաց զմիմն տոի ընդ իս, ըստ որում արտագրեալ էր յիսկական ձեռագրէ Սրբոյն Սահակայ մերոյ թարգմանչի»: Սուրբ Սահակի ձեռագրից օրինակված լինելը արդարություն և իրավունք է համարվել, որ բոլորովին, մի այլ վիճակի եկեղեցու գույք սեփականվի հեղինակին: Եթե հեղինակը ժառանգական ազգակցություն ևս ունենար Սուրբ Սահակի հետ, այնուամենայնիվ այդ գրչագիրը չէր պատկանում նորան, ըստ որում ուրիշի աշխատությամբ էր օրինակված, ո՛ւր մնաց որ հեղինակի և Սուրբ Սահակի մեջ կան 1400 տարի, արևելք ու արևմուտք, երկինք ու երկիր, սար ու ձոր... Այս նորանշան իրավունքի օրինակը չենք տեսնում ոչ մի ներկա տերության օրինադրությունների մեջ, և ոչ իսկ հռովմեական օրենսդրության մեջ:

Հարցասիրութեան արժանի մի խնդիր է այս, ուստի պիտի խնդրեմ եվրոպական իրավաբաններին, որ տեղեկութիւն տան ինձ մի այսպիսի մարդկային օրենքի մասին, թե գիտեն:

Աննշան և միանգամայն անխորհուրդ բաներ շատ մեծ բան են երևում հեղինակին, և այս հետևում է նորանից, որ նեղ հայացք ունենալով և ամենափոքրը հսկա է թվում: Խոսքս Նախիջևանի ուսումնարանի վերա է. ահա հեղինակի բառերը (տե՛ս երես 462):

«Ուսումնարանն Հայոց ի նորոյ կառուցաւ աղիւսակերտ, եռայարկ և բազմասենեակ, արդեամբք աղայ Մկրտչի՝ արդեն հանգուցելոյ, և ջանասիրութեամբ աղայ Խաչատուրի Ղոմաճեանց (որ գրել է Ղոմզեանց), յորում ուսանին բազմաթիւ աշակերտք զհայերէն և զուսերէն»:

Հեղինակը գրում է այս խոսքերը, մինչդեռ բոլոր Նախիջևանը գանգատում է դպրոցի անպիտանութենից և մի օրինավոր մարդ չէ տալիս յուր որդին այդ դպրոցը: Աշակերտքը, որոնց ընծայվում է գիտութիւն հայերենի և ուսերենի, ոչինչ չգիտեն, հազիվ հազ կարողալ այդ լեզուներով և յուրյանց անունը գրել տառասխալ անգամ: Նախիջևանի մեծ անբախտութիւնը է այդ ուսումնարանը, որի մասին գովութեամբ խոսում է հեղինակը:

«Սենեակը լայնանիստք, որմունք բարձրաբերձ, այլ բարեկարգութիւն ի նմին և ոչինչ», — գրում էր քսան տարի հառաջ մի ուսումնական աղագային, որ կարդալով այս տողերը, անտարակույս պիտի հիշէ յուր վհաւական և ողբալի դրութիւնը Նախիջևանի մեջ, ուր գտանվում էր դաստիարակական պաշտոնով:

Արգո հեղինակը ողբում է վանքերի կործանութիւնը և ամայութիւնը, բայց չենք լսում թե նոցա շինութիւնը, այժմյան ժամանակումս ինչ խորհուրդ ունեն մարդկային հառաջադիմութեան համար: Կար ժամանակ, երբ մարդիկ ոգևորվում էին վանքերով և հոգևոր ասպետութեններով: Բայց շորս հինգ հարյուր տարի անցան նորանից հետո, և նոր պատմութիւնը (16 դարուց) պատենք է քաշել հին և նոր մարդկութեան մեջ: Մի՞թե հեղինակը կցանկանա, որ մեր ազգը դուրս մնա այդ պատենքից...

Հայերը ունին ավելի հիմնավոր և խորհրդավոր ողբալիք, թող զբարոցներ չլինելը կամ լինելութեան չլինելու հավասար վիճակը նյութ լինի նոցա ողբերին և լացին: Թո՛ղ աշխատին դպրոց շինել, աշակերտ հասուցանել, ազգը լուսավորել: Վանքերի սաղմոսերգութիւնները հանդես չունին ազգային լուսավորութեան մեջ:

Արգո հեղինակը, ինչպես յուր բոլոր գրվածներում, նույնպես և մանավանդ գրքի վերջաբանի մեջ, շատ որոշ և շոշափելի կերպով ցույց է տալիս, թե ազգը, ազգի կյանքը, ազգի անցածը, ազգի ներկան, և այս-

պիսի ներկայի հետևելու ապագան, երբեք չէ եղած նորա համար ուսումնասիրութեան և փիլիսոփայական մտածութեան առարկա: Թեպետ և պիտի արդարութեամբ խոստովանել, որ մի այսպիսի հիմնավոր քննութիւն և հասկացողութիւն դժվար էր նորան առանց ձեռքում ունենալու բազմաթիւ կշիռը և չափը:

Վերջաբանի մեջ (տե՛ս երես 503), խոսում է հեղինակը Հայաստանի բերանից: «Առ այժմ լիովին սփոփիմ և զովարար ցօղ հիւսիսոյ խառնեալ ընդ հարաւային ջերմութեան՝ կամի զիս ծաղկազարդել, պտղաբերս առնել և օր աւուր վերածել ի լաւ անդր վիճակ»:

Ի՛նչ կամի ասել սորանով, անհասկանալի է. հիմք և լոգիկա չկա... Այս ուրախական խոսքերը խոսելով մխիթարվելուց հետո, իսկույն փսխում է բերանը (տե՛ս երես 504), և ահա նորա խոսքերը:

«Ի վերջոյ, եթէ Խորենացին Մովսէս ողբոց իւրոց զհակառակն գտեալ գրեսցէ, յայնժամ դոյ յոյս կենդանութեան մօրս թշուառացելոյ, ապա թէ ո՛չ ընկղմեալ եմ և ընկղմիմ ի թշուառութենէ ի թշուառութիւն և ի վշտաց ի վիշտս, և ապա անվրէպ համբուրել ունիմ զմահ.— ասաց զայս ողբալին Հայաստան և իսկոյն լռեաց, քամելով յաշաց իւրոց զշիթս արտասուաց»:

Այս հակառակաբանութիւնները ծագում են նորանից, որ հեղինակի գրվածքը խակ մտածութեան արդյունք լինելով, չունին զաղափարների ընդհանուր միութիւն: Հառաջ ասում է, թե Հայաստանը մխիթարվում է, արտասուքը սրբելու վերա է, հետո հուսահատվելով իսկույն խնդրում է չլինելը այն բաների, որ կային Մովսէս Խորենացու ողբի մեջ, և որ ազգը մի շար բախտով հարյուրին երեսուն աճեցուցած է մինչև մեր օրերը:

Ահա, եղբայր, մի նոր երևույթ, բուն հայկական, ասիական և անմխիթար դպրութեան մեջ. ահա այսպիսի գրվածք պիտի առաջնորդեն ազգին դեպի լուսավորութիւն: Բյուր անգամ ցավելի երևույթ:

Ես ժամանակ չունի կարողալ բոլոր գիրքը, ահա այստեղ նշանակած երեսներս միայն կարդացի, մնացածը հարևանցի թերթելով:

Այժմ խոսեմ ուրիշ բաների մասին:

Փարիզից ստացած նամակներս միմյանց քամակից հավաստում են, թե հարգի Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայան վարդապետքը կամենում են մի նոր օրագիր հրատարակել, «Հրեշտակն Հայաստանի» անունով:

Փարիզի հայկական դպրոցի մասին ստացած լուրերս շատ անմխիթար են, և ինչպես պատմում են, վերատեսուչ վարդապետքը գտանվում են մեծ նեղութեան մեջ: Ասում են, թե դպրոցը ունի մոտ իբր քսան աշա-

1 Գալֆայանները «Հրեշտակն Հայաստանի» անունով պարբերական չեն հրատարակել:

կերտ ընդամենը, որոնցից երկուքը Ֆրանսիական ազգից: Չայներ կան, թե ազգը Կոստանդնուպոլսի մեջ կամի շուտով բարվոքել Փարիզու մեր ազգային դպրոցի վիճակը, և թե վեհապատիվ նորընտիր հայրապետ — մեծ քահանա Մատթեոսը, Պոլսից ելանելու ժամանակ, երդմամբ շափ պատվեր է տվել ազգին անօգնական շթողով դպրոցը, մինչև ինքը կարողանա օգնություն հասուցանել էջմիածնից:

Եվ ահա, Փարիզի հայկական դպրոցը կապվեցավ էջմիածնյան աթոռի հետ:

Կարծում եմ, որ դու ավելի հիմնավոր տեղեկությունք ունենաս այս բաների մասին և հույս ունեմ երբեմն կարդալ քո Հիշատակարանի մեջ այս բոլորի մանրամասն նկարագրությունը: Առ այժմ ուրիշ ո՛չինչ գրելիք, սպասում եմ նամակիդ: Ողջ եղի՛ր:

Քո Ս. ՇԱՀԱԲՅ

Այո՛, ես պատահեցա Փարիզում և հայկական Մուրադյան վարժարանին, և նոցա մասին միտք ունիմ առանձնապես խոսել, մանավանդ այն խնդրի վերա, թե արժանահիշատակ Մուրադը նվիրած լինելով մի ժառանգություն ընդհանուր հայոց ազգի զավակների կրթության և դաստիարակության համար, ինչու միայն որպես մի մասնավոր առանձնաշնորհություն հասանում է այդ բոլորը պապական հայերին: Ինչո՞ւ համար ազգը լուռ ու մունջ նստած, սառն հանդիսատես է այդ անիրավությանը և այն, ծայրացյալ անիրավության: Ազգի արծաթը ծախվում է, որ պապականությունը առավել խոր տարրանա ազգի անմեղ զավակների սրտի մեջ, որոնց առավոտ և երեկո աղոթք են կարդացնում, որ հայերը դարձ գան և դուրս գալով հերետիկոսութենից մտանեն պապի գիրկը և արժանի լինին փրկության: Այս աղոթքը գրված է վենետիկյան Մխիթարյանց ձեռքով և որպես մի նոր և հավաստի նշան միաբանության հարազատ պապականության, ներկայացուցած է վատիկանին և արժանի է եղած առանձին ինդուլգենցիայի: Ազգը այսքան տարիներով լռում է և յուր լուծյամբ շատացնում է ազգի զավակներից պապականության գնացած զոհը Հյուրմուղյաների ձեռքով, որ սոքա կարողանան այդպիսի ծանր գնով գնել կարդինալական գլխարկը:

Մեծ հույս ունինք վեհափառ Մատթեոս նորընտիր ծայրագույն պատրիարք կաթողիկոսից, որ նա յուր հայրապետության սկզբումը դեռևս առաջը փակե այս բանիս, որ մեծ և մեծ վնասակարներից մինն է:

ԺԱ

վերսալ—Փարիզի Մուրադյան և ազգային վարժարանքը—Ամբոսիոս և Խորեն վարդապետք—Լամարթիեի ներդաշնակութունքը հայերեն—ուրիշ գրքերի ձեռնարկությունք—Տ. Դեվոնգ Ալիշանյանց (Նահապետ)—նորա նվագները (Հայրունի)—Գրիգոր վարդապետ Կապարածի Կարապետյան—Ընծա—Ընծայի ընդունելությունը—Ընդունելության ընդդեմ մի թերթ—Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանց—Հին հայ հեղինակների տպագրությունը «Շար հայ մատենագրաց» անունով—Արամյան տպարան—Փելիքս և Պավլինե—Ազգային երիտասարդք Փարիզի մեջ—Արևմուտք կիսամասգիրը—Թուրքիայում, հայ օրագրերի օր օր շատանելու հայտարարությունքը—Ցենսոր Թուրքիայում տպելի գրքերի և օրագրերի վերա:

Մի նոր քաղաք մտանելով ես ոչ միայն անարժան, այլև ամոթ եմ համարում փողոցներ չափել դատարկ նորասիրության պատճառով: Ես շտեսած հավատում եմ, որ կայսրների, թագավորների և դուքսերի ապարանքները բոլոր մահկանացուների բնակարաններից ամենափառավորքն են: Այո՛, ես գնացի Բեռլինի մուզեոնը, Լոնդոնի կենդանաբանական պարտեզը, բրիտանական հուշակավոր մուզեոնը, Լոնդոնի համաշխարհական հանդիսարանը, բայց այդ դիպվածներում, գնալու խորհուրդս եղած է մի բան ուսանել:

Շեքսպիրը, անգլիական թեատրոնի պարծանքը և բանաստեղծական մեծ կախարդը, վաղուց դրել էր իմ մեջ մի ցանկություն Տորըր և Վինգզորը տեսանելու, իսկ սորանց տեսանելուց հետո չէր կարելի չգնալ Վերսալ, ուր դարերով դարբնվել է Ֆրանսիայի վիճակը: Վերսալ... Այժմ հեշտ արտաբերելի բառ. բայց Լուդովիկոս տասնևչորսերորդի ժամանակ... Վերսալը էր բոլոր եվրոպական թագավորների նախանձելու առարկան: Վերսալի ճոխությունը, նորա ֆանտաստիկական շոքալությունը, նորա պատշաճի գաղափարքը երկար ժամանակ ազդեցություն են գործել եվրոպական պալատների վերա:

Ես տեսա այն ապարանքը, այն տները, ուր ապրում էր Ֆրանսիան. այո՛, Ֆրանսիան, որովհետև Վերսալը էր այս գործական, բայց թեթևամիտ, ազգի պարծանքը: Ֆրանսիացին մի նվիրական հպարտությամբ ցույց էր տալիս Վերսալը օտարներին, կամելով ասել, թե ահա՛ այն գոգավոր հայելին, որի կենտրոնում հավաքված են ֆրանսիական փառքի, պարծանքի, հասկացողության և կարողության ճառագայթքը: Թեև դույն այդ պարծանքի առարկան, ժամանակներից հետո, դարձավ ֆրանսիացուց համար մի խայտառակիչ վկայություն թագավորների ազգավնաս շոքալությունը. և հայտնի է, որ Ֆրանսիայի դրամական խնդիրները կարգի դնելու համար կազմած ժողովից դուրս ցուլացավ հեղափոխության բոցը:

Պալատի զարդարանքի, շոալուսթյան և մյուս բոլորի արժեքը լիապես գնահատելու համար պիտո է հարյուր տարիներով հետ երևակայել յուր անձը, երբ ոչ այսչափ, ինչպես այժմ, ծաղկած էին գիտությունը և արվեստը: Այսպիսի դատաստանով մանավանդ կերևի Վերսալի մեծությունը, շնայելով, որ այժմյան եվրոպական լուսի տակ քննելով ամենայն մարդ խոստովանում է զարմանալի: Վերսալի պարտեզը զարդարած է հարյուրավոր գեղեցիկ մարմարիոնյա արձաններով, այնտեղ են բոլոր մարդերի և աստվածների արձանքը, որ պատկանում են հունական և հռոմեական հնութեաններին: Ժամանակը, անձրևի կաթիլները սևացրել են և մաշել են այդ հոյակապ արձանների վերին մակերևույթը, այնպես որ այժմ կորուսանելով յուրյանց փայլը և ծաղկավեր դառնալով շարժում են տեսանողի կարեկցությունը: Մարմարիոնը չէ դիմանում ժամանակին... Ժամանակը թագավորում է տիեզերքի վերա. նա և՛ անցողական է և՛ հավիտենական, նորա ատամները պիտի մաշեն մեզ ցողական է և՛ հավիտենական, նորա ատամները պիտի մաշեն մեզ ամեններին... Միայն մի բան, որ դիմանում էր ժամանակի հոսանքին, որի վերա չէր կարող ժամանակը նույն ազդեցությունը գործել, ինչ որ ուրիշ բաների վերա, այդ բանը... էր ճշմարտությունը:

Այս, ժամանակի ազդեցության ենթարկված, արձանների մեջ կանգնած էր և մեր Արշակունի Տիգրանի արձանը, մեծ հմտությամբ կատարված քանդակագործություն: Սառն մարմարիոնը հոգի է ստացել ճարտարագետ քանդակագործի ձեռքի տակ. և արձանի յուրաքանչյուր գծերից դուրս է երևում բուն հայության տիպը: Նորանից ոչ շատ հեռի կանգնած էր Միհրդատի արձանը:

Ես ներս մտա Վերսալի այն բնակարանքը, ուր երբեմն եռ էր գալիս մի կյանք, թունավորված բյուր հրապույրներով... Վերսալը, արդարև մեծապես զանազանվում է Վինդզորից: Սա թողեց մեզ մի սարսափելի հիշատակ, յուր մեջ պատահած զարհուրելի գործերի, որոնց ամեն միըր յոթն հոգի է ստացել Շեքսպիրի արարչագործ գրչի տակ. բայց Վերսալի հետ կապած է մի վերին աստիճանի շոալուսթյան հիշատակ: Շոալուսթյուն նյութական կողմից, շոալուսթյուն հոգու, սիրու և այլ ախտերի, Վերսալի օդը միշտ վարակված է եղած սիրու ախտով, Վերսալի բնակիչը և այցելուքը միշտ վիրավորվել են դեպի սիրտը Աստղկի որդու նետերից...

Այն ամայացած տները, որոնց մեջ մնացել են այժմ նոցա նախկին բնակիչների պատկերքը և կահ կարասիքը, այն կանացի և խորհրդական առանձնարանք... խուռն հորձանքով հիշեցնում են Լուդովիկոսները. Դյուբարրի, Մենթնոն և Փոմփադուր սիրուհիքը:

Ամեն մի սենյակ, ամեն մի հիշատակարան զարթեցնում էր իմ

մտքի մեջ Ֆրանսիական մրդկալից պատմությունը, սկսած Լուդովիկոս տասնևչորսերորդից մինչև պոլիտիկական մեծ ավազակը¹: Ամբողջ վեց ժամ ման գալուց հետո երեկոյացավ, բայց ես որոշեցի գիշերել այնտեղ և նայել Վերսալի վերա գիշերի խոր և խորհրդական լուսթյան մեջ:

Կես գիշերն անցել էր: Մինչ ամենայն ոտք կտրվեցավ, մինչ ամենեքին ցերեկի ջերմութենից թուլացած անկողին մտան ընով զորացնելու համար յուրյանց ուժը, ես մտա Վերսալի ծառաստանը: Պայծառ էր գիշերը. զավարար քամին մխիթարում էր արևից տանջված ծառերի տերեքը, որ այժմ ավելի ուրախ և զվարթ խշխշում էին: Լուսինը ամենայն փառահեղություն մտքում էր կապույտ երկնքի վերա: Գերեզմանակա՞ն լուսթյուն... Բնակիչներից ամայացած պալատը, սարի վերայից, տխուր ճակատով նայում էր յուր ոտքում գտանված լճերի և այժմ անջուր ավազանների վերա: Այդ ժամերում բյուրավոր ճրագներով լուսավորված ապարանքը խավար էր այժմ...

Հազար հիշատակներ և բյուր մտածությունք, ասես թե, պատերազմ ունեին ուղեղիս մեջ: Ես կոխում էի գետինը այն ծառերի տակ, ուր պալատական տիկիները ժողովում էին ծնկաշոք ասպետների սիրու հավաստիքը: Ես կանգնած էի մի այնպիսի տեղում, ուստի երևում էին զբլխավոր պալատը և մեծ ու փոքր Տրիանոնքը: Եվ եթե այն բոլորին, հարյուրավոր տարիներով հետ գնար ժամանակը, եթե մտքիս և հիշատակիս մեջ կենդանացած մարդերի մարմինքը ևս կենդանանային, ապա ուրեմն պիտի տեսանեի անշուշտ, թե ի՞նչպես անբախտ պոլոնիացի Մարիա Լեշչինսկին, դուրս էր գալիս մեծ Տրիանոնից անտառի և գիշերի առանձնություն մեջ ողբալու յուր թշվառությունը, գիշերին, ծառերին և հովերին բանալու յուր սիրտը: Պիտի տեսանեի անշուշտ, թե ինչպես փոքր Տրիանոնի պատահանում դրվում էր թագավորի սիրականի ձեռքով խորհրդավոր ճրագը, և թե ինչպես թույլ և մեղկ և կարդինալին ստրկացած Լուդովիկոս տասնևհինգերորդը դուրս էր գալիս պալատից, ոգևորված միմիայն այդ խորհրդական ճրագի լուսով...

«Հո՛ւ, հո՛ւ, հո՛ւ»,— ընդհատեց լուսթյունը ավերակների ժառանգը: Ես Ջետեցա ձայնին, տեսանելու Աթենասի նվիրականը: Նա թռել էր մի հոյակապ արձանի վերա, որ կանգնեցուցած էր քարածայռի տակ, մի բոլորակաձև հրապարակում: Նայեցա չորս կողմս, կամելով հասկանալ, թե ի՞նչ տեղ էր այդ և ահա հիշեցի ցերեկը ինձ առաջնորդող սպասավորի պատմածը: Այդտեղ լինում էին երբեմն երաժշտական նվագածուսթյունք, որ կարգում էր Ֆրանսիական թագուհիներից ամենաթշվառը—

¹ Ակնարկում է Նապոլեոն Բոնապարտին:

Մարիա Անտուանետտան... Հիշատակը այս անունի, մի կախարդական գավազանի զարկվածքի պես դղրդեց ուղեղս: Աչքիս երևեցան իսկույն Ֆրանսիական պուլլիցիստները, Մարաթը, յուր սպիտակ կեղծամով, որ խոստանում էր փրկել թագուհու կյանքը: Մի փոքրից հետո, ասես թե, տեսանում էի խուռն բազմություն կատաղիների, ձայն, աղաղակ, խոսվություն, էջաֆոտ, դահիճ և երկու կտրված ու արյունով շաղախված գունաթափ գլուխներ: Ծն ճանաչեցի Լուդովիկոս տասնևվեցերորդը և Մարիա Անտուանետտան... Նոցա կտրված գլուխների հար և նման մոմեղենքը տեսած էի Լոնդոնում մադամ Տյուսսոյի մոտ:

Ձէ պիտո մոռանալ, որ Վերսալի փայլողությունը սկսեց շիկանալ այն ժամանակից, երբ Ֆրանսիական ազգի սիրտը ցրտացավ դեպի Լուդովիկոս տասնևչորսերորդը: Այս ցրտությունը հավասար չափով աճում էր, որքան հ. Լաշեզ, թագավորի խոստովանահոր ազդեցությունը Լուդովիկոսի վերա: Ասես թե ազգը զգում էր դորա հետևանքը և արդարև Լուդովիկոսը մեռավ հիսուսյան (եզվիտ, ճիզվիթ) դարձած:

Առավոտը վաղ վերադարձա Փարիզ:

Փարիզի մեջ կան երկու ազգային վարժարանք, մինը Մուրադյան, իսկ մյուսը Հայկական: Առաջինը գտանվում է մխիթարյան միաբանության իշխանության տակ, և վարժարանի ներկա կառավարիչը է հ. Ղևոնդ Ալիշանյանը: Վարժարանը գտանվում է Սեյնի մյուս կողմում, քաղաքի ծայրում. բավական գեղեցիկ շինվածք, երկու հարկով, որի վերա կարելի է ժամանակով հավելացնել և երրորդ հարկ, եթե միայն հիմքը կարող էր երաշխավոր լինել հավելվածի և ամբողջ շինվածքի ապահովությանը: Գլխավոր շինության մեջ բովանդակվում են մատենադարանը և մի փոքրիկ հավաքույթ ֆիզիկական գործիքների, և հանքաբանական և էենդանաբանական օրինակների: Այնտեղ են դարձյալ հյուրընդունարանը և կառավարչի և վերակացու կամ դաստիարակ կրոնավորների բնակարանքը: Գլխավոր շինության աջ ու ձախ կողմից շինած են նույնպես բնակությունք, որոնցից մինի մեջ բովանդակվում են աշակերտների նշարանքը, ամենայն աշակերտի համար առանձին, իսկ մյուսի մեջ դասատունքը, երեք կարգ բաժանված: Վարժարանը ունի և մի բավական գեղեցիկ և բավական ընդարձակ մատուռ:

Աշակերտքը այդ դպրոցի որդիք են հոովմեական դավանության հայերի. և բուն հայկական կամ ավետարանական հայերի զավակները տեղ չեն կարող գտանել այդ դպրոցի մեջ: Ավելորդ է մի խոսք ևս ասել դպրոցի ուղղության բնավորությունը սահմանելու համար, ըստ որում աշխարհին հայտնի է այսօր, թե ի՞նչ ասել է արեղայական դաստիարակություն. վարժապետքը մեծ մասնով են մխիթարյան արեղայք, մնա-

ցածքը մի երկու ֆրանսիացիք: Արժանահավատ անձինք, որ շատ տարիներով բնակվում են Փարիզում, վկայեցին մեզ, թե ոչ մի աշակերտ, մինչև այժմ, Մուրադյան վարժարանի մեջ ստացած կրթությամբ չէ կարողացել մտանել որևիցե ֆրանսիական բարձրագույն ուսումնարան: Եվ այսպես՝ Սամվել Մուրադի բարի խորհուրդը չէ կատարված և չէ կատարվում էսպես. սորա պատճառը դրած էր նորա նույնիսկ կտակի մեջ, որով նա լինելոց դպրոցի կառավարությունը հանձնում էր մխիթարյան արեղաների տնտեսությանը: Եվ չգիտենք, թե ինչ է մխիթարյանց իրավունքը, որի վերա հիմնվելով ընդունում են միմիայն հոովմեական հայերի որդիքը, շնայելով կտակողի վերջին, ուրեմն և նվիրական կամքին, որով ավանդում էր կտակը համոռեն ազգի օգտի համար: Ինձ պատահեցավ խոսք բանալ պատվելի կառավարչի հետ, թե կարո՞ղ էին արդյոք բուն հայոց որդիքը մասնակից լինել Մուրադյան շնորհին. ինձ պատասխանեց, թե այն պատահած անխորժուրթներից հետո, որով կասկածելի էին երևել Մխիթարյանք, որպես ստիպողք աշակերտներին ուրանալ յուրյանց բուն եկեղեցին, հարկ են համարել, խույս տալով հառաջանալու անախորժուրթներից, շնորհունել այլևս բուն հայոց որդիքը: Մեր կարծիքով, եթե մաքուր էր մխիթարյանց խղճմտանքը (կա՞), չէ պիտո ապերախտ գտանվեին ընդդեմ բարեբարին, չէ պիտո պապականությունը որպես մի պատնեջ կանգնեցնեին աղքատ հայերի որբերի և հանգուցյալ Մուրադի շնորհի մեջ. նոքա պիտո է կամակար հրավիրեին, որ բուն հայոց կողմից գտանվի վարժարանի մեջ կրոնական դաստիարակ: Նոքա չեն արել այս և չեն առնելու. ապա եթե հայոց ազգը հայտնե յուր իրավունքը մասնակից լինելու կտակին, օրենքը պիտի ստորասաբար պատասխանե հայերի օգտի համար: Եվ մեզ այնպես է թվում, որ մեր նորընտիր հայրապետը շթողու այս խնդիրը առանց ուշադրության:

Ինձ պատմեցին Փարիզում, թե Մխիթարյան միաբանությունը, սորանից մի քանի տարի հառաջ, շինել է մի աղոթք, որ Մուրադյան տղայքը երգեն երեկո առավոտ: Աղոթքի բովանդակությունը է մի խնդիր առաստված, որ բոլոր հայերը պապական դառնալով միանան պապական փարախի մեջ: Այդ աղոթքը ներկայացուցված է պապին և արժանացած է ինզուլգենցիայի: Շատ և շատ ցավեցա լսելով այս ոչ միայն տխուր այլ և զզվելի բանը, ոչ այն պատճառով, որ այս անբնական աղոթքով կարող էին նոքա բարկացնել անհիշաչար աստվածը, այլ նորա համար, որ անմեղ աշակերտների սիրտքը կարող էին վարակվել ֆանատիկոսական կույր ախտով, որի հետևանքը, ցավելի է ասել, եղած է և է կամակոր եղբայրատեցություն:

Ինձ շատ հարգելի է հայր Ղևոնդի անձը, այս պատճառով ևս թա-

խանձելով խնդրեցի դադարեցնել այդ անբնական աղոթքը. բայց վերապատվելի հայրը ուրացավ և աղոթքի գոյությունը անգամ: Նա ասաց ինձ թե գուցե որևիցե աղոթք եղած լինի դպրոցում հ. Ռաֆայել Թրյանցի կառավարության ժամանակ, բայց յուր օրում երբեք ոչ, և թե որոշ տեղեկություն ևս չունի Թրյանցի օրով եղած աղոթքի մասին: Մյուս կողմից այլ մարդիկ և երբեմն Մուրադյան վարժարանում գտանված ազգային պատանիք, թերևս հոռվմեական դավանութենից, հաստատեցին մեզ, թե արդարև եղած է մի այդպիսի աղոթք Թրյանցի ժամանակ և թե մինչև այժմ ևս շարունակվում է: Ես չկարողացա այս երկու տեսակ խոսքերը հաշտեցնել միմյանց հետ, մնաց որ վերստին (Հիշատակարանիս միջնորդությունք) խնդրեմ վերապատվելի հ. Ղևոնդից, շնորհ անել դադարեցնել այդ վնասակար աղոթքը, եթե չկամին առիթ տալ գայթակղության, եթե չկամին բորբոքել մի մեծ տարածայնություն: Ազգի միությունը և ազգային անդամների դեպի իրյար ունենալու եղբայրական և հարազատ արենակցության սերը այնքան ծանր կշիռ, այնքան մեծ արժեք ունի իմ աչքում, որ այդ բանի համար, թե ինչի ասես պատրաստ եմ...

Չկարծեմ, որ անհայտ լինի Մխիթարյանց, թե պապականությունը ուշացած է հայերի համար, և այդ խորհրդով կատարված աղոթքները չեն անցանում մթնոլորտից դեպի վեր:

Բուն ազգային անվանված վարժարանը գտանվում է քաղաքից դուրս, Գրոբնել ասացյալ արվարձանի Վիոլե փողոցում: Վարձով բնած տունը վարժարանի համար. անտարակույս, չունի այն հարմարությունքը, որ ունի Մուրադյան վարժարանը, թեև միևնույն անհարմարության ենթարկված են երկուքը ևս, այն է քաղաքից հեռավորությունը, որ ծանրացնելու էր անտարակույս օրինավոր վարժապետների այցելության և ուսուցչության գինը, և այս է մանավանդ պատճառը, որ շատ հասարակ մարդիկ դասատու են այդ դպրոցներում: Ազգային վարժարանը բաղկանում է մի բավական գեղեցիկ տնից, ուր գտանվում են արգո կառավարիչների բնակարանքը: Հյուրընդունարանը և մի սենյակ, ուր կատարվում է աստվածային պաշտոնը: Տունը ունի մի բավական ընդարձակ պարտեզ աշակերտների և կառավարիչների հանգստության համար, պարապ ժամերում: Բացի ասացյալ տնից, նորա մոտ գտանվում են երկու փոքրիկ շինությունք, ուր բովանդակվում են դասատուները և աշակերտների ննջարանքը:

Ընդամենն Իսան և յոթն աշակերտ գտա ես ազգային վարժարանում, որ պարապում էին նախակրթական պարզ առարկաներով, ինչպես նաև Մուրադյան վարժարանի մեջ: Դպրոցը գտանվում է Ամբրոսիոս և

Խորեն հարգելի վարդապետների անմիջական տեսչության տակ, որոնցից յուրաքանչյուրը դասատու են նույնպես մի քանի առարկայի: Դպրոցը բացված է Սարգիս, Գարրիել և Ամբրոսիոս վարդապետների ձեռքով, երբ սոքա կտրվեցան պապականության հետ հաղորդակցութենից. դպրոցի ծանրությունը գտանվում է Կոստանդնուպոլսի հայերի ուսերի վերա: Որովհետև ընդդեմ է առողջ բանականության որևիցե գործ սկսանել առանց մի հաստատ հիմք ունենալու, այս պատճառով ևս ազգային դպրոցը, որպես արդյունք մի պատահական կայծի, առանց որևիցե ապահովության, այս րոպեումս գտանվում է նեղության մեջ դրամական մասին: Մեք Ռուսիայի հայերս սովոր շենք այսպիսի գործ կատարել, բայց փորձերը, որ կատարվեցան քանի և քանի անգամ Տաճկաստանի, Կոստանդնուպոլսի մեջ, հաստատում են, թե մեր այնտեղ գտանված ազգայինքը շատ դյուրավառ են դեպի այսպիսի գործեր, որ հետո շիջանում են շուտով լինելով հնարք պահպանության: Պետք էր մի փոքր ավելի շքեղանկատ լինել այսպիսի ծանրակշիռ գործերում. պատճառ, մի քանի տարի ոտքի վերա պահել մի դպրոց և այնուհետև խափանել արդեն, հայտնի և բավական զգալի վնաս է: Գումարը արծաթի, որ գործ էր դրված այդ քանի տարու համար, կարելի էր, ավելի շատ օգտի հուսով, հիմնավորապես գործ դնել, մանավանդ որ դպրոցի պես բանը գոնե վեց յոթն տարի ժամանակի է կարոտ, որ կարողանա ցույց տալ մի արդյունք, մի պտուղ. իսկ եթե նա փակվում էր դեռևս մի անգամ շավարտած յուր ուսման շրջանը, ի՞նչ օգուտ ազգին:

Փարիզյան ազգային վարժարանի պահպանելը կամ փակելը ներկայումս համարյա թե հասարակաց խոսակցության նյութ է Տաճկաստանում: Ոմանք համարում են օգտակար, իսկ ոմանք ուրանում են դրականապես այդ դպրոցի օգուտը. երկու կողմը ևս հառաչ են բերում զանազան համոզիչ և ճշմարտանման փաստեր: Մեր դրությունը այսպես է. ա) Դպրոց հարկավոր է հիմնել և պահպանել այնտեղ ուր է ազգը. բ) Դպրոցը հիմնելուց հառաչ ապահովել նորա մշտնջենավորությունը, որ ազատ մնա ամենայն պատահարների երեսից. գ) Դպրոցից հառաչ հոգաբարձություն գործել օրինավոր ազգային դաստիարակներ պատրաստելու համար. դ) Ազգային դպրոցը, աշխարհական լուսավորությունը շփոթել կրոնի կամ կրոնավորների հետ. ե) Դպրոցի կառավարությունը հանձնել ուսումնական աշխարհական անձերի. զ) Մերժել հոգևոր վիճակից մարդերի իրավասությունը որևիցե ազգային աշխարհական դպրոցի վերայից. է) Դպրոցը վարել ճիշտ եվրոպական ուղղությամբ. ը) Դպրոցի մեջ ավանդվելու ուսմունքը և գիտությունքը հառաչ վարել եվրոպական երկրորդ դասակարգի վարժարանների ընթացակցությամբ:

Օգուտը մի վարժարանի, որ հիմնված էր այլ կանոնների վերա, մեք ուրանում ենք դրականապես և ցավելով ազգի կողմից զուր տեղը գործ դրված արժաթի վերա, բողոքում ենք այն մարդերի ընդդեմ, որ զանազան առիթներից և ախտերից ստիպված համոզում էին ազգին ձեռք դարկել մի անհիմն գործի:

Արժանապատիվ Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայան վարդապետքը աշխատում են յուրյանց կարողության շափ դպրոցի վերա, ինքյանք մանավանդ ենթարկվելով նեղութենների և ծանր ծանր պատասխանատվութենների, որ հառաջացան կամ հառաջանալու էին դպրոցի տնտեսական մասնում գտանված անկարգության պատճառով: Շատ և շատ ցավելի է նոցա վիճակը և ցանկալի էր, որ ազգը մի փոքր կարեկից լիներ նոցա, վճռելով նոցա ապագան և կորզելով այն վհատական դրության միջից, որի հորիզոնում արգեն իսկ երևում են հուսահատության անմխիթար ամպերը: Գործ կատարել, ուսուցանել, հեղինակություն կամ թարգմանություն առնել առանց հոգու և սրտի անդորրության, անհնարին բան է, և եթե վերջին գորությունքը գործ դրված թերևս հնարավորվի, այնուամենայնիվ կարելի չէ հուսալ մի տիրապես պտղաբերություն:

Արժանապատիվ Խորեն վարդապետը այս օրերումս դուրս տվեց կամարթին ֆրանսիական բանաստեղծի Les Harmonies մակագրով տաղերգութենների հայ թարգմանությունը հին լեզվով: Ազգային բանասերքը մինչև այժմ չկարողացան հասկացնել մեր բոլոր հեղինակներին, թե մի հին և մեռած լեզու, որ կորուսել էր յուր իրավունքը ընկերական կյանքում, չէ կարող միջնորդ լինել կենդանի ժողովրդի մեջ գաղափարք ներս բերելու համար: Անտարակույս ավելի հեշտ է հին լեզվով թարգմանել, մանավանդ, ոտանավորը, բայց մի՞թե հեղինակի նպատակը պիտի լինի հեշտ կերպով կատարել մի գործ, երբ այդ եղանակը անօգուտ էր ժողովրդին: Արդարև մեծ աշխատություն է հարգելի վարդապետի կողմից, ոտանավորով թարգմանել ոտանավորը, որ գրված էր օտար լեզվով և ցավում ենք, որ այդքան քրտինքով հառաջ եկած գործը մեռած է ազգի համար:

Մեք ցավում ենք մանավանդ արգո վարդապետի աշխատության քան թե այդ գործը մեր ազգին անհասկանալի մնալու վերա. հայր Խորենին չէ հաջողվել ընտրությունը թարգմանելու գործի մեջ: Ավելորդ չէ մի քանի բառ խոսել այս մասին և ավելի բացահայտ կերպով ասել մեր կարծիքը:

Ոչ ոք չէ տարակուսում, որ պ. կամարթինը մինն է արժանավոր բանաստեղծներից և թե նորա գործերը արժանացած են լուսավորյալ աշխարհի համակրությանը, բայց կամարթինի գործերը առաջին հարկավոր

բաները չեն մի ազգի համար, որի մատենագրական շքավորությունը բարձրացած է մինչև ի Կոկյուսոն հայոց: Որևիցե անդաստիարակ ժողովուրդ միշտ անձնատուր է գտանվում միատիկականության, այսպես և հայոց ազգի մեջ, որքան մինչև այժմ հաջողել է մեզ քննել նորա հոգեբանական կողմերը, շատ առատացած է միատիկականությունը, որ միշտ խափան և արգելք է լինում ճշգրիտ լուսավորության, վերացնելով, կորզելով մտքերը այս աշխարհից, ուր պահանջվում է գործունեություն և շարժողություն և ձգելով մի գաղտնածածուկ վերացականության մեջ, ուր դադարած էր ամենայն կյանք և շարժողություն, և ուր խոստովանված կյանքը էր մի անշարժություն և անզգայություն:

Կամարթինի Les Harmonies տաղերգությունների յուրաքանչյուր տողերից փշում է միատիկականություն, որ ոչ միայն օգտակար չէ, այլ շատ և շատ վնասակար է, եթե առողջ բանականությամբ աչքի տակ ձգենք մեր ազգի վիճակը: Մեզ հարկավոր է կյանք և շարժողություն, հարկավոր է հույս ունենալ մեր անձին և մեր ընկերի վերա, և առանց լքանելու և վերացական բաների թողնելու մեր մասին հոգաբարձությունը, մեր ձեռքով վարել մեր հողը: Միատիկականությունը սեփականություն է հուսահատ մարդերի. շատ անգամ երևելի մարդիկ անհաջող գտանվելով որևիցե նշանավոր գործերում, փոխում են յուրյանց մտքերի տրամադրությունը ամենևին անգիտակից, բնական ազդեցությամբ և ընկնում են որոնել յուրյանց ցավի ճարը վերացականության մեջ: Այս մի հոգու բարոյական հիվանդություն է, որով վարակվելով կորուսանում են այնուհետև հույս և հավատը յուրյանց վերա, հանդիսացնում են մի ողորմելի պատկեր մտավորական մեռելության, մինչև զգաղող մարդերի արտասուքը շարժել... կամարթինի կյանքը անցած է և անցնում է այնպես, որ դժվար էր նորան չընկնել միատիկականության մեջ: Չարաչար խաբված է նա յուր կյանքում, խաբողը բնակվում է Տուրիլերիու, Լուվրի և Սեն-Վլու պալատներում, իսկ կամարթինի համար պիտո է ողորմություն հավաքեին, որ ապրեր: Մի՞թե ծանր չէր նորան ընդունել ապերախ բռնակալից 14000 ֆրանկ որպես ողորմություն: Մեր ընթերցողներին կմատուցանենք շուտով կամարթինի գանգատագրի թարգմանությունը, որով բողոքում է նա...²

Այսպիսի հեղինակի գործը լինում է միշտ միատիկական, բայց մեր ազգին հարկավոր է հեռի մնալ: Մեզ օրինակ չէ այս դիպվածում եվրո-

1 Ապերախո բռնակալը Լուի Բոնապարտն է:

2 «Կամարթինի գանգատանքը» հավանորեն Նալբանդյանը չի թարգմանել: Ռ.Որջ հիշատակում չկա այդ առիթով:

պացին, նորա բարոյական և լուսավորութեան ոտքերը ադամանդից են շինված և միատիկականութունը տեղ չէ գտանելու հասարակաց սրտի մեջ, իսկ մեր ազգը կավեղեն ոտքերով թավալլոր ընկած շարաշար կործանութեան անդունդի մեջ, արդեն իսկ լցրել է խելապատակը այդպիսի գաղափարներով. կրակի վերա կրակ հավելացնելը մոտենում է Հոմերոսական պատերի խելագար առածին *similia similibus curantur**:

Լամարթինի գործի հայ թարգմանութեան ճակատը զարդարած է մի այսպիսի փոքրիկ պատկերով: Երևում է Արարատը, երկնքի վերա ծիածան և աղավնին թռչում է դեպի տապանը: Երկու հրեշտակ, որոնցից մի-նի գլխի վերա աստղ և ձեռքում քնար ցույց է տալիս բանաստեղծութեան ոգին, իսկ մյուսի գլխի վերա հրեղեն լեզու և աջո ձեռքում բռնած մի ջահ լուսավորում է Արարատը: Սորա տակ մի դափնյա պսակի մեջ գրած են հետևյալ տառերը Ս. Գ. Ա. Խ.: Այս բոլորը (պատկերը և տառերը) նշանակում են, թե Սարգիս, Գաբրիել, Ամբրոսիոս և Խորեն վարդապետքը, յուրյանց մեջ կենտրոնացնելով լուսավորութունը, լեզվագիտութունը և բանաստեղծութունը լուսավորում են խավարած Հայաստանը: Մեր համար ոչինչ ավելի դժվար բան չկա, ոչինչ ավելի ծանր չգիտենք քան թե հետ պահել մեր ծիծաղը մի այսպիսի տղայական և պատվամոլ գործից: Ցանկալի էր իմանալ, ինչ է դոցա արածը, որ պոթեհոս են պահանջում մեզանից, դեռևս չորս միլիոն ազգի երեսփոխան քարոզելով յուրյանց՝ մեք բողոքում ենք:

Ամբրոսիոս և Խորեն վարդապետքը պարապում են այժմ ֆրանսիա-րենից հայերեն, հայերենից ֆրանսիարեն ընդարձակ բառարանների վերա, թարգմանել են ժողովրդական լեզվով Ֆենելոնի Տելեմախը, որի կեսը արդեն տպած պատկերազարդ և հոյակապ պ. Արամի տպարանում թողնում են կիսակատար և այլ տպարանում նորից պիտի սկսանեն տպել: Այս անբնական գործողութեան ստույգ պատճառը մեք չկարողացանք հասկանալ: Պատվելի թարգմանիչքը ասացին, թե ավելի դյուրագին կլինի այլ տպարանում նորուց տպել, քան թե պ. Արամի տպարանում սկսվածը շարունակել: Երբ պատահեցավ ինձ հարցանել պ. Արամից այդպիսի թանկութեան պատճառը, նա պատասխանեց, թե բոլորո-

վին այլ պատճառով հրաժարվեցան շարունակել սկսվածը, և այս է պատճառը, որ պատվելի թարգմանիչքը հառաջ էին բերել տպագրապետին. թե նամակ են ստացած Հնդկաստանից, որով գրում էին թե ամոթ է վերապատվելի թարգմանիչներին բան տպել մի այնպիսի տպարանում, ուր տպվում էր Արևմուտքը: Ահա մի նոր գաղափար հայերի ասիական թանձր պղտորամտութեան. մինչև այս աստիճան մտքի և գաղափարի այլանդակութուն. չգիտենք ինչ մտածել: Մնում է մեզ միայն զարմանալ թե ի՞նչպես այդ այլանդակ և տմարդի գաղափար հղացողը կամ այդ խրատաբանութեան հետևողքը ապրում են միևնույն արևի լույսի տակ, ինչպես բնակվում են միևնույն մոլորակի վերա. անգոսնելի կիրք:

Մուրադյան վարժարանի վերա խոսելով ասացինք, թե վերապատվելի հայր Առնոդ Ալիշանյանց վարդապետը գտանվում է Փարիզում, որպես կառավարիչ Մուրադյան վարժարանին: Այս արժանապատիվ անձը ծանոթ է հայոց ազգին մանավանդ նահապետի անունով: Նորա Ավագ և փոքր Մասիս, Հայոց աշխարհիկ, Պլալուն Ավարայրի տաղերգութունքը ջերմացուցել են շատ սրտեր նահապետի անունի վերա: Հ. Առնոդ Ալիշանյանցը յուր անունով և նահապետ ստորագրութեամբ հրատարակած կամ մինչև այժմ դեռևս չտպված տաղերգութունքը տպել է առանձին, որպես Նվագ, Հայրունի մակագրով: Հին լեզվով գրվածների մեջ տեսանում ենք գործ դրված ամենայն ջանք և ճիգն մթնախոտ լինելու, իսկ նահապետի անունով գրվածքը թեև աշխարհաբար, բայց շատ հաղթահարված հին լեզվից, և նմանել ցանկանալով մեծ Հայաստանի լեզվին, շատ անգամ մեք խառնած այնպիսի տեղական բառեր, որ շատ սակավ էին գործ ածվում: Հ. Առնոդ Ալիշանյանցը ունի բանաստեղծական քանքար և այդ քանքարը կարող էր ավելի պարզ և վառ երևել, եթե արեղայական սևաթույր վերարկուն չլինեք խափանառիթ: Միևնույն կերպով ցավում ենք և Խորեն վարդապետի վերա, քաջ գիտելով նոցա դրութունը և հայացքի, շատ անգամ գուցե ակամա, սահմանքը: Շատ և շատ երախտապարտ կկացուցանե մեզ ծերունի նահապետը, և խոստանում ենք, որ Հայաստանի լուսնակը յուր շողը կկաթե նորա գերեզմանաբարի վերա, եթե յուր այսուհետև երգելիքը երգե ավելի հասկանալի (հասարակ ժողովրդի համար) լեզվով: Արժանապատիվ Խորեն վարդապետը խոստացել է մեզ այս, յուր կողմից, ուստի և ավելորդ ենք համարում վերստին խնդրելով ձանձրութուն պատճառել:

Չէ կարելի մի երկու խոսք շատել Փարիզում գտանված մի ծերունի պապական հոր մասին: Նորա վերտառութունը այսպես է. Գրիգոր վարդապետ Կապարաճի Կարապետյան, համախոհ Մխիթարյանց Վենետիկո Այս վերջին բացահայտիչ խոսքերը, թերևս գրվում են այն մտքով, որ ըն-

* (Լատ.): նմանը նմանին բուժում է (Մանթ. 1945 թ. Երկերի լիակատար ժող. խմբ.):

1 Տե՛ս Յավելուած ի պատմութիւն վերագործի, երես 86, տպած Փարիզ. 1858: «Թեև գուցե արեղայր ոմանք, բայց այս օրուան չորս միլիոն ազգի մը երեսփոխանք են ճանչցուած Գաղղիո կայսերանիստ մայրաքաղաքին մեջ»: Մինչ իսպառ բողոքում ենք այս ինքնակուր երեսփոխանութեան ընդգծմ, Արևմուտքի հետ միասին:

Քերցողը իսկույն հասկանա, որ նա, թեպետ արդեն քառասուն տարու շափ բաժանված Մխիթարյան միաբանութենից, գտանվում է Փարիզում, որպես ֆրանսիական քահանա, բայց այնուամենայնիվ միևնույն ուղղութեան և սկզբունքի տեր է, ինչպես Մխիթարյանք։ Ուշ է զարթել այս ծերունու մեջ գրելու ցանկութիւնը և Եղիշեն յուր խորին ծերութեան մեջ ֆրանսիարեն տպելով, ձեռք է զարկել հրատարակելու մի այլ գիրք։ Բայց այս գիրքը մինչև այժմ հայերի մեջ տպված գրքերին չէ նմանում, նախ յուր բովանդակությամբ և երկրորդ հրատարակելու կերպով, որից առված է և գրքի մակագիրը Ընծա։

Շնորհակալ ենք պատվելի ծերունուց, որ պատվասիրեց մեզ ընծաներով, բայց ճշմարտության հարգը չենք կարող ուրանալ, մեզ ոչինչ ընծայելով չէ կարելի կաշառել։ Ընծա անունով գիրքը, թող որ երկու հառաջբան և մի վերջաբան ունի, սակայն շատ աղքատ է յուր բովանդակությամբ։ Գլխավոր խորհուրդը Ընծայի է հորդորել հայերը դեպի միաբանություն. բայց այս միաբանությունը արգո ծերունու գրչի տակից երբեմն երևում է կրոնական մտքով, որ հայերը ընդունեն պապականություն, իսկ երբեմն քաղաքական մտքով, որ հայերը... Եվ այն և այն Արգո հեղինակը նույն հորդորը տալիս է և հույներին և հրեաներին և վերջապես պատվիրում է հայերին ամենևին չխոսել այդ մասին։ Եթե վտանգավոր չէ տպագրության միջնորդությամբ տարածել մի գաղափար, մի՞թե նորա մասին խոսելը է ավելի վտանգավոր, և այդպիսի դիպվածում ո՞ր կողմից է վտանգը։ Ո՛հ, մեք երբեք վախենալու չէինք այդ վտանգից, եթե... Եթե... Վերջապես եթե դրված լինեինք այլ հանգամանքի մեջ քան թե գտանվում ենք։

Սորանից քանի տարիներով հառաջ բարձրացած կրոնական-սոցալատիկյան վեճերի պատճառով, Մխիթարյան միաբանությունը ուղղակի կամ անմիջապես հրատարակեց քանի մի տետրակներ և հոդվածներ, որոնց թեպետ և պատասխանվեցավ, բայց Ընծայի վիճակը այլապես է՝ վճռել ճակատագիրը։ Շնորհակալ ենք Ընծայից, որ առիթ տվեց կարդալու «Ընդունելություն Ընծայի» անունով գիրքը, որի յուրաքանչյուր սողերից դուրս է նայում մի ճոխ կատակերգական քանքար։ Այդ գրքի հեղինակը որպես շատերին, նույնպես և մեզ անհայտ է, ըստ որում թագուցել է յուր անձը Թոռնակ Կրկոսկյան շինովի անունի տակ։ Գրքի բովանդակությունը, ինչո՞ւ գիրքն եմ ասում, հառաջաբանը, կամ ավելի

լավ, գրքի ճակատում դրած պատկերը «սկիզբն և վերջ ընդունելութեան» ստորագրով շարժում են մի անզովանալի ծիծաղ։

Այդ գրքի մեջ երևում է Ընծան որպես մի անօրինակ բան. նա գործում է հրաշքներ, նորան ցանկանում են ստանալ, ամենայն տեղից հառաջանում են թղթակցությունք, որոնց մեջ երևում է և ճիշտ նկարագրվում է Ընծայի հոգին։ Շատ և շատ անցքերից և նեղութենից հետո, որ կրել էր հեղինակը, զարթնում է քնից յուր մոր ձեռքով, ըստ որում այդ բոլոր անցքերը պատահած էին երազում։ Ընծայի ընդունելութեան վերջին երեսները արժանի են ուշադրության, ըստ որում ցան ու ցիր բոլոր գրքի մեջ տարածված մտքերը ամփոփված են այնտեղ, վասնորոք ավելորդ չեմ համարում ներս բերել Հիշատակարանիս մեջ։

«... Վերջապես առինք ու կարդացինք»,— գրում է հեղինակը (Ընդունելություն Ընծայի, երես 123)։

«Երկու Հառաջաբան, յոթը հոդված, Վերջաբան մըն ալ ետեւն. որը 1812-ին տպված, որը 1840-ին, որ մեկն ալ օրագրաց ու ժողովոց մեջ արդեն կարդացված, ուրիշ բան չկա... Ասոնց ամենուն տակը Համախառն Մխիթարեանց Վիենտոյ ստորագրված, հեղինակին ունեցած և շունեցած անուններն ալ ետեւն կարգով շարված։ Այսպիսի նորակերպ տողի մը նշանակությունն ի միտ առնելը մեր կարողութենն վեր ըլլալը կիսատովանինք. վասն զի, եթե Մխիթարյանց միտքը գրքին պատասխանատվությունն իրենց վրան առնելով ըստ սովորության (լուծությամբ) ա՛ս ալ անցավ ըսել էր, և կամ թե այս անունը փոխ տալով Հեղինակը պատասխանատու կեցընելեն և հարկ եղած առենն անոր վրա ցնդած ածականը դնելեն ետև, անիկա մեզնե շատոնց ի վեր գատված է ըսելով, դարձյալ նույն ա՛ս ալ անցավն ըսել էր նե, ինչո՞ւ համար կթողուն զՀեղինակ, որ անհամաձայն և անխոհեմ կերպիվ կ'ելնե՛ր ըսի կ'ըսեմ և ըսելեն շեմ դադարի, ուրիշ տեղ մ՛ ալ՝ գրեցի և կգրեմ կ'ըսեմ, իսկ եթե մինակ հեղինակն էր պատասխանատուն, ի՞նչ հարկավորություն կար այդ Մխիթարյան պատկառելի անունը՞ հանդգնությամբ մեջ բերել ու անոր բարոյական պատիվն աղտեղել։ Մխիթարյանց ու համախոհ ընկերին անել և պտուտավոր ճամբուն եթե քիչ մը մոտենանք դատելու համար, մենք ալ պիտի կորսվինք. թո՛ղ որ հեղինակը կամ վախեն և կամ տկարութենեն առջի քաջությունը մոռնալով ինքը զինքը Մխիթարյանց զորավոր

1 Զգիտենք, թե պ. Ք. Կրկոսկյանը, ինչ խորհրդով Մխիթարյան անունի վերա դնում է պատկառելի ածականը «պատկառելի»։ Մխիթարյանց ո՞ր գործի համար վերագրվում է նոցա անունին այդ ծանրակշիռ խոսքը

1 Թոռնակ Կրկոսկյանը Փարիզում ապարանատեր Ճանիկ Արամյանի գրական ծածկանունն էր։

անվամբը պատասխարեր ու պատասխանատուության հրաժարականն ելեր ի սկզբանե տվեր է. ասոր ի՞նչ ըսենք, ի՞նչպես հասկանանք, հասկանաք ալ նե, որի՞ պոչն ըմբռնենք. այսպիսի գրքի մը կատակեն ուրիշ ի՞նչ պատասխան կրնայինք տալ: Գո՛ւր, որ այդ գիրքը կարդացիք և հեղինակին ըսածին համեմատ՝ անշուշտ ամեն տողերուն մեջը մեյմեկ իմաստ գտաք ու դատեցիք, մենք ատենց վրա ծաղրեն ուրիշ ի՞նչ կրնայինք ավելցնել: Գիրք մը, որ հայ, հույն, հրեա ազգ շթողուր՝ ամենուն ալ սրկեց ելի՜ հունա նստե, այդ կուժը ձգե՛ մյուսն առ, և ասոր նման հագար ու մեկ խրատներ և սպառնալիք՝ հայերեն գրով, հայերեն լեզվով խոսելն ետև՝ շեռ քանիցս ըսելով հայոց բերնին կղպանք մը կղնե, որ այս բանին վրա օտար ազգաց հետ ամենևին չխոսին. այսպիսի համախոհական գիրք մը՝ կատակեն ուրիշ ինչի՞ արժան էր:

Մխիթարյան համախոհ մը կելնե հոռովմեականության հրավիրող գրություն մը կհրատարակե և պոչը նեղի մտած ատենը՝ ես հռովմեական հայոց համար գրեցի կրսե: Հոռովմեական հայերը հոռովմեականության հրավիրող ծաղրալի գրություն մը՝ կատակեն ուրիշ ի՞նչ բանի արժան էր: Մխիթարյան համախոհը հայոց վրա ամեն շարիք կղնե, ու գրիչը Փարիզի հայոց վրա կղարձեն և առակ շթողուր իրենց կանչելն ետև, անոր ալ գոհ չ'ըլլար կելնե (իբրև կարեկից) էջմիածնա վարդապետի մը խնդրո մեջը կմտնե ու զայթակղութուն բառը վերջապես կարտասանե, քանի մը կետ ետևե դնելն ալ չմոռանալով, Մուրադին կհասնի: Պատասխաննիս ատոր իրավ կամ սուտ ըլլալուն վրա չէ՛, այլ այնչափը լավ գիտենք, որ ժողովուրդը ամեն ատեն պատրաստ են զայթակղելու, և անոր համար իրենց արգելք մը չէ՛ դրված. բայց վարդապետին պարտքն է չզայթակղեցնել զժողովուրդը, և իրեն այնպես հրաման եղած է: Իսկ եթե մեք զՄխիթարյան համախոհը դատելու միտք ունենայինք, պիտի հարցնեինք իրեն:

Նախ, մեր ընտանի խնդիրներուն մեջ մտնելու արտոնությունը ուստի՞ առած է:

Երկրորդ, նույն արտոնությունը մեզ ալ կտա՞, որ Մխիթարյան համախոհի մը Վենետիկեն փախուցած աղջկանը պատմությունը ընենք:

Երրորդ, արտոնություն կտա՞, որ այն աղջկանը համար վանքի տպարանին մեջը (մեծավորեն և մյուս անդամներեն ծածուկ) տպված շինծու անցագրին պատմությունն ընենք:

Չորրորդ, արտոնություն կտա՞, որ ատեն անցնելն ետև, աղջկան ոտքը լոմպարտիա դպածին պես կառավարութենե ըռնվելուն, և անոր անցագրին ինչ կերպիվ տպվիլը հաստատվելն ետև... Մխիթարյանց

չփոթ ատենին վճարած տուբանաց հաշվույն հետը անուրանալի պատմությունն ընենք:

Հինգերորդ, արտոնություն կտա՞, որ դատարկաշրջիկ և ծռաքայլ Մխիթարյան համախոհի մը տարիներով Փարիզի մեջ ըրած անառակությունները տեղերովն ու վկայություններովը ցույց տանք ու մսխած ստկին հաշիվն ու պատմությունը ընենք:

Վեցերորդ, արտոնություն կտա՞, որ Մխիթարյան համախոհի մը երիտասարդությանը ատենին երկու տեսակ հանդերձից նկարագրությունը ընելն ետև, մեկովը Ֆոպլասին, մյուսովն ալ Թառքուֆին ունեցած նմանության պատմությունն ընենք, ու այս օրվան ունեցած իր պատվավոր և Առաջակա վիճակովը մերկանդամ ազգին առջև խայտառակենք...

Յոթներորդ, արտոնություն կտա՞, որ Պոլիսի Մխիթարյան համախոհաց վրա քիչ մը խոսինք ու ազգայնոց կամացը դեմ և մեր աչաց առջև տնելուն մեջ ելնել մտնելով իրենց ըրած անզգամությանց մանրամասն նկարագրությունն ընենք:

Բայց մենք այսպիսի խնդիրներու մեջ մտնելու և Մխիթարյան համախոհին օրինակավը ժողովրդյան մեջ զայթակղություն ձգելու միտք չունինք. միայն թե այս վերջիններուն համար գերապայծառ Հասունին՝ խրատ կտանք, (ան ալ իրեն կրոնակցած օգտին համար) թե կամ յուր իրավասության տակը գտնվող քահանայքն (ըստ արևելյան սովորության) ամուսնացնե, կամ անոնց համար վանք շինե ու երկաթյա պատուհաններուն առջևն ալ մեյմեկ զինվոր կայնեցընե, և կամ ամենքը ժողովե Վենետիկ դրկե...

Բայց ինչո՞ւ մեր նպատակեն շեղելով ուխտերնուս դեմ ըրինք, մեր գրություն հիմը և միտքը դատել կամ պատասխան տալ չէր, այլ միայն կատակել զհամախոհս Մխիթարյանց. ուրեմն շարունակենք մեր խոսքը:

Անանուն Փեփե Մարիճայի մը զավակ ելավ տեսրակ մը հանեց, որով անուն և ածականազարդ շարիք շթողուց ազգին վրա դրավ, մենք ալ զհամախոհս մարդիկ կարծելով, ելանք ինք զինքնիս (եթե ոչ անուշուխամբ, զեթ իրավամբ) բանավոր կերպիվ պաշտպանեցինք և բացե ի բաց մերժեցինք այն անարժան հայհույությունը, որ իրենց սքեմին և տպարանի մամուլներուն տակեն ելած էին. հիմա նույնը նորոգող և Հն-

1 Գերապայծառ Հասուն ասելով, հասկանում է պապական հայերի պատրիարքը Կոստանդնուպոլսի մեջ: Սա որպես փրոփականդացի թշնամի է մխիթարյանց, և մխիթարյանք փոքր ինչ ընդդիմություն ցույց տալուց հետո, խոնարհական և վեղալական համակներով թերեւ ընձաճեցով ստիպվեցան նորա սիրտը աճուկ:

ծայի հագուստով դռներնիս նորեն շալող կաշի-հրես համախոհը կատակեն ուրիշ ի՞նչ պատվո արժանի էր:

Ասոնց ամենը մեկ դի:

Համախոհաց ծիծաղելի աստվածաբանության առանց մատչելու (որն որ արհեստնիս չէ՛, մոտենալու միտք ալ չունինք) լուսավորչական հայերս բյուր անգամ ըսինք, թե մեք զԲաբելեն անմեղ անձ, մանավանդ հայրենասեր մարդ մը կճանաչենք, ա՛ն էր, որ իր ազգային ազատությանը պահել ուզեց, անոր ուզելուն և ի գործ դնելուն պատճառովն է, որ մինչև հիմա հայոց ազգը կանգուն կեցած աշխրթիս մեջ, գո՛նեք ընկրճյալ ազգաց թիվը կհամարվի. ըսինք նաև, թե մեք, լուսավորչականքս, ոչ միայն հոռվմեականության պատրաստ չենք, այլ և պապին անունը մեզի հիշած ատեննիդ վրանիս այնպիսի սարսափ մը կգա, որ, շատ անգամ, ամիսներով ալ հիվանդ կ'ըլլանք... Մեր ըսածները չսեղու գարնող համախոհին Անձան, ի՞նչպես կրնայինք ընդունել եթե ոչ կատակով:

Գիտենք, որ հանուն Բաբելենի վերի գրած հիշատակություննիս, Մխիթարյան համախոհաց իրավունք պիտի տա ավելի ցփեղ աստվածաբանությանց թերթերը նորեն դարձնելու և մեր մոլորության տարեգրացը վերջի հատորներն ընդարձակելու. բայց մենք ո՛չ այն կողմերն ենք և ոչ իրենց տրամաբանությանցը մտիկ ընելու գլուխ ունինք: Մեզի պետք եղածն ու ազգային իրավունքնիս այն է, որ Բաբելեն իր ատենին երևելի հայրապետն էր և տասնը հինգ միլիոն ժողովուրդի կտիրեր, այնպես ժողովուրդի մը, որ սրտերնին իրենց հայրապետին ափը, միշտ արյուննին թափելու պատրաստ էին: Այսպիսի հայրապետ մը, երբ որ իմացավ թե հայոց եկեղեցին ուրիշներեն կ'արհամարհվի, լուսավորչաց ավանդությունքն աղեկ մը բռնելուն ու իրենց կոնվենցիոնով քվե ձգած Սահմանադրությունը չ'ընդունելուն համար, ա՛ն ալ, իր նախորդաց ճամբուն մեջը գտնվելուն իրավամբ, ելավ բանադրեց զարհամարհողս. և աղեկ ըրավ, իրավամբ ըրավ. այն ատենին համար իր պարտքն էր. չ'ըներ նե, շատերուն պես ազգատյաց կ'ըլլար և դժոխքը կ'երթար...

Մխիթարյան համախոհը ասոր ըսելիք ունի՞ն. իրենց պապը, սա ժամանակիս, միլիոն մը հավատարիմ ժողովուրդ ունի նե, թո՛ղ հաստատեն, որ գրիչնիս կոտրտենք ու մեկ դի ձգենք... Երկայն բարակ մտածել պետք չէ. համախոհ՞ք, դրե՞ք, քահանաներն ալ մեջը դրեք... Չը լեցա՞վ... Կես միլիոն ա՞լ չեղավ... Վա՛յ ձեր թշվառությունը... Այդպես ըլլալը շատոնց գիտեինք. այսու ամենայնիվ այս օրվան օրս կգնե կվերցնե Հայաստանյայց հայրապետ մը անկեց ի՞նչ վար տեղ ունեք: Արդարև, կատակեն ուրիշ բանի արժանավորություն մը չ'ունիք եղբր:

Հայոց եկեղեցին Բաբելենին ըրածը տարվե տարի նորոգելն շատոնց դադրեցավ, իսկ Մխիթարյան համախոհաց սեաներկ վարագույրը տարին տասներկու ամիս քաշված, մտիկ ընելով գլուխնիս դղում դարձավ... Քաջութունը Մխիթարյան համախոհացը չէ, բայց հանցանքը հայոցն է, որ քանի մը Տիտայական տրամաբանութենն վախնալով, կապված մնացին ու հերձված անունը ժիշտ մերժեցին. ի՞նչ կա այդ հերձված անունին վրա, և ի՞նչ ըսել է, որ այդ շափ խրրտեր են ու չկրոցին օր մը ոտքի վրա ելնելով ըսել թե, այո՛, հերձված ենք անոնցմե, որք եկեղեցիս կ'արհամարհեն, ի՞նչ անպատվություն կա այդ անվանը մեջ... Եթե այսպես ըսեին, գուցե իրենց պարծանք մըն ալ կ'ըլլար այն անունը, որով ոչ միայն զՄխիթարյան համախոհս թավալղոր բերած ու անել անդնդոց մեջը ձգած և ի թշնամյաց անդառնալի կերպիվ հեռացած կ'ըլլային, այլ և Եվրոպան ալ առավել որոշ կերպիվ և ըստ ամենայնի զատ ու առանձին ազգ մը կճանչնար դիրենք:

Հիմա դո՛ւն ըսե, սրամիտ ընթերցող, այս մտքով շաղյալ ազգդ, հոռվմեականության հրավիրող անձանց սկավառակներուն մեջ պճեղ մը խելք կա՞...

Կատակեն ալ ուրիշ արժեք ունի՞ն:

Մխիթարյան համախոհաց հազար անգամ գործքով ալ ցույց տված էինք, որ մեք, թե՛ լուսավորչական, թե՛ հոռվմեական և թե՛ ավետարանական հայքս մեկ սերունդե, մեկ ընտանիքե և եղբայր ենք, մեր երակներուն արյունը մեկ տեղե կբխի և անոր անվամբը կկանչվինք, զիրար ձգելու և զիրար ատելու միտք չ'ունենալնիս, դեռ քսան չորս ժամ չեղավ որ հրատարակեցինք և ըսինք, թե մեք ձեզի գործիք ըլլալեն և եղբայրնիս ուրանալեն կամ սպաննելեն դադարեցանք և ուխտ ըրինք այսուհետև ձեր ծիծաղելի վեճերուն զոհ չ'ըլլալու, վասնորո չենք ուզեր, որ Մխիթարյանց համախոհներն ելնեն ո՛ր և իցե կերպիվ մեր ազգայնոց ներքին սերն ատելության, կապակցությունը բաժանման և խաղաղությունը խոռվության փոխելու պատճառ ըլլան. այսպիսի բանավոր և պատկառելի բողոքնուս ընդդիմություն ընող Մխիթարյան համախոհը կրնայինք կատակեն զատ ուրիշ բանով մը պատվել:

Ասոնք ալ մեկ դի:

Թո՛ղ ընթերցողը Անձայի հոռվածներն իրարու վրա դիզե ու խալկինի մը մեջ դնե և ամենավարպետ քիմիագետի մը ձեռնավորությամբ զտե, թե որ երիտասարդ բանասիրի մը ներքին համոզմամբ մերժված հոռվմեական պարզեղ չեղնե նե, կատակնիս ետ կառնենք... Գնա՛, Մխիթարյան համախոհ, գնա, ներքին համոզման 29-երորդ երեսի վերջին հինգ տո-

դերը կարգա՛...¹ Ա՛ն թող ըլլա քեզի պատասխան, եթե ոչ այսուհետև
քո արժեքդ կատակ է:

Մխիթարյան համախոհք.

Խոսքերնիս Ընծային չէ՛, վասն զի այն պատիվն անոր ընելու միտք
չունինք, և ուխտիվք կիսնդրենք, որ անոր նման քանի մը հատ գրքեր
դուրս հանեք, որպես զի ձեր ծիծաղելի դրուժյունը բոլոր ազգն աղիկ մը
իմանա և արժեքնիդ ճանչնա: Բայց ձեզի վերջին խրատ ըլլա ըսելիք-
նիս, և երանի՛ թե կարենայինք օգտել: Մեք Հայկա զավակներս համոզ-
ված և մտքերնիս հաստատ դրած ենք, թե մեր ամեն թշվառութեանցը
միակ և առաջին և վերջին պատճառ դուք (և ձեզի նման ազգատյաց, թե՛
լուսավորչական, թե՛ հոովմեական և թե՛ հունական քահանայքդ) եղած
եք, դուք եք Հայաստանն ավերակ դարձնողը, դո՛ւք եք միխոնավոր ժո-
ղովրդոց ամճեա ըլլալուն պատճառը, դուք եք Հայկա անմեղ զավակ-
ներուն ետևեն ու առջևեն ընկնողը, որ գետերուն, սարերուն և գայլերուն
բերանը բյուր հազարներով ձգելեն ետև, մնացածներն ալ իրենց մարցը
գրկեն հափշտակեցիք ու անոնց արտասովալից և սրտապատառ աղերսա-
նացը ձայներուն ականջնիդ ու սրտերնիդ խփելով, տարիք ձեր փառասեր
ակնկալութեանց իբրև փոխարեն, դժոխաորովոց ձեռքը գրավ ձգեցիք...

Դո՛ւք եք, որ Երևելի և Աներևույթ ծաղրալի խնդիրներով ազգը ճղա-
կոտոր հանեցիք ու ընտանյաց մեջ հուր, սուր, բաժանում և ատելություն
ձգելեն ետև ազգություննիս մահվան և գերեզմանաց դռները հասուցիք:
Դո՛ւք եք նաև, որ մինչև ցայսօր չկշտացաք մեր արյունը ծծելեն...

Չեզ ասեմ, ո՛վ համախոհք և գիշատիչքդ Հայկյան սեռին. անմեղաց
արյան շոգին աստուծո կենդանվուն առջևն ելած, բնակութեան ձեռ
ավերակ լիցի ըսելու վրա է... Բայց մինչև այն ատենը, կատակեն զատ
ուրիշ բանի մի՛ սպասեք. վասն զի անկեց ալ ուրիշ արժեք մը չունի՛ք:

Շնորհակալ ենք պ. Կրկոհկյանից և մանավանդ ուրախ ենք նորա
կատակերգական քանքարի վերա, բայց չենք կարող չասել, թե այն շքո-
ջանակը, որի մեջ երևեցնում է նա ընթերցողներին յուր տաղանդը,
ամենևին անարժան է նորան: Հոգով չափ ցանկանում ենք, որ արդո հե-

¹ Ներքին համագումն, տպած 1853. Նոյեան ազավնու տպարանում, էրես 29. «Ան
տպած գրքերդ, քեզ թող ըլլա, վանքիդ մեջ պահե զանոնք, որ ուրիշի մը ընծա ընես
Պապին կողմեն, մենք քեզմեն շնորհակալ ենք, ու ճողմեական պարզի կարոտ չենք»:
Արդարև այս խոսքերը լսելուց հետո Մխիթարյան համախոհի վերստին ընծա առնելը
մեք ևս ճանաչում ենք վերին աստիճանի անհամություն: Եվ այսպիսի ընծան, համաձայն
ենք պ. Կրկոհկյանին, որ կատակից ավելի ուրիշ բանի արժանի չէ:

դինակը յուր մտքի ծնունդը ավելի պատշաճավոր զգեստով հանդես հա-
նե երբեմն մեր ընթերցասերներին առաջև:

Ընծայի հեղինակը, սաստիկ սրտնեղած պ. Կրկոհկյանի ընդունելու-
թյան վերա, հրատարակել է մի փոքրիկ թերթ, որպես մերժողական
պատասխանի. բայց այդ թերթի յուրաքանչյուր տողերից դուրս է նա-
լում մի ծերացած զորություն, որ յուր մանկութեան ժամանակ ևս չէ
հատկացած մի պնդութեամբ. ամենազորավոր պատասխանին, որ լսում
ենք ծերունի հոր բերանից, այս է, պապյան եղիւր, որ խալսիս: Լսեցինք,
թե այս թերթը ևս ընդունել է յուր արժանի պատասխանը, բայց մեզ
չհաջողեցավ տեսանել և ընթերցել:

Խոսելով այսքան հոգևոր վիճակից մարդերի վերա, հարկ համարում
ենք հանդես հանել Հիշատակարանիս մեջ արգո Շահնազարյանց Կարա-
պետ վարդապետը, Թիֆլիսի թեմական ատենի երբեմնական նախագահ
ատենակալը, որ գտանվում է այժմ Փարիզում: Քանի մի տարի սորա-
նից հառաջ բարձրացած մրրիկը խլից նորան յուր տեղից և բավական
միջոց պտուտելով ձգեց վերջապես Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մեջ:

Արգո վարդապետը ձեռք է զարկած, մինչև այժմ չտպված հայոց
հին հեղինակների գործերը յուր ծանոթաբանությունամբ և մեկնաբանու-
թյամբ տպելու: Այս գործերը տպվում են Շար Հայ մատենագրաց մա-
կազրությունամբ և բաժանվում են նոցա, որոնք հառաջուց գրված էին այս
հրատարակության բաժանորդ: Լսում ենք, թե տասն և չորս հատոր պի-
տի լինի բոլոր հրատարակությունը:

Որպես հնություն հիշատակարան պատվելի է մեզ այս հրատարա-
կությունը և այն ազգային դպրությունամբ պարապողների համար. թող ար-
գո տպագրողը հաճի ընդունել մեր շնորհակալությունը: Ինչ որ վերաբեր-
վում է տպագրողի սեփական ծանոթութեններին, մեք գտանվում ենք մեծ
տարակուսի մեջ, և անտարակույս մի օր ազգային կրիտիկոսը կգատեն
այդ բաները, ավելի զտելով և մաքրելով, ինչ որ դեռևս մնացած էր խառն
և շփոթ: Արգո վարդապետը այս բաները տպում է յուր առանձին տպա-
րանում: Խոսելով տպարանի վերա, պարտականություն ենք համարում
մեզ լուռ չմնալ պ. Ճանիկ Արամյանի տպարանի մասին:

Պ. Ճանիկ Արամյանը, նիկոմիդիա քաղաքից, երկար ժամանակ
Փարիզ բնակվելով և տպագրական արվեստին հմտանալով, բավական
հարստացուցել է յուր հայկական տպարանը և բազմատեսակ տառերով:
Այդ տպարանի մեջ գործածական տառերը սովորաբար են նոր ոճով
շինվածք. թեպետ և ոչ բոլորովին կատարյալ, ճարտարության մասին:
Բայց. պ. Արամյանի փուլթը և ջանքը, այլև պատրաստականությունը
ընդունելու ամեն մի բարեմիտ խորհուրդ, յուր տպարանից այս կամ այն

թերութիւնը վերացուցանելու համար, արդարև վկայում է, թե մինչև ո՞ր աստիճան աշխատում է նա ծաղկեցնել հայկական գրատպութիւնը նվազագոյն խորհրդավոր մայրաքաղաքներից մինի մեջ:

Պ. Արամյանը վաճառում է յուր տպարանից թե՛ մայրեր և թե՛ ձուլյալ տառեր և ցուցակը այդպիսի տառերի վաղուց հրատարակած է մի առանձին մեծ թերթի վերա: Մեծ հաճութեամբ հաջողեցավ մեզ լսել պ. Արամյանից, թե նա շուտով պատրաստվում է առնել մի հրատարակութիւն, թե ամենայն ուղարկված ձեռագիր կարելի է տպել նորա տպարանում և այդ կարելութիւնը հիմնված է միայն մի պայմանի վերա. ինչ պայման է այդ. որ ընդդեմ շինի տպելի բանը ֆրանսիական քաղաքականութեանը: Այս պայմանը շատ հեշտ հանձնառական է, մանավանդ որ հայք հարակցութիւն չունենալով ֆրանսիականի հետ, ինչպես ուրիշ կառավարութեանների հետ, ուրեմն և նոցա օգուտը կապված չէ մի վնասի հետ, որ պիտի վերաբերվեր ֆրանսիական կառավարութեան: Ենթահակութիւն պ. Արամյանին, և առավել շնորհակալ կլինինք, եթե բոլորովին ազատորեն և անկախաբար լցուցանե յուր խոստմունքը: Ազատ գրատպութիւնը մեծ քայլափոխ է դեպի հառաջադիմութիւն. և ամենայն մարդ, որ կարող էր որևէ կերպով ընթացք տալ ազատութեան, արժանի՛ և արժանի՛ է մեծ շնորհակալութեան:

Մեր ներկայութեամբ դուրս եկավ այդ տպարանից մի գիրք Փելիքս և Պավլինն պ. Թորոսյանի ձեռքով իտալական բնագրից թարգմանված: Բացի շնորհակալութեանից ուրիշ բան չունինք ասելու պարտն թարգմանողին. ներողամիտ աչքով նայում ենք թե՛ լեզվի և թե՛ թարգմանութեան թերութեանների վերա, հարգելով նորա ազնիվ ձգտողութիւնը, յուր ձեռքից եկածի շփ հարստացնելու մեր ժողովրդական աղքատին դպրութիւնը: Բայց չէ կարելի մի քանի խոսք շասել այն մասին, թե հեղինակը այդ գործի, զուր տեղը աշխատել է մի քանի բան այլապես փոխելով. ավելի լավ էր բառ առ բառ օրինակել Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի Պավլոս և Վիրգիլենն, քան թե նույն բանը, բայց ավելի անշուք կերպարանքով հանդես հանել որպես մի նորութիւն. գոնե ավելի հաճութեամբ կկարդայինք դորան: Ամենայն մարդ, որ կարդացած էր Պավլոս և Վիրգիլենն անունով Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի գործը, Փելիքս և Պավլիննի մեջ պիտի տեսանէ մի կույր նմանողական ձգտողութիւն. ոչ թե միայն գաղափարքը միևնույն, այլ և շատ անգամ խոսակցութեան նյութը ևս: Այստեղ ևս երևում են երկու անբախտ գերդաստանք, երկու աղքատ ու անմեղ սիրահարք և վախճան գործի, մի փոքր այլապես ընթացք տալու համար, կատարված ավելի կոպիտ և անբնական կերպով:

Այդ գործը (թնագիրը) չունի ոչինչ մատենագրական արժանավորու-

թիւն: Աղաչում ենք մեր եղբայրակիցքը, թարգմանութեան ժամանակ ուշ դարձուցանել այն բանի վերա, որ բնագիրը ունենա մի հաստահիմն արժանավորութիւն:

Մեք ուրախ ենք, որ ամենայն տեղ հայերի մեջ երևում է այժմ փոքրիշատե շարժողութիւն, ազգը և ազգութիւնը ասես թե կամաց կամաց դառնալու են հասարակաց խոսակցութեան նյութ. բայց մեր ցանկութիւնը այն է, որ այդ առարկայի վերա ամուլ շատախոսութեամբ չհերիքանան:

Շատ փոքր է Փարիզում գտանված հայերի թիվը, բայց այս փոքրի մեջ երևում է ազգայնութիւնը ավելի շատ, քան թե այլ բազմահայ քաղաքներում, ուր շատ անգամ ձգել է մեզ բախտը: Փարիզում գտանվում է քանքարավոր պ. Ս. Ոսկանյան ուսումնական ազգայինը, որ քանի մի ժամանակ սորանից հառաջ հրատարակելով Արևելք անուն օրագիր (խափանված մի հայ ճիզվիթի դարանագործութեամբ, ամո՞թ և խայտառակութիւն այդ սևահոգի անպիտանին), այժմ հրատարակում է Արևմուտք անունով կիսամսագիրը:

Ազգային արգո և պատվելի եղբայրակիցք պ. Թյուսյուզյան, պ. Քյաթիպյան և այլք հոգաբարձու լինելով բոլոր տպագրութեան ծանրութեանը, հրավիրած են պ. Ոսկանյանին հանձն առնուլ միայն շարագրելը: Ազնիվ հայը զոհելով յուր ժամանակը կամակար ընդունում է այս հրավերը և ահա Արևմուտքը երևում է հայերի աչքին: Մեք գիտենք մի ազատախոս հեղինակի վիճակը անկիրթ ազգի մեջ. այդպիսի հեղինակը ոչ թե միայն պիտի կուրծք մաշե, աչքի լույսը թափե ազգին նոր գաղափարք տալու համար, այլ և պիտի տանի այն սև սև բամբասանքներին, որ անխորհուրդ խավարասերքը անշուշտ ուղղելու էին մի այդպիսի հեղինակի վերա: Ասիացիին չէ կարող մերկանդամ տեսանել ճշմարտութիւնը: Իգիսը պիտի քողով ծածկվի միշտ եգիպտացու աչքից. այս պատճառով ևս տեսանում ենք զանազան խլրտմունք և թշնամական հարձակմունք Արևմուտքի թե՛ հիմնադրերի և թե՛ շարագրողի ջանքը և աշխատանքը ունայնացնելու համար: Զգիտենք, թե մինչև ե՞րբ պիտի հարատևե հայճիզվիթների ազդեցութիւնը մեր ազգի վերա... Ո՛հ, օրերով, ամիսներով և տարիներով ողբալու նյութ:

Մեք մի առանձին հորվածով մասնավորապես կխոսենք Արևմուտքի վերա և մի երկու բան մեջ կբերենք Արևմուտքից այդ հոգվածի մեջ, մեր ընթերցողներին մի փոքր ճաշակ տալու համար: Այժմ այսքան թող հերիք լինի ծանուցանել, որ այդ օրագիրը հրատարակվում է ամիսը երկու անգամ, յուրաքանչյուր համարը բաղկանում է մի քառածալ թերթից, տարեկան գինը Փարիզում է հինգ մանեթ, Մոսկվայի մեջ վեց մա-

նեթ, իսկ Ռուսիայի այլ քաղաքների համար յոթն և կես մանեթ: Յանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են յուրյանց խնդիրը պատկանալ արծաթով հանդերձ հասուցանել կամ պ. Նազարյանցին կամ պ. Նալբանդյանցին: Հյուսիսափայլը հանձնառու է Արևմուտքի գործակալությանը Ռուսիայի մեջ:

Արևմուտքի ազնիվ հրատարակողը և հիմնադիրքը թող հաճին ընդունել մեր առ ի սրտե հրապարակական շնորհակալությունը, որոնց ցանկանում ենք նույնպես ամենայն հաջողություն և հառաջադիմություն:

Հիմնադրերից մինը, ինչպես ասացի, պ. Քյուլյուզյան արգո երիտասարդը Փարիզում վաճառականության և երկրագործության դպրոցների մեջ ավարտելով յուր ուսման ընթացքը, պարապում է ներկայումս առևտրական գործողությամբ: Այս պարոնը ընկերանալով պ. Գռելլ (Gréllé) ֆրանսիացու հետ կատարում է վաճառական աշխարհում մեծակշիռ գործեր: Այս երկու ընկերակիցքը ունին վաճառական տներ Փարիզում և Կոստանդնուպոլսում: Քառասուն տարուց ավելի տևում է Գռելլի վաճառական տունը և շահած է բոլոր Եվրոպայի և Ամերիկայի վաճառական տների հավատը:

Ազգային վաճառականը ուրեիցե կարող են ամենայն ապահովությանը գործ կատարել այս տան հետ. մանավանդ նախիջևանցոց օգտակար էր այս տունը, որին գործակից էր մի ազգասեր հայ: Եթե շատ ցորյան կամ այլ ապրանք ուղարկվելու լինի Եվրոպա Մարսելի վերայով, այդպիսի դիպվածում պ. Քյուլյուզյանը և պ. Գռելլը պատրաստ են մի առանձին տուն բանալ Մարսելում: Ահավասիկ պ. Քյուլյուզյանի հասցեն:

№ 56, Boulevard de Sébastopol, Paris. M. Tuvsuzian.

Ամենայն հոգով ցանկանում ենք, որ մեր ազգային եղբայրակիցների մեջ բացվին զանազան կապակցությունք: Մի բարոյական կապակցություն, մի բարոյական ընկերություն ավելի հիմնավոր է և հաստատ, եթե հարակից լինին նորան այնպիսի հանգամանք, որ աղբյուր էին և նյութական շահաստացության. այս խնդրին կարող է կատարելուպես պատասխանել առևտրական կապակցությունը: Ես միանգամ Հիշատակարանիս մեջ (1858 օգոստոս Հյուս[իսափայլ] հ. [ամար] 8) խոսելով նախիջևանի հացի, յուղի և երկաթի վաճառականության մասին, հայտնել էի իմ խորին ցավակցությունը այն բանի վերա, որ նախիջևանցի արգո վաճառականք անմիջական հարակցություն չունենալով Եվրոպայի հետ հարկադրված են հնազանդվիլ եվրոպական վաճառական տներին, որ գտանվում են Ռուստով և Նախիջևան քաղաքների մեջ: Ինչպես մեզ քաջ հայտնի է, պ. Քյուլյուզյան ազգայինը պատրաստ է բանալու

ամենայն տեսակ հարակցությունք և յուր հետ գործ կատարել կամեցողներին միշտ հայտնել ապրանքի գները և հարկավորությունների քանակությունքը: Մանավանդ հարմարություն կա մեր հայ վաճառականներին, որ կարող են հայ լեզվով թղթակցիլ, մինչդեռ օտար տների հետ գործունենալու ժամանակ պիտի նեղություն կրեին լեզվի կողմից:

Այդպիսի վաճառականքը պ. Քյուլյուզյանցի հետ առաջին անգամ ծանոթացնելու և ավելի մանրամասն լուրեր և ծանոթությունք, առևտրական գործողությունների վերաբերյալ, տալու համար պատրաստ է Կոմս էմմանուելը, եթե խնդրեն նորա միջնորդությունը:

Ազգային խնդիրներով պարապող և ազգի վիճակին ուշադիր եղող մարդը չէ կարող շտեմանել, որ հայերի մեջ ևս օրե օր առավել շատ դուրս երևելու վերա են օրագիրք, լրագիրք կամ այլ բանասիրական հանդեսք: Թուրքիայի հայ օրագիրքը և լրագիրքը համարյա թե ամենայն ամիս հրատարակում են այս կամ այն, հրատարակվելու նոր օրագրի հայտարարությունք: Այո, ցավելով խոստովանում ենք, որ շատ անգամ այդպիսի օրագիրք հազիվ թե տեսած հրապարակի լույսը և ահա շիջանում են ասուպների նման, մի տխուր հիշատակ թողնելով մեզ յուրյանց մի քանի համարը: Օրագրերի այսպիսի անհաստատությունը չէ պիտո հանցանք համարել հրատարակողներին. մեր ազգի մեջ, ինչպես վերևում ասացինք, օրինավոր մատենագիրը կամ օրագրի հեղինակը պատերազմ ունի ոչ միայն ազգի դարերով կարծրացած նախապաշարմունքի հետ, այլ և խավարապաշտների հետ և ոչ միայն այսչափ, փա՛ռք և պարծա՛նք մեզ հայերիս, նաև հայկական ճիզվիթների հետ, որոնց պոլիտիկային ընդդեմ է ամենայն ճշմարտություն, որի հետևանքը լինելու չէր մի օգուտ ճիզվիթներին:

Թուրքիայում մինչև այժմ ազատ էր գրատպությունը, բայց այժմ լսում ենք, որ ամենայն ազգից կարգված են ցենզորք (քննիչք) և, ինչպես պատմում են, մեր ազգից կարգված պարոնը առավել խիստ վարվում է հեղինակների հետ, քան թե պահանջում էր Թուրքիայի խարխալյալ կառավարությունը: Այստեղ երևում է մոլի եռանդը... Մեք բողոքում ենք այդպիսի քննիչների ընդդեմ, և խնդրում ենք, ուշադիր լինելով մեր անբախտացած ազգի վիճակին, տեղիք շտալ անձնական կրքերի և խտտերի, երբ որ պիտո էր կատարել յուր պաշտոնը:

Ուր չկա մտքի և բանականության ազատություն, այնտեղ կա հոգու ստրկություն, իսկ ուր ստրկություն, այնտեղ չկա կյանք: Հայոց ազգը առանց նորան ևս քաղաքականապես մեռած է ներկայումս. մի վերանորոգություն, մի բարոյական վերածնելություն եթե կարելի էր երբևիցե հուսալ, ապա ուրեմն պիտի լինի այն ճշգրիտ և ստույգ լուսավորության

միջնորդութեամբ: Լուսավորութիւնն է միակ հնարը միմյանցից բաժանված և շատ անգամ, կրքերի և ախտերի խաղալիք դառնալով, իրյար հետ թշնամացած ազգային անդամքը միմյանց հետ անքակտելի կապակցելու և ազգային մարմնի ամբողջութիւնը դուրս երևցնելու համար: Լուսավորութիւնն է այն աստվածային շունչը, որ աշտարակի օրհրից բաժանվածքը միավորում է դեպի մի կապ եղբայրակցութեան և սրտակցութեան. նա է այն աստվածային հուրը, որ ջերմացնում է ամենայն սառն սիրտ և պտղաբեր է գործում ամենայն ամուլ և անծին հոգի:

Բայց լուսավորութիւն ստուգապէս, լավ միտք առնելով այս մեծախորհուրդ բառիս նշանակութիւնը, առանց թույլ տալու յուրաքանչյուր մարդու ազատորեն խոստովանել յուր սրտի վկայութիւնը, մեք ճանաչում ենք կորստաբեր իմաստակութիւն: առաջնորդված ճիշդիթական հոգով:— Կեցցե՛ք ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ:

Ազատ աստվածն այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել,
Իմ հողանյութ շինվածքին
Կենդանութիւն պարգևել.
Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռքս պարզեցի,
Եվ իմ անզոր թեկերով
Ազատութիւնն գրկեցի:

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրորոցում կապկապած
Լալիս էի անդադար,
Մորս բունը խանգարած,
Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել.
Ըո՛ այն օրից ուխտեցի
Ազատութիւնը սիրել:

Զոթով լեզվիս մինչ կայերը
Արձուկվեցան, բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խնդացին ու բերկրեցան,
Նախկին խոսքն որ ասացի,
Ձէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ.
Ազատութիւն, գուրս թո՛ւս
Իմ մանկական բերանից:

«Ազատութիւն»,— ինձ կրկնեց
Ճակատագիրը վերեկից.
— Ազատութեան գու գինովոր

Կամիս գրվիլ այս օրից:
Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհը,
Քեզ շատ փորձանք կսպասե.
Ազատութիւն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է:

— Ազատութիւն,— գոչեցի,—
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր երկաթ,
Թող դավ գնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ
Անդադար. ազատութիւն:

ԺԲ

Ներածութիւն—Բեզգաղեի յոթն հրաշալիքը—Խառն լուրեր—Մի արեղայի
Ֆանատիկոսութիւն:

Թող ինչ կամին խոսեն, բայց Բեզգաղեն համը տարավ: Հիշատակարանս պարտակա՛ն է նորա հրաշագործութիւնքը պատմել: Այնպիսի գործեր, որպիսիք օր ու ցերեկով գործվում են Բեզգաղեի ձեռքով, եթե նյութ չլինին հրապարակախոսութեան, եթե այդպիսի անբրիստոնյա և անբարոյական մարդիկ դպրութեան ձեռքով չպատուհասվին, բանակա-նութիւնը, արդարութիւնը մեզ — գրողներին — կդատապարտե:

Մեք հրավիրում ենք բոլոր հայոց վաճառականքը ուշադրութեամբ կարդալ այս տողերը և ամենայն արդարութեամբ դատաստան կատարել: Եթե այդ դատաստանի մեջ լինի այնքան բարեխղճութիւն, այնքան արդարամտութիւն, որքան կա մեր առնելու պատմութեան մեջ, ապա ուրեմն Հիշատակարանս կհասանի յուր նպատակին և ես կատարած կլինիմ իմ խորհրդավոր պարտականութիւնը:

Թող շարտնեղին տղայաբար այն մարդիկը, որոնց ծանր է տեսանել բաց աչքով որևիցե պակասութիւն մեր ազգի անդամների վերա. առողջ բանականութիւնը պահանջում է հանդես հանել դորանց և խայտառակել և դատապարտել, որպէսզի օրեօր վերանան և անհետանան այդպիսի բարբարոս գործողութիւնք:

Թո՛ղ, նույնպէս, Բեզգաղեի նման մարդիկ չուրախանան, թե ինք-յանք ազատ մնալով, առիթ ունենին զվարճանալու, տեսանելով Բեզգաղեի բողոքութիւնը, այլ դորա փոխանակ թող մաքրեն խղճմտանքները և մի փոքր մտածեն, լա՛վ են արդյոք այն գործերը, որոնց մասին դատա-

պարտվում է Բեզզադեն. արդյոք շունն՝ին ինքյանք ևս այդպիսի գործեր, արդյոք ապականված չէ՞ին նույնպիսի կամ ևս ավելի վատթար կեղտերով: Հիշատակարանիս աչքերը բաց են և ականջները սուր... Բարվոք է յուր անձը մաքրել, քան թե բարկանալ այն մարդու վերա, որ տեսանելով ապականությունը, ասում է հայտնի, թե ապականված ես:

Տարակույս չկա, մեր ազգի հիվանդությունը դարավոր է, այն ապականությունը, որով նա պղծել է յուր հայության անունը, մեծ հնարների են կարոտ, որ սրբվեին, բայց մեք մեր կարողության չափ պարտական ենք սպասավորել այս սուրբ պաշտոնին: Մեր համար ազգությունը և ամբողջ ազգի կատարելության գաղափարը այնքան ծանր կշիռ ունի, որ դորան պահպանելու և օգնելու մտքով պատրաստ ենք ամենայն զոհաբերության, ինչ որ միայն կարող էր մի մատենագիր մարդ: Այս բաների մեջ ոչինչ են մեր աչքում մի քանի կուսպաշտ հայերի պատվասիրությունը և անձնասիրությունը, ուստի մաքուր խղճման տանքով և ձեռքերս սրտերիս վերա դրած, ոչ միայն զոհում ենք նորանց, այլ որպես քաղաքական սերմից հառաջացած ծնունդներ քարին ենք զարկում:

Շատ լավ գիտենք, որ մեք այս ճանապարհով ատելի ենք կացուցանում մեր անձը, և այս է պատճառը, որ Հյուսիսափայլը փուշ է շատերի աչքին, բայց միշտ մտածում ենք, թե պատասխանատու ենք աստուծո առաջև, պատասխանատու խղճմանքի և առողջ դատողության առաջև:

Եթե մեր խորհուրդը լիներ գնալ օգտի և շահաստացության քամակից, եթե մեր ցանկությունը լիներ սուրբ համարել ամենայն հնար, որ ձեռնտու էր թե մեզ սիրելի կացուցանելու ազգին և թե Հյուսիսափայլի ճանապարհը հարթելու, այն ժամանակ, իհարկե մեք ևս կզոհեինք ազգի օգուտը մեր շահին, մեք ևս կեղծավորությունը կշինեինք մի հաղթակիր գործիք: Բայց թող հեռի մնան այդ դժոխային հնարքը, նոքա սեփական են օբսկուրանտներին և ճիզվիթներին, որոնց հետ շունինք մասն և բաժին: Եվ ոչ միայն այսչափ, այլև շինք ցանկանում, որ այդ գիվախորհուրդ մարդիկը գովեին մեզ, մեր գործը, մեր ուղղությունը, ըստ որում մենք ինքնին պիտի կասկածելի երևեինք մեր աչքին:

Ազգի անդաստանի մեջ հինգ ցորենաբույս չկա, բայց փուշ և որով բյուրավոր. աղաչում ենք ամենակալ տերը սրտացավ գործավորներ ուղարկել, որ խնամով խելին այդ փուշերը, որպեսզի ազնիվ բույսերը հնար ստանային աճելու և զորանալու: Ժամանակ է, որ հայերը դուրս գան երեխայութենից և մի փոքր այրություն ստանան, սովորեն դատել և ճանաչել սեր և սպիտակը: Ժամանակ է որ մի փոքր մտածել ուսանին,

որովհետև մինչև այժմ գտանվել են նույն դրության մեջ, ինչ վիճակում էր Նաբուզոդոնոսորը երազից հետո.— «և բանն վերացաւ յինէն»,— ասում էր նա մարգարեին:

Մեզ շատ անգամ բռնադատում են կարմրել և ամաշել, բայց մեր հոգով չափ սիրելի հայերը չկամին, եղբայրաբար խոսելով նոցա հետ, խնդրեինք վերացնել այն տգեղությունը, որոնց համար ամոթապարտվում էինք օտարների առաջև:

Մեր ազգի խոցերը և ցավերը քաջ հայտնի են մեզ, բայց ինքը ազգը չկամի խոստովանել յուր հիվանդությունը, նա փախչում է բժշկից, նա կարծում է, թե թագուցանելով փտած և ապականված վերքերը ընկերի աչքից, կարող էր պարտակել յուր ողորմելի դրությունը. այդ վերքերը ճարակում են նորա հոգին, և այս պատճառով ևս հայը մարմնով միայն ապրում է առողջ:

Մի քանի թեթևամիտ օրագրերի և լրագրերի խելացնոր կարծիքներ և գաղափարք հասանում են մեր ականջին, բայց դոքա կոտրած զանգակի ձայնից ավելի շունին ուրիշ արժանավորություն: Մեք ծիծաղում ենք դոցա վերա, բայց այդ ծիծաղը արտասուքից դառն է մեր համար, ըստ որում այդ բաները գործվում են մեր ազգի մեջ:

Այդ երեխայամիտ օրագիրքը և լրագիրքը մինչև այժմ ուխտ են դրել բամբասել մեզ և մեր ասածի հակառակը պնդել, մինչև այն աստիճան մոլորության հասանելով, որ եթե Հյուսիսափայլի մեջ գրվի, թե աստված կա, նոքա պատրաստ են և այդ ուրանալ: Մի քանի հոգևորների կողմից նզովքի շանթեր ևս տեսանում ենք դեպի մեզ արձակված, բայց այդպիսի շանթերը փութով շիջանողք են և վաղուց արդեն կորուսել են մարդկեղեն աշխարհում յուրյանց գաղտնածածուկ խորհուրդը:

Մեր սիրտը լցված է արյունով. մեք այստեղ շինք ծառայում մեր ախտերին, ինչպես մի քանի գիշերադեմ մարդիկ հայհոյեցին մեզ, այլ սպասավորում ենք ազգի օգտին. գուցե մեղավոր ենք նորանով, որ մեր աչքի առաջև են հայոց ազգի համար, սորանից հարյուր տարի հետո գալոց օրերը...

Հրավիրում ենք կեղծավորները լարել յուրյանց գործարանքը և արդարացնել Բեզզադեի գործերը, որ պիտի նկարագրենք և որոնց համար ուրիշ հարմարավոր անուն չգտանելով անվանեցինք «Բեզզադեի յոթն հրաշալիքը»:

Առաջին, Բեզզադեն, մի մեծ քաղաքում ունենալով մի վաճառանոց, առել էր յուր մոտ մի պատվական երիտասարդ, տարեկան վարձ տալով նորան և խանութի բոլոր ապրանքը հաշվով հանձնելով: Երիտասարդը, ինչպես վերևում գրածներիցս պարզ երևում է, ընկեր չէր, ուրեմն և ոչ

բաժանորդ Բեգզադեի շահին կամ վնասին, նա պարտակա՞ն էր վաճառած ապրանքի արժաթը և մնացած ապրանքը ցույց տալ Բեգզադեին նույն հաշվով, ինչ հաշվով ստացել էր:

Մի քանի տարի ծառայում է այս երիտասարդը, խանութի ապրանքները օրն օր սկսանում են հատանիլ, այս պատճառով ևս տեսակի պակասութենից առուտուրը սկսանում է թուլանալ: Արի երիտասարդը նկատում է այս բանը և վնասի ճանապարհը փակելու համար գրում է Բեգզադեին նոր ապրանք ուղարկել: Բեգզադեն, սկզբումը այսօր էգուց ասելով, վերջապես բոլորովին լուռ է մնում: Երիտասարդը գրում է, աղաղակում է, տարիներով, բայց լսող չկա. գրում է նա և շատ անգամ, եթե չէ կամենում Բեգզադեն նոր ապրանք հասուցանել, որպեսզի կամ ինքը գնա այդ քաղաքը կամ մի այլ մարդու հանձնի հաշիվը և ապրանքը ստանալ յուրյանից և գործը ավարտել:

Բեգզադեն, երկար ժամանակ այս աղաչանքին ևս ականջ չդնելով, թողնում է երիտասարդը վերջին հուսահատության մեջ: Մի օր, երբ սաստիկ զայրացել էր Բեգզադեի մարդ զրկելու ծարավը (տարու մեջ 365 անգամ զարթնում է նորանում այս կիրքը) 1118 վերստ ճանապարհ կատարելով հանկարծ երևում է այն քաղաքի մեջ, ուր էր նորա վաճառանոցը կամ գանգատավոր գործակատար երիտասարդը: Սա սկսում է իսկույն հաշիվ տալ: Օրինակի համար ասենք թե երիտասարդի ձեռքը հանձնել էր Բեգզադեն 30,000 մանեթի ապրանք. գործակատարը ժամանակ առ ժամանակ հասուցել է Բեգզադեին 25,000 մանեթ: Ներկա ցույց է տալիս 10,000 մանեթի ապրանք, հաշվելով այն գնով, ինչ գնով Բեգզադեն հանձնել էր երիտասարդին: Բայց Բեգզադեն մի մանեթով երիտասարդին տված ապրանքը հետ չէ ընդունում մի մանեթի տեղ, այլ հաշվում է 75 կոպեկով, պատճառելով թե հնացած էին: Երիտասարդը պատասխանում է. «պարոն, թե նոր է թե հին է, ահա քո ինձ տված ապրանքը, ես չեմ կերել. չեմ վատնել, այլ որքան վաճառել եմ, նոցա բոլորի արժաթը քեզ հասուցանելով և այն քսան հազարին հինգ հազար և շահ հանելով, ուստի արժա՞ն է որ մնացած ապրանքը հետ առնուս նույն գնով, ինչ գնով ես քեզանից ստացել էի: Եթե մի մանեթի բանը պիտո է 75 կոպեկով հետ տալ, պակաս մնացած 25 կոպեկը ո՞րտեղից պիտի դուրս գա»:

- Քո վարձից,— շուտով պատասխանում է Բեգզադեն:
- Իմ ոռճիկը հերիք չէ այդ պակասը լցուցանելու համար,— կցորդում է երիտասարդը հեզնությամբ:
- Մնացածի համար մուրհակ կտաս,— ասում է Բեգզադեն:
- Ես այսքան տարի ծառայեմ, քեզ այնքան շահ ցույց տամ, հերիք

չէր այս, ոչինչ վարձ չառնում, այլև պարտակա՞ն մնամ, այս ո՞ր աշխարհի կամ ինչ կրոնից թույլ տրված գործ է,— հարցանում է երիտասարդը:

— Ես փիլիսոփա չեմ,— պատասխանում է Բեգզադեն թաքսկը քաշելուց հետո տուփի կողքին զարկելով.— Ապրանքը հնացած է և այժմ չէ արժույթ մի մանեթ:

Այս կերպով ևս վերջացնում է Բեգզադեն յուր հաշիվը. մնացորդ ապրանքը հետ է ընդունում ցած գնով, չէ տալիս երիտասարդի վարձը և պակաս մնացած արժաթի փոխարեն առնում է մուրհակ: Երիտասարդը չէ կամենում դատաստան մտանել, քաջ իմացած լինելով Բեգզադեի սովորութիւնը, որ ծառայողի 100 մանեթ վարձը կտրելու և յուր անխիղճ կամքը հառաջ տանելու համար, պատրաստ է 1000 մանեթ կաշառք տալով, դատաստանը թյուրել:

Այս գործողութենից հետո, մի քանի մարդիկ տեսնում են Բեգզադեին, որ նա, քաղաքի նշանավոր փողոցի մեջ, յուր վաճառանոցի առաջև, օր ու ցերեկով, գիշերազգեստը հագած ման է գալիս մի հրեայի հետ, աշխատելով խաբել, կամենալով մի մուշտակ գնել նորանից:

Երկրորդ, Բեգզադեն սովորութիւն ունի ապրանք ուղարկել մի մեծ քաղաք, երբ վաճառի հանդես էր լինում այնտեղ: Մի այլ վաճառական պարոն, որ նույնպես պարապում էր այդ առուտուրով, գնում է Բեգզադեի մոտ և ասում է, որ եթե այդ անգամը Բեգզադեն հոժարի մարդ և ապրանք չուղարկել այդ վաճառահանդեսը, ինքը, պարոնը պատրաստ է մի քանի ամիս ժամանակով գնել Բեգզադեից մոտ իբր 15,000 մանեթի ապրանք, հարյուրին 10 շահով: Բեգզադեն համաձայնում է, տալիս է ապրանքը և ստանում է սլարոնից կանոնավոր մուրհակ: Երբ գնող պարոնը յուր ապրանքի հետ միասին հեռացած էր քաղաքից, դեպի վաճառահանդեսը, Բեգզադեն մյուս օրը գնում է վաճառափողոցը (ՃԱՐՃԱ) և այնտեղ խոսում է այսպես.

- Մի մարդ, որ ինձ հիմար անվանի, իրավունք ունի:
- Ինչ պատճառով,— հարցանում են վաճառականք:
- Այս ինչ պարոնի այսքան արժաթի ապրանք հավատացի. բայց, թե նորան վաճառած, թե ծովը ձգած միևնույն է: Ո՞վ մի կոպեկ կտա այժմ նորա մուրհակներին:
- Ինչու այդպես կտրում եք այն պարոնի անունը, նա ոչ ոքի արժաթ կերած չէ, ոչինչ խարդախութիւն արած չէ,— ասում են մարդիկ:
- Խոսքս այն չէ,— պատասխանում է Բեգզադեն,— արել է կամ չէ արել. այլ այսքան միայն գիտեմ, որ արժաթս կորած է:
- Այս բանի մեջ Բեգզադեի խորհուրդը այն էր, որ այն պարոնի անու-

նը կտորվի վաճառանոցում, որ հավատարմությունը կորուսանելով չկարողանա շարունակել յուր առևտրական գործողությունը, որպեսզի ասպարեզը մնա միմիայն Բեզզադեին:

Մի փոքր ժամանակից հետո վերադառնում է վաճառահանգեսից պարտական պարտը և իմանալով Բեզզադեի արած տմարդությունը, իսկույն ժամանակից հառաջ վճարում է յուր պարտքը Բեզզադեին, մտածելով թե այսպիսի ազնվությունը կարող էր հանել յուր վրեժը և խայտառակել Բեզզադեի ստախոսությունը և անբարոյականությունը:

Բայց ի՞նչ բանով արդյոք կարելի է ամաչեցնել Բեզզադեին. աստուծո ստեղծած նյութական և իմացական բաների մեջ չկա մի այնպիսի բան, որ կարողանար նորան ամաչեցնել: Բեզզադեի երեսը վաղուց դարձել է շինականի տրեխ:

Նրորոգ, Բեզզադեն ուներ մի սիրական գործակատար, որ վերջին ժամանակներում շինել էր յուր հետ մասնավոր ընկեր: (Այս գործակատարի և Բեզզադեի շատ վաղ ժամանակներից սկսած, իրար մեջ ունեցած հարաբերության մասին, չար լեզուներ խոսած են շատ կեղտոտ բաներ...): Ինչևիցե: Ահա այդ գործակատարին նշանում է մի օրիորդի հետ: Մարդիկ, տեսնելով, որ Բեզզադեն մեծ ուշադրություն և խնամք է ցույց տալիս հարսնացու օրիորդի վերա, զարմանում են: Բայց այդ զարմանքը հասանում է մինչև ի սարսափ, երբ մի անգամ մի պատվավոր մարդ, տեսանելով հարսնացու օրիորդը, մինչդեռ ման էր գալիս Բեզզադեի կառքով, ասում է Բեզզադեին:

— Այս ի՞նչ պատիվ է, որ ցույց ես տալիս գործակատարիդ հարսնացուին. կառքերով բաներով...

— Հը՛մ, դո՛ւ ևս չես հասկացել,— պատասխանում է Բեզզադեն,— գիտե՞ս թե ինչ խորհրդով առնում եմ ես այդ բաները:

— Ո՛րտեղից պիտի իմանամ:

— Քեզ քաջ հայտնի է իմ գործակատարի նյութական կարողությունը,— շարունակում է Բեզզադեն:— Լավ գիտես, որ նա կարողանալու չէ կառք պահել յուր կնոջ համար, այս պատճառով ես սովորեցնում եմ հարսնացուն կառքերի և այլ այսպիսի շռայլութենների, որ ամուսնութենից հետո նույն բանը պահանջե յուր ամուսնուց: Տարակույս չկա, որ նորա ամուսինը կարողանալու չէ առնել այդ բաները, ուստի պիտի բորբոքվի նոցա մեջ անմիաբանության և զժտության բոցը... Այդտեղ ունիմ ես իմ խորհուրդը... Ամուսինը չկարողանալով կատարել յուր կնոջ կամքը, անշուշտ կորուսանելու է յուր հարգը նորա աչքում... Ինձ հարկավոր է այդ, ես... դեռևս կծիծաղեմ նոցա երկուքի վերա ևս:

Չորրորդ, Բեզզադեն, բարեբարության անունով, յուր մնացորդ և

փտած ապրանքը, որ եթե վաճառելու լիներ, անշուշտ յուրաքանչյուր մանեթից 40 կոպեկ պիտի վնասվեր, տալիս է յուր սիրական գործակատարին, որի մասին վերևում հիշեցինք, անվանելով նորան անկախ վաճառական: Եվ այսպես, 60 կոպեկանոց բանը մի մանեթի տեղ տալով առնում է խեղճ մարդուց 33,000 մանեթի մուրհակ, որի զորությամբ պարտական է մնում հատուցանել այդ գումարը:

Գտանվում են մարդիկ, որ հարցանում են Բեզզադեից, թե ի՞նչպես այդքան արծաթ հավատացիր, մինչդեռ խանութը ևս ջո անունով չէր: Միծաղում է Բեզզադեն և ասում է, դուք գաղափար ևս չունիք վաճառականության վերա. եթե ես խանութը նորա անունով շինեի, նա երբեք կարողանալու չէր վճարել ինձ պայմանյալ արծաթը:

— Այդ ի՞նչպես,— հարցանում են մարդիկ:

— Շատ հասարակ կերպով,— պատասխանում է Բեզզադեն:

— Նա որպես անկախ մարդ և այդքան ապրանքի տեր երևելով վաճառականների մեջ, կարո՞ղ է հավատարմություն ստանալ: Այս հավատարմությամբ գնելով նա օտարազգիներից հետզհետե զանազան ապրանք և վաճառելով նորանց, կարողություն կստանա վճարել ինձ իմ 33,000 մանեթը, օտարների մնալով 55,000 մանեթ պարտական:

— Բայց այդ օտարքը, ի՞նչպես ապա պիտի ստանան յուրյանցը, ջո մարդ շինած գործակատարից:

— Բանտը ունի շատ սենյակներ...

— Բայց այդ անխղճություն է ջո կողմից. այդքան տարի ծառայելու վարձը...

«Նոցա ծնունդը շորանա, նոքա իմ տունն են քանդել»,— ասելով լցնում է քիթը թաբակով և գլխին քարշելով գլխարկը հեռանում է խոսողներից, որ մի այլ անօրենություն հղանա:

Հինգերորդ, Բեզզադեն մի անգամ հրավիրում է մի մարդ անդամ շինել մի ընկերության, որ կազմել էին Բեզզադեն և այլ նորա համախոհ մարդիկ: Պարտը հարցանում է,— ի՞նչ ընկերություն է այդ, ազգային բաների վերա խորհելու, թե...

— Չէ՛,— ընդհատում է խոսքը Բեզզադեն,— մեր ընկերությունը բամբասանքի ընկերություն է: Մեք հավաքվում ենք, որ սորան բամբասենք, նորան հայհոյենք, մյուսին դավ դենք. սորա տունը քանդենք, մյուսին գլխակոր վայր ձգենք...

— Աստված ազատե այդպիսի դիվական ընկերութենից,— ասելով հեռանում է բարեպաշտ հայր:

Վեցերորդ, Բեզզադեն պատվիրում է յուր մի գործակատարին, որ

նույնպես շատ տարիներով ծառայում էր, բերել տալ յուր քեռորդին Բեզզադեի խանութի մեջ ծառայելու համար: Գործակատարը գրում է և պատանին հայտնվում է նիժնի-Նովգորոդի վաճառահանդեսը: Մի փոքր ժամանակից տղան հիվանդանում է և այդ պատճառով Բեզզադեն սկսում է ծուռ աչքով նայել ողորմելու վերա:

Հայհոյանք, թուք ու մուր և այլ անասելի անխելք խոսքեր թափվում են Բեզզադեի կողմից աղքատ պատանու վերա: Բանը այնտեղ է հասնում, որ Բեզզադեն ասում է, թե չկամեր ունենալ նորան յուր խանութի մեջ: Տղան աղաղակում է, եթե չկամիս իմ ծառայությունը, ուրեմն իմ տեղը ուղարկիր ինձ: Այս խոսքերի վերա Բեզզադեն ևս առավել բարկանում է: Այս միջոցին տղայի մայրը ուղարկում է յուր որդուն Բեզզադեի անունի վերա 30 մանեթ արծաթ, մի վերարկու գնելու համար: Բայց Բեզզադեն պահում է արծաթը յուր մոտ: Երբ որ դրականապես ասել էր պատանուն թե չկամեր ունենալ նորան յուր խանութի մեջ, այլ և հրաժարվում էր հետ յուր տեղը ուղարկելուց, տղան բոլորովին անօգնական մնալով կամենում է գնալ պոլիցմեյստերի մոտ զանգատելու: (Բեզզադեն բնակվում էր պոլիցմեյստերի տան դեմ ու դեմ): Բեզզադեն լսելով տղայի սպառնալիքը, սկսում է ջարդել ողորմելի տղայի քիթը բերանը, դժոխային խոսքեր դուրս ժայթքելով բերանից. պոլիցմեյստերը պատուհանից տեսանում է այս հանդեսը: Տղան գնում է վանգատ: Պոլիցմեյստերը կանչում է Բեզզադեն և ասում է, թե կամ հետդ տար քո ծառան, կամ յուր տեղը ուղարկիր նորան: Բեզզադեն պատասխանում է, թե չէր կարող գողը և ավազակը ընդունիլ յուր մոտ ծառայության համար, և թե այդ տղայի ցեղը տանով տեղով գող են: Այս ասելով հանում է ծոցից մի նամակ տղայի մոր բերանից յուր որդու վերա, որով, որպես թե ուղարկում էր վերոհիշյալ 30 մանեթը և ասում էր թե զողացած արծաթ էր:

Տղան հերքում է բոլորովին այս զրպարտությունը և քննությունը ստուգում է, որ այդ նամակը շինովի էր և խարդախած Բեզզադեի ձեռքով: Պոլիցմեյստերը ասում է Բեզզադեին, թե լավ չէ նորա ընթացքը ծառայի հետ և թե այդպիսի խարդախությունք կարող են մեծ անպատվությունք ծնուցանել: Այսպիսի խոսքերով համոզում է Բեզզադեին, որ կամ հետը տանի տղան կամ ճանապարհի արծաթ տա մինչև Կովկաս: Բեզզադեն խոստանում է հետը տանել:

Տղան ընկնում է հիվանդանոց, աղքատությունը հասանում է մինչև ի կատաղություն: Մի քանի օրից հետո գալիս է Բեզզադեն տղայի մոտ և տալով նորան 5 մանեթ ասում է, թե կարգադրություն էր արել նորա մասին: Երբ տղան մի փոքր հանդարտել էր, Բեզզադեն տալիս է ուրիշներին հետևելու պատվերները:

Կանչում է յուր գործակատարը, այսինքն տղայի քեռին, և ասում է, որ չհամարձակվի ուղարկել տղան դեպի յուր վաճառանոցը, կամ դեպի յուր աշխարհը: Եթե որևիցե կարեկցություն ցույց տալով, գործակատարը խնամ տաներ տղային, այնուհետև Բեզզադեն տալու չէր գործակատարին պատկանած 2000 մանեթը, որ գտանվում էր Բեզզադեի մոտ: Կանչում է յուր ապրանքի համար վարձված սալորդները, նոցա ևս պատվիրում է, որ չհամարձակվին ապրանքների հետ վերառնուլ տղան և հնար տալ Մ... քաղաքը հասնելու: Իսկ եթե սալորդքը համարձակվեին կարեկցել ողորմելի տղային, Բեզզադեն սպառնում է ոչ մի կոպեկ վարձ չտալ սալորդներին ապրանքը բերելու համար:

Այս բաներից հետո գնում է Բեզզադեն:

Տղան հավատացած է, թե շուտով ինքը ևս գնալու էր դեպի այնտեղ, ուր գտանվելու էր յուր պարոնը:

Բեզզադեի գնալուց մի երկու օր հետո, գալիս է տղայի մոտ սորա քեռին (այսինքն Բեզզադեի գործակատարը), և հայտնելով, թե երկու օրից հետո պիտո է միասին ճանապարհ ընկնեին դեպի Մ... հարցանում է տղայից, թե չունե՞ր արդյոք երկու մանեթի մանր արծաթ: Տղան ասում է թե ունի միայն մի հինգ մանեթանոց թղթադրամ, որ ստացել է պարոնից:

— Փուլթ չէ,— պատասխանում է գործակատարը,— միևնույն է, էզուց կտամ: Այժմ ինձ հարկավոր է այս շնչին արծաթը այն պատճառով, որ բնակարանս հեռի է և չկամեի մյուս անգամ գնալ այնտեղ այդքան արծաթի քամակից:

Տղան հանում է և տալիս է յուր բոլոր ունեցածը: Գործակատարը ստանում է և դեպուղիդ գնալով յուր բնակարանը, ուր պատրաստ սպասում էր նորան սուրհանդակի կառքը, նստում է... Ծվ կառքը հառաչ է շարժվում ամենայն զորությունք:

Երկու օրից հետո իմանում է խեղճ պատանին թե խաբվել էր յուր քեռուց: Լաց է լինում, ողբում է, բայց ինչ ճար, մնում է միայն այս փազանական անգթություն ընդդեմ դեպի երկինք բողոքել:

Մի քանի բարեսիրտ հայեր խղճալով այս անօգնական տղայի վերա, ժողովում են մի քանի մանեթ և ճանապարհ են ձգում նորան դեպի այն քաղաքը, ուր էր Բեզզադեն:

Յոթներորդ, Բեզզադեն Մ... հասանելուց հետո, մի քանի օրից հայտնվում է հաճոյակատար գործակատարը և խնդրում է տալ ինքյան յուր 2000 մանեթը: Բեզզադեն, որ ինքը խոստովանել էր թե գործակատարը ուներ 2000 մանեթ, այժմ սկսում է քրքրել յուր սատանայի պուշով գրված մատյանները, երբեմն գլուխը քորելով, և երբեմն մի պտղունց 25°

Թարակ քիթը լցնելով, ասում է թե գործակատարը ոչ թե միայն 2000 մանեթ, այլ 2076 մանեթ է ստացել, ուրեմն դեռ նա պարտական էր Բեզզադեին 76 մանեթ: Գործակատարը աղաղակում է այս անիրավության ընդդեմ, բայց լսող չկա: Բեզզադեի սովորական կանոնն է այս: Երկար ու ձիգ խոսակցությունից հետո, գործակատարը տեսանելով, որ ավելորդ էր վիճել Բեզզադեի հետ, հանձն է առնում վճարել 76 մանեթը, ուստի և խնդրում է յուր անցաթուղթը: Բեզզադեն պատասխանում է,— մինչև 76 մանեթը չբերես, քեզ անցաթուղթ չկա:

Ինչ երկար գլխացավություն առնենք ընթերցողներին, գործակատարը գնում է, մուշտակը և այլ բաները գրավ դնելով ձարում է 76 մանեթ արծաթ: Եվ սկսելով Բեզզադեին ստանում է անցաթուղթը: Այսպես վարձատրվում է գործակատարի ոչ միայն այնքան տարիների ծառայությունը, այլև այն գազանական անգթությունը, որ Բեզզադեին հաճոյանալու համար, ցույց տվեց յուր քեռորդուն խլելով նորա ձեռքից Բեզզադեի տված 5 մանեթը:

Եթե, ինչպես հույս ունինք, մի տեսակ մարդերի օրագիրքը կամ լրագիրքը արդարացնեն Բեզզադեի յոթն հրաշալիքը, այն ժամանակ սուրբ պարտականություն կհամարենք դնել նոցա առաջև Բեզզադեի ամբողջ և լիակատար վարքագրությունը (биография) նորա գործած քառասուն հրաշքների պատմությամբ հանդերձ, որոնց յուրաքանչյուրը յուր ժամանակին ընկած են օրագրությանս մեջ: Հիշատակարանքս հատված են այդ ընդհանուր և մանրամասն օրագրությունից, ուր ամենայն օր թվով և համարով գրում եմ տեսածս և լսածս:

Բայց հերիք է առ այժմ, շրջենք մեր երեսը այդպիսի մառախլապատ կերպարանքից և աղաչենք ամենակալ տերը, որ մաքրե հայկական մոլախոտայալ անդաստանը:

Արդյոք առանց մեր կողմից ջանքի և հոգաբարձության, առանց գոհաբերության և անդուլ աշխատության, տերը կառնե՞ր այդ գործը անմիջապես:

Տիրոջ առաջև դատապարտված է ծուլությունը և անհոգությունը. մեք ինքնին պարտական ենք նախ գործ սկսանել և ապա խնդրել տիրոջ հաջողությունը:

Առաջին գործը է դպրոցների հիմնարկությունը, այս է մեր առաջին և վերջին ճանապարհը փրկության:

Էջմիածնի մեջ պիտի հիմնվի՞ արդյոք մի օրինավոր դպրոց, մինչև այժմ յուր շունինք:

Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցը պիտի բարեկարգվի՞ արդյոք, նույնպես չգիտենք:

Աստրախանի նոր բացված հոգևոր դպրոցը, որքան մեզ հայտնի եղավ դորա ուսման առաջարկությունը, շատ աննշան է. հարկավոր է զորացնել, բայց ասում են թե առաջնորդը շունի այն ազատությունը գերագույն իշխանությունից, որից օգուտ են քաղում ուրիշները թերևս չարաչար գործ դնելով յուրյանց իշխանությունը: Աստրախանի առաջնորդ սրբազան Մատթեոս թեմակալ արքեպիսկոպոսի բարեմտությունը և ազգասիրությունը հայտնի է ոչ միայն մեզ, այլև բոլոր ժողովուրդներին, որոնց առաջնորդած է. ուստի և ստիպված ենք դպրոցի աննշանավորության պատճառը վերագրել հնարների և կարողության սակավությանը, քան թե մեծապատիվ սրբազան արքեպիսկոպոսի ղանցառությանը: Երանի թե մեր բոլոր հոգևորների սիրտը այնքան ցավեր ազգի վերա, որքան Մատթեոս սրբազանի սիրտը:

Մի քանի օր սորանից հառաջ ստացած նամակը մի նոր ապացույց տալիս է մեզ մեր արեղանների ֆանատիկոսության մասին:

«Քահանայի մինը,— գրում էր բարեկամս,— չգիտեմ ինչ կերպով ստանում է եղած Փարիզի Արևմուտք օրագիրը: Մի անգամ ներս է մտանում նորա տուն մի արեղա: Հառաջուց պիտի ծանոթաբանել, որ արեղա ասածո՞ միշտ վեր է համարում յուրյան քան թե աշխարհական քահանան և այս պատճառով շատ կոշտ են վարվում քահանաների հետ, ամենայն ընդհանրություն գործ դնելով նոցա վերա: A propos. մի անգամ հարցուցին մի արեղայից թե ի՞նչ է նոցա իրավասությունը քահանաների վերա, ինչո՞վ բարձր են քան թե քահանայքը, և ինչո՞ւ համար շատ անգամ անգթաբար վարվում են քահանաների հետ: Արեղան պատասխանեց, թե ինքյանք վանքի մեջ չլքուր ուտելով և սաղմոս ասելով հոգեմաշ են լինում, իսկ քահանայք միշտ ժողովրդի մեջ, ամուսինի և ընտանիքի տեր, վայելում են աշխարհի վայելչությունը:

Արեղան տեսանելով, որ քահանան կարդում է մի բան, հարցանում է թե ինչ էր կարդացածը: Քահանան պատասխանում է— Արևմուտք օրագիր:

— Դու ինչպես համարձակվում ես կարդալ այն բանը, որ ես նզովել եմ:

— Ի՞նչ նզովելու բան կա այստեղ. ճշմարտություն, մի՞թե դուք նզովում եք ճշմարտու...

— Չայնդ կտրիր,— ասելով դուրս է գնում արեղան և պաշտոնական թղթով գրկում է նորան յուր ծուխից և ուղարկում է մի այլ քաղաք, որի ժողովուրդի թե՛ սակավությունը և թե՛ աղքատությունը պատիժ պիտի համարվեր քահանային:

Խեղճ քահանան հոգսից և նեղութենից հիվանդանալով մեռանում է յուր արարի մեջն:

Մեք շուտով մանրամասն կխոսենք Արևմտոսի մասին:

ԹԳ

Հասարակարար խոսվածք ազգին վերաբերյալ — պ. Շահրեզի և պ. Տիրատուրյանի նամակները — Վեհափառ կաթողիկոսի պատկերը:

Ազգության հաստարանը և լծակը է հասարակ ժողովուրդը: Մի ազգ, թո՛ղ որքան կամի հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերա. սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստաբանը:

Ազգի մեջ հրեկեցած մեծատունների, իշխանավորների բարօրությունքը չեն կարող ասվիլ ազգային երջանկություն, եթե մասնակից չէ դորան հասարակ ժողովուրդը: Հասարակ ժողովրդի երջանկությունը պիտի երևի նորա ընտանեկան և տնտեսական ապահովության մեջ, նորա խղճմբտանքի և բանակառարան ազատության մեջ: Մասնավոր մարդիկ, շատ անգամ, ոչ թե միայն չեն կորուսել յուրյանց բարօրությունը, երբ նոցա ազգը ենթարկվել է մի թշվառ հեղափոխության, այլ մանավանդ օգուտ են քաղել դորանից և առավել ապահովել են յուրյանց բարեկենդանությունը:

Նրբեկցե խոսելով ազգի վերա, միշտ մեր աչքի առաջև ունինք հայոց հասարակ ժողովուրդը, և ազգ սսելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկը, որ արծաթի սանդուղով վեր էին բարձրացել ազգի մակերևույթից, այլ այն խեղճ և կարեկցության արժանի ժողովուրդը, որի վերա ծանրացել է ազգային ապարախտության հետևանքը: Անմխիթար տխրություն է ձգել միշտ իմ սրտի վերա մտածությունը, թե աշխարհի երեսին գտանված ամենայն ազգի մեջ հասարակ ժողովուրդը ենթարկվում է ավելի ծանր զրկողությունների և տառապանքի, մինչ խորտակված էր նորա ազգության մեքենան, քան թե մասնավոր մարդիկ, այո՛, մեծատունք և մատնիչք. սորա հակառակ, ամենափոքր երջանկությունը վայելում է հասարակ ժողովուրդը, մինչև անգամ, երբ ներգործում էր ազգության մեքենան, քան թե մասնավոր մարդիկ, որ դուրս գալով հասարակաց շրջանից, բարձրացել էին սորա հորիզոնից:

Այս բանի պատճառները քննել և բերել Հիշատակարանիս մեջ, չունինք համարձակություն: Հարկադրվում ենք այսքան միայն ասել, որ հին բարոյական աշխարհի և հին խելքերի դրությունքը չէին կարող այլ հետևանք դուրս դնել:

Ազգային շինությունը, բնական կերպով, պիտի հառաչանա ցածից — հիմքից. այդ հիմքը է հասարակ ժողովուրդը: Այն մարդը, որ սիրում է ազգը, որ նվիրում է յուր անձը ազգի բարոյական սպասավորության, պարտական է ծառայել ոչ ազգի կուռքերին, այլ, հասարակ ժողովրդի օգտին: Հասարակ ժողովրդից կազմվում է ազգության մեքենան. լուսավոր մարդիկ կարող են, և պարտական են միայն ուղղություն, զարկ և ընթացք տալ այդ մեքենային:

Մեր ազգության մեքենան շարված է:

Անմտություն էր, եթե մտածեինք զարկ տալ մեքենային, մինչ նա խորտակված, և նորա գործարանքը ցիրուցան և ժանգոտած, չուներ այն ամբողջությունը և կազմությունը, որ կարողանար շարժվիլ և գործ կատարել: Ազգության մեքենայի — հասարակ ժողովրդի վերանորոգությունը հնարավոր է միայն, գիտակցություն տնկելով նորա մեջ: Իսկ գիտակցությունը բխում է լուսավորությունից:

Լուսավորություն. ահա՛ մի մեծ և հոյակապ խնդիր, որ ազգի կարողքը և ուսումնականքը պարտական են լուծանել. չկա աշխարհի երեսին մի այնպիսի բան, որ ահարկու լիներ խավարից. սա մի զարհուրելի վարագույր է, որի տակ իրավունք ունին մարդիկ և մահ ենթադրել: Ազգը լուսավորելու գաղափարը այն ժամանակ միայն կարող է իրագործվիլ, երբ հիմնած ու պահպանված էին բուն ազգային դպրոցներ, որոնց մեջ պիտի լավեր հայկական խոսքը, ուր հայոց բառերով պիտի ներս մտանեին ազգի զավակների մեջ զանազան լուսավոր գաղափարք: Ազգային չենք ճանաչում այն դպրոցը, ուր հրամայվում է խոսել ռուսերեն, ֆրանսիարեն, սակավ էրբեմն հայերեն:

Թող շարժվին գերեզմանի մեջ մեր Արամ նահապետի ոսկերքը...

Իրավունք ունի եղած հայ բանասերը, մինչ սորանից քանի տարի հառաջ գրում էր հետևյալ տողերը, նվիրված Արամ նահապետի սուրբ հիշատակին:

Թեզ թո սիրական հայրենի բարբառ
Ձգում է անուշ այս խնկի բուրվառ
Հավիտենական քո օթևանից
Այս խնկի բուրումը ընկալ նորանից,
Մաղթե՛ նորան կյանք որպես նահապետ,
Միրական լեզվիդ իբրև արքուն տեր:

Նա նոր է զարթել
Դարավոր քնից,
Հին փողին նոր է
Թափել վերայից:

Քո օրից այսօր քանի՞ դար անցավ,
Սիրական լեզուդ ի՞նչ օրեր տեսավ:
Քանի՞ հալածանք, քանի՞ նեղություն.
Եթե օտարից, դեռ այնքան ցավ չէր...
Նույնիսկ մեր եզրաքթ թշնամի էին
Այն նվիրական քո սուրբ ավանդին:

Բայց արդ բարձրացավ
Հնության փոշուց,
Հաղթանակ կանգնեց
Սիրական լեզուդ:

.
.
.
.
Օրհնի՛ր, նահապետ, օրհնի՛ր, սիրական,
Քո սուրբ այս լեզու, ազգասեր Արամ:

Թող ծաղկի, աճե,
Թող պտուղ բերե,
Սուրբ հիշատակիդ
Նոր փառք պատրաստե՛:

Դպրոցի ազգայնությունը կախված չէ աշակերտների և վարժապետների լոկ հայությունից. լեզուն է, որ միմիայն կարող է այդ վերնագիրը դնել դպրոցի ճակատին: Անհիմն և ամենայն ընդունելության անարժան պատճառ է, թե օտար լեզուներ խոսեցնելով ազգի զավակներին, պիտի վարժեցնեն նորանց այդ լեզուների մեջ. առաջին հարկավոր բանը չէ, որ ազգի զավակը ուսանի օտար լեզուներ. դորա հակառակ, պարտական է նա քաջանալ յուր լեզվի մեջ: Հայերը դեռ խոսել չգիտեն, թո՛ղ ուրեմն հայ մանուկը, նախ և հառաջ որպես հայի զավակ, ուսանի յուր սեփական լեզուն և ապա օտարինը:

Ազգությունը հառաջ է, քան թե ընդհանուր մարդկությունը, և ամենայն մարդ յուր ազգությունը մտանում է ընդհանուր մարդկության մեջ: Սուտ է այն լուսավորությունը, որ պիտի լինի օտար լեզվով. սորա վկայող դառն փորձեր շատ անգամ կատարել է մարդկությունը: Ազգի հոգին և ազգի սիրտը կարող են յուրյանց հատկությունը և որակությունը մաքուր պահել միմիայն կերպարանագործվելով ազգային լեզվի ազդեցության տակ. այս ճշմարտությունն ուրացողը, ուրացող է ազգության:

1 Հավանաբար այս բանաստեղծությունը գրել է Նարանդյանը:

Դպրոցի օգուտը պիտի հետևի նորա ուղղութենից. առանց խղճի և մտքի ազատության չկա լուսավորություն:

Ազգի դպրոցը է այն գործարանը, այն արգանդը, որ հղանում է ազգի գալուց սերունդը. ինչպես բնական աշխարհի մեջ ծնածը պահում է յուր ծնողի տիպը և բնական որակությունը, այնպես և աշակերտը կրում է յուր վերա դպրոցի դրոշմը: Կառավարիչը կամ դաստիարակը դպրոցների, որ, չպահպանելով ազգի օգուտը, շարաշար էին գործ դնում յուրյանց պաշտոնատարությունը, հանցավոր են լինում ազգի առաջև, և այս հանցանքի գաղափարը միմիայն կարող է բացատրել այս զարհուրելի բառը ազգասպանություն: Եթե դպրոցի խորհուրդը և նպատակը համաձայն չէ ազգի էական օգուտներին, եթե նա մի մեքենա է, հայի զավակի մեջ օտարություն պատվաստելու, լավ է մանուկներին տգետ հայ մնալ, քան թե դառնալ թերակիրթ շհայ:

Բայց մեր ազգի դրությունը այնպիս է, որ նա չէ կարող յուր ներկա ավերանքի մեջ պատրաստել այնպիսի դպրոցք, որ կարող էին տիեզերական կրթություն տալ ազգի զավակներին. սոքա հարկ և հարկ պիտի դիմեն օտարի դպրոցը և այնտեղ ուսանին: Այո՛, այս իրողություն է, բայց ազգային դպրոցները պարտական են բանալ մանուկների միտքը, պինդ տնկել նոցա մեջ ազգության սերմը, վառել նոցա սրտում հայության կրակը. մի խոսքով, կատարել այն ընտանեկան պարտականությունը, որ ծնողք պիտի կատարեն յուրյանց ազգի օգտի համար, և որ մնացած է երեսի վերա ընտանեկան դաստիարակություն չլինելուց մեր մեջ: Ընտանեկան կամ մայրենի դաստիարակության մեջ է ազգի ապագայի սերմը. բայց մեր ազգի մայրերը տալիս են ազգին կեղևով միայն հայ զավակներ:

Հայ կանա՛յք, ձեր պես չէին ձեր մայրերը, նոցա սիրտը զարկում էր ազգության համար. ազգին հասած հարվածներին քաջությամբ մասնակից եղան նոքա, յուրյանց ամուսինների հետ միասին: Նոքա շուրացան ազգի օգուտները, նոքա այրություն ցույց տվեցին յուրյանց կանացի կերպարանքի տակ և երբեք չկամեցան, որ նայեին նոցա վերա, որպես մի խաղալիքի, կամ որպես մի հագնված, զուգված պաճուճապատանքի վերա: Հինգերորդ դարում, երբ հայոց ընտիր որդիքը զոհ գնացին պարսկական վիշապին, նոցա մայրերը, կանայքը, ջուրերը և դըստերը պակաս շերեցան այն քաջերից, որ ազգի պահպանության համար քաջությամբ ընկան պատերազմի դաշտում: Նոքա մոռացան յուրյանց կանացի տկարությունը, յուրյանց փափկասունդ կյանքը, դուրս եկան յուրյանց փառահեղ բնակարաններից և պարզ երկնքի տակ, գետնի վերա տարածվելով շարշարակից գտանվեցան առաքինի զինվորներին:

Ինքյանք հոգացին յուրյանց պիտույքը և աղախիններից չպաշտվեցան. մարդ չկար նոցա ձեռքին ջուր ածող կամ այն պարզ կերակուրը եփող, որով ապրում էին: Յուրյանց ձեռքի արվեստով կերակրվեցան նոքա և տերութենից նշանակված ոռճիկը աւբողջ հասուցին յուրյանց կտորիճ տղամարդերին: Փոշոտվեցան և ծխոտվեցան սենյակները և առաջուտները նորահարսերի, և սարդի ոստայն պատեց նոցա նախկին շքեղության վերա: Շատ ձմեռներ անցան, շատ գարուններ եկան, նոցա հետ միասին և գարնան ծիծեռնակներ, բայց նոցա տղամարդիկը հետ շղարձան. նոքա յուրյանց այրիությունը նախատինք չհամարեցին ինքյանց, այլ մանավանդ պարծանք, առաքինի ժուժկալությամբ հարսնանալով երկնավոր անմահ փեսային: Այսպես էին մեր հին մայրերը և քույրերը, այսպես էին մեր կանայքը, բայց ի՛նչ մնաց այն օրից...

Հայ կանա՛յք, ձեր հետ է այսօր իմ խոսքը. ազգի վերանորոգությունը և փրկությունը լույս երազ է, եթե փտած էր այդ ազգի ընտանիկան կյանքը: Տերությունը բաղկանում է ընտանիքներից և սոցա որակությունը ոչ թե միայն ցուանում է կառավարության վերա, այլ մեծապես պատճառ է նորա ապահովության կամ կործանության:

Մեր ընտանեկան կյանքը նման է մի կյանքի, որ միմիայն կարելի է անցուցանել պանդոկներում: Մեր ընտանիքների մեջ լաված խոսքերը են կերակրի, հանդերձի, զբոսանքի և այլ զվարճութենների խոսքեր, և շատ անգամ այս տղայական բաները հերիք պատճառ են լինում ընտանիքների կարծեցյալ երջանկությունը ևս խանգարելու: Ո՛ր է այն ընտանիքը, կամ ավելի լավ, այն մայրը, որ մոր պես խոսում էր յուր զավակների հետ. մեք շտեխանք դեռևս, և շտեխելու պատճառն այն է, որ մեր կանայք կորուսել են յուրյանց խորհուրդը: Մայրը պիտի ուսուցանե յուր զավակներին ազգային լեզուն, մայրը պիտի տնկե տղայական սրտերի մեջ ազգության սերմը այնպիսի խնամով և հոգաբարձությամբ, որ հյուսիսի ցրտաբեր մրրիկը կամ հարավի այրող տոթը չկարողանային շորացնել նորանից ծլելու բույսը: Զավակների մայրը է գերդաստանի մայր, իսկ գերդաստանների մայրերը ազգի մայրն են: Բայց ի՛նչպես են մեր ազգի մայրերը ներկայումս, արդո՞ք յուրյանց կյանքի մեջ մի օր, մի ժամ, մի վայրկյան մտածում են յուրյանց զավակների մասին բարոյապես, մեք պատասխանում ենք, ո՛չ:

Նոքա դեռ նոր աշխարհ բերած մանուկը, ըստ մեծի մասին, հանձնում են օտարազգի դայակների, հայի զավակը աճում է օտարի կաթով, օտարի լեզուն և հոգին ներս է մտանում նորա մեջ այն կաթի հետ, որ սուրբ չէ մեզ: Հայ տիկինը ամոթ է համարում ինքյան ծիծ տալ յուր զավակին. ի՛նչպես կարելի է, որ նա երեխայի պատճառով հետ մնա

խրախճաններից, պարահանդեսներից և դիմակահանդեսներից. թող երեխան աճե ուրիշի հոգաբարձությամբ, եթե հայ չլինի, գոնե մարդ կլինի, եթե հայի կրոնը չիմանա, գոնե ուրիշինը կիմանա: Մեր շրթունքը այրվում են այս խոսքերը կրկնելու ժամանակ, և դայրացած ամոթապարտվում ենք մեր խղճմտանքի առաջև, մտածելով, թե մինչև ո՛ր աստիճան ավերանքի և բարոյական զեխության ընդունակ են դարձել մեր կանայքը:

Ավելորդ էր մի խոսք ևս ասել մայրաքաղաքներում գտանված հայ կանանց մասին. նոքա վաղ ուրեմն կորա՛ծ են մեր համար, կորա՛ծ են և նոցա զավակները: Նոցա հայությունը գուցե երևում է նորանից, որ տարին մի քանի անգամ գնում են հայոց եկեղեցի և մինչև անգամ խոստովանությունը ևս կատարում են օտարի լեզվով: Մեք վերջացրել ենք մեր հաշիվը նոցա հետ. թողնում ենք, որ նոքա լողան յուրյանց քրիստիանների մեջ, մոլորության մի վեմից, մյուս ապառաժին զարկվելով, այլ իրավունք չենք համարում երես թեքել բոլոր հայոց ազգի կին մարդերից, որոնցից դեռևս հույս ունինք, և սոցա վերա սաստիկ զարկում է մեր սիրտը:

Հայ կանա՛յք, անցան այն ժամանակները, երբ մարդիկ նայում էին կանանց վերա, որպես ստրուկների վերա: Անցան այն ժամանակները, երբ կանայք համարվում էին որպես մի ապրանք, ինչք, կահ, կարասիք, գնելու կամ վաճառելու բան. անցան և հետ գալու չեն մյուս անգամ այն ժամանակները, երբ օրենք տվողները նայում էին կանանց վերա, որպես մի ծննդարար գործարանի վերա, որ զինվոր էր պատրաստում հայրենիքի համար: Անցան այն ժամանակները, երբ կանայք համարվում էին երբեմն սատանա և երբեմն հրեշտակ. այժմ, այս մարդասեր դարում, լուսավորյալ աշխարհը նայում է կանանց վերա, որպես մարդու վերա: Նա ճանաչել է այժմ այն մեծ և խորախորհուրդ պաշտոնը, որ վիճակել էր աստված կանանց ազգին լցուցանելու:

Հայ կանա՛յք, դուք որչափ ևս նոր ժամանակների ծնունդ, այնուամենայնիվ դուստր կամ թոռներ եք այն մեծահոգի և խնկելի քաջ արմենուհիների, որոնց մասին մի փոքր վերևում խոսեցինք. մեծ և անմերժելի պարտականություն կա ձեր վերա նմանել նոցա և հասկանալ ձեր խորհուրդը: Դուք ստեղծված չեք, որ միմիայն հազվիք, ուտեք, խմեք և քնեք, այլ պարտական եք մայրություն առնել և ձեր հայությունը երևցնել ձեր զավակների մեջ. մեք անմահ ենք մեր զավակներով, ինչպես մեր նախնիք կենդանի են մեզանով: Հիշեցե՛ք ձեր ազգությունը, ձեր զավակների գալոց օրերը, հիշեցե՛ք ձեր հին մայրերի քաշածները և աշխատեցե՛ք հայեր տալ մեզ, ինչպես ձեր նախնի մայրերը աշխատում էին: Զեր ցանկութենից և աշխատութենից կախվում է ծաղկեցնել և փա-

ուսմանը և այլն, որ հազարների արյունով և բյուրերի արտասուքով պահպանվել է մինչև այժմ. նույնպես ձեր ծուլութենից, անհոգութենից և չհայտնեցիք է կախվում, որ ունայնանան մեր հորերի և մորերի քաշածները և մեք բոլորեքյան անհայտանանք, որպես մի կաթիլ ջուր ահագին ծովի մեջ:

Հայ կանա՛յք, մեր ազգը ավերվել է այժմ, նորան պիտո է վերանորոգել. նա թմբել է մի խոր քնով, նորան պիտո է զարթեցնել. բայց այս երկու դիպվածում ևս ամենայն ջանք և աշխատությունը զուր կերթան, եթե դուք չմերկանաք ձեր վերայից անհոգության դատապարտելի քողը, եթե դուք չհագնեք հայությունը, ոչ որպես քրիստոսին, այլ որպես գույն ձեր մարմնի, որ ոչինչ բան չէր կարող քերել հանել ձեր վերայից:

Ամենայն ուսումն և գիտություն, դպրոցներում ավանդված, ուշացած են և դժվարավ կներգործեն ձեր զավակների վերա, եթե նոքա ստացած չէին ձեզանից մի ընդունական դաստիարակություն:

Ձեռք պահանջում ձեզանից այն բնատանական դաստիարակությունը, որ պահանջելի էր եվրոպացի կանանցից. առ ժամս, մինչև մեր ազգի նոր մայրերը, հերիք է մեզ և շատ շնորհակալ կլինինք, եթե դուք ձեր հայկական խոսակ կաթի հետ տաք ձեր զավակներին նախ, մեր լեզուն, երկրորդ, հոգով և սրտով հայություն, և երրորդ, անձնազոհ սեր դեպի ազգությունը, դեպի մեր ազատ կրոնը:

Աշխարհը հառաչ է գնում, վերստին ծաղկում են թառամած ազգությունները, և մեզ արժան է անհոգ չլինել այն պարծանքի մասին, որ սահմանված է հայությանը, մարդկության մեջ: Հայերը պարտական են լուսավորվիլ և գործիք լինել նախախնամության ձեռքում, ասիական ազգերի մեջ լուսավորություն տարածելու:

Հայ կանա՛յք, մինչև այժմ ձեր աղջիկների մասին ձեր հոգաբարձությունը այն է եղել միայն, որ պահեք, մեծացնեք, պայծառ և փառավոր զգեստներով զարդարեք և կորսեալի և քրիստոսին հարուստ պաշարներով, որ հառաչ ամուսնացնեք նորանց որքան կարելի է մի հարուստ մարդու հետ: Շատ այն է եղել, որ ուշադրություն դարձուցած չեք փեսացուի հասակի, բարոյականության, խելքի և բանականության վերա, թողունք, որ շատ անգամ ձեր աղջիկը ոչ թե միայն չէ սիրել յուր փեսայացուն, այլև տեսանել չէ կամեցել այն հարուստ, բայց անհավանելի փեսայացուի երեսը: Այս չէր ձեր մայրենի պարտականությունը. դուք ձեր աղջիկներից պիտի նոր մայրեր պատրաստեք զալոց սերունդի համար. դուք ձեր աղջիկների մեջ պարտական եք տնկել և սնուցանել ազգության տունկը և ծնողական սուրբ իրավունքներով պարտք դնել նոցա վերա նույնը ավելի աճեցուցած տալ յուրյանց զավակներին: Տղաների մասին ևս ավելի լավ չէ եղել ձեր հոգաբարձությունը. նոքա ազգի և ազգության անունը ան-

գամ չլսած ձեզանից, դուրս են եկել նյութականության ծառայելու: Դուք պարտակա՛ն եք նոր հայրեր պատրաստել նոցանից և ազգությունը, լեզուն և կրոնը հանձնել նոցա, որպես մի սրբազան և անկողոպտելի ավանդ, կտակելով, որ տասնապատիկ շահեցուցած հետ տան այդ նվիրական ավանդը յուրյանց զավակներին:

Հայ կանա՛յք, մեր ազգը մինչև այժմ ապրել է ողորմելի խեղճության մեջ. նա մոխիր է կերել հացի տեղ և նորա խմելիքը խառնված է եղած արտասուքով: Բռնակալության մուրճերը այնպես սաստիկ ջարդել են մեր ազգը, որ մինչև այսօր չէ կարողանում զգաստանալ յուր ուշաթափ վիճակից, քննել յուր անձը, քննել յուր անցածը, յուր ներկան և հոգալ ապագայի մասին: Այս է զլխավոր պատճառը, որ ամենայն թըշվառ վիճակ տանելի է եղել մեր խեղճ և քարուքանդ ազգին. նա երկուր ժամանակ սովորելով այդպիսի դառն բաժակների, մոռացել է ավելի լավը որոնելու գաղափարը: Ներկայումս, աշխարհի լուսավորությունը օրն օր թուլացնում է ստրուկ ազգերի կերած ծեծերի սաստկությունը. այս դարու մարդասեր հոգին դարմանում է նոցա վերքերը և բռնելով ցանկացողի ձեռքից հանում է ցեխից և ապականութենից դեպի վեր, դեպի մի երջանիկ կյանք:

Մեր ազգը վաղուց մոռացել է ցանկանալ. այո, նա ունեցել է և ունի այս զգացողությունը, բայց միմիայն արծաթե և ոսկու վերաբերությունը. դորա հակառակ մի բարոյական պարծանքի գաղափար, մի ընդհանուր ազգային շինության գաղափար նորա մտքով ևս չէ անցել: Մեզ մնում է ցանկանալ այդ աստվածատուր գաղափարին. իսկ թե չհաջողի մեզ իրազործել, այն ժամանակ մեզ հաջորդք պատրաստել և ոխտելով նզով առնել, որ նոքա աշխատեն իրազործել ա՛յն, անդրդվելի հոգով և ցանկությունով, ինչպես երբեմն Մովսես ցանկանում էր հանել աստուծո ժողովուրդը ավետյաց երկիրը:

Հայ կանա՛յք, դուք, ինչպես և բոլոր արարածք, մահկանացու եք, ձեզ հիշատակ չեն, ձեզ փառք չեն ձեր փայլուն գոհարները կամ ուռած քրիստոսները. ձեր պարծանքը և հիշատակը են ձեր զավակները: Նոցա ձեռքով և նոցա արժանավորությամբ պիտի փառավորվին և անմահանան ձեր անունները. սորա հակառակ, նոցա անարժանությամբ պիտի մեռանին և ոչնչանան:

Երանի՛ թե լսելի լինեք ձեզ իմ ձայնը, երանի՛ թե մի քանի զոհ փրկեին իմ այս արտասովախառն խոսքերը, ո՛րքան պիտի մխիթարվեի ես. հույսիս արևը մի գրկաշափ ավելի բարձրանար ազգային փրկության հորիզոնի վերա:

Բայց ներկայումս, կրկնում ենք, մինչդեռ չկա դեռևս մեջտեղում

ընտանեկան կամ մայրենի դաստիարակութիւն, այս պատճառով ազգային դպրոցը պարտական են կատարել այս պաշտօնը քնքուշ խնամով: Մեր ազգին հարկավոր է ընդհանուր լուսավորութիւն, որպեսզի ազգը գիտակցութիւն ստանա. այս կամ այն մասնավոր գիտութիւնը չունին այն խորհուրդը, ինչպէս մտածում են ոմանք: Հայոց ազգը շատ տեղ գրել կարգալ չգիտե, շատ տեղ կորած է մինչև անգամ և լեզուն. այս պատճառների հիման վերա, առաջին փուլը պիտի լինի նախ և հառաջ կենդանացնել մայրենի լեզուն, ազգի զավակների սրտի, հոգու և բերանի մեջ, անհետացնել մեր միջից թուրքերենը, մոլդավերենը կամ ուրիշները, որ բռնել են ազգային լեզվի տեղը: Հայաստանի բոլոր գյուղերում և քաղաքներում հաստատել պարզ դպրոցներ, որոնց պաշտօնը էր լեզու և գիր ուսուցանել ազգի զավակներին: Այնպիսի գեղերում, ուր ժողովրդի շքավորութիւնը արգելադրի է այս գաղափարի իրագործութիւնը:

Անգլիայի պես հզոր և լուսավոր տերութեան մեջ գյուղական քահանան զրկվում է յուր ծուխից, եթէ հանկարծ մի տղա կամ աղջիկ երևեր նորա ժողովրդի մեջ, որ գրել կարգալ չգիտեր: Քահանան ունի յուր ծուխի ցուցակը, նա գիտե, թէ ո՞ր գերդաստանի մեջ քանի զավակ կա, և եթէ ծնողը չկամենան յուր ժամանակին ուղարկել յուրյանց զավակը քահանային, սա իրավունք ունի դատավորի ձեռքով պահանջել:

Անտարակույս, միմիայն հայոց լեզու ուսանելը մի մեծ բան չէ, և դորանով դեռ ազգը չլուսավորեցինք, եթէ հասանելիք ևս այդ նպատակին, բայց դա այն առաջին աստիճանն է լուսավորութեան սանդուղքի, որի վերա չկոխած, չէ կարելի հետևելները կոխել: Մեր ազգի մեջ ոչինչ չկա, ամենայն բան հարկավոր է նորից սկսանել. բայց թող վիճատվին փոքրոգի մարդիկ. թէ բան չլինելով այժմէն իսկ կորած էին հայերը, ո՞չ նոքա կորած չեն, այլ միայն գտանվում են մի այնպիսի շար ճանապարհի վերա, որի վերջը կորուստ է:

Մարդկութեան մի խմորված վիճակի մեջ գտանվում է ներկայումս, մարդկութեան մեջ երևում է մեծ գործունեութիւն, մեծ շարժողութիւն. և այն ազգը, որ չկամեր ինքնուրույնաբար շարժվել և գործ կատարել կոպ կերթա մի ուրիշ ավելի գործունեյա և խելացի ազգութեան. ասացինք, ով ականջ ունի, թող լսե:

Մի կողմից քահանաներից պահանջելով ազգի զավակներին գրել կարգալ ուսուցանել, մյուս կողմից անհրաժեշտ են ազգային օրինավոր դպրոցների հիմնարկութիւնը: Բայց այս ըոպպիս ի՞նչպէս կարող են հիմնվել այդ դպրոցքը, մինչ ոչ արծաթազուլի կա և ոչ վարժապետք: Այս ևս մի ահավոր խնդիր է, որի լուծումը որքան րժվարին և անհնարին

է երևում շատերին, դորա հակառակ մեզ շատ հեշտ: Այստեղ հարկավոր է ազգի կամքը. եթէ սա չէ մեռել կամ չէ դադարել ներգործելուց, և արծաթը կկանաչի և դաստիարակներ կերևեն: Տարակույս չկա, որ այսպիսի դիպվածներում հարկավոր են վճռական հնարներ. կիսակտուր հնարները ոչ թէ միայն չեն հասուցանում այս նպատակին, այլ մեծապէս վնասակար են և՛ նյութական և՛ բարոյական կողմից:

Շատ անգամ բերանացի և նամակներով խոսած ենք զանազան մարդերի հետ մի ընդհանուր ազգային արծաթազուլիս գոյացնելու գաղափարի մասին. բայց մի այլ բան մեջ ընկնելով խափանառիթ է եղել այս խնդրի մշակութեանը: Ի՞նչ էր այդ այլ բանը. այն, որ մենք չգիտենք դեռևս մեր ազգի քանակութիւնը ստուգապէս: Այս բանի մասին ևս խոսքեր կան մեր մեջ և ճաշակ տալու համար մեր ընթերցողներին, թէ ինչ բարխըղձութեամբ աշխատում էին մի քանի երիտասարդք այս խնդրի վերա, մեջ եմ բերում մեր բարեկամներիցս միսի նամակը, որի բովանդակութեանը հարգելի է մեզ, թէ խնդրի վսեմութեան և թէ այդ խնդիրը լուծանելու մասին դյուրին ճանապարհներ մեջ բերելու համար: Ահա՛ այդ նամակի բառացի պատճենը:

30/18 մարտի 1860, Բեզուտկալե

Սիրելի եզրագրա ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒՆԷԼ.

Քո վերջին նամակը, փետրվ. 1/13-ից, ինձ ավելի զարմացրեց, քան թէ համոզեց: Դու իմ առաջարկութեաների ընդդեմ գրում ես ինձ, թէ անհնար է այժմ գլուխ բերել իմ խնդրած բանը, այսինքն կազմել մի մատյան, ուր պիտի երևեր երկրիս վերա եղած հայերի ստույգ թիվը ներկայումս, և թէ որքան ո՞ր աշխարհում բնակվում է: Ես չգիտեմ, ինչ բան կար սորանից թեթև: Քո ասածը, թէ հարկավոր է, որ մի քանի մարդիկ դուրս գային ու ճանապարհորդեին ամեն աշխարհ, ուր գտանվում էր հայոց ազգ և այնտեղ ամենայն ճշտութեամբ արձանագրեին, ոչ միայն բնակիչների թիվը, այլև մի քանի վիճակագրական և տեղագրական ծանոթութեանը, ես ընդունում եմ այդ, և սրտով հավատում եմ, որ անարդյուն լինելու չէր մեր ուսումնական ազգայիններին, մինչև հայոց մոռացված գեղերի և քաղաքների մեջ ներս մտանելը, բայց առանց այդ ճանապարհորդութեան ևս կարող ենք մեր ներկա խնդիրը լուծանել, այսինքն իմանալ ազգի ստույգ քանակութիւնը:

Կատարյալ իրավունք եմ տալիս քո գաղափարին, թէ թվի հետ հարկավոր էին և մի քանի վիճակագրական և տեղագրական ծանոթութեանը, որպեսզի, եթէ ժամանակով հոգ տարվելու լինի ազգին, իմանան հոգա-

ցողը, թե ո՞րտեղ ինչ էր պակաս կամ ավելորդ. տեղագրությունը նույնպես հարկավոր է, որ հոգացողը կարողանան բնության երևութենքին հարմարել յուրյանց գաղափարը, որ պիտի ծառայեր ժողովողին որպես աղբյուր նյութական շահաստացության: Ըստ որում մեր ազգին, ուսման և լուսավորության հետքից հարկավոր է տալ և կանոնավոր սնտեսական, գյուղական և վաճառական գիտությունը, որպեսզի հաստատ հիմքերի վերա կանգնի նորա թե երկրագործությունը և թե վաճառականությունը: Բայց արի՛ տես, որ մեծի քամակից գնալով, կարող ենք և փոքրը կորուսանել: Ո՞վ է մեզանից ճանապարհ ընկնողը սարից սար և քարից քար, թե ինչ է, պիտի օգնե այս խնդրի լուծմանը, ո՞ր ուսումնականը մեր մեջ վիճակված է այնպիսի նյութական ապահովության, որ կարողանար այսպիսի զոհ բերել ազգին: Հայք չունին ակադեմիա, ուսումնական ճանապարհորդք դուրս ուղարկելու համար: Ավելորդ է ասելը, որ ներկայումս ազգի կարողը լսել ևս չկամին մի այդպիսի բան, ուստի մտածում եմ, թե առայժմս պիտո էր ազգի թվովը միայն շատանալ, որ հեշտ, գրավոր ճանապարհով միայն կարելի է հոգալ:

Տարակույս չկա, որ կզարմանաս և թեթևամտություն կհամարես, երբ որ կկարդաս հեշտ ճանապարհով խոսքը, բայց այն ժամանակ հիշիր, որ հայերը ունին և պահպանում են դեռևս մի կրոնական միություն, հիշիր որ ամենայն տեղ կան քահանայք և պատկանում են մի վիճակի, մի իշխանության, այսինքն ենթադրյալ են մի եպիսկոպոսի. եպիսկոպոսը գտանվում են մասնավոր պատրիարքների, կամ Սսու և Աղթամարի կաթողիկոսների իրավասության տակ. իսկ բոլորը միասին ունին և ճանաչում են մի հոգևոր գլուխ, որի օրինավոր հրամանները միշտ ընդունելի եղած են, ընդունելի են, և պիտի լինեն հոգևոր դասուն: Կարծեմ, որ այժմ հասկացար միտքս:

Գոնե՛ մի անգամ կվերանային տարակուսությունքը և կարոտ մնալու չէինք այնուհետև օտարների վկայությունը:

Ո՞րքան մեծ ամոթ է մեզ, մեր ազգին ընդհանրապես, որ մեք չգիտենք մեր թիվը, որքանությունը և վիճակը և հարկադրված ենք սուտ ու մոտ ծանոթությունը մուրալ այս կամ այն օտար հեղինակից կամ ճանապարհորդից, մանավանդ երբ այդ վկայությունքը, լինելով շատ անհամեմատ միմյանց հետ, չունին իրավունք մեզանից կատարյալ հավատ պահանջելու:

Այս վերջին օրերումս, մի քանի մարդ, չգիտեմ ինչ նպատակով, սշխատում են փոքր ցույց տալ հայերի թիվը. այսինքն 3—4 միլիոն, մինչ մեր կարծիքով պիտի լինի 4—5 կամ հինգ միլիոնից փոքր պակաս: Հայտնի բան է մեծ բազմությունը գտանվում է Տաճկաստան: Մինչ Սամ-

սոն գնալու համար անցանում էի Սինոպից, պատահեցա մի տաճկաց պաշտոնեի, որ ծառայում էր տեղական փաշայի մոտ, և որ պատմեց ինձ, թե տաճկի կառավարությունը դիվանական կերպով համարում է յուր հպատակ հայերը 3,800,000: Սորա վերա շատ շանցավ, ձեռքս ընկավ էղմոն Շերթիե ֆրանսիացու գիրքը*, որ հայոց թիվը բարձրանում է մինչև 3,900,000, որոնցից,— ասում է հեղինակը,— 400,000 բնակվում են եվրոպական Տաճկաստանում, իսկ մնացյալ երեք միլիոն հինգ հարյուր հազարը ասիական Տաճկաստանի մեջ:

Համաձայնի՛ր ինքդ, թե ի՛նչպես կարելի է ազգի հառաջադիմության վերա խոսել, ազգի վերանորոգության վերա մտածել, առանց ճիշտ տեղեկություն ունենալու ազգի վերա, նորա որքանության և վիճակի մասին: Մինչև այժմ, մեք, խոսելով այս բաների վերա, համարյա՛ թե խարխափել ենք մի խավար գետնափորի մեջ, իսկ երբ երևան հանվին վերոգրյալ տեղեկությունքը, այն ժամանակ կարելի է ավելի դրական կերպով խոսել, հարմարվելով ազգի քանակության հետ, նորա նյութական և բարոյական կարողության հետ:

Մնաս բարով, մինչև ցմյուս նամակս.

Քո ՍԵՐՈՎԲԵ ՇԱՀԲԵՎ

Բերելով այս նամակը Հիշատակարանիս մեջ, կատարում եմ այն բարոյական պարտականությունը, որ մեր պատվելի թղթակիցը գնում էր մեր վերա, և հոգով չափ ցանկանում եմ, որ մի բարի հետևանք ունենա այս հրատարակությունը մեր ազգի վերաբերությամբ:

Այս միջոցներում ստացած նամակներիս մեջ նույնպես նշանավոր է մի նամակ, որ ստացա պ. Մեսրոպ Տիրատուրյանի ստորագրությամբ¹: Այս արգո անձը մեզ անծանոթ է գլխովին, և գուցե թե ստորագրությունը ևս լինի մի շինովի անուն, ըստ որում նամակի մեջ չէր գրում ամսաթիվը կամ քաղաքի տեղը: Նամակի պահարանի վերա երևում էր. 17 փետր. 1860, Քիֆլիս:

Մեք շատ ուրախ ենք այսպիսի թղթակիցների վերա և եթե կամենան, կարող են ծածկած մնալ հասարակութենից, երևելով բոլորովին այլ ղգեստով, միայն խնդրում ենք, որ մեզ հասուցած տպելիքը հարմարեցուցած լինին ազգի էական օգուտների հետ: Ահավասիկ վերոգրյալ նամակի բառացի պատճենը:

* Réformes en Turquie par Edmond Ghertier, Paris, 1868.

¹ Տիրատուրյան Մեսրոպ — Նալբանդյանի ծածկանուններից մեկը:

Տարակույս չկա, որ մարդկութեան պատմութեան մեջ ոչ մի ժամանակ այնպես սաստիկ և որոշակի երևեցած չեն ազգութիւնները, ինչպես ներկայումս: Ազգութիւնը ասես թե դարձել է մի ամենօրյա հաց, առանց որին չէր կարելի ապրել: մի էլեկտրականութեան պես բան, որ փայլակի շուտութեամբ տարածվում է զանազան ազգութեան անդամների մեջ: Այս բանի խմորը ընկնում է և մեր ազգի մեջ և մեզանում լսվում են ձայներ և մեր մեջ սկսում է բաբախել մի կենդանի սիրտ:

Արդարև, հայոց ազգը, այնքան բարոյական և նյութական դարավոր ավերանքից հետո, չէր կարող իսկույն հասկանալ ազգութիւնը և պրտդաբեր շինել նորան, այս մեր հասարակաց վատաբախտութիւնն է, բայց դորան նայելով հրաժարվիլ գործունեութիւնից, մեր կարծիքով ասել է անձնասպան լինել:

Ահա այս պատճառներից ստիպված և ես իշանում եմ հայկական դպրութեան ասպարեզ, և ես կամիմ մի երկու քար գնել այնտեղ, որի վերա գուցե թե բարձրանա մի օր հայ ազգութեան շինվածքը:

Ներս մտանելով այս գործի մեջ գուցե շարժում էի ձեր հարցասիրութիւնը, թե արդոք ի՞նչ դպրոցի և ի՞նչ փիլիսոփայութեան հետևող եմ: Առանց դատողութեան չեմ ընդունում ոչ Քանթը և ոչ Հեգելը. նախ, որ իմ մտածութիւնը և խորհելու ազատութիւնը չկամիմ երբեք ստրկացնել այդ փիլիսոփաների իշխանութեանը, առողջ փիլիսոփայութեան առաջին ընդդէմ գործ համարելով ազատութեան կորուստը. երկրորդ, փիլիսոփայութիւնը մի կենդանի, շարժուն և համորեն մարդկութեան սեփական բան լինելով, ուսանում եմ ներկայումս, ազգերի ժամանակակից պատմութեաններից և երևութիւններից: Այսքան ծանոթութիւնը հերիք համարելով իմ հայացքի և սկզբունքի մասին, շարունակում եմ խոսքս, թե մեր ազգութիւնը զորացնելու և ազգութեան գաղափարը հասարակաց դարձնելու համար, ամենամեծ և զորավոր հնարներից միին է նաև ազգային պատմութեան ուսումը:

Մինչև այժմ մեր ազգը չունի մի օրինավոր պատմութիւն, մի այնպիսի գործ, որ արժանի լիներ և դիմանար եվրոպական քննութեան հրափորձութեանը: Զանց եմ առնում հիշել այստեղ, պատմութեան անունով, մեր մեջ ման եկած գրքերի թերութիւնը և խակութիւնը, զանց եմ առնում նույնպես հռչակել հառաջանալի օգուտը մի օրինավոր պատմութեան երևելուց. այս վերջինս շատ հասկանալի լինելով, զուր տեղը պիտի ժամանակ կորուսած լինի. այլ հարկավոր եմ համարում մի երկու խոսք ասել այն մասին, թե ինչ բաներ հարկավոր էին ազգին նախ և

հառաջ, որ հետո ազգի ուսումնականը կարող լինի ազգային պատմութիւն գրելու ձեռք զարկել:

1. Մեր ազգային մատենագրութեան վերաբերյալ գրվածք, որ ցնցակեր և հարյուրավոր տարեկան մագաղաթների մեջ փտում են վանքերի կամ այս ու այն մատենարանի անկյուններում, ձգել տպագրական մամուլի տակ և այս ճանապարհով դարձուցանել նորանց հասարակաց ժառանգութիւն:

2. Այն գործերը, որոնց անունները միայն հասել են մեզ, իսկ ինքյանք կամ ստուգիվ կորած են ձախողակի, կամ թաղված փոշիների և փլատակների տակ, պատշաճավոր հոգողութեամբ որոնել: Անտարակույս, եթե տասնից հինգը դուրս գա, այն ևս մեծ բան է:

3. Հավաքել և տպել այն բոլոր կցկատոր հիշատակարանքը, որ աբեղաք կամ այլ մարդիկ սովոր էին գրքերի քամակներում գրել. և մեք կարծում ենք, թե էջմիածնի, Աղթամարի և Սուր կաթողիկոսական մատենարանների գրքերը հարուստ լինին այսպիսի հիշատակարաններով: Սոցա պաշտոնը պատմութեան մեջ այն է, որ շատ անգամ կարող են վկա լինել ժամանակագրութեան մի երևելի անցքի, որ անցել էր ազգի մեջ և որի թվականը գուցե թե կորած էր կամ ճիշտ չէր:

Մինչև որ այս բաները եղած չէին, հայոց ուսումնականի գրած պատմութիւնը նույն բանը կլինի, ինչ որ մինչև այժմ եղած է և ինչ որ մի օտար եվրոպացի գրել է, կամ կարող է գրել, ըստ որում չկային պարզ և նոր աղբյուրք:

Լուռ մնալ մի այլ հարկավոր բանի մասին ևս չենք կարող: Մեր ազգի ուսումնականներին հայտնի է, որ մեր դպրութիւնը և լեզվի հիշատակարանքը սկաննում են շորրորդ դարուց, այսինքն Լուսավորչից, որի Հաճախապատում գիրքը սկիզբն դնում է քրիստոնեական հայոց մատենագրութեան:

Բայց հայոց տերութիւնը Հայկի ձեռքով հիմնվեցավ Քրիստոսից 2107 տարի հառաջ, ուրեմն 2428 տարի նախքան Լուսավորչի: Նորանից հետո Պարույր նահապետի թագ կապելով Քրիստոսից 749, ուրեմն Լուսավորչից 1070 տարի հառաջ անցավ օրինավոր թագավորութեան կարգ: Քրիստոսից 149, ուրեմն Լուսավորչից 470 տարի հառաջ վերանորոգվեցավ հայոց տերութիւնը և այնուհետև սկսավ Հայաստանը ծաղկել և բարեկարգվել: Այո, մինչև Վաղարշակը չեն եղել հիշատակարանք կամ գրվածք, եթե լինեին, նա կարոտելու չէր Նինվեի դիվանին, բայց Վաղարշակի հիմք դնելով և նորա օրինակով պիտո է մտածել, որ մեր ազգի մեջ ևս մի բան մտած էր պարսիկ, ասորի կամ հույն գրերով:

Ինչ որ կար չկար, թե արքունական և թե մեհենական գրվածք կամ

մատչանք, որ պատկանում էին հայոց ազգի հեթանոսական կյանքին, լուսավորչի ձեռքով դատապարտվեցան դեպի կորուստ, դեպի կրակ առանց ամենևին խնայելու, կորան կործանվեցան և այն գեղեցիկ արձանները, որ այսօր կարող էին հասկացնել մեզ հայոց ազգի եղած ճարտարագիտության շափ ու կշիռը, և քրիստոնեությունը մի անհայտության պարիսպ քաշեց մեր քրիստոնեական և անցած հեթանոսական կյանքերի մեջ:

Այս պատճառներով ահա, մեզ հայտնի չեն շատ բաներ, չգիտենք մինչև անգամ թե ինչպես էր մեր հայկաբանության ձև ու ոճը քրիստոնեությունից հառաջ, որովհետև քրիստոնեական ժամանակների հայկաբանությունը ստրկացած է հունականին ոչ բառացի, այլ տառացի մըտքով, եթե կարելի է այսպես ասել, և այս բանը կիրևի պարզ, եթե օրինավոր կերպով քննության տակ դրվի մեր Աստվածաշնչի թարգմանությունը:

Անմահ և երկնային հիշատակի արժանավոր Խորենացին տալիս է մեզ մի քանի հիշատակարանք. այդ խնկելի ծերունին լսեցնում է մեզ մի քանի տող բան Գողթան երգիչներից, նա ցույց է տալիս մեզ փոքր թե շատ այն տեղերը, ուր պիտո էր մտածել, թե կենտրոնացած էին մեր դպրությունը և կրոնը, կամիմ ասել, այն մեհյանները, որ գտանվում էին Աշտիշատ, Արտաշատ, Տարոն և այլ տեղեր:

Շատ ազգեր, յուրյանց հեթանոսության ժամանակ, սովոր էին յուրյանց մեռելների հետ թաղել զանազան հիշատակարանք, դրամներ, ոսկեզեն և արծաթեզեն զարդեր, կամ թե ուրիշ այնպիսի բաներ, որ զալոց օրերում լույս կարող էին տալ պատմության. մի՞թե չէ կարելի մտածել, որ հայք ևս ունեցած լինեին այս սովորությունը: Գուցե թե եղած ևս լինի այս հայերի մեջ, բայց սոցա անուսումնասիրությունը, որի մասին ինքը Խորենացին բողոքում է, հառաջ է քան թե այլ ամենայն սովորություն: Լուսավորչից հարյուրավոր տարիներ հետո կանգնեցան Բագրատունյաց և Ռուբենյաց թագավորությունը, չեմ ասում Արշակունյաց թագավորության շարունակությունը Լուսավորչից հետո, բայց և այս պայծառ օրերը հայերի անցել են առանց մի ծառայություն ցույց տալու ազգին, քրքրելով և մշակելով հեթանոսական հնությունը կամ նորա մնացած և կամ կորած հիշատակարանքը:

Այո՛, հնախոս գիտությունը ավելի ծաղկած է այսօր և ավելի շատ գործեր է կատարում, քան թե սորանից հինգ հարյուր տարի հառաջ, և արծաթը, ոսկին կամ այլ անփուտ բաներ, եթե կային մեր մեռելների վերա, գուցե մնացին և մինչև այժմ, բայց բանը այս է, որ մեր մեջ ուժ չմնաց ներկայումս այդ բաները փորելու և քրքրելու, չնայելով այն

վերին աստիճանի կարոտության, որ զգում է մեր պատմությունը, որի շատ երեսները դատարկ են, եթե եվրոպականի ակնոցով նայենք այդ պատմության վերա:

Նամակիս խորհուրդը այն է, որ խնդրեմ Ձեզանից, Հիշատակարանիդ միջնորդությամբ, առաջարկել մի խնդիր — մի՞թե չէ կարելի մի ընկերություն կազմել մեր ազգի անդամների մեջ, այսպիսի անունով. «Հայոց պատմության և հնության ընկերություն» այնպես, որ անդամ լինելու ցանկություն ունեցող հայը վճարե ամենայն տարի երեք մանեթ արծաթ, մինչև որ ընկերության զանձարանը ուժ առնու և կարողանա ինքնորեն գործ կատարել, առանց վերստին ծանրաբեռնելու յուր պատվելի անդամքը: Ես մտածում եմ, որ Տաճկաստանի հայերի մեջ ևս կլինին հազարավոր մարդիկ, որ ուրախությամբ սրտի կցանկանային մասնակից լինել մի այդպիսի ընկերության: Իմ կարծիքը այնպես է, որ և Ռուսիայի հայք հետ մնալու չէին այս բանից, ըստ որում պատմության շինելը արդեն զգում են շատերը:

Եվ ի՛նչ ծանրություն էր հայոց ազգի անդամների համար տարիներեք արծաթ վճարել, որ ներկայումս Տաճկաստանի հաշվով ասել է 54 ղուտուշ. մի՞թե սակա՞վ են այն մարդիկը, որ ուժ ունեին ամենայն թեթևությամբ վճարել այս քանակությունը արծաթի: Ես դարձյալ չեմ տարակուսում, եթե միայն ընկերությունը հաստատվեր անխարդախ հիմքերի վերա:

Ընկերության խորհուրդը կլինեի յուր գոյացուցած արծաթով ամենայն խնամով և հոգաբարձությամբ հոգալ այն բոլորը, ինչ որ պատմության համար անհրաժեշտ էին, որպես աղբյուրներ կամ նյութեր, օրինակի համար.

1. Ընկերությունը կհոգար հին ձեռագիրների տպագրությունը, հայտնի բան է, հանձնելով բանագետ և ուսումնական մարդերի ջննել և համեմատել այդ ձեռագիրքը ուրիշ օրինակների հետ և այլն և այլն:

2. Կորոններ ամենայն տեղ ազգի մեջ, թե յուր անդամների և թե հատուկ այս բանին նվիրված առաքյալների ձեռքով, այն բոլոր գործերը, որոնց անունը միայն մեզ հասած լինելով գիտենք:

3. Կհավաքեի զանազան տեղերից ազգային պատմության, կամ ժամանակագրության վերաբերյալ հիշատակներ և լույս կհանեի նորանց տպագրությամբ:

4. Կփորեի և կքրքրեի այն տեղերը, ուր կարծիք կային, թե պիտի լինին հեթանոս հայերի մեռածների մնացորդքը:

5. Գտանված հնությունը, օրինավոր և ուսումնական քննությամբ կհրատարակեի համորեն ազգի գիտության համար:

6. Բուր, կամ, կարելի եղածի շահ նյութեր պատրաստելուց հետո մարդիկ կրնարեն ազգային և եկեղեցական պատմությունը գրելու:

7. Բուր ուսումնական անդամների հաճությամբ և հավանությամբ ընդունված և ընտելության դիմացած, նոր գրված պատմությունը հայոց կուպեր երկու գլխավոր հայերեն բարբառներով — Ռուսիայի և Թուրքիայի:

8. Այս տպված պատմությունը պատշաճավոր խնամով, հազարավոր օրինակներով ձրի կբաժանեն ազգի աղքատ և շքավոր մարդերին, հարուստ մարդերից միայն ստանալով գրքի նյութական արժեքը, որ ընկերության կարողությունը շնորհանա ուրիշ այլ ազգային գործերի համար:

Ծվ այլ այդպիսի բաներ, որ չգրեցի և որ առողջ դատողությունը ինքնին հասկացնում է: Հայտնի բան է, եթե ընկերությունը կազմվի, նա պիտի ունենա մի կանոն, որով պիտի առաջնորդվի յուր բոլոր գործողություն մեջ:

Կո՛մս, խնդրեմ, այս նամակը հրատարակելով Հիշատակարանից մեջ, մոտենալի կացուցանել նորան մեր ազգի անդամներին, որոնց շե՛մ կարող ամեն միևին առանձին առանձին նամակ գրել, թող որ շատերի հետ ծանոթություն ևս չունիմ, ըստ որում ընկերական հոգին վաղուց թռած է մեր աչքից:

Աստուծո մի նոր շնորհը կլինի մեր վերա, եթե այսուհետև գեթ, աշխարհի լուսավորությունը մի փոքր ազդեցություն գործելով միաբանեցնեն հայերը մի ազգագուտ ամենահարկավոր գործի մեջ:

Հավատարիմ առնելով Ձեզ իմ անդրժեղի բարեկամությունը, մնամ և այլն:

ՄԵՄՐՈՊ ՏԻՐԱՏՈՒԲԱՆ

Շնորհակալ ենք մեր անժանոթ բարեկամից նորա այս գովելի գազափարի մասին, և չենք կարող չուրախանալ հայ մարդու բերանից լսելով այսպիսի խոսքեր: Օրհնյա՛լ է աստված:

Պարոն Տիրատուրյանի առաջարկած խնդիրը շատ մեծ հարգ ունի մեր աչքում. համաձայն ենք նորա թե գաղափարին և թե այդ գաղափարը իրագործելու կերպարին և հնարներին:

Պարոն Տիրատուրյանի նամակով կամերի այս անգամ վերջացնել Հիշատակարանս, բայց մի այլ նամակ, մի բարեկամից, տալիս է մեզ հետևյալ լուրը, որի մասին չենք կարող զանց առնել:

«Պարոն Հովհաննես Տեր Գաբրիելյան Պատկանյանցը, վիմագրությամբ տպելով մեր վեհափառ կաթողիկոսի պատկերը, համեմատ լու-

սանկար օրինակին, որ ստացվել էր Կոստանդնուպոլսից, շնորհ է գտել մատուցանելու նորին կայսերական մեծութեններին, թագավոր կայսեր և թագուհի կայսրուհուն, այլև նորին կայսերական բարձրության, թագավոր ժառանգի տերություն:

Թագավոր կայսրը շատ հաճությամբ ընդունելով այս ընծան, պարգևել է ճարտարագետ պ. Պատկանյանցին մի գեղեցիկ բոխիմանտյա մատանի, իսկ թագավոր ժառանգը շնորհել է դրամական վարձատրություն»:

Պարտականություն համարելով մեզ հրատարակել այս իրողությունը, չենք կարող չհավելացնել, որ այս կայսերական պարգևը և հաճությունը, եթե մի մասնով պիտի վերաբերվին ճարտարագետ վիմագրողին, մյուս և ավելի մեծ մասնով այն հարգությանը, որ ուսաց թագավոր կայսրը ունի դեպի ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսը:

ԺԴ

Պ. Չերքեզյանցի հայհյուսությունը.— Պ. Խուզարաշանի գիրքը.— Պ. Բարկեհյանցի մատակը.— Սկայորդու տարածած լուրերը.— Հյուսիսիստափայլը և Հիշատակարանս.— 4. Պալիս հայոց և հունաց պատրիարքների փոփոխությունը:

§ 1. Մեզ գրում են, թե ինչո՛ւ համար լուս մնացինք կարդալով տեր Մանդինյանցի Մեղուի մեջ (համար 13) պ. Չերքեզյանցի հայհյուսությունը¹, որ ամենայն առատությամբ թափում էր Հյուսիսափայլի թե հրատարակողի և թե նորա գործակիցների վերա:

§ 2. Մեզ գրում են, թե ի՛նչ պատճառով մինչև այժմ մի քանի բառ չխոսեցինք պ. Խուզարաշեղի «Обозрение Армении»² մակագրով գործի վերա, մինչդեռ շատ նյութ կար այնտեղ Հիշատակարանիս համար:

§ 3. Մեզ գրում են, թե ո՛ր զանցառության պատճառով չմերժեցինք լուրերը, որ ձոաբազից հետո (հոկտեմբերի 17-ին) ծնած Սկայորգին քանի մի անգամ հրատարակեց տեր Մանդինյանցի Մեղուի մեջ, որպես թե Հյուսիսափայլը խափանվելու էր, որպես թե մեք հեռանալով հրատարակողի գործակցութենից, դադարել էինք աշխատելուց. և թե ինչո՛ւ մինչև այժմ չհայտնեցինք մեր երկարատև լուսության պատճառը:

§ 4. Մեզ գրում են, թե ինչու համար Հիշատակարանս կամ Հյուսիսափայլը, չէ նվերում այնքան ուշադրություն բուն ազգային խնդիր-

¹ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 13:

² Խուզարաշեղի հիշատակարանն աշխատությունը լույս է տեսել 1850 թ. Պետերբուրգում:

ների, որքան լցնում է յուր էջերը կամ ընդհանուր լուսավորութեան վերաբերյալ բաներով, կամ շատ և շատ հարևանցի քերվելով ազգային խնդիրների մտտից¹։

Այս շորս խնդիրքը հասել են մեզ բազմաթիվ նամակներով. թեպետև առ ի սրտե պատրաստ էինք հարգել մեր ազնվամիտ թղթակիցքը, պատասխանելով նոցա հարցմունքին, բայց ֆիզիկական անկարելիությունը, առանձին պատասխանել այդ բոլորին, հաղթահարում է մեզ և հարկադրում է դիմել դեպի մամուլի օգնությունը։ Այս պատճառով ևս որոշեցինք Հիշատակարանիս միջնորդությամբ խոսել, ուր մաքուր խղճմտանքով կաշխատենք հանդես հանել մեր պատճառները և կերպարանագործել մեր հայացքը, որ ունեինք այս առաջարկած խնդիրների մասին։

§ 1. Պ. Չերքեզյանցին հարգություն ցույց տված պիտի լինեինք, պատասխանելով նորա գրվածին, բայց մեք կարող չէինք հարգել մի մարդ, որ պարսավ էր գրում փոխանակ կրիտիկայի և մի գործ քննելու տեղ անդուռն բերանով հայհոյում էր այդ գործի հեղինակը։ Եթե նորա գրածը լիներ մի այնպիսի բան, որի օրինակը տեսված լիներ որևիցե քաղաքակրթյալ ազգի դպրության մեջ, անշուշտ կհարկադրվեինք պատասխանել, բայց պ. Չերքեզյանցի գրվածի մեջ բացի անամոթ հայհոյանքներից բան չգտանք, ուստի և հարկ եղավ լուսությամբ մերժել, որ պատասխանելով, մի գուցե մեք ևս ընկերանայինք արժանի գրվածի արժանի հեղինակին։

Սվ ինչ հարկ կար պատասխանելու մի գրվածի, մինչդեռ հասարակաց կարծիքը դատապարտեց նորա հեղինակը։ Ճշմարիտը խոսելով, մեք անշափ ուրախացանք տեսանելով մի այդպիսի թե գրողին և թե հրատարակողին արժանի հոգված։ Պարոնը, շատ ժամանակից սկսած, լրացյալ և անթերի իմաստություն վաճառելով մի տեսակ մարդերի, մանավանդ պանդոկների անկյուններում, կարծիք էր տարածել ամբողջի մեջ, յուր գերածայրյալ լուսավորության մասին։ Հնարը, որով պ. Չերքեզյանցը

¹ Նալբանդյանը շորքորդ կետում բողոքում է, որ «Հյուսիսափայլ»-ի կենդանի կապը բուն երկրի՝ հայ իրականության հետ թույլ է։ Նա ինքը ամեն ինչ կատարում էր ամազիքը ժողովրդի կյանքին մոտեցնելու համար, սակայն խանգարում էին մի կողմից դաժան ցենզուրան, մյուս կողմից հասարակ ժողովրդի հոգսերից հեռու կանգնած զբաղվող խմբագիրը։ Նազարյանը չէր համաձայնում գավառներից ուղարկված նյութերը գետեղել ամսագրում, պատճառաբանելով, որ այդ նյութերից շատերի մեջ քրանախոսությունը ցուցանում էր ամենևին մերկանդամ ճշմարտություն» («Հյուսիսափայլ», 1859, № 7, էջ 568)։ Այդ մերկանդամ ճշմարտությունը հաճելի չէր լիբերալ Նազարյանին, այնինչ Նալբանդյանը բորբոքված որոնում էր ժողովրդի կյանքի՝ հասարակական նշանակություն ունեցող ճշմարտացի փաստերը՝ ժողովրդի թշնամիներին մերկացնելու համար։ Այդ հոգի վրա Նալբանդյանն ընդհարվում էր Նազարյանի հետ։

կարողացել էր ներկել անդաստիարակ և անկիրթ պարոնների աչքեր, եղած էին նորա անհագ շարախոսությունը, այս կամ այն պարոնի վերա, հրատարակելով սորանց տգետ և առաթուր կոխելիք յուր բարձրագույն գիտության ոտքի տակ։

Այս բանին մեծապես օգնել էր նաև այն սոփեստական քննությունը ուսաց լեզվով հայ Քերականության վերա, որ պ. Չերքեզյանցը հրատարակել էր, ցույց տալու համար յուր գիտությունը հայկական լեզվի մեջ։ Մի քանի բազմադեմ, կամ, ավելի լավ է ասել, անդեմ մարդիկ, փոքր էր մնացել, որ կիսասովածների կարգը դասեին այդ քննության հեղինակը։ Դոցա մեջ էր գտանվել և մեր բարեկամներից մինը, որ 1853 թվականից սկսած, շատ անգամ գովելով մեզ այդ անզուգական գիտնականը, հորդորում էր մեզ մոտենալ դորան. բայց մեք, վաղուց արդեն հասկացած լինելով մեր բարեկամի գովասանած մարդու որպիսությունը, հրաժարվելով հրաժարվել էինք այդ բարեկամի առաջարկութենից, միևնույն ժամանակ, չկարողանալով թաքուցանել մեր սրտի ցավը, մեր սիրելի բարեկամի պարզամտության և անփորձության մասին։

Ինչևիցե պ. Չերքեզյանցը ահա այսպիսի կերպերով, հիմնելով յուր փառքի կոթողը վերոհիշյալ մարդերի ուսերի վերա, ավելի քան թե քսան տարու մեջ չէր դադարում հողմ արածելուց։ Պ. Չերքեզյանցը յուր բուրբ կյանքում միշտ գտանվել է վարագուրի քամակում և յուր հսկայական գիտության ապացույցքը գրավորական կերպով բերած գրած չէ հանդիսի մեջ, որ հասարակությունը կարող լիներ բան հասկանալ և չհա-

* Պ. էմինի Քերականությունը, որի վերա գրված էր վերևում ասված քննությունը, այնպիսի մի գործ չէր, որի թերությունը ցույց տալու համար հարկ լիներ քննություն գրել։ Ինքը պ. էմինը երբեք չէ համարել այդ գործը սխալներից ազատ։ Գլխավոր ուշագրության արժանին այն է (հհարկե, եթե հավատանք շար լեզուների խոսածին), որ այդ քննության հեղինակը եղել է ո՛չ պ. Չերքեզյանցը, այլ Սալլանյան Միքայել եպիսկոպոսը, որ, անձնական թշնամության պատճառով պ. էմինի հետ, շարադրել է այդ քննությունը և տվել է պ. Չերքեզյանցին ուսերին թարգմանելու, շնորհելով նորան գրվածքի տակ «Астраханский армянин» ստորագրելու իրավունքը, որպես վարձ աշխատության։

Մեր համար, ով և լինեի դորա հեղինակը, այդ քննության մեջ տեսնում ենք միայն միակողմանի իմաստակություն — педантизм, զուրկ, կրիտիկայի վերաբերյալ, ամենայն արժանավորութենից։ Քողնում ենք առանց ուշադրության այն անպատշաճությունը, որ հայերեն գործի վերա գրել են ուսերեն. ինչպես և իցե, մեր կողմից արելը չկա այդ գործի պ. Չերքեզյանցին սեփական համարվելուն, որովհետև շատ մտավորություն կա ուղղության մասին, որ վերևում հատկացուցիքը է՛հ, ինչ հարկավոր է հին բաները բերել... (Ս. 2.)։

¹ Նալբանդյանը 1853 թ. ծանոթացել է Ստ. Նազարյանին և այստեղ հավանորեն նկատի ունի նրան։

վատալ այնուհետև շար լեզունների խոսածին, թե «դատարկ տակառը մեծ ձայն է տալիս»:

Պարոնը մինչև այժմ երկու տող բան գրած մարդ չէ. համբերում էր...

Վերջապես «հատել է նորա համբերությունը», պիտո էր տպագրությանը հայհոյել. եթե այդպիսի ծայրագույն իմաստասիրության համար արծաթ ևս վճարող չլինի... գո՛նե, մի քանի տարի ժամանակով, դարձյալ կապահովե յուր գիտության համբավը, որ սկսել էր արդեն գունաթափվի:

— Ի՛նչ կըլլա եղեր:

— Բայց, արդո՞ք, այդ գրվածովը հասա՞վ գրողը յուր նպատակին, կարողացա՞վ բժշկել մի քանի սրտի խոցվածք:

— Արհեստավորը, կատարելով յուրյան ապսպարված գործը, կարոտություն չունի մտանել այն խնդրի մեջ թե ի՛նչ չափով պիտանի էր այդ գործը ապսպարողին: Նորանից խնդրում են կոշիկ, նա կարում է. մանավանդ եթե ապսպարողը ևս, յուր կողմից, երբեք մտածել չէ այն բաների արժանավորության վերա, որ գործակատարը հանձն էր առել պատրաստել:

— Ուրեմն, уплата той же монетою!..

— Անտարակո՛ւյս:

— Արժանավոր հատուցումն:

Մեք կտրում ենք այս մասնավոր խոսակցության թելը, որ, մի տան անկյունում, երկու մարդու մեջ կար: Մենք դառնում ենք դեպի հասարակությունը, որի համար, գոնե արտաքին ձևով, տպվել էր այդ գործը. մեք կամինք այստեղ նկատել դորա հետևանքը վերաբերությանը դեպի հեղինակը:

Հասարակությունը միաբերան մերժեց այդ հայհոյությունը, այլև հալածեց հեղինակի գլխից այն կախարդական լուսակամարի երևույթը, որի մեջ մի քանի մարդերի աչքում պատկերանում էր պարոնը: Հասարակությունը իրավունք տվեց այն բոլոր մարդերին, որ երբևիցե բամբասված էին պ. Չերքեզյանից. հասարակությունը ստուգապես ճանաչեց այժմ ետրան յուր գրվածից: Վարագույրը հետ քարշվեցավ և հերոսը գտանվում է թատրոնաբեմի վերա. ո՞վ կհամարձակվի բերան բանալ. խոստովանիմ և հավատամ:

Չենք կարող ուրանալ, որ այդ գրվածը հավանելի էր եղել մի թեթեփամիտ պառավի, որ երբեմն մի քանի կեղծավոր մարդերի բերանով համեմատվել էր Հոմերոսի և Միլտոսի հետ. (ո՞րպիսի սրբապգծություն). բայց մի՞թե ստույգ չէ առածը «նման զնմանն սիրէ»: Դարձյալ պիտո է առենք, ճշմարտության պարծանքի համար, որ այդ պառավը, յուր վաթ

ի վերո խոսակցության պատուհասը ընդունեց մի կտրիճ բանասերից, մի բազմության մեջ, մինչև որ անվանված Հոմերոսը ինքը ուրախությամբ ընտրեց Չաքարիայի իննամսյա լուծությունը:

Չենք ուրանում, նույնպես, որ պ. Չերքեզյանի գործը շատ և շատ հաճելի էր եղել մի այլ երկակենցաղ պարոնի, որ թեև ատում էր գործի հեղինակը, բայց ավելի մեծ ատելություն ունենալով դեպի Հյուսիս-Պարսիայի գործակատարը, այնքան ուրախացել էր, որ մինչև անգամ ոգևորվել էր... Բայց զարմանում ենք, թե ինչպես «Կոտրած ոտքով կավի» անմահ տաղերգուն¹, մի տաղ չէ ասել պ. Չերքեզյանցի հիշյալ հրակայական քաջագործության վերա:

Մեղուի 13-երորդ թերթը հրատարակվելուց հետո, մեք բավական միջոց քննեցինք այն տպավորությունը, որ այդ գրվածը արեց հասարակության վերա. և տեսանելով, որ ժողովուրդը զգվելով մերժեց և գատապարտեց, մեք հասանք մեր վճռական նպատակին:

Մեր սիրտը և հոգին վկայում է մեզ մեր գործի արդարությունը: Այս վկայությունը հերիք միսիթարություն է մեզ և անսպասելի ազդյուր մինչև ի մահ գործականության:

Մինչև այսօր չենք նայած ուշադրության անարժան արգելադրութեք վերա. այսուհետև ևս նայողը չենք, կտրելով մեր ճանապարհը հայկական քարերի և փուշերի մեջ:

Նախատինք համարելու էինք մեզ Մեղուի և նորա համախոհների գովեստը, եթե դո՞քա մի օր սխալվելով տալու լինեին մեզ, նախատինք համարում ենք ներկայումս և պիտի՞ համարենք ապագայում, ըստ որում չենք կարող մեր անձը շանարգել, թույլ տալով մեզ ընդունել այդպիսի գովեստներ: Մեծ ուրախություն է, որ այդպիսի մարդիկ հայհոյում են մեզ. և ներկայումս շատերը բացերև տեսանում են Հյուսիս-Պարսիայի և Մեղուի ուղղությունը:

Տհաճ չենք, տեսանելով սև բամբասանքի գունդերը մեր վերա հարձակված: Հայհոյությունը, որ բխում են հայ սրտերից և դուրս են երևում հայ մամուլներից, մեք համեմատում ենք այն նեխած շարավի հետ, որ այսքան դարերով հավաքվել է հայկական հիվանդ կազմվածքի մեջ: Մարդասեր վիրաբույժը տեղիք չունի բարկանալու, եթե մի մահադիտ խոց կամ ուռույց կտրելու ժամանակ, արյուն ու թարախ էր զարկում այնտեղից նորա երեսին: Վիրաբուժի խորհուրդն է դուրս բերել հիվանդի կազմվածքից այդ ապականությունը:

Իշանելով հայ դպրության ասպարեզը, մեք գիտեցինք, որ վարագոր

¹ Չի պարզվել, թե ով է այդ տաղերգուն:

տգիտութիւնը պատերազմ պիտի հայտնե գիտութեանը, որին լինելով մի լոկ սպասավոր, օրհնեցինք և ընդունեցինք այդ պատերազմը:

Անհնարին էր, որ ուրիշ ազգերի մեջ պատահածը չպատահեր և մեր մեջ. այս բոլորում անշահելի է մեր ուրախութիւնը, ըստ որում հայութեանը մի քայլափոխ արել է արդեն:

Յշնամութիւնքը չունին այն զորութիւնը, որ կարողանային մոլորեցնել մեզ, մեր ուխտյալ ճանապարհից. մեր աստղը քարշում է մեզ դեպի այդ խորհրդական ճանապարհի ելքը և մեք հետևում ենք այդ ճակատագրական ձգտողութեանը:

Երանի՛ էր մեզ, եթե ունենայինք խելացի հակառակորդը, բայց, որպես հայ, զրկված ենք, ներկայումս, այդ պարծանքից:

Չկամինք առավել խոսել պ. Չերքեզյանցի գրվածի պատճառով. այլապես, դեպի շարք պիտի գործ դրած լինեինք ընթերցող հասարակութեան համբերութիւնը, ձանձրացնելով նորա սիրտը մեր ավելի երկար դադարելովը մի անխորհուրդ ունայնաբանութեան վերա, որ յուր սրտի հովելվածից, բաշխել էր պարոնը Մեղուի հասարակութեանը:

Հաջողութիւն մաղթելով Չերքեզյանցին, պ. Նազարյանցի պատճառով գրելու գրքի մեջ¹, դառնում ենք դեպի երկրորդ խնդրը, որ արել էին մեզանից:

§ 2. Երբ առաջին անգամ դուրս երևեցավ պ. Խուրաբաշևի գիրքը, մեք հարկադրվեցանք կարդալ նորան ակամա. ակամա կարդում էինք, հառաջուց ճանաչած լինելով պարոնի թե հայագիտութեան և թե այլ բաների մասին ունեցած տեղեկութեան չափը: Եվ մեր ընթերցանութեան հետևանքը հաստատեց մեզ, որ իրավունք ունեինք չկարդալու հոժարութեամբ և ախորժանքով մի այդպիսի գրված: Մի փոքր ներքև, կհայտնվի ընթերցողներին մեր իրավունքը:

Մեր դավանութիւնը, հայոց ազգի ամբողջական ապահովութեան վերաբերութեամբ, այսպես է, թե ազգը պիտի յուր գոյութիւնը պահպանէ յուր եկեղեցու միջնորդութեամբ: Համաշխարհական հեղափոխութեաների մեջ, եկեղեցու ինքնուրույնութիւնը եղել է և մեր ազգի ապահովութեան գրավականը: Մեք միշտ ուրախութեամբ ենք հիշել, որ հայոց ազգը յուր հիշատակի արժանավոր Բաբկեն, Աբրահամ և այլ կաթողիկոսների ձեռքով, մերժել է մի այլ եկեղեցու իրավասութիւն յուր վերա, ըստ որում դորա բարոյական ազդեցութիւնը պիտի վտանգեր ազգու-

¹ Նազարյանի դեմ գրած Հ. Չերքեզյանի՝ «Հերթումն կարծյաց այնոցին, որ քարոզում են, թե պետք է վերանորոգութիւն (ռեֆորմ) անել Հայաստանյայց եկեղեցու մեր զերմազրով հոգվածը լույս տեսավ «Ճոռաբաղ»-ի 1860 թ. 9-րդ տետրակում, և հետո առանձին գրքով:

թիւնը: Հայոց ազգի ներկա սերունդը (բացի մի քանի ախտացած մարդերից), կատարյալ իրավունք է տալիս այդ մարդերին, որ պահպանելով յուրյանց եկեղեցու անկախութիւնը, պահպանեցին ազգի գոյութիւնը, և մեր համար սուրբ են նոցա հիշատակքը: Այս երախտագիտական զգացմունքի չափով, որ ցույց էր տալիս յուր խնկելի և տոնելի բարերարներին, հայոց ազգը արհամարհութիւն ունի դեպի այն մարդիկը, որ կամ անձնական օգտի, կամ երկյուղի, կամ այլ հարակցութեան պատճառով օտարի հետ խախտեցին երանելի նախնայաց ուխտը, նենգեցին մեր ազգի և նորա եկեղեցու ինքնուրույն գործնականութիւնը: Չզր՛ անունի սկզբնատառը դարավոր ժամանակներից սկսած զլիսիվայր է գրում ազգը և այդ հերոստրատյան պարծանքը ուխտագրուծների մեք պիտի կտակենք մեր զավակներին:

Պ. Գուրաբաշևի գրվածի հոգին հարկադրում էր մեզ պաշտել մի ամենևին լուութիւն, թույլ տալով, որ ինքնըստինքյան թանձրանա դորա վերա ժամանակի հավիտենական դատապարտութիւնը: Ավելորդ էր նաև ընդդեմ զինվորվի մի աշխատութեան, որ յուր շնչին կարծիքները ևս, կամ այս ու այն տեղից (օրագրերից և լրագրերից) մուրացած տեղեկութիւնքը և հայացքը հաստատելու համար, աղճատում էր պատմական իրողութիւնքը և զրպարտում էր այնպիսի մարդիկ մեր երանելի հայրապետներից, որոց և ոչ կոշիկների խրացը արժանի էր լուծանել: Այդպիսի աշխատութեան հատուցումը է մի սառն արհամարհութիւն, որ լիամասն կերպով ընդունեց ազգից:

Շատ ժամանակ է, որ մեք ստացել էինք մեր թղթակիցներից մի քանի արդարացի նկատողութիւնք այդ գործի վերա. չտպեցինք նոցանից և ոչ մինը և տպելու ևս չէինք, եթե, ինչպես Հիշատակարանիս սկզբումը ասացինք, բազմաթիվ նամակներ անհանգիստ արած շլինեին մեզ: Մի քանի տողից հետո կդնենք այդ նկատողութեաններից մինը, որ ստացել ենք նամակի ձևով և որ ունեք այսպիսի ստորագրութիւն «Աբրահամ Դիոսկորոսյան Բաբկենյանց»²:

Պ. Բաբկենյանցի նամակը կարող է մի փոքր ճաշակ տալ մեր ընթերցողներին, թե որպիսի բան էր պ. Խուրաբաշևի գիրքը:

Մեր կողմից (բացի ծանոթութեաններից), ուրիշ բան չենք հավելաց-

¹ Եզր Փառածնակերտցի կաթողիկոսը 632 թ. Կարևո ժողովում, քաղաքական նկատումներով ուխտագրում նահանջեց հայոց եկեղեցու դիրքերից և ընդունելով Հերակի թագավորի հովատո գիրը, շնորհեց Փարկեղոսի ժողովը: Դրանից հետո զավճան կաթողիկոսի անվան առաջին տառը հայերը գլխիվայր էին գրում, այս ձևով արտահայտելով իրենց ատելութիւնը նրա նկատմամբ:

² Մ. Նալբանդյանի ծածկանուններից մեկը:

նում այդ նամակի վերա, այլ միայն խնդրում ենք արգո ժողովագրից, որ խնայելով յուր ութսունամյա հասակին, հանգիստ տա յուր անձին և ազատ թողու բռնարարութենից հայոց եկեղեցին, որ երբեք չէ խնդրել պարոնի փաստաբանությունը և այսուհետև ևս կամք չունի խնդրել:

Չենք կարծում թե պ. Խուզարաշեվի ցանկությունը եղած լինի ընկնել հայ մատենագրերի կարգը. եթե այդպես լիներ, ապա նորա աշխատությունքը պիտի լինեին հայերեն և հարկավորապես այլ կերպարանքով և այլ հոգով. թողնում ենք, որ ներկայումս, մի փոքր ավելի բան հարկավոր է հայ մատենագրին, քան թե ուներ պ. Խուզարաշեվը:

Հույս ունինք, որ խաղաղ հոգով կլսե մեր գրածը պ. Խուզարաշեվը, ըստ որում, ինչպես մի ժամանակ առակ էին արել Թուրքիայի հայերը, «արտաքին թշնամանք չէ, այլ ներքին համոզումն»: Հույս ունինք, թե և դպրության Դոն Քիշոտները կդադարեն մի օր յուրյանց ասպետական քաջագործութեններից, ինչպես Սերվանտեսի հերոսը դադարեցավ, և այս մեր ակնկալությունը, անշուշտ հառաջանում է և Ֆիզիկական և բարոյական պատճառներից:

ՄԵԿԵԿ 10, հայոց 1309 թ., Դեկտեմբերի 10-ին:

Արգո պարոն, ԿՈՄՍ ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ

«Եթե զանաբժանն ըստ պատիցն ու յանդիմանես, մի՛ լինիր վարդապետ»
ԵՋԵԿ

Երկար ժամանակ մտատանջությամբ շարշարվելուց հետո, որոշեցի գրել Ձեզ այս նամակը, և սրտիս ցավը թափելով մի փոքր ազատ շունչ առնուլ:

Իհարկե պիտի հարցանես, թե այս ինչ մարդ է, որ բոլորովին անժանոթ լինելով ինձ, արդեն նամակի սկզբիցը վարվում է որպես մի մոտ բարեկամ, որպես մի վաղեմի ծանոթ: Այո՛, եվրոպացի՛ք, ինքյանք ավելի քաղաքավարի լինելով, իրավունք ունին ուրիշներից ևս ճիշտ քաղաքավարություն պահանջելու, բայց մեք, ասիացիքս, զուրկ ենք այդպիսի բարակ բաներից. մեր մեջ ասիական կոպտություն հետ թագավորում է հին նահապետական հոգին — պարզությամբ դիմել դեպի մի մարդ և առանց վարագույրների հայտնել սրտի խորհուրդը:

Թողունք այս ևս, ես հայ եմ, Դուք ևս հայ եք, մի՞թե այս անունը չունի յուր մեջ այն ուժը, որ երկու այդպիսի անունով մարդիկ, թեև հա-

զարավոր մղոններով միմյանցից հեռի, մոտեցնել միմյանց չեն սրտով և հոգով. մի՞թե իմ և Ձեր հայությունը զբավական չեն մեր մտերմության, ինչ եմ ասում ես, մեք պիտի ավելի լինենք, քան թե մտերիմ, ըստ որում մեք եղբայրք ենք, ըստ որում մեր երկուքի արյունը ևս մի աղբյուրից է: Ես կարծում եմ, որ այս բոլորը իրավունք են տալիս ինձ ընտանեբար վարվիլ Ձեր հետ, գրելով մի, գուցե երկարատև, նամակ: Ես հույս ունեմ, որ Դուք բաց գրկով կընդունիք Ձեր հեռավոր եղբայրը և մասնակից կլինիք այն տխրության, որով շրջապատված է հոգիս ներկա բոլորում:

Չկարծեք, թե իմ տխրությունը հառաջանում էր մի մասնավոր, կամ անձնական ցավի, կամ վտանգի պատճառով. քա՛վ լիցի. ես մի անհամ մարդ պիտի լինեի, որ սեռական ինձ վերաբերյալ բանի համար անհանգիստ առնեի մի ուրիշ եղբայր. տխրությանս աղբյուրն է մեր արտասվելի ազգը:

Ո՛հ, որքան թշվառությունք, որ մինը մյուսի քամակից հաջորդում են, մեր անմիաբանութենից և միմյանց դավաճանելուց. այո՛, մի մասնով այս ևս կարելի է ասել, որ «մեր հայրերը ազոխ կերան, իսկ մեր ատամները հարվեցան»: Բայց այսպիսի մտանգավոր դրության մեջ, մինչ մեր անիվը կանգնած է յուր դարձակետի վերա, որ վազե կամ դեպի փրկություն, կամ դեպի հավիտենական կորուստ, այսպիսի մի խորհրդավոր ժամանակամիջոցում, երբ նախախնամությունը կշռում է և շափում է ազգերը, կվայելե՞՞ մեզ նոր ի նորո քրքրել հին կրոնական վեճերի քուրան, որին այնքան զոհ տվեց Հայաստանը մինչև այսօր: Մեր աչքով տեսնում ենք ուրիշ թառամած ազգերի վերստին ծաղկիլը, ճընշված և շորաբեկ սրտերի նոր գորությունը գվարթանալը և ընդարձակվիլը, այդ բաները լինում են մեր քթի տակ, բայց մեք կրոնական վեճերը քրքրելուց ավելի բան չունինք: Այդ քուրայի մոխիրը և գազախը հերիք է որքան կուրացուցել է մեզ, վանանք մի փոքր մեր աչքերը և դադարենք գեթ այսուհետև կուրության գազանին զոհ դնալուց:

Աղետալի անցքեր, որ պատահում են ամենայն օր մեր կողմերում, հատկապես այս կրոնական վեճերի պատճառով, շատ մեծ շարժառիթք են, որ նստիս ու լաս, մինչև որ թաղման գերեզմանդ լցվի աչքեդ արտասուքով. իհարկե ազգային օրագրերից, գոնե հարյուրից մինը, իմանում եք և գիտեք, խոսք չկա, որ մի թշվառ բան է այս, բայց մեք, այս կողմերում, խավար ժողովրդի բնակակից, գուցե մի փոքր ներողություն ևս հանդիպինք, հայտնի բան է, շատ շնչին ներողության, եթե աչքի տակ ձգվին բոլոր մեզ շրջապատող պայմանքը:

Իսկ ի՛նչ ասենք, մինչդեռ Դուք ևս լինելով Եվրոպայի մեջ, ազատ

չեք այս թշվառութենից. ի՞նչպես ներենք Ձեր աշխարհում բնակվող մեր եղբայրներին, որոնք այսպիսի լուսավորյալ ժամանակում, բան ու գործ թողած, ընկնում են այդ վեճերի քամակից: Օտարոտի են Ձեզ իմ խոսքերը, այնպես չէ՞. պարզեմ, որ հասկանաք:

Այս միջոցներումս ձեռքս ընկավ մի ուսաց լեզվով գիրք, այսպիսի մակագրով «Обозрение Армении» А. Худабашева. Մեծ հաճությամբ նայեցա վերնագրին, բայց երբ սկսեցի կարդալ, արդեն հառաչաբանը, ասես թե, ապտակ իջեցուց երեսիս. հարկ չկա ասել, որ բոլոր գիրքը կարդալը հավասար էր կից ընդունելու:

Թողունք առանց ուշադրության այլ սխալները, որովք շատ փարթամ է պ. Խուդաբաշեվի գիրքը. պատճառ, ուղղել այդ բոլորը, մեջ բերելով նորա աղճատաբանությունը և օրինավոր կարգով հերքելով նորա բոլոր սխալական գաղափարքը, պիտի հարկադրվեինք մի նոր գիրք գրել, երկու անգամ մեծ պ. Խուդաբաշեվի գրքից (պարոնի գործը շարժե այսպիսի աշխատության). Թողունք որ պարոնը Եվթեն Բոռեի աշխարհագրութենից օգուտ եմ քաղել ասելով, հասկանում է եղած յուր բառ առ բառ թարգմանելը. Թողունք պ. Խուդաբաշեվի ծուռ և սխալական հայացքը ազգային պատմության մեջ երևեցած իրողութենների վերա, բայց ի՞նչպես լուռ մնանք, համար դեի պես պապանձված, կամ ի՞նչպես չբողոքենք այն զրպարտությունների ընդդեմ, որ պարոնը ժողովում է մեր երանելի և սուրբ նախահարց գլխին, որպիսիք էին սուրբ Պարթևը, սուրբ Մովսես Խորենացին և սուրբ Ներսես Շնորհալին, որոնց անունը խնկվում է հայկական եկեղեցու մեջ, և որոնց գերեզմանի հողը համբուրելի են մեզ:

Ի՞նչպես չհարցանենք պ. Խուդաբաշեվից, թե Խորենացու ո՞ր բանը իրավունք է տվել նորան, որ նա Խորենացին անվանե թեթևամիտ¹: Խորենացին, մեր պատմության հայրը, յուր ժամանակի անզուգական փիլիսոփան, ազգի համար մինչև ի մահ աշխատողը և այն խո՛հեմ, ծա՛նր, խելացի և իմաստուն ծերունին, մի թեթևամիտ հուշակել, և այն օտար լեզվով, մինչ եվրոպական գիտությունը ընդունել է նորան և օրինավոր քննության առնելով հատուցել է արժանի վարձը: Ո՞չ ապաքեն առավել, քան թե թեթևամիտ է նա, որ այսպիսի անհիմն և անտեղի կարծիք ունի այն երկնաքաղաքացի ծերունու վերա:

Առաջին անգամ լսելով այս բանը պ. Խուդաբաշեվից, բնավ չտարակուսեցանք կարծել, որ պարոնը, կամ, ամենևին չէ կարդացել Խորենացին, կամ թե չէ հասկանում նորա գրվածքը: Մի փոքր ավելի ընթեր-

ցանությունը, պ. Խուդաբաշեվի գրքի, հավաստեց մեզ և երկրորդ կարծիքը:

Առաջին կարծիքը, նորանով, որ պարոնը ապացուցանել կամելով, Հայաստանում, մոզական կրոնի, այսինքն կրակապաշտության, թագավորյալ կրոնը լինելը, իբրև վկայություն մեջ է բերում Խորենացու հոգաբարձությամբ մեզ հասած ազգային երգի կտորը Վահագնի մասին, և հայոց լեզվի մեջ զենդական խոսքերի երևելը: Խորենացին կարդացողը, եթե օրինավոր կարդացել էր, պիտի անշուշտ տեսներ, որ հայերը տիրապես կռապաշտ են եղած և Վահագնի երգը ցույց է տալիս, ինչպես այո՛, պատմությունը ևս վկայում է, որ ազգը Վահագնին ևս անցուցել է յուր դուցադնների կարգը և պաշտել է: Բացի սորանից, պ. Խուդաբաշեվը զենդական խոսքերի անունը հիշելով և նորանց ապացույց բերելով հայոց կրակապաշտության, ապացուցանում է լուսավորյալ աշխարհի առաջև, որ բնավ իսկ գաղափար չունի, թե ի՞նչ ասել է հնդկա-եվրոպական լեզուներ. կատարելապես ապացուցանում է, որ անտեղյակ է այդ լեզուների ծագման և կերպարանագործության ընդհանուր պատմությանը:

Երկրորդ կարծիքը, այսինքն Խորենացու գրվածքը չհասկանալը (թեպետ հարկավոր ևս չէր այս բանի համար ապացույց ներս բերել), նորանով, որ նույն այդ հառաջ բերած «Երկնէր երկին և երկիր» ամենին հայտնի երգը թարգմանում է այսպես.

Зачинало небо, зачинала земля, так же точно
как и море пурпуровое.

Терзали муки зачатия и красный тростник;
Из вершинок его вырывался дым и вскоре показывалось
пламя.

Из пламени этого исходил юноша с русыми власами.
Пламя обняло кудри его и прядало около его бороды;
Очи его и веки были два солнца¹.

(Երես 83.)

1 Գ. Էմինի թարգմանությունը մեզ ավելի մոտ է թվում բնագրին, ուստի և դնում ենք այստեղ, որ ընթերցողը համեմատեն նորան պ. Խուդաբաշեվի թարգմանության հետ:

В муках рождения находились небо и земля;
В муках рождения лежало и пурпуровое море;
Море разрешилось красненьким тростником;
Из горлышка тростника выходил дым,
Из горлышка тростника выходило пламя;
Из пламени выбегал юноша,

Այսպիսի բաներ հաղարավոր ունինք նկատած այդ գրքի մեջ, որ ինքնըստինքյան ոչ այլ ինչ է, բայց միայն ժողովածու տեղի և անտեղի, հում և խակ նյութերի, որ առանց ընտրության, առանց կարգի, այս ու այն տեղից հավաքել է և տպելով խոշոր տառերով, այլև ցանցառ տողերով, կազմել է մի հաստիկ գիրք, որպեսնի տեսանողը գոնե երևույթին նայելով, հոժարի վճարել որոշած գինը:

Բայց մեք այդ բաների վերա խոսելու միտք չունինք, լուսվորներ համարելով ամենաարդար դատապարտություն այդպիսի պակաս և անկազմ ծնունդների համար... Բայց աստուծո սիրու համար ասացեք, ի՛նչպես թողունք հետևյալ տողերը. «Ներսեսի մահուց հետո դրված է հայոց եկեղեցու ընդհանրականից բաժանվելու կորստական սկիզբը»:

У него были огонь-волосы,
Борода была из пламени,
А очи словно два солнышка.

См. Ист. Арм. Моисея Хоренского,
перевод Г. Эмина, стр. 70.

Քե պ. Խուզարաշեվը ինչպես է հասկանում Խորենացուն և առհասարակ նորա հայտնությունը ցույց տալու համար, գնում ենք այստեղ մի պարբերություն, մեր բարեկամներից մինի գրած նամակից:

«Պ. Խուզարաշեվը քրքրում է պ. էմիլի Խորենացու թարգմանությունը և յուր կարծիքով մի աններելի սխալ է գտել «ОСКОПИТЬ СКОПЦОВ» հայերենում գրած է «խզել զներքինիս»: Պ. Խուզարաշեվը հանդիպողին ցույց է տալիս այս բանը, նորա հետ միասին և մի կտոր թուղթ — այդ նորա կարծիքն է: Ինչ է պ. Խուզարաշեվի կարծիքը. թե «խզել զներքինիս յազգէն յայնմանէ», նշանակում է հետացնել ներքինիքը այն ազգից. ահա նորա բուն խոսքերը, որ ասում է բարեկամական ոճով:

«Как же, братец, оскопить скопцов, человек после известной операции становится скопцом, ведь нельзя повторить этой операции; здесь Г. Эмин не только не повял оригинала, но даже согрешил против логики. «Хзել զներքինիս յազգէն յայնմանէ» նշանակում է՝ удалить скопцов от этого народа»:

«Պ. Խուզարաշեվին պատասխանում են, թե հայոց լեզվով «խզել զներքինիս» նշանակում է ներքինացուցանել. ցույց են տալիս այդ ոճի գործածությունը և չովհանեսի կաթողիկոսի մեջ, վերջապես ցույց են տալիս բառարանի մեջ: Պ. Խուզարաշեվը այս բոլորը թույլ ապացույց է համարում յուր կարծիքը հերքելու համար, մանավանդ յուր բառարանը տպած օրից դադարելի է բառարանի հավատարուց: Գնենք թե պ. Խուզարաշեվը կատարյալ իրավունք ունի յուր բառարանին շահատալու, բայց մի՞թե երկհատոր Հայկազնյան բառարանը ևս արժեք չունի նորա աչքում: Որքան ևս բամբաստիկ այդ վեհատիկի բառարանը, այնուամենայնիվ զեռ նորա մեջ շտեմանք «Անշակ». տես Օշակ. «Օշակ» տես «Անշակ» և այլն, և այլն, և այլն, ինչպես տեսանում ենք պ. Խուզարաշեվի բառարանում»:

Ներսեսի հաշորդ Սահակը, շերմեռանդությամբ պաշտպանելով ոչ այնքան եկեղեցու օգուտը, որքան յուր անձնական արտոնությունը և իրավունքը, չկամեցավ այլևս Կեսարիա դիմել, յուր կաթողիկոսական իշխանության հաստատություն ստանալու համար, և այլն և այլն» (երես 105):

Այստեղ հիշված Ներսեսը և Սահակը են մեծ Պարթևները, բուն Լուսավորչի ցեղից, որոնց հիշատակը հանդիսավեհությամբ տոնում է մեր եկեղեցին, որոնցից սուրբ Սահակին ճանաչում է հայոց ազգը մեծ պատճառ յուր լուսավորության, այլև հիմնադիր թարգմանության սուրբ գրքի: Չգիտենք ի՛նչ մտածել պ. Խուզարաշեվի խղճմտանքի մասին, որ չէ երկբայում մուր քսել այսպիսի անմեղձանալի մարդու վերա, կարծիք տարածելով մեծ սուրբի մասին, որպես թե նա, ոչ այնքան եկեղեցու օգուտը, որքան յուր անձնականը պաշտպանելու մտքով չէ դիմել դեպի Կեսարիա:

Եթե, արդարև, սուրբ Սահակի օրով լիներ դադարեցուցած մեր կաթողիկոսների ձեռնադրությունը Կեսարիայում, այն ժամանակ ևս, սուրբ Սահակի վարքը, որքան մեղ հայտնի է, տեղիք չէր տալիս մտածելու, թե այդ առաքինի հոգին, եկեղեցու և ազգի համար կենդանի նահատակը, երբևիցե կարող էր յուր անձնականը գերադաս համարել եկեղեցական օգուտից:

Այդ երանելի և սուրբ կաթողիկոսները ե՛րբ և ո՛ր ցույց են տվել անձնական օգտի կամ փառասիրության ծարավ. խեղճերը ազգի օգտի համար անդադար նեղություն, հալածանքի մեջ տարուբերվելով, մինչև անգամ յուրյանց մարմնավոր պիտույքի մասին նեղություն կրելով, նեղություն և ցավ հալածանքից, աքսորից, սովից, նեղություն և ցավ սուաբարեկամներից և դրուժաններից. այդ հոգիացած առաքինի մարգերից ոմանք ծեծի տակ հոգին փշելով (մի խրտվիլակ թագավորի հրամանով) ոմանք մի պիղծ թագավորի ձեռքով թունավորվելով, ոմանք կապա՛ծ ձեռք ու ոտով այս կամ այն բռնակալի դուռը տանվելով, բերվելով և՛ շղթաների մեջ յուրյանց անարատ հոգիները արձակելով, և այս բոլոր տառապանքը, վիշտերը և վերջապես մահու բաժակը ազգի անունով, ազգի լավության և եկեղեցու հաստատության համար, մինչև տակը խմելով, պիտի՛ համարվին յուրյանց օգուտը, անձնական իրավունքը գերադասողը: Համորեն հայոց ազգի անունով բողոքում ենք պ. Խուզարաշեվի ընդդեմ:

Ուշադրության արժանի է և այն, որ պ. Խուզարաշեվը մեզանչելով սուրբ Սահակի անձին ընդդեմ, ինչպես վերևում ասացինք, մեծապիս մեղանշում է և պատմության ընդդեմ, յուր կամեցածի պես ազնառեղով իրողությունը:

Լսենք մի փոքր մեր Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի խոսքերը, որ պատմելով արևելքի առանձին պատրիարքութենների հիմնարկությունը և հաստատությունը, շարունակում է. «Սոցա նման և մեր Արշակ թագավորը և հայոց նախարարությունը, համարձակություն ստանալով, պատրիարք կացուցին հայոց ազգի վրա մեծ ներսեսը. ինչպես արժան էր, իրավախոս պատճառ մեջ բերելով մեր Բարթողիմեոս և Թադդեոս սուրբ առաքյալը, որ տիրոջից վիճակվեցան հայերին, որպես բարոզք և ավետարանիչք, որոնց և նշխարված ոսկերքը կան մեր մեջ և որոնց աթոռը ստացավ կենդանի մարտիրոս Գրիգորիոսը և այլն, և այլն»:

Այս ծանրակշիռ վկայությունը հերիք է ապացուցանելու համար, ազգային և եկեղեցական պատմության անտեղյակ պ. Խուզարաշեվին, թե հայոց ազգի ինքնուրույն կաթողիկոսությունը սուրբ Սահակից շատ հառաջ, դեռ մեծ ներսես Պարթևի կաթողիկոսության սկզբումը հաստատված լինելով, և մինչև սուրբ Սահակը, Շահակ, Զավեն, Ասպուրակես առաքինի կաթողիկոսը, ինքնուրույնաբար կաթողիկոսություն արած լինելով, սուրբ Սահակը պատճառ չունեի Կեսարիա դիմելու, թեև պարոնը չէ ուղարկում նորան Կեսարիա, հրատարակելով նորան անձնական շահասիրությամբ վարակված մարդ:

Ինչպես թողունք պ. Խուզարաշեվին ասել, թե «հայոց եկեղեցու ընդհանրականի հաղորդութենից բաժանմանը հարակից եղան կորստական հետևանք ազգի բարօրության վերաբերությամբ: Բաժանվելով ասորաց եկեղեցուց², որպեսզի կախողություն չունենա նորա հոգևոր իշ-

1 «Ըստ սմին սակի ապա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ, կացուցին ի պատրիարքութիւն տանս Թորգոմայ զմեծն ներսէս, փաստս իրաւախորհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր. զԲարթողիմէոս և զԹադէոս, որք Ազքանազեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք և անտարանիչք. և նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, զորոց և զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս» (Տես. Հովն. կաթ. տպ. ի Մոսկվա, երես 28—29):

2 Չգիտենք, թե հայոց եկեղեցին ե՞րբ կախումն է ունեցել ասորոց եկեղեցուց, որ գորանից ազատվելու համար հարկ լինեի բաժանվել ասորիներից: Բացի սորանից պ. Խուզարաշեվի ասածից դուրս է գալիս, թե հայերը հառաջ ասորոց եկեղեցուց են բաժանվել և հետո հունաց եկեղեցուց: Արդյոք այս բանը դիմանում է կրիտիկական պատմությանը, Կոնստաննք իսկույն:

ա. Հայոց եկեղեցին, կամ նորա հոգևոր դասը, երբեք կախողություն ունեցած չէ ասորոց եկեղեցուց կամ նորա հոգևոր իրավասութենից, ուստի և ոչ երբեք ապատամբած է հեռացած, ինչպես կամի ցույց տալ մեզ պ. Խուզարաշեվը:

բ. Բուն ասորիք, այսինքն նոքա, որ մեր հետ միասին երեք ժողովք ընդունելով մնացին (և ոչ նոքա, որք սահեցան դեպի նեստորականություն), մինչև այժմ ընդունում են հայոց եկեղեցու հաղորդությունը. սորան իբրև կենդանի ապացույց կարող է լինել այն, որ շատ անգամ նոցա քահանայք կամ եպիսկոպոսները բուն իսկ էջմիածնի մեջ պատա-

խանութենից, իսկ այժմ կտրելով յուր հաղորդությունը հույներից և բուլղար Արևմտյան եկեղեցիներից, որ այն ժամանակ ընդհանրական եկեղեցու հետ մի էին, հայերը զրկվեցան օգնականներից և պաշտպաններից, որ միմիայն կարող էին պաշտպանել նորանց կրակապաշտ պարսկի նեղութեններից» (տե՛ս երես 110):

Պ. Խուզարաշեվը, այս սողերը գրելով, ապացուցանում է մեզ, թե ազգի հոգին և հոսկացողությունը քաղաքականության կամ կրոնի մասին, երբեք նյութ չէ եղել նորա մտածության: Բուլղար հայոց պատմության մեջ, պ. Խուզարաշեվը, ոչ մի տեղում, չէ կարող ցույց տալ մեզ, որ հայերը յուրյանց կրոնը, կամ, դավանությունը զո՛հ բերած լինեին յուրյանց քաղաքականության կամ մի այլ ապահովության:

րագած են, որպես նաև մեր օրերում Թիֆլիզի մեջ հանգուցյալ ներսես կաթողիկոսի ներկայությամբ:

Պ. Խուզարաշեվը չէ կարող ապացուցանել մեզ սոցա ընդդէմ:

Գիտելի է դարձյալ, որ հայերը բաժանվեցան հույներից Քաղկեդոնյան ժողովի ժամանակ և դուրս այդ ժողովի պատճառով. արդյոք իրավունք ունեին, կամ ո՞ր շափով թող պատասխանեն մեզ ազգային ուսումնականք:

Քաղկեդոնի ժողովից հառաջ, եղած էր Եփեսոսի ժողովը, որ դատապարտվեցավ Նեստորը 431—432 թվականների մեջ: Նա ուներ շատ կողմնակից եպիսկոպոսներ, որպես Թեոդորոս, Իրաս և Հովհան եպիսկոպոս Անտիոքի: Այս Հովհանը, որ Եփեսոսի ժողովի ընդդէմ մի փոքրիկ ժողով կազմելով, արդարացուցի էր նեստորը և նզովել էր Կյուրեղ Աղեքսանդրիոս պատրիարքը, յուր համախոս ընկերներով, հունական հոգևոր և քաղաքական իշխանության ձեռքով դատապարտվելով, դուրս ձգվեցավ հունական եկեղեցու հաղորդութենից: Բայց երբ այս դատապարտյալը տեսան, որ Նեստորը ընկավ անկանգնելի և նորա թշնամիք զորացան, ինքյանք ևս հարկադրվեցան արտաքին ձևով հաշտվել Կյուրեղի հետ և հաղորդվել հունական եկեղեցուն: Հունական եկեղեցին ներքց նորանց և ընդունեց:

Երբ 451 թվականին, Եփեսոսի ժողովից քսան տարի հետո, սկսվեցավ Քաղկեդոնի ժողովը, որի մեջ ներկա գտնվողների թիվը երկու, երեք անգամ շատ էր, քան թե առաջին, երկրորդ և երրորդ ժողովներում. վերոգրյալ Հովհան Անտիոքացին, Թեոդորոսը և Իրասը յուր մյուս ընկերներով նույնպես հրավիրվեցան նստելու այդ ժողովի մեջ: Բայց որովհետև այն բոլոր աշխարհների բնակիչներին հայտնի էին այս մարդիկը, որպես աշակերտք և հետևողք Նեստորի, որովհետև գիտեին սոցա Կյուրեղի նզովելը և Նեստորի արդարացնելը, յուրյանց մասնավոր ժողովով, որ կազմել էին մի պանդոկի մեջ, որովհետև գիտեին, որ այս մարդիկը թերևս վախից, կամ, հացից չըրկվելու խորհրդով հաշտվել էին հունական եկեղեցու հետ, այս պատճառով հայք, վրացիք, ասորիք, և հապեջք բողոքեցին, որ այդ մարդիկը աթոռ չստացան Քաղկեդոնի ժողովի մեջ: Հոռովի կոն առաջին պապը շնորհունեց այս բողոքը և հուսալով յուր անմեղանշական իշխանության վերա, այլև համախոս գտանվելով հունաց եպիսկոպոսների հետ, հաստատեց, որ այդ մարդիկը աթոռ ստանան Քաղկեդոնյան ժողովում: Երբ բողոքող ազգերը տեսան, որ յուրյանց արդարացի առաջարկությունը մերժվեցավ, պատասխանեցին թե ինքյանք չկա-

Նոքա լավ էին հասկանում, որ կրոն ասացյալը, դավանութիւն ասացյալը, խղճմտանքի բան լինելով, բնավ վերաբերութիւն չունի օտար կամ դրացի ազգերի: Հայերը խիստ լավ գիտեին, որ յուրյանց կրոնը կամ դավանութիւնը վնասակար չէր նոցա, որ կամ դրացի էին Հայաստանին, կամ տիրապետել էին նորան: Հայերը գիտեին, որ այդ օտար դրացու կամ հարստահարողի փուլքը այն չէր, որ հայերը հասանելու չէին փրկութեան, պատկանելով մի ինքնուրույն ազատ և անկախ եկեղեցու: Հայերը գիտեին, որ այդ օտար պետութիւնքը, ձեռք տալով նորա կրոնին կամ դավանութեանը, կամենում էին վեր առնուլ այն որոշող պատը, որ բաժանում էր միմյանցից այդ ազգերը, որպէսզի հեշտ լինի նոցա այնուհետև կու տալ խեղճ Հայաստանի որդիքը: Այս բաների գիտութենից հետևում է մեր պատմութեան մեջ այն իրողութիւնը, որ հայերը սուր են ցույց տալիս կրոնի կամ դավանութեան դաշինքներին փոփոխութիւն առաջարկողին. այս պատճառով մեծ խորհուրդ է ունեցել եկեղեցին հայոց անցած գնացած կյանքի մեջ:

Մի մասնակից լինել մի այնպիսի ժողովի, ուր պիտի դատավոր նստին դատապարտվածքը, և այս պատճառով ևս ոչ գնացին, ոչ տեսան:

Մեր անհիմն կարծիք ենք համարում այն, որ նորերումս տարածվում է, թե հայք վարդապետաց պատերազմի պատճառով, շարժանալով անձամբ անձին գնալ այդ ժողովը, հետևաբար ևս, անտեղյակ լինելով ժողովի իսկական և էական դրութեններին, հրաժարվել են ընդունելուց: Մեզ երևում է, որ այս կարծիքը հաստատված է շատ խախուտ հիմքերի վերա, մանավանդ պարծանք չէ մեզ չքմեղ լինել ժողովը զգալու համար: Ավելորդ է մեզ հիշել այստեղ ժողովի անցքերը, Դիոսկորոսի ժանդարմներից պաշարվելը, այն բարձրաձայն բողոքները և աղմուկները, որ տերութեան քաղաքապահ զորքի օգնութեամբ շիջուցին: Ավելորդ է հիշել հունաց կայսրների այս ժողովը անվավեր համարելը, շեղումները և նշովելը, ինչպես նաև վկայում է մեր Հովհաննես կաթողիկոսը: Ավելորդ համարում ենք նույնպես Հռոմի Փելիքս երկրորդ պապի Բյուզանդիան ձենոն կայսրը և նորա հրովարտադր նշովելը, որ գրված էր Քաղկեդոնյան ժողովը անվավեր համարելու համար, բայց այս միայն հարկավոր ենք համարում հիշատակել, որ հայք վերջուրջ պատճառներից և անցքերից հետո, չէին կարող, առանց յուրյանց անձը, յուր յանց աչքը և յուրյանց եկեղեցին անարգելու, ընդունել Քաղկեդոնյան ժողովը: Մեջ յանցում ենք պ. Խուրաբաշվից կարողալ և ուսումնասիրել ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը. այս մասին կարող է նորան մեծապես օգտակար լինել ուրիշ հեղինակների հետ և Քարոնիտս, եկեղեցական պատմութեան հեղինակը (բնագիրը լատիներեն է, բայց կա նորա և Ֆրանսիական թարգմանութիւնը):

Այդ, դեռևս շատ բաներ կարող էինք հանգես հանել պ. Խուրաբաշվի ընդդեմ և նորա գաղափարների սխալականութիւնքը ավելի մեղականաբար ցուցանել, բայց հուր անհիմն, որ ընթերցողը կհեղինական այս փոքրով ևս, մանավանդ կ՛մի հիշեն, որ մեր պատմութեան հրաժարական է և պաշտպանողական միայն, հարձակողական դրութիւնը քննարկ է գրավել պ. Խուրաբաշվի...

Սան. Բարկեյանցի

Ավելորդ մի բան էր ասել և հաստատել, որ Բյուզանդական կայսրութիւնը, յուր փտած սկզբունքով, երբեք չէ կարողացել, այլև չէ կամեցել մի հիմնավոր և շարունակ դաշնակցութիւն պահպանել Հայաստանի հետ: Կտոր փշուր եղած դեպքերը ևս ապացուցել են, արդեն վաղուց, որ Հայաստանին օգնելու մտքով չէր, այլ, իբրև մի որոգայթ խորամանկ քաղաքական խորհրդով:

Ո՛ր միւր կարդաս. «Հայոց հոգևորականութիւնը, որ հասկացել էր թայս բաժանման (հայոց և հունաց) կորստական մի բան լինելը, յուր հոգու մեջ սաստիկ ցանկանում էր միավորվիլ և խաղաղութիւն առնել (հունաց հետ), ծածուկ արտասովելով սխալական վարդապետութեան և ախտավոր ձգտողութեան այսքան դառն պտուղները» (երես 114, բառական թարգմանություն):

Այս բաները վերաբերվում են Ներսես երրորդի ժամանակակից անցքերին: Ո՛ր հայք, որ փոքր ի շատե կարողալ գրել գիտեր, չէ տեսանելու պ. Խուրաբաշվի սխալանքը պատմութեան ընդդեմ: Ներսես երրորդի օրով, բոլոր ազգը պահանջեց կաթողիկոսից, որ սա անխախտելի պահե ազգային եկեղեցու անկախութիւնը և ինքնուրույնութիւնը, երբ հունաց կաստանդին կայսրը գրգռվելով յուր, հայոց մեջ գտանված զորքերից, պահանջեց, որ հայոց եկեղեցին միանա հունաց եկեղեցու հետ: Հայք, յուրյանց կաթողիկոսով և ազգային եպիսկոպոսների ժողովով, նամակ գրեցին կայսրին և հայտնելով, թե հայերը շատ և անտանելի նեղութենների համբերելով, մեռանելով, նահատակվելով պարսից ձեռքով և ի վերա այնք ամենայնի անխախտ պահելով յուրյանց կրոնը և դավանութիւնը, չեն կարող ընդունել կայսրի առաջարկութիւնը: Այս բանի մանրամասն պատմութիւնը գտանում ենք Սեբեոս եպիսկոպոսի Պատմութեան մեջ, ուր պահված է և վերևում հիշված նամակի պատճենը:

Բայց երբ Կոստանդին կայսրը բազմաթիվ զորքով խաղաց Հայաստանի վերա, որ հպատակեցնե յուրյան, և երբ Դվին քաղաքում բնակվեցավ կաթողիկոսի տանը, հրամայեց յուր հոգևոր դատուն քարոզել հայոց եկեղեցու մեջ Քաղկեդոնյան ժողովը և պատարագել, ուր Ներսեսը յուր եպիսկոպոսներով հանդերձ ստիպվեցավ հաղորդվիլ:

Սակայն պիտո է ասել, որ դույն այդ հաղորդութեան օրում, մի եպիսկոպոս չհաղորդվեցավ և դուրս գնալով բեմից ծածկվեցավ ամբոխի մեջ. և երբ կայսրը կանչեց նորան և հանդիմանեց, նա ուրիշ այլ բաների մեջ պատասխանեց և այս, թե ինքը Ներսեսը հակառակ է հունական հաղորդութեան: Կայսրից փոքր հանդիմանութիւն չսեց Ներսեսը այս բանի մասին: Իսկ երբ, թեև ակամա կաթողիկոսը հաղորդվեցավ հունական խորհրդին, այն ժամանակ մեծ շշուռ ընկավ ազգի մեջ, մինչև որ

Ներսեսը հարկադրվեցավ փախչել զնալ յուր հայրենի գավառը: Այն ժամանակ ազգը Հովհաննես Մանասկերտցի վարդապետին հանձնեց աթոռի տեղապահութիւնը, որ ազգային հոգևորների ժողովով 651 թվականին, նգովեց Մանասկերտի մեջ Քաղկեդոնյան ժողովը:

Ազգային պատմիչների վկայելով այսպես է եղել բանի ընթացքը. իսկ այսպիսի, երկյուղի համար, բոպեական ընդունելութունը մի՞թե նման չէ Վարդանանց մոգութուն ընդունելուն և մի՞թե կարելի է մտածել, և արդոք թո՞ւյլ է տալիս լոգիկան եզրակացնել, թե հայք. վերստին (իսկույն) մերժելով այդ հաղորդութիւնը, ցավին յուրյանց բաժանվելու վերա: Եթե պիտի ցավին, նշանակում է հոգով և սրտով ընդունել էին, իսկ թե ընդունել էին, ի՞նչ հարկ կար վերստին բաժանվելու:

Զգիտենք, թե ի՞նչ աղբյուրից գիտե պ. Խուրաբաշեվը, որպես թե հոգևորականութիւնը ծարավում էր միաբանութիւն, և սրտի խորքում արտասվում էր հերձվածի դառն պտուղների վերա: Իբրև վկայութիւն այս բանին, կարո՞ղ է արդոք պարոնը հառաջ բերել մեզ մի պատմական իրողութիւն: Բայց մինչև նորա այս առաջարկութիւնը ընդունելը կամ մերժելը, թող ներվի մեզ կարծել, թե պ. Խուրաբաշեվը ուրիշ տեսակ չէ իմանում այս բաներս, այլ միայն յուր երեսակայական զորութիւնը, որ ինչքան և հանդես ունենա բանաստեղծութիւն մեջ, պատմական գործերում զրկված է ամենայն արժեքից:

Դարձյալ պ. Խուրաբաշեվը գրում է, «թեև կարելի էր, հետո, մոտից ճանաչելով ճշմարտութիւնը, ընդունել Քաղկեդոնյան ժողովի սահմանադրութիւնը, ինչպես վրացիք ընդունեցին, բայց, ձախողակի, հայերը մնացին միևնույն սխալ դատողութիւն մեջ» (երես 184), այսինքն մերժեցին Քաղկեդոնյան ժողովը:

Պարտականութիւն համարում ենք հրապարակով հայտնել անարվեստ կոմպիլատորին, թե մեք, քննելով և քրքրելով հայոց պատմութիւն թերթերը, ո՞չ մի տեղում չենք գտանում բուն ազգի կամ նորա հոգևորականութիւն մեջ միավորութիւն ձգտողութիւն, իսկ դորան հակառակ միտումն, ամենայն քայլափոխում, մինչև որ կամբողջացին հարկադրվեցավ շափավորութիւն քարոզել, որովհետև եկեղեցու անկախութիւնը պաշտպանելու և օտարից հեռանալու զգացողութիւնը բարձրացել էր մինչև թշնամութիւն աստիճան:

Որքան խոսք ու ժողովք եղած են միավորութիւն խնդրի մասին, այդ բոլորը միշտ պատահել են նախ, հույների առաջարկութիւնը և երկրորդ, ազգի անիշխանութիւն կամ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Բյուզանդիոնը մեծ ազդեցութիւն ուներ Հայաստանի վերա: Իբրև ապացույցք մեր այս մասին ասածներին, դնում ենք պ. Խուրաբաշեվի առաջև մեր ազգային

հեղինակների գործերը և խորհուրդ ենք տալիս նորան մի փոքր ուսումնասիրել այդ հեղինակութիւնը: Հույս ունինք, որ այդպիսի ուսումնասիրութիւնը ավելի՛ մխիթարական կլինի նորան յուր երեկոյացյալ հասկում, քան թե նորա տպած գործի պես աշխատութենների հրատարակելը, որ բանի տեղ շանցանելուց հետո, անվանալի մեղադրութիւն պատճառ են լինում, քանի որ հայոց տառը պիտի կարդացվի:

Անհայտ չէ հայերից, որ սուրբ Ներսես Շնորհալու ժամանակ, ինչպես նաև նորա եղբոր Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ, հունաց Մանվել կայսրը, շատ և շատ ցանկանալով հայոց եկեղեցու հունաց հետ միավորութիւն, բացել էր մի շարունակ դավանաբանական գրագրութիւն այս առարկայի վերա, ուղարկելով ուրիշների հետ Թեորիանոս անունով իմաստասիրութիւնը հռչակված հույն աբեղան, որ սա բերանացի խոսե Շնորհալու հետ և կարգի դնե միավորութիւն խնդիրը:

Այս բաների մասին, որպես պատմական գրավոր հիշատակարան մեք միմիայն Ընդհանրական գիրքը ունինք, իսկ նորանից ավելի ոչինչ. այս պատճառով ևս այդ անցքերի պատմութիւն վերա նայում ենք այն շափով և այն հայացքով, ինչ շափով և ինչ հայացքով ավանդվում են այնտեղ:

Պ. Խուրաբաշեվը, որպես ստույգ պատմութիւն ընդունելով մի հունական գիրք, նորա ռուս թարգմանութենից, որ ուներ ինքը, և ուր որպես թե գրված էին Շնորհալու և Թեորիանոս աբեղայի խոսակցութիւնը, յուր ներկա աշխատութիւն մեջ նկարագրում է Ներսես Շնորհալին, որպես մի երկդիմի մարդ, յուր ազգը խաբող, հունական օգուտը պաշտող և ավելի հույն քան թե հայ: Բացի սորանից, մի քանի բաներ, որ վերաբերվում էին մեր եկեղեցու հատկական բնավորութիւն, որ մինչև այսօր պաշտվում են, և որ պ. Խուրաբաշեվի սրտի մեծ ցավի համար պիտի մինչև վերջը պաշտվին, պարոնը ճանաչում է «կարոտ ուղղութիւն»:

Ահա նորա խոսքերը. «Որովհետև այն բաները, որ մեղադրանք էին համարվել հայերին, ոչ բոլորը միօրինակ նշանավոր էին. և մի քանի մեղադրութիւն պատճառներ Ներսեսը յուր նամակների մեջ հրատարակել էր բոլորովին սուտ, այն ժամանակ Թեորիանոսը ուղղութիւն դարձուց այն բաների վերա, որ ավելի մեծ էին նորա աչքում և որ ճիշտվի կարոտ էին ուղղութիւն, որպես ա. Հիսուսի Քրիստոսի բնութիւն, կամքի և ներգործութիւն վարդապետութիւնը. բ. Քրիստոսի ծննդյան և մկրտութիւն մի օր տոնելը. գ. Սուրբ աստվածի մեջ խաչեցար վասն մեք հավելացնելը և դ. Դրոշմի խորհրդի մեջ մզյալ յուղերի գործադրութիւնը». երես 222:

Ահա այս շորս բաները պ. Խուզարաշեվն ևս Թեորիանոսի հետ համաձայն, կարոտ է ճանաչում ուղղութիւնը:

Փոքր է այս, լսեցե՛ք և հետևյալքը:

«Յորք, այս կերպով, քննվեցան անհամաձայնութիւնն նշանավոր խնդիրները, և ողջից զխավորը, որ բովանդակում էր յուր մեջ Քրիստոսի երկու բնութիւն, կամքերի և ներգործութիւնների վարդապետութիւնը ընդունեց կաթողիկոսը (Ներսես Շնորհալին), իսկ ծեսերի զանազանութիւնքը մեծ մասով ճանաչվեցան հեշտութիւնք մը ուղղվելիք: Ներսեսը խոստացավ, ուղղափառ եկեղեցու հետ միանալու համար, ամենայն հնար գործ դնել: Այս օրից, ասում էր նա, կսկսեմ գրել բոլոր հայոց եպիսկոպոսներին և դեպի ժողովը կհրավիրեմ նորանց այս գործի համար և, երբ նախ հավաքվին, կառաջարկեմ նոցա այն բոլոր վկայութիւնքը, որոնց վերա մտածում են հայերը հաստատել յուրյանց վարդապետութիւնը, նույնպէս, և քո ցույց տվածները. և սկզբում ինձ ցույց կտամ հայոց կողմում, հետո, փոքր առ փոքր, աստիճան առ աստիճան, և զգուշութեամբ կսկսեմ բանալ նոցա յուրյանց մոլորութիւնքը, մեղադրելով նորանց և Հովհաննէս կաթողիկոսի գրվածներով: Մի խառնով, ես հույն կլիբիմ և հույներն համար, կամ ավելի լավ, կաշխատեմ ճշմարտութեան համար, հայերն ընդդէմ, և հույս ունիմ, որ իմ ոչխարքը կլսեն իմ ձայնին և այլն և այլն և այլն», երես 232:

«Այս բոլորը ավարտելուց հետո,— շարունակում է պ. Խուզարաշեվը,— Ներսեսը միայն մնալով Թեորիանոսի հետ, արտասուքը աչքերում, հանձնեց նորան խնդրել թագավորից, որ Կոստանդնուպոլսի մեջ, յուրյանց խոստովանութիւնը հաստատելուց հետո, հրամայի պատրիարքին... խաչը ձեռքին օրհնել հայոց ազգը, որ այսքան ժամանակ զուրս էր մնացել եկեղեցուց, և հետո աղոթք առնել մոլորութեան մեջ (այսինքն հունաց դավանութիւնը շրջադնելով) մեռածների համար, որ աստված ներե նոցա անգիտութեան մեղքը:

Հրաժարական ողջուն տալով Թեորիանոսին (1170 թվականի դեկտեմբերի մեջ), Ներսեսը հանձնեց նորան երկու նամակ կայսեր անունով, մինը ծածուկ, իսկ մյուսը հայտնի: Առաջին (այսինքն ծածուկ¹) նամակի մեջ նա ուղղակի ցույց էր տալիս յուր առ ի սրտե ցանկութիւնը ուղղափառ եկեղեցու հետ միավորվելու, և վկայում էր, թե, հավասար առաջին երեք ընդհանրական ժողովների, ընդունում է Քաղկեդոնյան ժողովը: Իսկ մյուս նամակում (հայտնի նամակում) նա աշխատում էր

¹ Այդ ծածուկ նամակը մեք մերժում ենք և չենք սխալում ազգը մեր հետ կարծելով: Ման. Բարկեն.

միայն մի փոքր մեղմել զանազանութիւնքը հայերի և հույների մեջ, թե ծեսերի և թե հավատի վարդապետութիւնն: Երես 233—234:

Կո՛մս, չափեցեք այս անիրավութիւնքը, որ չափելով և կամիք, բայց մեք ընդունել այսպիսի բաներ չենք կարող: Այս բոլորը հրատարակում ենք անաղբ գրպարտութիւնք ներսես Շնորհալու վերա, և ոչ մի վկայութեամբ չհաստատվելիք:

Թեորիանոսի Շնորհալու հետ խոսակցութիւնը բովանդակող գիրքը, որ պ. Խուզարաշեվը ընդունում է որպէս պատգամ սրբութեան, և որի վերա հիմնվելով հայերի և օտարների առաջև, սկսեցնում է Ներսես Շնորհալին, գիտութիւնը չէ կարող ընդունել: Այդ դեռ ապացույց չէ, եթե ոչ մի տեղում չեղած և ոչ մի ուրիշի վկայութեամբ հաստատված բանը, երևում է Թեորիանոսի գրքի մեջ: Ի՛նչպէս կարելի է ընդունել այն խոսքերը, որպէս սեփական խոսքեր Շնորհալու, որի հոգին և ուղղութիւնը քաջ հայտնի են մեզ բոլորովին այլ կողմից, նույնիսկ Շնորհալու ընդհանրական թղթերից, հոգեշարժ շարականներից կամ այլ աշխատութիւններից:

Մեք բողոքում ենք այն խոսքերի ընդդէմ, որ Թեորիանոսը կամալաբար դնում է Շնորհալու բերանը, մերժում ենք, որպէս մերկ սուտ, նորա արտասովալի պաղատելը Թեորիանոսին և հայերը մոլորված ճանաչելը, մերժում ենք սաստկութեամբ նորան վերագրված երկդիմի բնավորութիւնը, մերժում ենք և ծածուկ նամակի գրութիւնը կամ գոյութիւնը:

Ազգի և ազգային եկեղեցու անունով խնդրում ենք բոլոր հայկական օրագրերից և լրագրերից, բոլոր գրչավոր և բանագետ մարդերից, հրապարակով հայտնել յուրյանց կարծիքը այս մասին, որպէսզի այսպիսի այլանդակ գաղափարք չհամարձակվին մյուս անգամ մարմին առնուլ և երևել ազգի մեջ:

Կո՛մս, Դուք պարտակա՛ն եք ազգի բողոքը ընդդէմ այս բաների հրատարակել, եթե այդպիսիք Ձեր անունով ուղարկվին¹:

Հյուսիսափայլը, որպէս մի բարոյական գործարան, պարտակա՛ն է պաշտպանել յուր ազգը և եկեղեցին:

Հերի՛ք է, արտասուքը խեղդում են խոսքերս կոկորդիս մեջ. աչքերս ընդունակ են այժմ առավել լալու, քան թե գիր գրելու. վերջացնում եմ նամակս և ցանկութիւն շունիմ մյուս անգամ ձեռք առնուլ այդ գիրքը:

¹ Ինչ չափով, կամ ինչքան հնարավոր էր մեզ հանգստ տալ ազգի օգտի կամ նորս պաշտպանութեան համար եղած բողոքներին, միշտ պատրաստ ենք և պիտի լինինք:

Սա այս օրից մոռանում եմ հավիտյան որպես գիրքը նույնպես և նորա հեղինակը:

Փոքրիշատե տեղեկություն տալ ազգին այդ գրքի վնասակար ուղղության մասին, անմերժելի պարտականություն համարեցինք մեզ, առավելը թողնելով ուրիշներին:

Հույս ունիմ, որ այս նամակս տեղ կգտանն Ձեր Հիշատակարանի մեջ, իսկ ես մնամ և այլն...

ԱՐՐԱՀԱՄ ԴԻՈՍԿՈՐՈՍՅԱՆ ԲԱՔԿԵՆՅԱՆՅ

Տարակույս չկա, որ կարգալով այս նամակը կհասկանան ընթերցողքը մեր դրությունը, թե ինչո՞ւ մինչև այժմ լռեցինք և լռել ենք պ. Խուդաբաշեվի շնորհակարանի ժողովածուի ընդդեմ: Ինչ խոսեինք դորա վերադիցուք թե պ. Խուդաբաշեվը ձանձրույթից ստիպված, ձեռք է զարկում այդպիսի բաների, կամ ավելի ճիշտ խոսելով, ուրիշներին աշխատեցնում է այդպիսի եզրույթի գործի վերա, բայց մեք ինչպես կարողանանք կարգավոր քննության տակ ձգել մի գործ, որ հառաջաբանից մինչև վերջը պատկերացնում է մի անկարգություն, մի զարհուրելի խոսու, որպիսի հազիվ թե եղած է տիեզերքի արարչագործութենից հառաջ:

Լավում է, թե պ. Խուդաբաշեվը ձեռք է զարկել այժմ վրաց պատմություն գրելու. բարի ճանապարհ. եթե կամի, այդ գործը ավարտելուց հետո, թող պարապի Բուխայի ընտանեկան կյանքի նկարագրությամբ... Միայն թե հեռի պահե յուր հեղինակական քանքարը հայոց ազգից:

Ազգը կարոտ չէ նորան և երբեք խնդրած չէ նորա փաստաբանությունը. պարոնը, ինքնակամ, յուր սենեկի անկյուններում աստվածաբան դառնալով, մեջ է մտանում կրոնական խնդիրների և ծիծաղելի է կացուցանում որպես հայոց ազգը, նույնպես յուր տաժանելի աշխատության արդյունքը:

Սորանից ավելի բան չունինք ասելու. և ցավում ենք շատ, որ իբրև հիշատակագիր, մի փոքր մերկանդամ հարկադրվեցանք ցույց տալ պ. Խուդաբաշեվին ճշմարտության երեսը, գուցե թերևս դրդելով նորա սեփական կարծիքը յուր (օգտակար անվանած) գործի մասին:

Այժմ դառնանք դեպի երրորդ խնդիրը:

§ 3. Սկայորդու տարածած լուրերը՝ ավելորդ էինք համարել մերժել. պատճառ, մեզ քաջ հայտնի էր նորա հրատարակած համբավների

ստույթունը. գիտեինք, որ Հյուսիսափայլը դադարելու չէր ներգործելուց. գիտեինք, որ մեք ինչպես հառաջ, այժմ ևս գործակից էինք այս հրատարակության: Ընթերցող հասարակությունը տեսանելով Հյուսիսափայլը, տեսանելով մեր գործակցությունը, կարո՞ղ է վկայել մեր ասածի ստույթությանը:

Թշնամությունը և կատաղի նախանձը հարկադրել էին Սկայորդուն ցանկանալ թե՛ Հյուսիսափայլի վերջանալուն և թե՛ մեր հրատարակելուն այդ օրագրի գործակցութենից: Շատ անգամ սաստիկ ցանկությունը ձգում են մարդս մի ջլախին թուլության մեջ, շատ անգամ զառանցանքը, մանավանդ մի այդպիսի խեղճ վիճակում, պատկերացնում է մի վայրկյան հիվանդի աչքին այն ամենայն բանը կատարված, որոնց փափագով ցանկանում էր նա:

Մեք գիտեինք, որ մի այդպիսի ողբալի վիճակում գրել է Սկայորդին յուր վսեմական նամակները դեպի Մեղուն, այս պատճառով ևս ավելորդ համարեցինք մի երկու բառ խոսել, մանավանդ ցանկանում էինք, որ մի փոքր հարատևե նորա ուրախությունը, ըստ որում եսականություն համարում էինք լուծանել նորան: Թող եթե կամի այսուհետև ևս հրապարակե այդպիսի լուրեր, մեք արգելք չենք. և հիրավի ի՞նչ այլ պաշտոն ունենա, բացի սորանից, կատարելու:

Մեղա, մեղա. նա ինքը յուր անձը ձգել է այժմ կրիտիկոսների կարգը, քննելով Գամառ-Քաթիպայի Եզովպոսի առակները: Այս բանում ևս չէ կարելի շտեանել նորա պարկեշտությունը, յուր ասպարեզը սկսանելով կես մատնաշափ մի գրքից, մանավանդ քննության արժանի առաջին բանը համարելով հանդես հանել տպագրության սխալները:

Ամենայն հաջողություն ցանկանում ենք պարոնին, այս նոր ասպարեզի մեջ, և հավատում ենք, որ նորա ջանքը կպսակվի, կատարելագործելով, եթե ոչ հայ հեղինակների աշխատությունը, գոնե հայատիպ մամուլների գրաշարությունը:

Մեր երկարատև լուրության մասին, այսքան միայն արժան ենք համարում ասել, որ դա մի կամայական բան չէր:

Մեք միշտ Հյուսիսափայլի հետ ենք եղել և կմնանք. Հյուսիսափայլի դավանությունը է և մեր սրտի խոստովանությունը: Եվ եթե պատահի մեզ, ո՞վ գիտե, ճանապարհորդությամբ, կամ այլ զանազան մեղանից չկախված պատճառներով ավելի երկար լուռ մնալ, այնուամենայնիվ անբաժան ենք Հյուսիսափայլից, և Հիշատակարանը պիտի երևի նորա մեջ: Բացակայության ժամանակ, ճանապարհորդության փոշիների միջից ևս կաշխատենք լսելի կացուցանել մեր ձայնը ընթերցող հասարակ-

1 Սկայորդի — Չարմայր Մսերյանի ծածկանունը: Տե՛ս «Մեղու Հայաստանին», 1860, № 13, 14:

կության, որքան և որչափ հնարավոր կլինի, մի այդպիսի վիճակի մեջ գտանվող մարդու, գործ կատարել:

Աշխատենք պատասխան տալ և հետևյալ խնդրին:

§ 4. Հյուսիսսփայլը, կամ, Հիշատակարանս, կարելի եղածի շափ պարապում են ազգային բաներով և միշտ պիտի պարապին, այն շափով, ինչ շափով կարող է մի փոքրիկ հասարակություն գործակատար գտանվիլ: Մեք խնդրում ենք այն մարդերից, որ թեթև աչքով նայում են մի շարունակ հրատարակության վերա, իջանել հայկական դպրության ապարեզը և դորանով ոչ միայն լցուցանել մեր պակաս թողածքը, այլ փորձել աշխատությունը: Պահանջել շատ հեշտ է, բայց ամենայն պահանջողություն պիտի լինի բանական դատողությամբ:

Ավելորդ ենք համարում ասել թե ոչ որ իրավունք չունի բռնադատել ուրիշի սրտի վկայությունը. Հյուսիսսփայլի ուղղությունը հայտնի է արդեն, նա մինչև վերջը հաստատ պիտի մնա յուր ուղղության մեջ, պարտական չհամարելով յուր անձը ուշադրություն դարձուցանելու անկյունախոս ճարտասանների իմաստակության վերա:

Ազգի էական օգուտներին զոհել ենք և պիտի զոհենք ամենայն բան. պատասխանելու չենք տրտնջանքին, որ ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում են այսպիսի շնչին զոհերի պատճառով: Գորա հակառակ շնորհակալ կլինինք, եթե մի բանասեր ցույց տա մեր վնասը ազգի ընդհանրությանը և նորա ապագա ճակատագրին:

Ազգի լուսավորության և հասկացողության աստիճանը, այլև այն շրջապատը, որի մեջ կանք մեք, վաղուց արդեն հարկադրել են մեզ հակական դպրությանը տալ այն ակնարկական ուղղությունը, որ երբեմն հայտնի էր Ֆրանսիայում անունովս, Litterature allusionelle¹:

Շատ ժամանակ չէ, որ ասել էինք, թե ազգության տունկը, ինքնուրույն գործականության աղբյուր է գիտակցությունը, իսկ գիտակցությունը դուրս է բխում լուսավորութենից: Եթե օրագիրը մի կողմից պարտական են պահել յուրյանց ազգայնության նեղ շրջանակը, մյուս կողմից չէ պիտո նոցա ձեռքից թողուլ ընդհանուր լուսավորության լայն ասպարեզը: Մեր կարծիքով, առաջինը առանց երկրորդին երբեք հարողություն չէ գտանելու և քաղաքակրթության պտղավետ սկզբունքը մեջ պարտական ենք որոնել երկրորդի մեջ:

Ճշմարիտ է և այն, որ շատ բան ևս չէ կախվում օրագրի հրատարակողից կամ նորա գործակիցներից. երկիրը շատ անգամ բուռնացանում

է դալար ծիւր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պաղեցնում է նորանց արևագալից հառաջ...

Նայելով մեր ներկա վիճակին, մեր մխիթարությունը պիտի որոնենք անդադար գործականության մեջ. շարժողությունը, ինչ կերպով ևս հայտնվի մարդկության մեջ, օրհնած է, որովհետև հոգի կա նորանում, որովհետև կյանք ունի:

Ավարտելով մեր խոսքը, այն շորս խնդիրների մասին, որ եղած էին մեզանից, չենք կարող չհայտնել մեր ցավը, այն պատճառով, որ չենք կարող այս անգամս ուրիշ բաների վերա խոսել, ըստ որում առանց նոցա ևս բավական ձգվեցավ բանի ընթացքը: Բայց և այնպես կարելի չէր զանց առնել և չհայտնել Կոստանդնուպոլսի ամենապատիվ սրբազան Գևորգ արքեպիսկոպոսի պատրիարքական աթոռից իջանելը և նորա փոխանակ Բրուսսայի առաջնորդ ամենապատիվ սրբազան Սարգիս արքեպիսկոպոսի պատրիարքական գավազան ընդունելը:

Սորանից մի քանի շաբաթ հառաջ, մասնավոր նամակներ տեղեկություն էին տալիս մեզ, թե պատրիարքական գավազանը երբորդ անգամ պիտի հանձնվի ամենապատիվ Հակոբոս սրբազան արքեպիսկոպոսին, բայց ազգի քվեարկությունը չճշմարտեց մեր թղթակցի կարծիքը: Հուսաց պատրիարքը նույնպես փոխված է:

1 Ակնարկող, սփայլի (սուր) անոց գրականության: (Մանս. 1066 Բ. երկր. փակատար ժողով. խմբ.):

Ճշմարտությունը կրճ է,
Նորան միայն խնդրեցեք,
Իսկ նորանից ոչինչ:
Robert Owen

Ազատություն, գոչեցի, թո՛ղ որոտա իմ գլխին,
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ, թող դավ դնե թշնամին.
Ես մինչ ի մահ, կախաղան, մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ՝ կրկնեմ, անդադար, ազատություն:

Կոմս էՄՄԱնՈՒՆԸ

Հայկական դպրության ասպարեզը իշանելուց հետո, քանի մի անգամ հանդիպեցավ մեզ, երես առ երես պատահել անամոթ վատության: Եվ ո՛չ անգամ վշտացանք և ո՛չ անգամ վիրավորվեցանք այդ հարձակմունքներից, այլ մանավանդ ցավեցանք հարձակվողների վերա, որովհետև բարոյական հիվանդությունը մինչև ի մահ տիրելով նոցա վերա, պատճառ էր եղել այդ ցնցողական և անգիտակից շարժողութենների:

Մեք, վաղ ուրեմն, գուցե շատ հառաջ, քան թե գրիչ առինք ու հրապարակ իջանք, գիտեինք, որ խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լույսը, թերևս աչքերի նկատմամբ, գիտեինք, որ հին խելքերը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին, գիտեինք, որ նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնեն իր դրոշակը հնության ավերակների վերա:

Այս գիտութենից հետևեցավ այն, որ այդ հարձակմունքը, թերևս շատ անգամ մեր անձին վերա, փոխանակ մեր գաղափարների, ո՛չ երբեք կարողացան, և ո՛չ նաև մի մազի շափ, խոտորեցնել մեզ մեր ուխտյալ ճանապարհից:

Այսօր, վերստին հանդեպ է ելանում մեզ խավար տգիտությունը, յուր սոփեստական մեծ վայելությունը: Նա զարդարված է այսօր փիլիսոփայի և աստվածաբանի անուններով. այս անգամ երևում է նա պ. Չամուռճյանի կերպարանով...¹

¹ Տե՛ս Երևակ, թիվ 37, 1860, 1 օգոստոսի հին սեպտեմբերի և հոբին 1861, 1 հունվարի

Եթե վատությունը, ձեռնածունքի արկղի նման, երկու հատակ չուներ, ապա ուրեմն պ. Չամուռճյանը հասել է մինչև վատության հատակը:

Երևակի վերոգրյալ տեսրակը մեզ ուղարկողը գրում էր, թե Պոլիս ամեն տեսակ մարդերից ցուրտ ընդունելություն է գտել այդ գրվածքը, իսկ մեր վերա այդչափ ևս տպավորություն չգործեց, և եթե այսօր, այդ մասին մի երկու տող գրելու գիշանք, այդ պ. Չամուռճյանին պատասխանելու համար չէ, այլ ընթերցող հասարակությունը հարգելու: Պարոնի վայր ի վերո աղճատաբանությունը ստոր են ամենայն տեսակ քրննութենից և Մեղուիճ և պ. Այվատյանին՝ մեր շնորհակալությունը հայտնելով, չենք կարող, միևնույն ժամանակ, չհայտնել մեր առ ի սրտե կարեկցությունը պ. Չամուռճյանի գրվածքին պատասխանելու խորհրդով կորուսած ժամանակի վերա:

Ինքնակոչ փիլիսոփայի գրվածքը ծայր ի ծայր կարդալով, երկու շարժանիք տեսանք, որ կարապետել են պարոնին դեպի այդ վիճը:

Առաջին, երբ մեր փոքրությունը ոտք կոխեց Պոլիս, ազգային լրագիրները մի երկու տող գրեցին մեր մասին, մանավանդ արևելյան միանգամայն և նահապետական հյուրասիրութենից² շարժված, քան թե պարտականութենից դեպի մեր արժանավորությունը, որ բնավ պահանջողության հանդգնություն չունի:

Այդ հրատարակությունքը, անշուշտ, ազգի մեծագույն մասին վերա բնավ ազդեցություն չգործելով, երևում է թե նետի նման ծակել են լիստատովանված փիլիսոփայի անձնասիրությունը:

Մեր սրտի խորքից ցավում ենք, որ մեր անունը, թերևս առանց մեր կամքի և գիտության, մի այդպիսի վիշտ է պատճառել պարոնին. մյուս

¹ 1861 թ. հրատարակության մեջ տպված Այվատյան անունը «Երկու տող»-ի հետագա բոլոր հրատարակություններում սխալմամբ տպված է Այվազյան և ծանոթագրությունների մեջ էլ այն ներկայացված է որպես Արբաճամ Այվազյան, մինչդեռ խոսքը Մաթեոս Այվատյանի մասին է, որն այդ օրերին Մեղուում տպված հոդվածներով հանդես է եկել Նալբանդյանի պաշտպանությամբ, ենթարկվելով Չամուռճյանի հարձակմունքին:

² Մեք չենք կարող բառ գտանել, Պոլսի ազգայինների մեջ ցույց տված համակրության մասին, մեր առ ի սրտե անկեղծ շնորհակալությունը հայտնելու: Լսում ենք, որ մեր սիրտը զգա և յուր լեզվով խոսի. այսպիսի դրավածներում նորա խոսքը թեև ուրիշին անխելի, բայց, ըստինքյան ավելի վսեմ է քան թե մարդկեղեն բարբառը: Մեզ եղած հյուրասիրությամբ մեք ավելի երջանիկ ենք, քան թե այն արկածախնդիր կրոնավորը, երբ Բոսֆորի վերա գտնված մի տան դատարանից, հավաքում էր շողանալի մեջ, գնալու միջոցին, արմենուհու հրամարական ժպտանքը և արտիկի համարանքերը: Երբ քաղցը հիշատակներով ամբապնդված ուղղվում էր դեպի ճամբրիկ... (Մ. Հ.):

կողմից չափավորվում է մեր սրտի ցավը, տեսանելով որ պարոնը փարատել է, կամ գեթ աշխատել է փարատել, յուր սրտի ցավը խոշոր և գեղջուկ հայհոյությամբ:

Ինչ որ մեզ է վերաբերվում, այդ հայհոյությունների ընդդեմ, ուրիշ բան չունինք ասելու, բացի այն խոսքերից, որ հռչակավոր Ֆոքսը գրեց մի անգլիական կորդի, որ գրել էր նորան հայհոյությամբ լցված մի նամակ:

«Sir, ձեր նամակը, այսինչ թվականից, ստացա: Այդ նամակը առաջևս է այժմ, քառորդ ժամից հետո կլինի քամակումս, որի մասին շնորհ ունիմ տեղեկություն տալ ձեզ. անձնանվեր Չ. Ֆոֆոս»:

Երկրորդ և ավելի բթամիտ շարժառիթը, պաշտպանել շարագործ Պողոսը և պահպանել նորա խայտառակված ճակատի վերա եկեղեցական անունը: Որչափ ևս գրվածքի սկզբում գործ դնե պ. Չամուռճյանը յուր նվիրական վերացյալ և քանձրացյալ բառերը, անշուշտ, կամելով վարագործել գրելու շարժառիթը, այնուամենայնիվ, այսօր արևի պես հայտնի է, որ գրվածքի հոգին, բոլորովին քննականից դուրս, պատկերացնում է մի կատաղի թշնամություն, երկրորդ, որ գրվածքի հետևությունն է Պողոսը պաշտպանել:

Ինչ որ մեր ամբաստանված նամակի մեջ ասել ենք¹, նույնը կրկնում ենք այսօր և վճռաբար հայտնում ենք, որ մի քայլափոխ ևս հետ կոխելու կամք չունինք, ոչ միայն պ. Չամուռճյանի շաղկապիցիուց և յուր խորին փիլիսոփայության շոշափելի շքավորությունը հայտնելուց, այլ և եթե նորանից հրավիրված կրոնական ժողովը դիմե դեպի նզովքը, այդ խավար դարերի խավար մնացորդը, ջաղջախ եղեգը, որ շատ անգամ գավազան են կարծում ողորմելի՜ մարդիկ:

Սկզբունքների համար մեզ տրված սոցիալիստ, կարմիր հասարակական, Ժ. Ժ. Ռուսսոյի դրուսությունը ընդունող և այն, և այն, և այն անվանների վերա միօրինակ ժպտում ենք և շտապում ենք հայտնել, որ չենք ընդունում ոչինչ հեղինակություն (autorité) և մեր ամբաստանված նամակի մեջ և ոչ անգամ մի բառ կա Ժ. Ժ. Ռուսսոյից: Բայց թե երկու անգամ երկուքը շորս է ինչպես Ժ. Ժ. Ռուսսոյի համար, նույնպես և իմ համար, այդպիսի դիպվածում Ժ. Ժ. Ռուսսոյի դրուսության հետևող չեղանք, այլ ճշմարտության, իսկ ճշմարտությունը մի մարդու սեփականություն չէ, թեև պ. Չամուռճյանը այդ մասին ևս հայտնե յուր երեխայամիտ, անդատատան պահանջողությունը:

Հարգել և պատվել հանձարը և բանականությունը ուսած լինելով՝

¹ Ակնարկում է «Մեզու» խմբագրին ուղած վերահիշյալ նամակը:

վաղուց, անունից երկյուղ չունինք, ո՛չ Ռուսսոյի և ոչ Վոլթեռի, այո՛, պարտական իսկ ենք մեծարել և հարգել հանձարը և բանականությունը, այն աստվածային բուրաները, որոնցից առաջին անգամ դուրս թռան ազատության կայծերը:

Այո՛, գիտենք հարգել ոչ միայն Օուենը, Պրուդոնը, Ֆուրիեն և Ֆոսթը, այլ և Շիլլերը, Գյոթեն, Ֆիհտեն, Քանթը և Հեգելը, ճնշված մարդկության այն անմահ բարեկամքը և անտարակույս, պ. Չամուռճյանի աչքում հերետիկոսները և հերձվածողները: Բայց երջանկություն և փառք կհամարինք մեզ, միասին մնալ այդ բոլորի հետ և միասին անհավատ և հերետիկոս կոչվել, քան թե բաց աչքով մեր մարդկությունը, մեր մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալով, պ. Չամուռճյանի հետ բռնվիլ բարոյական հարինքից և ճոճալ մի տղայամտութենից դեպի մյուս սոփեստությունը, մի սխալաստիկականութենից դեպի մյուս արեղայամտությունը:

Երջանիկ կհամարինք մեզ, հռչակելով մարդկային ազատությունը, իրավունքների հավասարությունը, որոնք ստրկացած են կամ բռնակալների կամ դարավոր ավանդությունների (tradition) որևէ խաժամուժ ամբոխի (և այս կերպով մարդադիր օրենքը շեղված բնականից, ոչ Մովսիսի տախտակներից¹, այլ այն շավղից, որ բացում էր մարդկային բանականությունը) բամբասվիլ և հայհոյվիլ, քան թե կրոնական ժողովի օրհնությունը վայելել պ. Չամուռճյանի շնորհակալության հետ, Պողոս շարագործը եկեղեցական ճանաչելով, հարստահարության կողմնակից լինելու թեությունը:

Քա՛վ լիցի մեզ. ո՛չ երբեք: Պարտավորվածը քահանա ճանաչելով պիտի արհամարհենք քահանայությունը, կամք չունինք. մատնելով շարագործը քաղաքական կառավարության ձեռքը, միմիայն պաշտպանում ենք հասարակաց իրավունքը:

Եթե պ. Չամուռճյանը երկար տարիներով, հարակցություն ունենալով եզլիտների հետ և շատ անգամ գործիք լինելով նոցա ձեռքում, ամենայն քաղաքական իրավադատության մեջ տեսնում է ինկվիզիցիո, հանցանքը մերը չէ, այլ յուր տգիտությանը, որ չէ կարողացել մինչև այժմ ուսանել եզլոպացիների փոքր ի շատե ազատ օրենսդրությունը:

Անգլիական պատվամենտները խավար դոմինիկյանները՝ ժողովնե-

¹ Ըստ բիրլիական ավանդության Մովսես մարգարեն Սինա լեռան գագաթին ասածուց ստացավ տախտակներ, որոնց վրա գրված էին իսրայելացիների զեկավարման աստևարանյա պատվիրանները:

² Դոմինիկյանների կրոնական կարգը հիմնվել է միջնադարում Դոմինիկոսի (1170—1201) գլխավորությամբ:

րը չեն, անգլիական օրենսդրութեամբ մարդու անձնավորութիւնը պաշտպանված է ամենայն կերպ, առավել քան թե բոլոր Եվրոպայի մեջ, բայց կան հանցանքներ, որ մահով է պատժում այդ ազատ կառավարութիւնը:

Իսկ մեք Պողոսի համար մահապարտութեան խոսք արած չէինք, և վատութիւնը միայն հարկադրել էր պ. Չամուռճյանին քաջքաշելով մեր ասածը, ինկվիզիցիոն հանդես հանել:

Թող ընթերցող հասարակութիւնը վերստին կարգա Պողոսի շարագործութիւնը Մեղուի մեջ և թող կարգա ոչ որպէս սոսկ լուր, որ վերաբերութիւն չունի ընթերցողներին, այլ որպէս մարդ և մարդկային զգացողութեամբ:

Աղջկա կուտութիւնը խախտել, հետո ամուսնացնել նորան յուր մանուկ փոքրավորի հետ, հետո ստիպվելով առեանգյալ կնոջ բողոքելուց, ամուսնութիւնը լուծել և վերստին պսակ դնել մի այլ մարդու հետ:

Մի ուրիշի ամուսնութիւն հինգ հարյուր զուտուշի համար լուծել և վերստին այլ մարդու հետ ամուսնացնել:

Հղի կինը կապել և այնքան ծնծել, որ հղացած զավակը վիժել և այլն, և այլն, և այլն:

Մեք սարսափում ենք այս տողերը գրելով, որովհետև արյամբ չափ հարգում ենք մարդկային ազատութիւնը և իրավունքը, իսկ պ. Չամուռճյանը, այս հանցանքների մոտից թեթևութեամբ քերվելով, ինկվիզիցիոնական է համարում Պողոսը դատաստանի մատնելը և մտածում է թե այդ անտեղի և գեղջուկ բացազանցութեամբ պիտի կարողանա բռնաբարել ազատութիւնը. խեղճ մարդ:

Մեք, մեր ամբաստանված նամակով, այդ շարագործութիւնների համար, մեր կարծիքը Պողոսի մասին հայտնեցինք այնպէս, որ ավելի ասելու չէինք, եթե այն բռնաբարված աղջիկը լիներ մեր քույրը, եթե այն ծնծված կինը լիներ մեր ամուսինը, բայց կարծում ենք, թե պ. Չամուռճյանը այնպէս խոսելու չէր, ինչպէս այժմ խոսեցավ, եթե Պողոսի շարագործութեան ենթակա եղած լիներ յուր քույրը կամ կինը:

Ինչի՞ համար է այս խտրութիւնը, ի՞նչ բանով ավելի իրավունք ունի պ. Չամուռճյանի պատվելի դուստրը կամ ամուսինը, քան թե մի վանցի լկված և բռնաբարված անմեղ աղջիկ, քան թե մի նահատակված կին, քան թե մի զավակ, որ, դեռ հրապարակի լույսը չտեսած, սպանվում է պ. Չամուռճյանի վարդապետի ձեռքով և մոր արգանդից տեղափոխվում է դեպի գերեզման:

Եվ այս տեսակ անասելի և անլսելի ոճիրների համար, շարագործը եկեղեցական կամ քրիստոնյա շնանաչելը հանցանք է կամ անօրինու-

թյուն, ինչպէս կամի հավատացնել մեզ պարտնր յուր տիտայական փիլիսոփայութեամբ:

Եվ ո՞վ է այն մարդը, որ պիտի փակել մեր բերանը այս անօրինութիւնների ընդդեմ բողոքելուց, ո՞վ պիտի համարձակի բռնանալ մեր ազատ խղճմտանքի վերա և հարկադրել եկեղեցական ճանաչել մի պիղծ էակ, որ կորուսանում է յուր սոսկ մարդ կոչվելու իրավունքը անգամ. պ. Չամուռճյանը, յուր փտած ու վաճառված գրիչով, թե՛ Կրոնական ժողովը յուր մտացածին իրավասութեամբ:

Ի՞նչ ունի մեզ ասելու Կրոնական ժողովը, եթե ասենք նորան, թե Կրոնական ժողովի գործը և պաշտոնը է քննել և դատել հոգևորների այն գործերը միայն, որ ուղղակի վերաբերութիւն ունին դավանաբանական խնդիրներին:

Ո՞ր աշխարհի մեջ տեսված է, որ եկեղեցականը, քաղաքական կամ քրեական հանցանքների համար դատվի կրոնական ատենի առաջ:

Մեք բողոքում ենք, մինչև այժմ հայոց մեջ եղած այս անկարգութեան ընդդեմ: Մեր հոգը չէ, եթե այդ կտորը սխալմամբ անցած ևս է Սահմանադրութեան մեջ¹. դորա հակառակ դարձուցանում ենք ազգի ուշադրութիւնը այս բանի վերա և խնդրում ենք սրբագրել, եթե հիրավի առանց բացատրութեան ասված է, թե եկեղեցականների դատը պատկանում է Կրոնական ժողովի տեսչութեան: Եկեղեցականը, քաղաքական և քրեական գործերի պատճառով պիտի դատվի քաղաքական և քրեական ատյանների առաջ, միայն Կրոնական ժողովի կողմից մի պատգամավորի ներկայութեամբ, որ հարկ դիպվածում պաշտպանե պարտավորվածի իրավունքը, եթե քաղաքական կամ քրեական ատյանները հակին դեպի անարդարութիւն:

Եվ մի՞թե եկեղեցականը, գողութեան, անառակութեան և սպանութեան համար պիտի հանդիման լինի կրոնական ատենի առաջ, մի՞թե այդ կրոնական ատյանը գողութիւնը, անառակութիւնը և սպանութիւնը պիտի համարե կրոնական խնդիրներ, ուրեմն և Կրոնական ժողովի դատաստանին ենթակա. մի՞թե այդ հանցանքները գործող եկեղեցականը նույն պատիժը կրելու չէ, ինչ որ պիտի կրեր մի աշխարհական: Այդպիսի դիպվածում, եկեղեցականութիւնը չէ՞ դառնում արդյոք մի ապաստանարան, ուր կարելի էր ամենայն անօրինութիւն գործել անպատիժ: Եվ եթե այդպէս պատահի, ձախողակի, այնուհետև այդ եկեղեցականութիւնը պիտի դատավոր նստի ուրիշի խղճմտանքին, պիտի հանդգնի

¹ Այս տողերը գրելու ժամանակ մեր ձեռքում չունեինք Սահմանադրութիւնը և մեզ հիշողութիւնը զլացավ մեզ օգնել, ըստ որում Պոլիս, ճանապարհի վերա, մի անգամ դե՞ կարգացինք այդ փրկարար կանոնադրութիւնը (Մ. 2.):

բերան բանալ, մա՞րդ խրատել, իրավասութ՞յուն բանեցնել: Ողորմելի՞ է այն մարդը, որ պիտի ընդունե այդպիսի եկեղեցականութիւնը:

Մեր համար, օրենքի և իրավունքի առաջև, ոչ եկեղեցական կա, ծայրացյալ իրավունքներով և ոչ անհազագ ստրուկ զրկված ամենայն իրավունքից և արտոնութենից. երկու դիպվածում ևս տեսանում ենք լոկ մարդ, բայց մարդկային կատարելութիւններով և թերութեններով: Ուստի, մինի միստիկական իրավունքը և պատիվը երկրորդի ստրուկ համարվելու սուտ փաստի հետ միասին մեր կողմից պ. Չամուռճյանին ընծայելով, շտապում ենք ասել, որ օրենքի և իրավունքի առաջև քննելովում է և դատվում է նախ գործը և ապա գործողը: Գործը գնահատելով կարելի է վարձատրել մի առաքինութիւն և դարձյալ, պատժել և պատուհասել մի շարագործութիւն: Բայց շարագործը եկեղեցական է, մեր փուլթը չէ. մեք կդատապարտենք նորան պատմութիւն առաջև, իսկ պ. Չամուռճյանը եթէ կամի խունկ և զմուռս ծխել այնպիսուն, ազա՞տ է:

Մի գործ կամ մի մարդ պաշտպանելու կամ դատապարտելու ժամանակ մեք հիմնվում ենք միմիայն այն անխախտելի հիմքերի վերա, որ ազատ իրավունքը և առողջ բանականութիւնը թելադրում է. հետևաբար ոչինչ կանխակալ կարծիք, ոչինչ սրբացուցած ավանդութիւն չէր կարող արգելք լինել մեզ:

Աշխարհի պատահական կոշումները և պատվանունները չեն կարող օրենքի և իրավունքի առաջև միջնորմն լինել հանցանքի և հատուցումի մեջ, որովհետև այս հատուցումը, վերստին կրկնում ենք, մի լոկ վրեժխնդրութիւն չէ, այլ հասարակաց իրավունքի պաշտպանութիւն:

Հոգևորականութիւնը, օրենքի և իրավագատութիւն առաջև շունի այն միստիկական խորհուրդը, ինչ որ ունեցած տեսանում ենք պ. Չամուռճյանի համար:

Հոգևորականք նախ և հառաջ քաղաքացի են և ապա հոգևորական, ուրեմն, որպէս կցորդ քաղաքական իրավունքների, պատասխանատու հասարակաց օրենքի առաջև:

Մարդկութիւն գլխից անցածը ուսուցել է մեզ, որ ամենայն յուր մեջ միայն փակված և կենտրոնացած կացութիւն, սկսած Եգիպտոսի քուրմերից մինչև Պիոս յոթերորդի ձեռքով վերականգնյալ պ. Չամուռճյանի հոգեհարազատը¹ վնաս տվեցին մարդկութիւն: Այդ կացութիւնքը, կտրված բաժանված հասարակաց մարմնից, ոգևորված դժոխային նաականութիւնք, բռնաբարեցին ուրիշները և հափշտակելով նոցա ազա-

¹ Ակնարկում է եզվիտներին:

տութիւնը գորացուցին յուրյանց շարաշար գործադրութիւնը ազատութիւն:

Այնուհետև մարդիկ ընկան բարոյական գերութիւն մեջ, այն է, մտքի և բանականութիւն գերութիւն մեջ, ուր մարդը համարձակութիւն շունի ինքնուրույնաբար մտածելու, այլ դատապարտված է հետևել յուր դահիճների թելադրութիւն. նա ստիպված է գնալ այն ճանապարհը, որ օգտակար է միմիայն այդ կացութեններին:

Այո՞, շատ դարեր գնացին մարդիկ այդ ճանապարհը, բայց ի վերջո, երբ երես առ երես հանդիպեցան և զարկվեցան անանցանելի պատին, որ խաչաձև կտրում էր նոցա ճանապարհը, կանգ առին և սկսան մտածել: Թե ո՞րչափ փոխված է այժմ այդ խաչար ճանապարհը, կամ թե ո՞րչափ մարդիկ դեռևս առ թարթափ գնում են նորանով, շատ անգամ առաջնորդված պ. Չամուռճյանի նման մի աղոտ լուսով լապտերի, այդ խնդիրը այս տեղիս վերաբերութիւն չունի:

Բայց այս է բանը, թե պ. Չամուռճյանը, ի՞նչ նկատմամբ արգոք եկեղեցականների դասը աշխարհականներին անմերձենալի քարոզելով, բարձրացնում է մինչև քուրմերի և եզվիտների կացութիւնքը:

Ոչ բնավ պիտի ընդունինք այս դրութիւնը, քանի որ մեր եկեղեցականք ժողովրդի ընտրութիւնք և հավանութիւնք լինում են եկեղեցական, քանի որ մեր եկեղեցու կառավարութիւնը սահմանադրական է, քանի որ մեր եկեղեցականներին դեռևս շատ բան պակաս է եգիպտական քուրմ կամ եզվիտ լինելու համար:

Այս դրութիւնը մերժելով վերստին կրկնում ենք, թե եկեղեցին ազգն է, իսկ հոգևորականութիւնը սպասավոր այդ եկեղեցուն: Ազգը, ամենայն օր իրավունք ունի, այդ հոգևորներից մինը յուր լավութիւն համար պատվելու և սիրելու, իսկ մյուսը, յուր վատթարութիւն համար, դատապարտելու և պատժելու:

Մեր փուլթը չէ, եթե, ոտքից մինչև գլուխ միստիկականութիւնք խմորված, պ. Չամուռճյանը նայում է հոգևորների վերա, որպէս անմերձենալի մարդերի վերա. մեր փուլթը չէ, եթե մյուս կողմից Կրոնական ժողովը յուր տեսչութիւն սեփական համարում է հոգևորների դատաստանը, մեք կրկնում ենք, թե հոգևոր անձինք, որպէս մարդ և որպէս անդամ եկեղեցու ազատ չեն հասարակաց ազգի անկողնատեղի իրավասութենից և հասարակաց ձայնը, հասարակաց բողոքը, մի հոգևորի անօրեն գործերից, լիակատար գորութիւն ունի մարդասպանը, զողը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը, վեսը, ամբարտաւանը, ազգատյացը և այլն, և այլն եկեղեցու բեմի վերայից չբացնելու համար:

Թող չվախենա պ. Չամուռճյանը, այս դատապարտութիւն հետ ոչ

երբեք հարակից է այն թատրոնական գործողությունը, զգեստավորելով և մերկացնելով յուր քահանայական զգեստներին պարտավորվածը:

Այդ դատապարտության մեջ, որպես նաև դատավճիռը գործ դնելու մեջ, պաշտոնակատար է միմիայն խղճմտանքը և իրավադատությունը:

Այս խոսքերը ասելուց հետո ամենայն իրավունք տալիս ենք պ. Չամուռճյանին, կամեցածի շափ, մաշտոցի կամ Սուրբ գրքի խոսքերը քաշքաշելու:

Մյուս կողմից, Կրոնական ժողովը, եթե ստուգիվ, և ոչ որպես խրտվիլակ¹ կամ մի այդպիսի ժողով, ապա ուրեմն կազմված չէ հոգեվորների անարժանությունը քողարկելով ժողովրդի գայթակղությունը, զորացնելու համար, նա կազմված չէ անիրավությունը պաշտպանելով, հարստահարված ազգին թշվառության մրուրը մինչև տակը խմեցնելու համար, այլ ազգի ապականող աղվեսները բռնելու և հոտը գիշատող գայլերը շնջելու համար:

Ազգը չէ հոգևորների համար, ուրեմն և ոչ Կրոնական ժողովի համար, այդ գաղափարը թող հանեն միանգամ յուրյանց մտքից, այլ հոգևորը և Կրոնական ժողովը եղած են և կան ազգի համար, և նոցա հարուցանողը, պահողը և դարմանողը ազգն է դարձյալ:

Անցան այն ժամանակները, երբ մարդիկ ոգևորվում էին վերացական և միստիկական բաներով, անողոքելի իրական աշխարհը, երկաթի գավազանը ձեռքում, պահանջում է յուր արդարացի հարկը: Մարդկությունը կապված է երկրագունդի հետ. փորձերը ուսուցին նորան, յուր երջանկության և թշվառության պատճառները գտանել երկրագունդի վերա:

Անցան և անդառնալի անցան այն խավար օրերը, երբ մարդիկ երջանիկ էին համբուրելով մի սևազլխի զղանց կամ շատ անգամ զոշաքաղություններ և պոռնկություններ ապականված մի ձեռք:

Ո՛հ, ինչ սարսափելի վիճակ այն անցած օրերի և այժմուս մեջ: Այս բոլորիս այդ մարդիկը քաջ գիտելով, որ աժանավորությամբ չեն կարող շահիլ ազգի համակրությունը, փորձ են փորձում բռնանալու նոցա վերա, կոպիտ ուժի օգնությամբ, կամ յուրյանց խավար ատմութիւնի մեջ նզովքի փայլակներ փայլատակեցնելով:

Երանի՛ այն մարդուն, որ յուր անձը և գրիչը կնվիրե դոցա անբնական իշխանությունը ազգի վերա պահելու համար, երանի՛, որ կաշխատի ճնշյալ ժողովրդի իրավունքը իսպառ ոտքի տակ առնելու համար:

¹ Այս խոսքի վերա դարձնում ենք պ. Չամուռճյանի մասնավոր ուշադրությունը և շտապում ենք ասել, որ չկամենք խարտավիլակ ասել, որպես առաջին անգամ չկամենք խրտվիլակ ասել, թեև պարոնը այն տպագրական սխալը մատին փաթեթ էր շինել (Մ. Ն.):

վա՛յ մեզ, որ ոչ երբեք պիտի արժանանանք, այս երանության Փա՛ռք, ի խոնարհ, հՅուսկյուտար, պ. Չամուռճյանին...

Պ. Չամուռճյանի և մեր գրվածներից պարզ երևում է, որ մեր երկուքի ճանապարհը այլ է բոլորովին- և սոքա այնպիսի ճանապարհներ են, որ ոչ բնավ հանդիպում են միմյանց:

Մեր նվիրական պարտականությունն է, որչափ մեր ուժը կտանի, սպասավորել մարդկության, քանի որ միասին ապրում ենք երկրագունդի վերա. խոստովանում ենք մեր տկարությունը, որ չենք կարող բաժանվիլ երկրագունդի մակերևույթից:

Պ. Չամուռճյանը, գտանվելով երկրագունդի վերա, ապրում է շատ հեռի նորա մակերևույթից. երկիրը փոքր է նորա մեծությունը տանելու համար: Շեքսպիրը, Համլետի բերանով, բանտ է անվանում երկիրը և մնում է դարձյալ երկրի վերա, իսկ պ. Չամուռճյանը թռչում է նաև Օրինից բարձր...

Գիտենք, դարձյալ պիտի պար գա Հերոդիադան¹, դարձյալ պիտի աշխատություն հանձն առնու պ. Չամուռճյանը յուր պառավական հեռեփոխու և անհավատ խոսքերը մեր համար գրելու. այդ նորա միակ ազդու զենքն է, հասարակաց խոստովանությամբ սեփականված:

Այդ զենքը, մինչև մեզ հասանելը փշրվող է, ուստի և կարող միմիայն մեր հեգնական ժպիտը շարժելու. մյուս կողմից շատ ավելորդ չէ հայտնել, թե կուրության և բռնակալության մեջ, այո՛, հավատ չունինք, հավատալով, որ աստված ազատ է և առաջին լույս. ուստի և ամենայն հավատ դեպի նա ազատ խղճմտանքով և գիտակից ազատությամբ:

Կարկատած արեղայական խոսքեր, հավատացնում ենք, որ ժանգոտ փարայի արժեք չունին մեր աչքում:

Ահավասիկ մեք կանգնած ենք այժմ, բաց հրապարակի վերա և, թշնամիների զենքերից անխոցելի մնալու ակնկալությամբ, պատենք չենք կանգնեցնում մեր առաջև զանազան սուտ սկզբունքներ, սոփեստական գաղափարներ, որոնց չենք հավատում, որ չենք ընդունում և որ մերժում ենք միահամուռ: Մեք խոսում ենք պարզ, այնպես, ինչպես առանց կարմրելու կարող էինք մեր բանականության հաշիվ ու համար տալ մեր ասածների համար: Բայց և այսպես ոչ երբեք արգելադրի ենք պ. Չամուռճյանին, օրը յոթը ճանապարհ կատարել Բիլուարտի աստվածաբանութենից դեպի Թեսավրոսի փիլիսոփայությունը, և այս վերջինից դեպի առաջինը:

¹ Հատ քրիստոնեական ավանդության Հրեաստանի թագավոր Հերոդիասի կինը պահանջեց կտրել Հովհ. Մկրտչի գլուխը և նրա ցանկությունը կատարվեց: Գրականության մեջ հիշատակվում է որպես դաժան ու արյունարբու կնոջ սիմվոլ:

Մեր ազատական եվիրիցիները մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը, ոչ միայն ճնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և, կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վաղրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կառուցությունը:

Պաշտպանել այն հայի առաթուր կոխված իրավունքը է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Եվ այս նպատակին հասանելու համար չէ պիտո ընկրկի՞նք ոչ բանտի և ոչ քարտրի առաջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արծանի լինինք զենք առնույ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով:

Ահավասիկ մեր դավանությունը, որի մեջ տեսանում ենք ազգի փրկությունը:

Քրքրելով մեր անբախտացած ազգի թշվառությունների տարեգրքը, ինչ ենք տեսանում:

Ո՛րտեղ մի գայթակղություն, որի պատճառը չէր եկեղեցական, ո՛րտեղ հարստահարություն, որի հերոսը չէր եկեղեցական, ո՛րտեղ խռովություն, որի խմորը չէր եկեղեցական:

Այո՛, ժամանակը լցված է, ուստի և հրապարակի առաջև ասում ենք. տերութենական լրտես՝ եկեղեցական, ազգը մատնող և դավաճանող՝ եկեղեցական, փառքի և պատվանշանի համար, թողունք նյութական կողոպուտը... կաթողիկոս թունավորող՝ եկեղեցական, եկեղեցի կողոպուտող՝ եկեղեցական, շարաշար արբեցության համար պատուհասվելուց փախչելով, յուր եկեղեցուն դրժող և դեպի պապականություն դիմող՝ եկեղեցական, կաթողիկոս չընտրվելու համար հավատն ուրացող՝ եկեղեցական, հրապարակյալ ճակահանության մասին դատաստանից խիթալով վեղարը գետնին զարկող, կրոնավարական կարգը ուրացող և մինչև յուր անասնական կյանքի վերջը բողի հետ կենակից՝ եկեղեցական, դպրոցների գումարը անհետացնող՝ եկեղեցական, ի վերջս ամեն բան, եկեղեցական. վասն զի ձանձրալի է մի ըստ միոջե թվի:

Իրավունք չունեն՛ր արդյոք Հյուսիսամերիկայի հայոց եկեղեցու ոտքի մինչև գլուխ ռեֆորմը պահանջելու:

Այո՛, մի տեսակ մարդիկ, կարծելով, թե Հյուսիսամերիկայի խնդրած վերանորոգությունը վերաբերվում է դավանաբանության, թե առին ու թռան, ո՛հ, ո՛հ, Հյուսիսամերիկայի բողոքականություն է խնդրում, գոչելով:

Հյուսիսամերիկայի կրոնական օրագիր չէ և դավանաբանության հետ բնավ վերաբերություն չունի: Նորան հերի՛ք է, և յուր պարտքը լի կըշտով կատարած պիտի համարի, եթե կարողանա երկրայինը միայն քարոզել, աստղերից վեր չկա Հյուսիսամերիկայ: Ուր թողունք, որ Հյուսիսամերիկայը ասած էր, թե հարկավոր է այս ռեֆորմը կատարվի ինքնուրույնաբար, հեռի մնալով պապական և բողոքական եկեղեցիներից:

Կրոնական հավատալիքը, վերացական բաներ լինելով, այլև խըղճ-մըտանքի սահմանի մեջ ամփոփված, պիտի վերանորոգվին կամ հնանան յուրաքանչյուր անձին սրտի և հոգու մեջ լրացյալ ազատությամբ: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնաբարել ուրիշի խըղճմտանքը և սրտի ազատ խոստովանությունը և Հյուսիսամերիկայը, համարձակվում ենք այսօր ասել, ազատամտության կողմից վերջին օրագիրը չլինելով, ոչ երբեք ներած է ինքյան և ոչ բնավ պիտի ներե ուղղել յուր հայացքը մի այնպիսի կետի վերա, ուր մի ուրիշի ազատությունը բռնաբարել կամ գեթ սահմանավորել կենթադրվեր:

Հյուսիսամերիկայի խնդրած ռեֆորմը վերաբերվում էր եկեղեցական կառավարչության, ռեֆորմ, որով պիտի օանձահարվեին ոչ միայն Պոպուսը և Նիկողոսը, որոնց մասին Հյուսիսամերիկայը բողոքած է ժամանակ առ ժամանակ, այլև շատերը... այլև Երուսաղեմի միաբանությունը¹:

Պ. Չամուռճյանի կարկատած աստվածաբանությունը եկեղեցականների գործերը պահվում են Կրոնական ժողովին, այսինքն, նույնիսկ եկե-

¹ Լուսմ ենք, թե Երուսաղեմի միաբանությունը մի տեսակ է հրատարակել Մեզոփ (Պոլսի) և Մյուսուտի բնդրած: Գուցե այսուհետև զովար լինի այդ օրագրի արգո հրատարակողներին, յուրյանց օրագրի մեջ, պաշտպանել յուրյանց սրտի վկայությունը, խիթալով Կրոնական ժողովի հարձակմունքից: Այդպիսի վատաբախտ դիպվածում Հյուսիսամերիկայի էջերը բաց են նոցա համար. ո՛ր մնաց, որ լոնդոնում ևս գրված է արդեն հայրական ազատ տպագրության համար մի մամուլ: Լուսմ ենք, թե Փարիզ լրագրքը մանրամասն տեղեկություն պիտի տա այդ տպարանի մասին, որ մի նոր առհավառչա է ազգի հռոտաչաղիմության թերես անզլիացոց ձեռքով: (Մ. Ը.):

² Խոսքը Երուսաղեմի ս. Հակոբ վանքի հայկական միաբանության մասին է, որը հիմնվել է 14-րդ դարում և դարեր շարունակ օգտագործելով հավատացյալների կրոնական չըմոռանդությունը, շահագործել է նրան, բազմաթիվ կտակներով մեծացրել իր կալվածները և արյունով պահել մի ամբողջ խումբ ձրիակեր վարդապետներ: 60-ական թվականներին Երուսաղեմի միաբանությունը՝ ցանկանալով պահել իր ինքնուրույնությունը, դեմ դուրս եկավ այսպես կոչված ռեֆորմի սահմանադրությանը, որը պահանջում էր Երուսաղեմի նոր պատրիարք ընտրել գրից՝ ոչ այդ միաբանությունից:

ղեցականներին, և ազգը իրավունք չունի այդ բաների մեջ խառնվելու, որովհետև եկեղեցին կազմողը է ազգը, որովհետև եկեղեցին ազգինն է. հրաշալի լոգիկա:

Ո՛չ երբեք, ո՛չ բնավ:

Մինչ իսպառ բողոքելով, մինչև այժմ եղած հոգևորական շարաչար կառավարութենից և Հյուսիսափայլի խնդրած ռեֆորմը հետ շանելով կրկնում ենք այսօր նույն պահանջողությունը:

Այո՞, ռեֆորմ խնդրում ենք այն սկզբունքների մեջ, որոնցից կախված են հոգևոր մարդերի որևէ պաշտոն ստանալը:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցու տնտեսական կառավարության մեջ, որպեսզի այսուհետև գեթ եկեղեցական գանձերը չհափշտակվին, չգողացվին և եկեղեցական ոսկի և արծաթի սպասքը հրեա ոսկերիչների բուրանների մեջ չհավվին...

Ռեֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առհասարակ եկեղեցականների դեպի ազգը ունեցած հարաբերության մեջ: Պարտական են նոքա ուղղել յուրյանց ընթացքը. մինչև այժմ, վարձկան պորտաբույծ և ոչ հովիվ հոտաբույծ, մինչև այժմ նոցա համար բողոքել է մարգարեն. «Ո՛հ հովիւք, որք զանձինս արած էք և ոչ զխաշինս»:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների կրթության և դաստիարակության մեջ: Քահանա ունինք, որ կարգալ չգիտե. քահանա ունինք, որ հայերեն չէ կարող խոսել:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների ձեռնադրության պայմանների մեջ, մինչև այժմ «Առ մեզ անպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգևորականութիւն»¹, մինչև այժմ սիմոնականությունը վերջին տեղը չունի...

Ռեֆորմ պահանջում ենք առհասարակ եկեղեցական կառավարության մեջ, որ խառն ի խուռն և անկարգություններ հառաջանալով, մեծ մասով պատճառ է եղել ազգի դարավոր թշվառության:

Այս վերջին պարբերության ընդդեմ, մասնավորապես, պիտի ես գան դարձյալ ախտերը, պիտի դարձյալ կրկնեն նույն բանը, ինչ որ վաղուց արդեն լսում ենք զանազան հոգևորներից, թե նոցա արդյունքն է, որ հայոց ազգը ապրում է մինչև այժմ աշխարհի երեսին:

Եթե կան մի տեսակ մարդիկ, որ ընդունում են այս սնտտի պարծանքը եկեղեցականների, ոչ միայն չկատարած, այլև երազում անգամ չտեսած գործի մասին, մեր փուլթը չէ. մեք մեր կողմից հոգու ամենայն զո-

րությամբ մերժում ենք եկեղեցականների այդ մտացածին արդյունքը և խնդրում ենք գործ ցուցանել մեզ:

Ի՞նչով պահեցին ազգը, դպրոցներո՞վ, մատենագրությամբ, քարոզությամբ, ընկերություններո՞վ, ո՞ւր են ապա այդ բաները, ուրեմն ի՞նչով... և վերստին, ի՞նչով:

Այս բոլորի հակառակը ապացուցելու համար փաստերը մեր ձեռքում կանգնած ենք և այսուհետև հայի պարտականությունն է անխնա հանդիպել հոգևորներին, որովհետև հետախաղացության և սեպեցիոյի անպարծանք դրոշները նոցա գլխի վերա են փողփողում մասնավորապես:

Մեր դրոշը հայտնի է արդեն...

Եթե հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով մնաց աշխարհի երեսին, այդ մասին շնորհակալություն մահմեդականության. սա բացասաբար պահպանեց հայերի կրոնը: Ազգը որչափ ևս թաղված լիներ խավար տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, եթե մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը, ֆանատիկոսությամբ հեռի մնալով մահմեդականութենից, պահեց յուր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը:

Թո՛ղ հայոց ազգը, իր թագավորության կործանման օրից, ստրկանար որևէ քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսանեինք... բայց ի՞նչպես պիտի տեսանեինք. վասնզի մեք ևս ծնելու չէինք որպես հայ:

Անի քաղաքի կործանվելուց հետո հայերը լեհաստան գաղթեցին ահագին բազմությամբ. եթե նոցանից մի մասը փրկվեցավ և այսօր հայության անունը կրում է յուր ճակատի վերա, շնորհակալություն Ղրիմի թաթարներին: Իսկ մյուս և ավելի մեծ մասը, որ մնաց լեհաստանում, ո՞ւր է, յուրյան եպիսկոպոսներով և քահանաներով: Լեհաստանի մեջ մեր ճանապարհորդության միջոցին (1859) շատ անգամ պատահեցավ մեզ տեսանել հոյակապ, բայց այժմ ամայի, հայկական եկեղեցիք, իսկ հայ և ո՛չ մի հատ, ի՞նչ եղան, ո՞ւր գնացին:

Հոգևորականությունը յուր տղայական խնդիրներով, եզվիտների ձեռքում գործիք դառնալով, ճղակտոր հանեց ազգը, անդարձ կորույց նորան, հետևաբար և ամենայն արդարությունները ինքը ևս կորավ ու չբացավ լեհաստանից:

Եթե հոգևորք ընդունակ էին ազգը պահելու, ի՞նչու չպահեցին այս գաղթականությունը Եվրոպայի մեջ, ուր ավելի հնար կար լուսավորության: Ո՞վ հանեց այն ազգակործան կոիվները, Մեղո՞ւն, Մյուսեպո՞ւն, նալբանդյա՞նցը: Մովսես, Մելիքսեթ և Եղիազար կաթողիկոսների կամ

¹ Ի նամակ է մերձէ առ Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, որ ի 11-էն փետր. 1860 ամի, ի Ս. Պետրբուրգ քաղաքէ: (Մ. 2.):

կիսասիրտ կամ թե ասել երկդիմի գործերը և ընթացքը, մյուս հոգևոր-
ների վասակութունը, որոնց մեջ մեհ հրուժանյան պսակով փայլում է Նի-
կոլ, չիք եպիսկոպոսը, սոքա ամենը միասին, ոմանք կամքով և գիտու-
թյամբ, իսկ ոմանք ակամա և տգիտությամբ գործակից եղան չվառ գաղ-
թականութունը կորուստի անդունդը գլորելու:

Ո՛վ հայոց ազգը յուր շահաստացության և պատվամոլության հա-
մար երկրից երկիր գաղթեցնելով մի կեսին պատճառ եղավ մահի, օրի
և կյանքի հանգամանքներին անսովորութենից, իսկ մյուս կեսին աղքա-
տության և ստրկության սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանին վերա-
ոտք կոխելու...

Այս բոլորը պատմական ֆակտեր լինելուց հետո, դեռևս հոգևորա-
կանութունը պիտի պարծի թե ա՛զգ պահեց:

Մեր մյուս խոսքերը, հոգևորների ընդդեմ, չէ վերաբերվում մեր
տոնելի թարգմանիչներին կամ նոցա հետևող փոքրագույն մասին:

Ինքյանք, այդ սուրբ թարգմանիչքը, աքսորվեցան և հալածվեցան
մինչև ի մահ ընդհանուր հոգևորականության ձեռքով:

Խնկելի Խորենացին, այն հրեշտակ ծերունին շարաշար հալածվե-
ցավ, որին ի վերջո Բագրևանդի եպիսկոպոսութունը, որպես մահադեղ
տալով, անհանգիստ հալածանքով վախճանեցուցին և որ, յուր վախճա-
նի ժամանակ, ահավոր նզովք գրեց հայոց կաթողիկոսի վերա:

Հայոց եկեղեցականութունը և մահով չհաշտվեցավ այն պատկա-
ռելի ծերունու հետ. նորա ոսկերքը փորեց հանեց գերեզմանից ու գնոր
թափեց:

Ղազար Փարպեցուն ոտքը բորիկ քշեցին վանքից, որ, Մամիկոնյանց
Տիրոջ վահանի հանձնարարությամբ բարեկարգել էր, յուր սեփական
ունեցած շունեցածը ծախելով: Վանքից հալածելու ժամանակ նորա բո-
լոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գիրքերը, թեև մարդ չկար վա-
քում հունարեն կարդացող:

Խոսքովիկը, դեռևս Հայաստան շմտած, երբ լսեցին թե գալիս է
փրփրեցան նախանձով և վառեցին բորբոքեցին յուրյանց հալածանքը,
մինչև որ հայրենիքի անձուկով այրված, տոշորված երիտասարդը, որ
աշխարհից աշխարհ գնացել էր բան ուսանելու, ազգը լուսավորելու հա-
մար, լսելով այս մահաձայն աղեղների դնչյունը, աղոթեց առ տեր և
վճարեց յուր կյանքը, որի և ոսկերքը օտարք և ոչ մեք արժանի եղանք
ընդունելու:

Խորենացու տգիտահալած մատյանները փաթաղիկես անունով հրա-
չակեցին, իսկ Ղազար Փարպեցին աղանդավոր:

Փարպեցին, այս բոլորը մանրամասն պատմելուց հետո՝ գեղեցիկ
եկարագրում է հայոց եկեղեցականութունը, նաև հինգերորդ դարում,
երբ բան է լուսավորության մասին:

«Առ դառնաշունչ նախանձու իրեանց, որ բունեալ է ի նոսա... պա-
տատեալ և քողարկեալ երեսօք նստին, որպէս առ հոտեալ դիական,
պապանձեալ իբրև զհամր դև»:

Այս տխուր պատմութուններից հետո, մեր դեմքը դարձնում ենք
դեպի Կրոնական ժողովը և իբրև անդամ ազգի և եկեղեցու առաջարկում
ենք նախ, հասկանալ և ընդունիլ, որ հոգևորականութունը մի տեսակ
արհեստ չէ նյութական կյանքի պիտույքը հայթայթելու համար և թե
կամի նա խորհուրդ ունենալ, ապա ուրեմն պարտակա՛ն է սպասավորել
ազգի հառաջագիմության:

Երկրորդ, նույնը հասկացնել յուր իրավասության տակ եղած եկե-
ղեցականներին, որպեսզի յուրյանց ընթացքը հարմարեցնեն այս գա-
ղափարին:

Երրորդ, սաստիկ պատվեր տալ բոլոր եկեղեցականներին, առանց
աստիճանի և պաշտոնի խտրության, չհամարձակվիլ ձեռք վերցնել կամ
զավազան բարձրացնել հայոց ազգի զավակները գանակո՞ծելու և գիշա-
տելու համար (տես Մեղու ք. 127) այդ հոգևորականութուն չէ այլ
անարգ դահճութուն²:

Այս առաջարկութունը առնելուց հետո, կսպասենք Կրոնական ժո-
ղովի շրջաբերական հրամանին, հատկապես այս բովանդակությամբ, որ
եկեղեցականք չհամարձակվին որևիցե դիպվածում, մարմնավոր պատիժ
գործ դնել ազգի անդամների վերա:

Եթե այս շրջաբերականը դուրս չգա, այն ժամանակ (այժմեն հայտ-
նում ենք հրապարակով), որ մեք կհանենք մի շրջաբերական, բայց բո-

¹ Փոլք Ղազարայ Փարպեցու, առ Վահան Տերն Մամիկոնէից, տպեալ ի Մոսկու,
1853. աշխատութեամբ և բենութեամբ պ. էմինի Յավում ենք, որ մեր հետ շունիք այդ
գիրքը, որպեսզի մի երկու էջ կարող լինինք արտագրել այստեղ պ. Չամուռճյանի և
եկեղեցականների հոգևոր մխիթարության համար (Մ. Հ.):

² Մեք այդ ժպիրհ ընթացքը հոգևորների նկատեցինք նաև էջմիածնի մեջ (1860.
հոկտեմբեր), Մի առավոտ, սենեկիս առջևը բարձրացած սաստիկ աղմուկից և աղա-
ղակից ստիպված դուրս եկա պատճառը իմանալու համար, Յավելով տեսա, որ երկու
մախարար արեղայք ծծծել են տալիս մի բանի հայ մշակներ, այն պատճառով, որ այդ
մարդիկը առանց կերակրի մնալու պայմանով չկամին աշխատիլ Խճճ և անպաշտպան
հայրի մեքքին բավական փայտ իշուրանելուց հետո, երկի թե այս հայկական ինկվիզի-
տորների կիրքը չէր նստիլ, որովհետև նոցանից մինը կարպանա անուն, անպատկառա-
պես և միանգամայն կատաղած ինքը սկսեց արագի և բռնի շարժել, արդեն գիշառված-
ներից, մի խեղճ պատանի, Փիթը բերանը արյունաթաթալ, մազպուր փայտալ գահճի

լորովին հակառակ բովանդակութեամբ: Նորանից ծագելու հետևանքը, հանցանքը և մեղքը, այս օրից, դնելով Կրոնական ժողովի զանցառութեան վերա:

Այս խոսքերը ասում ենք ամենայն լրջութեամբ և ծանրութեամբ: Կրոնական ժողովը լուր սպառնալիք չհամարի կամ բուսական վաղանցուկ կրթի ծնունդ, ո՛չ, ո՛չ: Այժմ և մինչև մեր գերեզմանի ափը վրեժ-խնդիր և նախանձավոր ենք հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու և այս խորհրդով ամենայն բանի ընդունակ:

Կրոնական ժողովը կկարդա մեր շրջաբերականը, եթե զանցառութեան դժբախտութեան հանդիպի. մեք, յուր ժամանակին, առանձին ծրարի մեջ կուղարկենք նորան մի օրինակ:

Ո՛հ, ի՛նչ ցավալի պաշտոններ, ի՛նչ տխուր առարկաներ նյութ են այսօր մեր խոսքին:

Ա՛յս էր մեր գործը:

Արյուն է կաթում մեր սրտից, երբ նայում են ազգի ամայի և ամուկ կյանքի վերա. աղեխարշ սրտմտում ենք դարձյալ, տեսանելով, որ այս անգործութեան, ծայրացյալ թշվառութեան և կարելի եղածի չափ ստրկութեան մեք, հայերը դատապարտված են օտարի գավազանի հետ, եթարկվիլ նաև յուր եկեղեցականների հարստահարութեան:

Բայց մինչև ո՛ր աստիճան բարձրանում է այս անախորժ գագո-ղութունը, մինչ հայ մարդիկ, դարձյալ, հանդես են գալիս եկեղեցականների մտացածին իրավունքը ջատագովելու և ազգի ստրկութեան ժամանակը հարատեւել տալու համար. մինչև ո՛ր աստիճան... մեք հրաժարվում ենք սահմանել:

Ազատութունը, այն վսեմակա՛ն աքսորականը, վերստին և վերըստին սրբված արյունով, հրաբորբոք տառերով գրվում է պայծառ ճակատների վերա, իսկ հայը և այսօր չէ կարող կատարելապես դուրս հանել յուր ճակատը սև վերարկուի տակից, ուր դարերով ահա որջացել են պարկյանք, ազատութեան բողբոջները մկրատելու համար:

ձեռքից ողորմելի պատանին և վազելով սյունհողոսի անգամ, սրբազան Աղիազար եպիսկոպոսի մոտ բողբոջեց եղած անիրավութեանից: Սպիտակոտը, անձամբ անձին տեսանելով ողորմելու վիրավոր կերպարանքը, յուր հետ առա՛վ այս արյունով մկրտվածը (որին, Կարապետը եղել էր և մկրտիչ) և գնաց վեհափառ կաթողիկոսի առաջն վկայելու այս տեսողութեանը. Ձախողակի, նորին վեհափառութունը հիվանդ լինելով, հետևաբար չկարողանալով մարդ ընդունել, եպիսկոպոսը հարկադրվեցավ որպես սյունհողոսի անգամ, պաշտոնական թղթով պրոկուրորին բողբոջել և խնդրել արժանի տեսողութուն, որ վանականը չհամարձակվին դիմել դեպի այսպիսի հարսներ: Թե ինչ հետևանք ունեցավ այդ բողբոջը, դեռևս չունինք տեղեկութուն: (Մ. Լ.):

Մինչև այժմ վերացականութեամբ ապրեցանք, որ, ուրիշ խոսքերով, ասել է մեռանք, մի՞թե պետք չէր մի փոքր կյանքի վերա ևս մտածել...

Տարիները վազում են փայլակի շուտութեամբ, օրերը թռչում են, որպես մի վայրկյան: Վախենում ենք և իրավունք ունինք վախենալու, թե մի՛ գուցե, մինչև հայը կշտանա յուր մահանման քնից, լուսինը անդընդասույզ գնա հորիզոնից ներքև...

Շատ ազգեր պատահեցան անբախտութեան, բայց այդ չեղավ նոցա համար հավիտենական մեռելութուն:

Աքսորվեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և այրվեցան, բայց նոցա հոգին կենդանի մնաց, յուրյանց ամայացած հայրենիքի փլատակների մեջ:

Հայրենիքի օդը, սարերը և անտառները, խոր գիշերի լուսնի մեջ, դարերով շնչեցին այդ նահատակների վերջին բուսում արած բողբոջների արձագանքը:

Նոր՛ւկ ձեզ, Հայաստանի սարեր, Հայաստանի ձորեր և Հայաստանի նվիրակա՛ն անտառներ: Այրարատից մինչև Տորոս, ստիպված եք դուք հնչեցնել միայն, հեկեկանքը և հռնդյունքը Հայաստանի որբ գավազանների, հարստահարողների և եկեղեցականների գավազանի տակից:

Ուրիշ ազգերի նահատակների ուրվականքը հալածեցին հարստահարողների կյանքը, մինչև մի ժամանակ, իսկ երբ մինչև բերանը լցված էր փորձութեան բաժակը, այնուհետև նոցա սգազգեստ ժառանգների վերարկուների տակից դուրս շողացին պողովատիկները:

Նոքա ապրեցան և քրտնեցան ընդհանուրի օգտի համար, լավ հասչացած լինելով, թե սո՛ւտ է մասնավորի քաջաբախտութունը, առանց ընդհանուրի երջանկութեան:

Նոքա չկաշառվեցան օտարներից... Նոքա չնենգեցին յուրյանց ազգին. նոքա չվաճառեցին յուրյանց գրիչը... Նոքա արհամարհեցին օտարի տված պատիվը և աշխատեցան դժպ՛հի պատվանշանների տեղ կրել յուրյանց ազգութեան անունը, այլև վերքերի սպիթ, որոնց արժանացել էին մարտիրոսաբար, ազգի ազատութեան անունով:

Ի՛նչ մնաց մեզ մեր անցած օրերից, ի՛նչ վիճակի մեջ ենք ներկայումս, ի՛նչ ճանապարհ է մեր գնացածը և ո՛ւր է դորա ելքը:

Սոքա են ահա խնդիրքը, ու ամենայն բանական հայ պարտակա՛ն է լուսավիայլ կացուցանել ազգի ընդհանրութեան առաջև:

Լուսվուն... Պատվելի Այվազովսքին մեր մինչև այժմ գրածների համար ևս պատրաստվում է հերետիկոս անունով մեզ վերստին մկրտելու և բայց որովհետև, մեք երկյուղ չունինք անունից, ուստի և ընդունում

գրելով ներկայացել է Փարիզի արքեպիսկոպոսին, հայոց եկեղեցին հռովմեական խոստովանելու համար, որ հանգամանքներից և հույսերից բռնադատված վաղելի է դեպի հայոց եկեղեցու, ոչ երբեք փակված, գիրկը՝ և որ, ավելին ասեմ, լուսավորչական հայերի առաջնորդ կարգվելուց հետո հրատարակել է, հայոց եկեղեցու հակառակ Վարդապետարանը քրիստոնեական հավատո:

Այս Վարդապետարանի վերա էր գրել պ. Էմիլը յուր ուսերեն քըն- նությունը, որ պ. Այվազովսքին Մաւյաց Աղավնու մեջ հիշատակում է,

հաննէս ընթերցաւ և բացատրեաց մի առ մի զկարևորագոյնս ի հատուածոցն, և ապա ասել — Ահա և հաշուեմատեանս ողջոյն, տեսէք, քննեցէք և ըստ այնմ գրեցէք առ Գեր. Աբր. և յղեցէք զբովանդակութիւնդ: Վ. 2. Սարգիս հարեւանցի և եթ ակն արկեալ ի մատենան ասէ, զայդ առ քեզ կալլիր և զհամառութիւնն տուր ինձ զի յղեցիք ի Վանս: Յաւել Վ. 2. Յովհաննէս. բայց կամիմ գիտել, թէ ո՞ր կալցի զհաշիւս այսր նորոյ տար- ւոյս. զի ես ոչ ես կարեմ վարել զպաշտօն, զոր հասարակութիւնն առեալ է յինչն. իմ պաշտօն այսուհետև խոստովանահայրութիւն և եթ է: Ասէ Վ. 2. Սարգիսն, ո՞չ, ո՞չ, կալ զու զհաշիւն դարձեալ, որպէս յաւաշ, մինչև տեսից թէ զինչ պատասխանի եկեցէ ի վանաց առ թուղթսն իմ: Եւ Վ. 2. Յովհաննէս էլ ընդ իս ի սենեկէն նեղասրտեալ ընդ մեղմեկս գնացրս առնէ: Իսկ հաշուեմատեանն զոր տեսի, ամենայն մանր մանր տեղե- կութեանք հանդերձ օրինալ է, որպիսի ոչ զվանացն տեսեալ է իմ և ոչ Ռաֆայէլեան կարծարանի, զի օրինակ իմն և անուանք իւրաքանչիւր մատենից պննոց, մի առ մի գորշմեալ են ի նմա, որպէս և այլ պաշարք և նիւթք լիպրէիւք և շափոլք և թուղք ըստ մուրհակացն ընդունելութեան նշանակեալ մի ըստ միողէ: Տեսցում եթէ Վ. 2. Սարգիս արտացէ՞ եղչեալս (եթէ ի ձեռս նորա մնացէ նաշուեմատեանն) որպէս յախորտոյ ի փնէլ խօսից...

Ն. Ս. 2. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ
Փարիզ, 29 Յունուարի, 1849.

Ձեռքհանել ի Վեհէղ ի 17 ամսոյս՝ ընկաւք յերեկն հանդերձ օրինակաւ թղթոյն (2. Սարգիսն), որոյ իմաստը ոչինչ անծանօթ էին մեզ... Գտեալ զայն անձեակեմ եւ աւերածան կրիփ անթիմանայի խառնախօսութեամբ և յանդուգն ասացումով: Զմանս յառաջարկութեանց նորա, որ իրաւացի թուի և մեզ գիտեմք, զի և միաբանութիւնս ճգնի տակաւ արդիւնացուցանել ըստ կարի և ըստ ներելոյ ժամանակիս, և զմանս, յորոց մի է և յանձն առնել զտեսչութիւն վարժարանիս ի Անս գաղղիացոյ ուրուք, ոչ միայն հա- մարիմք ի նախատինս ուխտիս, որպէս ասէ նա, այլև ի վնաս մեծ վարժարանիս և ազգային կրթութեան, զորոյ զօրինակն ունիմք և ի վերայ զպրոցին Լազարեանց, սմին թրի և անգործադրելի ամենեւին: Իսկ թէ զինչ պատասխանի արժան իցէ գրել առ նա, մեր կարծիքն այս են... խայտառակել միանգամայն զգնացս նորա յիւր վարժարանիս, ոչ միայն յերկուց ամաց նեոէ, այլև անդստին յամէն, յորպէ կարգեցաւ նա ուղղի Ռաֆայէլյան վարժարանին և ապա այսմ ի Պատալիօն: Բայց քանզի այր է օտ անթիգն և կատաղի, լաւ ետ քափ գրել մեզ առ նա պատասխանի զգուշաւոր բանիւ... (թ) քառօր քուսցաւ մեզ և ժողովոյս զի որովհետեւ ինձ անմարթ է վանս հանգամանաց ժամանակիս գալ այգրս Վերապատուութիւնդ ի մեղմանալ օգոց փութասցի անյապազ գալ այսր ի Վենետիկ... Եթէ յանձն առնուցու նա գալ, բարւո՞ք է, զի և Վարժարան

թե մի ուսերեն ձեռագիր տետրակ, յուր ընդդեմ գրված, ման է գալիս ժողովրդի մեջ:

Այս Վարդապետարանն էր, որ Ռուսիո ներքին գործոց քաշափայլ մինիստրի ձեռքով դատապարտվեցավ: Պ. Այվազովսքին չէ կարող հակա- ոակը պնդել, ըստ որում յուր սեփական ձեռնագրով, պ. մինիստրի հրա- մանին համաձայն. առաջարկություն գրեց թեմական ատենին, որ սա- շրջաբերական հրամաններ ասարածն բոլոր վաճառված Վարդապետարան-

գրեմանի միանգամ ի տարւամ տեսչութեմ աստի որով սա զանեմ եւ եր տեսչի ունե- լով զամենայն պատասխանատուութիւն յանձնէ ի բաց քերէ, որպէս միշտ և միանգամ- մայն քշեմաութեան աջօք նայելով միշտ և յանգարտու ընթացս վարժարանիս, և ան- զագար նեղախաղութեամբ ընդ վանացն շատէ զձեռս վաստակաւորաց: Իսկ եթէ յա- վաղելով զուր (որպէս հաւանական թուի) չկամիցի ելանել աստի, զէթ չկարէ այլ եւս յայտնապես փրմնել ոչ առ մեզ և ոչ առ Ձեզ...

Ն. Ս. 2. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ
Փարիզ, 19 Մարտի, 1849.

... Ձազգեցութիւն գրոյն Ձերոյ առ նա՛ չկարեմք հաւատեալս զուշակել, զայս տե- սանեմք և իմանամք, զի ուրախ է նա և ավելի ևս քան զսովորականն, և պատրաստէ զարձեալ պատասխանի, որպէս թերեւս զուշակէինքն ընդ մեզ. ոչինչ անգիտանալով զան- նեւեղարա և զկողատէր բարս նորա և զգաւարկացոց շատախօսութիւն: Բարւոք յոյժ և իմաստութեամբ գրեալ էր Ձեր զթուղթն ըստ ամենայն մասանցն, բայց զարժացաք յոյժ, թէ ընդէ՞ր ոչ իշխեսց և ոչ կամեցաւ արգոյ ժողովն երկուող ինչ յիշատակ առնել ի թղթին զյանձնելոյ նորին զարձեալ զամենայն զգործ և զվաստակարարութիւն վարժա- րանիս ի ձեռս Վ. 2. Յովհաննէս, և զհրաժարական բանիցն զորս ստեղ կրիմէ նա ի թուղթս իւր: Գիտեմք իսկ զի վրիպակ մեծ էր զոր գործեաց ժողով մեր, առաւել ի ձեռս Հայր Սարգիս զամենայն իշխանութիւն տեսչութեան և զարձակութեան, ընդգնմ խզնի իւրջ և նաեւալման իրացն, գիտելով չափ զզորմելի անկարողութիւն և զխռովա- րաւ բարս անգործ ասեմ, բայց քանզի նա հրաժարեաց կամակար ի յանձնառութեմ գործոյն, ժողով յի՞մ լռեցէ... Յասմ ամենայնի միթթարութիւն մեծ է ինձ զի այս կրիփ և խռովութիւն (որ թուի թէ ոչ զազարեացին իսկ մինչև իսպառ այսպիսի հա- րիւք) ոչինչ բնաւ ամենեւին թափան լինին ներքին բարեկարգութեան և յառաջագիտու- թեան վարժարանիս զլիազին...

Ն. Ս. 2. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ

... Վ. 2. Սարգիս թուի թէ չէ ևս աւարտեալ է զերկուսին թուղթս իւր բազմիչեսանս, զորս անձանձորթ համբերութեամբ գրէ, որպէս կարծեմ, յայտուէ մինչև ցրնգրեկո. զի ետ վերածնութեան լրագրոց, զուարձութիւն մեծ թուի նմա և գործ կարեւոր վիճարանել ընդ մեծի եւ ընդ փոքու գնեալ ինքոց եւ զանցելոց օտա կամ սնուի վարկածից. բայց ընդ մեզ (զէթ առ երես) բարւոք վարի...

Ն. Ս. 2. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ
Այս Վարդապետարանը, ինչպես վկայում է պ. Այվազովսքին, Գուլի ետիկին պատրիարք օրբազան Հակոբոս արքեպիսկոպոսի և Կրտսեկան ժողովի հրամանով է

Էր հետ առնելու և յուրյան հասուցանելու համար, ըստ որում այսպես էր քաջափայլ մինիստրի հրամանը:

Այս Վարդապետաբանն էր, որի վերա մեր գրած բազմիչյան քննությունը ընդհանուր հայոց վեհափառ կաթողիկոսը ընդունելով, շնորհեց մեզ յուր օրհնության կոնդակը, որի մեջ «խարդախամիտ գրուած, մոլորական բան և յաւէտ գայթակղեցուցիչ պարզամտաց» անվանում է պ. Այվազովսքիի Վարդապետաբանը¹:

Այս Վարդապետաբանն էր դարձյալ, որ, առանց նորա դատապարտությունը քաջափայլ մինիստրի կողմից հիշելու, պ. Այվազովսքին, աղավնեական պարզամտությամբ, ուղարկեց վեհափառ կաթողիկոսին, վերստին տպելու հրաման խնդրելով: Պատճառում էր յուր նամակի մեջ, թե բոլոր տպվածքը վաճառված լինելով կարատություն կա վերստին տպելու: Շույտ ունեք նա, որ վեհափառ կաթողիկոսը, թերևս առանց կարդալու, հրաման կտա և ինքը հետո, կաթողիկոսական ստորագրությամբ, կարող կլինի դատապարտվածը որպես արդարացած վերստին հրատարակելու:

Բայց այլապես եղավ բանի վախճանը: Վեհափառ կաթողիկոսը ընթերցամ, քննեց և, գտանելով սխալական և հայոց եկեղեցու վարդա-

տպված: Եթե ստույգ է այս, ապա ուրեմն կրօնական ժողովն անընդունակ է նաև զվանարանական խնդիրները վճռելու, որ մի փոքր հառաչ նորան էինք վերագրում: Բայց մի բան տարակուսեցնում է մեզ. Պ. Այվազովսքին հրատարակեց յուր շրջաբերականի մեջ, թե հայոց եկեղեցու ընդդեմ տպված բոլոր կտորները տպագրության սխալանք են. ասել է թե պ. Ճանիկ Արամյանը յուրյանից է շարադրել այն բոլորը: Պատճառ, տպագրության սխալ կարող է լինել տառի կամ շատ-շատ մի բառի մեջ, իսկ գրաշարը, որ շափ ևս անփորձ լինի յուր գործին, այնուամենայնիվ, չէ կարող յուրյանից շարադրել էջեր, շարել և տպել: Այս եթե մի մերկ զրպարտություն է, թո՛ղ պ. Ճանիկ Արամյանը հոգի և բողոքե, մեք այս մասին փոյթ չունինք, բայց այսչափ միայն պարտական ենք ասել ճշմարտության համար, որ եթե դիրքը դատապարտվելուց հետո խոստովանեցով նորա սխալականությունը, ո՛ւր էր նորա ուշը, երբ տպված ստանում էր Փարիզի և տալիս էր դպրոցի աշակերտների ձեռք. չկարողաց, չտեսա՞վ: Եվ հայոց եկեղեցու հրատարակյալ անհարազատը Հյուսիսամիայի գրիչները պիտի կրօնադրո՞ւմ քարոզե: Հիրավի մինչև ի կատակ բարձրանում է սորա ծայրը:

¹ Երբ 1860 թվականի հոկտեմբերի մեջ, ազգային գործերով գտանվում էինք էջիմշին, վեհափառ հայրապետը, վերստին շնորհելով մեզ յուր օրհնությունը, հայտնեց, թե պ. Այվազովսքին, յուր Վառժ Յրաստի ասված գրքի թարգմանության մեջ, հակառակ է խոսում հայոց եկեղեցու վարդապետության, ուստի և նորին վեհափառությունը քննած է և նշանակում է ասացյալ գրքի այն տեղերը:

Պ. Այվազովսքիի գեպի հայոց եկեղեցին ունեցած հարաբերությունը, վեհափառ կաթողիկոսը, պաշտոնական թղթով հայտնած է Ռուսիո տերության: Եթե պ. Այվազովսքիի գրքից քննության պատասխանելու հարկին հանգրվանք, գեթ առիթ կունենանք այդ թղթերը և այլ կոնդակներ հանդես հանելու... (Ս. 2.):

պնտություն հակառակ, արգելեց: Այս իրողություն մասին մեզ պատմեց է նույն ինքը ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսը:

Ահավասիկ մեր լինելուց քննիչը, ահավասիկ պ. Այվազովսքին, ըստ վասին: Եվ մի՞թե այս անարատ մարդը (որի բարոյականության և մինչև այժմ ունեցած ընթացքի վերա ոչ ոք համարձակություն չունի արատ շփել), իրավունք չունի, յուր անսխալական քննությանը, յուր հակառակորդը դատապարտել, մանավանդ եթե նոցա հայացքը օգտակար չէին ինքյան: Թող հ. Սարգսի համար Արքային գրած նամակները վկայեն...

Թեև մարգարե չենք, բայց ընթերցող հասարակության, այժմեան գուշակում ենք պ. Այվազովսքիի ասելիքը այս նամակների մասին: Այն ժամանակ նա չէ ճանաչում եղած հ. Սարգսին և հետո, ճանաչելով, ի Յայաբարաւորեան անցից Մուրաթեան վաճառեան, հռչակել է նորա իրավունքը:

— Եվ այսպես.

— Պ. Այվազովսքին Օսմանյան պատմության՝ մեջ հայոց ազգք հերձվածող է գանչում:

— Այդտեղ նա մեղավոր չէ. առանց նորա կամքին, վանքը հավելացուցել է այդ էջերը²:

— Պ. Այվազովսքին ինչի՞ համար ընդունեց:

— Ո՞վ է այդ հարցանողը:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) — Մի հերետիկոս:

— Քրիստոնեական հավատո Վարդապետաբանի մեջ, պ. Այվազովսքին հակառակում է բուն հայոց եկեղեցու վարդապետության:

— Տպագրության սխալանք են. գրաշարը շարադրել է այն բոլոր կտորները³:

— Ո՛չ, պարտն, հեղինակի ձեռագիրը, որ կա տպարանի մեջ, վկայում է, թե գրաշարը և ոչ մի անգամ մի տառ փոխած է. ուստի տպագրության վերա հանցանք դնելը զրպարտություն է:

— Ո՞վ է այդ հետախույզը:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) — Մի անհավատ:

— Վ. 2. Սարգիսը յուր պաշտոնից ձգելու համար, պ. Այվազովսքին գրում է Արքային լրտեսական նամակներ:

¹ Այվազովսկու «Յոճանյան պատմությունը», բազկացած երկու հատորից, լույս է տեսել Վենետիկում, 1841 թվականին:

² Պատմություն վերագործի երկը վարդապետաց: (Ս. 2.):

³ Պ. Այվազովսքին շրջաբերականի մեջ: (Ս. 2.):

— Այդ նամակները գրելու ժամանակ նա չէր ճանաչում հ. Սարգսի պաժանավորութիւնը¹։

«Անարժանութիւնը ի՞նչպէս էր ճանաչել»։

— Ո՞վ է այդ քննիչը։

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) — Մի անբարոյական մարդ։

— Պ. Այվազովսքին յուր դպրոցի կանոնների մեջ (§ 34)² գնում է, «թէ որ մեկը պատիժ կընդունի, առաջ պիտի կատարե զայն և հետո, թէ օր ասելիք մը ունի, տեսչին հասկցնեն»։

— Պատիժը կրելուց հետո արդարանալու օգուտը ի՞նչ է։

— Այդ կանոնը կատարվելու համար գրված չէ, ուստի և ոչ կիրառական³։

— Չկատարվելու կանոնը ի՞նչ պատճառով է տպվում։

— Ո՞վ է այդ իրավաբանը։

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) — Մի ապստամբ մարդ։

— Իրավունք թողո՞ւց պ. Այվազովսքին այսուհետև յուր գործերին կամ գրածին հավատալու...

— Անտարակո՞ւյս։

— Ի՞նչպէս թե անտարակոյս. հունվարի ասածից հրաժարվում է փետրվարին, մի տարի հառաջ գրված բանից հրաժարվում է ներկայումս։

— Խե՛ղճ մարդ, որ դեռ չգիտես, թե ճշմարտութիւնը օրացուցի պես, տարին մի անգամ փոխվում է. հարկ դիպվածներում և ամիսը մի անգամ⁴։

— Հասկացա, և օրը քանի մի անգամ։

— Այո՛, ք՛րքան շատ, ա՛յնքան լավ. նոքա բարոյապես աճեցնում են ճարգու հասկացողութիւնը...

(Աննիլույթ սատանան) — «Կեցցե՛ հոգեւոր վարժութիւնը⁴. կեցցե՛ խոյլան»։

Առայժմ միշտ շունինք ուրիշ բան ասելու. առայժմ հերիքանում

¹ Պ. Այվազովսքի տալու պատասխանը։ (Մ. 2.)։

² Այդ կանոնները լույս են տեսել «Մատայց աղավնի» պարբերականի 1856 թ. № 10-ում «Արեւիկյան վարժարանի բարեկարգման հիմունքը» վերնագրով։ (Մանթ. 1953 թ. հատիք երկիր, հրատ.)։

³ Պ. Այվազովսքի բարեկամների մի նամակից, ուր նամակագիրը գնում է պ. Այվազովսքի բուն խոսքերը։ (Մ. 2.)։

⁴ «Հոգեւոր վարժութիւնը Իգնատիոս Լոյուլայի գիրքն է, որտեղ շարադրված գաղափարներով են առաջնորդվել եղվիտները։

ենք երկու տողով։ Բայց մեր տեսածը և լսածը մեր հետ գերեզման շատ-նելու խոստումը առնում ենք հրապարակով։ Ընթերցող հասարակութեանը կարող է հավատ ընծայել մեր խոստումներին, մանավանդ եթե հիշե, որ ոչ երբեք զանցառու եղանք մինչև այժմ կարելի հրատարակութիւնների մասին։

Թող պ. Չամուռճյանը քարոզե, թե հոգևորներից դուրս փրկութեան չկա, թող պ. Այվազովսքին յուր սպառնացած քննութիւնը սկսունե (ս՛Պ, ի՞նչ սարսափ մեր համար), Հյուսիսափայլը կկշռե նոցա արժանի պատասխանը (sic!)։

¹ (Հատ.) Այսպէս։ (Մանթ. 1940 թ. Երկրի լիակատար ժող. խմբ.)։

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՂԻՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՅ ՍԻՄԵՈՆ ՄԱՆԻԿՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳՈՒԹՅԱՆ

ՋԵՐՄ ՍԻՐՈՎ

ՆՎԻՐՈՒՄ Է

ՌԵՂԻՃԱԿԸ

ԻՄ ՔԱՂՅՐ ԵՂՔԱՐՔ

Կենդանության նվիրված այս փոքրիկ գործի ճակատը կենդանի մարդերի անունով ցանկացա պսակել, և այս խորհուրդով ձեզ ընծայեցի:

Մեր ազգի անցածը տխուր է, այն օրերի պատմական հիշատակարաններից արտասուք է հոսում: Մեր ազգի ներկան թշվառ է, ստրկությունը և աղքատությունը բարձրաձայն խոսում են այստեղ: Եթե հույս ունինք ապագայի վերա, նորա երևցուցիչը դուք եք, ձեզանից կախվում է ազգի ապագան և ձեր վերա է միակ հույսը: Ի՞նչ շահով պիտի արդարացնեք այդ հույսը, դորա վկան և շահողը պիտի լինի ձեր գործը:

Մի՛ մոռնաք, որ ձեր ապագան պիտի դատաստան կատարե ձեր գերեզմանի վերա, ինչպես դուք դատում եք այսօր ձեր նախահարց ոսկերքը: Բայց, այն օրերից բռնած որչափ հառաջ, այնքան ծանր պիտի լինի այդ դատաստանը. աշխատեցե՛ք պայծառ հիշատակներ կտակել ձեր ժառանգներին:

Կանխակալ կարծիքները, որպեսզի ավելի շատենք, պիտի պատերազմին ձեզ հետ. այս բնական է, բայց առիթ կա և նոցանից օգուտ քաղելու, ուժը չէ կարելի զգալ, եթե չկա դիմադրություն, և մրցանակը, դժվարության շահով հարգ ունի:

Թողե՛ք մեռելներին թաղել յուրյանց մեռելները, նոցա արևը մտած է, իսկ դուք կենդանի եք և ապագայի արշալույսը ձեր գլխի վերա է բացվում: Ձեր սակավաթիվ լինելը, համեմատելով պետքերի շատության, թո՛ղ շվհատեցնե ձեզ. այն մարդը, որ զգում է յուր անձը կենդանի, պիտի հարի ձեզ, որովհետև կյանքի հոսանքը միայն մի ընթացք ունի — դեպի հառաջ:

Հառա՛ջ... Այնտեղ միայն կարող ենք հանդիպել մեր ազգի կենսանորոգ և որսորդապետ հարուստյան...

Կենդանության:

ՄԻՂՄ ԴԵՐ՝ ՍԻՄԵՈՆ ՄԱՆԻԿՅԱՆ

26 մարտի, 1892.

«Էմ աշխատութեան գաղափարը միայն եզրակացութիւնը են, փաստերի հետեանք, նորա ըստինքեան գաղափարը չեն, այլ կերպարանած, կենդանի կամ պատմական իրողութիւնք»:

ՅԵՏՆՐԱՆ

Հյուսիսային Ամերիկան հարավային Ամերիկայի միջից ստրկութիւնը վերցնելու համար, ուրեմն ազատութեան անունով, պատերազմ բացեց հարավային մասի դեմ. քանզի այս մասը չէ հոծարում վերցնել յուր միջից մարդկութեան նախատինքը, մարդավաճառ ստրկութիւնը: Այն ո՞ր սիրտն է, որ համակրութիւն չունի դեպի հյուսիսային Ամերիկայի այս դուրսագնական անձնագոհութիւնը, ո՞ր խղճմտանքն է, որ հաշտ կարող է մնալ հարավային Ամերիկայի մինչև այժմ բռնած ընթացքի հետ:

Բայց, շնայելով այս բոլորի վերա, քիչ մնաց, որ Անգլիան պատերազմ հայտնի հյուսիսային Ամերիկային. և թե չհայտնեց ապա ուրեմն ակամատ, քանզի հաղթութիւնը, որ տանում են այժմ հյուսիսայինը հարավայինը վերա, շատ և շատ ծանրանում են Անգլիո սրտին:

Անգլիան ուրախ էր, մինչ, սորանից մի քանի ամիս հառաջ, հարված հարվածի քամակից ընդունում էր հյուսիսային Ամերիկան:

Այս ի՞նչ բարելոնյան խառնակութիւն է, կարող է մտածել մի մարդ: Անգլիան, այն ազատ երկիրը, որի և պսակյալ գլուխը չէ կարող ժխտել վերջին սոսկականին, նորա անձնավոր ազատութիւնը և իրավունքը, կարելի՞ բան է, որ համակրութիւն ունենա դեպի հարավային Ամերիկան, ուրախանա նորա հաղթութեններով և տրտմի, երբ հաղթահարված էր ստրկութիւն քարոզողը, մարդը իբրև անասուն գործածողը:

— Այո՛, այո՛, այդ ազատ Անգլիան: Բայց այս չէ բղիտում կառավարութեան հաճույքից. նա ստիպված է...

Ամերիկան պատերազմ ունի յուր մեջ, չէ կարող բամբակ տալ Անգլիային, նորա բամբակեղեն ապրանքի գործարանքը փակվում են, գործարանատերքը սնանկանում և անգործ մնացած բյուրավոր գործավորքը օրական հացի կարոտ և վերջին հուսահատութեան մեջ: Այսքան վնաս հառաջացավ միմիայն պատերազմի պատճառով, ժամանակավորապես բամբակ չգալուց, ապա եթե հարավային Ամերիկայի միջից ստրկութիւնը վերնա և բամբակի, և այլ բուսականների մշակութիւնը ընկնի, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի լինին անգլիական գործարանների և

գործավորների վիճակը: Իրավունք է այս, կամ ստրկութիւնը վերնալով, հիրավի պիտի ընկնին այդ մշակութիւնը, ինչպես կամին հավատացնել հարավայինը, այդտեղ չէ մեր խնդիրը: Ներկա պատերազմի այսօրվա հետեանքը, մեք ընդունում ենք որպես իրողութիւն:

Մեր աչքի առջև են բյուրավոր անգործ գործավորք, որ տանջվում են սովից և վերջին ճիգն են թափում, պատերազմելով մի ծայրացյալ աղքատութեան հետ:

Երևակայեցե՛ք բյուրավոր ընտանիք, որոնց մի անդամը գործելով մի գործարանի մեջ և ստանալով շաբաթը միքանի շիլլինգ, ապրում էին որպես և իցե. այժմ այն գործավորը դարձած յուր չքավոր ընտանյաց մեջ չէ կարող և այն միքանի շիլլինգը ճարել ընտանիքը ապրեցնելու համար:

Անգլիո մեջ որևիցե մի ձեռագործի ընկնելու կամ ընթացքից զերկվելու հետ կապակից է բյուրավոր անհատների թշվառութիւնը: Մի տեսակ ժապավեն, որ առաջ գործածական էր, դուրս ընկավ սովորութենից և ժողովուրդը դադարեցավ գնելուց. սորանից ավելի ի՞նչ հասարակ բան կարող է լինել: Բայց եկեք նայի՛նք այս հասարակ բանի հետեանքին: Հազարավոր խանութներ, հարյուրավոր գործարանք և բյուրավոր գործավորք մնացին դարձյալ անգործ, անհաց, անտուն և անտեր:

Բողոք բողոքի քամակից, որի՞ ընդդեմ, ո՞վ ինչ կարող է առնել: Ժողովքներով վճռվեցավ, որ յուրաքանչյուր պատվավոր կին հոծարակամ գնի այդ ժապավենից մի քանի գազ ամենևին պիտակաբար, միմիայն թշվառ գործավորներին օգնելու խորհրդով: Ստորագրութիւնք բացվեցան, այո՛, և շատ գումար հավաքվեցավ, բայց այդ շատը, համեմատելով աղքատ և սոված բազմութեան հետ, շատ աննշան էր և չնչին. թերևս եթե հնար լիներ յուրաքանչյուրին տալ ոչ միայն միքանի շիլլինգ, այլ տասնավոր լիբրներ, այսուամենայնիվ, փրկութիւն չէր:

Մտոի տերեկի վերա շուր թափելը արմատի շրտութեան չէ օգնում. տերեքը ստանում են մի րոպեական զովութիւն և այսչափ միայն:

Այսպես և այն խեղճ գործավորքը, իբրև շնորհք, ստանալով միքանի շիլլինգ մի անգամ, մինչդեռ հացը և ապրուստը հարկավոր է ամեն անգամ:

Տրանսիայի մեջ, կիոն քաղաքում, նույնպես փակվեցան միքանի գործարանք. գործավորներին հանդիպեցավ գրեթե նույն ճակատագիրը, ինչ որ Լոնդոնում. ամենայն տեղ ստորագրութիւն ստորագրութեան քամակից, այդ աղքատներուն օգնելու համար. նույնիսկ Գարիբալդին առաջարկեց Իտալիո մեջ մի հանգանակութիւն:

Այս տեսակ աղքատութիւն, որ ուրիշ աշխարհի մեջ թերևս այնքան

զարմանալի չէ, բաների վերա վեր ի վերո նայողների և միայն արտաքին կեզը քննողների համար, իսկ Անգլիո և Ֆրանսիո մեջ զարմանալի է: Բայց ով սովորել է խնդիրը քննել, քրքրելով նորա բոլոր ծնուցիչ պատճառքը, նա տեսնում է, որ միմիայն Անգլիո մեջ և ըստ մասին Ֆրանսիո մեջ կարելի է այդպիսի աղքատություն:

— Անգլիան հարուստ է, ոչինչ տերություն այնքան արծաթ և ոսկի չունի, ամենին փոխ է տալիս, ինքը բնավ նեղություն չունի, և այլն, և այլն: Հազարավոր գովեստներ, բյուրավոր երանիններ լսած ենք հարյուրավոր անգամ. նույնը գրեթե և Ֆրանսիո վերաբերությամբ: Բայց հարկավոր է իմանալ, որ տերությունքը ազգ չեն, և տերությանց շահը, ազգի շահի հետ բնավ վերաբերություն չունի, քանի որ տերությանց կազմությունը այնպես է, ինչպես որ կան այսօր:

Թե ի՞նչ է տերությունը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ. առայժմ այսչափ միայն, որ անգլիական ազգը ամեն ազգից աղքատ է և ամեն ազգից ավելի վտանգի ենթակա:

— Ի՞նչպես, — կհարցնեն մեզ ընթերցողքը: — Շատ հասարակ կերպով, — կպատասխանենք մեք: — Ազգ ասելով պիտի իմանալ հասարակ ժողովուրդը և ո՛չ նորա միջից, նորա քրտինքով և նորա արյունով հառաչացած մի քանի մեծատունք: Բրիտանիո, Իռլանդիո և Սկոտլանդ մեջ գտնվում է 29,307,199 հոգի բնակիչ, որոնց մեջ հարյուր հիսունի չէ հասնում հին ազնվական, այսպես անվանված, անգլո-սաքսական տունների թիվը, միլիոնավոր չեն վաճառական տունների թիվը. ասել է թե այն միլիոնները բաղկացնողը է հասարակ ժողովուրդը, ուրեմն և ազգի թե բարոյական և թե նյութական կարողության երևեցուցիչը: Եթե ասենք, թե Անգլիան հարուստ է, և Անգլիա ասելով հասկանաք կառավարությունը և ազնվականությունը, այդ մի այլ խնդիր է և այն ժամանակ վերագրյալ և ազնվականությունը, այդ մի այլ խնդիր է և այն ժամանակ վերագրյալ հարստությունը չէ վերաբերվում անգլիական ազգին, այլ կառավարության և ազնվականության, որ Անգլիա չեն, որովհետև մինը անգլիական կառավարություն է, իսկ մյուսը անգլիական ազնվականություն: Այն ժամանակ միայն, ստուգապես, կարող ենք ասել, թե Անգլիան հարուստ է, երբ այն միլիոններ բաղկացնող անհատների մոտ տեսնինք որևիցե նյութական կարողության նշմարանք: Ի՞նչ աղբյուրներից կարող է հանել հասարակ ժողովուրդը յուր, շատենք հարստությունը, այլ ապրուստը. և ապրուստ հավատի, մշտնջենական և ոչ առօրյա: Հասարակ ժողովրդի համար, ուղղակի, և մնացած մասին համար անուղղակի, բայց և այնպես անհրաժեշտ, ինչպես ջուրը ձուկի համար, միակ աղբյուր ապրուստի և հարստության է երկրագործությունը: Երբ որ մի ազգ կազմող անհատների մեծագույն մասը պարապի երկրագործությամբ և առհար-

սարակ գյուղական տնտեսությամբ, այն ժամանակ, այդ ազգի ընդհանրությունը հարուստ է և ապահովյալ, որովհետև նորա հիմքը գրված է բնականապես և բնության վերա: Եվ այս պատճառով, փոքրագույն մասը, որ չէ պարապում երկրագործությամբ, կարող է հավաստի լինել, որ հազիվ պիտի կարողանա մշակել, շինել, գործել և վաճառել այն, ինչ որ դուրս է բերում գետնից նորա մեծագույն մասը: Ազգի մեծագույն մասը երկրագործությամբ ապահովյալ է և անհնար է թե նեղության պատահի, ապրուստի կողմից: Փոքրագույն մասը, որ բաղկանում է վաճառականներից, չէ կարող անգործ մնալ, քանի որ մեծագույն մասի արդյունքը սպասում է նորա կամ մշակության, կամ վաճառականության, և որևիցե մի դժբախտ դիպվածում այդ փոքրագույն մասից ամենափոքրագույն մի մասը միայն կարող է ենթարկվիլ առօրյա և անցողական նեղության, քանզի ազգի հիմքը դրված է երկրի մակերևութի վերա և կախված չէ օդի մեջ: Չկա մարդ, որ շխտստովանի այս ճշմարտությունը և նույնիսկ Անգլիո մեջ, բայց այստեղ է խնդիրը, երկրագործի համար երկիր է հարկավոր գործելու, որ Անգլիո մեջ չունի հասարակ ժողովուրդը:

Անգլիական երկիրները ազնվականների մասնավոր սեփականությունք են. հասարակ ժողովուրդը մի հատ ցից զարկելու հող չունի: Կոնդոնի, այն հսկա քաղաք-աշխարհի հողը յոթն ազնվական տան սեփականություն է, որոնց առաջինն է թագավորական տունը: Հասարակ ժողովուրդը յուր երկու ձեռքից ավելի բան չունի. նա բնակվում է աղնը-վականների հողի վերա և վարձ է վճարում հողի տիրոջ: Հասարակ ժողովուրդը հող չունենալով չէ կարող երկրագործությամբ պարապել. այն միլիոնները, որ բնակվում են Անգլիո մեջ, օրական աշխատող, վարձկան մշակներ են, ծառա և գործավոր: Այդ միլիոնավոր բազմության միջից այն մարդիկը, որ դրամագլուխ ունին, վարձում են մի որևիցե ազնվական հողը, վարձում են հազարավոր մշակներ և գործում են երկիրը. սոքա են ֆեոդալ ասացյալքը: Վարձկան-երկրագործ մշակները կախված են յուրյանց ֆերմերից, քանզի եթե սա զլանա գործ տալ նոցա, մշակը պիտի սովամահ մեռնի. ո՛ւր գնա և ի՞նչ գործե. իսկ ֆերմերը յուրյանց կարգով, կախված են այն ազնվականներից, որոնց հողը ունին յուրյանց ձեռքում, թեև վարձու: Ազնվականը, այսօր եթե կամենա, կարող է ասել ֆերմերին, «այսչափ ժամանակ գործեցիր և մշակեցիր իմ հողը, ինձ հասուցիր այսքան վարձ, շնորհակալ եմ, այսուհետև չեմ կարող իմ հողը տալ քեզ, ինձ հարկավոր է, մի ուրիշ տեղ ճարիր քո համար: Եվ ֆերմերը և նորա հազարավոր մշակները, որ այնչափ տարի ապրում էին այն հողի վերա, ոչինչ ունին ասելու ազնվական պարոնին. ընտրություն չկա, պիտի հնազանդվիլ ճակատագրին: Այս պատճառով, շատ

հող ունեցող ազնվականը ունի յուր քամակում շատ ֆերմեր, հետևաբար և շատ ժողովուրդ: Ո՞վ չգիտես հողի մեծ պաշտոնը նաև միևնույն ժամանակ: Այսինչ ազնվականի հողի վերա բնակվում է այսքան մարդ, և միևնույն ընտրություն կա մեջտեղում. այդ ազնվականի հողը մշակող բազմությունը եթե այն ազնվականի անունը չգտա, վաղը հող չունի, որ հավասար է ասելու, վաղը հաց չունի: Անգլիո տնտեսական գերությունը, մանավանդ բաղադրված նորա, այլ ճյուղերում ունեցած, ազատ օրենսդրությանց հետ, զարհուրելի է:

Երբ տերությունը պետք ունի, երբ պատերազմ ունի, շատ անգամ յուր մասնավոր հաճույքի կամ միևնույն անձնական հարաբերության պատճառով հառաջացուցած, որից հասարակ ժողովրդի՝ ազգի համար չկա ոչ ջերմություն և ոչ սառնություն, տերությունը դառնում է դեպի ազգը, ազնվականը դիմում է դեպի յուր հողի վերա բնակողները, կարողում է ճառեր, բորբոքեցուցիչ հորդորներ, «ա՛զգ, զինվոր տո՛ւր, ա՛զգ, դրամ տո՛ւր, ա՛զգ, կյանքդ տո՛ւր քո հայրենիքը պահպանելու և նորա պատիվը տեղը բերելու կամ առավել փառավորելու համար»¹: Եվ խեղճ ազգը կրում է ծանր հարկեր, զոհում է յուր առույգ զավակները թշնամին վանելու համար, ոգևորվում է հաղթությանբ, տաղեր է երգում, և գործը ավարտելուց հետո ուրախ-ուրախ վերադառնում է յուր տեղը, կարծելով և հավատալով, թե մեծ գործ կատարեց, հայրենիքը փրկեց, հողը փրկեց և պատիվը պահեց: Սորանից ավելի կոպիտ և խոշոր հեղություն մեք չենք կարող երևակայել: Հասարակ ժողովուրդը դառնում է յուր բնակարանը և դարձյալ պիտի հարկ տա ազնվականին այն հողի համար, որ գործում է և որ ազատելու համար գնաց արյուն թափեց, խեղացավ, ջարդվեցավ, որդին, եղբայրը կամ հայրը զոհեց: Ազնվականը հայրենիքի հողից բաժին ունի բյուրավոր մղոններ, իսկ հասարակ ժողովուրդը չունի մի ոտնաչափ տեղ: Այս պայմանների վերա կարելի՞ է, որ երկրագործությունը դառնա անգլիական կյանքի հիմքը:

Անգլիական ազգի այդչափ սարսափելի մեծությամբ վաճառականությունը, ձեռագործությունը, մեքենաները, որ այսօր գրեթե դարձել են նորա բնավորության հատկությունը, ամենևին պատահական չեն, այլ հառաջանում են նորանից, որ հասարակ ժողովուրդը հող չունի: Որովհետև բնականը չկա, հարկը ստիպում է արհեստականով լցնել նորա պակասը: Անգլիական ազգի այն ահավոր գաղթականությունը

Ամերիկա, Ավստրալիա, Հնդկաստան, զանազան կղզիներ, բնականապես և գլխավորաբար, հառաջանում են դարձյալ Բրիտանիո մեջ հասարակ ժողովրդի հող չունենալուց:

Բայց այժմ, բյուրավոր գործավորների այս ներկա թվառության մեջ, ավելի սաստկանում է գաղթելու կարոտությունը. և պիտի գաղթեն նա, որ չկամի սովամահ մեռնիլ և մեռցնել յուր ընտանիքը: Մի գործունյա մարդ, անդամ որևիցե ստրկացած ազգի, թող այսօր առաջարկե Անգլիո մեջ անգործ և հուսահատ գործավորներին և ասի. «Եղբա՛րք, ահավասիկ երկրագունդի այսինչ կեսի վերա ես ունեի երբեմն հող և ազատություն, որ հետո ավազակները կողոպտեցին ինձանից, եկե՛ք գնանք այնտեղ հետևյալ պայմանով: Չեզանից յուրաքանչյուր գնացող պիտի գենք ունենա յուր ձեռքում և հարկ դիպվածում պատերազմ պիտի մղե, իմ հետ հավասար, երկիրը ավազակի ձեռքից ազատելու համար. այս պահանջում եմ ձեզանից: Իսկ սորա փոխանակ, ես իմ ազգի անունով խոստանում եմ ձեզանից յուրաքանչյուր զենքով գնացող անհատին այնչափ հող, որչափ որ ինձ կամ իմ ազգի յուրաքանչյուր անհատին պիտի բաժին ընկնի: Խոստանում եմ ձեզ, որ դուք հավիտյանս հավիտենից կարո՞ղ եք մշակել և գործել ձեր բաժին ընկած հողը, առանց վաճառելու կամ գրավ դնելու իրավունք ունենալու. քանզի ես և իմ ազգի յուրաքանչյուր անհատը նույնպես չպիտի ունենա գրավ դնելու կամ վաճառելու իրավունքը»: Մի այսպիսի գործունյա մարդ, այսպիսի առաջարկությամբ, կարող է հազարավոր կամավոր զինվորք գտնել Անգլիո մեջ, և այն ինչպե՛ս զինվորք: Զինվորք, որ քաջ տեղյակ են երկրագործության, գյուղական տնտեսության և այլ ամենայն տեսակ ձեռագործական արվեստների, որչափ որ մինչև այժմ մարդկային բանականությունը հառաջացուցել է Եվրոպիո մեջ: Այս լոկ խոսք չէ, այլ ամենայն ուշադրության և ընդունելության արժանի:

Եվ վաճառելու կամ գրավ դնելու իրավունք չունենալը բնավ չէ կարող վշտացնել նորան կամ հետ կացնել գործից, եթե կերպարանագործես նորան պայմանիդ խորհուրդը: Եվ այսպես, դենք թե խոսում ենք մի այլպիսի դժբախտ գործավորի կամ անհող երկրագործի հետ:

— Կգամ,— ասում է նա,— և զեն ի ձեռին, քեզ հետ քո թշնամու ընդդեմ կպատերազմիմ...

— Եվ իմ հավասար իրավունք և արտոնություն կունենաս այն հողի վերա, որ պիտի ազատենք,— ընդհատում եմ ես նորա խոսքը:

— Բայց դու պայման դրեցիր, որ գրավ դնելու կամ վաճառելու իրավունք չպիտի ունենանք:

¹ Մեջբերումը կատարված է Ն. Գ. Օգարյովի «Что нужно народу» հոդվածից: Տե՛ս А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем», под ред. М. К. Лемке, т. XI, 1919, стр. 138.

— Այո՛, մեր օգուտը պահանջում է այդ:

— Ի՞նչպես:

— Լսի՛ր. եթե կամենում ես գեղի մեջ բնակվիլ, ապա ուրեմն մյուս գեղացիների չափով կստանաս քո բնակության, առտնին պարտիզի, տնասնոց գոմի և այլ կարևոր բաների հարկավոր եղածի չափ հողի քանակություն, որի վերա կշինես քո բնակությունը, վերասաց պարագաներով: Իսկ թե քաղաքում կամենում ես բնակվիլ, նույնպես, մյուս բոլոր քաղաքացիների չափով հող կստանաս և տուն բնակություն հաստատելու համար: Եվ այս երկու դիպվածում, այսինքն, թե գեղում և թե քաղաքում, քեզ արված հողը, որի վերա շինություն թե արել ես և թե ոչ, ազատ ես, կամեցածիդ պես, զրավ դնել, վաճառել, ընծայել, ի վերջո, դու նորա անպայման տերն ես, և դորա վերա խոսելիք չկա: Իսկ խոսելիքը վերաբերվում է դաշտային հողին, ուր պիտի ընթանա երկրագործությունը: Պիտի իմանաս, որ գեղի և քաղաքի յուրաքանչյուր անդամը հավասար չափով իրավունք պիտի ունենա մի որոշյալ քանակություն հողի մշակելու և գործելու: Եվ այս իրավունքը պիտի տես այնքան, որքան նա, կամ նորա սերունդը պիտի բնակվի այն հողի վերա: Յուրաքանչյուր քաղաք, յուրաքանչյուր գեղ պիտի ունենա յուր հատուկ հողը, որ պիտի սեփական մնա քաղաքի կամ գեղի հասարակության: Քաղաքի կամ գեղի բնակիչը հավասար իրավունքով ազատ են յուրյանց բաժինը գործել և մշակել, քանի որ գտնվում են այն գեղում կամ այն քաղաքում: Եվ եթե դու, լինելով քաղաքացի, զբաղված լինելով վաճառականությամբ կամ այլ գործերով, չկամիս կամ ձեռնհաս չես քո բաժին ընկած հողը մշակելու, կամ մարդիկ վարձելով մշակել տալու, այդպիսի դիպվածում կարող ես վարձու տալ և այդ կերպով օգուտ քաղել քո հողից: Եթե հող վաճառելու սկզբունքը թույլ տրվի, այն ժամանակ աղքատության և թշվառության սկզբունքը կընդունվի:

Կարող է պատահել, որ ոմանք մարդիկ կամ ժառանգաբար, կամ յուրյանց աշխատությանմբ, ավելի հարուստ լինելով, իսկ ոմանք մարդիկ կամ յուրյանց ծուլության պատճառով կամ մի գծախտությանմբ, աղքատ լինելով, աղքատը կվաճառե հարուստին յուր հողը, կմնա անհող և կզրկե յուր սերունդը ևս այն հողի վերա իրավունք ունենալուց: Ապա եթե մի գեղի մեջ, 100 տարու միջոցում, հողերը, աղքատից հարուստին վաճառվելով, գեղի հասարակության սեփական նշանակված հողի քանակությունը անցնե քսան մարդու ձեռք, ասել է թե բովանդակ գեղացիք պիտի վարձ վճարեն այն քսանին, հողը մշակելու և գործելու իրավունքը ձեռք բերելու համար, քանզի ինքյանք վաճառած լինելով, ճարկ է որ և գնեն: Իսկ եթե 200 տարու միջոցում այդ քսան տերը դա-

նա երկու կամ մի, այդպիսի դիպվածում դարձյալ նույն թշվառությունը չէ՞, ինչ որ այժմ ունիս Անգլիո մեջ, նույն մոնոպոլիտները չէ՞ և հետեանքը հողատիրոջ տարապայման հարստություն, իսկ անհող շինականաց տարապայման աղքատություն չէ՞ լինելու: Այո՛, փորձերը ուսուցին ի վերջո, և առօրյա ապրուստի կարոտությունը ստիպում է մի փոքր խելացի լինել: Հողը պատկանում է հասարակության, որի ամեն մի անդամ հավասար իրավունք ունի հավասար քանակության վերա, հավիտյանս ժամանակների. և մի կողմից վաճառելու իրավունք չունենալով, իսկ, մյուս կողմից առանց արգելքի հողը գործելու և արդյունավորելու իրավունքը անկողոպտելի պահելով, այդ հասարակության անգամը և նորա սերունդը հաստատում է յուր կյանքը մի ամուր և ապահով հիմքի վերա. և անհնար է, որ նա կամ աղքատության հանդիպի կամ իսպառ կարոտ մնա:

Մեք վկայում ենք, որ այս պայմանը ծնրագրությանմբ կընդունին, քանզի սո՛ւրբ է, քանզի մարդկային է, քանզի արդար է:

Այժմ հարցնում ենք, հարո՞ւստ է անգլիական ազգը, եթե մի քանի գործարան փակվելով, կամ մի ժապավեն գործածութենից դուրս ընկնելով բյուրավոր մարդիկ և բյուրավոր գերդաստանք, դառն աղքատության հետ պատերազմելով, կարող են սովամահ կորսվիլ: Հարո՞ւստ է ֆրանսիական ժողովուրդը, եթե մի քաղաքում միջանի գործարանք փակվելով, մի ահագին բազմություն գործավորների կդատապարտվի դեպի մուրացկանություն... Չէ՞, հարուստ չէ, ասում ենք, և այն, դրականապես: Որևիցե աղքատ համարված ազգ, եթե ունի մի կտոր հող, ապապես: Որևիցե աղքատ համարված ազգ, եթե ունի մի կտոր հող, ապահով է յուր կյանքը. մինչդեռ անգլիական գործավորը, որ ապրում է այսօր, չգիտե թե վաղը պիտի հնար ունենա՞ պարելու թե ոչ. քանզի չգիտե, թե պիտի շարունակե՞ գործարանը յուր գործը, որ և նա աշխատելով ստանա միքանի շիլլինգ և հոգայտուր ընտանիքը:

Ի՞նչ հարկավոր է մեզ ազնվականների անհուն հարստության տեր լինելը, ի՞նչ հարկավոր է մեզ անգլիական դրամանոցի հսկայությունը, ի՞նչ հարկավոր է անգլիական կառավարության դրամի կարոտ լինելը, կամ ուրիշներին փոխ տալը¹, մինչդեռ միլիոնավոր ժողովրդի կյանքը կախվում է բամբակից և ժապավենից: Համաձայնեցե՛ք, որ այդ երկուքը ևս չունին այն հարստե ուժը, որ կարողանան պահել և դիմանալ միլիոնավոր գերդաստանների ծանրության: Եվ մինչ, բնականաբար կտրվում են, և ահա ողբ, աղաղակ, տառապանք, սով և մահ: Վաճառականու-

¹ Անգլիական կառավարության պարտքը, Եվրոպական Անգլո անունով, դուրս տված թղթերով, մինչև 1860, մարտի 1.— 802,190,295 լիբր ստերլինգ: Հնդկաստանի պարտքը նույնպիսի թղթերով, Հնդկաստանի և Անգլո մեջ 80,453,765 լ. ս.: (Մ. Լ.):

թյունը և արվեստը անհրաժեշտ է և մեծապես պատճառ ազգի հարստության, բարորության և երջանկության, եթե ազգի փոքրագույն մասը պարապում է նորանով, եթե մյուս մեծագույն մասը ամուր նստած է հողի վերա և գործում է նորան:

Այն ազգը, որ շունի հող և երկիր, երբեք չհուսա, որ պիտի հարուստանա. այդ անբնական մի բան է և դորան հուսալը խելագարություն: Թո՛ղ բնավ չհուսա, որ առաջ հարստանա և հետո երկիր ձեռք բերե. այդ լինելու չէ: Նախ, որ հարստությունը, որ եթե կա այդ ազգի մասնավորների ձեռքում, կամ վաճառականությունը, որ եթե վաճառականություն է... հիմք չունի, այլ, իբրև պատահական մի բան, ենթակա է պատահարների ազդեցության: Երկրորդ, որ հող և երկիր տիրաբար ձեռք բերելու նպատակը և խորհուրդը փառք չէ, պատիվ չէ, դոքա երեսխայական գաղափարներ են, այլ հնար գտնել յուր կյանքը և գոյությունը ապահովելու համար: Եվ հավատացե՛ք, որ վաճառականությունը և արվեստը որչափ որ ծաղկին, թեև առանց երկրագործության չկա և վաճառականություն՝, որչափ որ մասնավոր մարդիկ միլիոններ դիզեն, այսուամենայնիվ ենթակա են բամբակի և ծապավենի ազդեցության: Մի մրրիկ, մի փոթորիկ, և... Գնա՛ տխրադեմ ցնցել դատարկ քսակները, որոնց մեջ լցված էին երբեմն ոսկին և արծաթը:

Տնտեսական խնդիրը միակ խնդիր է մարդու կյանքը և գոյությունը ապահովելու համար. և որչափ ծանր արժեք ունի այս խնդիրը, որչափ մարդը անքակտելի կապված է նորա հետ, այնքան զժքախտ է եղել այդ խնդրի ճակատագիրը: Նա դարձել է մի քար, որի վերա մարդը քանի՛ և քանի՛ անգամ գայթակղեցավ:

Վերջին անգամ գոռաց նա, «կեցցե՛ ազատություն, կեցցե՛ հավասարություն, կեցցե՛ եղբայրություն»:

— Կեցցե՛, կեցցե՛,— հնչեցին ամեն կողմից բյուրավոր արծագանք: Պատնեղներ շինեցին, փողոցների սալահատակները կողոպտեցին, աղաղակ, խոռվություն:

— Ի՛նչ բանի վերա էք: — Չե՛ս տեսնում. ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն, կեցցե՛:

— Կեցցե՛, կեցցե՛: — Թո՛ղ կենան, Թո՛ղ ապրին օդի մեջ,— ասաց մինը, որի աչքերը ավելի հեռատես էին:

1 «Եվ առանց ազատ հողի չկա երկրագործություն» (հեղինակին ակառն է վար աներևույթ ստանան): (Մ. 2.)

— Ի՛նչպես, թշվառական դու... վայրկյանի մի... Եվ շան սառակ՝ կլինիս հարվածիս տակ, եթե կեցցեներ չգոռաս:

— Կեցցե՛, կեցցե՛:

— Այո, այդպես. կոպիտ... Անկիրթ... Մինչև այժմ չե՛ս հասկեցել, որ աշխարհը լուսավորվել է և չէ կարող այլևս բռնության տանել...

— Մի՛ բարկանար, աղաչում եմ, մի հարցմունք...

— Այժմ կեցցե՛ից ավելի ուրիշ բան չէ կարելի խոսել. կեցցե՛:

— Կեցցե՛,— ասաց խեղճ մարդը և հեռացավ հրապարակից:

Տարին չորս եղանակ ունի, իսկ մարդկային կյանքը՝ բյուրավոր շրջան: Այն օրերը լոկ կեցցե՛ի եղանակ էր և ուրիշ բանի վերա խոսողը մահի պարտավոր:

Միքանի օրից հետո, երբ արդեն ազատությունը, հավասարությունը և եղբայրությունը նստել էին արքայական գահի վերա, երբ բոլոր փողոցները և տունները, մինչև անգամ այս անբան գոյությունը, կարմիր ներկերով և խոշոր տառերով, անբարբառ, գոռացել էին բյուրավոր կեցցեներ, երկու մարդ հանդիպեցան միմյանց մի անկյունում:

— Ողջոյն:

— Ողջոյն:

— Քանի ժամանակ է, քեզ տեսած չէի, բայց ասես թե խելք կա՞ր գլուխներս, որ միմյանց պատահեինք, քանի որ երեսի վերա մնացած ազգը փրկելու և գերութենից ազատելու հետ էինք զբաղած: Բայց,— ինքնաբավական կերպով հառաջ տարավ խոսքը,— պիտի իրավունք տալ մեզ, որ կտրիճի պես գործ կատարեցինք և մեր դարավոր ցանկության, վերջապես, հասանք:

— Ի՛նչ շինեցինք:

— Ավելի ի՛նչ կամիս,— և տհաճությամբ կրկնեց այն ճակատագրական երեք խոսքերը:

— Ա՞յդչափ միայն:

Խոսակիցը զարմանում էր սորա բթամտության վերա, և գրեթե ատելության աչքով նայում էր դեպ ուղիղ նորա աչքերի մեջ:

— Ինչո՞ւ այդպես շփոթում է և խոռվում է թո խաղաղությունը իմ պարզ հարցմունքս և կամենում ես բռնակալ հայացքով պապանձեցնել լեզուս, մինչդեռ ասում ես, թե ձեռք բերածներիս մինը ևս ազատություն է: Թո՛ղ, գեթ խոսքով օգուտ քաղեմ այդ արտոնությունից:

Խոսակիցը վայրկյան մի շփոթեցավ և, իրավը պետք է ասել, խղճի խայթ ևս զգաց, ազնվաբար, որ հին ժամանակների վերա գնալով և մոռանալով ազատության թագավոր նստելը, կամեցավ մի ակնթարթ, բռնանալ խոսողի կարծիքի վերա:

— Ասա՛, եղբայր, ասա՛, ինչու չէ. ես պատրաստ եմ քեզ լսելու:
— Ուրեմն, ազատութիւն, հավասարութիւն և եղբայրութիւն, այնպես չէ՞, բուն իսկ բարոյական և բնական սկզբունք:

— Ճիշտ այդպես, ինչպես երկու անգամ երկուքը շորս:

— Շատ բարի. բայց ասա՛ խնդրեմ, ազա՛տ եմ ես, միմիայն օրենքով, քաղաքականապես ազատ կոչվելով, ազա՛տ եմ ես, քանի որ նյութական կարոտութիւնը ստիպում է ինձ, կամա ազամա, մի ուրիշին ստրկանալ, ուրիշին ծառայել և այդ ծառայութեամբ հաց ճարել իմ բնտանիքի համար: Ազա՛տ եմ ես, եթե տե՛ր ունիմ, որին եթե իմ ազատութիւնը հայտնեմ քացարձակապես, պիտի զրկեմ ապրուստից և ինձ և իմ բնտանիքս, ծառա լինելուց դադարելով, և այս բոլորից հետո ազա՛տ եմ ես... Երևակայութեամբ մեջ, թե՞ օդի մեջ:

— Այդ ի՛նչ խոսք է, աշխարհը ինչպես կարող է կառավարվիլ, եթե չլինի նյութի և աշխատութեան փոխադարձ հատուցում:

— Բայց ես մտածում եմ, որ կարող է և մանավանդ երջանիկ, եթե աշխատութիւնը բռնադատական չէ, այլ կամայական, եթե նա աշխատութիւն է և ոչ ծառայութիւն, եթե մարդկային իրավունքները անխտիր հավասարաշափ են և ոչ միմիայն ավելի, իսկ մյուսինը պակաս:

— Պարոն, հավասարութեան, մոռցա՛ր...

— Չեմ մոռցել, բայց չկա:

— Ինչպես թե չկա:

— Շատ հասարակ կերպով: Ես և դու հավասար իրավունք ունենք, իբրև հայրենիքի հավասար որդիք, այնպես չէ՞:

— Այո՛, ամենևին այդպես:

— Ուրեմն արդարութիւն չկա: Եվ դուք պիտի համաձայնիք, որ կա՛մ հավասարութիւն չկա, կա՛մ արդարութիւն, որ իրավունք առնե մեր հավասարութեան իրականապես, քանի որ հավասարութիւնը, իբրև լոկ խոսք, հնչում է միայն օդի մեջ և քանի որ իրական անհավասարութեան հետևանքը շինում է ինձ ազատ-ստրուկ:

— Չեմ հասկանում:

— Կհասկանաս, և, այս ըոպեիս: Ո՛րքան հող ունիս դու:

— Հարյուր հազար քառակուսի գազ...

— Ե՛ս որչափ ունիմ:

— Չգիտե՞ս որ շունիս:

— Հըմ. դու հայրենիքի որդի՞ ես:

— Այո:

— Ե՛ս:

— Նույնպես:

— Հայրենիքի բարիքը և ծանրութիւնը հավասարաշափ պատկանում են մեզ:

— Այո՛:

— Ուրեմն, ի՛նչպես հավասարութիւն է այս. դու ունիս այսչափ հող, իսկ ես ոչինչ, քո բաժին միայնակ վայելում ես հայրենիքի բարին, իսկ ես քո հավասար կրում եմ միայն ծանրութիւնը: Բաժի՛ն տուր ինձ քո հողից, մեք մի հայրենիքի որդիք ենք, եղբայր ենք: Ինչպես քեզ հարկավոր է ապրուստ, նույնպես և ինձ, ինչպես դու կրում ես հայրենիքի բեռը, նույնպես կրում եմ ես: Բաժի՛ն տուր ինձ քո հողից, այն ժամանակ ես չեմ աշխատելու բռնի. ես կզգամ ինձ ազատ, մեր իրավունքները կհավասարվին, և ճշգրիտ եղբայրութեանը երևան կելնի:

— Հողը իմ սեփականութիւնս է...

Խոսքը բերանը մնաց: Այն կողմից կտրիճի մինը, երկաթի տրամաբանութեամբ, հարվածը իջեցուց նորա գլխին:

— Սեփականութիւնը գողութիւնն է,— ասաց նա այրական ծանրութեամբ և կանգնեցավ:

Սեփականութիւնը այն բանի, որ, առանց մեր աշխատութեան, բնութիւնը դնում է մեր առջև, գողութիւնն է, ավազակութիւնն և հափըշտակութիւնն, եթե մինը առնու հարյուրավոր, հազարավոր, իսկ մյուսը ամենևին ոչինչ: Այլ խնդիր է աշխատութեամբ ձեռք բերված այն բանը, որ բնութիւնը չէ պահում յուր գոգում, որ բնութիւնը չէ պատրաստում, անմիջապես, որ մարդը արվեստական ճանապարհով է պատրաստել և ի վերջո որի արժեքը պայմանական է, մի խոսքով դրամը, որ մարդը վաստակել է: Բայց հողը նա չէ վաստակել, հողը նա չէ շինել, հողը բնութեանն է:

— Պարոն, չափդ ճանչցիր, ես գող չեմ, ես հողը չեմ հափշտակել, ես ձրի չեմ առել, դրամով է գնել իմ հայրս, իմ պապս:

— Ինձ ի՛նչ փուլթ: Բռնակալութիւնը, որ նույնն է թե ավազակութիւն, վաճառել է քեզ հասարակաց ազգի սեփականութիւնը: Ոչ նա իրավունք ունի վաճառելու և ոչ դու իրավունք ունիիր գնելու. նա՛՛ գող է և դու գողակից, որովհետև երկրագունդը անհատի սեփականութիւնն չէ, նորա վերա ապրում են և պիտի ապրին բոլոր նորա որդիքը անխտիր:

— Բայց, եթե ես իմ հողը կիսեմ քո հետ, ես կքանդվիմ, ես մինչ ցարդ ապրում եմ նորանով. ի՛նչ կլինի հետո իմ ժառանգների և իմ սերունդի վիճակը, երբ իմ հողի քանակութիւնը փոքրացրել էի:

— Դու մտածում ես քո ապրուստի համար, աչքիդ առջև ունիս քո ժառանգների և քո սերունդի ապագան, իսկ ես, որ ոչինչ ունիմ, ինձ ապրուստ պետք չէ՞. իմ ժառանգները և իմ սերունդը, որ ինձանից հե-

տո ոչինչ ստանալու չեն ինձանից, ապրելու չե՞ն: Բայց դու կքանդվիս, այսինքն, քո ավելորդը կշահավորվի, որի հաշվով իմ պակասորդը կլցվի, սակայն մի՛ մոռնար, որ քո ցեղը մինչ ցարդ վայելել է այդ հողը, իսկ իմ ցեղը միշտ գուրկ է մնացել նորանից: Այսօր դու կքանդվիս, բայց վաղը մեր երկուքի սերունդը կհավասարվին. այսօր քո կարողությունը կշահավորվի, բայց, դորա փոխանակ, իմ ամբողջ սերունդը չէ պիտո այլևս մահու և կյանքի մեջ տատանի, մի ոտնաչափ հող չունենալով:

Մարդը հառաջացավ մինչև այստեղ և կարծում էր, թե ահա շոշափում է նա յուրյան հարկավոր առարկան... Կստանա նորան... Բայց չէ. ստանալը այնպես դյուրին չէ, որովհետև մարդը դեռևս տղա է: Գայթակղեցավ նա այս գայթակղության քարի վերա և դեպի ձախ, շրջան հառաջ, ծոց պատմությունը յուր ուղիղ ճանապարհից:

Ազատությունը, հավասարությունը և եղբայրությունը յուրյանց հիշատակը թողեցին միքանի ոսկինների վերա. պատերի վերայի կարմիր գրերը դատապարտվեցան մնալ մի սպիտակ ներկի տակ:

— Կեցցե՛ մահ:

Այս էր վերջին խոսքը, որ լավեցավ: Եվ խեղճ մարդը, վարատական և անհող, հարկադրվեցավ դարձյալ յուր օրական հացը ճարել ստորկանալով ուրիշին:

Բռնակալությունը, եթե նորա երևեցուցիչը մի անհատ է, թո՛ղ լինի այն անհատը Ներոն, Կալիգուլա կամ նոցա աշակերտ մի պոլիտիկական ավազակ¹, բնավ սարսափելի չէ. քանզի այն անհատի հետ գերեզման կիջնե: Բռնությունը, եթե նորա երևեցուցիչը մի ժողով է, մի ծերակույտ, մի հրեական սինետրիոն, նույնպես, զարհուրելի չէ. ցրվեցիր ժողովը, կործանեցիր նորա տաճարը, և ահա ամենայն բան կրնթանա, ինչպես յուզած ճախարակ: Բռնությունը աննկարագրելի և անթարգմանելի կերպով կատաղի է, կամակոր և երկարատև, եթե աղբերանում է հասարակ ժողովրդի ընդունած սկզբունքից: Մի հարատև բռնակալ կառավարություն, մի ազգի մեջ, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ այդ ազգի հոգու երևեցուցիչը: Շատ անգամ ինքը ազգը զգում է բռնության ծանրությունը և առանց արմատը քննելու, այսինքն, առանց յուր անձը քննելու, ասպարեզ է դուրս գալիս այն շարշարող բռնության ընդդեմ, գլխատում է, աքսորում է, ի վերջո, չքացնում է բռնության երևեցուցիչը:

Ուրախացավ, կարծեց, թե ազատվեցավ բռնութենից, չգիտե, թե ինքն է, յուր մեջ է այն բռնության և անօրենության տարրը: Կարծեց,

որ եթե մի մարդու տեղ քսան հոգի նստի, բոլոր բանը կփոխվի. մոռացավ, որ քանի յուր հասկացողությունը նույնն է, ինչպես էր հառաջ այն միևի ժամանակ, այն քսանը պիտի գնա նույն ճանապարհը, որով գնում էր պատժված մինը: Մասնավոր ուշադրության արժանի է մարդկային կյանքի և այս երևույթը, որ երբ մի արտաքին ուժ դադարում է ճնշել որևիցե մի հասարակություն, ինքը այդ հասարակությունը սկսում է բռնանալ յուր վերա և նորա բռնակալական ձգտողությունը բնավ իսկ պակաս չեն արտաքին բռնության ձգտողութեններից: Սորա շոշափելի օրինակը տեսանելի է Անգլիո մեջ:

Ամեն մարդ գիտե, որ գրատպությունը ազատ է այնտեղ, և կառավարության և օրենքի կողմից ամենայն հարձակմունք անհնարին: Բայց, չնայելով սորա վերա, Ստյուարտ Միլը հարկադրվեցավ հրատարակել յուր գիրքը՝ «On liberty»: Ստյուարտ Միլը այս գրքի մեջ բնակալ պատճառներով աշխատում է համոզել, որ տպագրությունը ազատ մնա ամենայն հարձակմունքից: Հարձակմունք, տպագրության ընդդեմ, և մի աշխարհում, ուր ամենայն բան տպվում է առանց արգելքի, որի՞ կողմից արդոք, մինչ կառավարությունը և օրենքը ազդեցություն չունին այս խնդրի վերա: Ստյուարտ Միլը խոսում է հասարակության հետ, նա բողոքում է նորա ընդդեմ, և նորա ընդդեմ դարձյալ պաշտպանում է և քարոզում է տպագրության անպայման ազատությունը: Հասարակությունը, նորա կանխակալ կարծիքները, նորա ավանդությունը, որ դարերով նստել են նորա ուղեղի վերա, արմատացել են նորա ոսկերքի մեջ, շատ անգամ չէ կարող հաշտ աչքով նայել ազատ հրատարակախոսության երեսին: Նա հայածում է նորան ոչ թե օրենքով կամ օրկից կառավարչական ուժով կամ արգելքով, ո՛չ, նա լավ գիտե, որ սոքա անհնարին բաներ են Անգլիո մեջ, նա հալածում է մանր հնարներով և աղտոտ ճանապարհներով, որոնց մեջ վերջին տեղը չունին, անձնական վնաս հասցնել, վատաբանել, կասկածներ հարուցանել հեղինակի վերա, պարզամիտների միտքը և ատելությունը գրգռել նորա ընդդեմ: Այս բոլորը սարսափներով տեսավ Ստյուարտ Միլը, տեսավ և գոչեց. «Մեք սուզանում ենք»:

Կեմբրիջի համալսարանի երկրագիտության վարդապետների զբրվածքը, մի պարզ բնագիտական և երկրագիտական տեսություն, ահ օս սարսափ բերեց հասարակության վերա: Հասարակությունը տեսավ, որ այդ գրվածքը հիմն ի վեր տապալում է այնպիսի հասկացողությունը, այնպիսի սկզբունք, որ վաղուց արդեն սրբազանել է ինքը, հասարակու-

¹ Ակնարկում է Նապոլեոն Բոնապարտին:

¹ (Անգլ.) «Ազատության մասին» (Մանթ. 1940 թ. Երկերի լիակատար ժող. խմբ.):

թյունը, որ դարձել է նորա հոգին, նորա պաշտական գաղափարը. տեսա՞վ այս և խաշակիր արշավանք քարոզեց այն իմաստուն ուսուցիչների ընդդեմ: Բանական հնարքները, հերքողությունները, վեճը և ի վերջո անբարոյական պարսավանքը թույլ երևեցան նորա աչքում. նորա վշտացած հասկացողությունը թելադրում էր նորան վրեժ, նորա միակ ցանկությունը էր, որ ուսուցիչը կորուսանեն յուրյանց ամբիոնը:

Վա՛յ այն ծառին, վա՛յ այն բուսականին, որի արմատը անընդունակ է յուր հատակից ընդունելու և պատրաստելու յուր հյութը, յուրյան թարմությունը պահող կենսական ուժը և գորությունը: Վա՛յ այն ծառին և բուսականին, որի հույսը դրված է միմիայն, գիշերային և առավոտյան, բարձրից գալու ցողի վերա: Յողը գեռ հազիվ հազ նստում է նորա տերևների վերա, հազիվ հազ սկսանում է զովացնել նորա ծարավը, դալարացնել նորա խորշակահար տեփլը և ահա... արևը ծագեցավ: Յողի կաթիլները, հետզհետե գոլորշանալով ցնդեցան, գնացին, իսկ տերևը մնացին անյող ճառագայթների ազդեցության ենթակա:

Մարդուն համար վերևից եկած ազատությունը այն ցողից ավելի չէ, եթե մարդը նախ ինքը յուր մեջ ազատ չէ, և երկրորդ, եթե ինքը այնուհետե պիտի բռնանա յուր ընկերի վերա: Եվ քանի որ տնտեսական խնդիրը — այն բազմակնճիռ Գորդիասի կապը լուծված չէ, հասարակությունը յուր ընկերական և ընտանեական հարաբերությունց մեջ ազատ չէ, թող քառասուն անգամ, եթե կամենան, փոփոխեն կառավարության ձևը, բայց քանի որ հասարակության մի մասը տիրապետել է հողին, իսկ մյուս մասը մնում է մուրացիկ, այնտեղ թագավորում է բռնությունը:

Նույն այս տնտեսական խնդրի առաջև կանգնած է այսօր ուսական կառավարությունը և ազնվականը: Այս խնդիրը մահու և կյանքի խնդիր է. «to be, or, not to be»¹: Քսան երեք միլիոն² ստրուկ, որ մինչև ցարդ նստած հայրենիքի հողի վերա ծառայում էր և հարկ էր տալիս յուր պարոնին, վաղուց և վաղուց ազատված կլինեն ստրկությունից, եթե կարելի լիներ կառավարության, կամ ազնվականին, ասել ստրուկներին. — Մանկո՛ւնք, այս օրից հետո աչատ եք կատարելապես և ձեր ստրկական հարաբերությունը, դեպի ձեր պարոնները, վերջացած է. գնացե՛ք օր կամիք և ապրեցե՛ք, ինչպես կամիք:

Բայց կառավարությունը և ազնվականությունը պարզ տեսնում էին

այս տեսակ ազատության անհնարավորությունը: Մ'ը երթա 23 միլիոն ժողովուրդ անհող և անկայան, ի՛նչ գործե, ի՛նչպես ապրի: Նույն հողը, որի վերա բնակվում էր և որ գործում էր, այժմ, ազատվելուց հետո, պիտի վարձու առնուր յուր պարոնից. ի՛նչ ազատություն էր այս, ո՛չ ապաքեն և առաջ նույնն էր գործում, միայն այս տարբերությամբ, որ տված դրամը կամ անձնական աշխատությունը փոխանակ դրամի՝ համարվում էր հարկ, իսկ այժմ նույնը պիտի անվաներ վճար: Բայց շինականին ի՛նչ մխիթարություն անվանափոխության մեջ, քանի որ գործը նույնն է: Պիտի ասեն, որ այդ տեսակ ազատությունից շինականը եթե տնտեսական մասնում ավելի վնաս ունի քան թե օգուտ, գո՛նե կազատվի ստրկությունից և պարոնի իշխանության և լուծի տակից: Այստեղ ևս մխիթարական բան չկար շինականին. այո՛, պիտի ազատվեր պարոնից, բայց դորա փոխանակ պիտի ընկներ կառավարության աստիճանավորների ձեռքը, այսինքն, անձրևի երեսից ծովը:

Տեսավ կառավարությունը, որ այս տեսակ ազատություն չէ կարելի տալ. դուշակեց նա զալոց փոթորիկը: Տեսավ ազնվականը և համոզվեցավ, որ այս տեսակ ազատություն տալը, ազնվականության մահու դատակնիքը ստորագրել է: Ուստի և՛ կառավարությունը, և՛ ազնվականը՝ վախճալով բարձրացնել այս ճակատագրական վաբազույրը, որի քամակում կանգնած է Ռուսիո սոսկավիթխար ապագան, լուռ կացին և առանց միմյանց հետ խոսելու, միմյանց միտքը և դրությունը լավ հասկանալով, որոշեցին լուռ մնալ և քարշ ածել այս գործը, որչափ որ կարելի է դիմանալ:

Եկավ Արևելյան պատերազմը¹, կառավարությունը ընկավ պարտքի մեջ, ժողովուրդը կրեց անտանելի ծանրություն և, ի վերա այսր ամենայնի, երբ Սեբաստուպոլսի պարիսպը խոնարհեցան դաշնակից զինվորության առջև, Նիկողայոսը մեռավ: Մեռավ նորա հետ և նորա համակարգությունը: Ինչ կամիս, արա՛, բայց ժամանակը յուրյանը կառնու: Նոր կառավարությունը տեսավ այս բոլորը, հասկացավ, որ անցյալը չէ կարելի շարունակել, լարերը շատ ձգված են, ուստի մի փոքր թուլացրեց ժողովրդյան սանձը: Մինչ այս մինչ այն, տնտեսական խնդիրը, մի աներևույթ գործությամբ, ընկավ մեջտեղը. հարկը ստիպում էր լուծել նորան այս անգամ:

Եվ ահա ժողով ժողովի քամակից, խորհուրդ խորհուրդի քամակից, ինչպե՛ս լուծել, որ ազնվականությունը զոհ չբերե երկիրը, բայց ի՛նչպես լուծել, առանց հող տալու շինականին: Երկիր շտալ նոցա, ասել է 23 մի-

¹ Համլետի հայտնի խոսքը՝ «Լինել, թե չլինել»:

² 1858—59 թվականների աշխարհագրության նախիով, Ռուսիո մեջ եղած ստրուկների թիվը հասանում էր մինչև 23,069,631, որոնցից 11,244,913 արու, իսկ մնացած 11,824,718՝ էգ: (Մ. Լ.)

¹ Այսպես էր կոչվում Ղրիմի կամպանիան (1853—1856):

լիոն ժողովուրդ օրական հացի կարոտ ձգել, ասել է, այդ ազատութեան մյուս օրը պատերազմ ունենալ 23 միլիոն բազմութեան հետ, որ սովմամահ լինելու երկյուղից և հուսահատութենից, պիտի պատերազմի սարսափելի զորութեամբ: Երկիր տալ նոցա, ասել է բովանդակ ազնվականութիւնը հարուցանել կառավարութեան ընդդեմ, բայց չտալ չէ կարելի վերջիվերջո, որոշվեցավ շափավոր քանակութիւն հող տալ ստրուկներին, այսինքն, յուրաքանչյուր գյուղական հասարակութեան և ընկերութեան, համեմատ նոցա թվին. այնպես, որ այդ հասարակութեանը, մինչև մի նշանակալ ժամանակ, ամ ըստ ամի վճարեն յուրյանց պարտներին այն հողի գինը, մինչև վճարը ավարտվի:

Բայց երբ 1861, փետրվարի 19-ի հրովարտակը դուրս եկավ, որի մեջ կայսրը ասում էր, թե ստրուկները ազատ են և յուրյանց հողը պիտի ստանան հրովարտակի թվյալ օրից երկու տարուց հետո, իսկ մինչև այն երկու տարու վերջը պիտի մնան նույն հարաբերութեան մեջ դեպի յուրյանց պարտները, ինչպես հառաջ, ստրուկները և լսել չկամեցան:

— Հրատարակեցիր մեզ ազատ, հանդերձ մեր հողով. և ահա վերջացած է ամեն բան: Մեք չկամինք մնալ այսուհետև այն հարաբերութեան մեջ, ուր մաշեցան մեր նախնայց և մեր ոսկերքը: Դարավոր սպիներով ծածկված է մեր մեջքը, անզուսպ բարբարոսութիւնը յուր ուժը մաշեց մեր կուրծքի վերա: Մեր մատաղահաս դստերը զոհ գնացին անխնա մեր պարտներին բռնաբարութեան. կանանց մասին այլ խոսք չէ մնում: Մեր որդիքը նոքա փոխեցին շունի հետ: Չէ, անհնար է, որ այլևս մնանք նույն հարաբերութեան մեջ:

Չանազան գավառներում դուրս երևեցան զանազան ընդդիմութիւնք և ապստամբութիւնք, եթե իրավունք պահանջելը, վսեմ ռնով, կարելի է ապստամբութիւն անվանել: Կառավարութիւնը զենք գործ դրեց նոցա վերա, բայց սպանվածների արյունը ոռոգեց և աճեցուց ընդդիմութեան տունկը: Եվ այսօր, ամենայն ըրպե, հեռանում են միմյանցից ազգը և կառավարութիւնը: Ազնվականութիւնը երևեցնում է երկու միմյանց ներհակ կուսակցութիւնք, հառաջընթաց և հետընթաց: Հառաջընթաց կուսակցութիւնը միացած է ազգի էական օգտի, այսինքն ստրուկների հետ: Նա ներգործում է և հետընթաց կուսակցութեան և կառավարութեան հակառակ: Եվ այս, հայտնի, գրավոր և օր ու ցերեկով Իհարկն շատերը թոան դեպի Սիբիր, շատերը մաշվում են բանտերի և ամբոցների մեջ: Այս տողերը գրելու միջոցին հասած պաշտոնական լուրը իմաց տվեց, թե Տվերի հառաջընթաց կուսակցութենից տասն և երեք հոգի մատնվել են ծերակուտի հինգերորդ բաժնի ձեռք, այսինքն, քրեական ատենի ձեռք, որովհետև ստորագրութեամբ գրած են գավառական

ատենին, թե չեն կարող և չպիտի ներգործեն 1861 փետրվար 19 հրովարտակի համեմատ, քանզի ընդդեմ է այն հրովարտակը ազգի էական շահին: Այսքանով չէ գոհացել ազնվականութիւնը և փետրվարի 2-ից տվել է կայսեր մի մեծախորհուրդ խնդիր¹:

¹ Դնում ենք այստեղ այն խնդրի հարազատ պատճենը և միքանի պարբերութիւն, մեր նամակագրի մեզ տված տեղեկութիւններից, պահելով նորա թե ոճը և թե ուղղագրութիւնը:

Ձեր կայսերական Մեծութիւն

Ամենազորմ Քաղալար

1861 փետրվարի 19-ի օրենսդրութիւնը հրատարակվելն հետք, Թվերի ազնվականութիւնը, առջի անգամ գումարվելով, կրարեն Ռուսաց թագավորը, որ ձեռք զարկավ ստրուկները ազատելու և Ռուսիո հողի վրա եղած ամեն անիրավութիւն արմատախիլ ընելու, Թվերի ազնվականութիւնը կհայտնե հրապարակով, որ ինքը սրտանց զգայակից է Ձ. Կ. Մեծութեան բարի սկզբնավորութեանց և պատրաստ է հնտեցելու Ձեզ այն ճամբով, որ կտանի ի բարօրութիւն Ռուսաց ազգին: Մեր պատրաստականութիւնը է Ձ. Կ. Մեծութեան անձին վրա ունեցած կատարյալ հավատը ապացուցանելու համար, մեք կհամարձակինք առաջարկել, Ձեր բարի դիտողութեան, մեր մտածութեանց անկեղծ գծագրութիւնը, առանց ամենեին ստույթան, կամ բան մը ծածկելու:

Փետրվարի 19-ի հրովարտակը, ազգին ազատութիւն հայտնելով, բարվոքեց թիւ մը ստրուկներուն նյութական բարեկեցութիւնը, բայց չազատեց զանոնք ստրկական կախողութիւնեն, և ստրկական իրավունքն ճնած բոլոր անօրինութիւնները չոչնչացուց: Ազգի առողջ բանականութիւնը չկրնար համաձայնեցնել Ձ. Մեծութեան հայտնած ազատութիւնը, ներկա, առ իրենց պարտները, հարկադրական հարաբերութեանց հետ և կացութեանց արվեստական բաժանարարութեան հետ:

Ազգը կտեսնե, որ ինքը, երբեմն ժամանակի, պիտի կրնա ազատիլ միմիայն հարկադրական աշխատութենեն, բայց հավիտյան հարկատու պիտի մնա, հանձնված նույն պարտներուն իշխանութեանը, որոնք այժմ իսկազուրկյան միջոցով կանվանին:

Քաղալոր, հայտնի կխոստովանինք, որ մեք ալ չենք հատկընար այս դրութիւնը: Առանկ ահագին անհասկացողութիւնը գրոլոր հասարակութիւնը կդն անելանելի և տեղութեան կորուստ սպառնացող վիճակի մը մեջ:

Ի՛նչ բան արգելք կըլլա զանի հեռացնելու:

Հողը, պարտավորապես, ստրուկներուն սեփականութիւնը զարձնելու մեջ, մեք ոչ միայն չենք տեսներ մեր իրավանց ավերում մը, այլ, միակ միջոց կճանչնք զանի, մեր աշխարհի խնդազոյութիւնը և մեր սեփական նյութական օգուտները ապահովելու համար:

Մեք կխնդրենք, որ այս միջոցը ի գործ դրվի և տերութեան ընդհանուր զորութեամբ անի ի կատար հանվի, առանց բոլոր ծանրութիւնը միմիայն ստրուկներու վրան դնելու, որոնք ամեն ուրիշն թիւ մէջք ունին, ստրկական իրավունքի գոյութեան մեջ:

Ազնվականութիւնը, իրեն կացութեան արտոնութեան զորութեամբ, մինչև ցայսօր աշտալ որ հասարակաց գլխավոր պարտքերը կատարելեն: Քաղալոր, մենք արյան մեջք կհամարինք ապրիլ և օգոտու քաղիլ հասարակաց կարգի ազնվականներեն, ուրիշ կացութեանց հաշվով: Անիրավ է այն կարգը, որ խեղճ մեկ ուրիշ կվճարե, իսկ հարուստը և ոչ քորեկ մը: Ասիկա կարելի էր ընդունվիլ, քանի որ ստրկական իրավունքը կտեսն,

Հետընթաց կուսակցությունը մնացել է ազգի և կառավարության մեջտեղը, երկու կողմից ևս գծագր, երկու կողմին և թշնամի. և ընդդեմ կամելով ներգործել ազգին, ներգործում է ընդդեմ հառաջընթաց կուսակցության և վատորեն միանում է կառավարության հետընթաց մասին հետ:

Ռուսական ազգը, որի աչքի առջև հանդիսանում է այս դրամատիկական թատերադրը, կուսակից է ստրուկներին և հառաջընթաց ազնիվ կուսակցության: Նորա մեջ նույնպես խմորվում է մի ոգի, և այսօր երկու երեք միմյանց հակառակ տարերք գնում են միևնույն ճանապարհ: Եվ կառավարությունը, յուր կարգով, մնացել է այս բոլորի մեջտեղը:

Բայց այս ջերմախտական և լարյալ վիճակը անհնար է, որ լինի երկարատև: Եթե, վաղորդք, խելք գործ չդրվի, ստրուկը յուր հողով հանդերձ

բայց այժմ, անի՛ օտարակերներու և իր հայրենիքին բոլորովին անօգուտ մարդոց կարգ կդնեն զմեզ:

Մեք չենք ցանկար օգուտ բաղիլ ասանկ անարգ արտոնութենն մը, և անոր առհասարակությունը չենք աներ մեր պատասխանատվությանը տակ: Մեք ամենհասարակորեն կխնդրենք Ձ. Մեծութենն հրաման տալ մեզ, մեզ վրա ընդունիլ տերության հարկերուն և պարագեբուն մեկ մասը, ամեն մեկիս կարողության համեմատ:

Նյութական արտոնությունները գատ, մեզ միայն տված է նաև զազգը կառավարելու, մարդիկը ընտրելու և կարգելու իրավունքը: Այս օրվան օրս, անօրենություն կհամարենք մենք, այն իրավունքը բացարձակապես մեզ պահել, և կաղաչենք, որ անի ուրիշ կացությանց վրա ալ տարածվի:

Ամենողորմ Քաղաք, մենք հաստատ հավատացած ենք, որ Դուք սրտանց կցանկաք Ռուսիո աղեկության, այս պատճառով սուրբ պարտք կհամարինք հայտնի ըսել, որ մեր և Ձ. Մեծության կառավարությանը մեջ սարսափելի անհամաձայնություն մը կա, որ արգելք կըլլա Ձեր բարի դիտավորությունները կատարել: Տերության պաշտոնյայքը, փոխանակ խոստացված ազատությունը ստուգապես ի գործ դնելու, առ ժամանակյա հարկադրական դրություն մը հնարեցին, որ թե ստրուկներուն և թե պարոններուն համար անտանելի է: Փոխանակ մեկ անգամ ստրուկները ազատ և պարտավորապես հողի տեր ընելու, անոնք՝ հոժարակամ համաձայնության այնպիսի կարգ մը հնարեցին, որ թե ստրուկները և թե պարոնները վերջին աստիճան աղքատության հասցնել կսպառնան: Այժմ, անոնք դարձյալ հարկավոր կդատեն ազնվական արտոնությանց պահպանությունը, մինչդեռ մենք, որ ամենեն ավելի այս գործին մեջ օգուտ ունինք, անոնց վերնալուն կցանկանք:

Այս ընդհանուր անհամաձայնությունը, իբրև աղեկ ապացույց կծառայի անոր, թե անհրաժեշտ հարկ եղած փոփոխությունները գրազրական (bureaucratique) ճամբով չպիտի կրնան կատարվիլ: Մեք ալ՝ հանձնառու չենք բոլոր ազգի փոխանակ խոսել, չաչելով, որ ավելի մոտ կանգնած ենք անոր. և հաստատ հավատացած ենք, թե միմիայն բարեմտությունը բավական չէ ոչ միայն զոհացնելու, այլ մինչև անգամ և ազգային կարիքը ցցունելու համար:

Մեք հավատացած ենք, թե բոլոր փոփոխությունները հառաջ շերթալուն պատճառը այն է, որ առանց ազգի կամքը հարցնելու կըլլան: Բուրբ ռուսական հողեն ընտրված

կատարելապես ազատ չբարոզվի, և այս կերպով այն կնճիւրը չլուծվի, ստրուկը կացինով կվճռե գործը:

Ժամանակը շատ մոտեցած է և կարծվածից ավելի մոտեցած...

Ազատությունը ըստ ինքյան լոկ խոսք է և իրողապես չէ կարող մարմնանալ, առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն: Ոչ մի ազատ կառավարություն, ոչ մի ազատ օրենսդրություն չէ կարող փրկել մարդը ստրուկներից մինչև որ այդ մարդը հողի վերա իրավունք ունեցող շխոստովանվի: Եվ մինչև այս, ընդհանրական աղքատությունը երթալով պիտի զորանա և հասնի հակայական աստիճանների:

Թողունք պղինձը, այսչափ ոսկու և արծաթի հանք, որ ամենայն տարի անդադար ոսկի և արծաթ են թափում զանազան տերությունց զանձարանների մեջ, գրեթե ազդեցություն չունին դրամական խնդրի վերա: Եվ հասարակ ժողովուրդը այնչափ ավելի կարոտում է դրամի,

երեսփոխաններ զումարելը միակ միջոց կերևա գոհացուցիլ կերպով այն խնդիրները լուծելու, որ զարթեցան, բայց չվճովեցան փետրվար 19-ի դրությամբ:

Ձեր Մեծության դիտողությանը ներկայացնելով երկրական ժողով զումարելու անհնազապատական աղաչանքը, մեք կհուսանք, որ ընդհանուր աղեկության սրտանց փափաքը, որով ողեորված է Քվերի ազնվականությունը, հակառակ մեկնաբանությանց ենթակա չըլլար:

Խորին երկյուղածության զգացմունքով, երջանկություն կհամարինք անվանվիլ

Ձ. Կ. ՄԵՍՈՒՔՅԱՆ ԱՄՆԱՀՊԱՏԱԿ

2 փետրվարի 1862. Քվեր:

(112 ստորագրությունք)

... Ազնվականներուն այս ազնիվ խնդիրը տեղը հասնելն ետքը (շարունակում է նամակագիրը) զորապես. Անենեքոֆը քանի մը զնդապետներով և խումբ մը ժամտարմով Քվեր կխրվիլ: Կառավարությունը մինչև այսօր կկարծեր, թե ստրուկները կհակառար ազատելով գործը պիտի լմննա: Անդին, ազնվականությունը, իր արտոնություններն հրամարվելով, հավասարություն կպահանջե: Երեսփոխանական ժողով կպահանջե, ուրիշ խոսքով, սահմանադրություն կպահանջ: Միայն Քվերի ազնվականությունը չէ, այլ շատ բազմաթիվ նույն ճամբուն կհետևին և փետրվարի 19-ի օրերը կատարելի հրապարակով կհրաժարին: Թամպով զամառի ազնվականությունը միևնույն բովանդակությամբ խնդր մը տվեր է Կայսեր. միայն սա՛ տարբերությամբ, որ հոն ազնվականաց հետ ստորագրեր են բոլոր վաճառականք և ստրուկները: (Օրինակը տակավին ձեռքս չհասավ, որ թեղ խրվիլ):

Կառավարությունը Քվերի գործն սարսափ մը կզգա և ուզելով խորամանկություն բանեցնել, հասարակ ժողովրդի մեջ ձայն կտարածե, թե ազնվականությունը՝ Կայսեր տված խնդրից մեջ՝ դեմ է ստրուկներու ազատության, որպեսզի ստրուկները այն ազնիվ կացության դեմ հարուցանեն, որմն ինքը կվախան: Ազնվականությունը կիմանա այս զավաճանությունը և իր տված խնդիրը, ամեն բազաք, ամեն զեղ հասարակ ժողովուրդի մեջ՝ կսկսի կարգալ և հասկցնել, որով ոչ միայն հասարակ ժողովուրդին միտքը կբռնվի,

այնչափ սաստկանում է դրամի պակասութունը, որչափ որ ամեն կողմից ոսկի և արծաթ է դուրս բերվում երկրագունդից: Անտարակուս է, որ մետալյա դրամը ամենայն տարի շատանում է, ի՛նչ է ուրեմն պատճառը, որ ժողովուրդը չէ տեսնում նորա երեսը, և ո՛ւր են այն ոսկիքը: Մի՞թե տերութիանց մոտ: Մեր առջև դրած է բոլոր տերութիանց եկամտի և ծախքի ցուցակները: Ահա վասիկ ամենահարուստ համարված Անգլիո 1860 թվականի եկամտի և ծախքի ցուցակը:

Եկամուտ	70,283,674	} Իրեր ստերինգ:
Ծախք	72,842,059	
Պակասորդ	2,540,385	

Ո՞րտեղ ուրեմն հարկավոր է որոնել ոսկին և արծաթը: Նախ, մի քանի երեկելի մոնոպոլիստ սեղանավորների մոտ, որ աշխարհը խեղ-

ո՛չ միայն կառավարության խարդախությունը երևան կելն, հապա՛, ժողովուրդը, կհապ-վի ազնվականության հետ և սահմանադրություն բառը կարտասանի:

Տասներեք հոգի ազնվական երիտասարդք, որ իրև ազատության առաքյալը, իրենց վրա առած վերոգրյալ սուրբ և վսեմական պաշտոնը, ժողովուրդին՝ ճշմարտությունը կբարոզեն և կառավարության մուրեցուցիչ խարդախությունը երևան կհանեն, կառավարության պաշտոնյաներին ձեռքազուրկ կըլան և կբանտարկվին:

Ասոնց մեջ են երեք հոգի իրև գլխավորք, երկու եղբարք Նիթոլա և Ալեքսեյ Պարունին (ասոնք այն երեկելի Մ. Ա. Պարունինին հորալորներն են, որ իրև առաջնորդ գերմանական ապստամբության (1848) բռնվեցավ Տրեզտենի մեջ և ութը տարի բանտ մնալեն և չորս տարի Միպերիա արսոր կրելեն ետքը, հրաշքով մը ազատություն գտնելով, Ճարոնի և Ամերիկայի վրայով (ոնորա հասավ) և Լազարոս անվամբ ուսու ազնվական մը, Բեդերսպուրկի Սուրբ Պետրոսի և Պողոսի ամրոցը կխրկվին: Բայց ո՛ւր, ազնվականը և ժողովուրդը կապվեցան իրարու հետ...

Հյուսիսային կոթողը կշարժի՝...

Եվ ինչպես մեծ շինվածք մը կանգնելու համար, շատ նյութեր կմտնեն անոր կազմավորման մեջ, այնպես ալ անոր կործանումն ետքը՝ շատ նյութեր կուտացվին զատ շինվածներու համար: Ռուսիո մեջ խմորված ազատությունը համարձակ կարելի է մարդկային ազատություն անվանել, վասնզի ազատությունը հողի վրա կհիմնվի, քանզի ոչ միայն ինքը ուսը կուզի իր ազատությունը, այլ՝ կքարոզե թե Լեհաստան, Ֆինլանդիա, Փոքր Ռուսիա (15 միլիոն ժողովուրդ), Կովկաս, Վրաստան և Հայաստան պետք է, որ ազատ և անկախ ըլլան Մեծ Ռուսիայեն, որպեսզի ինքը 43 միլիոն զուտ ուսական ազգը, ստուգապես ազատվի, ամեն ստրկության և ամեն բռնարարության սկզբունք մերժելով և իր բարոյական ու նյութական ուժը և զորությունը միմիայն իր մեջը ամփոփելով, որպեսզի երջանկություն ճաշակե, հազարամյա գերութենն ետքը և հառաջանա քաղաքակրթության մեջ: Ռուսիո ազատությունը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ, մե՛ծ խորհուրդ ունի... և այլն: Մ. Հ. 1

Ուղերձին կցված այս հատվածը, որի համար Նալբանդյանը որպես հեղինակ նշում է իր արևմտահայ բարեկամներից մեկին, ամենայն հավանականությամբ գրել է ինքը՝ Մ. Նալբանդյանը՝ արևմտահայ բարբառով, զգուշության համար:

դում են պարտքի մեջ, և երկրորդ, հողատերերի մոտ: Ոսկին և արծաթը չէ մնում տերութիանց և հասարակության մոտ և չէ կարող մնալ, քանի որ տերութիանց ծախքերը, օրըստօրե բարձրանալով, լեռնանում են, և քանի որ ժողովուրդը հող չունի և ուր որ ունի, չկամի գործել: Նա թողում է դաշտը և գնում է քաղաք կամ մայրաքաղաք, նշանակում է, թե օրըստօրե պակասում է երկրագործների թիվը, հետևաբար ընկնում է զուգակշիռը: Դիցուք հազար հոգի շինական երկիր էին գործում, որոնք երկրագործութենից հառաջացած արդյունքը վաճառելով, անշուշտ, պիտի ներս բերեին դուրսից յուրյանց մեջ որևիցե քանակություն ոսկու և արծաթի: Այժմ այդ հազար հոգին, թողնելով երկրագործությունը, թե կամա և թե ակամա, և երթալով և բնակվելով քաղաքի մեջ, ոչ միայն փոքրացնում է երկրագործների թիվը, այսինքն, դուրսից հասարակ ժողովուրդի մեջ ոսկի և արծաթ բերողի թիվը, այլև շատցնում է երկրագործության արդյունքի կարոտողների թիվը: Եվ փոխանակ որ ինքը պիտի դրամ ստանար դուրսից, այժմ ինքը պիտի տա: Այ՛ո՛, այն մարդը որ թողեց երկրագործությունը և գնաց քաղաք, վաստակ է առնում դարձյալ, բայց երկրագործության և այն վաստակի մեջ կա մեծ տարբերություն: Երկրագործը ունի հիմք, նա ունի հող, նորա ձեռքում կա նյութ, որ ասել է ուժ և կարողություն դրամի համազոր, բայց երբ նա թողեց երկիրը և գնաց քաղաք, այնտեղ ոչ հողը կա և ոչ նյութը. նա տարավ յուր հետ միմիայն աշխատությունը, այսինքն, յուր երկու ձեռքը: Աշխատությունը առանց նյութի և առանց հիմքի, հասարակաց վերաբերությամբ, չունի՛ այն ուժը և զորությունը, ինչ որ ունի աշխատությունը, երբ նորա հետ զուգընթաց է նյութը, երբ այդ բոլորը հաստատած է հիմքի վերա: Հավելացո՛ւր սորա վերա և քաղաքային ծախքը, որ ուտում է և մաշում է բոլոր, ինչ որ մարդը յուր աշխատությամբ վաստակել էր: Նա հազիվ հազ ծայրը ծայրին է հասուցանում յուր եկամուտը և ծախքը. նա վարձկան է, իսկ վարձկանի աշխատությունը յուր համար չէ, վարձկանի հառաջ բերած արդյունքը վայելում է նորա տերը: Ո՞վ է նորա տերը: Վաճառականը կամ գործարանատերը: Ուրեմն, շահը վաճառականի կամ գործարանատիրոջ մո՛տ է: Վաճառականների մի մասը ուղղակի վարձկան է գործարանատերերին, իսկ մյուս մասը գործարանատերերի հետ միասին, վարձկան այն վերասած մոնոպոլիստների, որոնց մոտ կենտրոնացած է դրամական ուժը: Ուր որ է դրական զորությունը, այնտեղ է և դրական շահը: Մյուս բոլորը, որ ինքյանք զորություն չունենալով պիտի ուրիշ զորությամբ շարժին, վարձկան են այդ զորության: Նոցա շահը այն է, որ հազիվ հազ ապրում են, բայց նոցա կյանքը զոհված է զորության շահին:

— Կա՛ց,— ասում է մինը, որ չէ սիրում ուրիշի, մանավանդ մի նոր կարծիքի հավանություն տալ:— Եվ դու կարծեսիր թե խելքիս նըստեցուցի՞ր ասածներդ...

— Ի՛նչ կա:

— Դու ասացիր, որ դրամի պակասությունը հետևանք է երկրագործության ընկնելուն, որից դուրս ես բերում զուգակշռի ընկնելը և դրամական կենտրոնացությունը (centralisation): Այդ սխալ տեսությունն է, քանզի դրամի պակասությունը երևութական է, որովհետև այսօր ամեն մարդու մոտ ավելի դրամ կա, քան թե սորանից տասն տարի առաջ: Դրամը պակասել չէ, այլ զորություն չունի, որովհետև թանկությունը երթալով գորանում է: Մի մարդ, որ սորանից տասն տարի առաջ հարյուր ոսկի ունենալով, հանգիստ կարող էր ապրել մի տարի, այժմ նույն մարդը երկու հարյուր ունի, բայց ապրում է նեղությունում, քանզի այժմյան երկու հարյուրը անցած ժամանակների հարյուրի զորությունը չունի, որովհետև ապրուստը թանկ է:

— Ի՛նչ է այդ թանկության պատճառը և ի՛նչ ասել է թանկություն:

— Եթե մինչև այժմ չգիտես թե ինչ է թանկությունը, ինչ ասացիր քեզ չարիք ձեռքդ: Թանկության պատճառն ես հարցանում ինձանից, պատճառը ո՞րն է: Ապրանքը իմը չէ՞, երեկ վաճառում էի տասնի, այսօր քսանից պակաս չեմ տալիս, կարո՞ղ ես բռնի հափշտակել: Այն տունը ուր ես բնակվում եմ, սորանից տասն տարի հառաջ վարձում էի հիսուն ոսկու, այժմ տան տերը չկամի տալ հիսունի և պահանջում է հարյուր, ի՛նչ կարող ես ասել:— Եթե դու շտապ հարյուր, ուրիշ տվող կա,— ասում է նա, և եթե ես նորան շտապ հարյուր, ուրիշ տեղ ևս պակաս գնով չէ պիտո գտանեմ, ուստի և հարկադրված վճարում եմ այժմ հարյուր: Ի՛նչ հարկավոր է տան վերա խոսիլ, ո՞ր բանը այսպես չէ: Այսքան տարի ապրել եմ և միշտ կոշիկ եմ հագել, և միշտ մի զույգ կոշիկի համար վճարել եմ կես ոսկի, այժմ, այն նզովից արմատ կոշկակարը ասում է, թե չէ կարող մի ոսկուց պակաս կարել: Խոսելիք ունի՞ս, եթե չվճարես ոսկին, առանց կոշիկի կմնաս: Կարո՞ղ ես բռնի կարել տալ: Ո՞ր մինը ասեմ, դերձակը ևս նույն երգն է երգում, մինչև անգամ ջրկիրը կրկնապատկել է զույլի ջրի գինը:

— Ճշմարիտ է այդ բոլորը, բայց ի՛նչ է պատճառը, որ բոլորը ևս միացել են և կրկնապատկել են յուրյանց ապրանքի գինը:

— Ների՛ր, պարո՞ն, հաստազուլուս ես եղած, որ մինչև այժմ չհասկըցար: Ապրանքը նոցա ապրանքը չէ՞...

— Հերի՛ք է. լսիր: Քո բոլոր ասածներից մի բան միայն ուղիղ է, այսինքն, դրամի զորություն չունենալը, իսկ պատճառը, որ կարծում ես

թե հառաջանում է տանը տիրոջ, կոշկակարի, դերձակի և ջրկիրի կամքից կամ դավադրությունից, բոլորովին անխելք և տղայական: Դրամի արժեքը պայմանական մի բան է, նորա զորությունը, կամ անզորությունը, նորա բարձրանալը կամ ցածնալը կապված է այն նյութերի շատության կամ սակավության, որոնց հետ կենթադրվեր փոխանակել դրամը: Թանկությունը և դրամի արժեքի ընկնելը համարձակ կարելի է թարգմանել պակասություն և կարոտություն այն նյութերի, որոնց հետ պիտի փոխվի դրամը. այստեղ կամքը կամ հաճույքը հանդես չունի: Երբ որ երկրագործությունը, շրամի հետ փոխվելու նյութերի մշակությունը ընկնի, երբ այդ նյութերը սակավանան, այն ժամանակ, նախ, դրամի արժեքն է ընկնում, երկրորդ՝ դրամը կենտրոնանում է, որովհետև հասարակ ժողովուրդը չունի այժ քանը, որ փոխանակել կարող էր դրամի հետ, ուրեմն և դրամի շրջանառությունը դարձնել յուր մեջ: Եվ այսպիսի դիպվածում ավելի դառն է հասարակ ժողովուրդի վիճակը. դրամը կենտրոնացած է, և ժողովուրդը պիտի քարշե նորան այդ կենտրոնից, ինչով, միմիայն յուր աշխատությամբ և այդ մեքենական աշխատությամբ ստացած դրամը չունի զորություն: Ապա եթե երկրագործությունը ծաղկի, դրամի հետ փոխվելու նյութերը առատանան, դրամը չէ կարող կենտրոնանալ զանազան ձևերում, հասարակ ժողովուրդը, յուր պատրաստած նյութերի զորությամբ, կցրվե նորան, որով ոչ միայն դրամի շրջանառությունը կմտանե ժողովուրդի մեջ, այլ դրամի արժեքը ևս կբարձրանա նյութերի շատության շահով:

Այն աշխարհներում, ուր հասարակ ժողովուրդը հող չունի, ուր չէ կարող երկրագործությամբ ապրիլ, նա կենտրոնանում է քաղաքներում և մայրաքաղաքներում, և այս կենտրոնացության շահով սաստկանում է և թանկությունը, ուրեմն և աղքատությունը: Անգլիո մեջ, Լոնդոնի և այլ գավառական քաղաքներում բնակիչքը գրեթե հարյուրին տասն և այլ գավառական քաղաքներում բնակիչքը գրեթե հարյուրին տասն և հինգ շատանում են ամենայն տարի: Թողո՞նք ուրիշ քաղաքները, միմիայն Լոնդոնի մեջ տասն տարու միջոցում հավելացել է գրեթե հինգ միայն Լոնդոնի մեջ տասն տարու միջոցում հավելացել է գրեթե հինգ հարյուր հազար հոգի: 1851 թվականում Լոնդոնը ուներ բնակիչ 2,362,236, հարյուր հազար հոգի: 1861-ին՝ 2,803,034: Տարակույս չկա, որ Ամերիկայի պատերազմի իսկ 1861-ին՝ 2,803,034: Տարակույս չկա, որ Ամերիկայի պատերազմի պատճառով այսօր Լոնդոնի մեջ կա 3 միլիոն բնակիչ: Այսպիսի վիճակում, մինչ միլիոնավոր հոգի պիտի ապրի յուր մեքենական աշխատության վարձով, մինչ և այն ամեն ժամանակ չէ կարող գտանել, կարելի՞ է հարստություն, հնարավոր է ապրուստ: Եվ եթե այսպես է

¹ Վերջին վիճակագրական տեղեկությանց նախելով, Լոնդոնի մեջ, ուրիշի օգնությամբ, այսինքն ողորմությամբ ապրող աղքատների թիվը հասանում է մինչև 800.000 հոգի: (Մ. 2.):

հասարակ ժողովուրդի վիճակը մի այնպիսի աշխարհում, որ բոլոր երկրագունդին բաժանում է յուր ձեռագործքը, որ պետք ունի միլիոնավոր ձեռքերի, ինչպես ուրեմն կլինի այն աշխարհների վիճակը, ուր անգլիական արվեստի և ձեռագործության և հազարերորդ մասը չկա, և եթե այն աշխարհների հասարակ ժողովուրդը թողու յուր հողը և երթա մայրաքաղաք կամ այլ գավառական քաղաքներ: Ասել հարկավոր չէ, քանզի մինչև այստեղ ասածներինս հետևեցնելը շատ հեշտ է:

Բայց մինչև այստեղ մեք մեր առջև դրած բուն խնդրին չպանք, մինչև այստեղ աշխատեցանք միմիայն մերկացնել նորան: Ինչ է մեր խնդիրը: Ո՛չ Ամերիկայի պատերազմը, ո՛չ Անգլիո սեփականության օրենքը, ո՛չ օդային ազատությունը, ո՛չ Ռուսիո ներկա վիճակը, ո՛չ մինչև և ո՛չ մյուսը: Ինչ է ուրեմն: Մեր խնդիրը... ինչ որ ավելի իրավունք ունի գրավելու մեր ուշադրությունը, ինչ որ մոտ է մեզ, որի հետ անբախտելի կապերով կապված ենք,— մեր խնդիրը է մեր խնճազ ազգի Քշվատությունը: Այս տողերից սկսած մեր ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում ենք դեպի Թուրքիա, որի կազմության մեջ մտնում է Հայաստանի և հայոց ազգի մեծագույն մասը: Բայց և այնտեղ տնտեսական խնդրի սահմանից չէ պիտո դուրս գանք այս անգամ:

Ամեն մարդ կարող է վկայել, որ 1860-ին ավելի լավ էր Թուրքիայի գրամական վիճակը, քան թե 1861—62-ին: տարակույս չկա, ժողովուրդի վերաբերությունը, քանզի ինքը կառավարությունը մինչև այժմ ապրել է արտաքին և ներքին պարտքերով: Ահա՛ այդ համեմատական լավ տարու, Թուրքիայի եկամուտի և ծախքի ցուցակը.

Եկամուտ	286,100,615	} ֆրանկ:
Ծախք	335,225,300	
Պակասորդ	49,124,685	

Ահավաստի Թուրքիայի և, թե արտաքին և թե ներքին, պարտքի հաշիվը... 32,849,220 լիբրե ստերլինգ կամ 828,810,344 ֆրանկ կամ, ավելի պարզ, յուրյան իսկ առատ հաշվով 4,106,152,500 դուրուշ: Տարակույս չկա, Թուրքիո ոսկին հարյուր դուրուշ հաշվելով: Մինչև 1861, արտաքին և ներքին,— Պուլսի մեջ պարտքերով,— այստեղ է հասած: Այժմ կամենում է բարվոքել յուր գրամական վիճակը, ինչպես, մի կողմից արտաքին նոր պարտքով (եթե տան), իսկ մյուս կողմից, Պուլսի պարտքը տեղափոխելով գավառների մեջ, այսինքն, յուր անվանաբեկ Փայիմեն, յուր սնանկության դրոշակը տարածելով գավառական քաղաքներում և գեղերում (եթե ընդունին) և այն տեղերի նշխարյալ ոսկին և արծաթը բերելով Պուլս: Այս է նորա միակ հնարը, որով կամե-

նում է դեմ դնել Պուլսի գրամական հոգեվարուժյան: Թուրքիո կառավարությունը ձեռք զարկելով այս հնարին, մոռանում է յուրյան պաշտպան և, յուր սեփական շահին համար, Թուրքիո բարեկամ՝ անգլիական տերության մինիստրի տված խրատը, ուր ասում էր նա, թե «պարտքով ապրիլը նմանում է ծակ տակառի մեջ ջուր լցնելու»¹: Մոռանում է, դարձյալ, որ գավառները կրեսոսի առասպելյալ գանձարանքը չեն: Չուր տեղը որոնում է նա յուր արծաթը և ոսկին յուր գավառներում. ինչ զորություն ունենին այդ գավառները, որ կարողացած լինեին նորանով յուրյանց մեջ դարձնել դրամի շրջանառությունը: Գավառներից զալու մետալյա դրամը չպիտի կարողանա, մի տարի միայն, ծածկել Թուրքիո պարտքերի շահը և տարեկան ծախքի պակասորդը: Ինչ պիտի լինի ուրեմն այս հնարների ուղղակի հետևանքը: Այն, որ պարտքը պիտի կրկնապատկվի. այն, որ գավառները ևս պիտի հասանեն Պուլսի օրը, այն, որ մի գեղեցիկ առավոտ թե Պուլսի և թե գավառների մեջ մարդիկ չպիտի կարողանան հաց ճարել, աղքատությունը և սովը պիտի հարկադրե նորանց դեպի հափշտակություն և կողոպուտ, մի խոսքով, բարեխոյան խառնակություն: Բայց չէ պիտո մոռանալ, որ մի այսպիսի վատաբախտ դիպվածում առաջ քրիստոնյայք կկողոպտվին, կմերկանան և կմեռանին, իսկ հետո թուրքը, կառավարչական ուժը, գոնե, այդտեղ գեթ պիտի երևի, որ յուր ողորմելի ստրուկներից ավելի ապրի միքանի օր և այն, սպանվածների հաշվով: Այս ապագայի սովերական և թույլ օրինակը Պուլսի մեջ երևեցավ 1861 թվականի վերջերում, բայց կգա օր, երբ այն սովերականը ի լույս կճշմարտվի, և Բուլվեր ասպետը, հինգ հարյուր հաց բաժանելով, չէ կարողանալու դարման տանել վերահաս վտանգին: Բայց Թուրքիո կառավարությունը չէ սոսկում յուր պարտքերից: Նա միխթարվում է տեսանելով, որ ավելի շատ են այլ տերությունց պարտքերը: Նա զարմանում է միայն, թե ինչպես այն ավելի շատ պարտական տերությունքը, որ պետք է և ավելի շատ նեղության մեջ լինեին, քան թե ինքը, ծիծաղում են Թուրքիո դուրուշների երեսն ի վեր և երկու երեք անգամ կարող են բարձրացնել յուրյանց ոսկիների գինը: Մեղքը Մոհամ-

¹ Մեք չենք կարող հավատալ, թե ազնիվ լորդը այս խրատը տալու ժամանակ որիչ կարծիք ունեցած լինի Թուրքիայի վերա գրամական խնդրի վերաբերությամբ, բացի այն կարծիքից և ավանդութենից, որ ուներ գյուցարանական աշխարհը Դանսիդի ծակ կարասի վերա: (Մ. Ն.):

² Հատ հունական առասպելի Դանսի թագավորի 50 աղբիկները իրենց ամուսիններին սպանած լինելու պատճառով զժողովում դատապարտվել էին անհատակ մի տակառի մեջ ջուր լցնելու պատժին: Գրականության մեջ այդ արտահայտությամբ ակնարկվում է ապարդյուն աշխատանք:

մեղի վիզը, որ սորա պատճառը չէ գրել Կուրանի մեջ: Ուրիշ տերու-
թյանց պարտքը անհատուցանելի չէ, պարտքի գումարը վատնված չէ,
պարտքի հանդեպ, և շատ տեղ, կրկին անգամ ավելի արժողությամբ, կա
գործ. և պարտքը այսպիսի դիպվածում սնանկություն չէ: Նորա ունին
երկաթուղիք, ունին հսկա նավատորմ, զինարան, զորք, բանակ և այլ
հազար ու մի քաղաքական կամ զինվորական պատրաստությունք: Իսկ
Թուրքիան յուր պարտքերի հանդեպ ոչինչ ունի ցույց տալու: Երեք ու
կես նավ, բացի ծովագնացութենից ուրիշ ամեն բանի պիտանի, մի քա-
նի հազար քաղցած ու մերկ զինվոր, որ տարիներով շեն տեսնում ուճկի
երես, ներս մտանող ապրանքների մաքսը աննշան, յուր մեջ պատրաստ-
ված ապրանքի վերա ավելի ծանր հարկ, ո՛չ երկրագործություն, ո՛չ
ճանապարհ, ո՛չ հաղորդակցություն, ո՛չ գիտություն և ո՛չ արվեստ: Տե-
րության կառավարիչը յուրյանց անձնական շահին պաշտոնյա, տերու-
թյան գանձը հասարակ ժողովրդի արյունի և քրտինքի հետ միասին
լափիլզող: Այստեղ անհատուցանելի է պարտքը, այստեղ բարձրաձայն
խոսում է սնանկությունը: Այո՛, ոսկին, իբրև մի ազնիվ մետաղ, չէ կա-
րող մնալ մի այնպիսի խառնակ տեղում, — նա բարձրանում է: Մնում
է անարգ թուղթը և չէ վախենում: Նա վատահ է, որ մարդիկ եթե դադա-
րին նորան իբրև դրամ գործ դնելուց, թերևս չէ պիտո իսպառ մերժվի,
հարմար լինելով այլ պիտատության: Բարի ճանապարհ:

Եթե կառավարության կողմից չկա մի խելացի, մի արմատական
հնարի գործադրություն, քաղաքական տնտեսությունը կարգի դնելու և
դուրս տված և ներս ընդունած ապրանքի կամ դրամի մեջ զուգակշիռը
պահելու ձգտողություն, երբ հասարակաց ծանրաշափը ակներև գուշա-
կում է նորա կյանքի համար մի մահաբեր մրրիկ, այն ժամանակ ինքը,
այդ հասարակությունը պարտական է կողմնակի և յուր ձեռքից եկած
հնարները գործ դնելով աշխատիլ, ազատվելու համար այն սոսկալի
պատահարից, որին անտարակույս, եթե ոչ այսօր, վաղը կամ մյուս օր
պիտի հանդիպի երես առ երես:

Ի՛նչ հնար կարող է գործ դնել հասարակությունը այդ վտանգից
ազատվելու համար: Նա ինքը ևս աղքատ է և ոչինչ ունի, ի՛նչպես ուրեմն
կարող է օգնել ուրիշին:

Խնդիրը նույնիսկ այնտեղ է, որ նա աղքատ է և պիտի առավել աղ-
քատանա, եթե ճգնի յուր մինչև այժմ բռնած ճանապարհը շարունակե-
լու: Նա աղքատ է, բայց այդ աղքատությունը միայն կարող է լարել նո-
րա ջլերը, նորա գործունեությունը, աղքատությունը միայն կարող է
սթափեցնել նորան յուր թմրութենից, որպեսզի նշմարե յուր մինչև այժմ
բռնած ճանապարհի ուղղությունը և փոխե նորան, հառաջ, քան թե հասել

էր մինչև նորա կորստական ելքը: Եթե հարուստ լինե՞ր հասարակությու-
նը, կարոտություն չկար հնար մտածելու, ճանապարհ փոխելու. նորա
աղքատ լինելը, միևնույն ժամանակ, կարող է լինել նորա փրկությունը:

Պոլսի մեջ, նորա շրջակայքում կամ այլ քաղաքներում բնակվելու
և ձուլի նման տապակ-տապակ լինելու ախորժակը անհասկանալի է մեզ:
Վաճառականություն առնել մի աշխարհում, ուր դրամի գինը մի օրվա
մեջ այնքան անգամ փոխվում է, որ ո՛չ առնողը գիտե նորա բուսեական
արժեքը և ո՛չ տվողը, վաճառականություն առնել մի տեղում, ուր ոչինչ
հաստատ բան չկա, ուր շատ անգամ կհարկադրվիս այսօրվա հազար
դուրուշ պարտքիդ փոխանակ վաղը երկու հազար կամ ավելի վճարել,
վաճառականություն առնել մի տեղում, ուր գործի սկսված օրից երե-
վում է սնանկության դալուկը, այսպիսի մի վաճառականություն մեզ
միշտ անհասկանալի կմնա: Հայոց ազգը Պոլսի մեջ կամ այլ գավառա-
կան քաղաքներում, եթե դուրս հանենք արհեստավորքը և հայաստանցի
բեռնակիրքը, մնացածը առհասարակ վաճառական է. լի՛նչ վաճառական,
կարելի է ասել յուր անունով, ուրիշի գործակատար: Մեծագույն մասը
այս տեսակ վաճառականների հազիվ հազ կարողանում են ապրիլ, բա-
վական բազմաթիվ մասը զոհ գնաց Թուրքիայի դրամական անկարգու-
թյան: Ամենափոքրագույն և շատ ամենափոքրագույն մասը գուցե տե-
վում է գիարդ և իցե, բայց ոչ ավելի, քան թե գիարդ և իցե, որովհետև
այն պայմանների տակ անհնար է ուրիշ կերպ: Արհեստավորը և բեռնա-
կիրը, որ չունի և այս վաճառականների ունեցած շատ կամ սակավ
նյութական ուժը, ապաստան է յուր երկու ձեռքի աշխատության:

Բայց, չնայելով այս բոլորի վերա, ազգը օրըստօրե թողնում է յուր
երկիրները և կենտրոնանում է քաղաքներում: Աղքատությունը ստիպում
է նորան թողուլ յուր տունը, յուր ընտանիքը, յուր ամուսինը, յուր գա-
վակները և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք, աղքատութենից ազատվելու
համար: Բայց այդ տեղերում ևս նորան հանդեպ է դուրս գալիս էսպես
նույն աղքատությունը, գուցե մի փոքր քաղաքային ամոք կերպարան-
քով: Դիցուք գեղում ստանում էր նա օրական հինգ դուրուշ, իսկ քաղա-
քում ստանում է ութն կամ տասն, բայց ինչ օգուտ այն երեք կամ հինգ
դուրուշ հավելվածից, մինչ չէ մնում նորա ձեռքում: Քաղաքի մեջ, հա-
մեմատությամբ շինական կյանքին եթե ոչ ավելի, գեթ հարյուրին քա-
ռասուն առավել է և ծախքը: Եթե մարդը հինգ ստանալով աղքատ էր
գեղում, աղքատ կլինի Պոլսի մեջ կամ այլ քաղաքներում, ութն կամ
տասն ստանալով:

Բացի սորանից, ընտանեկան կյանքից զրկվելը, դժոխային աշխա-
տությունը, որով պիտի շահի նա այն միջանի հավելյալ դուրուշները,

անտուն, վարատական և անմաքուր կյանքը, որ պիտի անցուցանե նա զանազան իջևաններում: Երեկոյան պիտի գա վաստակչալ, ուժաթուփ, շատ անգամ և վնասված անդամներով, իսկ լուսաբացին, նույն եգիպտական ծառայութիւնը, որ սպասում է նորան: Չկա այն ընտանեկան մխիթարութիւնը, ամուսնու և զավակների մտերմական, գողտրիկ և անմեղ հայացքը, որ առանց ձայնի, առանց խոսելու, կարող են ամոքել ճակատագրի դառնութիւնը, և այս բոլորը անխորհուրդ, առանց հիմնական հաշվի և շկամելուց, արմատական կերպով դարման տանել յուր աղքատութիւնը: Եվ այսպես, իբրև գրաստ, իբրև մեքենա ծառայելով արտասովի՛տ օտարութիւն մեջ տասն-քսան տարի, կամ մեռանում է այնտեղ, թողնելով յուր ընտանիքը ծայրացյալ թշուառութիւն մեջ, կամ վերադառնում է դեպի յուր երկիրը: Վերադառնում է... Բայց ոչ այնպես առույգ և զվարթ, ինչպես դուրս էր եկել այնտեղից, այլ հասակն առած, ուժաթուփ և թոշնած: Վերադառնում է յուր տունը... Բայց ի՞նչ եղավ արդո՞ք այն լքալ տունի և ընտանիքի վիճակը նորա բացակայութիւն ժամանակ: Վերադառնում է յուր տունը, երբ կորուսել էր աշխատելու ընդունակութիւնը և հարմարութիւնը: Ուրեմն, վերադառնում է նա միմիայն յուր ներկայութիւնը, յուր աղքատ և կարոտ ընտանյաց թիվը հավելացնելու համար:

Եվ ահա նորա տասն և ութն կամ քսան տարեկան որդին, որ աճել և զորացել էր իբրև մի ծաղիկ յուր սեփական հողի վերա, առնում է ձեռքը յուր հոր պանդխտական գավազանը և գնում է...

— Ո՞ւր բարով:

— Պոլիս, Տրապիզոն, և այլն, և այլն:

— Ինչի՞ համար:

— Աշխատելու և ընտանյաց օգնելու:

— Աշխատելու և ընտանյաց օգնելու,— կրկնում է խոսակիցը անհնարին տխրութիւնով:

Անցնում է սորա վերայով մի քանի տարի, հանկարծ այս նորեկը յուր է առնում, որ յուր ծերունի հայրը վախճանել է, մայրը հիվանդ է: Մի փոքր ժամանակից և մայրը մեռնում է:

— Կաց, պանդուխտ, բնական զգացողութիւնով չե՞ս կարող լաց չլինել, բայց ոչ ոք մեղավոր չէ,— բացի քո հորից, բացի քեզանից, բացի այն սխալ և վնասակար ավանդութենից, որ քեզ այդ օրը ձգեց:

Պանդխտակիցքը գալիս են նորան մխիթարելու:

Մի երկու բաժակ գինի... Մի քահանա, մի «Հողվոց» և պանդուխտի սիրտը պաղում է: Բայց, նորա սիրտը պաղում է և այն աշխարհից, որ ծնել էր նա... Ի՞նչ բանի համար վերադառնա: Նա գտանելու չէ յուր

տունը, յուր ծնողքը, նորա աչքին պիտի հանդիպին երկու գերեզման և մի ամայի բնակարան, եթե և այն չէ անցել օտարի ձեռք: Նա որոշում է մնալ պանդխտութիւն մեջ և այս որոշումով հոժարում է մինչև տակը խմել թշուառութիւն բաժակը: Այո, մնում է նա, բայց տունը մարեցավ: Մի գերդաստան ընկավ հասարակաց խումբից:

Արդո՞ք ո՞րքան գերդաստանք ընկնում են այսպես:

Սոցա վիճակից ավելի քաղցր չէ այն մանր վաճառականների վիճակը, որ նույնպես, լքանելով յուրյանց երկիրը, ձեռք են զարկում վաճառականութիւն, պանդխտանալով օտար աշխարհում: Սոցա կյանքի շավիղի վերա ևս չկան ծաղիկներ և վարդեր, ամենայն քայլափոխ փո՛ւլ և տատա՛սկ: Եվ այնտեղ, ուր մարդը պատերազմ ունի չբավորութիւն հետ, որ չգիտե թե վաղը ինչո՞վ պիտի կերակրվի կամ ի՞նչպէս պիտի դարմանե յուր ընտանիքը, ո՞ւր կմնա վերհասարձ հասկացողութիւնց և բարոյական կատարելութիւնց հասնելու ձգտողութիւնքը:

Նա բոլորովին մեքենայացած, մանուկ է յուր կյանքի թելը, նորան չէ գգվում մի հրապուրիչ հույս, նա չէ տեսնում յուր ապագայի հորիզոնի վերա մի երջանկութիւն աստղ, նորա ներկան և ապագան խավար է: Նա տանում է յուր կյանքի ծանր խաչը, մինչև որ մի նյութի թելն իսալ տնկվի նորա գերեզմանի վերա:

— Իսկ նորա ընտանի՞քը:

— Այժմ կենդանի մարդիկ չկամին հոգալ և արմատականապես բարվոքել յուրյանց կյանքը, յուրյանց ընտանիքի ապագան, մեռա՞ծը պիտի հոգա:

Նորա ընտանիքին սպասում է նույն թշուառութիւնը, ինչ որ վերեւում ասացինք: Նորա պատանի կամ մանուկ որդին, շատ անգամ տասն-երկու տասնհինգ տարեկան, հարկադրվում է թողուլ զպրօքը և գնալ ծառայութիւն, որ մի քանի ժամանակից հետո օգնութիւն կարողանա հասուցանել յուր մորը կամ յուր քույրերին:

— Քույրե՞ր ևս ունի:

— Այո՛, երկու կամ երեք հատ:

Մեք հրաժարվում ենք այս թշուառութիւնց պատկերները նկարագրելուց: Սոցա ահարկու կերպարանքը սարսափ են բերում մեր վերա: Այն մարդը, որի մեջ կա մի թարմ սիրտ, մի մարդկային կենդանի զգացողութիւն, ինքը կարող է զգալ մնացածը, իսկ շորաբեկ և քարացած սրտերի համար բանականութիւն ձայնը՝ հողմոց հնչյունը: Ահա և այս տունը մարեցավ, սա ևս դուրս ընկավ հասարակաց շինվածքից:

Ի՞նչ կլինի այն շինվածքի վիճակը, եթե նորան կազմող մասերը

օրըսպօրի ընկնին, և մնացողը ևս առ վաղիվ հարատեկու չկարողանա երաշխավորել:

Այն, ինչ որ պատկերացնում է այժմ մեր խեղճ ազգի վիճակը: Ինչ տեղ, ուրեմն, որոնենք փրկության հնարը, ո՞րն է այս ցավերից ազատվելու ճանապարհը, որպեսզի ազգը չմեռանի և մանավանդ ազատվի, երբ հասանե թուրքիայի դրամական կյանքի վճռական վախճանը:

Ազգը, լավ ու վատ, փորձեց մինչև այժմ վաճառականությունը, նա փորձեց և վարձկանությունը և մշակությունը. սոցանից հետևեցավ նորա կյանքի ավերանքը, որի տակ այսօր ճնշվում է միջաբեկ:

Հիմնական և խելացի հնարը փրկության, ուրիշ բան չէ կարող լինել, եթե ոչ դառնալ յուր նախկին կացությունը: Հողը և երկրագործությունը կարող է նորան փրկել:

— Ուրեմն բոլոր ազգը երթա երկրագործ դառնա, այդ անհնարին մի բան է և չկատարվելու ցանկություն:

— Չենք ասում բոլորը, բայց պիտի որ ազգի մեծագույն մասը երկրագործ լինի, իսկ փոքրագույնը՝ երկրագործի դուրս բերած արդյունքը մշակող և վաճառող, որ զուգակշիռը պահվի և աղքատությունը տարագիր գնա:

— Բայց, դուք մոռանում եք, որ թուրքիան Եվրոպա չէ: Նա չունի ոչինչ ճանապարհ, ոչինչ հաղորդակցություն, որ անհրաժեշտ են թե երկրագործին յուր բերքը տանելու մի տեղ, և թե վաճառականին յուր վաճառքը դուրս արձակելու համար:

— Այո՞, ընդունում ենք այդ, բայց դարձյալ կարելի է գործ կատարել: Մի՞թե սակա՞վ տեղեր կան մեծ և փոքր Հայաստանի մեջ, որ մոտ են Սև ծովին և Միջերկրականին երկու, երեք, չորս կամ հինգ օրվա նահապարհով:

Մեք չենք ասում, թե հայը երթա սկսանն յուր երկրագործությունը Բաբելոնի սահմաններում:

Այն ժողովուրդը, որ դուրս չէ եկել յուր պատմական աշխարհից, թող և շարժի, մեք ընդդեմ ենք գաղթականության և գաղթականություն չէ մեր քարոզածը, իսկ այն մասը, որ դուրս է յուր աշխարհից, ասել է թե գտանվում է գաղթականության և պանդխտության մեջ, նորան հրավիրում ենք վերադառնալ, մանավանդ Փոքր Ասիա, որ ավելի հրապուրիչ է յուր ծովեզրյա դրությունը:

Հերիք է, որ մի երկու գլխավոր և հարմարավոր տեղերում սկսանի երկրագործությունը. մյուս մասերում, որ թերևս հեռի են ծովից, նույնպես կզարթի:

Վաճառականությունը կլրացնե պակասը:

Ո՞վ արգելադրեց է հայոց ժողովրդին, որ նա չբնակի վերասաց տեղերում. և ի՞նչ տեղեր, ուր պարարտ հողը բուսուցանում է գրեթե ինքնբուստիքյան, քանզի երկրագործական գիտությունը դեռ ոտք չեն կոխել այն կողմերում:

Եվ փո՞քր գործ կարելի է տեսնել մի հողի վերա, ուր աճում է և բազմանում է ամենայն ընտանի անասուն և գրաստ, ուր բուսանում է բամբակ, ցորյան, բրինձ, վարսակ, զարի, տորոն, սուսամ, շաքարեղեգն, ճակնդեղ և այլ, հազար բուսական և ընդդեմ և ուր շերամաղարմանությունը և մետաքսագործությունը կարող են ծաղկիլ ու բարգավաճիլ:

Այս անվանված բերքերից գեթ երկուքը կամ երեքը բավական են հարստացնել մի բազմություն, որ արիաջան փութով պարապում էր այն նվիրական գործով: Ո՞ւր արդյոք կարող են անվաճառ մնալ և վնաս տալ երկրագործին բամբակը, մետաքսը, շաքարը, ցորյանը և այլն: Մեք չենք կարող թույլ տալ, թե հայոց ազգը չգիտե այս: Բայց, միանգամ սովորություն է եղել նորան այն ճանապարհը, որով գնում է և այժմ ծանր է շարժում դեպի մի այլ ուղղություն: Ահագին տիրություն ամպ ծանրանում է մեր սրտի վերա, երբ մտածում ենք, թե անգլիացին գնում է կանատա, Ավստրալիա, Հնդկաստան. ֆրանսիացին թողնում է յուր միշտ անհող, միշտ ուրախ և միշտ զվարթ Փարիզը և գնում է Ափրիկեի դժոխային գոտիների տակ մի կտոր հող ճանկելու և նորա մշակությամբ յուր ապագան ապահովելու, մեր սիրելի հայը և ոչ անգամ կամի մտածել յուր ապագայի վերա, նա թողնում է յուր երկիրները և կետրոնանում է քաղաքներում: Գուցե մանր մուկը վաճառականությունը, միջնորդությունը, բեռնակրությունը ավելի արժեք ունին նորա աչքում: Շատ դաս է մեզ ասել այս խոսքը, բայց ծածկել այն, ինչ որ զգում ենք, համարում ենք ոչ միայն կեղծավորություն, այլև վատություն:

Միքանի տարի կա, որ լսում ենք հանապազ մեր վաճառականներից մի կարծիք, թե հարկավոր է աշխատիլ վաճառականության վերա, որպեսզի ազգը հարստանա:

Երանի՜ թե, ասում ենք մեք. քանզի այն տեսակ վաճառականության մեջ չենք տեսնում ազգային հարստության սերմը: Եվ մի՞թե կարծում են մեր պատվելի վաճառականք, թե Մենչեստրի, Մարսելի կամ այլ Եվրոպական քաղաքների հետ առուտուր ունենալը կարելի է անվանել ազգային վաճառականություն միմիայն այն պատճառով, որ ինքյանք հայ էին: Նոցա վաճառականությունը ազգային չէ և ազգի ընդհանուրի շահի հետ չունի որևիցե վերաբերություն: Այն ժամանակ միայն կարող է երևել ազգային վաճառականությունը, երբ նա, գլխավորապես, հայի

առաջ բերած նյութը և արդյունքը վաճառե, այն ժամանակ միայն ազգը օգուտ կբաղե մեր վաճառականների գործառնութենից, երբ սորա միջ-նորդ լինին հայոց ընդհանրության և Եվրոպիո մեջ, այն ժամանակ ազգային է վաճառականությունը, երբ նորա խարխալը դրված է ազգի հիմքի վերա:

Եվ մինչև այս թող հայ վաճառականը հազար տարի ապրանք բերե Եվրոպայից ու վաճառե, կամ որ նույն է, օտարի ապրանքը ուղարկե Եվրոպա, ազգին ո՛չ շահ կա և ո՛չ վնաս, որպես նաև ո՛չ ազգային վաճառականություն. վաճառականը թերևս ինքը շահվի, դարձյալ ազգին բան չկա: Ի՞նչ կօգնե սորա անհատական հարստությունը միլիոնավոր աղքատների ընդհանուր կարոտության:

Կանգնեցուր, եթե կամիս, նոր սյունեք, բայց եթե հիմքը ուժ չունի, շինվածքը ի՞նչպես կարող է կանգուն մնալ:

Հարկավոր է հիմքը նորոգել, կենդանություն տալ նորան, ուժ և զորություն դնել նորա մեջ, որպեսզի կարողանա հաստատ պահել յուր վերա լինելոց շինությունը:

Ինչո՞վ պիտի նորոգենք այս հիմքը. լուսավորություն տարածելով: Ո՞ւր են մեր հնարքը, որ կարողանայինք գործ դնել այս խորհրդով:

Հինգ, տասն հոգի ազգասեր, թերևս կարողության տեր մարդիկ, դենք թե կամենային զոհել յուրյանց ստացվածքը ազգի օգտին, բայց հինգ, տասն ուժը ի՞նչ կարող է օգնել, ի՞նչպես կարող է դեմ դնել միլիոնավոր ժողովրդի կարոտության: Եվ մի՞թե կարող է արտաքին հոգաբարձությունը լուսավորել և կրթել մի ահագին բազմություն, եթե այդ բազմությունը ինքը չէր դիմում դեպի լուսավորության արևը: Եվ այդ ահագին բազմությունը, որ առավտոր զարթելով պիտի մտածե, թե ի՞նչպես սնանի կամ ի՞նչպես սնուցանե յուր ընտանիքը, որպես թե կարող էր մտածել լուսի կամ խավարի վերա:

Մեք չենք հավատում: Ստրկության մեջ, աղքատության մեջ չկա և չէ կարող լինել լուսավորություն:

Թողունք այս, մտահայաց փիլիսոփայությունը արժեք չունի մեր օրերում: Այն փիլիսոփայությունը, որ անմիջապես չէ բղխում մարդկային կյանքից և որ չէ դադարում դարձյալ մարդկային կյանքի վերա, քանի որ մարդը ապրում է և օդ է շնչում, մեք հրատարակում ենք նորան իմաստակություն և խաբեություն: Մարդն է փիլիսոփայության և հեղինակը, և՛ առարկան: Անցան այն ժամանակները, երբ մի տեսակ երկարաքղանցք, խորամանկությամբ տիրելով մարդկային բանականության, եզիպտական առեղծվածներով պատգամ էին տալիս նորան, անցան այն ժամանակները, երբ մտածում էին պարզամիտ մարդիկ, թե

օդի անշափելի բարձրության մեջ դրած է փիլիսոփայական աթոռը: Մո՛տ. փիլիսոփայությունը երկրագունդի վերա է, մարդն է նորա աթոռը, մարդն է նորա և՛ քննողը, և՛ քննելին: Բայց մարդը, հառաջ քան թե պիտի գոյանա, հառաջ քան թե գոյանալուց հետո պիտի ապրի, հառաջ քան թե պիտի քննե և իմաստասիրե յուր անձը, յուր կյանքը, յուր անցածը, յուր ներկան, և հառաջ քան թե պիտի մտածե և հոգաբարձու լինի յուր ապագայի մասին, այս բոլորից առաջ մարդը կարոտ է նյութի: Անցան այն ժամանակները, երբ մշտնով պատած մարդկային երեվակայությունը ոչնչից տիեզերք էր ստեղծում: «Ex nihilo, nihil fit!»¹ վերջին մանուկը կրկնում է այսօր մեր հետ:

«Ոգի, մարմին և ոսկերք ոչ ունի», — ասում է աստվածամարդը, իսկ մարդը մարմին և ոսկերք ունի, և այս թանձրությունը վկա է բերում նա: Առանց մարմնի չկա շոշափելի կենդանություն, իսկ մարմինը նյութ է և մարմնի և մարդու կյանքը նյութերի անդադար փոխանակություն: Այսպես խոսելով, չենք մերժում մարդկային կյանքի բարոյական կողմը, թեև մեր ճանաչած բարոյականությունը մարդկային համերաշխութենից կրդիս և Սինայի հետ վերաբերություն չունի, այլ, կամենում ենք ասել, թե մարդը նախ և առաջ կենդանի է և ապա բարոյական էակ: Նորածին մանուկի համար, ինչ հարկավոր է նորածին մանուկը առնուլ մեղ օրինակ, պատանու համար մինչև նորա խելահասությունը չկա բարոյական խնդիր, բայց մարդը մինչև այդ աստիճան հասանելը, կարոտ է նյութի: Նյութական խնդիրը միշտ կա: Առաջին շունչի հետ մարդը առնում է օդի թթվածինը. և երբ վերջին անգամ դուրս արձակում է յուր թոքերից ածխաթթուն, առանց վերստին թթվածինը ներս ընդունելու, նա կենդանի չէ այլևս:

Տնտեսական խնդիրը մահու և կյանքի խնդիր է, կրկնում ենք դարձյալ: Եվ անկարելի է հայոց ազգի հիմքը նորոգել, ուժ և զորություն դնել նորա մեջ, քանի որ ազգը, հասարակ ժողովուրդը, կարոտ է օրական հացի, քանի որ նորա տնտեսական խնդիրը կարգի չէ դրվում:

Հայոց հասարակ ժողովուրդը աղքատ է և չունենալով ոչինչ կարողություն հազիվ հազ սերմանում է և հնձում է այնքան, որքան նորա տարեկան ապրուստը, զիարդ և իցե, պիտի կարողանար ապահովել: Նա չէ կարող ավելի ցանել, որովհետև ուժ չունի, և եթե ունենար ևս, դարձյալ ընդունայն, քանզի բնակակից լինելով մի կաթվածահար ժողովրդի, որպիսի է թուրքը, որի մեջ չկա և հավիտյան շպիտի լինի ոչինչ

¹ (լատ.) Ոչնչից ոչինչ կստեղծվի: (Մանթ. 1940 թ. Երկերի լիակատար ժողովածուի խմբ.):

գործունեություն, երկրագործի ապրանքը կարող էր մնալ նորա ձեռքում, որովհետև չկա այդ ապրանքի վաճառականությունը, չկա միևնույն, որ ապրանք խնդրե նորանից, ապրանք ապսպարե նորան և եղածը առնու արծաթ վճարելով փոխարեն: Ապա եթե հայ շինականի ձեռքը մի փոքր դրամ անցանե, եթե նա հույս ունենա, որ յուր աշխատությունը պիտի գնահատվի, եթե նա տեսնե յուր մշակությունն պտուղը, ո՞չ ապաքեն կրկնապատիկ կսկսի ցանել, կրկնապատիկ հնձել: Ո՞չ ապաքեն դաշտերը կմշակվին և ժողովուրդը մի փոքր ազատ շունչ կառնու:

Բայց խնդիրը այստեղ է, թե ո՞վ տա երկրագործին այն դրամը, որ հարկավոր է նորա լքյալ բազուկները զորացնելու համար:

Վաճառականը կամ փոքրիշատե կարողություն տեր մարդը, պատասխանում ենք մեք: Վաճառականը ո՞չ ապաքեն դրամ է տալիս յուր վաճառելի ապրանքը ձեռք բերելու համար: Ո՞չ ապաքեն ունի միջանի փարա, որի շրջանառությամբ ապրում է նա և նորա ընտանիքը: Կարողություն տեր մարդը ո՞չ ապաքեն յուր արծաթը դնում է սեղանավորի մոտ կամ տալիս է մասնավոր մարդերի տոկոս ստանալու ակնկալությամբ: Վաճառականը, փոխանակ Եվրոպայի ձեռագործքը գնելու և փոխանակ պատահարների ձեռքում խաղալիք դառնալու, կարող է ամենայն վստահությամբ հում նյութեր առնուլ հայ երկրագործից, ապրանք ապրուպարել նորան, մանր մունր գումարներ տալ հառաջուց այս և այն շինականին և հունձից հետո, ապրանք ստանալ փոխարեն: Կարողության տեր մարդը նույն այս ճանապարհով կարող է աճեցնել յուր գումարը: Եվ եթե չկամի նա ապրանքը պահել յուր ձեռքում, մի բոպի մեջ կամեցավ և ահա պատրաստ են վաճառականք գնել նորա ապրանքը:

Այս ճանապարհով միայն դրամի շրջանառությունը կմտնե ազգի մեջ, այս ճանապարհով միայն ազգը կարող է բարվոքել յուր տնտեսական վիճակը, այս ճանապարհով նյութական ուժը կանցանե ազգի ձեռքը. ազգը կզորանա, և երկրագործը և վաճառականը և կարողության տեր մարդը օրըստօրե կհարստանան: Զուգահեռաբար սորա հետ կլայնանա և նոցա գործունեության ասպարեզը: Եվ որքան ասպարեզը լայնանա, այնքան շահը և հարստությունը կլայնանա, և որքան շահը և գործունեությունը աճի, այնքան և ասպարեզը կտարածվի:

Մինչև այժմ հայոց ազգի մեջ խախտու և անհիմն վաճառականության խորհրդով հիմնվեցան մեծ կամ փոքր ընկերություններ, նորանցից ոմանք ընկան դեպքերի հարվածի տակ, ոմանք տևում են կիսամեռ, բայց մինչև այժմ չերևեցավ և ո՞չ մի ընկերություն, որ պարապեր երկրագործության և երկրագործական բերքերի մշակության, մինչև այժմ չերևեցավ մի ընկերություն ազգային վաճառականության: Հեշտություն

համարեցան ինքյանք, բայց մեզ թվում է միայն մի լոկ սովորություն, որ հայկական վաճառականք մշակ դարձան եվրոպացոց:

Որևիցե ձեռագործ ապրանքով վաճառականություն առնողի շահին հակառակ է, եթե նույն ապրանքով վաճառականք բազմանան նորա շորս կողմում, իսկ բնական բերքերի համար այս վտանգը ևս չկա, ո՞րքան կամիս, այնքան կարես: Զեռագործ ապրանքների մեծագույն մասը կյանքի էական պիտույքներ չեն և նորա մանր վաճառականը պիտի վաճառե յուր ապրանքը հասարակ ժողովուրդին: Ժողովուրդը շատ անգամ շուսյանում է, այո՛, բայց և շատ անգամ նորա մեծագույն մասը հարկադրվում է միմիայն կյանքի էական պիտույքը հոգալ, կարելի եղածին չափ տնտեսություն գործ դնելով ձեռագործ բաների մեջ:

Բացի սորանից, մեր հայ վաճառականների համար, սոսկալի տարբերություն կա ձեռագործ ապրանքով և երկրագործության բերքերով վաճառականություն առնելու մեջ: Թողունք տակավին այն, որ ձեռագործի վաճառականությունը չէ դարձնում դեպի մեր ազգը դրամի շրջանառությունը, հերի՛ք է միայն ցույց տալ, որ ձեռագործի վաճառականը առողջ դրամ պիտի վճարե Եվրոպայից ստացած ապրանքի փոխարեն, իսկ ինքը պիտի վաճառե Թուրքիո մեջ ո՞վ դիտե թե ինչ կերպ կամ ինչ դրամով: Սորա հակառակ, հում նյութերի, երկրագործության բերքերի վաճառականը պիտի գնե յուր ապրանքը Թուրքիո մեջ և պիտի վաճառե եվրոպացոց, ասել է թե, փոխանակ տալու ինքը, պիտի ստանա առողջ դրամը:

Զեռագործի վաճառականը յուր սովորական չափից ավելի (թեև ունենար ավելի դրամական ուժ) չէ կարող ապրանք բերել Եվրոպայից, որովհետև սովորական չափով բերածը ևս ապաստան է հանգամանքներին և շատ անգամ մնում է անվաճառ, կամ սովորութենից դուրս եկած լինելով կամ մի այլ պատճառով, մինչդեռ հում նյութերի համար չկա որևիցե սահման: Եվրոպան, յուր ներկա վիճակի մեջ, նայելով նորա երկրագործության պայմաններին, նայելով նորա ձեռագործության աստիճանին, նայելով միլիոնավոր բազմության անհող վարձկանությունը, միշտ և միշտ կարոտ է թե էական ապրուստի վերաբերյալ հում նյութերի և թե գործելի կամ մշակելի նյութերի, որոնց վերա հիմնվում են նորա ձեռագործությունը, նորա գործարանքը և նորա մեքենաները:

Ասացինք վերևում, թե մեր վաճառականք եվրոպական ձեռագործի առևտուրը սովորություն են արել ինքյանց: Այո՛, սովորություն է այս, բայց այն աստիճանի կամակոր, որ գրեթե դառնում է այսօր մի ազգային ավանդություն: Եթե քննության տակ դնենք այն սովորությունը, անհնարին է լինում չափել այն սարսափելի վիճի խորությունը, որ բաց-

վում է մեր առջև: Գրեթե ազգովին սովորութիւն առնել ապրանք գնել Եվրոպայից, մինչ ինքեանք կրկին անգամ ավելի պիտի կարողանային վաճառել նորան, դրամ ուղարկել Եվրոպա մի այնպիսի տեղից, ուր ոսկին և արծաթը դարձել է մի առասպել, և ուր ինքը տերութիւնը չգիտե թե ինչ ճանապարհով առնու Եվրոպայից, մեր կարողութենից վե՛ր է այս սովորութիւն հետ հաշուվիլ:

Երբ վաճառականը, մի շփոթյալ և աղմկյալ տեղում, կյանքի հոսանքի մեջ ընկած, նայում է մասնավորապէս յուր գործին, և երբ ժամանակ չունի կամ չկամի քննել յուր գործը, յուր ընթացքի ուղղութիւնը, այնտեղ չէ երևում այն վի՛ճը, որի մասին խոսեցանք: Իսկ երբ ամենայն սառնութեամբ քննեն յուրյանց բռնած ճանապարհը և այս քննութիւնը հառաջ տանին մինչև գործի տարրական պարզութիւնը, այնտեղ ճեղքվում է վարագույրը, և ահա վի՛ճը տեսնողի առջև է: Կամայական անձնախաբեութեամբ վի՛ճը շքննելով, արդյոք փրկվա՞ծ է ձեռագործի վաճառականը: Մեք թողնում ենք համեմատական բաղդատութիւնը վաճառականութեան երկու մեծ ճյուղերի, այսինքն, ձեռագործի և երկրագործական բերքերի. հետևինք միայն ձեռագործի վաճառականին, ըստինքյան:

Ձեռագործ ապրանքի մանր վաճառականը ուժ չունի, նա խաղալիք է յուրյան ապրանք տվող մեծ վաճառականի, կամ գործարանատիրոջ և կամ միջնորդի ձեռքում: Զորութիւնը նոցա մտտ է, որովհետև նոցա մտտ է վաճառականի պարտքի մատչանը կամ մուրհակը: Մյուս կողմից խաղալիք է բոլոր հանգամանքների ձեռքում: Նորա ապրանքը, ինչպես ասացինք, չունի այն ուժը, այն կարևորութիւնը, որ մարդը առանց նորան չկարողանա ապրել: Ապրանքը մնում է անվաճառ, կամ վաճառվածի դրամը անհնար է ձեռք բերել, գնողը չէ վճարում, մյուս կողմից վաճառականի հատուցումի նզովյալ ժամանակը մոտենում է և մոտենում է անխնա: Վաճառականը շվարել է, շատերն են շվարել նորա նման. մնում է առանց վաստակի վաճառել ապրանքը, որպէսզի պարտքը կարողանա վճարել: Եթէ գործ չդնեն այս հնարը, հարկավորապէս, պիտի շահով պարտք առնու և այնպէս վճարե. չվճարել յուր ժամանակին չէ կարող, առանց գործերը դադարեցնելու: Բայց այն տոկոսը, որ պիտի վճարե յուր նոր պարտքի համար, կտանի նորա ապրանքի վաստակը, թեև սկզբում ծանր թվեցավ նորան ապրանքը առանց վաստակի վաճառել և պարտքը վճարել: Ուստի իջեցնում է նա ապրանքի գինը հարյուրին միքանի տասանորդ: Մյուս վաճառականը ի՛նչպէս կարող է պահել նույն ապրանքի նախկին արժեքը, իջեցնում է և նա: Կես-մեռ, կես-կենդան անցնում են միքանի օր: Բայց վճարի ժամանակը ավելի մոտեցավ,

ի՛նչ ճար: «Այս առաջին հատուցումը ձեռք բերելու համար», վճռում է նա յուր մեջ, «հարկավոր է վնասով ևս վաճառել այս անգամ, հետո, կբարձրացնեն գինը, և կլրանա պակասորդը»:

Կլրանա... Մյուս կողմից այն մարդիկը, որ պարտական էին նորան, չեն վճարում յուրյանց պարտքը, առևտուրը ընկած է, ոսկին կրկին արժեքի բարձրացած, և ահա երկրորդ, երրորդ և մյուս վճարները հետզհետե: մահի պես: Ի՛նչ եղավ հետևանքը: Մահի վաճառականը բոլոր ժամանակ աշխատեցավ յուրյան ապրանք տվողի օգտի համար. և ոչ միայն այսչափ, այլ առևտուր սկսելու ժամանակ նորա մեջ բերած գումարը ևս հալեցավ, բոլոր ձեռքի ապրանքը պարտքի փոխանակ տալուց հետո, դեռևս պարտական մնաց. և առանց ամենայն հնարի, որ անհրաժեշտ է ապրուստի համար:

Ո՛ր գնա այժմ այն վաճառականը, ի՛նչ գործե: Հավատարմութիւնը ընկած է, ոչ ոք ապրանք կամ դրամ չէ տալիս նորան, և եթէ տային ևս, հարյուրին իննսուն անօգուտ. քանզի նույն գործողութիւնը, ինչ որ անցավ առաջին անգամ, պիտի կրկնվի անշուշտ, որովհետև նույն հանգամանքների ազդեցութեան տակ է նա, և գործը հիմք չունի: Ի՛նչ գործե, ուրեմն, այդ վաճառականը: Մնում է նորան իբրև վարձկան ծառայել ուրիշի մոտ, բայց այս հեշտ բան չէ, նա ևս մարդ է, զգացմունք ունի նա, մինչդեռ ինքը ունեւր մի փոքր գործ, յուր անձը զգում էր աշատ, գո՛նն որևիցէ պարոնի անմիջական հրամաններից, թեև կատարելապէս անկախ չէր, և նա երբեք չէ մտածել այդ մասին, որովհետև գիտեր, թե որոնց որ պարտք ունի, կախվում է նոցանից, թե մի անհաշող վայրկենում կարող են նոքա ճմլել նորան: Բայց, չնայելով այս բոլորի վերա, կախողութիւնը ամենայն ժամանակ զգալի չէր, մանավանդ, եթէ գործերը մի փոքր հաշող էին. իսկ այժմ, դրամական կամ առևտրական նավաբեկութենից հետո, հարկը ստիպում է նորան երթալ ենթակայանալ մի կոպիտ հարաբերութեան, որ լինում է պարոնի և ծառայի մեջ, տանել այն բոլոր անախորժութեանց և հանդիմանութեանց, արհամարհոտ և խեթ հայացքների, որոնցով առատորեն վարձատրվում է մի խեղճ ծառա մի անտաշ և տմարդի պարոնի մոտ:

Թերևս, եթէ վաճառականին հանդիպեցավ այս կատաստրոֆը երիտասարդութեան ժամանակ, դնենք թե ատամները սեղմելով, սև ճակատազրին հնազանդվելով ընդունեց այս խաչը, բայց այն հիսուն-վաթսուն տարեկան մարդը, ընտանիքի և զավակների տեր, որոնց դարձանելու համար ոչ մի պարոն չէ կարող տալ նորան բավական վարձ, թողունք և այս, ի՛նչպէս երթա նորինորո ծառա դառնա այդ հասակում:

Բայց այստեղ ընտրութիւն չկա և հրաժեշտ չէ կարելի տալ, քանզի 32 Մ. Նալբանդյան, Երկեր — 497 —

աղբատութիւն կա մեջտեղում, քանզի պետք կա, քանզի հացի խնդիրը ամեն րոպէ բաղխում է նորա դուռը: Եվ մի այդպիսի վատաբախտ մարդու համար հեշտ չէ նաև գտնել մի պարոն, որ հոծարեր ընդունել նորան յուր մոտ: Հիսուն-վաթսուն տարեկան մարդու առաջարկյալ ծառայութիւնը պարոններ համար չէ կարող լինել մի հրապուրիչ բան:

Մեզ կարող են ասել, թե մեք նկարագրում ենք այս կացութիւնների միայն տխուր և սև կողմերը:

Որովհետև, պատասխանում ենք, այն միջիթարիչ և լուսափայլ կողմերը, որ այդպես հրապուրում են և յուրյանց են քարշում հետզհետե գրեթե բոլոր հայոց ազգը, որի համար դարձել են նոքա կատարելութիւն — idéal, ոչ միայն լոկ բացառութիւնք են, այլև տեսաբանական խաբելութիւն, — illusion optique! Բացառութիւնը չէ կարող իբրև օրենք քննվիլ, ուրեմն և չէ կարող օրինակ դառնալ ընդհանուրին:

Այսօր ամեն մարդ աշխատում է վաճառական դառնալ, նա հավատում է, թե վաճառականութիւնը կարող է նորան փրկել, բայց չկամի մատածել, թե ունե՞ր արդյոք յուր ձեռքում այն պայմանները, որոնցով միայն հնարավոր է վաճառականութիւնը: Այն, ինչ որ նոքա անվանում են վաճառականութիւն, թո՞ղ ներվի մեզ հրատարակել, լոկ միջնորդութիւն, ուրիշ ծառայութիւն և առավել ուրիշին քան թե յուրյան օգտակար: Վաճառականութիւն մեջ շահը և օգուտը, ո՞րքան ընթացք ևս կատարե, ո՞րքան զանազան շրջաններ առնու, իվերջո, էականապես, կենտրոնանում է այնտեղ, որտեղից դուրս ելալ այն ապրանքը կամ գումարը: Զորութիւնը և ուժը այնտեղ է, կրկնում ենք, ուր որ դրամագլուխը կամ ապրանքը կա: Առնողը տկար է, քան թե տվողը, առնողը կարոտ է, քանզի ոչինչ ունի: Նա միայն հույս ունի, թե ահա կառնու ապրանքը, կվաճառե, նորանից կվճարե ապրանքի տիրոջ յուր պարտքը և ավելորդ շահով ինքը կապրի կամ գանձ կդրձե: Եվ այս տեսակ վաճառականութիւնը թերևս, եթե հայը միջնորդ կամ գործակատար լիներ երկու համազոր աշխարհների մեջ, գուցե կարողանար ապահով եղանակով ապրիլ, թեև միմիայն յուր համար, այսինքն առանց ազգի ընդհանրութիւն մի օգուտ բերելու, բայց, Եվրոպիո և Թուրքիո մեջ և ոչ անգամ երազելի է այն ապահովութիւնը, քանի որ Թուրքիան հարաբերում է Եվրոպային, իբրև բացասական մեծութիւն, դրական մեծութիւն: Մեզ ուրիշ վկայութիւն հարկավոր չէ, մեր ասածը ապացուցանելու համար ազգի վիճակը առնում ենք իբրև իրողութիւն, և նորան դարձյալ իբրև վկա դնում ենք ազգի առջև: Այսքան տարիներ գնում է ազգը այս ճանապարհը և այս վերջին օրերում, խուռն հորձանքով, բայց այս վաճառականների ընդհանրութիւնը — միջին թիվը, հազիվ հազ ապրում է, և աղբատութիւնը

օրեօր տարածում է յուր սև վարագույրը ազգի վերա: Զարհուրելի է մեզ երևակայել միլիոնավոր մարդիկ (հարկավոր ևս չէ երևակայել, որովհետև իրականապես կան), օգին ապաստան արած յուրյանց կյանքը: Նոքա գալիս են և գնում են, «որպէս հողմ որ շնչէ, որ ոչ գիտէ ուստի՛ գայ կամ, յո երթայ»¹: Չէ՛, այս անբնական մի գործ է, և ազգի կաթվածահարութիւնը աղբուրը բխում է այստեղից: Մինչև ազգը չկոտորե այս ուղղութիւնը, մինչև որ նա չկատարե մի տնտեսական հեղափոխութիւն, յուր մինչև այսօր բռնած ընթացքի մեջ, և մինչև չդիմե դեպի բնութիւն գոգը, հառաջադիմութիւնը աներևակայելի է: Թո՞ղ հաղարավոր դառնա հարուստ անհատների թիվը, թո՞ղ հարյուրավոր լինի եվրոպական դրությունների մեջ կրթութիւն ստացողների թիվը, ի վերա այսր ամենայնի, ազգի ընդհանրութիւնը կմնա անշարժ և անդամալուծյալ: Այն օրից պիտի թվենք ազգային նորոգութիւն դարագլուխը, երբ ազգը դիմե դեպի բնութիւնը, որ ոչ միայն կարող է փրկել և ազատել ազգը աղբատութենից, այլև, մեծ զարկ տալ նորան հառաջադեմ ուղղութիւն մեջ:

Բնութիւն մեջ չկան այն վտանգները, ինչ որ կան մեքենական վաճառականութիւն մեջ. այնտեղ մարդը ապահովյալ է բնութիւն օրենքներով: Այն մարդը, որ բնութիւն հետ գործ ունի, որ անմիջապես հողից ստանում է բնութիւն բերքերը, և նոքա են նորա նյութական ուժը և կարողութիւնը, հաստատ է յուր ոտքի վերա. նա կարոտ չէ ուրիշին, դորա փոխանակ, ուրիշը կարոտ է նորան: Մանր վաճառականը, յուր ընթացքի մեջ, կարոտ է մեծ վաճառականին, զանազան միջնորդական տուների, գործարանների և ի վերջո դրամագլխի տեր մարդոց, իսկ այն օրից, երբ նա թողեց նորանց և դեմքը դարձուց դեպի բնութիւն հյուրընկալ գիրկը, հարաբերութիւնը փոխվում են, և՛ միջնորդը, և՛ մեծ վաճառականը, և՛ գործարանը, և՛ մյուսը, և՛ մյուսը կարոտ կլինին նորան: Ուժը կանցնե նորա ձեռք, թո՞ղ որչափ կամի, փոքր լինի նորա ապրանքը — ուժը, այնուամենայնիվ դրական գործութիւն է, քանզի ապրանքի փոխարեն պիտի ստանա զուտ արծաթ:

— Մի՛ թե այս վաճառականութիւն չէ, մի՛ թե այդտեղ չէ կարելի վնասի հանդիպել, և այլ հարյուրավոր հարցական միջոցներ լսվում են այստեղ:

— Վնաս, վնասից տարբեր է: Անհիմն վաճառականութիւն մեջ հարյուրին իննսուն հավանականութիւն կա վնասի հանդիպելու, իսկ բնականի մեջ, նույնքան հավանականութիւն նորան չհանդիպելու: Այլ

¹ Մեջբերումը՝ Ավետարանից:

խնդիր է շուրջ մտնել, թույլ տալով խեղդվելու կարելութուն, և այլ խնդիր է մտնել, հաստատ գիտելով, որ պիտի խեղդվի:

Հայոց ազգը, քանի որ շունի յուր սեփական երկրագործութունը, բոլոր նորա ճյուղերով, նորա վաճառականութունը է՝ և կլինի եվրոպացոց համար ծառայութուն: Իսկ այն օրից, երբ ազգը կսկսի մշակել հողը, երբ մարդիկ կդառնան յուրյանց հայրենի, բարեբեր երկիրները, որ այսօր գրեթե ամայի և խոպան է, այն օրից կկենդանանա և հայոց վաճառականութունը:

Եվ այն օրի վաճառականը ոչ միայն կազատվի եվրոպացոց համար ախ ու վախով և բյուր նեղությամբ գործ կատարելուց, ոչ միայն ինքնուրույնաբար կկանգնի յուր ոտքի վերա, այլև եվրոպական արծաթը և ոսկին ներս կհոսեցնեն ազգի մեջ, և ինքը կշահվի տասնապատիկ ավելի և մեծ ու մեծ շահ կբերեն ազգի ընդհանրության, որ է ազգի հիմքը, լծակը, շարժարանը: Ընդհանրութունը կապահովվի, քանզի դորութունը կգրավեն յուր կողմը, քանզի եվրոպան կարոտ է նորան, քանզի, երկրի բերքերը դուրս տալով, յուր մեջ պիտի դարձնեն դրամի շրջանառութունը:

Եվ միայն հում բերքերը չեն, որ կարող են գրավել հայ վաճառականի գործունեությունը. այդ բերքերի մշակությունը մի լա՛յն հանդես, մի բնակա՛ն ասպարեզ այն ժրաջան և գործունյա մարդերի համար, որ ստուգապես կամին պարապել վաճառականության: Նույն այն գործարանքը, նույն այն մեքենաները, որ կարող են ներգործել եվրոպայի մեջ, ծանր պայմանների տակ, կարող են ներգործել և Ասիո մեջ, ուր կյանքի պիտույքը, պարզութունը և այլ բնական հանգամանքները ավելի դյուրութուն կարող են տալ այսպիսի ձեռնարկությանց:

Շատ մեքենայք, որ եվրոպայի մեջ ներգործում են կրակի և շոգու գորությամբ, Ասիո պարզության մեջ կարո՞ղ են ներգործել սարերից կատաղաբար վազած ջրերով, որի համար հարկավոր չէ վատնել այն դրամը, ինչ որ եվրոպացին վատնում է ածուխի կամ փայտի համար: Եվ այն ապրանքը, որի հում նյութը, շատ անգամ Ասիայից երթալով եվրոպա և պատրաստվելով այնտեղ, հասնում է դարձյալ Ասիա, անցնելով միքանի ձեռքերից, նույնը, ավելի արժան, և նույն որակությամբ, կարող է պատրաստվիլ Ասիո մեջ: Աշխարհագրական անվանակոչութունքը չեն պատճառ, որ եվրոպան, եվրոպա է դարձել, իսկ Ասիան, Ասիա ու հետ է մնացել: Այո՛, կլիմաները կարող են շատ բան պատճառել, բայց եվրոպայի և փոքր Ասիո եղանակները գրեթե մեծ տարբերություն չունին, և ասիականը, եթե ավելի հարմար, ավելի ձեռնտու և ավելի արտո՞ժելի չէ, գո՛նե բնավ պակաս չէ եվրոպայից:

Նորա կախարդական թովչությունը ոչ նորա աշխարհագրական

անունի մեջ է և ոչ նորա կլիմայի մեջ: Նորա գործունեությունն է, որ այսօր պատգամ է տալիս բոլոր երկրագունդին: Եվեցիայի սառնամայաց մեջ, նա, արվեստով և բյուր հոգաբարձությամբ հառաչ է բերում այն, ինչ որ առանց աշխատության բնությունը ինքը կարող է մեզ տալ Ասիայում, եթե միայն լինի մեր մեջ ստանալու ձգտողությունը: Եվրոպական հողը, անդադար ներգործելով, կարոտ է այժմ արվեստական հնարների, բուսաբեր և արգավանդ լինելու համար, մինչդեռ ասիական հողը մնացել է մինչև այժմ յուր կուսական վիճակի մեջ անձեռնամերձ, անարատ: Ո՛ւր թողունք այն բերքերը, որ ոչ արվեստը և ոչ գիտությունը կարող են հառաչ բերել եվրոպիո մեջ, և որ այնպես առատորեն պարգե՛վել է բնությունը Ասիային:

Անգլիո երկրագետքը և տնտեսականքը, հաշվի տակ դնելով յուրյանց հողի մեջ եղած բոլոր ածուխի հանքերը, նոցանից դուրս եկած ածուխը, և Անգլիո տարեկան ածուխի պետքը և գտանելով, որ հարյուր երեսուն տարուց հետո Անգլիան չպիտի ածուխ գտնե յուր հողի մեջ, ահա այս երկու տարի է, որ «Երեմիայի ողբ» են կարդում յուրյանց գլխին, իսկ Ասիան մոռանում է միշտ երեկը. այսօր է նորա աստվածը, որ պաշտում է, վաղը ի՛նչ կամի թող լինի, ո՞վի բան ու գործը կտրվի է, որ վաղվա համար մտածե: Մեք կարծում ենք թե, ավելի շուտով, այս բնավորությանց մեջ է եվրոպիո և Ասիո տարբերությունքը: Այո՛, գործունեությունը, շարժողության հետևանք է, և առանց շարժողության չկա գործունեություն: Ուր չկա գործունեություն, ասել է չկա շարժողություն, իսկ ուր շարժողություն չկա, այնտեղ կյանք չկա, այնտեղ թագավորում է մահը: Այսպիսի դիպվածում անունը հանցանք չունի: Եվրոպայի մի ոտնաչափ հողը ևս հաշված է, իսկ Ասիո մեջ կարծեմ գտնվին տեղեր, ուր տասն տարին մի անգամ, և այն դիպվածով, հազիվ ոտք է կոխում մի մարդ:

Եվրոպան ուշ ծնեցավ, բայց շատ արագ ծերանում է: Միքանի դարու մեջ նա անցավ պատմության շատ կերպարանքներ՝ phase, փոփոխեց և փոփոխում է դեռևս կառավարությանց ձևերը, բայց ցարդ չհասավ յուր նպատակին, որովհետև միշտ աշխատեցավ ճանապարհը լայնացնել, ուղղել, հարթել, մոռանալով, որ յուր նեղութունը ճանապարհից չէ այնքան, որքան ոտքի կոշկից, որ սեղմում է և չէ թողնում ման գալու: Այսպիսի դժբախտության մեջ ի՛նչ կօգնե ճանապարհի լայնությունը, քանի որ կոշիկը նեղ է: Այո՛, եվրոպան կանգնած է այսօր մի դժվար լուծանելի խնդրի առջև, այդ տնտեսական խնդիրն է, մարդը և նացը: Եվ այդ խնդիրը, կանուխ թե ուշ, թեև սոսկալի փոթորիկներով, պիտի լուծվի: Ոչինչ բռնութուն, ոչինչ պահպանողական համակարգություն, ոչինչ ընդդիմադրություն, որևիցե կողմից, չէ պիտո կարողանա

փակել նորա առաջը, թեև այսօր հալածակա՛ն և աքսորակա՛ն են այդ ապագայի մարգարեքը և առաքյալքը:

Եվ ինչպես միջին դարերում, Ասիո անկյուններից խուռն բարբարոսներ իջան ու հեղեղեցին Եվրոպա, այնպես ևս մաքղու և հացի խնդիրը լուծվելուց հետո, եվրոպական մարդը պիտի իջանե Ասիա: Պիտի գա օր, երբ այն պառավ Ասիան պիտի մանկանա, և ասիական ազգերը այն վայրկենից պիտի սկսանին յուրյանց պատմությունը, եթե ընդունակ լինին իբրև ազգ ապրելու. իսկ եթե ոչ, օրըստօրե կանհետանան, որպես մի կաթիլ համատարած ծովի մեջ: Ամերիկան, Ավստրալիան, այլ երկիրներ և կղզիք կենդանի վկայք են մեր խոսքին: Ասիո ապագան ավելի մեծ է, ավելի լայն է տնտեսական խնդրի վերաբերությամբ, քան թե Եվրոպիո ապագան: Հայերին մնում է վազորոք օգուտ քաղել յուրյանց գրութենից:

Կարող են, դարձյալ, դիմադրել, որ եթե մեր հայացքով, միայն մարդ ու հաց կա շխարհի երեսին, եթե մեք մի կտոր հողի վերա քարոզում ենք հավասար իրավունք, ուրեմն, ազգության խնդիրը և ուշադրության արժանի բան չէ, մարդը, ապրել է հայի անունով, թե մի այլ անունով, դարձյալ միևնույն մարդն է, և այլն:

Այո՛, եթե հավասար իրավունքը այսօր խոստովանվի բոլոր երկրագունդի վերա, եթե ներկա եղած պետական համակարգությունքը այսօր ոչնչանան, վաղը ոչ միայն չէ մնում ազգության խնդիրը, այլ հարկավոր ևս չէ: Բայց այս է բանը, որ դորան հասնելը ժամանակի է կարոտ. և մինչև այն ժամանակ «արքայութիւն Աստուծոյ բռնաբարի, և բռունք յափշտակեն զնա»․ մինչև այն ժամանակ, «սահմանք քաջաց, զէնք իւրեանց»— ասում է մեր իմաստուն Մերունին¹:

Մեք ուրախ չենք, որ այսպես է լինում, մեք ուրախ չենք, որ մի ազգ ճնշում է, հարստահարում է մյուս ազգը, և յուր զենքով սահման է դնում նորա հողի վերա, բայց որովհետև մեր տրտմությունը ոչինչ է համեմատելով այն մինչև այժմ եղած կարգի հետ, ուստի մեր կարողությունքը ուղղում ենք մեր ազգությունը պաշտպանելու համար: Եվ մեր ամենիս պարտքն է մինչև այն ժամանակ մնալ ազգության դրոշի տակ, որքան ուրիշը կրում է յուր սեփական ազգության դրոշը: Բայց, այս ասելով, կամք չունինք ազգությունը կույր ֆանատիկոսություն դարձնել: Հերիք է, որչափ կույր և ֆանատիկական ազգությունը ունի յուր եսական կողմերը. հերիք է, ասում ենք, որ մի ազգություն յուր մի շամփուր խորովածի համար մորթում է մյուս ազգության եղը...

— Այս ինչ հակառակախոս դրությունք են,— մտածում է մեր ընթերցողների միջից նեղսիրտ մարդը:— Երկու տող հառաջ ազգություն է քարոզում, հետո ազգության մեջ նշմարում է եսականություն և թուլացնում է առաջին տպավորությունը:

Մեր պարտքն է, ուրեմն, հառաջուց պարզել մեր հայացքը, և այս ծանրակշիռ խնդրի համար մի երկու քայլ խոտորիլ մեր ուղիղ ճանապարհից: Այս պատճառով մեջտեղ դնում ենք խնդիրը — ի՛նչ է ազգությունը:

Ազգությունը իբրև պատմական իրողություն, իբրև հավաստի երևույթ, ընդհանուր մարդկության կյանքի մեջ, չէ կարելի մերժել, թեև բանականությունը երբեք չէ կարող արդարացնել նորան: Մարդը մինչև այժմ չէ հասել այնտեղ, որ առանց երկրորդական և պաշտոնական անունի հանդես գա, միայն մաքրու բնական անունով, մինչև այժմ մաքրը չկա աշխարհի երեսին, մինչև այժմ ազգեր կան:

— Խայտառակ դրություն,— շարունակում է մտածել մեր նեղսիրտը:— Ազգերը մարդերից չե՛ն բաղկանում. և ինչպես կարելի է բաղկացյալը ընդունիլ, իսկ բաղկացնողը մերժել և ուրանալ:

«Երբ մարդը, երևելով այս կամ այն ազգության մեջ, այլևս չէ կոչում ինքը յուրյան մաքրու անունով, երբ նա անվանվում է անգլիացի, գերմանացի և այլն, և այլն, և ընդհանուր մարդկության շահը ոտքի տակ կոխելով, անքուն հսկում է միայն յուր ազգի շահի համար, երբ մարդիկ հասանում են մինչև այնտեղ, որ ոչ միայն մարդը չեն ճանաչում մաքրու անունով, այլ շատ անգամ միխոնալոր բազմությանց գոյությունքը ուրանում են, չնայելով որ այդ բազմությունքը ներկա են. երբ թթվածինը և ջրածինը միանալով, կորուսանում են յուրյանց տարրական հատկությունը և երևում են որպես ջուր, որի հատկությունը տարբեր է և՛ թթվածնի և՛ ջրածնի հատկութեններից, մեզ մնում է ընդունել այս երևույթը որպես իրողություն:

Մարդերի բազմությունը ազգ ճանաչելով, շատ անգամ ուրանում են նոցա սերունդի գոյությունը: Փյունիկեցիք չկան, կամ այնինչ հին ազգը մեռավ: Միթե այդ ազգերը բաղկացնող անհատները ամենեքի՞ն մեռան, ամենեքի՞ն կոտորվեցան, և բնա՛վ սերունդ չթողեցին, որ այսօր երևեր և կենդանի մարդերի միխոնավոր բազմությունը մեռելոց կարգը շանցնե: Ամաղեկացոց համար միայն վկայում է Սուրբ գիրքը, թե Ենովան կոտորել տվեց և շթողեց և ոչ մի ամաղեկացի, իսկ մյուս ազգերի համար խոսք չկա, ոչ սուրբ և ոչ անսուրբ գրքերում: Դնենք, թե հին ազգերը մեռան և հաջորդք չթողեցին, բայց նոր ազգերը, որ հինների օրերում չկային, նո՛ր ստեղծվեցան, թե՞ գետնից բուսան: Եթե մարդը կա, եթե

¹ Տճ՝ս Մ. Խորենացի, գիրք Ա, դ. Ը:

մեք տեսնում ենք նորան, եթե շատ անգամ գիտենք նաև նորա ծագումը, ի՛նչպես ապա ուրանում ենք նորա լինելությունը:

— Մեք ուրանում ենք ազգի լինելությունը. մարդը կա, բայց ազգը չկա:

«Ազգը եղած ժամանակ, դարձյալ այդպիսի մարդերից չէ՞ր բաղկացած: Այս ի՛նչ բարեկոնյան խառնակություն է»:

Բայց չէ՞. սխալը այստեղ չէ: Սխալը փորձական սխալ չէ, սխալը սկզբունքի մեջ է: Երբ տեսական ըմբռնումը սխալ է, թյուր կլինի նորա փորձական հետևությունը և կերևեցնի մի բարեկոնյան խառնակություն: Եթե փյունիկեցիք յուրյանց վերա կրած շինեին փյունիկեցի հատուկ անունը, եթե նոքա ապրած լինեին մաքուր անունով, նոքա չպիտի վերջանային, որովհետև մարդը կա, բայց, որովհետև նոքա իբրև փյունիկեցի երևեցան, ուստի և իբրև փյունիկեցի վերջացան: «Ազգ գայ և ազգ երթայ»,— ասում է բանաստեղծ-թագավորը՝ «Իսկ մարդը հավիտյան կա»,— կցորդում ենք մեք:

Չբացած ազգը ապրում է յուր ժառանգների մեջ, հառաջացած նոր ազգը, վաղուց ապրում էր յուր նախահարց մեջ: Ազգի մահը անհատի մահի պես չէ, ազգը չէ մեռնում ֆիզիկապես: Ազգը մեռնում է, բայց նորան կազմող անհատները կենդանի են, նոքա չեն կորչում, չեն չքանում և մարդերի թիվը չէ սակավանում, թեև մեռներ մի անագին ազգ: Ի՛նչ է ուրեմն չբացողը, մեռնողը. ի՛նչ է հառաջացողը, և ի՛նչ զորություն է այն, որ երբ չքանում է, կենդանի մարդերի միլիոնավոր բազմություն օր ու ցերեկով համարվում է չբացած, և երբ հառաջանում է, վաղուց արդեն ապրող մի բազմություն կազմում է նոր դարազուլի կյանքի և գոյության:

Ազգությունը միայն, կարող է պատասխանել սորան:

Ազգությունը է ազգի անձնավորությունը, ազգի դեմքը: Միլիոնավոր մարդիկ կորուսանում են յուրյանց անհատական ինքնուրույնությունը, այդ անձնավորության օգտի համար. նոքա չեն երևում որպես մաքուր, այլ որպես անդամ այս կամ այն հավաքական անձնավորության: Եվ այդ անձնավորությունը բարոյապես ապրում է և ինքնուրույնաբար. ունի յուր սեփական կյանքը, յուր լեզուն, յուր սովորությունները, յուր ավանդությունները...

Նորա ամեն մի սեփականը սուրբ է նորան, և վա՛յ մյուսին, որ ձեռք բարձրացնե նորա, այս կամ այն, սեփական սրբություն վերա: Եվ ինչպես, սովորական կյանքի մեջ, մասնավոր մարդը աշխատում է յուր

անձնական օգտին և յուր անձնական ապահովության համար, ինչպես շատ տեղ վնասում է նա մի ուրիշ անհատի անձին և օգտին, այնպես ես մարդերի հավաքական անձնավորությունը,— ազգությունը, պահում է և պաշտպանում է յուր օգուտը և ոտքի տակ է կոխում ուրիշ յուր պես անձնավորության շահը: Ազգը, այսինքն, կենդանի մարդերի մի անագին բազմություն, համարվում է կենդանի, եթե կա և չէ մեռած նորա հավաքական անձնավորությունը — նորա ազգությունը. համարվում է դարձյալ մեռած, դատապարտված և իրավունքից զրկված, եթե չկա այլևս նորա ազգությունը:

Վերևում ասացինք, որ ազգի մահը անհատի մահի պես չէ՞. ասացինք, որ ազգը չէ մեռնում ֆիզիկապես. ի՛նչպես, ուրեմն, մեռնում է ազգությունը: Մահը անհասկանալի է, եթե չգիտենք կյանքը, ուրեմն հառաջ կյանքը:

Ի՛նչ է կյանքը:

Կյանքը է անդադար շարժողություն, նյութերի անդադար փոխանակություն և անձնապահություն: Արտաքին ուժերը ներգործում են էակի վերա (սովորական ոճով խոսելով) ավերողապես, էակը անդադար շարժում է, ընդունում է նյութեր, դուրս է տալիս նյութեր և քանի որ կարող է շարժիլ և այս գործողությունը կատարել, նա ունի յուր ներսում ուժ և զորություն, որ դեմ է գնում արտաքին ավերիչ ուժերի ազդեցության և քանի որ կարողանում է նոցա դեմ դնել, պահպանում է յուր անձը,— ապրում է: Բայց երբ էակի ներքին և արտաքին ավերիչ ուժերի մեջ ընդունում է հավասարակշիռը, երբ էակը չէ կարող յուր ուժով դեմ դնել արտաքին ազդեցությանց, նա չէ կարող պահպանել յուր անձը և այն բույսի մեռնում է: Արտաքին ուժերը հաղթահարում են նորան և լուծում են նորա կազմվածքը:

Ազգությունը ապրում է, եթե նորա մեջ կա, արտաքին, ավերիչ ուժերի հավասարակշիռ զորություն. թե ի՛նչ է այդ զորությունը, մեք հետո կխոսինք, այժմ այսչափ միայն հարկավոր է ասել, որ եթե չկա այդ զորությունը, արտաքին ուժերը հաղթահարելով ազգությունը, լուծում են նորա կազմվածքը: Եվ ինչպես բնական էակները կորուսանելով յուրյանց ուժը, հաղթահարվելով արտաքին ուժերից մեռնում են, և ինչպես նոցա կազմվածքի մեջ մտած նյութերը, լուծվելով կազմվածքից, շարունակում են յուրյանց կյանքը, կազմելով մի այլ էակ, կամ իբրև նյութ, պիտոյանալով այլ կազմվածքի, այնպես ևս ազգությունը մեռնելուց հետո նորան բաղկացնող անհատները ընդունում են այլ բարոյական կերպարանք, կազմելով մի առանձին ազգություն, ա՛յլ պայմանների տակ. կամ մտանում են ուրիշ ազգությանց կազմվածքի մեջ:

1 Մեջբերումը՝ Աստվածաշնչից:

Բնությունը կորուստ չունի:

Մարդիկ յուրյանց գոյութիւնը և ներկայութիւնը ապացուցանում են յուրյանց ազգութիւնը: Կենդանի եմ ես և խոսում եմ առջևս կանգնած մարդու հետ, բայց նա չէ ընդունում, թե ես կենդանի եմ: Նա ասում է ինձ, որովհետև քո ազգութիւնը մեռած է, ուստի և դու կենդանի չես, որպէս հայ:

— Եղբայր, ի՞նչպէս կենդանի չեմ. ես խոսում եմ քո հետ. մեռելները վաղուց արդեն թողել են խոսելու սովորութիւնը:

— Ինձ ի՞նչ փուլթ, դու կենդանի չես,— կրկնում է նա ամենայն սառնութիւնով:

Եվ ոչ միայն այսչափ. ուրանալով իմ կենդանութիւնը, ժխտում է ինձ իմ կենդանութիւնը պահելու համար պետք եղած կարիքը կամ նորանց լցնելու հնարները:

— Եվ այստե՞ղ հանեցիր տնտեսական խնդիրը...

— Եվ չկամելով բռնաբարութիւն կերպարանք տալ այս ժխտողութեան, տակաւին իրավունքի անունով խոսում է իմ հետ. — Ի՛նչ ես արել, որ ես համակրութիւն ցույց տամ քեզ, որ ես խոստովանիմ քեզ կենդանի:

Այս կոպիտ հեգնութիւն է և ստրկութեան շղթայի ամենածանր օղի միւրը: Հերիք չէ նորան իմ կենդանութիւնը, նա չկամի նորան ընդունել որպէս իրողութիւն. նա ակամա պիտի հոժարի ընդունել այն ժամանակ, երբ ցույց տամ իմ իրավունքը: Ա՛յս ևս հերիք չէ. նա իմ կենդանութիւնը պիտի խոստովանի միայն այն ժամանակ, երբ ստուգեմ, թե զորութիւն ունիմ իմ իրավունքը պաշտպանելու:

Այս տողերը գրելու միջոցին Թեյմսը հրատարակեց Լեհաստանի ընդդեմ, մեր նոտր գրով տպածը, գրեթե բառ առ բառ: Եվ մի՛թե շա՞տ ժամանակ անցավ այն օրից, երբ ընդհանրական և մասնավորապէս ավստրիական բռնակալութեան ջերմեռանդ քուրմը հրատարակեց, թե «Իտալիան լոկ աշխարհագրական անուն է»¹:

¹ Ավստրիայի ամենառեակցիոն պետական գործիչներից Կլեմենտ-Վենցել Մետեր-նիխի (1773—1859) խոսքերն են:

* Իսկ Ավստրիան, այդ պոլիտիկական ուրվականը, դուցարանական առասպել է, ասում ենք մեք. ազուով, սիրամարդի փետուրներով զարդարված: Այն հողերի վերա, որ տեղանապիղծ ձեռքով տնկված է ավստրիական անպարծանք դրոշմը, 1857, հոկտեմբ. 1-ի տեղեկութեանց նախընդ, բնակվում է 35,019,056 հոգի ժողովուրդ: Սոցանից (զորքով տեղեկութեանց նախընդ, բնակվում է 7,889,925 հոգին, մնացածը օտար ազգեր, որ գոն. հանդերձ) ավստրիացի է միմիայն 7,889,925 հոգին, մնացածը օտար ազգեր, որ գոն. սկիւզում 14,927,925 հոգի, ուսման 5,632,089 հոգի, մաճառ 4,947,134 հոգի, հայ 13,250 հոգի, իսկ մնացորդը այլ և այլը:

Ասել է թե մոտավորապէս 8 միլիոն հոգին բռնացել է 27 միլիոն օտար ժողովուրդի

Պարզամիտ մարդիկ կարող են հավատալ այս կամ այն կառավարութեան... կարող են հավատալ, որ եթե հիրավի՛, Լեհաստանը արժանի լիներ անգլիական համակրութեան՝ և ահա լրացած էր ամենայն բան:

— Այսօր չէ, վաղը,— ասում ենք մեք:

To-morrow morning!² ասում է հեգնող անգլիացին: Քանի որ իմ կյանքի խոստովանելը կապված չէ նորա շահի հետ, նա խոստովանելու չէ: Ուր թողունք, որ մի ազգութիւն գիտութեամբ սպանում է մյուս ազգութիւնը յուր սեփական շահի համար. ճնշվածի իրավունքը խոստովանե՞լն է մնացած:

Անհնարին տհաճութեամբ լսեցինք մեք անգլիական պառլամենտի մեջ լորդ Զոհն Ռըսսելի խոսքերը ամերիկյան խնդրի վերաբերութեամբ.

«Չէ կարելի բռնու զորութեամբ վերացնել ստրկութիւնը Հարավային Ամերիկայի միջից: (Այսինքն հյուսիսայնոց պահանջողութիւնը և պատերազմը, զուր է). Հարավայնոց ատելութիւնը դեպի հյուսիսայինքը, անկարագրելի խոր է և սաստիկ: Խաղաղութիւնը չէ պիտո տիրե այնտեղ, մինչև այդ երկու կողմերը չկազմեն առանձին առանձին տե-

վերա և ապրում է ծծելով նոցա արյունը, նոցա կենսական ուժը և զորութիւնը: Ակամա կհիշես հռչակավոր Ֆոհթի խոսքերը՝ L'Autriche c'est la damnation éternelle».

Հերիք չէ այսբանը, դեռևս «Իտալիան լոկ աշխարհագրական անուն է»: Հրամայե ես, իտալական ժողովուրդը, Վենետիկը, մինչև անգամ և Հռոմը, այն ստրկութեան հալածանական օրորոցը ճիշտ քեզ պէս են մտածում... խոսք չկա՞ Սուրբ Մածծիմիի և սուրբ Գարիբալդիի բարեխոսութիւնները անպակաս լինին Հարսբուրգյան տունի զլխից...

Արդոք քարավանի մեջ Մետերնիկը կրկնում է՝ կոմս Քալուսին յուր խոսքը: Պիտո իններորդին կմնա պատասխանելու (Մ. Հ.):

Ի՛նչ ասել է համակրութիւն. ուրիշը իրավունք ունի երկրագունդի վերա ապրելու, լեհացին չունի՞: Սա իբրև ողորմութիւն պիտի ստանա ուրիշից այն, ինչ որ ուրիշը ունի, նույն իրավունքներով, որ ամեն մարդու պիտի արվի, որ ամեն մարդու հավասար է: Եվ միայն անգլիական մարդը պիտի ապրի, ուրիշը թող մեռնի՞: Բացի սորանից, ի՛նչ պիտի արած լինի Լեհաստանը, որ արժանի լինի, արժանի ենք մեք, Անգլիոն համակրութեան: 12 միլիոն ժողովուրդի կենդանութիւնը բավական իրավունք և բավական արժանավորութիւն չէ՞: 12 միլիոն ժողովուրդի երեսնամյա բողոքը և արյունաթաթալ մարտիրոսութիւնը բավական չէ՞ մի սիրտ ունեցող ակնատեսի համակրութիւնը շարժելու: Բայց սիրտ... ո՛ր ենք մեք: Անգլիոն մեջ միայն գնայուն մեքենաներ կան, և թերևս ուրիշ ամենայն բան գտանլի այնտեղ, մարդային սիրտ... շատ հազիվ Վկա՞ ենք կանչում լորդ Բայլընի սովերը: Երբ Ֆրիդրիկոս Մեծի առաջադրութեամբ Լեհաստանը հռչակեց: «Վ Ռուսիոն, Պրուսիոն և Ավստրիոն մեջ, Անգլիան լուռ մնաց և ընդունեց: Այսօր, յուր հիմն լուրթի մեղքը ծածկելու համար, իրավունք և արժանավորութիւն հարցնում է նա արյունվա ևնհատակից: (Մ. Հ.):

² (Անգլ.) Վաղը՛ առավոտ (Մանոթ. 1940 թ. Երկերի լիակատար ժող. խմբ.):

³ (Ֆր.) Ավստրիան հալածանական նզովք (գեհնապարտութիւն) է (Մանոթ. 1940 թ. Երկերի լիակատար ժող. խմբ.):

ութիւնը: Եվ այն ժամանակ միայն Անգլիան կհասնի յուր դարավոր նպատակին, որի մեջ է նորա էական շահը»:

Այսպես է եղել ազգութանց ընթացքը մարդկութեան ասպարիզում: Մինչև այժմ այն ազգութիւնը, որ ուժ ունի, որ ինքը ապրելով չկամի արիշի կյանքի վերա մտածել, ավելի կամ պակաս չէ մասնավոր անձնապաշտից, որի փուլթը չէ, եթէ նորա ընկերը նորա աչքի առջև ընկնում է սովամահ:

Բայց մասնավոր ուշադրութեան արժանին ի՛նչ է. նույն ինքը այդ հոգր ազգութիւնը օգուտ չունի յուր անունին վերագրված շահերից: Այդ ազգութիւնը յուր կառավարութեան հետ գրե՛թէ նույն հարաբերութեան մեջ է, ինչ հարաբերութեան մեջ են դեպի ինքը շխտտովանված ազգութիւնքը: Տարբերութիւնը էական խնդրի մեջ չէ. տնտեսական խնդրի դուռը և նորա համար փակված է: Նորա ազատութիւնը անվանական է, նա չէ կերակրվում նյութով, նորա կառավարութիւնը ներկում է նորա աչքը յուր դրոշի փառքով, յուր զենքի հաղթութեամբ, յուր սահմանների օրբստօրի լայնութեամբ: Դնենք թե այն մարդիկը, որոնց ազգութիւնը խոստովանված չէ, պաշտոնական կերպով չեն համարվում կենդանի. այո՛, նոքա ստրուկ են ուրիշներին, բայց և այն մարդիկը, որոնց ազգութիւնը դողացնում է երկրագունդը բևեռից մինչև բևեռ, ստրուկ են յուրյանց կառավարութեան ձեռքում: Կառավարութիւնքը նկատելով, որ այդ ազգերը ինքյանք յուրյանց մեջ ազատ չեն տակավին, նկատելով որ սնոտի նախապաշարմունքներ, փտած սկզբունքներ և առհասարակ քիսիվայր հասկացողութիւնք պաշտելի են նոցա, խորամանկութեամբ օգուտ են քաղում նոցա թուլութենից, տիրում են նոցա վերա և նոցա անունով ներգործում են, միմիայն յուրյանց անձնապահութեան համար:

Մարդը դեռևս թուլված է, կառավարութեանց բժժանքը դեռևս ազգում են նորա վերա: Նա տանում է աղքատութեան ծանր լուծը, առանց հաշիվ տալու ինքը ինքյան, թե ի՛նչ բանի համար են այն զրկանքը, որ հանձն է առնում: Ի՛նչ կանուտ յուր դրոշի փառքից, եթէ այդ փառքը չէ բերում նորան երջանկութիւն և հանգիստ կյանք, եթէ ամեն մինը այդ եղջերվաքաղ փառքերից գնվում են սոսկալի հարկերի և սարսափելի պարտքերի ծանրութեամբ, որոնց էականապես ժողովուրդն է ենթակա: Կառավարութեան դրամ է հարկավոր յուր որևիցե խորհուրդը հառաջ բերու համար, ներքին պարտք է հրատարակում նա և ամեն մարդ առանց երկբայութեան, իբրև մի սպահով տեղ դնում է և յուր ունեցածը: Եվ ինչի՞ պիտի վախենա, քանի որ կառավարութիւնը երաշխավոր է:

— Կառավարութիւնը... Ո՛վ է կառավարութիւնը, ազգը չէ՞:

— Չէ՛, կառավարութիւնը կառավարութիւն է, ազգը ա՛յլ, կառավարութիւնը ա՛յլ:

— Ուրեմն կառավարութիւն ասելով պիտի իմանալ որեէ աշխարհի պաշտոնյա՞րքը կամ նոցա գահերե՞ցը:

— Ճի՛շտ:

— Ինչո՞ւ պահովում է կառավարութիւնը այն պարտքը, որ առնում է ժողովուրդից:

— Ի՛նչպես թե ինչով, տերութեան հողով, գանձով և այլն և այլն:

— Տերութեան հողը, գանձը, և այլն և այլն կառավարութեան սեփականութիւնն է, որ գրավ է դնում:

— Տարակույս չկա, դոքա պատկանելիք են կառավարութեան:

— Ապա ազգը՞:

— Ազգը ինչ վերաբերութիւն ունի տերութեան հողին կամ գանձին հետ: Ազգը ազգ է, ինչպես կառավարութիւնը կառավարութիւն է: Ազգը ա՛յլ, կառավարութիւնը ա՛յլ:

— Դրոշի փառքը՞...

— Ազգի՛նն է:

— Ցնծա՛, ազգ: Բերանդ հովին բացած, նայի՛ր այն կտոր լաթին, որ կախված է ձողի վերա:

— Բայց նա ինձ կերակուր չէ տալիս,— ասում է ազգը:

— Եվ ի՛նչ հարկավոր է քեզ կերակուր, երբ դու ապրում ես այդ փառքով:

Չնայելով այս բոլորի վերա, այդ ազգութիւնքը հետևում են տակալին յուրյանց կառավարութեան, ուրիշ աշխարհների տիրելու, ուրիշ ազգութիւնք սպանելու և յուրյանց դրոշի փառքին նորանց ևս մասնակից առնելու:

Մինչև այժմ բռնակալ աշխարհակալութիւնքը մի սուտ փաստ ունեին յուրյանց ձեռքում, որ այսօր չէ կարող արդարանալ և մարդկային բանականութեան դիմանալ: Ի՛նչ էր այդ փաստը: Այն, թե հոգր կառավարութիւնքը տիրում են զանազան աշխարհների, զանազան ազգերի, միմիայն վայրենութիւնը քաղաքակրթելու համար: Անձնական շահը չէ, ո՛չ քա՛ղ լիցի, մարդկութեան սերն է, որ ստիպում է նորանց ստրկացնել զանազան ազգեր, որովհետև այդ ազգերը հետ են մնում և չեն քաղաքակրթվում:

— Ա՛յսպես, ուրեմն, Անգլիան շնդկաստանի մեջ մի որոշյալ կշիռ արհիտն գնում է ժողովրդից 25 լիբրե ստերլինգի, իսկ ինքը նույն կշիռը վաճառում է 250 լիբրեի, և կառավարութեանց ավելի ո՛չ ո՞ք իրավունք

յանց փաստի ոչնչութիւնը, եվրոպական հավասարակշիռը հանեցին մեջ-
տեղ: Եվ այսօր ամեն կառավարութիւն յուր կշռով կշռում է այս հավա-
սարութիւնը: Մարդկութիւնը, այո՛, ավելի չէ, քան թե ոչխարը, որ
սպանդապետի դանակին և կշեռքին է հանձնված: Մինչև այսօր հար-
ձակում և ամեն պաշտպանութիւն այս հավասարակշիռի անունով հա-
ռաշայցավ:

— Բայց կշռի արդարութեան քննի՞չը:

— Քեզ ի՞նչ փութ:

Եվ այն օրից, երբ կառավարութիւնը յուրյանց ընթացքը արդա-
բացնելու համար և յուրյանց բռնած ճանապարհը ամբոխի աչքից ծած-
կելու խորամանկութեամբ, գրեցին յուրյանց դրոշակի վերա հավասա-
րակշիռը և իրավունքը, այն բոլորից, ասում ենք, ազգութիւնը դարձավ
կառավարութեանց հալածող ուրվականը: Եթե հավասարակշիռ և իրա-
վունք կա տերութեանց մեջ, ուրեմն նույն կշիռը և նույն իրավունքը պի-
տի լինի տերութեանց և նոցա ստրկացած ազգերի մեջ: Դու կամենում
ես քո հավասարակշիռը պահել, և այն, իրավունքի անունով, բայց ինձ,
որ բնավին օտար եմ քեզ և ամենեկին վերաբերութիւն չունիմ քո հետ,
ի՞նչ պատճառով, հակառակ իմ կամքին, առնում ես և բռնութեամբ
դնում ես քո կշռի թաթի մեջ: Ուրիշ տերութեանց հետ խոսում ես իրա-
վունքի անունով, իսկ իմ վերաբերութեամբ ինչի՞ համար ոտքի տակ ես
կոխում նորան և անիրավում ես շարաշար:

Այսօր, ճնշված մարդերի համար, ազգութիւնն է նոցա միակ դրո-
շը, որ կարող է բացվիլ բռնակալութեան ընդդէմ: Ազգութեանն է միակ
նենար դեմ դնելու նաև լուսավոր բռնակալութեան, եթե միայն բռնակա-
լութիւնը կարող է լուսավորվիլ կամ լուսավորվելուց հետո հարատեւել
իրև բռնակալութիւն,— կրկնում ենք, մեր դարու երևելի մտածողներից
մինի հետ:

Փանք այժմ պարզելու մեր ունեցած հայացքը ազգութեան վերա, որ-
պեսզի հակառակախոս չերևինք մեր նեղսիրտի առջև:

Վնասակար և անիրավ է այնպիսի ազգութիւնը, որ ամեն ուրիշ
զոհում է յուր կյանքին. ազգութիւնն չէ այն, այլ կույր ֆանատիկոսու-
թիւն, որ հիմք չունի և կիրթի բնավորութեամբ երևում է մարդու մեջ:

Այդպիսի ազգութիւնը որչափ ևս կատաղի լինի, որչափ ևս մոլեգ-
նի, ի վերա այս ամենայնի ժամանակը կմաշի նորան, որովհետև մի
կիրք կարող է տեղի տալ մյուս կիրքերի, որ հանգամանքը կարող են
ծնուցանել: Ազգութիւնը հարկավոր է և օգտակար այն ժամանակ, երբ
նա չէ բորբոքվում իբրև մի բոլորական կայծ, իբրև պատահական և հան-
գամանքներից կախված մի բան, այլ, երբ որպես հետևանք հասուն գի-

տակցութեան, հանդես է գալիս այրական հաստատամտութեամբ, պա-
հանջում է ուրիշների հավասար իրավունք և ոչինչ չէ ինչպիսի ավելի
Ազգութիւնը օգտակար է և հարկավոր այն ժամանակ, երբ զգալի է ոչ
որպես մի բարոյական շոտութիւն, այլ որպես կարիք, որպես իրա-
վունք, որպես բողոք երկրագունդի վերա մի կտոր հող ձեռք բերելու
համար, որպեսզի այդ ազգութեան անդամքը ապահովեն յուրյանց ապ-
րուստը, որպեսզի գերի և ստրուկ չլինին ուրիշին: Ազգութիւնը անմե-
ղազրելի է և ամենայն ընդունելութեան արժանի, եթե նա խոստովանի
մյուս ուրիշ ազգութիւնքը անխտիր, նույնպիսի իրավանց ժառանգ,
որպիսի ստացել է ինքը: Ազգութիւնը անմեղազրելի է և տոնելի իսկ,
եթե նա ընդհանուր մարդկութեան գործը թեթևացնել աշխատի յուր հա-
վաքական անձնավորութեան անունով իրավունք ձեռք բերելով և նույն
իրավունքը և արտոնութիւնքը, հավասարապես, յուր անդամներին բաշ-
խելով:

Եթե ազգութեան ներքին և էական խորհուրդը չէ տնտեսական խըն-
դիրը, անհիմն է այդ ազգութիւնը, սո՛ւտ է այդ ազգութիւնը, և նա
կկործանվի: Տնտեսական խնդիրն է այն զորութիւնը, որ մի փոքր հա-
ռաշ խոստացանք անվանել, նա է այն միակ և հաստատ ուժը, որ ազգի
անձնավորութեան մեջ ներգործելով, հավասարակշիռ է պահում արտա-
քին ուժերի ընդդէմ, որով և ազգութիւնը ապրում է: Դու հազար տարի
քարոզե ինձ քո վերացական ազգութիւնը, ես միշտ շարտի հասկնամ:
Դու ինձ ասում ես, պահենք մեր ազգութիւնը, մեր լեզուն, մեր ավան-
դութիւնքը և այլն, և այլն, շատ բարի, պատասխանում եմ ես, բայց,
ասա՛ խնդրեմ, ի՞նչ բանի համար պահենք, ի՞նչ է պահելու օգուտը և
ի՞նչ է կորուսանելու վնասը: Վերացական ազգութիւնը, որ մինչև այժմ
փոքր ի շատեք քարոզվել է հայոց ազգի մեջ, չէ կարող պատասխանել
սորան: Եվ այս է պատճառը, որ ծանր է այդ առաքելութեան ընթացքը:

Չոր-չոր ազգութիւն քարոզել առանց մեկնելու քո քարոզութեան պատ-
ճառները, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ֆանատիկոսութիւն, և այդ տեսակ քա-
րոզութիւնը երբեք չի կարող արմատ արձակել մի ժողովուրդի մեջ, որ
վերացականից հառաջ, ամենայն բոլոր զարկվում է իրական կարիքների
հետ: Իսկ երբ դու ասես ինձ, պահի՛ր քո ազգութիւնը, հաստատ կացիր
քո սիրու մեջ դեպի քո աշխարհը, սիրի՛ր քո եղբայրքը, պահի՛ր քո լե-
զուն, որ է քո ազգութեան դրոշը և այդ բոլորը քեզ իրավունք կտա մի
կտոր հող ձեռք բերելու, որով կազատվիս ստրկութենից և աղքատութե-
նից, այն ժամանակ ես կհասկնամ քո խոսքը, և ընդհանուրի շահի մեջ
և իմ սեփական շահը տեսնելով կաշխատիմ ամենայն զորութեամբ: Այն

ժամանակ ես կհետևեմ քո ձայնին, որովհետև նա ավետարանում է ինձ փրկութեան, ազգութեան անունով:

Եվ քաղաքական նավաբեկութենից ապրած մարդիկ, եթև հասկանում են ազգութունը մի ամբողջութուն, որ երբեմն կար, և որի դարավոր փոշով ծածկված հիշատակարանների վերա բաբախում է նոցա կուրծքը, եթև նոցա, ազգութեան հասկացողութունը, յուր սկիզբը առնում է անցածի խայտաճամուկ ավանդութեններից և չէ հիմնվում ուղղակի ներկա սերունդի և ներկա պայմանների վերա, եթև նոքա մտածում են երևեցնել յուրյանց ազգութունը այն շրջանակի մեջ, ինչպես էր հառաջ, այն ժամանակ, այդ ազգութունը կմնա միշտ իբրև մի ամուր գաղափար, որ հետ չէ մնում բարոյական Չինաստանից:

Ժամանակը մի անգամ է անցնում, և նա, որ ընթացակից չէ նորան, հետ է մնում: Մենք կարող ենք բռնել ժամանակի այն ակնթարթը միայն, որ անցնում է մեր առջևից. իսկ երբ նա անցել է, անօգուտ է այլևս: Նա, իբրև օրինակ, միայն, իբրև խրատ, կարող է երևել մեզ հեռվից. ներկա կյանքը նորա հետ վերաբերություն չունի, ըստ որում անցածը չէ ապրում այլևս:

Այսօր, եթև մի ժողովուրդ ստրուկ է, եթև նա հող չունի և եթև հաջողի նորան հող ձեռք բերել, իրավունքը և ժամանակը պահանջում են տնօրինել այնպես, ինչպես ցույց է տալիս ներկա հարկը, ինչպես ցույց է տալիս բանականութունը, և ոչ այնպես, ինչպես հին օրերից մնացած, ավանդական կառավարութունքը տնօրինել են մինչև այժմ, այսինքն, տերութեան կամ ազնվականության սեփականելով հողը և հասարակ ժողովուրդը զրկելով իրավունքից: Վերջին դիպվածում ազգութունը ազատություն չէ ժողովրդին. նա փոխում է միայն նորա լուծը. մեք դրականապես թշնամի՝ ենք այնպիսի ազգութեան, ինչպես թշնամի ենք բռնակալության, ո՛ր կամ ինչ կերպով որ հայտնվի: Գիտենք, կան մարդիկ, և մեր իսկ սիրելի բարեկամների մեջ, որ պիտի ասեն՝ թո՛ղ միանգամ ձեռք բերվի հողը, թո՛ղ ինչպես կամի լինի սկզբնական կառավարութունը և տնօրենութունը, հետո կուղղվի, կնորոգվի և այլն, և այլն:

Չէ՛, այս տղայություն է. այս տեսակ ուղղագործությունքը և վերանորոգությունքը հեշտ բաներ չեն, և, համարձակ կարելի է ասել, նոր ի նորո ձեռք բերելուց ավելի դժվար: Ուրիշների փորձերից, որ փորձողներին արժում են արյան ծովեր և որ բոլորովին ձրի ներկայանում են մեզ, իբրև օրինակ, հարկ է որ խրատվինք և չերթանք այն ծուռ ճանապարհը, որից և գնացողը կամի հետ դառնալ, բայց ոտքը սայթաքում է: Եվ ի՛նչ խելք է, կառարկելությունը տեսնելուց հետո, անկատարին հետև-

վիլ, միմիայն այն պատճառով, որ անկատարը ժամանակով հառաջ է, քան թե կատարյալը:

Այս օրենքը չունի ոչինչ ամբողջուն, չունի հետևականություն: Այս օրենքով, մի մարդ, որ կամեր պարապիլ որևիցե արվեստի, չպիտի ուղղակի գործե այն, ուր հասած էր արվեստի ներկա վիճակը, այլ, ինչ որ դարերով հառաջ: Նոր գիր ուսանող մարդը թո՛ղ չհամարձակի ուրեմն թղթի վերա գրել, այլ թո՛ղ գրե ծառի տերևի կամ կեղևի վերա, հետո, անասնոց մորթի վերա, հետո չգիտեմ ինչի վերա, որ կարգը հասնի թղթին, ըստ որում նոր է սկսանում և հարկ է, որ հառաջ անկատարը ձեռք բերի:

Եթև մինչև այժմ մեր խոսածներից հասկացավ մեր նեղսիրտ ընթերցողը ազգութեան վերա մեր ունեցած գաղափարը, եթև համոզվեցավ կամ գոհացավ, մեք մեր շնորհակալությունը կանխիկ հայտնում ենք նորան: Իսկ ընդհակառակը, եթև ավելի նեղսրտեցավ, չենք վհատում: Մեք, ուրիշ անգամ, դարձյալ կխոսենք նորա հետ այս խնդիրների վերա և մեր ամեն ճիշդ կթափենք ավելի մշակել և ավելի կերպարանագործել մեր գաղափարը:

Այժմ դառնում ենք դեպի այն կետը, որտեղից խոսորեցանք և դեպի այնտեղ հրավիրում ենք դարձյալ մեր ընթերցողների ուշադրությունը:

Որչափ շոշափելի և հասկանալի է տնտեսական խնդրի ճշմարտությունը, որ մեք, այս նեղ սահմանի մեջ, աշխատեցանք կերպարանագործել, ի վերա այսր ամենայնի, անհուսալի չէ, թե գտանվին մարդիկ, որ ասեն մեր համար. «Այս ի՛նչ Մովսես է, որ ճանապարհ է ցույց տալիս ազգին դեպի մի երկիր»:

— Մովսես չենք, և Մովսեսի խոստմունքը չենք խոստանում հայոց ազգին: Մովսեսը իսրայելյան ազգին խոստանում էր մի երկիր, որ պիտի բղխեր կաթն և մեղր. մեր քարոզությունը ավելի պարկեշտ է: Մեք ցույց ենք տալիս մի երկիր, որ բուսուցանում է բամբակ, մետաքս, շաքար, ցորյան, բրինձ, սուսամ, տորոն և այլ ընդեղենք: Մեք ցույց ենք տալիս մի երկիր, ուր ամենայն ընտանի դրաստ աճում է, ապրում է և բազմանում է, հետևաբար նոցա բերքը ևս, այսինքն բուրդը, մորթը, միսը, կաթը և այլն, որ նույնպես արժանի են ուշադրության և մշակութեան: Մեք ցույց ենք տալիս մի երկիր, որի հանքերը մեծապես կարոտ են մշակութեան և որոնք, մինչև այսօր, մնացած են մարդկութեան համար «որպես աղբիւր փակեալ և դուռն կնքեալ, ընդ որ ոչ ոք էանց»:

Հողդհողդ Իսրայելը, մտքով Եգիպտոս դարձող Իսրայելը, միայն մի կույր հավատով կարող էր հետևել Մովսեսին, դեպի կաթն և մեղր բղխող երկիրը, ըստ որում անծանոթ էր նորան ավետյաց աշխարհը. մեք ըն-

Քերցողներից և առհասարակ հայոց սրգից չենք պահանջում և այն կույր հավատը դեպի մեր քարոզությունը: Երկիրը և բերքերը քաջ ծանոթ են նոցա, և անծանոթների համար պատրաստ են յուրյանց գոյությամբ վկայելու մեր ասածին:

Մեր քարոզության նպատակը և մեր աշխատության խորհուրդը այն է միայն, որ ազգը մտածե յուր ապագան և ազատե յուր անձը սարսափելի նեղութենից և աղքատութենից, որ եթե ոչ այսօր, վաղը պիտի թագավորե բոլոր Թուրքիո մեջ, շնայելով այն նոր պարտքին, որ առնում է նա Անգլիայից: Այդ լիբերները շատ կարճ ժամանակի մեջ կցնդին, մեղսեղում կմնա պարտքի մուրհակը և նորանից հետո գալու հոգեվարի ժամանակ, օսմանյան լիբերն կբարձրանա մինչև 1000 դուրուշ:

Մեր բարձրացուցած խնդիրը մի վերացական և անբնական փիլիսոփայությունն չէ, որ ազգը նեղության հանդիպի հասկանալու համար: Աշխարհիս երեսին մարդ չկա, որ յուր ապրուստի համար կարոտ չլինի նյութի և շահակնա հացի խնդիրը. և մեք խոսեցանք միայն այն խնդրի վերա, քանզի նորանով միայն կարող է պահպանել մարդը յուր նյութական գոյությունը:

Բայց այն փոքրիշատե կարողության տեր մարդը, որ ունի արդեն բավական ապրուստ, որ կազմել է յուրյան մի ճանապարհ, որով ապրել է և կապրի դեռևս, այդպիսի մարդը, բնականապես և ծանր նստած յուր առջում, կես մի թթվեցնում է դեմքը, տհաճություն զգալով մեր խոսքերի մոայլոտ կերպարանքից, կես մի այլապես է մտածում, քան թե մտածում ենք մեք, քան թե աշխատեցանք մեք նորա առջև կերպարանել մեր միտքը:

Ինչ է արդյոք նորա մտածությունը: Ավելորդ հարցմունք է այս: Նա մտածում է, թե ես վաճառականությամբ, սեղանավորությամբ, միջնորդությամբ կամ մի այլ ճանապարհով վաստկեցա այսչափ գումար. մեռնելուց հետո թողնում եմ իմ ընտանիքին նույնը, այլև մի քանի տուն և այլն և այլն, ուրեմն, ինչպես իմ կյանքը ապահով էր, նույնպես և իմ ժառանգները ապահովված են»:

Նորա մտածությունը ավելի չէ տարածվում, քան թե յուր անմիջական զավակները: Մեք այդ փոքրիշատե կարողության տեր մարդուն ասում ենք.— Շատ լավ, դու ունիս բավական գումար, ունիս տուներ և այլն և նորանով կարծում ես թե քո ժառանգները ապահով են, իսկ մեք ասում ենք, որ այդ կարծեցյալ ապահովությունը անհիմն է:

— Ինչպես,— հարցնում է նա մեզ:

— Այսօր դու ես քո բոլոր ստացվածքի տերը, որպես նաև քո բոլոր ընտանիքի տերը և այս պատճառով քո ունեցած կարողությունը հե-

րի՞ք է այսօր մի ընտանիքի. բայց, վաղը քո ստացվածքը պիտի բաժնրվին քո զավակների մեջ, որոնց յուրաքանչյուրին բաժին պիտի հասնի քո ունեցածի կեսը, կամ քառորդը, կամ ավելի մի փոքր մասը, եթե շատ են քո զավակները: Եվ ահա կարողությունը, ուժը դեռևս առաջին ազգում (պուրտ) կիսվեցավ, քառորդվեցավ, կամ ավելի փոքր մասերի բաժնրվեցավ. բայց մի մոռնար, որ այն յուրաքանչյուր մասերի տերերը առանձին-առանձին պիտի կազմեն քո նման գերդաստան: Յուր կարգով, նոցա քեզնից ստացած բաժինքը պիտի բաժնվին նոցա զավակների մեջ, որ ասել է թե քո թոռներին, քո ունեցածից հազիվ պիտի հասնի հարյուրին 5—6 տասնորդ: Իսկ թոռներիդ որդիքը դարձյալ պիտի մտանեն այն աղքատ ընդհանրության մեջ, որից դուրս եկար դու, և ազատ կարծեցիր այնուհետև նրա վիճակակցութենից քո սերունդը, քանի որ ինքնիշխան տեր էին քո բոլոր ստացվածքին: Այն մարդը, որ յուր հարստությամբ կամ որևիցե առիթով դուրս կբարձրանա հասարակաց ազգի մակերևույթից, բոլոր նորա սերունդը չէ կարող մնալ այն բարձրության մեջ: Կանուխ թե ուշ, նա պիտի դառնա դարձյալ դեպի այն ընկերությունը, որից կյանք էր ստացել սերունդի նահապետը: Մովի ջուրը գոլորշիանալով բարձրանում է մինչև ամպերը, բայց երկար չէ մնում այնտեղ: Մի փոքր սառնություն, մի փոքր օդի ճնշողություն և, ահա այն թռուցիկ շողիները, որ թողել էին ծովի հորիզոնական մակերևույթը, իբրև անձրև կամ իբրև կարկուտ անհնարին բռնությամբ գահավիժում են, յուրյանց հպարտ բարձրութենից, դարձյալ դեպի ծով: Այս, բնության օրենք է, օրենք, որ մի մազի չափ չէ շեղում յուր զուգակշիռը:

Փոքրիշատե կարողության տեր մարդը, մեր ասածին, պատասխանում է այսպես:— Ես իմ հորից ոչինչ ստացա, ինքնին, առանց մի բան ունենալու այսչափ վաստկեցա միմիայն իմ աշխատությամբ: Իմ որդիքը ավելի լավ վիճակի մեջ պիտի սկսանեն յուրյանց ասպարեզը, քան թե ես. քանզի ես ոչինչ ունեի, իսկ որդոցս յուրաքանչյուրը պիտի ստանա իմ կայքի կեսը, կամ քառորդը, կամ, ի վերջո, մի մաս: Թո՞ղ նոքա այն հիմքի վերա աշխատին, և նոցանից յուրաքանչյուրը կհասնի իմ կարողության չափին. այնպես և նոցա որդիքը և այլն և այլն:

— Եթե հանգամանքները մեզ հնազանդվեին, եթե մեք ամեն բան մեր կամեցածի պես կարողանայինք շինել, եթե տեսական հաշիվը միշտ ուղիղ գար կյանքի գործնական կողմերի հետ, այն ժամանակ գուցե ուղիղ լիներ քո ասածը, գուցե քո որդիքը կամ նոցա սերունդը ապահով լինեին: Բացի սորանից, ուր չկա դուրս արտադրող գործություն, որ յուր կարգով դեպի ներս պիտի գրավեր դուրսի հարստությունը, այնտեղ մի

ընկերութեան անդամ ուրիշ կերպ չէ կարող հարստանալ, եթէ ոչ նույն ընկերութեան մյուս անդամների հաշվով: Եվ այդ հարստութիւնն չէ, այլ պատահական հակումն հարստութեան կշռի երբեմն դեպի այս և երբեմն դեպի այն կողմը: Այսօր դու ես հարուստ, վաղը ես կլինիմ, և այն ժամանակ քո հարստութիւնը անպատճառ պիտի նվազի:

— Ինչպես, — բացականչում է նա:

— Ավելի հասկանալի շինելու համար առարկան, բացատրենք քեզ ձեռք և ընդհանուրը փոքրի և մասնավորի կերպարանքով: Դենք, թե քսան հոգի, մեք ապրում ենք մի տեղում և վաճառականութիւն ենք առնում մեր մեջ: Մեք ամենքս գործում ենք առանձին-առանձին, յուրաքանչյուր մարդ յուր օգտի համար, և մեզնից յուրաքանչյուրը տարբեր կարողութիւն ունի, մինը շատ, մյուսը փոքր և այլն, և մեր բոլորի ունեցած կարողութիւնքը իրար վերա բարդելով, դենք թե ստանում ենք հազար ոսկու մի դրամագլուխ: Արդ, հարցնում ենք, երբ որ մեր բոլորի գործողութիւնը այն հազար ոսկու վրա է, երբ մեր ձեռքում չկա մի ուժ, որ կարող լինի մեր, քսանից դուրս եղած արծաթը ներս բերել մեր մեջ, մեզնից մինը կարող է հարստանալ, առանց քսանի շահին դպչելու: Ո՞չ ապաքեն եթէ մեզնից մինը յուր ունեցածից ավելի մի հարյուր ստանա, մեզնից մյուս մինը պիտի տուժն այդ հարյուրը: Եվ այս հարյուր ոսկին երևութական և առժամանակյա մի վաստակ է, քանզի ընդհանրութիւնը չունի հարստութիւն և շահվողը ընդհանուրի հաշվով շահվեցավ, քանզի, նոր արծաթ չմտավ ընդհանրութեան մեջ, այլ մինից անցավ դեպի մյուսը, որ վաղը կանցանն դարձյալ դեպի մի այլ մյուսը:

Եթէ այսպես շինիւր բանի գործութիւնը, եթէ փոքրիշատն կարողութեան տեղ մարդու ժառանգները նույնպես հարստանալին, ինչպես հարրստացել էր նոցա հայրը, այն ժամանակ բյուրավոր պիտի լինեին հարուստների թիվը, փո՞քր է այս, աղքատ ասած բանը բնավ չպիտի վինիւր աշխարհի վերա: Բայց ավա՞ղ, հարստութիւնը ոչ թէ չէ հարատևում ժառանգների մեջ, այլ շատ անգամ նույն ինքը երբեմն հարյուր հազարներ յուր ձեռքի մեջ շարժողը, դառն աղքատութեամբ կնքում է յուր կյանքը, ո՞ւր մնացին նորա ժառանգները:

— Բայց, դորա փոխանակ, և աղքատների ժառանգներ հարստանում են:

— Այնպես, ինչպես ընկնող հարուստը, և նույն պայմաններով ուրեմն և նույն ճանապարհի վերա և նա յուր կարգով պիտի հավասարի ընդհանուր մակերեսութիւն: Եվ եթէ մի ընկած հարուստի փոխանակ հարրստանա մի աղքատ, հետևանքը հառաջադիմութիւնն չէ, քանզի դրա

կանը բացասականին վերա, տալիս է դրո: Այո՞, բնութեան օրենքները կատարվում են ճիշտ մաթեմատիկական հաշվով, և մարդը, որպես անդամ բնութեան, և մարդկային կյանքը, որպես երևույթ բնութեան, ենթակա են այս օրենքին և այս հաշվին:

Կարող են ասել, որ եթէ մարդը և նորա կյանքը դրվի ճիշտ մաթեմատիկական հաշվի տակ, մարդը կդառնա մի մեքենա և նորա կյանքը մի ձանձրալի ժամանակամիջոց: Այն ժամանակ նա կկորուսանն այն բանաստեղծական (poétique) գույնը, առանց որի անապատ է մարդու կյանքը:

Մի՞թէ մեք հակառակն ենք կարծում: Բնութեան պարզութեան մեջ միայն կարող է փայլիլ մարդու բանաստեղծական գույնը, և ճիշտ մաթեմատիկական հաշիվը, տանելով մարդկային ընկերութիւնը դեպի համերաշխութիւն, կարող է ազատել նորան մեքենա դառնալուց: Մարդը ստուգապես մեքենա է այն ժամանակ, երբ հաշիվ չկա, այսինքն պիտակցութիւն չկա: Հույսը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ստույգ հաշվից բղխելու հետևանք: Քանի որ հույսը չէ հիմնվում ստույգ հաշվի վերա, հույս չէ այլ անձնախաբեութիւն: Առանց սերմանելու հունձ չկա:

— Գուցե՞ լինի, շատ կարելի է որ լինի. ի վերջո մեզ սիրելի է լինելը:

— Ա՞յս է հույսը:

Բայց մարդը, այս բոլորը քննելու ժամանակ, անշուշտ պիտի լեզբ խառնի յուր կյանքի մեջ, նորան սիրելի չէ այս, նա չէ քննում, նա թողնում է և առօրյա տեսածով ապրում է այսօր, վաղը ինչ կամի թող մինի: Նորան ավելի թեթև է թվում վաղվա գալիքը, քան թե այսօրվա քրքնութիւնը, քանզի ապագան ծածկված է վարագուրով, որի վերա մարդը խոշոր տառերով գրել է հույս: Ապագան ծածկված է լոկ կարճատես աչքերի համար: Ապագան ներկայի ժառանգն է և եթէ մարդը քննի ներկան, այն ժամանակ իսկույն կճեղքվի նորա առջև ապագայի կարծեցյալ վարագուրը:

— Չէ՞, փոքրիշատն կարողութեան տեղ մարդը, չէ՞, իմ պարոն, Կամաճայնիւր, որ առանց հաշվի է քո հույսը, թե քո որդիքը նույնպես պիտի տիրանան այն կարողութեան, որին հաջողել է քեզ հասնել: Դարձուք աչքդ դեպի այն օրերը, երբ դու մանուկ էիր, կենդանացուր քո հիշողութեան առջև այն շրջապատը, որի մեջ ապրեցար. ի՞նչպես են, կա՞ն այն թեան առջև այն շրջապատը, որ տեսել էիր: Այնպես չէ՞, որ այն տասն քսան տունից հարուստները, որ տեսել էիր: Այնպես չէ՞, որ այն տասն քսան տունից հարուստները, որ տեսել էիր, այսօր կան և տեսում են միայն երկու տուն: Հա՞ որ դու ճանաչում էիր, այսօր կան և տեսում են միայն երկու տուն: Հավատա, որ այսօրվա մանուկը, երբ յուր կարգով հասնի քո հասակին և քո պես աչքը հետ դարձնի դեպի յուր անցած ճանապարհը, պիտի տեսնուի:

առանձնակալի սի ալերակներ, նո՛ւյնպիսի նավարեկության մնացորդք, որ այսօր երևում են քեզ: Մինչդեռ ընդհանուրը ապահովված չէ, մասնավորի երջանկությունը մի վաղանցուկ երա՛գ է: Այսօր երևում է նա, այո՛, բայց վաղը կցնդի. քանզի լուկ տեսաբանական խաբեություն է, կրկնում ենք վերստին:

Մեր մինչև այստեղ խոսածից երևում է, որ մեք, մարդուն համար, իբրև առաջին խնդիր առնում ենք տնտեսական խնդիրը և անվանում ենք նորան «մահու և կյանքի խնդիր»: Այս բավական է, որ մի տեսակ մարդիկ, որոնց բոլոր հասկացողությունը հիմնվում է երկվայրյան վերա — dualisme, պարզմտությամբ կամ հավատարիմ մնալով յուրյանց երկճղի սկզբունքին, մեր քարոզությունը անվանեն նյութականություն, կամ ո՛վ գիտե, դեռևս ինչ ուրջուն:

Մեք չենք կարող նոցանից ամեն միևին պատասխան տալ. ոչ թե ասելիք շունինք, այլ որովհետև շատ ականջներ մարմաջում են, և իրական ճշմարտությունը, ո՛հ, շատ մերկ է: Եվ ավելորդ է պատասխան տալ այնտեղ, ուր խոսում են հեղինակության անունով, որ մեք չենք ընդունում: Մեք նորա առջև պիտի դնենք գործ, նա մեր առջև պիտի դնի հրաման: Գործը ցույց տալով պիտի խոսինք համոզման անունով, նա հրամանը մեզ բերելով պիտի պահանջե հնազանդություն:

Հնազանդություն... Որի մեջ խորամանկությամբ դրված է բովանդակ ստրկության սերմը: Ուրացի՛ր, ասում է նա, քո դատողությունը, քո բանականությունը, քո խելքը և հնազանդվի՛ր ինձ: Դու մեքենա ես, և ես եմ քեզ շարժող զորությունը: Մեր բառարանի մեջ հնազանդություն խոսքը չկա, որովհետև հրամայական և հնազանդական առնչության մեջ ազատություն չկա: Մեք համոզում գիտենք, որ հնազանդության պես կույր չէ, որ հրամանի պես չէ բռնաբարում քո հասկացողությունը, այլ աղբբանում է փաստերը և պատճառները գիտակցությամբ քննելուց:

Այո՛, մարդն է մեր կատարելությունը՝ idéal և նորա էական և իրական պետքերից ավելի, ուրիշ բանի հետ վերաբերություն չունինք: էական և իրական պետքերի մեջ տեսնում ենք նորա կյանքը, կյանքի պայմանները: Պայմանների մեջ տեսնում ենք տնտեսական խնդիրը, տեսնում ենք մարդկային համերաշխությունը, որ դավանում ենք աղբբուր, անկեղծ և հաշվատու բարոյականություն և որի առջև միայն խոնարհեցնում ենք մեր ծունրը:

Մարդը չէ գողանում, բայց եթե նա չէ գողանում նորա համար, որ օրենքը արգելում է գողանալ, նա գո՛ղ է և ավազակ: Մարդը չէ սպանում, եթե այն պատճառով միայն, որ սպանությունը արգելված է, ի վերջո, այն բոլոր հանցանքները, որ նա չէ գործում, եթե չէ գործում

իբրև ստրուկ, հնազանդվելով մի գերագույն հեղինակության հրամանի, մարդը սպանող է և անբարոյական:

Մարդը բարոյական է այն ժամանակ, եթե այդ հանցանքները չէ գործում. ոչ թե յուր վերա եղած հեղինակութենից վախենալով, այլ եթե գիտակցությունը և համերաշխությունը դրել է նորան այն կետի վերա, որ նա և հղանալ չէ կարող այդ հանցանքները: Երբ հանցանքը հղանում է մարդը, գործել է այնուհետև, թե չէ գործել, մեր համար անբարոյական է, որովհետև եթե օրենքը շարգելուր, պիտի գործեր: Եվ չգործեց ոչ թե հասկանալով, որ եթե գործեր, յուր նման մի ուրիշին պիտի գրկանք, վիշտ կամ մահ պատճառեր, այլ որովհետև մեղք է, որովհետև հանցանքի փոխարեն պատիժ կա: Ասել է, այնպիսին եթե յուր անձը վտանգելու չիններ, ինքը ուրիշի անձերը պիտի վտանգեր: Այստեղ բարոյականություն չկա, այս բարոյականությունը պաշտոնական է: Եթե այս կետից նայելու լինինք բարոյականության վերա, վանդակի մեջ փակված վաղը բարոյական է, որովհետև մարդ չի փառատում: Եվ ի՞նչ տարբերություն կա, մինը (վազրը) ստիպված է չգործել, երկաթե վանդակից, իսկ մյուսը (մարդը) ստիպված է հեղինակության հրամանից:

«Որ հայիցի ի կին մարդ, առ ի ցառկանալոյ նմա, անդէն շնացաւ ընդ նմա, ի սրտի իւրում», — ասում է Քրիստոսը¹: Մեղ հասկանալի է այս:

Սոցա հակառակ, մարդը ողորմություն է տալիս, այսինքն, օգնում է կարոտելուց, եթե նա գործում է այն միմիայն այն պատճառով, որ հավատում է թե փոխարեն պիտի ստանա... Մենք չենք ընդունում նորան որպես բարոյական, որովհետև եթե չհավատար, թե փոխարեն պիտի ստանա, չպիտի գործեր: Մարդը ուխտում է, եթե ես այս-ինչ բան ստանամ, կամ այն-ինչ բանի հասնիմ, այս-ինչ բարեգործությունը գործեմ. բարոյականության և հո՛տը անգամ չկա այստեղ, որովհետև եթե յուր ցակացածին չհասնի, չպիտի գործե: Այս առատուր է, պիտի տա ստանալու ակնկալությամբ, բարի պիտի գործե ստանալուց հետո: Եվ այս բոլորը, հեթանոսական և հրեական առմամբ, զոհի անունով: Մարդկային համերաշխությունը զոհ չգիտե, այնտեղ յուրաքանչյուր անհատ միայն պարտք ունի: Մեր բախտն է, որ անշունչ բնությունը մարդ չէ, ապա թե ոչ, ի՞նչ փոխարեն պիտի տայինք արևին, որ մեզ լուսավորեր:

Չոհի սկզբունքը անարգում է մարդկային արժանավորությունը: Այստեղ դարձյալ երևում է բռնակալական ոգին, այստեղ դարձյալ կոպիտ կերպով նշանվում է մինի ուժը, իսկ մյուսի տկարությունը: Մի

¹ Մեղբերումը՝ Ավետարանից:

մարդ, տեսանելով որ մյուսը մեռնում է սովից, որպես թե ասեր նորան.— Տե՛ս, ահա մեռնում ես, քո կյանքը կախվում է այժմ ինձանից, այսինքն իմ քեզ հաց տալուց կամ շտալուց, բայց ես զոհում եմ քեզ այս կտոր հացը, քո կյանքը հարատևել տալու համար: Դորա փոխանակ դու պիտի զգաս, որ ես եմ քո ազատիչը...

Թշվա՛ռ... Հաուսը քան թե փրկեցիր նորա կյանքը, ոտքիդ տակ կոխեցիր նորա իրավունքը և նորա մարդկային արժանավորությունը: Դո՛ւ դադարեցար մարդ լինելուց, որովհետև ինչ որ ուղղակի քո մարդկային պարտքն էր, այն զոհի անունով գործեցիր, վշտացուցիր քո ընկերի ամենասուրբ և նվիրական զգացողությունը, որովհետև քո անձը տեր քարոզեցիր նորա կյանքին:

Հազար կյանք փրկե դու այդ ճանապարհով, թող պաշտոնական բարոյականք կնդրուկ ծխեն քեզ, մեր աչքում դու ամբարիշտ ես:

Եվ ի՞նչպես չդառնաս դարձյալ դեպի տնտեսական խնդիրը, որ եթե կարգի դրված լիներ, այս խեղճ մարդը յուր կյանքը իբրև շնորհք չպիտի ստանար բռնակալ-բարերարից:

Միստիկները շկամին այս տեսնել, նոքա վերացականություն են խնդրում, նոքա այնքան բարձր կանգնած են, որ մարդը հող և մոխիր է նոցա առջև¹:

Բռնակալները սեփականություն են պահանջում, նոքա կենտրոնացած են յուրյանց մեջ. յուրյանց գոյությունը քարոզում են ուրիշներին իբրև հավատալիք, իսկ այդ ուրիշների գոյության վերա թքում են լրբաբար:

— Ի՞նչ է մնում այն մարդերին, որ ոչ միստիկ են և ոչ բռնակալ: Ի՞նչ է մնում մեզ:

Քարոզել տնտեսական խնդիրը, քարոզել մարդը, քարոզել ազգությունը, միստիկներին գայթակղություն և բռնակալներին սահմանադրություն, իսկ հասարակ ժողովրդին փրկություն:

Կ Ր Ի Տ Ի Կ Ա

ՍՈՍ ԵՎ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

Ազգային վիպասանություն, պ. Պերեի Պոռշյանց, 1860, Թիֆլիս

(Սիրական եղբոր, Խ. Պ. ՕՏ... Ին ԿՎԵՐ) 1

Միթե որ նեղիցն այլ ո՞չ ևս յանլուցու յաննել...

Սաղմոս Դավթի, Խ. համար 9.

Ազգային սեփական դպրությունը էպպես հիմնվում է ազգային բանաստեղծության վրա և այնպիսի աշխատությանց, որ հայկական հոգու բխվածք լինելով հայ ազգին էին վերաբերվում դարձյալ: Ընդհանուր մարդկային գիտության վերաբերյալ գրքերը, թեև այո՛, մեծ պատիվ են բերում մի ազգի, եթե սա հարուստ էր այդպիսիներով, այնուամենայնիվ այդ գիտությունը մի որևիցե ազգի սեփականությունը չեն, այլ բովանդակ մարդկության, թեև նոցա մշակողը միայն մի քանի առաջադեմ ազգեր եղած լինեին: Ազգերի սեփական դպրության մեջ, այսինքն նոցա բանաստեղծական գործերի մեջ երևում է նոցա հոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ և քնքուշ բաներ, որի համար պատմությունը տկար է և կարոտ բանաստեղծության օգնություն:

Թե ինչպես է եղել մեր ազգի շատ հին ժամանակների բանաստեղ-

¹ Ժամանակակիցներից մեկի վկայությամբ Մ. Նալբանդյանը Կ. Պոլիս այցելելիս հյուրընկալվել է Օտյանների տանը: Այդ թվականներին Օտյանների գերդաստանից հայտնի դեմք էր Գր. Օտյանը, որը աշխատակցում էր նաև «Մեղու»-ին գրելով լրբերալ ուղղությամբ հոդվածներ: Կա նաև վկայություն, որ Նալբանդյանը անձամբ ծանոթ է եղել Գր. Օտյանին: Նալբանդյանը իր սույն կարևոր աշխատությունը նվիրել է Գր. Օտյանի եզրոր՝ Խաչիկ Օտյանին (Երվանդ Օտյանի հայրը): Խաչիկ Օտյանը գրականությամբ չի զբաղվել: Թե ինչու է Նալբանդյանը նրան նվիրել այս աշխատությունը, հայտնի չէ:

ծությունը մենք թեև ոչինչ գիտենք դրական, բայց և այնպես ընդհանուր պատմության և ընդհանուր դպրության պատմության տված լուսով,— որովհետև օրինավոր բանաստեղծությունը հետևանք է մի օրինավոր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ մեր հայերիս կյանքը, ոչ թե առասպելների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, երբևէ չէ ունեցել մի կանոնավոր և լոգիկական աճելություն և կերպարա[նա]գործություն,— դժվար չէ հասկանալ, եթե միայն չկամենայինք անձնախաբեություն մը և կամավոր կտրություն մը երևակայել երբևէ շունչացած պարծանքներ, որ թե պատմության հայտնի ժամանակներում, երբ քիչ շատ ձեռք ու ոտք ունեք Հայաստանը, մենք չենք ունեցել մի օրինավոր, եվրոպական հասկացողությամբ, բանաստեղծություն, այն առասպելական ժամանակների եղածները պիտի լինեին շատ հասարակ և խեղճ բաներ: Թողնելով այն պարոններին, որոնց սիրելի է այդպիսի բաների պարապմունքը, մեր հին, որպիսի և իցե, կամ թե բնավ չեղած բանաստեղծությանց ուսումնասիրությունը¹,— մենք պարտականություն ունինք հրատարակել, թե պ. Աբովյանցի «Վերք Հայաստանին» և «Սոս և Վարդիթերը» հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության²: Այո՛, արդարությունը նույնպես պարտք է դնում մեր վրա բարձրաբարբառ հռչակել պ. Գաբրիել Տեր-Ղովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս» մակագրով վիպասանությունը, որ տպվում էր 1861 թվականի Հյուսիսամերիկայի մեջ, և որ ափսո՛ս և հազար ափսո՛ս, հեղինակից կամ Հյուսիսամերիկայից կախում չունեցող պատճառներով ընդհատվեցավ: Մեր կարծիքով այդ գործին ավելի պատշաճ էր «Քաղցկեղ Հայաստանի» անուն ունենալ, քան թե կապվիլ մի պարեզուտավորի անունի հետ, որ շատ կարելի է թե անաշուղտության էլ պատճառ դարձավ: Եթե երբ և լինի այդ կիսատ մնացած գործը ավարտվի, միևնույն հոգով և հմտությամբ շարունակվելով, այն ժամանակ մեր նոր դպրության մեջ այդ գործն այն տեղը կունենա, ինչ տեղ ուսու դպրության մեջ ստացել է «Մեռած անձինքը»: Թող կանխիկ ընդունի մեր սրտանց շնորհակալությունը հայկական Գոգըրը, որին մաղթում ենք մի վայրեն գալուցք:

¹ Ակնարկում է Մ. էմիլի «Վեպե հնույն Հայաստանի» ուսումնասիրությունը, որը լույս է տեսել 1850 թ. Մոսկվայում:

² Չենք մոռացած «Նահապետ» ստորագրությամբ Հ. Անոն Ալիշանյանց արժանավոր վարդապետի հրատարակած հոյակապ քերթվածքը — «Պալուս Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ» և մյուս բոլոր աշխարհաբար ոտանավորքը, բայց այստեղ չհիշեցինք, որովհետև արձակ բանաստեղծության վրա էր մեր խոսքը. ապա թե ոչ, չափաբերական քերթվածոց մեջ, արժանավոր վարդապետը ախտյան չունի. եթե մենք լռենք, Ավարայրի բերուրդը կխոսի: ... «Կանչե՛ պալուսիկ, կանչե՛ հոգեճայն. արգոքը զուխտ մահուն ստիք հիշե՛ Վարդան»... (Մ. Հ.):

Մենք մի ուրիշ աշխատություն էլ գիտենք, հայ հեղինակի, հայոց կյանքից բխած, մի շատ կենդանի և շատ սրտաշարժ գործ, բայց, ձախողակի, հայ գրով թեև, այլ և այնպես, տաճկերեն գրած: Մենք խոսում ենք «Ազգայի» մակագրով ազգային վիպասանության մասին¹: Երթին տաճկաբանությամբ է գրած և մեր փոքր ի շատե տաճկագիտությունը տկար է այդ գիրքը թարգմանելու համար (այնտեղ շատ արարական կամ պարսիկ բառեր կան, որ մենք չենք հասկանում), բայց և այնպես գործի սկզբից մինչև վերջ մեր զմայլանքը աճելով աճում էր, երբ կարդում էինք այն հոգեշարժ, սրտաշարժ և տխուր անցքի պատմությունը, ուր ազնիվ օրիորդը, Ազգային, զոհ է գնում գիշերադե՛մ մարդոց դժոխային կրոնամոլության և դավաճանության, որին կարող էր նախանձել և ինքը Լոյոլան, ուր ազնիվ սիրահարը, Հակոբ աղան, նույնպես զոհվում է մի ջլային տենդի, որ առաջացել էր Ազգայի օրիորդի սգալի վախճանի պատճառած հարվածից: Բնականությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են այդ գործի մեջ: Վերք Հայաստանին շունի այնքան արվեստ. «Սոս և Վարդիթերը» «Վերք Հայաստանուցն» էլ քիչ ունի, թեև ունին բնականություն: «Ազգային» արվեստի կողմից կարող է դիմանալ խիստ քննության: Բնականության կողմից և հոգեբանական հարազատության մասին շատ բարձր է եվրոպական ամենավոր վիպասանություններից: Մենք ցավում ենք և ցավելով չենք կարող շնորհագրել մեր պոլսեցի եղբայրակիցքը, որ մինչև այժմ հայերեն չթարգմանեցին այդ

¹ Նալբանդյանի հիշատակած «Ազգայի» վեպը լույս է տեսել հարյուր տարի առաջ, 1851 թվականին, Կ. Պոլսում և ամբողջ մեկ դար մնացել է անհայտության մեջ: Միայն վերջին տարիներս, երբ լույս տեսավ Նալբանդյանի «Կրտսիկան», մեծ հետաքրքրություն առաջացավ այդ վեպի նկատմամբ: Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտին հաջողվեց ձեռք բերել այժմ հազվագյուտ այդ վեպի ֆոտոպատճենը, թարգմանել և պատրաստել տպագրության:

Նալբանդյանի հիացմունքը այս վեպի նկատմամբ պետք է բացատրել նրա մի շարք գլուխների ռեալիստական նկարագրություններով և գաղափարական շեշտակի նպատակասլացությամբ, որի հիմքում ընկած է պայթարը հայ իրականության մեջ քայքայիչ աշխատանք կատարող կաթոլիկ գործակալների դեմ: «Վերք Հայաստան»-ի հետ համեմատությունը ըստ երևույթին կատարված է պարզապես նկատի ունենալով այդ երկի վեպային կառուցվածքը, տեխնիկան, այլապես անիմաստ է օտար լեզվով գրված, շատ սահմանափակ ընդգրկում ունեցող (հայ բուրժուազիայի այլասերված բարբերի նկարագրությունը) մի վեպի համեմատությունը այնպիսի մի էպոսային երկի հետ, ինչպիսին է «Վերք Հայաստանի» վեպը, որը հանդիսանում է հայ նոր գրականության սկիզբը, արտացոլում է բուն աշխատավոր ժողովրդի պայքարը իր ազատագրության համար և նվիրված է այնպիսի մի կարևոր պրոբլեմի, ինչպիսին է Արեղյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

գործը՝ թե ի՞նչ պատճառով տաճկերեն է գրել դորա հեղինակը, կամ թե Թ՛ է այդ ազնիվ հեղինակը, մեզ հայտնի չէ. գիրքը տպած է անանուն: Երանի՛ թե մեկ օր հայերեն կարդայինք այդ հոյակապ և ազնիվ գործը: Ավելորդ է ասել, որ միայն Տաճկաստանի առաջնակարգ հայ գրագետի բան է նորան թարգմանելը. շինի թե ուսիացի հայերը փորձ փորձեն:

Բայց մենք հեռացանք մեր ուղիղ ճանապարհից. մեր գրություն խորհուրդը է «Սոս և Վարդիթերի» քննությունը: Մենք քանի՛ ու քանի՛ անգամ կարդացինք այս գործը և ուշադրությամբ. գալիս ենք այժմ անաշտապես հրատարակելու մեր կարծիքը այդ աշխատության մասին: Եվ իրա՛վ որ, հարկ չկա կողմնապահության. այնքան զուտ և անհակառակելի արժանավորություն կա «Սոս և Վարդիթերի» մեջ, որի այս ու այն տեղ, այս ու այն կողմից երեցած թերությունքը, հեղինակի անուշադրությունքը մի փոքր էլ հեղինակին շրջապատող աշխարհի ազդացքը, եթե նաև ամենայն խստությամբ դրվին անդամահատական դանակի տակ, այնուամենայնիվ, գործի ընդհանրական ամբողջությունը և էական արժանավորությունը կմնա և կմնա: Եվ որովհետև այս կողմից երկյուղ չկա, որովհետև մեր անաշտ քննությունը բնավ երբեք չպիտի նսեմացնե նորա արժեքի և քանքարի փայլը, այս պատճառով մենք հաստատ որոշում ենք ամեն նորա արժանավորությունը խոստովանելով, տեղ-տեղ երեցած անհարթությունքը չմոռնալ: Հաստատ հավատացած ենք և հույս ունինք, որ մեր անկեղծ ու արդարադատ, թեև խիստ և անկաշառ քննությունը, եթե համբուրելի հեղինակին օգուտ չբերե, վնաս ոչ երբեք:

Համարձակ կարող ենք ասել, որ արգո հեղինակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, ոչ ավելի և ոչ պակաս, մի անխարդախ հայելի է, ուր ցոլանում են բնության ճառագայթքը: Մենք նայեցանք այդ հայելու մեջ և տեսանք ինչ որ ցույց էր տալիս նա. և ծանոթ լինելով մեզ նորա ցույց տված բնությունը, վկայում ենք հայելու արժանավորությունը: Պ. Պոռշյանցը պրծավ իր պարտքից. այժմ մերն է կարգը նորա համար հայելի դառնալ և ցոլացնել հեղինակին նորա սեփական գործը. այս իր տեսակի «ճառագայթների կրկին բեկբեկումն» է: Հույս ունինք, որ մեր ապակու երեսը նույնպես հարթ լինի և նորա թանձրությունը զուգահեռաբար հավասար. հույս ունինք, որ ոչինչ չկարողանա դավաճանել Քշմարտության: Մեր հատվածը նույնպես շպար չունի, ինչպես մեր քննության առարկան՝ «Սոս և Վարդիթերը»:

Ներքանդը Գյումայի «Գոթական մատուռն» են թարգմանում. արդարև «Մարգարեն իր գավառի մեջ պատիվ չունի». ի՞նչ ասես: (Մ. Հ.):

Շատ կարգալ հարկավոր չէ «Սոս և Վարդիթերը», իմանալու համար, թե ի՞նչ տեսակ հեղինակի հետ է կարդացողի գործը. նորա հոգու ոսկեդարյան անմեղությունը փայլում է ամեն սողի մեջ: Այդ մի շատ բնական գործ է և իր պարզությամբ ավելի նմանում է այն փարեի բնական աղբյուրներին, որոնց ջուրը առանց մարդկային ճարտարության, առանց ջրմուղների, առանց մարմարոնյան շատրվանների և հոովմեական ազուգանների վազում է սարի լանջով և իր գնացքի մեջ, իր դիպած ամեն մի խոտի, ամեն մի թփի տերևները պսակում է ադամանդյա կաթիլներով. և առանց մի նեղ սահմանի մեջ փակվելու ազատորեն վազում է դեպի ուր որ քաշում է նորան բնության օրենքը, հովություն, զովություն և պողաբերություն տարածելու համար:

«Սոս և Վարդիթերը» դրած է մեր առջև նախ և առաջ որպես բանաստեղծություն, որպես վիպասանություն, բայց, ոչ ձևի մտածությունը և ոչ դեպքերի դասակարգությունը կարող են, զոնե՛ մասնավորապես, համեմատվիլ նորա պարզ, անզարդ և բոլորովին անխարդախ և բնական նկարագրությանը: Խոսք չկա, որ այդ գործը բանաստեղծություն է, բայց բանաստեղծը որտեղ ուղղակի խոսում է բնության լեզվով, ուր միայն լուկ թարգման է լինում բնության և ստորագրում է այն, ինչ որ այժմ ամեն մարդ կարող էր տեսնել և ստուգել, հոյակապ արժանավորություն ունի. իսկ ուր մեկ վայրկյան անգամ, արգո հեղինակը բնությունը թողնելով, օգնություն է խնդրում երևակայությունից և հնարաստեղծում է անբնական բաներ, այնտեղ գործի արժեքը թուլանում է և անհամեմատ թուլանում է:

Ընդհանրապես, նկարագրված բնավորությունքը ապշելի հարազատություն ունին, բայց երբեմն ավելի զորություն կամենալով դնել գլխավոր (համարված) ներգործողների մեջ և անդադար նոցա մոտ ուզելով պտուտ գալ, հեղինակը ոչ միայն շատ տեղ հարևանցի և երկու խոսքով է անցնում երկրորդական ներգործողների մոտից, ինչպես են Անուշը, Արշամը, որ Գեղամ էլ է ասվում, Գարեգնի մայրը և այլն, և այլն, այլ շատ զգալի կերպով կեղծ վիճակի մեջ է դնում իր գլխավոր ներգործողներին, ինչպես են, Սոսի թագավոր-օձ (Շահ-մար) բռնելը, Սոսի քարափի գլխին աղոթելը և այլն: Հայտնի է, թե գլխավոր ներգործողների վերաբերությամբ, մի առնված միջոցում, բնականի նկարագրությանց պաշարը գործ գրվելուց հետո, եթե հեղինակը չպարապի երկրորդական բնավորությանց կերպարանագործությամբ և նոցանից նոր ուժ և նոր զորություն շանու իր գլխավոր հերոսի համար, նախ որ այդ հերոսը տկարանում է, վրա երկու, որ երկրորդական ներգործողը շատ շիկանում են. թեև հեղինակի նպատակը է ընդհանուրի վարքն ու բարքը

ցույց տալ, բայց երբ այդ վարք ու բարքի այս կամ այն մոմենտի համար թանձրացնում է այս կամ այն գլխավոր բնավորութիւնը, հայտնի է թե պարտք կա նորա վերա՝ բնութիւն սահմանից դուրս շքերել նորան։

Նկարագրութիւնը կյանքի այնպիսի երևույթների և անցքերի, որին մասնակից է բազմութիւնը, որպիսի են Մողնու կամ Վարդավառի ուխտերը, վիճակը կամ «Հավկթի շուռ տալը», հարսանիքը (թեև այս վերջինի մեջ, Սոսի և թուրքի մենամարտութեան նկարագրութիւնում, Սոսը դարձյալ դուրս է գալիս իր բնական շրջապատից և բնութիւնը դառնում է առասպել) շատ ընտիր են և վսեմ, իսկ այնտեղ, ուր բնավորութիւնը ներգործում են առանձին առանձին և ուր, նոցա ներգործութիւններից ավելի, ընթերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե դեպի հեղինակի խոսքերը, որ առանց ուրիշի բերան տալու, ինքը հեղինակն է խոսում, այդ տեղերում բնութիւնը տկարանում է և հեղինակի երևակայութիւնը և հնարագիտութիւնը օգնութիւն չեն տալիս նորան։

Պ. Գ. Տեր Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգսի» գործում մի հոյակապ արժանավորութիւնն էլ այն է, որ նա բացի միքանի անհրաժեշտ պատմական ծանոթութիւններից և արտաքին նկարագրութիւններից՝ իր ներգործողների հոգեբանական կամ բարոյական որպիսութեանց մասին բնավ իր բերնից խոսելով հանդես չի գալիս. ներգործողը իրենց խոսքերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ո՛վ և ի՛նչ լինելը։ Մեծ տարբերութիւն կա տեսնելու և լսելու մեջ։ Այն հեղինակը, որ ինքը բան չէ ասում մեզ, այլ մարդիկ է հանում մեր առջև, ներգործել տալով նոցա,— նա ցույց է տալիս. էլ տեսնելուց հետո լսելու կարոտութիւն չկա։ Իսկ այն հեղինակը, որ ոչ ամեն բան ցույց է տալիս ներգործողների ձեռքով, այլ երբեմն իր բերնից է պատմում նոցա մասին, նա լսեցնում է, որի ապավորութիւնը ավելի թույլ է, քան թե տեսնելու և շոշափելու ապավորութիւնը։

«Սոս և Վարդիթերը», եթե ուղիղն ասենք, պիտի նայվի որպես ամբողջ մի ընկերութեան, որպես ամբողջ մի գեղի նկարագիր. իրեն իսկ արգո հեղինակի խորհուրդն էլ այս է, ինչպես ծանոթաբանում է հառաջաբանի մեջ։ Սվ եթե լավ ուշադրութեամբ նայենք այս գործին, կտեսնենք, որ նորա մեջ դյուցազուն և դյուցազնուհի ասվածները իսկի մյուս ներգործողներից ավելի պաշտոն չունին, բացի նորանից, որ փոթորիկը նոցա գլխին է գալիս։ «Սոս և Վարդիթերի» մեջ կյանքը հասարակաց է. ավելի խմբերը հանդես ունին, քան թե նորանց կազմող անհատքը։ Պաշտոն ունին սովորութիւնները և ծեսերը, որպես բազմութեան հասկացողութեան արդյունք ավելի, քան թե այդ սովորութեանց և ծեսերը կատարելում ներգործող այս կամ այն անձը։ «Սոս և Վարդիթերը» կարգալու

ծամանակ, կարգացողի միտքը չի կապվի լոկ Սոսի կամ Վարդիթերի հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորութեանց և անցքերի հետ, ուր, երբեմն, հագիվհագ մի աննշան պաշտոն են ստանում Սոսը կամ Վարդիթերը։ Այս գործի մեջ բանի ընթացքը առաջ է գնում առանց Սոսից և Վարդիթերից կախում ունենալու. այնտեղ հավասարապես հասարակաց է ներգործութեան պաշտոնը։ Եթե պ. Պոռշյանցի գործը համեմատենք նկարչութեան հետ, պիտի պեյզաժ ասենք նորան։ Հեղինակի գլխավոր գաղափարը Սոսը և Վարդիթերը չէ, այլ ընդհանուրի կյանքը, ծեսերը, սովորութիւնները, ավանդութիւնները և հասկացողութիւնը, իսկ Սոս և Վարդիթեր անձնավորութիւնները առնված են որպես օգնական։ Սոս և Վարդիթերը մենք չենք կարող ընդունել որպես մի սիրապատում վիպասանութիւն։

Այս խոսքերը չեն տկարացնում Սոս և Վարդիթերի արժանավորութիւնը, այլ միայն ցույց են տալիս, և որ մենք նկատում ենք մեծ ուրախութեամբ, թե պ. Պոռշյանցի քանքարը ավելի զորութիւն և ավելի ուժ ունի ընդհանուրի կյանքի և բնականի ստորագրելում. մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասութիւնը աշխատում են երևակայութեան օգնութեամբ, և ոչ միշտ աջողութեամբ, ծածկել։ Պ. Պոռշյանցը երբեք կարոտ չէ այդ օգնութեան, եթե հավասարիմ մնա իր քանքարի բնավորութեան. նորա ստորագրութիւնները այն աստիճանի ուղիղ, կենդանի և հարազատ են, որ թե մանր մունր երևակայութեան անաջող արդյունքները անհետանալու լինին, Սոս և Վարդիթերը կարելի է ընդունել որպես լոկ և պարզ նկարագիր բնութեան, ուր բնականաբար և անբռնադատ փայլում են նկարագրված ընկերութեան կյանքը, հոգեբանական ունակութիւնները, բարոյական և ընկերական հասկացողութիւնները։

Անշուշտ, հեղինակի անփորձութիւնը և նորաբողջ երիտասարդութիւնը պիտի թողուին իրենց հետքը այդ գործի վրա, առանց դորան չէր լինիլ՝ բայց աջողակի, ինչպես արդեն ասացինք, այդ թերութիւնները և խորհուրդները հարթվում են, երբ արժանավորութեան բլուրները բարձրացնում են իրենց գլուխը։ Այսպիսի թերութեանց և հակասութեանց կարգ ենք դնում մենք, օրինակի համար, հետևյալ մի քանիքը։

Այն միջոցին, երբ Վարդիթերը վարում է մի կրկած սիրուհու պաշտոն, և որի սերը արդեն երկու տարի է, որ մաշում է նորա սիրտը և հոգին, դեռ նոր է փոխել ատամները, դեռ նոր է մտել տասնումի տարեկանութեան մեջ։ Սորանից եթե երկու տարին էլ հանենք, այն ժամանակ կտեսնենք, որ Վարդիթերը ութը լման իննի մեջ զգացել է սիրելու կրակը։ Վարդիթերին վերագրված բոլոր ներգործութիւնները, հոգեբանական ախտերը, ցանկականի և սիրու, գիտակցաբար մինչև անձնագոհութեան աստիճան բարձրանալը, շատ խելացի դասողութիւնք, տեղ-տեղ էլ

կանացի սեռին սեփական անձնապահ խորագիտութիւն, այս ամենը,— ասում ենք,— զարմանալի ներհակութիւն ունին այն հասակին, որ նա ունի: Գիտե՛նք, որ կան աշխարհներ, ուր տասը տարեկան աղջիկը արդեն մայր է, բայց այդ աշխարհների սահմանքը փակված են խեցգետնի և Այծեղջյուրի մեջ: Արարատյան գավառը, որի ցուրտը առակ է եղած հին աշխարհում, շունի հիշված աշխարհների ազդեցութիւնը. այնտեղ տասնութ տարեկան աղջիկը դեռ տղա է, ո՛ր մնա ութը կամ ինը տարեկանը: Եվ այդ հասակում ո՛չ կազմվածքի բնական աճելութիւնը, ո՛չ իմացականի և զգայականի ախտերը կարող էին զուգապատշաճ լինել այն պաշտոններին, որ Վարդիթերը ունի այդ գործում: Բացի սորանից, որիչ կողմից նայելով, դարձյալ հարկավոր էր, որ այն միջոցին ավելի հասակավոր եղած լինէր Վարդիթերը, նորա հայրը՝ Հեթումը, անատամ ծերունի է, իսկ նորա մայրը՝ պառավ: Եվ որպէս թե հերիք չէր, որ այս ծերունիքը տասնութ տարեկան ազգիկ ունեին, դեռ նորանից հետո էլ ծնել են Փափակը, որ Գարեգինի մոտ է սորվում: Եվ զարմանալի է, որ ինչպէս մեզ է թվում, պ. Պոռչյանցը առանց հարկի և ստիպողութեան ընկել է այս հակասութեան մեջ: Եթե մտածենք, թե նորա դիտավորութիւնը եղել է պախարակել այդ կողմերի վաղ ամուսնութիւնը իզական սեռի, այդ բանում էլ անաշող է. պատճառ, եթե ութը, ինը տարեկան աղջիկը սիրահարվում է և տասը կամ տասնութ տարեկանը սխալաբան է սիրու համար իր անձը զոհել, ուրեմն, վաղ ամուսնութիւնը բնականաբար զգալի կարողութիւն է, երբ հիմնվում է նա իմացական և զգայական սահմանը ունեցողութեան մի պախարակութեան նշմարք և համարում ենք այս մի ակամա սխալանք, եթե միայն մենք չենք սխալվում: Գիտենք, հեղինակը կամ շատ ուրիշներ էլ, իբրև իրողութիւն կարող են իմ առջև դնել այն բանը, թե Արարատյան աշխարհում շատ անգամ պսակել են 11—12 տարեկան աղջիկ, ուստի, որպէս թե անբնական չէ Վարդիթերի հասակը: Պսակե՛լ: Ինչի՛ չէ, կարելի է մենք լսած ենք մեր պառավներից, որ սորանից 60—70 տարի առաջ, նոր-Նախիջևանի մեջ էլ եղել են այդպիսի անճոռնի պսակներ, բնութեան տարածամ բռնաբարութիւնք, բայց, այն ժամանակ, թող ներեն մեզ, Վարդիթերը չէր կարող ունենալ այն բնական և հոգեբանական հատկութիւնքը, որ վերագրվում է նորան և որ անշուշտ հարկավոր էր տալ նորան, ամուսնի մեջ սիրու գործի զուգակցիւրը պահելու համար: Հասակի այս անաշող առքը՝ խիստ անախորժ տպավորութիւն է անում կարգացողի

¹ Անում բալի արմատը առ, հոգն. առք, որպէս առումն, մենք այս ունեման հուշումից փախելու համար այս դիպվածում, առքը պիտի գործ դնենք որպէս առումն. ազգը շատ տեղ նույն նշանակութեամբ գործ է անում առքը: (Մ. Ը.):

վրա: Ասես թե Հայաստանի աղջիկները հին կամ նոր Բարեկունների՝ աղջիկներն են, ասես թե բորբորիտոն Շամիրամի թոռներն են:

Մարդու զեղչն է գալիս, երբ տեսնում է, թե տասնութ տարեկան աղջիկը ընկնելով իր սիրականի գիրկը և համբուրվելով նորանից զգում է, թե «օխտը թիզ եղ է կանգնում նորա սրտին» (եր. 26): Պետք չէ նույնպէս մոռանալ, որ եվրոպական մայրաքաղաքների մեջ անշահահաս աղջիկների ավերանքը² բնավ երբեք ցանկականի կամ սիրու բնական հետևանք չեն³, այլ մեծ մասով արտասովոր աղքատութեան արդյունք: Շատ աղքատ կամ օրական հացի կարոտ ծնողք վաճառել են իրենց աղջիկները, եթե թողունք ոմանց մոտ շուսլութեան կամ ունայն պճնասիրութեան համար արծաթ ճարելու բարբարոս խորհուրդը⁴, եթե թողունք

¹ Նոր Բարեկուններ ասելով իմանում ենք եվրոպական մեծ քաղաքները: (Մ. Ը.):

² Այս ավերանքի սարսափելի օրինակները կարելի է տեսնել Լեոն Ֆոշե Ֆրանսիացու «Ուրվագիծք Անգլիոն» անունով գործի մեջ, ուր քստմենի բաներ հանդես են հանած: Այնտեղ կան քաղաքներ, որ ամեն 200 ամբողջութեան ցավով վարակված անտակ կանանց 6 հատը մինչև տասը տարեկան անշահահաս աղջիկներ են: Նույն գրքի մեջ տեսնում ենք հետևյալ վկայութիւնը. Մեր հիվանդանոցներից մինի մեջ ես տեսա հինգ անշահահաս և մանուկ աղջիկներ, որոնք հիվանդ էին ամոթալի ցավով: Առաջինը 13 տարեկան էր, երկրորդը 12, երրորդը 11, չորրորդը 9 և հինգերորդը 8 տարեկան: Երբք այս աղջիկներից կորուցել էին իրենց անձեղութիւնը իրենց մոր տանը և կորուցել էին շափանաս մարդքը ճեղգործարյամբ: An Exposure of Female Prostitution. By W. Lagan, City missionary: Անավասիկ արդարև, «համբար անուայ և անաղելի խակուկութ պորտոն խակութեան», եթե երանելի նարեկացիի Եվրոպայի վստղաները՝ տեսնել, եղելիցի առակավոր երկու բուրբերը կմոռնար Եգիպտոսի մեջ. պատճառ, սքառ առակ չեն, այլ լույս ցերեկով գործված իրողութիւն: Թո՛ւն: (Մ. Ը.):

³ Ակնարկում է Վստղա և Վստղիս բուրբերի առակը, որը պատմվում է Աստվածաշնչում:

⁴ Մենք խոսում ենք ընդհանրապէս, ապա թե ոչ, կան բացառութիւնք, մանավանդ այն տեղերում, ուր անշահահաս տղայք երկու սեռիցն էլ միա՛ին, սկսած 5—6 և երբեմն ավելի մատաղ հասակից աշխատում են չեղմ գործարաններում: Մի կողմից քանի տարիներով անդադար և միակպես ներգործող շերտութիւնը, մյուս կողմից պժգալի օրինակներ, որ նորա տեսնում են գործարաններում, գրգռեցուցիչ և անարժան խոսքեր, որ լսում են այնտեղ, ավերված շափահասներից, շատ անգամ, այն, ստուգապէս զարթնեցնում են նոցա զգայական ցանկութիւնը, թեև տարածամ և կազմվածքին մահարբ հարված պատարաստելու համար: Անգլիոն մեջ, այս վիճակին պատկանած երկու սեռի երեխայքն էլ արդեն 11—12 տարեկան հասակում կորուցած են վաղուց իրենց անձեղութիւնը:

⁵ Տրանսիոն մեջ մի մայր վաճառեց իր տասներկու տարեկան աղջիկը անտակութեան. և երբ երեխան, բնական ազդեցութեամբ պժգալով այս անօրենութիւնից ընդդէմանում էր, անօրեն մայրը անպակս զարկեց նորա թի՛ն ընդհին, որ խեղճ երեխայի երկու ատամը միասին դուրս թափեցան: Այսպիսի օրինակներ խիստ շատ են Անգլիոն մեջ, ուր երեխայք, կիրակի օրերը փողոցում խաղալու համար, բանտարկվում են, ուր քաղաքներ կան, որոնց մեջ կիրակի օրերը չէ կարելի անպատիժ սուլել! (Լեոն Ֆոշե):

գծոխային պառաւմենրի դավաճանութեան գոհվածները: Օ՛հ, այդ պառաւմենրը ամեն օր եկեղեցի են գնում, և ի՛նչպես շերմեռանդ աղոթում:

Այո՛, սարսափելի հանցանք է ծնողքի կողմից, երբ նոքա անառակութեան են ծախում իրենց զավակը, բայց ավելի թեթև՞ է այն դազանական գործը, երբ ծնողքը եփում են և ուտում են իրենց զավակները: Հայտնի է թե՛ այս էլ պատահում է սովի կամ պաշարման ժամանակ: Եվ մե՛ր ազգի պատմական հիշատակարանների մեջ տեսնում ենք այսպիսի զարհուրելի օրինակներ. «Ձեռք կանանց ողորմածաց եփեցին զմանկունս իւրեանց և եղեւ նոցա ի կերակուր», ասում է պատմիչը (Յովհ. կաթ., Պատմ. Հայ., Մոսկվա, եր. 143): Անճար աղքատութիւնը սովից ու պաշարումից պակաս չէ: Արտասովել պիտի, քան թե սրտնեղել այն դժբախտ ծնողների և ավելի դժբախտ աղջիկների վրա:

Մենք հերիք համարում ենք որքան խոսեցանք հասակի մասին, որովհետեւ ձանձրալի կարող էր լինել ընթերցողին, Եթե մենք անդամագնահար, ֆիզիոլոգիկաբար և հոգեբանաբար՝ քննեինք այստեղ իզական ռեպի անհատների աճելութիւնը և սորա օրենքը, ըսյլ առ քայլ երթալով նորա յուրաքանչյուր գլխավոր մոմենտների քամակից մինչև այն կետը, ուր անհատի կազմվածքը ստանում էր իր տեսակի հարատևութիւնը պահպանելու բնական ունակութիւնը:

Իբրև թերութիւն կարելի է տեսնել և Արշավրի բնավորութիւնը, կամ մանավանդ նորա պաշտոնը: Գործի կատասարոֆը, եթե ուղիղն ասենք, գլխավորաբար հիմնված է Արշավրի գրծողութեան վրա: (Արշավրը եթե չդժներ, կարող էր Տիրանի մեքենայքը խայտառակել): Եվ այդ մարդը, որ առաջ այնպես սիրով ընդունում էր Սոսի առաջարկութիւնը, սրտանց երդնում էր, որ նորան տա իր քույրը, հանկարծ փոփոխում է և դառնում է Սոսին մահաբեր թշնամի: Թե ստուգապէս Արշավրի միտքը իր քույրը Սոսին տալ էր և ոչ ի:աբել, այդ պարզ երևում է Հեթումի և իր կնոջ խոսակցութիւնից (եր. 203), ուր Համասիյուռը մեղադրանքով խոսում է Արշավրի մասին, թե առաջ շատ հորդորել է, որ վարդիթերը Սոսին տան, իսկ այժմ հետ է կանգնել իր խոսքից և էլ չէ՛ ուզում: Արշավրի խոսքը փոխելը և նորա գրծողութիւնը մեծ պաշտոն են վարում գործի մեջ և եղկելի վերջի թելերը մի մասնով լարվում են և կառավարվում են նորա ձեռքով, կամ, նորա աղղեցութեամբ. բայց, չնայելով այս բոլոր բաների վրա, մենք բան չգիտենք Արշավրի նեն-

գութեան կամ գրծողութեան պատճառի մասին: Գործի բովանդակութեան մեջ չկա տեղ, ուր հանդես ունենար այս դավաճանութիւնը և կապված լիներ վիպասանութեան ընթացքի հետ որևէ կապով: Փափակի հայտարարութիւնն է բոլորը, ինչ որ կա (եր. 125). «Գիտե՛ս, ինչ կա,— ասում է նա Գարեգինին,— բանը փոխվեց, ճար ունիս տես. Արշավրի միտքը ընչանք հիմի թե ծուն ա էլել, թե դուզ ա էլել ձեր հետ, շեմ իմանում, համա հիմի իմացվեց. էրեկվանից դեսը հարիր հետ կոփվ ա քցել, թե կամ թուրը վեր կունիմ ինձ կսպանեմ, կամ թե չէ Սոսին աղջիկ շեմ տալ. ես պիտի տամ Զայրմայրի էջմիածնեցի քաղորին»: Համաձայն ենք, որ կոպիտ, կամ, նախնական և անքաղաքակիրթ կյանքի մեջ բուպեական շնչին տհաճութիւնը անգամ կարող են շատ ավերութեանց պատճառ դառնալ և Արշավրը ընդունակ է, որ շնչին պատճառով կամենա վնասել Սոսին, կամ վրեժ առնուլ նորանից, բայց, բանը այս է, որ ընթերցողը նաև այն շնչին պատճառը, նաև տհաճութեան մի լուկ նշմարք անգամ չէ տեսնում բանի ընթացքում: Հանկարծ լավում է Փափակի հայտարարութիւնը, որ ավելի հիշեցնում է մեզ Ֆրանսիական «le roi le veut» խոսքը, քան թե մի բնական երևույթի պատճառ կյանքի կամ նորա նկարագրութեան մեջ:

Մենք չենք ուզում իբրև թերութեան նայել Վարդիթերի մոր անխելք հողգհողութեանց վրա: Փարպի գնալու ժամանակ, Համասիյուռը հրապարակով հայտնում է իր տհաճութիւնը Սոսի հետամտութեան վրա. «Սրտիս տախտակն են դաղել»,— ասում է նա (եր. 92) իր հետի ուխտավոր կին մարդոցը և սպառնում է, որ էլ Սոսին շտա աղջիկը: Վարդավառին, ինքնամատուց կերպով, հրավիրում է Սոսին և ուխտի հրապարակում (Հանա-վանքում) համբուրել տալով Վարդիթերին, նշան է դնում: Աշնան Մոզնու ուխտին, իր մոտ հյուր եկած կին մարդուն պատմում է ինչ որ Սոսի գլխովն անց էր կացել, ավելացնելով, թե, «էլ չենք տալի իմ աղջիկը»: Թեև այս փոփոխամտութեանց պատճառները դրած են անցքի բովանդակութեան մեջ, բայց դոքա թույլ են այս տեսակ կարող և որոշ հետևանքներ ունենալու համար. կամ պատճառքը պիտի ավելի սաստիկ և ազդու լինեին, կամ հետևանքը մի փոքր մեղմ: Բայց մենք ասացինք, որ չենք ուզում այս բաներին իբրև թերութեանց վրա նայել, որովհետև այս բոլորը կարելի է վերագրել Համասիյուռի անկրթութեան, որից սովոր է ամեն բան առաջանալ, ուստի և այնքան անբնական չեն հակասութիւնքը, որքան այն, որ Համասիյուռը վերևում հիշած Փարպու ճանապարհին հրապարակով նախատում է իր դուստրը խայտառակելով և ամենի առաջ հայտնելով, թե երիտասարդ տղոց ձի խաղացնելը, տաղ ասելը և Վարդիթերենց խմբից չհեռանալը բոլոր Վար-

Հիանալի պարզ և անժխտելի օրինակներ են սոքա, թե կրոնը երբեք չէ կարող, միայնակ բարոյականութիւն արմատացնել մի ազգի մեջ:

դիթերի արածն է: «... Չեք իմանում,— ասում է նա իր ուխտակից կին մարդոցը,— էս մեր փշացածի (Վարդիթերի) արածն ա քոմմա... Խաչն իմն ա, քյարամաթը (զորությունը) ես գիտեմ»: Սորանից մի վայրկյան առաջ էլ, դարձյալ նույն տեղում Վարդիթերի վրա է թափում իր ժանգը: «Ա՛խ, ծակծակոտված, սև սրտի աղջիկ. ի՞նչ անեմ, խավարե՞ր էն օրը, որ դու լիս ընկար. էն քշերը հերդ ջաղացն էր գնացել ի՞նչ կլներ (?!) Մեզ աշխարհքի միջին թուք ու բեղնամ արիք» (եր. 92): Նայելով Աշտարակի կյանքի ընդհանուր որպիսության (որպես նաև բովանդակ հայոց աղգի կյանքի որպիսության և հայ կանանց ընտանեկան և որդիական պատվապահության), մենք շնք կարող թույլ տալ, որ մի մայր այդպես հրապարակով խայտառակե իր դուստրը, ուր ավելի շնչին բաները համարվում են խայտառակություն և թուք ու բեղնամ են լինում: Մի մայր, հրապարակով այդպիսի խոսքեր իր աղջկա մասին ասելուց հետո, այնուհետև ի՞նչ աղջիկների կարգ է դնում նորան. սորա վրա հարկավոր էր մի փոքր մտածել: Այն էլ Համասփյուռը, որ սովորաբար նկարագրվում է որպես մի խորագետ կին. «Սատանի հետի ոտն էր պառավը»,— ասում է հեղինակը (եր. 116):

Հայի պատիվը, որևէ կերպով, եթե ոչ բոլորովին փրկելու, գեթ մի մասնով պաշտպանելու համար ստիպվում ենք կատարելություն չգտնել Սոսի փեսայի կամ քրոջ դավաճանությունց նկարագրության մեջ: Ասենք, թե Տիրանը որպես մի անարգ մարդ կարող էր ընդունակ լինել այդպիսի դաժանության, բայց Սոսի քույրը, որ ոչինչ թշնամություն չունի իր եղբոր հետ, ի՞նչպես, միայն իր էրկա սաղրելով, այն խաղը կխաղար եղբոր գլխին: Ավելի հավանական է, որ քույրը իմանալով էրկա դավաճան խորհուրդը իր եղբոր ընդդեմ, եթե չկարողանար հայտնի դեմ դնել նորան, գեթ ծածուկ տեղեկություն կտար իր եղբորը, առանց ամենևին հոգով սրտով իր էրկա դավադրության հաղորդ լինելու: Ազգակցական և քույր-եղբայրական բնական կապերը այնքան ամուր, իսկ ստանալու կաշառքը մի թշվառ 15 մանեթ. մինչդեռ աղտը և դավաճանության ամոթը գրեթե ևզիպտական բուրգերին հավասար: Չգիտենք թե ի՞նչ մտածենք, մի՞թե հավատանք: Բացի սորանից, ինչ խորհուրդ ունի դուռը կողպել և բանալիքն էլ հանել: Սոսին իրենց տանը փակելով ի՞նչ օգուտ կարող էին քաղել. մանավանդ, երբ նա բարկացած գոռում է թե «դուռը քաց արեք», Տիրանը, ահից, ծակերն է մտնում: Մնում է տակավին Սոսի մոր, այդ բանում, պիտակաբար հանդես գալը: Եվ դարմանալի է, որ Վարդիթերի մայրը Արշավրի ձեռքում Գարեգնի մատանու շատ թույլ և անխելք խաղի մեջ, հաշվե թե նույն պաշտոնն է վարում, ինչ որ Սոսի մայրը Տիրանի ձեռքում. երկուքն էլ ակամա դավաճանակից են լինում,

մեկը իր որդուն, մյուսը իր փեսային: Ասենք, կյանքի պարզությունը կարող է օգնել, որ հեգինակը մեկ մասնով արդարանա, բայց այս բաները ավելի են քան թե պարզություն:

Այն մատանու խաղը, որ հիշեցինք, շատ անաչող գյուտերից միին է, շատ անտեղի անցք և բոլորովին խելքի հակառակ, եթե աչքի տակ ենք առնում բոլոր հանգամանքը: Ի՞նչ երեսխայություն է. «Դու այսպես ասա կամ այնպես ասա» և այն խրատողից թելադրված մորը կամ իրեն իսկ խրատողին, որպես թե աղջիկը տալը կամ շտալը կախվում է լոկ Գարեգնի խոսքից:

Առաջ էլ ասացինք, որ հեղինակը անգաղար պարապելով իր առաջնակարգ ներգործողների հետ մեզ զրկում է շատ հարցասիրության արժանի տեղեկություններից: Շատ բան անց է կենում Գարեգնենց տանը, բայց Գարեգնի տան մասին գրեթե մենք ոչինչ գիտենք: Երկու-երեք տեղ, իբրև մի անհագագ բան երևում է նորա մայրը. եղբոր անունն ենք միայն լսում, հարսի անունն անգամ չգիտենք: Հազիվ երկու-երեք անգամ տեսնում ենք Անուշին և լսում ենք նորա խոսքերը ծաղկազարդի օրը եկեղեցում և տերև տարած ժամանակը — Վարդիթերի հետ, որպես նաև Սոսի հետ ծաղկազարդի մանուշակների կամ գաթայի պատճառով: Ցավում ենք, որ ավելի ծանոթություն չունինք: Նույնպես Սոսի մեծ եղբայրը՝ Պարետը, հազիվ մի երկու անգամ հանդես է գալիս, նորա կինը բնավ չի երևում, իսկ փոքր եղբայրը՝ Արշամը կամ Գեղամը մի երկու անգամ պիտակաբար երևելուց հետո, իր պաշտոնը ավարտում է այգում, արաղ քաշած երեկոյին: Մենք մանավանդ ցավում ենք սորա մասին, որ այսպես փոքր հանդես ունի սա. պատճառ, հեղինակը նորանով ցույց է տալիս մեզ նոր սերունդի սկիզբիկյան ուղղությունը: Մեզ շատ ցանկալի էր իմանալ, թե այդ երկնային և փրկարար ուղղության շրջանը արդոք ո՞րքան տարածություն ունի այն տեղերի հայ ընկերության մեջ: Մենք, ինչպես առաջ էլ ասացինք, թերությանց կարգ շնք դնում այն շնչին անուշադրությունը, որ Սոսի եղբայրը՝ երբեմն անվանվում է Գեղամ (եր. 48), իսկ երբեմն Արշամ (եր. 35, 166): Նույնպես, Հեթումը խոսելով Սոսենց վրա մի անգամ ասում է թե սոքա երեք եղբայր են (եր. 98), իսկ ուրիշ անգամ թե չորս (եր. 172): Թերությունք շնք համարում այս հակասությունքը (թեև չլինեին լավ էր), որովհետև բանի ընթացքը վնաս չէ կրում: Գեղամ է եղել Սոսի եղբայրը թե Արշամ, երեք եղբայր են թե չորս, դորանով այլ ընթացք չէ ստանում կյանքը, բայց մենք տխրում ենք նայելով հեղինակի ժլատության վրա, երբ բանը գալիս է մեզ երկրորդական ներգործողների հետ ծանոթացնելու: Վարդի-

թերի եղբարքը, բացի Արշավրից և Փափակից, մնում են բոլորովին մութի մեջ, իսկ նոցա կնանիքը հայտնի է, թե «չխոսքան» են:

Կուզեինք, որ մի քանի թերութիւնք եղած չլինեին, որոնց կարգն ենք դնում. ա) Գարեգնի ձու նկարելը: Մենք ասելիք ունենալու չէինք, եթե, գլուխը քարը, լոկ մի խոսք կամ մի նշան գրեր նա ձվի վրա, կամ շատ-շատ որևիցե անցքի միայն մի մոմենտը նկարեր. բայց, դու կրա՛շատ-տեղ տես, որ պատկերների բովանդակութիւնը այնպիսի բազմապարունակութիւն և այնպիսի փոփոխական և շարժուն տեսարաններ է ստանում, որ տասը պատկերի նյութ կլինի, որոնց խոսքերով միայն ստորագրութիւնը ամբողջ երեսից ավելի է: Թողունք դեռ այն, որ նկարի միջ-նորդութիւնը և այդ ստորագրութիւնը համեմատ խոսել բնավ իսկ մի որպիսի և է խեղճուկ տիրացվի գործ չէ. բ) Այն անտեր երազները մենք անում ենք ոչ միայն որպէս ավելորդ ներմուծութիւնք, այլ որպէս շատ անաչոյ փոխանակութիւնք բնական դեպքերի: Ասես թե հեղինակի ուժը կտրվում է և գործ է դնում այդ հնարը մնացած պարահեղինակի ուժը համար, որ իսպառ զանց աննելի էր, որպէս նաև պութիւնը լցնելու համար, որ իսպառ զանց աննելի էր, որպէս նաև Սոսի, իր եղբոր Պարետին, իր սիրահարվել Վարդիթերի վրա և այնտեղ մեջ է Սոսը, թե երազում է սիրահարվել Վարդիթերի վրա և այնտեղ մեջ է Բերում նա ծերունու անտեղի և զաղտնախորհուրդ միջնորդութիւնը և այլն և այլն: Այս էլ դարձավ անգլուտ Աբովյանի «Աեբ շայաստանի» գործի մեջ Մուսայի մի շոփոսիմի վրա երազում սիրահարվելը, որին ոչ տեսել է, ոչ ճանաչում է և ոչ գիտե: Մենք շփոտենք, թե ինչ մտածենք այս երևութիւնների վրա, բայց և այնպէս գրական թերութիւնք և հնարների աղբատութիւնք ենք համարում: Բացի սորանից, դժվար թե կարելի է թույլ տալ այն աստիճանի պարզամտութիւն լսողի կողմից (զուցե մենք սիւսվում ենք այսպէս կարծելով), որ հալած եղի տեղ ընդունի այս երազում սկսված, բայց լրջութիւն մեջ իրագործված սերը: Ինչպիսիք. «աստուած թողութիւն շնորհեսցէ»:

Գարեգինը շատ է գովված. նորա գործերը գովեստի շարիով չեն: Հեղինակը իր կողմից խոսելով հակամետ է զարդարել նորա գլուխը, բայց ինքը Գարեգինը իր ներգործութիւնը դավաճանում է հեղինակին և շատ տեղ երևում է ոչ ավելի, քան թե մի խեղճ տիրացու:

Մենք, վերելք, երկու խոսքով մեղադրեցինք Սոսի քարափի գլխին աղոթելը և այն հերիք ենք համարում, որ վերջտին չհիշենք ապառաժի անմատչելի լինելը, աղոթիկերի նարեկը, Եփրեմ խորինը, Սաղմոսը, Սոսի ծնրագրութիւնից քարերի փոս ընկնելը, Գարեգնի սրտի զեղմունքը, Յուզարբերի մոմերը և այլն և այլն, բայց այսքան ստիպված ենք ասել, որ Սոսը, որքան մենք այժմ նորան ճանաչում ենք, շատ հեռու է այդ

տեսակ բաներից: Եվ զարմանում ենք. ի՛նչ հարկ կա Սոսի սիրող, երգող, ուրախ և աշխատավոր բնավորութիւնը, որ ամեն տեղ երևում է, այդ մի դիպվածում բռնաբարելով կեղծ հատկութիւնք դնել նորա վրա:

«Սոս և Վարդիթերի» մեջ կան տեղեր, ուր ֆատալիզմը (ճակատագրականութիւն) ազատ հանդես է ստանում: Սոսին և Վարդիթերին, որ շարիտ հասնեին իրենց ցանկութիւն, միևնույն վիճակախոսքն են դուրս գալիս, որ գուշակում է նոցա գլխի գալիքը: Իհարկե կարելի է ասել, որ պատահմունք է այս. կհամաձայնեինք, եթե հեղինակը այդ վիճակները հանելով առաջուց շտեմներ Սոսի և Վարդիթերի գլխին պատրաստվող փոթորիկը: Եվ այս դեռ բոլորը չէ. «... Համա, խեղճ տղա, զուր ես քեզ տրորում. ինչ կարծես կարծի, էդ մի կարծիլ. աստված դրան քեզ համար չի ստեղծել... ինչ գրվել ա էն պտի ընկիլ. ճակատի գրվածը ջնջվիլ չի. հարչուր տարեն մեռած մարդի գլուխն էլ հողի տակիցը դուրս ա գալի, ամեն բանը խարաբ էլած ա ըլնում, համա, էն գիրը մնում ա. արա՛ ինչ կուզես. լա՛վ, հետո կտեսնենք» (եր. 25): Հետո— «... Համա, դարդակ ամբար, դարդակ ջվալ. էնքան գնա արի, ոտներիդ տակին էլ կաշի չմնա, էնքան ճամփեքը շափի հողիդ դուրս գա» (եր. 66):— «... Ըսենց խորհուրդ արին իրենց միջին, համա, աստված իր բանը գիտի...» (եր. 204):

Այս խոսքերը վիպասանութիւն մեջ ներգործող մարդոց բերանը չէ գրված, որ ներելի էր, որովհետև ժողովրդի մեջ եթե կա այս վարդապետութիւնը, հեղինակը մեղավոր կամ պատասխանատու չէ. նա իր վիզը առել է ժողովրդի մեջ եղածը նկարագրել, բայց ցավն այս է, որ հեղինակը ինքը իր կողմից ասում է: Հեղինակը, իբրև բանաստեղծ իրավունք չունի տարածում և այն իր բերելից խոսելով մերկացնել ապագայի վարագույրը: Իբրև գրագետ, իբրև հեղինակ առավել ևս իրավունք չունի այսպիսի խոսքերի հանդես տալով դարավոր և խավար ժամանակներից սերմանված և տգիտութիւն հողի վրա բուսած փուշերին ջուր ցողել: Մենք հավատում ենք, որ ոչ միայն աշտարակցիք, այլ և ուրիշ շատ հազարավորք կարդալով պ. Պոռչյանցի խոսքերը ոչ միայն չեն երկբայիլ այդ վարդապետութիւն վրա, այլ սովորական, արարատյան ոճով կասեն, թե այդ «Ավետարանի կողքին է գրած»:

Ինչպէս հասկանանք Տիրանի տված թրլիսմը, նորա բովանդակութիւնը և գործի վերջը հա՛ր ու նման այդ բովանդակութիւն: Ասես թե մի իշխան պատվեր է տվել իր ծառային և ծառան, առանց տիրոջ մի խոսքը ևս մոռնալու, կատարում է պատվերը: Մենք դիտենք, որ մեր ազգը ինչպէս նաև ամեն ազգ, եթե հանենք նոցա միջին լուսավորչալ բաժինը, հավատում է կախարդութիւն. խնդիրը այդ չէ, և մենք դորա

սին էր, որ Սոսը հայտնի տեսավ իր փեսայի և մինչև անգամ իր բրոշ
դավաճանությունը: Ի՞նչպես կարելի է թույլ տալ, որ Սոսը այդքան բա-
նից հետո հաճատար Տիրանին և մինչև այն աստիճան, որ կասող
առնուր նորանից որպես թրջիսմ և Գարեգնից ծածուկ ուղարկեր Վար-
դիթերին:

Արդեն ասած ենք, որ Սոս ու Վարդիթերի տկար կողմերը այն տո-
ղերումն են, ուր հեղինակը, դուրս գալով բնականի սահմանից, օգնու-
թյուն է խնդրում երևակայությունից: Սորա մի քանի օրինակը ցույց
ավելնք, բայց համեմատաբար ավելի թեթև հանգամանաց մեջ: Անցքի
կատարարը, որ ամեն իրավունքով պահանջում է հեղինակից ավելի
հմտություն ու ճարտարություն, ուր պիտի որ գործի ամբողջ ընթացքի

հետո էլ կախարհները շագատվեցան կատարելագույն. նորա դարձյալ դատապարտվում էին,
թեև ոչ դեպի խարույկ, թեև լոկ դեպի մի հրապարակական խայտառակություն: Հոյակապ
Ֆրոնսոսա Արագոն, Փարիզի դիտությունաց հեմարանի անմոռանալի և հռչակավոր անդամ
և ստիճականակնի բողոքագրի իր սեփական վարքագրության մեջ (գլ. XV) իր սովո-
րական և զարմանալի ճարտար լեզվով պատմում է մեզ հետևյալը: «1807-ին, Վալենտի
մեջ, դեռ կար ինկվիզիցիոնական դատարանը և ժամանակ ժամանակ ներգործում էր
Ստոլյա է, պատվելի հայրերը մարդ չէին էրում, բայց հանում էին ծաղրակը և պժգալի
վճիռներ: Իմ այդ բարձրի մեջ եղած ժամանակ, սրբազան դատարանը պարապում էր
մի կախարհի կողմ գործով: Նորա ման ածեցին նորան բոլոր թաղերում էլի վրա և երեսը
դեպի պոռը նստեցուցած. կենց մարմնի վերին բաժինը—մինչև գոտին—մերկացուցած էր.
ստիճակից ստիճակով մի մաճուցիկ նյութ էին քսել մերկ մարմնի վրա, ասում են թե
մեռել էր քառանկեր և ծակել էին թեթև և մանր փետուրներով, այնպես, որ խեղճ կինը,
մարդու գլխով հավի էր նմանում: Հանդիսավոր թափորը, որի քամակից գնում էր մի
բազմաթիվ ամբողջ, մի քանի ժամանակ կանգնեցավ մարդ եկեղեցու հրապարակի վրա,
որպես խեղճ հաստատել այս պատմությունը, պատճառ, ես տանը չէի, երբ պժգալի թափորը
անցնում էր իմ պատահանների առաջից: Ահա, այսպիսի տեսարաններով XIX դարու
սկզբում զվարճացնում էին բնակիչներին Սպանիո գլխավոր քաղաքներից մինի մեջ, որ
հռչակավոր համալսարան կու» և այլն:

Գերմանացի, հռչակավոր քիմիկոս Հուստոս Լիբիզը, իր քիմիական նամակների մեջ
(չորրորդ տպագրություն, 1858, Մյունխեն) այսպես է խոսում: «... Դժվար չէ հասկա-
նալ, թե այդ կերպով (տանջանքով) շատերը բռնադատվեցան խոստովանել թե կախարհ
էին: Այժմ, կախարհների համար խարույկներ չկան, ո՛չ այն պատճառով, որ այժմ չեն
էին: Երբեք, կախարհների համար խարույկներ չկան, ո՛չ այլ միայն բնական պատճառների
լաւ ճանաչելով, գիտնելը, թե այն բոլորը, ինչ բանում հանցավոր էին համարվում այն
պատճառները, պիտի վերագրել սատանայի, ո՛չ, այլ միայն բնական պատճառներին
հանցարարը այսպիսի անբախտներ էշաֆոտների վրա գլխավորվեցան այն տեսակ
մարդոց ձեռքով, որ սպառնալից էին կախարհության գոյության վարդապետությունը,
իսկ ժամանակներից հետո, երբ սկզբներից պատճառները և իրողությունները քննել, որոնց
վրա հիմնվում էին դատարարը, երբ ճշտություն ստուգեցին, այն ժամանակ գտան,
որ այն բոլոր, որպեսզի, կախարհության գոյությունը հաստատող կարծիքները հիմնված

մեջ լարված թելերը ավելի ճարտարություններ, ավելի հնարագիտություններ
և որ գլխավորն է ավելի բնականություններ միանան, հավաքվին և կենտ-
րոնանան, ինչպես արևի ճառագայթքը անցնելով մի ոսպնածև ապա-
կուց, որ իսկույն կրակեն,— այդ կատաստրոֆը, եթե համեմատում ենք
գործի ընդհանուր արժանավորության հետ, շատ թույլ է կերպարանա-
գործված. և ոչ միայն այսչափ, այլև անբնական: Այո՛, հեղինակի բուն
խորհուրդը Սոսի կամ Վարդիթերի պատմությունը չէ, ինչպես առաջ էլ
ասած ենք, այլ Աշտարակի կյանքը. բայց և այնպես, երբ թեև որպես
օգնական, առել է Սոսը, Վարդիթերը և սիրու կրակը, ցանկալի էր մեզ,
որ ավելի բնական շրջանակի մեջ տեսնեինք ցավալի կատաստրոֆի պատ-
կերը:

էին սուտ նկատողությանց, սուտ մեկնությանց և սուտ վկայությանց վրա» (տե՛ս նա-
մակ 24): Պ. Չամուռճյանի աշըը 1874:

Այն բոլոր աշխարհներում, ուր քրիստոնեությունը նստած էր թագավորական սթոի-
կոս, կախարհ աված խարեբանները, կամ կախարհ անունով զրպարտված խեղճերը,
մինչև տասն և ութնորդ դարու վերջը, անողորմաբար և առանց բացառության, հալած-
վեցան, զնդանների մեջ փոխեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և խարույկների վրա զոսա-
ցան: Արդարև, մարդ սարսափում է, երբ հիշում է, թե ո՛րքան անմեղ գոհն է տվել
մարդկությունը սովորության և խավարի կուռքերին, երբ մյուս կողմից հիշում է, թե շա-
տերն էլ սովորությունը ո՛չ, այլ փարիսական կրոնամոլությունը քրիստոնեության անու-
նով արին այս բոլորը. այն վարդապետության, որի էական տարրը սեր է և փոխադարձ
ներողություն, որի հեղինակը և հիմնադիրը ինքը մեռավ, որ մարդիկ ապրին: Արդյոք այն
աստվածային վարդապետը գուշակել էր, թե պիտի գա օր, երբ նորա վարդապետության
պակասելը պիտի պղծեն նաև նորա խաչի պատվանդանը. միլիոնավոր մարդոց ար-
յունով: Արդյոք այն աղաչանքը, որ նա անում էր. «Հա՛յր, թո՛ղ դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ
գործեն», մի մասնով վերաբերվում էր այս դահիճներին: Մենք սարսափում ենք: Բայց
այս սարսափանքը փոխվում է դեպի մի այլ, նոր, և օտարոտի զգացողություն, երբ
մտածում է մարդ, թե ճիշտ այն օրից, երբ թեթևաբար կինը, պլեյնով և քանկերարկու
ժանակությունները» նուրբ-Ռամի Սեդանի վրա կանգնած, ընդունեց ամբողջ երկրպա-
ղություն, երբ մի այլ սեղանում տեղին Լավուազիեն վառեց մի ամբողջ համակար-
գություն Ֆլադիստենի, մինչ երդհհհհհհ եկեղեցու կամարների տակ հնչեցնում էր մի
հանգստյան եղանակ, այո՛, ճիշտ այդ օրից, խարույկները մարեցան, խեղճ կախարհու-
րը զառավեցան և ինքը կախարհությունը, իր էության իրավունքը մարդկային բանա-
կանության առջև հավիտյան կորցնելով, կարող մնաց այնուհետև խե՛ղճ իմաստակների
պաշտպանություն:

Քրքրեցի՛ք, պ. Չամուռճյան, աղտոտ և մրոտ ֆանատիկոսության ժանգոտ զինարա-
նու Եվ դո՛ւք, պ. Չամուռճյանի աշակերտք, օգնեցեք նորան... Սերունի է: Հասկանում
ենք ձեր սրտի ցավը. և ինչպե՛ս չցավիք, ի՞նչպես շնորհակալ զվարագույրը բացվե-
ցավ՞, ձեր դարը անցնելու վրա, ձեր սկզբունքներ և մե՛ր ազգի մեջ իր հոգին փչելու
վրա: Գիտե՛ք, ձեր արածը հոգեվարքի ցնցյուններ են: Ընձև արքը Երեսնականը ընդ
վախճանել շնչուն հզորագույնք կուսին»,— ասում է մե՛ր սուրբ վարդապետ եղիշեն: Բայց
այսչափ առաջուց իմացքը, որ թե անհավատ, անկրոն, հերետիկոս, բողոքական, մոզո-

Անբնական է, երբ Վարդիթերը որպես տասն և մեկ տարեկան աղ-
ջիկ, մի ջլերը սասանեցնող տխուր անցքից կաթվածահար է լինում:
Անբնական է, երբ կաթվածից հոգեվարք մարդը ցույց է տալիս ուղեղի
և ջլերի անխոտոր և առողջ պաշտոնակատարություն: Եթե նորա ուղեղը
և ջլերը այն վիճակում են, որ նա հանգիստ խոսում է, ուղիղ մտածում
է, հիշողությունը չէ կորցնում, աչքը տեսնում է և ականջը լսում, էլ ինչ
պատճառից է մեռնում: Ոտքե՞րն են կաթվածահարվել թե՞ ձեռքերը.
այդպիսի դիպվածում նա կարող է շատ տարիներ ապրիլ: Թոքե՞րը կամ
սի՛րտն է կաթվածահար եղել, այն ժամանակ պիտի որ իսկույն մեռնեք,
առանց շաբաթներով ապրելու: Իսկ մյուս ներքին գործարանների կաթ-
վածահարությունը, եթե ոչ պիտի սպանեին իսկույն, պիտի անշուշտ

բական և այլն և այլն անականներով պիտի լցնեք ձեր թերթերի էջերը, մեր աչքում
ոչինչ բան ասած չեղաք: Եթե բան ունիք, որ վայել էր մարդու, ասացեք. ապա թե ոչ
այդ անականները էլյաբ չեն ընե՛ր. առնող ծախողը չկա՛. կրցա՞նք հասկցնել:

Գնացե՛ք, գնացե՛ք ծո՛ւնկ շոքեցեք «Միջնադարյան հերետիկոսարանի»՝ առջևը. մի՛
վախնաք համբուրել նորա շեմքը, սուրբ է, մարդկային արյունով պղծված չէ, ինչպես
ձեռք քարոզած ինկվիլիցիոնի շեմքը: Ներս մտե՛ք, այնտեղ մարդ էրիտ խարոյկ չկա,
ուստի և ոչ ձեզ երկյուղ: Թերևս Մեչուխեան² քաղաքավարություն անելով խանվե՛ մըն
ալ տա... ինքզինքնիդ գտնաք: Բայց... Մեղա աստուծո՛ւ... Բուն նորա արյունով պղծ-
ված չեղածն է պատճառը, բուն այնտեղ մարդ չերեկն է պատճառը, բուն մարդկային,
քրիստոնեական և ո՛չ գաղանական սկզբունքներ կամ կրթե՛ր պաշտվիլն է պատճառը, որ պ.
Զամուռնյանը Միջնադարյան հերետիկոսարան անելով «տոբ անցել է»:

NB. Սուրբ Եղիշ վարդապետի վերաբերությամբ «մեռ» խոսքը նոտր գրով տպե-
ցինք, որոշելու համար պ. Զամուռնյանի պարեզոտավորներից, որք են, Վանցի Պողոս³,
Տիրացու Հովհաննիսի Տեր Պապան⁴ և նոցա նմանները, որոնց անունները քաղցր չէ մեզ
հիշել և որոնց հետ մասն ու բաժին չունինք: Միջնադարյան հերետիկոսարանը նորանց չէ
ճանաչում. նշանակում է, նոքա ուղղափառ են, եթե հերետիկոս չեն, ապա ուրեմն, և
պ. Զամուռնյանի ուղածը... ճշոյդ զբեզո՛:

1 Նալբանդյանը այս, և մի քանի այլ առիթներով գործածում է «միջնադարյան» հե-
րետիկոսարան: Արևմտահայ գրականության մեջ ընդունված ձևն է «դոկտրինայի հերե-
տիկոսարան»: Նալբանդյանի դիտարկումներում հակառակորդ, հայտնի ռեակցիոներ Զամուռնյանը
իր հրատարակություններում այդպես էր կոչում Կ. Պոլսում Մ. Նալբանդյանի շուրջ հա-
մախմբված մարդկանց հավաքատեղին, որը գտնվում էր Մեծ նոր խանի միջաքային
(դոկտրինայի) մի սենյակում: Տերոյենցը այս գաղտնի կազմակերպության մասին որոշ
տեղեկություններ տալիս է մասնավորապես իր «Մ. Մ. Այվատյանի նամակին թնու-
թիւնը» գրքում, Կ. Պոլիս, 1861 թ.:

2 Մեչուխեան — 2. Սվաճյանի ծածկանունն է, որը օգտագործված է «Մեղու»-ում:

3 Վանցի Պողոսի մասին տե՛ս Նալբանդյանի «Հրաշափառ խայտառակություն» աշ-
խատության մեջ:

4 Տիրացու Հովհաննիսի մասին տե՛ս Նալբանդյանի «Ազգային թշվառություն» հոդ-
վածք (տես ԵՎ հտ. III, էջ 103):

պատճառ դառնային ուղեղի և ջլերի ուղիղ պաշտոնատարության խան-
գարվելու:

Թե Սոսն ասես, շատ կեղծ վիճակում է: Ցրտում, գլխաբաց, ոտքը
բորիկ ման է գալիս երեք գաղ ձնի միջում և այն ցուրտ ձմեռ ու Արա-
գածի գառիվայրում: Չորը մտնում է, ջրում լողանում, աղվեսների և
գայլերի հետ կոխվ տալիս. և այս օրերով: Եվ չնայելով, որ նա մահ է
փնտրում քան թե կյանք, այնուամենայնիվ չէ մոռանում իր կյանքի
պահպանության հոգսը. «խոտի քոքերը ձնի տակից հանելիս ու ծամե-
լիս» տեսնում են նորան ապարանցիք: Մի շաբաթ է, որ նորա քամա-
կից ման են գալիս աշտարակցի տղաքը. տեսնում են, բայց սիրտ չեն
անում մոտենալ: Վերջապես, երկու շաբաթ անցնելուց հետո Գարեգինն
է նորան տեսնում և Սոսը գալիս է նորա մոտ: Գարեգինը խրատում է,
համոզում է տուն դառնալ և Սոսը դառնում է: Բայց այս երկու շաբա-
թում, այն ցրտի և ձնի մեջ սառը ջրում լողանալով, սառույցի վրա թեք
ընկնելով, սոված և ծարավ, բայց և այնպես նորա երեսի գույնը բնավ
չէ թռչում, նորա առողջությունը չէ սասանում. իսկ երբ տանը նստած
լսում է Վարդիթերի մահը, խո՛ր հոգոց է քաշում, մեջքի վրա հետ գնում,
պուխը Գարեգինի ձեռքի վրա դնելով խնդրում է, որ աշխատի երկուսին
(իրեն և Վարդիթերին) իրար կշտի թաղել տա, իր մորը միթիթարե, եղ-
բարցը մնաս բարով ասե, ինքն էլ ուրախ կենա (!), հետո, աչքերը վերև
բարձրացնում աղոթք անում ու հոգին ավանդում: Իրար մոտ թաղելու
խնդիրը անում է նաև Վարդիթերը, երբ դեռ Սոսը մեռած չէ: Արգո հե-
ղինակը այստեղ մի վայրկյան ընծայում է Վարդիթերին Փանվելի աղ-
ջրկա շնորհքը:

Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ թույլ նկարագրված
անցքերը քննության դանակի տակ ձգել, այդ շատ երկար կլինի. առանց
նորան էլ երկարում է մեր հատվածը: Գուցե ավելորդ էլ լինե՛ր այս աչքի
հայտնի թուլության վրա շատ խոսել, մանավանդ որ ինքը արգո հեղի-
նակը կամ մեր ընթերցողը, եթե ուշադրությամբ կարդան այս անցքերի
նկարագրությունը, որ մենք հարազատությամբ, որպես քաղված, հանե-
ցինք բնագրից (եր. 218—222), իրենք էլ կտեսնեն մեր տեսած անբնա-
կանությունը և հակասությունը: Այսչափ միայն ասում ենք, որ վիպա-
սանության շինվածքին մեծ հարված է տվել կատաստրոֆի այս ան-
բնականությունը:

Եվ որպես թե հերիք չէր ինչ եղել էր. այն պատվական տապալանա-
գրից հետո. —

«Ահա սիրո պտուղներ,
Մի ազահ մարդի գոհեր.

պայման է նոցա առաջադիմութեան¹: Քաջ Լամբրոնացին մի ուրիշ դիպ-
վածով աղաղակում է. «Չմանկունս ծնեալ մեզ ի քաղղէացուց սերմանէն
զվիմի հարցուք»: Մենք, մի փոքր փոփոխութեամբ ձայնակից ենք լի-
նում մեր երանաշնորհ վարդապետի բացականչութեան. «Չմանկունս
ծնեալ մեզ ի միջին դարուց սերմանէն զվիմի՝ հարցուք»: Թողունք արև-
մբայան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց հին ասպետական ամրոցների
մնացորդը, ատամնավոր պարիսպները և գոթական տաճարները քաղց-
րութեամբ հիշել միջին դարերը, եթե միայն կարող էին, որովհետև նո-
քա էլ, թեև Հռովմից ազատված, այնուամենայնիվ, ոչ միշտ վարդեր են
քաղել իրենց այգիներից, իսկ մենք, որ զոհ գնացինք միջին դարերի
խավարին, չենք կարող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին նայե-
լով մեր ամրոցների, քաղաքների և տաճարների ավերակներին:

Գիտենք զուր չեն անցնում դարերը. այսինքն նոքա իրենց ազգե-
ցութիւնը անում են ազգերի վրա. ընդունում ենք, բայց ինչ է մեր
պաշտոնը: Ի՞նչ է քաղաքակրթութիւնը. status quo? ամեն այդ ազգե-
ցութիւնը, որոնց հետեանքը և նշմարքը երևում է մինչև այսօր ազգի
մեջ, այդ Դանիելի ասած «աւերածի պղծութիւնը» անխտիր սրբացնե՞լ,
անխտիր նոցա առջև ծունկ չոքել ու խո՞ւնկ ծխել, որովհետև մինչև հա-
զարամյա է, իսկ մյուսը հինգհարյուրամյա, թե՞ ջնջել այդ ազգեցու-
թեանց հետեանքն անգամ: Եվ եթե պիտի կապենք մեզ այդ խավար
անցածի հետ, եթե խոստովանելով մեր հիվանդութիւնը, այնուամե-
նայնիվ պիտի ուզենք միջնադարյան թարախը պատվաստել մեր վրա
որպես նախապահպանողական հնար (ինչի՞ց), եթե նույնիսկ մեր ցավի
և հիվանդութեան պատճառը պիտի առնունք որպես ճար ու դեղ, է՛լ ո՞ւր
ենք խոսում կրթութեան և լուսավորութեան վրա, ո՞ւր ենք առաջադիմու-
թիւն և քաղաքակրթութիւնը բառերը բերան առնում:

Գեղեցիկ է խոսում հոյակապ կիբիղը իր նամակների մեջ. «Երևա-
կայութիւնը, հարյուր հազար դիպվածներում ստեղծում է հարյուր հա-
զար մոլորութիւնք. և չկա ոչի՞նչ բան այնպես վնասակար գիտութեան
առաջադիմութեանը, ոչի՞նչ բան, այնպես, հասկացողութիւնը խավար

րեցնող, քան թե մի հին մոլորութիւն, որովհետև շատ դժվար է հերքել
սուտ վարդապետութիւնը. պատճառ, նա հիմնված է այն հասկացողու-
թեան վրա, թե «սուտը ճշմարիտ է»: Միջնադարյան բոլոր համա-
կարգութիւնքը հիմնված են այդ նոտր գրեթով տպած վարդապետու-
թեան վրա:

Մենք փորձերով, և շատ տարբեր տեղերում, ստուգած ենք, որ մեր
հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ է միջնադարյան լու-
ծից, քան թե մեր պատվելի գրագետքը: Միջին դարերից հետո մինչև
այսօր մի քանի նոր դարեր էլ անցան. եթե դարերը զուր չեն անցնում,
ապա ուրեմն այս նոր դարերը բնականաբար, քիչ շատ թուլացուցին
միջին դարերի մեր ժողովուրդի վրա արած ազդեցութիւնը. այո՛, շատ
բան էլ իսպառ մոռացուցին: Բայց մեր պարոնները անդադար այդ մի-
ջին դարերի կարեկարասում լողալով ազգութեան և լուսավորութեան
անունով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վրա այդ խավար
ուղղութեան տիրապետութիւնը: Ի՞նչ է դորա խորհուրդը. ի՞նչ հույս
ունին դորանից:

Խորհուրդ չկա. հույսն էլ թեթևութեան արդյունք է: Թող այդպիսի
պարոնները լավ սորվին ընդհանուր պատմութիւնը և նորա հետ կա-
պակից մեր ազգի պատմութիւնը, Միթարյանց տպած գրքերովը ո՛չ,
այլ բուն աղբյուրներից և վերլուծական ոճով: Թող քրքրեն ընդհանուր
դպրութեան, նոր և լուսավոր ազգերի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը,
այդ քաղաքակրթութեան օրենքները և նոցա կերպարանագործութեան
հարակից եղած հանգամանքները, այն ժամանակ իրենք էլ կտեսնեն
միջնադարյան ուղղութեան ամլութիւնը և տարապայման չքավորութիւ-
նը: Բայց այս ուսումնասիրութիւնը կարող է միայն նոր կամ ապագա
սերունդին աջողիլ. ինչ որ վերաբերվում է մեր ի մաստուններին,
նոքա ինչպես ներկայի լուսին, այնպես և ապագայի հետ մասն ու բա-
ժին շունին, և նոցա հետ չէ մեր խոսքը: Մենք և ոչ իսկ ուզում ենք
վրդովել նոցա քունը, «ննջեցէք և հանգեցուք», — ասում ենք նոցա:

Միջնադարյան անշահ ուղղութիւնը իր ամլութեամբ մաշում է կեն-
դանի ազգի ուժը առանց ամենևին արդյունք տալու: Նա նմանում է այն
քարե ձվին, որ իբրև բունկալ մնում է հավի ձու ածած տեղում, բոլոր-
ովին պիտակաբար. և եթե թուխս եկած խեղճ հավը, իր անխոհեմ
տիրոջ որկրամոլութեամբ, զրկված լինելով իր ածած բոլոր ձվերից, և
բնական ազդեցութեամբ նստի իր ձու ածած տեղում (այն քարե ձուն էլ
չի՛նի կնստի) խելջդ ի՞նչ է կտրում, այն քարից ձագ դուրս կգա՞: Չէ՞ որ
զուր տեղը կվատնեն ողորմելին իր շերմութիւնը և շատ անգամ գործը
կվերջանա հավի մահովը: Հարկ չկա, կարծում ենք, ասել, որ այս բոլոր

¹ Առհասարակ փորձական կամ բնական գիտութեանց թշնամիքը իրենց անուսում-
նասիրութիւնը և նեղ հայացքը հիմնում են այն սուտ վարդապետութեան վրա, թե այդ
գիտութիւնքը վնասակար են կրոնին: Այս աններելի սխալ է, քանի որ առաջալը բարո-
զում է «աստուծու աներևութեանը նորա արարածներովն են իմացվում»: Ինչի՞ ուրեմն վա-
խենում են այդ արարածը բնեկուց: Բնական գիտութիւնը առաջ է գնում մինչև բաների
սկիզբը: «Եթե մենք ուզենք ավելի հեռու երթալ, այն ժամանակ մի հատ միայն կտես-
նենք պատճառ պատճառի, — արարիչ աստվածը» (Կատրֆաթ, Կեպպարանափոխութեանը
կենդանական աշխարհում, տե՛ս այդ պատմական աշխատութեան վերջին տողերը):

խոսք ու զրույցքը ոչ թե լոկ մեր հեղինակին շին վերաբերվում, այլ մանավանդ ավելի փոքր բաժինը կարող է հասնիլ նորան, քանի որ նա արիշների պես իմաստական դոնկիխոտությունը չէ նվիրել իր անձը (և արա՛խ ենք, և փա՛ռք աստուծու) քանի որ կան մարդիկ, մեր արդարացի մեղադրության լիամասն կերպով արժանավոր, որոնց, այո՛, մենք մինչև այսօր պարտական ենք մնացել:

Երաշտության ընդդեմ նուրիների ավանդությունը, թեև իսպառ չգիտենք թե ինչ բան է այդ և ի՛նչ արարողություն մնացորդ, բայց և այնպես, կարծում ենք թե հին բան լինի: Սաստիկ գրգռում է այդ բանը մեր հարցասիրությունը, մանավանդ երբ տեսնում ենք, որ շատ խոր արմատացած է նա ազգի հասկացողության մեջ և մեծ վարկ ունի ազգը նորա մասին: «էս մեր կոտորված երեխեքն էլ» — երաշտությունից զանգատվելով ասում են աշտարակցիք իրենց մեջ (եր. 66) — «նուրին (կազարե)՛ էլ շին ման ածում, բալթի աստուծո սիրտը քաղցրանա վրընեռս, մի լիս ու ճար անի»: Սորանից այսչափ միայն գուշակում ենք, թե այդ բանը ընդունվում է որպես մի հաշտեցուցիչ արարողություն և թե երեսայք միայն (որպես անմեղության երևեցուցի՞չք) պիտի կատարեն:

«Երեխեքն էլ» — պատմում է հեղինակը (եր. 69) — «նուրին շինեցին ու ման ածեցին. երկուսը կոնից բունեցին², մինն էլ տուպրակ ա վեր կալել, մեկէլն էլ մի պստի բըժուլ³ ու ման են գալի տները, որ դրան առաջին կաննում են, ասում են.

Նուրին նուրին էկել ա
Աչքա հուրին³ էկել ա
Շիւա շապիկ հագել ա
Կարմիր գոտիկ կապել ա

Եղ բերք պորտը բսենք,
Ջուր բերք գլխին ածենք
Մեր նուրինի փայլ տվերք,
Ուտենք խմենք քեֆ անենք»:

«Կնանիքը, — շարունակում է հեղինակը, — մի աման քուր բերում են լցնում էդ նուրինի գլխին, ու երեխեքանցը բրինձ, կամ եղ, կամ ձու տալի, որ տանեն քեֆ անեն»:

Վերևը ասացինք, որ այս բանը հին է երևում մեզ. պնդուշտ այս

1 Թե ի՛նչ ասել է կազարե, մենք նույնպես չգիտենք. ինչպես նուրինը (Մ. Լ.):
2 Սորանից ենթադրում ենք, թե տղոց շինած նուրիք մի մարդածե պաճուճապանք է կամ այդպես մի բան, երբ ասում է հեղինակը «կոնեցին բունեցին»: (Մ. Լ.):
3 Աչքա հուրի խոսքը բնավ չենք հասկանում թե ինչ է ուղում ասելը (Մ. Լ.):

լոկ ենթադրություն է, բայց մանավանդ ենթադրում ենք այն պատճառով, որ այդ ոտանավորի հետքը կա Նոր-Նախիջևանում. զո՛նե շատ տարի առաջ, ես լսել եմ պառավներից: Որքան միտքս գալիս է, այնտեղ մի փոքր այլալսած է այդ ոտանավորը և ասվում է բուրդովին պիտակաբար, առանց որևէ արարողության կամ խորհրդի: Չորս տող միայն հիշում եմ. ահավասիկ.

Նուրին նուրին նազարեթ
Նուրինը բաղչան էկել է
Շալե շապիկ հագել է
Կարմիր գոտին կապել է...

Այլ թե սորանից հետո էլ ի՛նչ է արել, այդ միտքս չէ, միայն լավ գիտեմ, որ մի քանի տող էլ կար: Նախիջևանի մեջ բնավ ավանդություն չկա այս նուրինի մասին. լավ գիտեմ, որ տղայությանս ժամանակ շատ եմ զգվեցուցել պառավներին, որ պատմեն ինձ, թե ո՛վ է այս նուրինը կամ նազարեթը, բայց ոչինչ չեմ լսել նոցանից, որովհետև իրենք էլ չգիտեին: Գեո զարմանալի է, որ այսքան էլ մնացել է, մանավանդ եթե հիշենք, որ նախիջևանցին անեցի է և տան և շորորոզ դարում Հայաստանից դուրս եկած. հայտնի է, թե շատ ավանդությունք կամ ոտանավորք և այլ այսպիսիք, որ վերաբերություն չունենին կրոնի հետ, պիտի կորչին: Թեև խեղճ բաներ, բայց և այնպես կարելի է տակավին հավաքել բավական վիճակախաղեր և միքանի ոտանավորք աստվածածնի և ուրիշ սրբերի վրա: Գեղացիք, որ առաջ ավելի ավանդապահ էին քան թե այժմ, ունին զանազան երգեր, մանավանդ հարսանիքի վերաբերյալ, որ հայտնի են անունովս պարս:

Արդյոք, Աշտարակը, որ պահել է մինչև այժմ նուրինի արարողությունը, պահե՞լ է նույնպես մի ավանդություն կամ հասկացողություն նույնիսկ նուրինի անձնավորության կամ այդ օտարոտի արարողության մասին և թե պահե՞լ է, ի՛նչ ավանդություն է այդ. աշտարակցոց կարծիքով ո՛վ է կամ ի՛նչ է այդ նուրինը. ցավում ենք, որ հեղինակը ոչինչ չէ ասում ճեղ: Անշուշտ, եթե ավանդությունը կորել է, հեղինակը պատասխանատու չէ, բայց այդպիսի դիպվածում էլ բնավ ավելորդ չէր զո՛նե մի բացասական ծանոթություն: Մենք հույս ունինք, որ արգո Պոռչյանցը ուրիշ անգամ ավելի շատ հանդես կանե այդպիսի տեղեկությունք և ավելի կատարելություն մտառ առանի սկսածը: Մենք քաջ գի-

1 Արդյոք հարակցություն կո՞ այս նազարեթ և մեր շնակացած կազարեի մեջ, թե՛ լոկ նմանություն է:

նակը. այսինքն մի անցք, կամ մի իրողություն, որ ստուգապես պատահած էր, դենք, թորոսի ժամանակ, այդ բանը համարվում է եղած կամ Մինասի ժամանակ, որ շատ առաջ էր ապրել թորոսից կամ Նիկողոսի, որ թորոսից շատ դարեր հետո էր ծնել: Այդ ժամանակի առաջ ու հետ խաղալը կախվում է թորոսի, Մինասի և Նիկողոսի ազգի մեջ ունեցած խորհրդից, արժանավորությունից ու հատկությունից: Հայտնի է թե մի պատերազմ, մի քաջագործություն, մի հաղթություն չի վերագրվել մի սուրբի, որպես նաև մի հրաշագործություն մի երևելի զորավարի: Եթե ազգը թորոսի օրով տեսել է մի խորհրդավոր անցք, բայց թորոսի վրա բնավ համարում չունի, ազգի հետագա զավակները այդ անցքը անպատճառ կխլեն թորոսից և կվերագրեն մի մարդու, որ կամ առաջ է ապրել թորոսից կամ վերջը, որի վրա ազգը մեծ համարում ունի քաղաքականապես կամ կրոնապես, նայելով անցքի բնավորության: Ավանգությունը, զրկվելով այսպես ժամանակագրական ճշտությունից, շատ անգամ այնքան շատ հավաքվում են մի մարդու վրա, որ այդ մարդը շատ դարերից հետո դառնում է մի պահարան, մի շտեմարան սքանչելի անցքերի և գործերի, իսկ մյուս բոլոր մարդիկը, այն մեկ նշանավոր մարդու օգտի համար, զրկվում են իրենց ստուգապես ունեցածից: «Ձի ամենայնի որ ունիցի տացի և յավելցի, և որ ոչն ունիցի, և զոր ունիցին բարձրի ի նմանէ», ճիշտ այսպիսի դիպվածներում է կատարվում:

Հայոց ազգը, Արագածի վրա կրակ կամ լույս եթե շտեմներ, անհնար է, թե նա շեղած տեղից կանթեղ հնարեր և լուսավորչին ուղարկեր այնտեղ նարեկ քաղելու: Մենք այդ լույսը կամ կրակը Արագածի վրա ընդունում ենք որպես իրողություն: Բայց սակայն, դժար է այժմ դատել թե այդ լույսը կամ կրակը լուսավորչից առաջ էր տեսել ազգը, թե հետո: Լուսավորչի անունը այդ ավանդության հետ խառը տեսնելով չէ կարելի պնդել, թե ստուգապես շորորդ դարումն է երևել այդ կրակը: Այո՛, կարող էր և այն ժամանակ երևիլ. մեր խոսքը այդ չէ, այլ այն, թե լուկ անունը չէ կարող ընդունվի որպես ապացուցություն ժամանակի, ա Վ ան ո ղ ու թ յ ա ն ց մ ե շ:

Այդ լույսը կամ կրակը ընդունելով որպես իրողություն, բնականաբար խնդիր է առաջ գալիս, թե ի՞նչ լույս կամ ի՞նչ կրակ եղած պիտի լինի: Հարկ չկա ասել, որ բնական երևույթը առասպելով մեկնաբանել մեր գործը չէ. դորա փոխանակ առասպելյալ բնական երևույթը, իր մտական բողբոջից ազատել և բնության լուսով հասկանալ և հասկացնել «ի մեծ շինութիւն ազգին», մենք սիրում ենք որպես ճշմարտություն:

Մարդը, ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև բարոյապես ենթակա է բնության ազդեցության. բնության սրտի զարկը ցլանում է անմիջապես մարդու սրտում: Մարդը իր գաղափարը առնում է բնությունից: Ինչ շափով ճանաչել և ուսել է նա բնությունը, համեմատ այդ շափին կլինի նորա գաղափարների և հասկացողության ցանկությունը: Ահա մի օրենք, որ բնավ բացառություն չունի: Մարդի ուսուցանից բարակ մետաֆիզիկական համակարգությանց բովանդակ գաղափարը կան բնության մեջ. իսկ ինչ որ չկա, այն ամենևին սո՛ւտ է: Բնությունը մի գիրք է, որ պիտո է կարդալ և ուղիղ հասկանալ. սխալ ըմբռնողությունը մեծ վնասներ են տալիս: Բնական երևույթը իրենց վսեմափառ կերպարանքով շատ անգամ սարսափեցնում են մարդուն. սա միանգամայն ոչընչանում է, երբ աչքի առջև տեսնում է մի անպիսի ուժ, մի այնպիսի գորություն, այնպիսի տեսարան, որի առջև տկարանում է ոչ լուկ մի մարդու, այլև բովանդակ մարդկության ուժը: Բնական երևույթը թեև ոչ այնպես սասանեցուցիչ, ինչպես մի վուկանի կատաղի արտահոսություն, կամ ինչպես մի թաթառ կամ փոթորիկ օվկիանի վրա, կամ Սասարի անապատում. թեև ոչ այնպես ապշեցուցիչ, ինչպես մի Ամազոն, Միսիսիպի կամ Օրինոկո, կամ մի ամերիկյան կուսական անտառ. թեև ոչ այնպես կործանաբեր և մահառիթ, ինչպես մի կայծակ, մի սամում, մի հեղեղ կամ հարյուրամյա ծառերը արմատից և տան ծածքը պատերից խլող մորիկ, ո՛չ, այլ այնպիսի խաղաղ երևույթ, որ չեն պատճառում մի երկյուղ, մի վնաս, մի մահ կամ մի կործանում, այլ մանավանդ զարմանք և հոգեզմայլություն և որոնք մարդու կարծելովը չունենի մի թշնամական բնավորություն, ինչպես մյուս վերևում հիշվածները,— եթե հասկանալի շինին ժողովրդին և չբացատրվին նորան, կարող են, այո՛, շարաշար մոլորությանց պատճառ լինել: Եվ այդ մոլորությունը, երանի՛ թե, որպես մի տեսական գաղափար, մնային մարդու գլխում, ո՛չ. նորա շատ անգամ մարմին են առնում Շիվայի, Դուրգայի և Վիշնուի անհեթեթ կերպարանքներով և այնուհետև խարազան են դառնում մարդկության: Որքան մոլորությունը, որ կան աշխարհի երեսին, այդ բոլորը սկզբնաբար ծագել են կամ բնությունը թյուր հասկանալուց, կամ իսպառ չհասկանալուց: Եվ այդ մոլորությունը ոչինչ ուրիշ բանով չեն փարատվիլ, մերժվիլ, եթե ոչ բնությունը ուղիղ հասկանալով: Ահա այս է պատճառը, որ ամեն բանական մարդ պիտի աշխատի ոչ միայն ինքը ուսանել բնության օրենքները, այլև ուրիշին օգնել, եթե ինքը ավելի փորձառած էր, քան թե այդ ուրիշը, որ կամենում էր բանալ բնության գիրքը: Ուղեղով հասկանալ այն կրակը, կամ լույսը, որ երբեմն երևել է Արագածի վրա և կամենալով փոքր ի շատե տեղեկություն տալ ազգին

Քարագիւտ սուր ծայրին, միշտ կարող է տեսնել սուրբ Հելմոսի կրակը: Նույնպէս և բարձր սարերի վրա կարող է երևել այս կրակը, որպէս շատ ճառագայթների խորձ, երբեմն բոլորշի և երբեմն լեզված և իր սուր ծայրով դեպի վեր, ինչպէս ճրագի կամ կանթի լույսը, բայց մի ոտնաշափ կամ կես զազ երկայնութեամբ: Նավերի կայմերի վրա, նույնպէս հաճախ է պատահում այս. և եթէ միայն մի լեզված և լույս է երևում, անապաշտ նավաստիքը շատ բարկանում են, որովհետեւ նոքա հավատում են թէ մրրիկ կլինի այնուհետեւ, իսկ թէ երկու հատ, այդ դիպագծում նորան ասում են Կաստոր և Պոլլուկս,— նավաստիքը ուրախանում են, որովհետեւ աշող նավարկութուն են բերում Կաստորը և Պոլլուկսը, հունական անտիկյան առասպելի հերոսքը: Շատ անգամ պատահում է, որ եկեղեցիների գլխի խաչերը լուսավորվում են այսպիսի էլեկտրական լուսով. շատ անգամ ազոպիները թռչելով այն ամպի մոտից, որի էլեկտրականութունը մեղմաբար միանում էր երկրապտուղի էլեկտրականութեան հետ, երևել են զարմացած և ապշած ամբոխին լուսեղեն կտուցով: Նույն այս բնական երևույթը նկատված է շատ անգամ և ցած տեղերում. շատ անգամ ծառերի ճյուղերը լուսավորված են. շատ անգամ մարդիկ կարծել են, թէ էրվում են կրակում, և սարսափել են իրենք իրենց տեսնելով թի հանդերձս լուսաւորս»:

«Կայծակի ժամանակ, հունվարի 8-ին, 1839-ին,— ասում է հրչակավոր Արագոն, իր ուսումնական քննութեան մեջ՝ կայծակի մասին. (Notice Scientifique sur le Tonnerre, հ. XXX) — երբ կայծակը զարկեց Հասսելտայն եկեղեցու աշտարակին, Յվոլլեյի և Հասսելտի միջոցում (Հոլլանդիո մեջ, առաջինն ամրոց է, այժմ գրեթէ ավերակ, իսկ երկրորդը քաղաք) գտնված գեղացիք նկատեցին մի օտարոտի երևույթ: Վերջ հիշված կայծակի զարկելուց մի քանի ակնթարթ առաջ, նոքա տեսան, որ բոլոր նոցա հալավները (շորերը) կրակված են: Այդ կրակը անցնելու (մարելու, հանգնելու) համար զուր տեղը աշխատելու ժամանակ սարսափանքով նկատեցին, որ ծառերը և նավի կայմերը նույն բոցով էին փայլում: Կայծակի զարկելն ու այդ սքանչելի կրակների անհայտանալը մի ակնթարթում կատարվեցավ»¹:

Ո՛րքան ուրիշ այսպիսի դիպվածներ առաջ է բերում Արագոն, վերջ հիշված հոյակապ աշխատութեան մեջ. ո՛րքան այսպիսիք հիշված են գերմանացի Յիմմերմանի ֆիզիկայի մեջ², մենք չենք ուզում ամենք

այստեղ դնել: Այլ այն շափ միայն հիշեցինք, որ տեսնեն և հավատան, թէ այդ կրակները և լուսերը ոչ բարձր են ամպերից և ոչ առանց երկրի գործակցութեան [ին] առաջանում: Բնությունը, ինքը, ոչ թէ մի լուկ հրաշք է, այլ բարձր քան թէ հրաշքը և այս պիտի ստիպվի ընդունել ամեն մարդ, որ ուսումնասիրում է նորան: Բնությունը միայն կարող է հասկացնել մեզ արարչի մեծութունը և փառքը. «Երկիրք պատմեն զփառս Աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն»¹: Արարիչը, մեկ անգամ ստեղծելով բնությունը ավել է նորան անխախտելի և սուրբ օրենքներ, որ բնավ և մեկ մազի չափ խտորմոնք չունին. «Սահման եղ և ոչ անցանն»²: Այդ օրենքներով կառավարվում է ամեն ինչ, որ մենք տեսնում ենք, կամ ինչ որ բնավ չենք տեսնում, տիեզերքի անշափելի տարածութեան մեջ: «Դնէ զձին որպէս զսար և զմէզ որպէս փոշի ցանեաց: Արկանէ զսառն որպէս պատառոտ առաջի ցրտոյ նորա ո՛ կարէ կալ»: Ի՛նչ վսեմ նկարագրութուն: Բայց այս բոլորը լինում են այն մեկ անգամ գրված օրենքով, ինչպէս մարդը ապրում է և բազմանում է, թէև առաջին մարդը միայն գուրս էր եկած բուն աստուծու ձեռքից: Ամեն հրաշք, որ ո՛վ և իցե կարող էր մտածել, շատ ստո՛ր, շատ տկա՛ր և շատ չնչի՛ն է, քան թէ այն հրաշքը, որ արարիչը, բնութեան միջնորդութեամբ ցույց է տալիս մեզ ամեն օր, ամեն րոպե, և ամեն վայրկյան: Նա չէ հերետիկոսը, որ քննելով և ուսումնասիրելով բնությունը, ամեն վայրկյան ստիպվում է ասել քննութեան ճարտարապետին, իր սրտի աղոթարանից, «Ո՛րպէս զի մեծ են գործք քո Տէր»։ այլ նա, որ ոչ միայն ինքը չէ ուզում և չկամի իմաստասիրել բնությունը. «զերկիրս և զերկիր զգործս մատանց նորա, զլուսին և զաստեղս գորս նա հաստատեաց», ո՛չ. հերիք չէ այս, այլ և արգելում է, որ ուրիշն էլ նորա կամավոր կուրութեան հետեւելով շտեմնե և շուսանի. «ինքն ոչ մտանէ և որոց մտանենն արգելու»³: Նա, որ այս բոլորի մեղքը ծածկելու համար, ինքը իր թշվառ գլխից տեսութեանք և համակարգութեանք է հնարում ընդդեմ բնութեան աստվածադիր սահմաններին, քաշքշելով այն օրենքները, որ մարդու կամքին բնավ չեն ենթարկվում, այո՛, այդպիսին աստուծու արտոնութեանն է հափշտակում երկրի երեսից:

Դու, որ նեապոլսի մեջ ցույց ես տալիս ինձ մի շիշ, ուր կա մի

¹ Մեքերումը՝ Աստվածաշնչից:

² «Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կատարեն զհրամանս պատուիրանի նորա, ոչ երբէք անցանն ըստ եղեալ սահմանի իրեանց»։ Եղիշէի վարդ. Վառ Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Մոսկվա 1861, էր. 86. քաղված այն նամակից, որ Արտաշատի սուրբ ժողովը գրեց Հազկերտին: (Մ. Հ.):

³ Մեքերումները՝ Ավետարանից:

¹ Նալանդայան օգտագործել է ֆրանսիացի հայտնի ֆիզիկոս Ֆրանսուա Արագոն (1786—1853) «Гром и молния» աշխատութունը, որ ռուսերին լեզվով լույս էր տեսել Պետերբուրգում, 1859 թվականին, Ինստիտուտի թարգմանութեամբ:

² Նալանդայան օգտագործել է Յիմմերմանի «Общие физические явления» աշխատութունը, որը 1861 թ. լույս է տեսել Պետերբուրգում:

համարճելի և պժգալի երդմնագիր¹, — բոլորովին արժանի նորա շա-
բադորդներին, — և հրաժարվիլ իր սրտի վկայությունից և աչքի հայտնի
ճշմարտությունից: Բայց երբ դեռ բանը չէր հասել այդտեղ նա ունի
գրած մի պատվական նամակ առ Madama Christina Granduchessa
madre, որից դնում ենք հետևյալ քաղվածքը: «Մենք մեր հայտնագոր-
ծություններով չենք ուզում խառնափնդորել բնությունը և մտքերը. չենք
ուզում կործանել գիտությունը, այլ ուզում ենք լուսավորել նորանց և
ստույգ հիմք տալ նոցա: Մեր հակառակորդը սուտ և անաստվածական են

համարում այն բանը, որ իրենք չեն կարող հերքել: Նոքա պաշտպանվում
են կրոնի կեղծավոր նախանձավորությունից, բայց նվաստացնում են Սուրբ
գիրքը, հնար շինելով նորան իրենց անձնական շահասիրություն: Բայց,
առանց լսելու պետք չէ դատապարտել մի հեղինակ, որ չի դիպում եկե-
ղեցական կանոնադրությանց, այլ, բնության օրենքներին և որ մեկնում
է այդ օրենքները աստեղաբաշխության և երկրաչափության կանոններով:
Ով որ միշտ պատկերաբար հասկանում է ամեն բան, այնպիսին պիտի որ
և Աստվածաշնչի մեջ հակասությունը և մինչև անգամ աստվածընդդեմ

1637-ի հունիսի 20-ի հրովարտվող դատապարտվեցավ Գալիլեյը, Ուրբանոս ութե-
րորդի (Հռովմի պապի) ժամանակ: Ահա նորա հրաժարական երդմնագրի պատճենը: «Ես
Գալիլեո Գալիլեյի, 70 տարեկան, հանգուցյալ Վինչենտո Գալիլեո Ֆլորենտացու որդի,
անձամբ, անձին ներկա լինելով դատարանի առաջը և ծունկ շոքած ձեր առջևը, օ՛վ,
համաշխարհական քրիստոնեական հասարակապետության սրբազնագույն կարգինալը, հե-
քեթիկոսական շարժության ընդդեմ ընդհանրական ինկվիզիտորը. և աչքիս առաջը ունենա-
լով սուրբ Ավետարանը, որին հպալորվում եմ իմ սեփական ձեռքերով, հրդեհում եմ, թե
միշտ հավատացել եմ, այժմ հավատում եմ և, աստուծո օգնությամբ, միշտ պիտի հավա-
տամ այն ամեն բանին, ինչ որ պահում է, քարոզում է և վարդապետում է սուրբ, հռով-
մակաթուղիական, առաքելական եկեղեցին: Բայց որովհետև սրբազան դատարանը իր
դատահերթով հրամայեց ինձ բոլորովին թողուլ այն սուտ ուսումը, որ հաստատում էր,
թե Արեզակը անշարժ կացած է տիեզերքի կենտրոնում, իսկ Երկիրը չէ գտնվում այդ
կենտրոնում և շարժում է, և որովհետև ես պետք չէր, որ այդ վարդապետության հետե-
վելի, նորան պաշտպանեի, որևիցե կերպով ուսուցանեի, խոսքով թե գրով և նորանից
վեի, նորան պաշտպանեի, որևիցե կերպով ուսուցանեի, խոսքով թե գրով և նորանից
հետո, երբ հայտնել էին ինձ, թե այդ վարդապետությունը ընդդեմ է Սուրբ գրքին, ես
զբեցի և տպեցի մի գիրք, որ խոստովանում էր հիշված դատապարտված վարդապետության
մասին, որ սորա պաշտպանության համար առաջ են բերված սաստկապես համոզիչ
փաստներ և առանց վճռական վերջարանության. այս պատճառով սաստիկ կասկածների
տակ ձգեցի իմ անձը որպես հետևող այն հերետիկոսական վարդապետության, — թե ան-
շարժ կանգնած է տիեզերքի կենտրոնում Արեզակը և ոչ Երկիրը, որ շարժում է: Այս
պատճառով, ուզելով անհետացնել ձեր սրբազնությանց և ամեն կաթոլիկի մտքերից իմ
ընդդեմ, այդպիսի սաստիկ, բայց արդարացի կասկածանքը, մաքուր սրտով, և չիրմե-
նանդ հավատով, ես հրաժարվում եմ, նզովում եմ և ատում եմ վերը հիշված պաշտպանե-
րը և մոլորությունը: և առհասարակ ամեն ուրիշ մոլորություն, որ ընդդեմ է սուրբ
հռովմակաթուղիական եկեղեցուն. ես երդնում եմ, որ այսուհետև չպիտի ասեմ, չպիտի
հռովմակաթուղիական եկեղեցուն. ես երդնում եմ, որ կարող էր վերստին իմ ընդդեմ
հաստատեմ ոչ բերանացի և ոչ գրավոր ոչ մի բան, որ կարող էր վերստին իմ ընդդեմ
հանել այսպիսի կասկածանք, և թե իմանամ որևիցե հերետիկոսի կամ հերետիկոսության
կասկած ավոզի մասին, այն ժամանակ պիտի իմաց տամ և մատնեմ նորան ինկվիզի-
թիոնի սրբազան դատարանին, կամ ինկվիզիտորին այն տեղի, որ ես գտնվիմ: Բացի
սորանից, ես երդնում եմ և խոստանում եմ, որ կատարելապես կլցնեմ և կշաշնեմ բոլոր
պաշխարանքը, որ դրված են այժմ իմ վրա, կամ որ այսուհետև կդրվին սրբազան
ինկվիզիթիոնի ձեռքով. և եթե ես հակառակ վարվիմ իմ այժմ ասած խոսքերից, որևի-
ե իցե: Հավատացնելուս, խոստանալուս և երդումիս, որից աստված ազատ է, այն ժա-
մանակ ենթարկվում եմ պատիժներին, մահապարտության և տանջանքին, որ այս տե-

տակ հանցանքների համար դրված են սրբազան կանոններով և ուրիշ տիեզերական և
տեղական ժողովների վճռադատությամբ: Թ՛ո՛ղ օգնե ինձ աստվածը և նորա սուրբ Ավե-
տարանը, որին հպալորվում եմ սեփական ձեռքերով...»:

1737-ին, գրեթե մի դար հետո, Գալիլեյի վրա հանած այս պժգալի դատավճռից, որ
ինչպես մի անընչելի արատ մեղք է ինկվիզիթիոնական դատարանի և դատակիցրը սուր-
բագրող դատավորների վրա, Սանտա-Կրոչե եկեղեցու մեջ, տոսկանական հանճարից
մարգերից ամենամեծի հիշատակի համար կանգնեցուցին մի հռչակալ մարմարեյան
արձան: Բնեցիկստոս տասնչորրորդը ոչնչացուց ինկվիզիթիոնի դատավճռը Գալիլեյի շա-
բադություն ընդդեմ: Երկրի շարժությունը, — աստղաբաշխության հիմնական օրենքը, —
ընդունված է ամեն տեղ և ամեն մարդուց, որպես երկրաչափական տակ լրեկնող ճշմար-
տություն. և մինչև անգամ դաս է տրվում Հռովմի դպրոցում (Ցրահետուա Արագո, Աս-
տղագր., հատ. III, գիրք քսաներորդ, գլ. 3): Արդյոք սորան ի՞նչ կասե պ. Չամուռճյա-
նը. նորա ուղղափառությունը, Ուրբանոս VIII-ն էլ և Բենեդիկտոս XIV-ն էլ համա[հավա]խ-
սար սուրբ և համա[հավա]խսար անմեղա[ն]չականք են, բայց իբր ընդդեմ վճիռ հա-
նած. սոցաևից որ՞ ա՛նունը արդյոք պիտի գրե Միշնադոնյան հերետիկոսարանի մասալա-
նում: Եթե Երեւակը դանդաղի, թող նորա ճուշը պատասխանե — օքանչիլի ժամանակը!:
Երգմնագրի պատճենը Արագոն առել է Դելամբերի Աստղաբաշխության զտամուրայունից.
այս գիրքը մենք չենք տեսած, ուստի և չգիտենք թե այն հուշակավոր երկրաչափ ի՞նչ
աղբյուրից է հանելու Այն պատճառով այս երկու խոսքը ասացինք, որ այդ երգմնագիրը
մի փոքր այլալույսությամբ (թեև ոչ էական բանում) տեսնում ենք լապտախի Տիեզերական
համակարգության մեջ. բացի սորանից, եթե չէ խաբում մեզ մեր հիշողությունը, ուրի-
պես այսալլված տեսել ենք և Յոն-Փոլուզերի ֆիզիկայի մեջ:

Բերեա ոմանք ավելորդ համարին, թե ինչի համար հանդիս հանցիկք այս երգմնա-
գիրը. մինչդեռ կարող էինք միայն անունը հիշելով հերքեանալ. պատասխանում ենք, —
զտամուրայուն արդարությունս գործիք լինելու համար. Թո՛ղ մի լեզվով ավելի քարոզվի այս
նախատիքը հալածանք մարդերի և անընկճելի հաղթանակը գիտությունից: Արգարություն-
ը պահանջում է այս. «Ես քաշեմ լսելով զայլուց զգործես, յառաջագոյն քաջացուցնեմ,
տեսանի յիշատակ թողցին զզնի իբրևանց, անձանց և ազգի: Իսկ ժողովե և վտարե հա-
լիվով յանձնես, և լսելով զայլուց զպարսաւանս, ՚ի բարի նախանձ կրթեալը, շոտացիք
լուտեալք. Ղազար Փարպեցի, Պատմ. Հայ., Վեներ., 1793, եր. 14: (Ս. 2.)

1 «Ժամանակ» ռեակցիոն ուղղության պարբերականը լույս է տեսել 4. Պոլսում,
1863—1868 թթ.: Մի շարք հարցերում ամբողջովին պաշտպանում էր հայտնի սեպտեմբեր
զազափարախոս Չամուռճյանի տեսակետները, դրա համար էլ, նախանշալից երբեմնակա-
րեն այդ պարբերականը համարում է Տերոյենցի Երեւակի տխրահույզ հանդեսը ճուշը:

հայհոյութունք գտնեն, երբ խոսք է լինում աստուծու աշքի, ձեռքի, կամ բարեկամության մասին: Եթե ազգի խամության պատճառով հնարավոր է այս, ապա ուրեմն է՛լ ավելի հարկավոր էր աշքի տակ ունենալ այս խամությունը այն դատողությանց մեջ, այնպիսի առարկաների մասին, որ բնավ չեն ենթարկվում ամբոխի նկատողությանց և չեն դիպչում հոգու բարօրության, — ինչպես են բնական գիտությունքը: Այս պատճառով խոսելով այդ գիտությանց վրա, չէ կարելի եզրակացությունք հանել բիրտական ասացվածներից, այլ, նկատողություններից և հարկավոր փաստերից, որովհետև և՛ բնությունը և՛ Աստվածաշունչը միօրինակ գոյացած են աստվածային խոսքով» (Հուստոս Լիբիոյ, նամակ 4. տե՛ս և նորա ավելվածը):

Դառը բողոք. բայց որքան տող, այնքան ճշմարտություն: Թո՛ղ, մի՛շտ օրհնվի գիտության նահատակների անմահ և նախանձելի հիշատակը:

Միայն Արագածը չէ, որ տվել է իր հարկը միջին դարերին. մեր վեհագուհու Ազատ Մասիսը նույնպես ձգել է] այդ խավար դարերի գանձանակը իր լուծան: Ո՛վ չգիտե էջմիածնի «Լուսավորչու» ասված քամին, որ ամառները ամեն իրիկուն արևը մտնելու ժամանակ բարձրանում է Մասիսի կողմից և զովացնում է էրված փոթոթված Արարատը: Արդա՛րև, նայելով ցերեկվա ջերմության աստիճանին, ստուգապես կարելի է ընդունել այդ քամին որպես երկնային պարզև Ես ինքս, էջմիածնի մեջ սեպտեմբերի սկզբում, սատկած ձուկի պես բերանս բաց մնացած, անհամբեր սպասում էի, թե ե՞րբ արևը պիտի թեքվի, որ իմ արևո Մասիսի կենարար շունչը ինձ հասնի ու մի քիչ զովացվի: Անշուշտ, մի վտանգ, մի մոլորություն չկա և չէ կարող լինել, եթե ժողովուրդը չգիտե այս բանի զորությունը, բայց և այնպես գիտենալով ավելի օգտակար համարելով, գրում ենք մի քանի տող, ներողություն խնդրելով ընթերցողից, որ մեր գրվածքը շատ ճյուղավորվում է այս անգամ:

Արևը սաստիկ տաքացնում է որպես Արարատյան դաշտը, որ ամեն կողմից գրեթե շրջապատված է ապառաժ և մերկ սարերով, նույնպես և Արագածի վիթխարի քարակտուր մարմինը: Թողում եմ բոլոր դաշտի մեջ ցիր ու ցան ընկած, թե ավերակներից մնացած և թե սարերից եկած անհամար քարերը: Թեև, այո՛, ոչ փոքր բան են սոքա, որովհետև բովանդակ դաշտը լիքն է այսպիսի քարերով: Այս սարերը, դաշտը և քարերը արևի ճառագայթներից սաստիկ տաքանալով, ջերմության բնական օրհնքով, որ լայնացնում է ամենայն մարմին, լայնացնում և անոսրացնում են Արարատյան դաշտի օդը: Հյուսիսքը այս օդի, որ անմիջաբար

շոշափում էին տաքացած մարմիններին, լայնանալով և մի որոշյալ տարածության մեջ ավելի տեղ բռնելով, քան թե սեղմ օդը, սկսում են կամաց-կամաց բարձրանալ դեպի վեր և այս է պատճառը, որ ջերմության ժամանակ անոսրանում է այդտեղի օդը և մի վաստակեցուցիչ և վհատեցուցիչ ազդեցություն է գործում կազմվածքի վրա: Այս է պատճառը, որ Արարատի ձյունական գոտին, չնայելով նորա աշխարհագրական դրություն, այսինքն հյուսիսային լայնության, ավելի բարձր է, քան թե նույն լայնության տակ եղած ուրիշ սարերի ձյունական գոտին: Հաշվելով ծովի մակերևույթից, Արարատի ձյունական գոտու բարձրությունը հասնում է մինչև 13300 ոտնաչափ: Նույն այս օրհնքներով և պատճառներով Հիմալայան սարի ձյունական գոտին բարձր է, քան թե կարող էր կամ թե պիտի լիներ, եթե նորա շրջապատը ընդարձակ և արևակեղ դաշտ եղած չլիներ: Ձյունական գոտին Մեքսիկայի Անազվակա սարերի, որ 20° ավելի հարավային դրություն ունին (Արարատը մոտավորապես գրտնջվում է հյուս լայն. 40° տակ, իսկ Անազվակա մոտավորապես 20°) միմիայն 800 ոտնաչափ ավելի ցած է, քան թե Արարատինը, լինելով 14100 ոտնաչափ:

Մարմինները ինչպես ջերմությունից լայնանում են, դորա հակառակ, ցրտից սեղմվում են: Արարատի հավիտենական ձյունները և սառցանոցները շոշափող մթնոլորտը միշտ սեղմված և ճնշված վիճակի մեջ է: Ասել է, թե երբ արևի ջերմությունից Արարատյան դաշտի օդը լայնանալով անոսրանում է և բարձրանում է դեպի վեր, երբ մյուս կողմից Մասիսի օդը ցրտից ճնշված սեղմ է և ավելի խիտ, ուրեմն օդի բնական զուգակշիռը խանգարված է այդտեղ. պատճառ, բնական օրհնքով, հեղուկ և օդանման մարմինները ամեն կողմ հավասարապես ճնշելով պիտի մի մակերևույթի և մի հավասարություն ունենան: Ի՛նչ է սորա բնական հետևանքը. այն, որ Մասիսի ճնշված օդը պիտի վազե լցնե Արարատյան դաշտի օդի պակասությունը: Բայց որովհետև ջերմության ժամերը այնքան երկար չեն, որովհետև օդը անոսրանալով սառնում է նույնպես ավելի ձգականություն, որ ինչպես վեր է բարձրանում, այնպես և ամեն կողմ, ուստի և ցերեկը չէ կատարվում օդերի զուգակշռությունը, այլ այն ժամանակ, երբ արևի ճառագայթքը էլ այնպես չէին տաքացնում դաշտը, երբ նորա օդը կամաց-կամաց կորցնելով իր ձգականությունը սկսում էր սեղմվիլ, այն ժամանակ, Մասիսի օդը, էլ դիմադրություն չդրանելով լայնացած օդից, սկսում է վազել դեպի դաշտը, պատճառելով այն ախորժ քամին: Այդ քամու ուժը միշտ համեմատ է ջերմության աստիճանին: Որքան սաստիկ լինի ջերմությունը ցերեկը, այնքան ուժով կլինի քամին իրիկնապահին: Շատ ծովահայաց քաղաքներ ունին իրենց

իրիկնաքամին, որ ծովից է փչում. այն դիպվածներում ծովը կատարում է Մասիսի պաշտոնը, որովհետև ջուրը ավելի վատ առաջնորդ լինելով ջերմության, նորա օդը ավելի խիտ է, քան թե նավահանգստի կամ քաղաքի օդը, որ անմիջական հարակցություն ունի ջերմության լավ առաջնորդ մարմինների հետ: Երկու անգամ կանգնելով հնդկական Մադրասի նավահանգստում և, մի քանի օր մնալով Սեյլան կղզու Գալլ քաղաքում (point de Galle), ես նույնպես վայելած եմ այս բնության զվարթարար պարզեր, էջ նահատակ եղած լինելով ցերեկվա դժոխային ջերմությունից: Պե՞տք էր ավելացնել, թե տրոպիկական աշխարհների մշտական պասսատքը առաջանում էին հիմնված լինելով էպպես այն պայմանների վրա, որոնց մասին խոսեցանք. բայց մենք չենք ուզում ավելի ձգացնել բանը: Մեր դիտավորությունը էր մի համառոտ տեղեկություն տալ միայն «Լուսավորչու քամուն»: Մենք հասած ենք մեր նպատակին:

Առաջ ենք գնում:

Առհասարակ պ. Պոռշյանցի ծանոթաբանությունը աջողակ չեն: Խոսելով հարսանիքի, որսի և մենամարտության մասին (եր. 198) արգո հեղինակը այսպես է ծանոթաբանում. «էս որսի սովորությունը և մենամարտությունը կարծեմ մնացած պետք է լինի մեր նախնի թագավորների ժամանակից, որ առհասարակ երբեմն-երբեմն զվարճության համար անում էին»:

Ի՞նչ խոսք է այս: Նախ, որ մենամարտությունը և որսորդությունը թագի սեփական մի բան չէ, որ ուր էլ տեսնվի, թագավորներից մնացած կարծվի: Երկրորդ, դենք թե մեր պատմության հիշատակարանքը տեղ-տեղ պահել են մեր թագավորների որսորդությանց հիշատակը. շատ անգամ դատապարտելով նոցա զբոսասիրությունը և ազգային կառավարությունը երեսի վրա ձգելը, բայց թե երբեմն երբեմն մենամարտում էին նոքա զվարճության համար. այդ, առաջին անգամ լսում ենք պ. Պոռշյանցից: Գո՞նե խոստովանում ենք մեր տգիտությունը, որ մենք չգիտենք, թե հայոց թագավորները ներոնի օրը ընկնելով զվարճության համար հրապարակ էին իչնում մենամարտելու: Չենք էլ տեսնում պատմության մեջ, որ մեր թագավորական պալատներում կամ քաղաքներում եղած լինեի այնպիսի սովորություն, ինչպես տեսնում ենք Հռոմի կրկեսում — գլադիատորներին (ըմբիշ), որ առաջ միայն ստրուկների գործ լինելով, հետո Հռոմեական բարբի ընդհանուր ապականության ժամանակ դարձավ ազնիվ երիտասարդների, պատրիկիոսների, ծերակույտ մարդերի, այո՞, և նույնիսկ ներոնի սիրական գործը:

Բայց, ասենք թե թագավորները որսորդության էին գնում, ասենք

թե մենամարտում էին երբեմն-երբեմն զվարճության համար, ինչպես հավատացնում է մեզ մեր հեղինակը, բայց ի՞նչ հարաբերություն կան հարսանիքի սիմբոլական արարողությանց և թագավորական զբոսասիրության մեջ: Փեսայի թե թուր կապելը, թե որսի գնալը, թե մենամարտությունը, այս բոլորը իրենց սիմբոլական բնավորությամբ հարկաւ գրում են մեզ կարծել, թե դոքա շատ հին ժամանակներից, և թագավորներից առաջ ժամանակներից, մնացած արարողությունը են կամ այդ արարողությանց փշրանքը: Մի երիտասարդ ամուսնանալով մի աղջկա հետ, բարոյական պարտականությունը է առնում իր վրա մարդկային ընկերության առջև պաշտպանել իր ընտանիքը, կերակրել նորան և առհասարակ դեպ դնել մի կոպիտ ուժի, եթե սա որևիցե կերպով կամենար վրդովիլ նորա ընտանեկան խաղաղությունը: Եվ մեզ թվում է, թե թուր կապելը, որսի գնալը և մենամարտությունը ունին իրենց մեջ այս պայմանների սիմբոլական խորհուրդը, որ փեսան հրապարակով ցույց է տալիս և ապացուցանելով ընկերության իր այրությունը և արժանավորությունը իրավամբ ստանում է իր կինը:

Թե ի՞նչ բանի նշան է թուրը, այդ մասին խոսիլն էլ ավելորդ ենք համարում¹, իսկ որսի համար ասում ենք այսքան, որ ամեն ազգ իր մանկության ժամանակ ապրել է և այժմ ևս վայրենիքը ապրում են որսորդությամբ: Տարակույս չկա, որ և մեր ազգը անցել է մի անգամ զարգացման այդ աստիճանը, և մեր համար եղած է երբեմն ժամանակ, երբ ամեն հարստության հայտարարքը էին զանազան կենդանիների մորթիք և ոսկորներ (զենք շինելու համար): Արդեն քաղաքակրթության մեջ մեծ առաջադիմություն է, երբ մի վայրենի, թափառական որսորդությամբ պարապող ազգ սկսում է երկրագործության ձեռք զարկել, բայց այդ բանը կարճ ժամանակում չէ լինում, դարեւ են անցնում, և ժողովուրդը արդեն ստացած է լինում շատ կանխամուտ կարծիքներ, բնական երևույթների թյուր ըմբռնողությունը և այլ հազար ու մի բան, որ գալոց ավելի լուսավոր ժամանակը պիտի աշխատեի քերել այդ բոլորը: Թե մինչև ո՞ր ժամանակ պարապել են հայք որսորդությամբ. կամ, ավելի լավ, ե՞րբ է մտել նոցա մեջ երկրագործությունը, որպես ընդհա-

¹ Այստեղ մեր միտքը ընկավ շարականի այն տեղը, որ ասում է «... զենն արքայական, սպանման գործի կենաց արքային 'ի կենաց գործիո նախնալ...»: Եվ մենք հիշեցինք այս տողերը, կարդալով պ. Պոռշյանի ծանոթաբանությունը (եր. 189) թագի գիվահալած զորության մասին: Համեմատիք այս բոլորը շնաշխարհիկ Արավյանի հայկապ խոսքերի հետ (Վերք Հայաստանի, եր. 118—121), ուր ընդարձակած և կերպարանազորմած է այս սրանելի վարդապետությունը և ուր էրված հեղինակը իր գիմարմիքի մի քանի տող ծանոթության շնորհի (Ս. Հ.):

նուր ժողովրդի պարապմունք, այդ մասին պատմության էջերը դար-
տակ են մնացել: Այսքանը հայտնի է, որ Հայաստանը երբեք դարավոր
խաղաղության երես տեսած չլինելով, անդադար պատերազմների, հար-
ձակողությանց կամ պաշտպանողությանց հանդիսարան եղած լինելով,
չէ կարելի ենթադրել, մանավանդ հին ժամանակների վերաբերությամբ,
թե երկրագործությունը եղած լինի ընդհանուր ժողովրդի ապրուստի
լծակը: Այն մարդը, որ կարող էր մաճ բռնել, նա ստիպված էր հետե-
վիլ հայրենիքի դրոշակին: Թողնելով այս բոլորը որպես լոկ ենթադրու-
թյուն, ավելցնում ենք, թե Արտաշես Բ-ի օրով լսում ենք խորենացու
բերանից երկրագործության տարածումը Հայաստանում, մինչև որ այդ
թագավորի օրով անգործ երկիր չկա եղած Հայաստան¹: Բայց չէ կա-
րելի սորանից եզրակացնել, թե այդ օրից իսպառ ընկավ որսորդությու-
նը: Գրեթե երկու գար հետո ապրած Արշակ Գ-ի ժամանակի վերաբե-
րությամբ, լսում ենք մեր երանելի Ղազար Փարպեցու բերանից այնպի-
սի պատմությունը, ուր որսորդությունը ոչ վերջին տեղն ունի²: Մենք,
հատուկ այն դիտավորությամբ, թե ե՞րբ է սկսվել հայոց երկրագործու-
թյունը, խուզարկություն արած չենք, այլ այս մի երկու բանը, որ վա-
զուց հայտնի էր մեզ, հիշեցինք թողնելով մանրամասն քննությունը
ազգային պատմության, մեզանից առավել հմուտ և ավելի ժամանակ
ունեցող մարդերի:

Այս արարողությանց մասին մեր արած ենթադրությունները ավելի
չեն, քան թե մեր անձնական կարծիք և հիմնված են միմիայն անալո-
գիայի վրա: Պ. Պոռշյանցը պատմելով, թե փեսան չէ կարող կերակուր
ուտել մինչև որսի չգնա և որս չբերե, կարծում ենք, թե ավելի ուժ է
տալիս մեր ենթադրության. պատճառ, ինչպես ասացինք, փեսան ապա-
ցուցանում է դորանով, թե կարո՞ղ է հոգալ իր ընտանիքի ապրուստը:
Մենք կարծում ենք, թե իրավունք չկա, առանց դրական ապացույցներ
ունենալու, ամեն մի հին ավանդության մնացորդ տեսնելու ժամանակ
վազել թավազորների քամակից. ազգը մինչև թագավորության հասնելը,

¹ Բայց ասի, ՚ի ժամանակս Արտաշեսի ո՛չ գտանել երկիր անգործ յաշխարհին Հա-
յոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտայինս. Խորեն., Պատմ. Հայ., գիրք Բ, Գլ. 45. NB Խորե-
նացու պատմությանից վկայություն բերելով, ինչպես արդեն նկատած է ընթերցողը,
թղթահամարը չենք հիշում. պատճառը այն է, որ մեր ձեռքում եղած օրինակը, թեև
խիստ ազավաղ, բայց և այնպես, հազվագյուտ լինելով նորա թղթահամարը ցույց տալը
խորհուրդ չունենր: Շատ հարց ու խնդիր արինք, որ մի օրինավոր տպագրության օրինակ
գտնեն Պետերբուրգում, բայց և այնպես չգտան: Ուստի և գործ եմ գնում այս ազավաղ
օրինակը: Սա տպած է Ամստերդամ 1695-ին Վանագեցի Թովմաս Կպիսկոպոսի տպա-
րանում. (Մ. Լ.):

² Ղազար Փարպ., Պատմ. Հայ., վեներ., 1793, եր. 21: (Մ. Լ.):

ստանում է և ստեղծում է իր ավանդությունը, ծեսերը և արարողու-
թյունը, որոնք, այո՛, թե թագավորների ժամանակ և թե նոցանից հետո.
ընկնում են դարերի ազդեցության տակ: Հարկ չկա ասել, որ ամեն բան
հնացնող և մաշող ժամանակը հնացնում է և մաշում է, այո՛, շատ ան-
գամ իսպառ չքացնում է այս կամ այն ավանդությունը, այս կամ այն
ծեսը և սովորությունը: Շատ անգամ թերևս այդ բոլորը մնալով գոր-
ծադրության մեջ, այնուամենայնիվ տալիս են դարերի. ազդեցության
իրենց հարկը. նոքա զրկվում են իրենց ներքին խորհրդից և դառնում են
մի պիտակ բան, ինչպես այսօր դարձել են այն բոլոր արարողությունները,
որոնց մասին եղավ մեր խոսքը. պատճառ կյանքի և ընկերական պայ-
մանքը փոխված են:

Մենք չենք ուզում մեղադրել կատաղած շան ավանդության մասին
հեղինակի հաստատողական ծանոթաբանությունը: Չենք մեղադրում
այն պատճառով, որ նա հավատացած գրում է այդ բանը, ինչպես բու-
վանդակ գավառը հավատում է: Բայց մեր արդարացի մեղադրությունը
թո՛ղ հասնի մեր բժիշկ եղբայրակիցներին, որ տասներով գտնվում են
այսօր Արարատյան աշխարհում և որոնք ամեն օր լսելով այս սքանչելի
բժշկության մասին մինչև այժմ չեն ձգել նորան ուսումնական քննու-
թյան տակ. ստուգելու համար նախ, թե Փարպի գնացող ուխտավորը
իրավ, կատաղած շան խածած էին և ջրվախություն ունե՞ին (Hydro-
fobia), թե՞ առողջ շան խածած, կամ Սոսի նման ջրվախ էին, որ իբր
Փարպի գնալը Գարեգնի առջև արդարացնելու համար սուտ ու մուտ բա-
ներ էր հնարում. երկրորդ, եթե, ստուգապես, կատաղած շան խածած
էին և ջրվախություն ունենալով արդարև Փարպի գնալով բժշկվում էին,
ապա ուրեմն նոցա բժշկության բնական պատճառը, որ անհնար է թե
չլինի, եթե ջրվախը բժշկվում է¹: Ինչ որ մեզ է վերաբերվում, մենք խոս-
տովանում ենք, որ թեև շատ ենք լսած այդ սքանչելի բժշկության պատ-
մությունը, այնուամենայնիվ սաստիկ երկբայություն ունինք հիվանդ
ուխտավորների ջրվախության մասին և կարծում ենք, թե դոքա Սոսի
նման ջրվախներ են:

Իտալիո մեջ ավանդություն կար, որ թե մորմը (սարդակ և կենդա-
նի — Tarantula lycosa — тарантул, мизгир) մի մարդ կամ մանա-

¹ Ինձ կարող են ասել, թե որովհետև գիտությունը չէ կարող թույլ տալ այդպիսի
սքանչելի բժշկություն, ուստի և նոքա առանց վերստին քննելու մերժելով, չեն ընդունում:
Բոլորովին համաձայն եմ. ուրեմն, թո՛ղ փարատեն մատախուղը, թո՛ղ հրապարակով
հասկացնեն ժողովրդին ճշմարտությունը: Բայց ապացուցանելու համար ժողովրդին գի-
տության ճշմարտությունը հարկավոր են իրողությունը և ոչ լոկ խոսք. իսկ իրողությու-
նը պիտի նկատվին, ուրեմն և բուն տեղում և ոչ հեռվից: Լոկ քարոզով ոչինչ չես շինիլ
(Մ. Լ.):

քին դեմ է այդ: Կատարելութեան գաղափարը այնպիսի մեծ բան է, որ մեկ առանձին առնված հոգի, թող լինե՞ր նա ամենամեծը մահկանացուներից. այնուամենայնիվ բավական չէ տանել նորա մեծութունը. կատարելութեան բնականը է բովանդակ մարդկութեան հոգին:

Եթե պ. Պոռշյանցը չէ ստեղծել կամ չէ նկարագրում մեզ բնավորութիւնը այնպես, որ աստիճան-աստիճան աճեին ու հասակ առնուին կարգացողի առջև, դորա փոխանակ հասարակաց կյանքի նկարագիրը շատ վառուն և կենդանի գույներ ունին. և այդ հասարակութեան մեջ ապրող բնավորութեանց այս կամ այն մոմենտները հիանալու արժանի հարազատութիւն: Բացի սորանից, պ. Պոռշյանցը արդո՞ք չպիտի՞ դուրս եկած լինե՞ր բնականութեանից, եթե հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առքով) երևեցներ մեզ այնպիսի բնավորութիւնը, որ սկզբից մինչև վերջը աճում էին լոգիկաբար: Եվ հայոց կյանքը ա՞յն վիճակում է ներկայումս, որ այդպիսի բնավորութիւնը (ընդհանուր առքով) մտակայումս, ուր այդպիսի բնավորութիւնը (ընդհանուր առքով) մտացածին չհամարվեին: Ամեն բանից առաջ քննելիքը է ազգի կյանքը, որովհետև այդ կյանքն է բանաստեղծի հիմքը, որի վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը: Հայտնի է թե ազգն էլ մեղավոր չէ, եթե նորա կյանքը չէ երևեցնում այսօր այնպիսի բնավորութիւնը և երևույթը, որ չկան «Սոս և Վարդիթերի» մեջ: Նոցա աճելութեան համար հարկավոր է հող, հարկավոր են պայմաններ և հնարներ, որոնցից զուրկ ենք այսօր և որոնց թերութիւնը գուցե թե լցնե լուսավորութիւնը մի մասով, եթե գիտութիւնը ոտք կոխե Հայաստան:

Բայց ինչ որ ներկայումս կա Աշտարակում, ինչ վիճակում որ է այդ գեղի կյանքը, այդ բոլորը մեզ հասկացնելու համար իր բոլոր ջանքը գործ է դրել հեղինակը. ո՛չ միայն մաքուր խղճմտանքով, այլ և շատ լավ հասկացած լինելով և ըմբռնելով իր խնդիրը: Այնպիսի բարակ, հոգեբանական և շատերի աչքից անզգալի կերպով թռչող անցնող երևույթներ է բռնել և ամրացրել թղթի վրա, և այն, պարզ, բնական և անզարդ խոսքերի միջնորդութեամբ. այնպիսի հարազատութիւն ունին այդ տեղերը, որ մենք չնայելով, որ մեր հատվածը վաղուց անցել է սովորական շափից, չենք կարող մի քանիսը ցույց չտալ: Այո՞, պարտակա՛ն ենք ցույց տալ, որովհետև մինչև այժմ թերութիւնքն ենք միայն ցույց տվել, որովհետև արժանավորութեան մասին ընդհանրապես ենք միայն խոսել: Բայց կատարել այս պարտականութիւնը, և այն քիչ թերթերի մեջ, հեշտ չէ, որովհետև բովանդակ գործը, բացի մեր հիշած թեթև անկատարութիւններից ոգևորված է մի բնական արժանավորութեամբ, այնպես, որ մարդ չէ իմանում, թե որի՞ քամակից գնա և ո՞րը ցույց տա: Մենք կաշխատենք միքանի բան հանդես հանել, խորհուրդ տալով ամեն

հայի, որ առնու այդ գիրքը և ինքը կարգա, որովհետև անհնար է նորա բովանդակ արժանավորութիւնը մի քանի երեսի մեջ տեղակել:

Արժանավորութեան կարգ ենք դնում, գործի սկզբից մինչև վերջը, բնութեան նկարագրութիւնը: Այդ պարզ, միևնույն ժամանակ հոյակապ նկարագրութեանց մեջ չկա և ոչ մի կեղծ գիծ: Սարերը, դաշտերը, այգիքը, տարու եղանակները, նոցա ազդեցութիւնը լեզու են առել հեղինակի գրչի տակ:

Արժանավորութեան կարգ ենք դնում Անուշի նկարագրութիւնը (եր. 15) ուր զարմանալի հարազատութեամբ երևում է Անուշի մեջ մի հայ աղջիկ: Սոսը խնդրում է նորանից ծաղկազարդ կիրակի օրը իր քաղած մանուշակները Վարդիթերին տալ եկեղեցում: Անուշը սրտով ուզում է կատարել իր ազգականի խնդիրը, բայց իր սեռի սեփական ամոթխածութիւնը ստիպում է նորան հողդհողվել: «Լավ, տո՛ւր տեսնեմ,— ասում է նա Սոսին,— վա՛յ թուք ու բեղնամ ըլնիմ ես, տեսնեմ երեսս կրանի՞, որ ասեմ Սոսն ա զրկել, համա թե որ խոտվի, չի առնի, հետո արի, էջը ցեխից դու հանա՛, փալանը դու դգի, նոխտեն դու գլուխը տուր, էլ ինձանում մեղք չկա»:

Եկեղեցու մեջ, երկար բարակ Վարդիթերի հետ մտերմաբար խոսելուց հետո, երբ Անուշը հայտնում է նորան մանուշակների մասին և ասում է, թե ինքը չէր հոժարում վիզ առնուլ այդ հանձնարարութիւնը, վախելով, թե մի՞ գուցե Վարդիթերի սիրտը ցավեցնե, բայց հարկադրվելով իր եղբոր Գարեգնի խոսքերից կատարում է, Վարդիթերը, թեև սաստիկ ուրախացել է և չէ իմանում թե ինչպես ձեռք ձգե մանուշակները, այնուամենայնիվ կանացի խորամանկութեամբ նույն վայրկենիքն չէ բացում իր սիրտը Անուշի առջև. «Քա՛, ինձ տուր, ես քո աղպոր դարավաշն եմ (աղախին),— ասում է նա,— նրա ազիզ խաթեր համար թեկուզ քարափիցն էլ վեր կընկնիմ, ջուրն էլ կընկնիմ, հուրն էլ. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն թուք ու մուրն էլ»:

Տեղն է, որ մեկը ասե նորան, «քո հորն ողորմի, թե դու Գարեգնի հրամանը կատարելու համար միայն ընդունում ես այդ մանուշակները»:

Բայց մի քանի վայրկենից հետո, իր սիրտը կատարելապես բանալով Անուշի առջև և ապապրելով Սոսին հասցնել իր գաթան, ասում է, որ ինքը հաստատ է իր սիրու մեջ և խնդրում է, որ Սոսն էլ խոսքին հաստատ մնա. «համա, իմ աղլուխը քու գլուխը, ես տղա դու աղջիկ, թե որ ինձանից հետ կաննես»,— ասում է նա Սոսին, Անուշի բերնով:

Շատ քաղցր է գալիս մեր ականջին, երբ լսում ենք հայկական անբռնադատ խոսքը, երբ այդ ձայնը դուրս է գալիս ուղղակի ազգի սրտից, ազգի հասկացողութեանից, երբ նա թունավորված չէ արվեստական բա-

ըրայականութիւնից, որ երևում է շինական պատշաճների մեջ և որի տակ տնքում է այսօր նույնիսկ լուսավորյալ Եվրոպան:

Ծաղկազարդ կիրակին առհասարակ մեծ աջողութիւն է բերել հեղինակի գրչին: Եկեղեցու մեջ ժողովրդի նկարագրութիւնը, Փառք ի բարձունսը, տղոց ճեռ¹ ու ճոճանակները², պառավների բարձրախոս աղաղակը, երիտասարդ տղոց աղջիկ տեսնելու համար ժամի դռանը հավաքվիլը, այս բոլորը շատ պատվական են: Իսկ ինչ որ վերաբերվում է քահանայի բարկութեան, տղոց ճեռների և ճոճանակների հանած աղաղակի համար, քահանայի բնավորութեան հարազատութեանը մենք ուզում ենք լսել, որ հեղինակը խոսի: «Երեխեքը... ճոճանակներն ու ճեռները ածեցին (եր. 19). ըստոնց ձենը տերտերի ձենին կոխեց, ոչով բան չէր կարում իմանալ Փառք ի բարձունսից. տերտերը շատ էլ բարկացավ, ո՛ր միինն ասես... մինը չի, տասը չի... շարեն կտրեց խեղճ երիցի, քո՛ւ փոշիման եկավ տեղը կաննեց, ու թո՛ւ, թո՛ւ, ասեց, կոտորվիք դուք, ջըհըդի ժամ շինեցին էլի, է՛ս ինչ սովորութիւնն ա տո՛»:

Մեզ շատ շարժել է Աշտարակի կանանց ջերմ կրոնասիրութիւնը, ուր տեսնում ենք մանկական պարզամտութիւն, ներողամտութիւն, և ուր բարեպաշտ ու առաքինի հայ կինը իսկույն ճանաչվում է: Փարպու ճանապարհի բանն եմ ասում: Երբ Համասփյուռը բարկացած Սոսնց խաղ ասելու վրա, անիծախառն խոսքեր է հանում բերնից և նախատում է Վարդիթերին, այն խեղճ կանանքը մեղադրում են նորա բարկութիւնը և անպատշաճ են համարում. «Քա՛, ընչի՞ ես էս բարի լսի առաջին, սուրբ ըխտի ճամփին բերանդ փիս բաց անում...»: Այս տողերը արտագրած ժամանակս, ասես թե կենդանի ձայնով լսում էի այս խոսքերը հայ կնոջ

¹ Այսպիսի մի խաղալիք նոր-նախիջեան էլ կա. այնտեղ ճըռ ճըռ է նորա անունը: Ապրիլի 23-ին սուրբ Գևորգի եկեղեցու կարգից դուրս ուխտն է լինում և այդ տոնը տևում է երեք օր: Այդ օրերում բոլոր նախիջեանի կանանք, աղջիկ և երիտասարդ կամ եկեղեցու պարսպի մեջ են, կամ պարսպից դուրսը, ուր փոքրիկ վաճառատն է լինում: Լոկ այդ օրերում ածում են երեխայք իրենց ճըռճըռները, բայց ոչ եկեղեցու մեջ: Երբ այդ տոնը անցավ, էլ ճըռճըռ չէ երևում, մինչև առաջիկա տարին: (Մ. Հ.):

² Ծաղկազարդի ճոճանակի, այսօր, գոնե հազար տարեկանից ավելի լինելը երկբայութեան տակ չէ ընկնում: Հովհաննես իմաստասեր կաթողիկոսը (Հովհ. պատմաբան կաթողիկոսը չէ. նորանից առաջ է ապրել իմաստասերը) իր ատենաբանութեամբ վկայում է այս բանին: Ահավասիկ նորա խոսքերը. «Որպէս և ի գալստեանն աւուր ոստն ամբառնալ և ճօճանակս շարժիլ: Մեզ հայտնի չէ, եղա՞ծ է արդոք այս բանը հունական եկեղեցու մեջ, կամ կա՞ արդոք այժմ: Եթե այդ բանը հույներից չէ մտել մեր մեջ, դուք ներվի ենթադրել, որ մեհենից լինի եկած: Հայկազն. բառար. Վենետ. 1836—37. ճոճանակ բառին զրոցի նման մի բանի նշանակութիւն է տրված. կարելի է հուսալ, որ Աշտարակի ճոճանակը հասկացնե թե ծաղկազարդի ճոճանակը զրոցից տարբեր է: (Մ. Հ.):

բերնից. այնչափ բնական և այնչափ հարազատ են նոքա նորա հասկացողութեան, մտքերին և տրամաբանութեան:

97, 98, 99 և 100-րդ երեսներում, Վարդիթերի հոր և մոր խոսակցութիւնները և սոցանից երեցած կյանքի պատկերը այն աստիճանի գեղեցկութիւն ունին, որ մենք չենք կարող մեր խոսքերով բացատրել: Իսկ մեջ բերել հեղինակի գրվածը նույնպես չենք կարող, որովհետև ամբողջ այդ երեսները պիտի արտագրեինք, դուրս ձգելու ոչ թե բան, այլև բառ չկա: Մենք հերիքանում ենք այդ երեսների թվանշանքը ցույց տալով:

«Սոս և Վարդիթերի» ընթերցողներին հայտնի է Վարդավառի անցքը, ուր Վարդիթերի մայրը նշանում է իր դուստրը Սոսի հետ և համբուրել տալիս: Մենք ուզում ենք մեջ բերել պառավի այն խոսքերը միայն, որ նա Հանավանքից տուն դառնալուց և Հեթումի առջև բոլոր անցքը ուրանալուց հետո, չէ հերիք անում իր անձը միայն արդարացնելով, այլև դատապարտում է դրսե-դուրս խոսողներին: «Ը՛հ, հողս դրանց ասաուսա գլխին,— ասում է նա,— թող էնքան հաշան, հոգիները դուրս գա. քա՛, խի՛զան, էս ի՛նչ կրակ ա, ամոթ չունի՛ր ըստոնք. ինչ բերաններից դուրս ա գալի քցում են, փառք աստըծու, ոչ ով չի մեռել, երես երեսի կըլնինք, էն վախտն ինչ կասեն»:

Բանն այն է, որ դրսի խոսքերը բոլորը ճշմարիտ են և եթե բանը երես-երեսի գալու ընկնի, տարակույս չկա, որ իր ստութիւնը պիտի բռնվի, բայց և այնպես խորամանկ պառավը օգուտ է քաղում այն ազդեցութիւնից, որ այս, դրականապես խոսելու ձևը անում է իր էրկա վրան: Հեղինակը քաջ հասկացել է այդ տեսակ պառավների և ընդհանրապես կանացի բնութեան ձգականութիւնը:

Հայտնի է, թե այս մի քանի բանը մեջ բերելով, մենք ոչ միայն ինչ որ այս տեսակ ընտիր տեղեր կար չհատցրինք, այլ մեջ բերածն էլ տկար կերպով ստորագրեցինք: Այս տեսակ հոգեբանական երևույթը պետք է, որ ամեն մարդ իր մտքով ու սրտով հասկանա. ուրիշի խոսքով արված նկարագրութիւնը թույլ է լինում, մանավանդ երբ ամբողջ բանի ընթացքից մի կտոր է դուրս բերվում: Գո՛նե մենք ավելի աջողականութիւն չունինք այս բանում:

Նկարագրելով Աշտարակի, որով գրեթե և բյուրավոր ուրիշ հայերի բարոյական անմեղութիւնները, հեղինակը չէ մոռանում տեղ-տեղ նոցա բարոյական խոցերն էլ բանալ, չէ մոռանում խարազանել անբարոյականութիւնը:

Հեթումը, այնքան հասած որդոց տեր, այնքան այգիների տեր, ծեբացած և մի ոտքը գերեզմանի մեջ, այնուամենայնիվ (երես 86) կապում է ուրիշի այգու ջուրը և առու բացում դեպի իր այգին, «իմ ողոր-

մածիկ հորիցը էս եմ տեսել ասելով», մինչդեռ ջրի հերթը իրենը չէ, այլ իր խեղճ հարևանին: Հարևանը տեսնում է բանը և բողբոջում է: Հեթումը պատասխանում է. «որդի՛, քո արևը, ես խաբար չեմ, կըլնի որ ջուրն ինքն ա ծակել» և այլն: Խեղճ հարևանը գիտե, որ Հեթումը սուտ է խոսում. աղաչում է նորան. «Հեթում ափեր,— ասում է ողորմելին,— քեզ արքայություն ըլնի, կտրե՛ս ոչ. ինչ ունինք շունինք շորացել ա»: Բայց շնայելով այս բոլորի վրա, այն խեղճի հեռանալուց հետո, Հեթումը նորից քանդում է ջրի ճանապարհը և հարևանի ջուրը կտրում: Պե՛տք էր որ Հեթումի պես մարդիկը խրատ առնուին այս բանից. մանավանդ հեղինակը, Հեթումի այս անիրավ գործի միջոցին, Փափակին ուղարկում է, որ իմաց տա Հեթումին Վաղարշակենց Արշակի մեռնիլը: Պարզ է, թե արգո հեղինակը կրոնաբար ուզում է ազդել այդպիսիների քարացած խղճմտանքի վրա, կամ գոնե բարոյապես, երբ հիշեցնում է նորան աշխարհի երեսին մահ լինիլը: Ո՛հ, եթե կրոնը ազդեր բարոյականության վրա, երկիրը դրախտ եղած կլիներ. բայց ո՛ւր է:

Նույնպես Բագրատ աղան (եր. 139—140), Սոսի անունով երեք ոչխար է առնում թուրքից և Սոսին ոչ միայն մեկ հատ ցույց տալիս, այլ պահանջում է, որ նա այն մեկն էլ մենակ շուտե, այլ իրեն և տանուտերին (քոյսվա) էլ հրավիրե: Ազնիվ երիտասարդը հասկանում է բանի զորությունը և շատ քնքուշ կերպով խայտառակում է Բագրատ աղայի խաբեբայությունը և նենգությունը: Նա այն մեկիցն էլ հրաժարվելով ասում է. «շնորհակալ եմ, աղա՛... էն մի ոչխարն էլ քեզ բաշխեցի. թող ասեն ոչ, Սոսը իր օրումը կաշառք ա կերել»:

Պ. Աբովյանցը (Վերջ Հայաստանի, եր. 37) մեկ քանաքեռցու այսպես է ասել տալիս իր խնամի Հարությունին. «ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի... քո գլուխը որ կա, սար ա, անձրև, ձին, կարկուտ, կայծակ թող դիպչի էլ, գա՛ էլ, ի՞նչ վեճդ ա»:

Բագրատ աղայի գլուխը խնամի Հարությունի գլխիցը շատ պինդ է: Սոսի խոսքերը նորա պեսին ի՞նչ կազդե: Եվ իրավ, որ տեսեք, թե ի՞նչ անամոթ լրբությունը պատասխան է տալիս: «Ապրե՛ս, որդի, խելոք ես խոսում. օձի փուշը լակլակը (արագիլ) կմարսի...»:

Քեզ որ տեսնում եմ, դու ոչ միայն օձի փուշ, մասթողոնի՛ ոլոքն էլ կմարսես...

1 Ջրհեղեղից առաջ ապրած մի ահագին խոտաճարակ է. պատկանում է հաստամորթ կամ բազմակնդակ կենդանիներին: Այժմյան փիղը, որ իր մեծությամբ մեզ դարձանում է, կարող է միայն մասթողոնի ձագը լինել: Այս կենդանու մինչև այժմ հայտնված նշխարներից, ամենալավ կմախքը պահպանվում է Լոնդոնի Բրիտանական մուզեոնի մեջ: Ե ո շ ո Ր կ ե ն դ ա ն ի ն եր ի ա կ ա ն ջ ը խ ո ս ի

Մենք մեր կողմից շնորհակալություն ենք հայտնում արգո հեղինակին, որ բացում է ազգի այս տեսակ բարոյական խոցերը, որ ծածկված մնալով ոչ միայն կարող են փտիլ, այլև իրենց վարակիչ որակությամբ շատ կորստաբեր լինել: Սոքա ընդհանուր մարդկության խոցեր են և ոչ լոկ մեր ազգին սեփական. թերևս շատ, ընդհանուրի, խոցերից ազատ է մեր ազգը: Չկարծեն, թե այս խոսքերը ասելով խոնկ ենք ծխում ազգին, ո՛չ. միայն ճշմարտությունն ենք խոստովանում: Կուզեի՞ն որ ավելի ասենք. ահավասիկ. ուրիշ, նաև լուսավոր ասված, ազգերի բարոյականությունը (ազգ ասելով հասկանում ենք հասարակ ժողովուրդը) շա՛տ ցած է հայոց ազգի բարոյականությունից: Մենք կարդում ենք լուսավոր աշխարհներում գործված հանցանքների և ոճիրների վիճակագրությունը և տարեգիրքը. այս տողերը գրելու միջոցին, միքանի այդպիսի գրքեր ընկած են պատուհանիս վրա, մեզ սարսափեցնելու համար: Թեպետ մեր ազգի մասին շունինք այսպիսի գրքեր, բայց կենդանի ազգը, որի հետ փոքր ի շատե ծանոթ ենք, առնում ենք որպես անխարդախ գիրք, և համեմատելով ուրիշների վիճակագրությանց հետ ասում ենք այն խոսքը, թե մեր ազգը շատ խոցերից ազատ է:

Բայց, շնայելով սորա վրա, երևեցած խոցերն էլ պիտի բանալ և բժշկել: Թեև մի փոքր հիվանդ լինելը մերձիմահ հիվանդությունից անհամեմատ լավ է, սակայն, կատարյալ առողջությունը կամ առողջանալու համար աշխատելը ավելի լավ:

Աշտարակ գեղի հասարակաց տեսչության և հասարակաց տնտեսության մասին մենք լսում ենք մի շատ պարզ և սրտաշարժ խոսակցություն, երբ Սոսենք, գիշերով, արաղ են քաշում իրենց այգում:

Դառը բողբոջ լավում է Վայկունի բերնից. «մեր գեղի ամեն բանն էլ լավ ա, ափսո՛ս որ քեթխուղեքն ու տանուտերը մի քիչ շահասեր են. էս ի՞նչ ա, հիմի խարջ են կիտում, ես մի խեղճ մարդ եմ, նրանք ինչ որ ինձ կհասնեն խարջը տալու, էրկու էնքան են առել. սաքի ասում են, որ գեղի միջին տարեկան մասրաֆ ա էլել, փշացել ա, պտի լրացնենք. համա ո՛րտեղ, քոմմա իրանք են ուտում, քյասիք քյուսուրփի տունը քանդում, իրանցը շինում. ես գրողամնա մի հիքի ունիմ, ինձ տարել են զոռով կապել իրեք հիքատիրոջ հետ, թե արի՛ խարջ տո՛ւր, էլ չեն ասում թե աշառը գոմշի հետ կարա՞ լուծ անիլ» (եր. 169):

Տխրություն է գալիս մեր վրա, երբ հիշում ենք, թե հարստահարված երկրագործը կամ շինականը բռնադատված է լուռ մնալ իր հարստահարողների ընդդեմ և միայն գիշերով, ծածուկ, խորհրդական առանձնության մեջ բողբոջել, երբ ոչ ոք չէր լսում նորա բողբոջը...

Սոսի կարծիքը այս տեսակ բամբասված ազգային կառավարիչների

մասին, թեև մենք պատրաստ ենք ընդունել որպես մի շար երգիծաբանություն, բայց խոստովանում ենք ցավելով, որ շատ մարդ ստուգապես այդ կարծիքի տեր է: «Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես խալխի ոտքը քաշում, Վայկո՛ւն,— ասում է Սոսը,— էդ ո՞ր գեղումը չի մասրաֆ ըլնիլ. մի մովրով (կառավարութան աստիճանավոր) կամ եսավուլ, որ գալիս ա բա նրան հաց չի՞ պետքը, պատիվ չի՞ պետքը, հավի միս չի՞ պետքը, գառը, գինի, արաղ չի՞ պետքը. դու քու երեսխին, որ մի կապա ես կարում, թե էքսի օրը խոսքիցդ դուս ա գալի, ասում ես, թե ա՛յ որդի, քեզ շոր կարեցի, որ ինձ ականջ անես, դու ջլիս (իսպառ) քառականջ (խուլ) դառար: Հիմի նա մեր վրա ինչքան ա միտք անում. մեր աղեն ա, որ տեսութուն գնանք, բա մի կարաս գինի, մի հինգ լիտր արաղ չպիտի տանի՞նք. հավողի ժամանակ ա գալի, թագա հավող, լավ դեղձը, չի՞ հարկավոր տանինք. էս հո մենակ մեզ համար չի՞. սաղ աշխարհքի օրենքն ըտենց ա. դու քու բարությունիցն ես տանում, աբարանցին էլ տանում ա նորա ձիանոնց տարեկան գարին, քուրդը՝ նրա գառն ու ուշխարը, թուրքը նրա եղն ու պանիրը, դաշտցին՝ յոնջեն, ցորենը. ամեն մարդ էլ իրան գեղի գտնվածից տանում ա նրան»:

— Սո՛ս ջան,— պատասխանում է Վայկունը,— էդ դրուստ ես ասում, համա ինչքան էլ որ ըլնի, էդքան շատ մասրաֆ խարչ չի ըլնիլ. սրա միջին մեր իշխաններն էլ են շահվում:

— Ես արմանում եմ քեզ վրա,— խոսքի մեջ է մտնում Սոսի մեծ եղբայրը Պարետը,— ա՛յ տղա, բաս իշխանները քու հոր մշա՞կն են, որ ամեն մովրով, վարդապետ, մենձ մարդ գալուս, տանում են իրանց տանը վեր բերում, իրանց երեսի բերնինը կտրում, նրանց ուտացնում. հալքաթ որ մի շահմունք շունենա, ընչի՞ կանի, նա էլ քեզ պես մի մարդ:

Բայց Վայկունը էլ առաջ է տանում իր բողոքը,— ի՞նչ են խարչում, եղն էլ, հացն էլ, միսն էլ, ամեն բանն էլ գեղիցը գզիրը մինի տեղակ հնգապատիկ հավաքում ա ու բերում. ո՞վ գիտի թե ընչանք կրում ա, որ մովրովը գնալուց հետո տասն օր ուտում են չի հատնում. մի տունն ա նրանն ըլնում. ես էլ, որ ընենց տուն ունենայի, էն աղեքանց ոտը կպաշի, իմ տանըս վեր կբերեի, խոսքս կշտին կտրուկ կըլնիր, ո՞ւմ տունն ուզեի կքանդեի, ումն ուզեի կշինեի. ձիս որ դժուրն ուզեի, դենը կքշեի. հիմի մովրովը գալուս, թեզով իշխանն ա գնում գլուխ տալի, բարովում, աղավար խոսում, հետը նստում վեր կենում. համա ես, որ տեսնում եմ էկավ, գլուխս առնում եմ կորչում, թե հիմի գզիրը կքի ճիպոտի տակը (!) թե արի ձին բռնի՛, տա՛ր գոմումդ պահի, խոտ, գարի տո՛ւր, մովրովի համար ճուտ տար. իշխանների տանն ա վեր գալի, աղքատների տունն ա քանդվում, հո սուտ չի՞: Հիմի ասենք թե դու ինձանից

համբա ես, քու տանն էլ ոչով չի վեր գալի, համա ես իմ աղքատ տեղովս քեզանից շատ եմ խարչ տալի, կոռ քաշում, ձի տալի, թե ես ու դուն էլ մի կոիվ անենք, թե էրկու մարդ իմ բարեկամներից իմ դի՛հը քաշի, տասը մարդ գեղիցը քու դի՛հը կպահեն, ընդուր որ գիտեն, թե դու ինձանից լավ ես. քեզնից խեր կհանեն, համա ինձանից, ութ տարի շարչարվին, շոր ոսկորից սավահի ոչինչ չեն կարող գտնիլ. շատ էլ ասենք էն կովումը ես արդար ըլնիմ. վա՛յն էկել ա ինձ տարել, թե կերթամ մովրովին կգանգատեմ, երբ որ քեզ կուզի նա, հետդ գեղիցը մի թուղթ կբերես, թե գանգատողն ինքն ա մեղավոր (!!), էն վախտը մովրովը քեզ բաց կթողա ինձ կծեծի (!!!), հետո, հալքաթ, դու էլ մի կարաս գինի կխոստանաս, կբարձես ձիուդ ու կտանիս:

— Վայկուն ափոր խոսքերն Ավետարանի կողքին գրված են,— ասում է Արշամը, Սոսի փոքր եղբայրը, Սոսին ու Պարետին,— սաքի ընչի՞ եք երկու երեսանութուն անում, կողմնապահ ըլնում. հիմի, էս հո մեռ պապական հիքին ա, ուզենան կխլեն կտան ուրիշի (!!!). քանի՞, քանի՞ օրինակներ կան, որ ընչանք քեզնից մի օգուտ չեն ունեցել, բանըդ չեն շինել...

Արշամի բերնով խոսում է նոր ժամանակների որդին: Պարետը և Սոսը գուցե իրենց սրտում ընդունում են Վայկունի խոսքերի ճշմարտությունը, բայց վախենում են, հայտնի դավանել ճշմարտությունը: Արշամը իր սերունդի երևեցուցիչն է. նա ոչ միայն ընդունում է այդ դառը խոսքերի ճշմարտությունը, այլև դատապարտում է իր եղբարց երկու երեսանութունը: Ինչպես առաջ էլ ասացինք, ափսո՛ս, որ շատ քիչ հանդես ունի «[Սոս և] Վարդիթերի» մեջ այն ուղղությունը, որ երևում է Արշամում, թեև այս շափիցն էլ տեսնում ենք կենարար սկեպտիցիզմի արած ազդեցությունը: Մենք աջողություն և ընթացք ենք մաղթում այդ երկնային դեսպանին:

Պ. Պոռոշյանցը, Աշտարակի տնտեսական վիճակը և հասկացողությունը երևան հանելով, այնպիսի փափուկ և անզգալի կերպով մեղադրում է այդ հասկացողության սխալականությունը, որ ամեն կարգացողի համար, իսկի մեղադրանքի կարգում էլ չեն: Սոս և Վարդիթերից գո՛նե, եթե ոչ ուրիշ աղբյուրից, շատերին հայտնի է, թե բոլոր աշտարակցիք այգեգործությամբ են պարապում. այդ է նոցա ապրուստի միակ ճանապարհը: Տեսե՛ք այժմ, թե ինչ աջողականություն մեղադրում է հեղինակը:

«Սոս և Վարդիթերը» կարգացողի մտքին կլինին երևանցի ուխտավոր երիտասարդքը, որ Հանա-վանք երթալու ժամանակ, ճանապարհի վրա, ընկան իրենց բարեկամ Գարեգնի ձեռքը, որ մի փոքր հանգստաց-

Երևի թե մողնեցոց վիճակից լավ չէ և կարբեցոց և հանավանքոց վիճակը, երբ նոքա այգեբաղի ժամանակ 5—6 հարյուր հոգի գալիս են Աշտարակ այգի քաղելու, երբ Վարդիթերի հայրը տասն այգախիսի մշակ առաջն արած տանում է իր այգին ամեն մինին իր քաղլակովը մին հավոդ խոստանալով:

Մենք խոստովանում ենք, որ բնավ տեղեկություն չունինք, թե ի՞նչպես էին այն կողմերի մեր գեղացիների հարաբերությունը հողի հետ: Այս պատճառով սանձում ենք մեր գրիչը, որ անգիտությամբ դատողություն չանենք, այս շատ ցավելի բաների մասին:

Սակայն ինչպես ամենայն ճանապարհորդի ներելի է, առանց թերևս զանազան պատճառների խոր քննության, միմիայն իր վրա եղված տպավորությանը նայելով այս կամ այն տեղի մասին այսպես կամ այնպես կարծել, այնպես էլ մենք, որպես ճանապարհորդ, մի քանի շաբաթ մնալով էջմիածին և ընդունած լինելով մի քանի տպավորությունք, չենք կարող շասել այն, ինչ որ, այդ տպավորությանց հիմքի վրա, մեզ կարող շասել այն, ինչ որ, այդ տպավորությանց ճիշտ մարտկոցն է: Աշնան Մողնու ուխտից էջմիածին թափվող ահագին բազմությունը մեր սիրելի ազգակցաց, շատ ցավելի տպավորություն է գործել մեր վրա: Դոցանից մեծագույն մասի, Տաճկաստանից կամ Պարսկաստանից գաղթած հայերի, այլակերպ և վերջին աստիճանի պատառոտուն հանդերձները, մի գրաստի վրա այր և կին իրենց մի քանի երեխաներով միասին նստելը, իրենց կեցությունը երկու երեք օր Ղազարապատի դրսումը մեզ տեղիք է տալիս ենթադրել մի ողբալի աղքատություն, որից չէ փրկել գաղթականությունը: Մենք այդ մարդոց ներքին կացությունը չգիտենք, այսինքն այն ընկերական պայմանները, որոնց մեջ էին նոքա չգիտենք գեղում. ուստի, և, ինչպես առաջ ասացինք, այդ աղքատության պատճառը չենք կարող հաստատապես գիտնալ: Հավանական է միայն, որ անկրթությունը և իմացական խեղճությունը բնականաբար վնասակար հետևանքներ պիտի ունենային մանավանդ երբ դպրոց-մպրոց չլինելուց հետո բերանացի խրատներ էլ կամ չեն լսում իսպառ, կամ թե լսում են լոկ խավարի խոսքը: Վերջին աստիճանի բարբարոս ազգերի մեջ եղած կանացի ստրկության նշանակը,— արջի նման, կանանց և աղջիկների քթից ահագին օղ անցնելը,— աղեկտուր լինելով տեսած ենք այն ուխտավորների մեջ: Թողում ենք եգիպտական ծարիրը (սյուրմե) և պարսկական խինան, որոնցից առաջնովը արտևանունքն են ներկում, իսկ երկրորդովը մատները: Ո՞վ քարոզեց ժողովրդին թողուլ այդ վնասակար բաները, ո՞վ փուլթ տարավ ոչխարի առողջության և ապահովության՝

«Աղաչեցէ՛ք զՏէր հնձոցդ հանել զմշակս ի հունձս իւր»¹:

Եթե մեր սրբաանունդ և հրեշտակակրոն, երկնաքաղաքացի և ամպաշու, եթերաճեմ և օդասլաց կղերը հոգ տաներ զո՞նի այսպիսի բաների, մի՞թե մինչև այսօր էլ պիտի երևեին դոքա: Բայց, այս է բանը, որ դոցա վերանալը կամ մնալը, որևիցե կապով կապված չէ նոցա էական խորհրդի հետ...

«Մեր տերտերներին էլ աստված բարի տա,— ասում է Գարեգնի բերնով անիրավ Պոռշյանցը (եր. 2),— բողազներին հուպ տաս երկու այբ չի վեր ընկնիլ, անշախ մաշտոցին են ջան տալի, էլ չեն ասում թե քարոզեն բալթի էս սովորությոքը վերցվի»:

Բայց մենք երթանք դարձյալ Աշտարակ:

Ասենք թե Աշտարակը այգեգործ է. բարի է, բայց այգին, տարին տասներկու ամիս չէ կապում երկրագործի ձեռքը, մնաց որ այգեգործության մեծ և ծանր պաշտոնները երիտասարդների վրա պիտի լինի բնականապես, բայց, մի՞թե չկան այնպիսի թեթև աշխատությունք, որ առանց ծանր ուժ գործ դնելու առաջանում են, եթե միայն աշխարհ խնամատարություն լինի շինականի կողմից: Եթե միայն շերամաբուծությունը առնելու լինինք, որ գրեթե լոկ մայիս ամսի գործ է, եթե շասենք էլ, որ երիտասարդքը մայիսին գրեթե ազատ են, որովհետև ոչ թաղելու, ոչ էտելու և ոչ այգեբաղի ժամանակ է, եթե շասենք, որ նաև վար ու ցանքով պարապած երիտասարդքը ազատ են մայիսին, որովհետև ցանը վերջացած է, իսկ խոտհնձի ժամանակը հունիսի սկզբում, երբ շերամի բանը պրծած է, այլ թե ասենք, որ լոկ ծերերը, աղջիկները և պառավները պարապեն այս բանով, որքա՞ն օգուտ կարող է ստանալ Աշտարակը կամ ուրիշ գեղեր:

Բայց «Սոս և Վարդիթերից» մենք տեսնում ենք, թե ի՞նչ ողորմելի վիճակում է շերամաբուծությունը Աշտարակում:

Վարդիթերը թուփի տերևը այգուց առած գնում է տուն (եր. 71—72). հայրը հանդիպում է նորան ճանապարհի վրա և այսպես է խոսում. «Է՞գ տերևը ո՞ր ծառիցն ա, էն կարմիր կորզավոր թթենուցը հո չի՞»:

— Չէ՛,— ասում է աղջիկը,— սպիտակ բեղաճա թթենուցն ա:

— Դե՛, տա՛ր, դե՛, տա՛ր,— շարունակում է Հեթումը,— ճիճունները սոված կոտորվեցին, որդի. շաղ գնալու (բոժոժ դառնալու) վախտն ա, բալթի ուտեն ուղ ըլնին կորչին. ծառերս վերջ արին էլի. բարով էկող տարի հասնենք, մե մերըդ մին էլ բռնի՛ պարծենա՞:

1 Ենձ Պոռշյանց չգիտե տակավին, որ պ. Չամուճյանը կարո՞ղ է նորան էլ անհավատ անունով մկրտելով Միջնադարյան հերետիկոսարանի անգամ հրատարակել: Սոս տեսնալ առյուծի ավարի՞ն... անպատիժ: Սպանիական ոգին չունի այգախիսի շար թուլությունք: (Մ. 2.):

Այս խոսքերից պարզ երևում է, թե ի՞նչ սիրով պահվում է այնտեղ շերամը: Մտոհ տերը խնայում է իր լավ թթենու տերևը. (թեև նորա լավ կարծած կարմիր թթենին երկրորդական է շերամաբուծության մեջ, որովհետև ճերմակ թթենին համարվում է նախընտիր. գիտությունը ասում է, թե նորանով կերակրված միջատները ավելի բարակ մետաքս են տալիս, բայց բանը նորա խնամելն է), և ուխտ է անում, որ հետևյալ տարին էլ չպահեն:

Պահվածի էլ մետաքսը, միայն տան մեջ գործածելու համար է. «Վատերը կեփենք կազ կշինենք, լավն էլ խիաթի կքաշենք, է՛հ, մի բանի պետք կգա էլի», — ասում է Վարդիթերը Անուշին:

Իսկ ինչ որ վերաբերվում է շերամի խնամարկության, աստված ազատե, թե ի՞նչ վիճակում է: Շերամի դեղնացավը պատճառվում է Մարինոսի շար աչքից. դորա ճարն էլ Պետքականենց Համազին երթալ «օխտը ձիու մուննաթ» անելն է, որ գա աղոթե ու բժշկվին:

Ուզարլուկ (յուզերլիք) ծխելու ընդդեմ մենք չենք ուզում դրական բան ասել, որովհետև եվրոպական շերամաբուծության մեջ այդպիսի բան չկա և որովհետև գիտությունը մերժած է այժմ այն կանխամուտ կարծիքը, թե ծուխը ընդհանրապես, (որպես թաբակի ծուխը և այլն) վնասակար էր: Այդ դառը խոտը ծխելը գուցե մի տեղական պատճառ ունի, մի բնական հիմք, մենք չգիտենք: Եվ որովհետև չգիտենք, ուստի և իրավունք չունինք նորա օգտի կամ նորա ընդդեմ բան խոսել: Իսկ ինչ որ վերաբերվում է Մարինոսի աչքին և օխտը ձիու մուննաթ անելուն, ո՛հ, դորա ընդդեմ շատ բան կա ասելիք, որ թողում ենք մի ուրիշ ժամանակի:

Հայտնի է, թե մարդը ինչ բանից որ ուզում է օգուտ քաղել պետք է, որ այդ բանը լավ սորվի. այլապես, շատ օգտակար բանն էլ կմնա անօգուտ:

Գիտենք, որ ասիացին դեռ երկա՛ր ժամանակ չպիտի կարողանա եվրոպացու պես թել քաշել շերամի բոժոժից. նույնիսկ Հյուսիսային Եվրոպայի մեջ քաշված թելը պակաս արժեք ունի, քան թե Հարավային Ֆրանսիայի կամ Իտալիո (Պիեմոնտ) մեջ քաշված թելը, բայց այդպիսի դիպվածում կարելի է բոժոժը ծախել: Իսկ մեծ գեղերում, ինչպես Աշտարակն է, եթե շատ շերամ պահողք լինին, հեշտ կարելի է ընկերովի բանալ մի փոքրիկ թելքաշի գործարան, ուր ամենի թելերն էլ քաշվեին: Թեև քաշելը թեև մեծ աշողակություն և մեծ զգուշություն է պահանջում քաշողի կողմից, մանավանդ անդադար ուշադրություն, հանգուցյանը շինելու թելերի մեջ, այնուամենայնիվ մենք վստահ ենք, հայ կանանց ձեռքի շնորհքի վրա, որ թե նորա ձեռքին օրինավոր գործիք լինի և մի քանի

անգամ այդ բանը օրինավոր կերպով ցույց տվող, նա հետ չի մնալ եվրոպացի կնոջից:

Մենք միայն շերամաբուծության մասին խոսեցանք, բայց միայն այդ չէ, որից կարող են օգուտ քաղել հայերը: Կան այնտեղ շատ ուրիշ բաներ և շատ օգտակար բաներ, բայց այսօր ամենքն էլ երեսի վրա ընկած: Ստույգ է, որ այդ բաների համար խոսող ասող էլ չկա, գիտությունը ոտք չէ կոխել Հայաստան, մեր գրագետքն էլ չըհեղեղից առաջ մնացած գաղափարների քարոզ: Ո՛չ գիրք, ո՛չ կարդացող. դպրոց էլ հարկավոր չէ: Թո՛ղ կործանվի բողոքականության և անհավատության օրորոցը: Ո՛վ գիտե, թե ի՞նչպես անուշ է գալիս այս բացագանչությունը պ. Զամուռնյանի ականջին...

Հասարակ ժողովուրդն էլ տեսած լսած չլինելով, հայտնի է թե երկնքից չէ կարող ուսանիլ. մարդը պետք է տեսնե, լսե, և դոցա օգուտը ճանաչե, որ հետո համոզվի և գնա՛ նոցա քամակից: Առանց սոցա ոչ միայն չեղած օգտակարը չէ կարող ներս բերել ազգի մեջ, այլև եղածիցն էլ օգուտ չէ քաղում:

Ամենին հայտնի է էջմիածնի պարսպի հարավային կողմում այն մեծ լիճը, որ հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսը շինեց: Տոթահար միաբանը կես օրից հետո դուրս է գալիս երբեմն այդ լճի լայն շուրթի վրա ման գալու: Բայց ո՞րչափ ավելի գեղեցկանա այդ լիճը, ո՞րչափ ավելի զվարճալի կլինի նորա շրջանում ման գալը, ո՞րչափ կկենդանանա օղը, եթե մի քանի կարգ ծառ տնկվի այդ շուրթի վրա: Բայց ոչ ծառ կա և ոչ տնկելու դիտավորություն: Ի՞նչ է պատճառը. ինձ պատասխանեցին, թե առանց ծառի էլ մոծակի ձեռքից օր ու արև չունին. ծառն էլ որ տնկեն, էլ մոտ գնալ չի լինի: Այսպես ահա, երկյուղը մոծակից զրկում է խեղճ միաբանին մի պատվական ծառաստանից, նորա զովարար շուքից և տերևների քաղցր խշխշոցից:

Բայց այդ ունա՛յն երկյուղ է. մոծակը ուրիշ շատ միջատների նման ծառերի վրա չէ ածում իր ձու. նորա ձու ածելու տեղը ջուրն է և ջրոտ ցեխերը, սոքա են նորա օրորոցը, որ այնտեղ կա: Մառը բնավ վերաբերություն չունի մոծակի բազմանալուն. թերևս կարելի է ենթադրել, թե ծառը մի մասով պաշտպանում է մեզ մոծակից: Այժմ այն շուրթի վրա հարձակվող մոծակներից անհնար է թե մի բաժինը չնստի ծառերի վրա, եթե սոքա լինին, որով ճեմելիքի վրա ման եկողների համար ավելի քիչ կլինին քան թե այժմ:

Տարապայման բթամտություն պիտի լիներ մեր կողմից, եթե մեղադրել ուզենայինք մեր միաբանին, թե ինչի՞ չգիտե նա մոծակի կյանքը, նորա որպիսությունը, նորա օրենքները: Մոծակն ի՞նչ է, որ մարդ

նորա կյանքը սորվի: Ընդունում ենք, մոծակը մի զզվեցուցիչ և խայթող միջատ է և մեր մասնավոր սիրո անարժան, բայց ի՞նչ անես, երբ այդ շնչին միջատի որպիսությունը շիմանալը հարյուրավոր հոգիների պատճառ է լինում, որ զրկվեն մի պատվական ճեմելիքից:

Բնությունը այսպես է խոսում. «կամ ուսի՛ր իմ օրենքները, տիրե՛ ինձ, օգո՛ւտ քաղե ինձանից. կամ թե չէ ես քեզ կստրկացնեմ և ոչինչ օգուտ չտալուց հետո դեռ զրկանքներ էլ կպատճառեմ քեզ»: Դպրոց պե՛տք է, բնական գիտությունքը անհրաժե՛շտ են, վերացական գիտությունքը, միայն, չե՞ն կարող երջանկացնել մարդկային ազգը, դորա վրա թող խորհի ընթերցողը և առողջ դատաստան կատարե:

Աշտարակի տնտեսական կյանքի մեջ եթե կան տխուր բաներ, գո՛ւնե կա մի շատ մխիթարական բան. փ ո խ ա ր ա գ ն ա լ է: Այս անունով հասկացնում է հեղինակը փոխադարձ օգնությունը, որ գեղացիք անում են միմյանց: Օրինակ Հեթումն ուզում է այգին բանալ (թաղը վեր տալ) նորան գնում են օգնելու տասը-քսան երիտասարդք և մի օրում ավարտում են գործը: Դորա փոխանակ Հեթումի որդիքն էլ գնում են մյուս օր աշխատող երիտասարդներից մինի այգին բանալու, երրորդ օր մի ուրիշ և այլն: Այս սկզբունքը մեծ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքում, բայց մեր հատվածը Մաթուսաղայի կյանքից անց կացավ: Մենք թողում ենք այն բանի վրա խոսելը մի ուրիշ ավելի հարմար ժամանակի:

Բայց մեզ մնում է տակավին մի քանի խոսք «Սոս և Վարդիթեր» գործի վերաբերությամբ, որ դեռ չենք ասել:

Արգո հեղինակը հետևելով պ. Աբովյանի ուղղության, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առչև ունեցել է գործ դնել ազգային առածներ, ասացածներ: Մենք լիասիրտ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հեղինակին: Բացի սորանից, «Սոս և Վարդիթերի» մեջ շատ կան սիրուն ձևեր և ոճեր, որոնք գրեթե ամեն տեղ գործ են անում ազգի մեջ, թեև նոցանից մի քանիսը ոմանք թուրքից առնված համարելու միշտ հակամետ են: Մենք այս թուրքից փոխառության պատճառով չենք կարող մեր կարծիքը չհայտնել:

Մենք գիտությամբ առնում ենք «Սոս և Վարդիթերից» մի այնպիսի ոճ, որ իրա՛վ, կարելի է թուրքից առնված համարել, ինչպես. «հլա էն գնալն ա, ինչ գնացել ա»,— օշականցի կնոջ համար է ասում հեղինակը (եր. 120): Թուրքը ունի սորա նման մի բան. «Օ գիդիլ գիդտի» կամ, «Օ գիդիլ գիդեյոր» (օ կիտիլ կիտթի, օ կիտիլ կիդեյոր):

Թուրքը և հայը գտնվում են այսօր գրեթե միևնույն աշխարհում. այդ ազգերը, միևնույն հողի, միևնույն կերակրի, միևնույն բնության ազդեցության են ենթակա: Մինչև շատ մոտ ժամանակներս գրեթե և միև-

նույն կառավարության տակ էին քաղաքականապես: Երկուքն էլ ասիացիք, երկուքն էլ արևելքցի և խորհելու, խոսելու ձևերով բնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխտիր միևնույն պայմանների տակ են ապրում: Ով որ միայն ազգ ազգից բաժանում է անունով և կրոնով, այնպիսին չէ կարող պատասխանել կամ մեկնել, թե ի՞նչ է այն երևույթի բնական և հոգեբանական պատճառը, որ թուրքը համ է առնում հայի վհատ ու աղիողորմ խաղերից, տաղերից, ինչպես և հայը թուրքի խաղերից, բայց երկուքն էլ անզգա Բեթհովենի սիմֆոնիկներին, երկուքի համար էլ Մոցարտի Դոն ժուանը «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Երկուքն էլ հազար փառքով նախընտիր են համարում երգել. «Ափսոս քեզ հայոց խեղճիկ ժողովուրդ», կամ «Կոռնկ ուստի կուգասը» և Քյոնոզլուի «Այվազըն գյումիլ բչաղը»: Քյարամի և Աշրգ-Կարիբի խաղերը: Ո՛րն է լավ, ո՛րն է վատ՝ դորա վրա չէ խնդիրը. երևույթը հարկավոր է առնուլ որպես իրողություն:

Բայց այն պի ս ի ն, երբ աչքի տակ առնու բնությունը, երկու ազգի կյանքերի միօրինակ և միաձև աճելությունը, երկուքի էլ ընկճված և հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ բանը աշկարա կլինի, որ հայը և թուրքը այս տեսակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական երևույթներով իրարից չէին կարող հեռու լինել: Թող ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցուացնում է արտաքին բնությունը:

Այսօրվա օրս, մեր նոր լեզվի բաղդասությունը մեծ մասով թուրքի բաղդասության պես է. թուրքի՞ցն է մտել, թե՞ ինչ բնական կամ ընկերական պայմանների տակ թուրքինը, որ կերպարանագործվել է նույն պայմանների տակ ինքնուրույնաբար կերպարանվել է և հայինը՝ այդ մասին թող որչափ կամին լինին շատ կամ քիչ հավանական կարծիքներ, քայց մենք այս երևույթը առնելով որպես իրողություն, տեսնում ենք, որ շնայելով մեր նոր լեզվի բարբառների տարբերության, նորա տրամաբանությունը, և բաղդասությունը ամեն տեղ մեկ է: Խաչակիր արշավանք քարոզել այդ բաղդասության ընդդեմ, հին լեզվի բաղդասության իրավունքը պաշտպանելով, համազոր է նոր լեզուն սպանելու և ժամանակի և պատմության արդեն արած պրծած ազդեցությունքը ուրանալու: Մենք կարող ենք շատ բան ցույց տալ և հին լեզվից, որ նույն է այսօրվա աշխարհաբարի կամ տաճիկ ասված բաղդասության կամ ձևի հետ. հերիք չէ այս. կան ոճեր և ձևեր, որ սեփական են գրեթե համորեն մարդկության:

Մեկ մարդ տասը տարի մնալով մի օտար ընկերության մեջ, քիչ շատ ընկնում է այդ օտար լեզվի, օտար ոգու ազդեցության տակ. հայը

հազար տարի ընկած լինելով թուրքի, թաթարի և ուրիշների ազդեցութեան տակ, ի՞նչպէս կարելի է պահանջել, որ պատմական իրողութիւնքը իրենց կնիքը խոր շրտմանին ազգի սրտի և հոգու վրա. ի՞նչպէս կարելի է, որ այդ դրոշմը շրտանար նորա լեզվի և մտածելու ձևերի վրա: Հայոց ազգը գեղեցնյան բուրգն էր, որ ցողի տակ մնալով չթրջվեր, թե՞ մովսիսյան մորենին, որ կրակից չէրվեր. հայտնի է, թե այս սքանչելի հատկութիւնքը չէր կարող ազգը ունենալ, հայտնի է թե պիտի թրջվեր էլ, էրվել էլ: Բայց այդքան բան անցնելուց հետո երբ պատվաստը (չալ է թե վատ, այն չէ խնդիրը) բնիկ է դարձել, հնար կա՞ այդ բոլորը քերել հանել հինգ միլիոն ժողովուրդի վրայից և նորա տեղ բուն հայկական տրամաբանութիւնը կամ բաղդասութիւնը դնել, որ այսօր անսովոր է ազգին: Ի՞նչ է կական խորհուրդ ունի կենդանի ժողովուրդի իրավունքը ոտքի տակ կոխելը, քանի հազար տարի առաջ մեռած հայերի իրավունքի անունով:

Շատ ազգերի գաղթականք ուրիշ մեծ ազգերի մեջ մտնելով անհայտանում են կամաց-կամաց: Հայոց ազգի մեջ մտած են հրեայք, ինչպէս Բագրատունիք և ուրիշ շատ հասարակ ցեղեր: Հայոց ազգի մեջ մտած են հնդիկներ, որ Լուսավորչի ժամանակ էլ դեռ իրենց նախահարցը որպէս աստված պաշտում էին Տարոնում: Հայոց ազգի մեջ մտած են շինացիք, ինչպէս Մամիկոնյանց ցեղը: Գուցե այդ ցեղի նախահայրը, երբ փախչում էր Զինաստանից, իբրև երեւելի մարդ, ունենար իր ծառայքը կամ բարեկամքը, որ նույնպէս մտան հայոց ազգի մեջ. թողում ենք պատմութեան անհայտ խառնուրդները քիչ կամ շատ: Այսօր, այս տողերի գրողը, կամ նոցա ամեն մի կարդացողը, չէ՞ որ հայ է: Լավ որ հնար չկա իմանալու թե ո՞վ մեզանից ինչ ազգից է ծագում, ապա թե ոչ, բուն տոհմական հայերը, շնայելով որ այդ խառնված օտար սերունդքը հազարավոր տարիներով մասնակից էին եղել նորա ճակատագրին, նորա ցավին և ուրախութեան, և որոնք բացի հայից ուրիշ անուն չունենին այսօր, այդ տոհմական հայերը, ասում ենք նորանց էլ պիտի մերժենին որպէս ոչ բնիկ հայեր: Հազար տարի ազգի վրա եղված բնական և պատմական ազդեցութիւնը ուրանալով, նորա հազար տարի որպէս սեփական գործ դրած բաղդասութիւնը մերժելը և նորա տեղ հինը դնելու փորձը ինչ զանազանութիւն ունի վերը գրված մաքրասիրութիւնից:

Ճշմարիտ է, երբ դպրութիւնը միայն գիտական առարկաների վրա խոսի, այնտեղ այն աստիճանի կարոտ չէ այն դատապարտված ձևերին, թեև կարոտ միշտ բաղդասութեան. բայց երբ ուզե նա ազգի կյանքի մեջը մտնել, ապա ուրեմն այդ դատապարտված ձևերը են նորա ապա-

հով անցազիրը և առանց նորա ազգի կյանքի դուռերը փակ են հեղինակի առջև: Հայտնի է, թե ամեն գիտական առարկա իր լեզուն և իր ոճերը ունի, ազգի ամենօրվա և ընտանեկան կյանքը կարող է իր լեզուն շունենալ: Այսպէս լինելով բանը, կարելի՞ է խոր ներս մտնել ազգի կյանքի մեջ առանց այդ կյանքի սեփական ձև ու ոճը գործ դնելու: Մենք չենք ուզում երկար խոսել այս մասին, որովհետև մեր համար աչքի հայտնի ճշմարտութիւն է այս:

Սակայն, չենք ասում, այլ մանավանդ ընդդեմ ենք, որ ազգի լեզուն էլ ավելի ստրկանա և ընկճվի թուրքի ազդեցութեան տակ: Այս մասին շատ ցավալի երևույթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մեջ, որոնք տաճիկ լեզվին ստրկանալու համը հոտը տարել են: Ավելցուր սորա վրա և Ֆրանսիական լեզվի բաղդասութեան և ձևերի ազդեցութիւնը, որոնցից ժողովուրդը իսպառ ազատ է, բայց պ. գրագետքը բաղաբարթութեան անունով ներս են բերում ազգի մեջ և խանգարում են լեզուն: Մենք, որ նոր լեզվի ինքնուրույն ազատութիւնն ենք քարոզում և հին լեզվի ձևերից անկախութիւնը, որպէսզի ազատորեն և ինքը իրեն աճե, ո՞ր ուշաբարձութեամբ կարող էինք քարոզել, որ այդ լեզուն թուրքի կամ սատանայի ձևերին ստրկանա: Բայց երբ այս կամ այն բանում այսօր միևնույն ձևն ենք տեսնում և հայի և թուրքի մեջ, դորանից խրտնելով, թե վայ, թուրքը որովհետև այսպէս է ասում, ես նորան շնամանելու համար պետք է, որ գործ չդնեմ այդ ձևը, ասել մենք չենք կարող: Այո, մի հեղինակ իր սենեկի մեջ նստած, կամեցածի պէս կարող է գրել և խոսել, ինչ ձև ուզե գործ դնել, բայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատութիւնը. նա չէ կարող ներկան ուրանալով անցածի անունով ապրիլ: Այն ուղղութիւնը, որ առանց մի էական խորհրդի բռնաբարում է ներկայի իրավունքը կամ գեթ աշխատում է բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր և զուտ ֆանատիկոսութիւն: Նոր լեզվի մեջ գրեթե բոլոր հին լեզվի նախադրութիւնքը դարձել են վերջադրութիւնք, ածականք անհոլով և թվով անհամաձայն, միշտ նախադաս գոյականից, հատկացուցիչը միշտ նախադաս և այլն և այլն, որ նույնն է և տաճկերենի մեջ, և որովհետև այդպէս է, ուրեմն և պետք է հին ձևի տակ շարել և կապակցել, թեև նոր հոլովներով, այժմյան հայի խոսքը: Բայց ժողովուրդի անկաջին ծանր է և անբնական.— ի՞նձ ինչ փուլթ,— ես բուն հայերեն եմ խոսում. ժողովուրդը խանգարել է իր բաղդասութիւնը, նորա լեզուն ստրկացել է թուրքի բաղդասութեան... միայն լեզուն չէ՞, ինքը, ազգն է ստրկացել է թուրքին. և լեզվից առաջ է ստրկացել: Բայց ի՞նչ խոսիս:

Մարդ խոցելու կամ վիրավորելու համար չէ մեր այս խոսք ու զրույցը. այս մեր հայացքն է, մեր կարծիքը: Եվ ինչպէս մենք ազատ

ենք այսպես կարծել, նույնպես ուրիշը ազատ է այլապես կարծել: Եվ թե կարող է գտնել մի ճանապարհ, որ և բուն հայկաբանությամբ խոսեր և ազգի մեծագույն մասին հասկանալի, խոսք ենք տալիս, որ մենք առաջինը վազենք նորա դրոշի տակ:

Բայց ցավելին այս է և մանավանդ ցավելի, որ անմերժելի ճշմարտություն է, թե մենք իջնելով հասարակ ժողովրդի կյանքի մեջ պիտի ստրպվինք բուն թուրքի բառեր էլ ներս առնուլ, ամենօրվա կյանքի, պետքերի և հասկացողությանց որպես հայտարար, ինչպես գիտական առարկաներում ստիպված ենք եվրոպական բառեր առնուլ: Մենք մի օր ցույց կտանք այնպիսի թուրքի բառեր, որ ընդհանուր ազգին դարձել են միօրինակ գործածական և որոնց գաղափարը մեկ բառով տվող խոսքեր ոչ միայն նոր լեզվի մեջ, միայն մի որևիցե գավառական բարբառում, այլ նույնիսկ հին լեզվում էլ չկան: Բացի սոցանից կան թուրքի բառեր, ընդհանուր ազգին գործածական դարձած, որոնց հայերենը թեև կան հին լեզվի մեջ, բայց և այնպես այնքան խոր ներս են մտած նոքա ազգի մեջ, որ հայ գպրությունը եթե 200 տարի էլ ներգործե օրինավոր կերպով, այնուամենայնիվ չպիտի կարողանա այդ բառերը առնուլ ժողովրդի շրթունքից ու նոցա տեղը դնել թեև սեփական, բայց ազգի համար մեռած բառեր:

Կարող ենք մխիթարվել միայն նորանով, որ շատ սահմանափակ են այդ տեսակ բառերի թիվը: Չկա աշխարհիս երեսին լեզու, որ օտար խառնուրդ չունենա. մեր նոր լեզուն չէ կարող բացառություն լինել բնական կանոնից:

Մենք, հերիք համարելով առայժմ այսքան խոսքը, կտրում ենք մեր ճառի ընթացքը, ձեռք զարկած լինելով մի տեսության նոր լեզվի մշակության մասին ընդհանրապես, որ մանրամասնաբար պիտի քննվին այն բոլոր խնդիրները, որ վերաբերություն ունենին նոր լեզվի մշակության: Այդ աշխատության շուտով հրատարակելը մենք չենք կարող խոստանալ արգո ընթերցողներին, թեև այդ գործի վրա անձանձիր աշխատել ենք և աշխատում ենք, այս բոպեհիս էլ:

Վերջացնենք մեր հատվածը:

Պ. Պոռոշյանցի ոտանավորքը մեծ հարազատություն ունին Արարատյան աշխարհի և տեղ-տեղ էլ ամբողջ ազգի ոգու և ձևի հետ: Օրինակի համար դնում ենք այստեղ նորա «Ջան գյուլումը» (եր. 74).

Խնձոր ունիմ կծած ա, ջան, գյուլում, ջան, ջան,
Չորեք կողմն էրծաթած ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան,
Աղպերս ուզեց չի տվի, ջան, գյուլում, ջան, ջան,
Ասի յարի զրկած ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան:

Ա՛յ տղա հիլ անիլ տուր,— մատնաշափ գիր անիլ տուր,
Ինձնից էլ քեզ ճար չի կա— քաբուլդ վեր անիլ տուր:
Ծա աղջիկ եմ ալ կուզեմ,— բարակ մեջքիս շալ կուզեմ,
Երբ ես եկա ձեր տունը— ոսկին սարեսար կուզեմ:

Կիրակի էլ պա՞ս կըլնի,— էրծաթից լավ թա՞ս կըլնի,
Որդիդ մեռնի վարդապետ,— սիրածը չհա՞ս կըլնի:
Աշտարակ բարձր տեղ ա,— ջուրը հիվանդին դեղ ա,
Սիրածը սիրածին շին տալ— էս ի՞նչ անիրավ գեղ ա.

Էն սարը բարձր սար ա,— տակը զընչըլած քար ա.
Ծս քեզ թաքուն սիրեցի,— բա՞ս ո՞վ արավ աշկարա,
Իմ յարն ինձ յար պըտի,— ձեռումը ֆանար պըտի,
Իմ յարի կաննած տեղըն,— մեկ շինարի ծառ պըտի:

Ա՛յ տղա, դու հազար ըլնիս,— իմ ախպոր սատար ըլնիս,
Թե ինձնից ջոկ յար բռնես,— դու սրտապատու ըլնիս,
Քաբուլիդ կալին մեռնիմ,— երեսիդ խալին մեռնիմ,
Լսել եմ կարդացող ես,— սաղմոսիդ ծալին մեռնիմ:

Ամպել ես ամպի նման,— շաքար ու դանդի նման,
Իմ նանն ինձ ո՞նց ա պահել,— ծալած գյուլբանդի նման,
Կաննել եմ ախա բախա,— շավաղուս տուտը կախա ա,
Շեկ տղա, կարմիր աղջիկ,— թո՛ղ բռնենք իրար յախա:

Ամպել ա ձուն չի գալիս,— մթնել ա տուն չի գալիս,
էս անտեր բարձի վրա,— առանց յար քուն չի գալիս:
Ոչխարն արել եմ բակը,— դեմ տվել սելի ակը,
Ով իմ սիրածը առնի,— չի վելի (վայելի) գլխի թագը:

Կաքավը կաննել ա քարին,— կտուցը լիքը արին,
Մի աղուլուս վարդ եմ քաղել,— զրկել իմ աղպոր յարին:

Շատերը կան նույնպես ազնիվ, նույնպես գեղեցիկ, բայց մենք ուզում ենք միայն նանիկը մեջ բերել (եր. 100), ուր հայ պառավի ոգին և սիրտը ամեն հարազատությամբ թափել է հեղինակը.

Նանիկ արա մեծանաս,
Հալիվորիս ծերանաս,
Երբոր խելքիդ տեր ըլնիս,
Պառավ տատիդ շմոռնաս:

Տատը գլխովդ պտիտ գա,
Ինչ խաթա ունիս տատին գա,

Երեսիս մի բուռ հող քցես,
Իմ տեր ու տիրական բալա:

Շնորհքով գոռով տղա դա՛ռ.
Սաղ աշխարհքը ձեռդ առ.
էս մեր դուշման ազգերին,
Խեղճացրու հոգին առ:

Ձենդ լսողը սասանի,
Մակը մտնի, տազ անի,
Ասի, հրես, Գրիգորը,
Կը տա ինձ ու կըսպանի:

Կերի ա մեր հայ ազգը,
Գոչաղների թայ ազգը,
էս անիրավ թուրքի ձեռին,
Փշացավ մեր կես փայ ազգը:

Իմ Գրիգորը մենծանա,
Գուշմանի աչքը հանա.
Հայի ազգին օգնելով,
Փառք ու պատվի տիրանա:

Մենք ավարտեցինք մեր հատվածը, «Սոս և Վարդիթեր» ազնիվ և պատվական աշխատության մասին, որ մեզ շատ մտքերի պատճառ դարձավ, որպես և շատ էջեր լցնելու. մենք, հրապարակով, հանդիսաբար և կացրդարար հայտնում ենք արգո հեղինակին մեր սրտանց շնորհակալությունը, ավելի ընդարձակություն և ավելի կերպարանազործություն մաղթելով նորա պայծառ ընդունակությանը:

Մեզ էլ շնորհավորում ենք, Խանումի խոսքերով (եր. 76), թե «Աչքդ լիս. փառք աստուծու, անշառ, անխաթա էս հավկիթն էլ շուռ տվինք»:

¹/₁₃ փետրվ[արի]. 1864.
Ս. Պետերբուրգ

Հ Ե Գ Ե Լ Ը Ե Վ Ն Ո Ր Ա Փ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ը

ԲԵՌԼԻՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՄԵՋ ԿԱՐԴԱՑԱԾ ՀԱՅՄԻ ԴԱՍԵՐԸ:
Քարզմ. ՍՈՒՅԱՆԻԿՈՎԻ—Ս. Պ. Բ. 1861.

Քաղվածք և մտածությունք

«Ամեն փիլիսոփայություն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նորա ժամանակը, փոխադրված դեպի միտք (переведенное в мысли) և հիմարություն է կարծել, թե որևիցե փիլիսոփայություն անցնում է իր ժամանակակից աշխարհից դեպի դուրս»¹ (Հեգել, Իրավանց փիլիսոփայության հառաջաբանության մեջ²):

Այս դրությունից պարզ երևում է, որ փիլիսոփայությունը իջնելով իր լոկ տեսական աթոռից, ոտք է կոխում իրական պատվանդանի վրա: Հայտնի է, թե ինքը ժամանակը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ հասկացողություն և կարծիքի գումար, որևիցե առնված հասարակության. առնված միջոցում: Բոկլի մեթոդը և աշխատությունը — համակցել մասնավոր երևույթը և մի ամբողջություն տալով նոցա, հաջորդ երևույթը ընդունել որպես կրավորական արդյունք — շատ մոտ է ըստ սեռին Հեգելի այս դրության: Եվ իրավ որ, չէ կարելի կարգավորապես ուսանել պատմության ոգին, մինչև նորա մասնավոր երևույթը չհավաքվին դեպի մի որոշյալ աղբյուր, որտեղից դուրս էին եկել: Հայտնի

¹ Ռուդոլֆ Հայմից (1821—1901) բերված այս և հետագա բոլոր մեջբերումները կատարված են նրա «Հեգելը և իր ժամանակը» աշխատության (1857 թ.) առաջին թարգմանից (Р. Гайм.— «Гегель и его время», пер. Сольянцева, СПб, 1861), որ եղել է Նալբանդյանի տրամադրության տակ, բանտում:

² Բանտում Մ. Նալբանդյանի տրամադրության տակ եղել են նաև ռուս նշանավոր գիտնական Տ. Ն. Գրանովսկու (1813—1855) աշխատությունները, որոնցից կատարված են այս և հետագա մի քանի մեջբերումները:

է, թե այս դրութիւնը իսպառ սասանեցնում է կամքի դրական ազատութիւնը, որովհետեւ ենթարկվում է շրջապատող աշխարհի և ժամանակի ազդեցութեան և զուգակշռվում է:

Գրանդուսկին, թեև խոստովանում է այս դրութիւնը, բայց ոչ դրականապես: Նա ասում է, թե որովհետեւ պատմութեան, թեև անժխտելի, օրենքի կատարումը չափված չէ ժամանակով, ուստի գլխավոր ներգործող անձին որակութիւններ կարող են ազդել այդ կատարման ժամանակի վրա. և ցավում է, որ Մեկենտոշից ջոկ ուրիշ հեղինակները շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում պատմութեան հոգեբանական տարրի վրա: Այստեղ դարձյալ ասում է, թե ներգործող անձը հանդես չէ գալիս որպէս լոկ գործիք, այլ ինքնակայապես կամ որպէս պաշտպան կամ որպէս հակառակորդ պատմութեան օրենքի և այլն (Собран. соч. Грановского т. 2. стр. 319—320: Այն հատվածի մեջ, որ գրել էր Օդենի գրքի վրա Histoire de Henri VIII et du schisme d'Angleterre, par M. Audin, Paris, 1847, 2 vol.):

Հեզելը անդրդվելի հետեւելով իր դրութեան, մի ուրիշ տեղ (Փիլիսոփայութեան պատմութեան հառաջաբանի մեջ, երես 9) ասում է թե «պատմութեան փորձերը անպատու են անց կենում, խրատական հետք չթողնելով մարդկային հիշողութեան մեջ»: Ինձ թվում է, թե այս անպատուութիւնը բնական է, որովհետեւ ապագա մարդը ենթարկվելով իր ժամանակի ազդեցութեան կրավորականապես պիտի ներգործե ժամանակի ոգուն համեմատ, այստեղ անցածի խրատը հազիվ թե կարող է արժեք ունենալ. Գրանդուսկին խոստովանում է այս, բայց թույլ տալով պատմական խորհրդի ազդեցութիւնը, որ աճել էր անցածի, մնացած ավանդութեանց հիման վրա (տե՛ս Գրանդուսկու] ճառը, կարդացած Մոսկվայի համալսարանում 1852, հունվար 12, տարեգլխի հանդեսի պատճառով. Грановский, I, стр. 27):

«Օրենքը պատմաբանաբար հասկանալը,— ասում է Հեզելը իր աշխատութիւններից մեկի մեջ,— որ (այսինքն հասկանալը) աշխատում է ցույց տալ նորա (այսինքն օրենքի) հիմքը մոռացված սովորութեանց, և արդեն մարած կյանքի մեջ. դորանով իսկ պարզապես վկայում է, որ այդպիսի օրենքը կենդանի ներկա ժամանակի մեջ ոչ խորհուրդ ունի, ոչ արժեք»: Այս դրութիւնը ավելի պարզ կերպով հասկացնում է և արդարացնում է իր (այս երեսի սկզբում) փիլիսոփայութեան մասին դրուցութիւնը: Ի՛նչպէս հրճվանք է գալիս մարդու վրա, որ կես դար առաջ միմիայն հռչակավոր փիլիսոփային հասկանալի և ըմբռնելի դրութիւնը

այսօր կարոտութիւն չունի ապացուցանելու նաև շատ միջակ հասկացողութեամբ մարդոց:

Բայց դու տե՛ս, որ Հեզելի դրութիւնը ներգործում է և իր փիլիսոփայութեան վրա, որի ժամանակը անցած լինելով կարող է նայվել որպէս անցած կյանքի առաջացուցած արդիւնք, որպէս հիշատակարան գերմանական ոգու կերպարանագործութեան պատմութեան մեջ, և ոչ ավելի: Փիլիսոփայական համակարգութեանց ժամանակները անցան, այժմ կրիտիկի ժամանակ է. համակարգութեանց կործանումը արդեն մի մեծ և հոյակապ համակարգութիւն է, թեև կործանվածների պես գլուխներ, պրակներ ու կատեգորիաներ չունի: Բարվոքել մարդկային կյանքը— ա՛հա՛ փիլիսոփայութիւնը. ինչ ճամփով կուզես գնա, միայն թե խորհուրդը և նպատակը այն լինի: Հայտնի է, թե ավելի կարճ, ավելի բնական և ավելի հաջող ճամփան ընտրելի է, քան թե այն բարակ և միգապատ ճամփաները, որ ցույց էին տալիս այս ու այն փիլիսոփայական համակարգութիւնները:

Հայմը Գ դասի մեջ ասում է. «Հրեական (մոսիստական) օրենսդրութեան ոգու մեջ, Հեզելի կարծիքով, ցոլանում է Քանթի փիլիսոփայութեան «վերացական մորախիզմը». ս երբ և կյանքը, ահա այն հասկացողութիւնները, որ օգնում են Հեզելին ներս մտնել քրիստոնեական կրոնի և նորա արարողութեանց խորունկ խորհրդի մեջ: Հրեական ոգու մեջ— սորանով մտածում է նա (Հեզելը) հասկանալ վերը հիշած հակադրութիւնը, այս պատճառով աշխատում է համեմատութիւն դնել քրիստոնեութեան գլխավոր հիմքերի և սիրու և կյանքի հասկացողութեան մեջ— հրեական հասկացողութեամբ ներողութեան և հանցանքի մեջ անանցանելի վիճ կար, բայց օրենքով տրված պատիժը համարվում էր «մաքուր արդարադատութիւն. հանցանքի և պատիժի շղկապը է լոկ հավասարութիւնը և ոչ կյանքը»: Աչքի տակ առնելով միմիայն այս հավասարութիւնը, անհնարին է խոսք ևս մեջ բերել հաշտութեան և ապրեցնելու մասին: Բոլորովին ուրիշ բան է, երբ սերը կլինի կրոնի կենտրոնը, բարոյականութեան գլխավոր նշանաբանը: Միմիայն նույն իսկ մարդոց, նորա ամբողջ գոյութիւնից է բխում և հանցանքը, և օրենքը և ճակատագրի իրավունքը:

Այսպէս էին այն ժամանակ— ասում է Հայմը— Հեզելի հասկացողութիւնները սիրու իսկութեան մասին, որպէս մարդու բոլոր բարոյական ձգտողութիւնները կառավարող գործիքի մասին:

Հայտնի է, թե քրիստոնեութեան էական տարրը սերն է. հայտնի է, թե մեծ հիմնադիրը իր վարդապետութեամբ վեր ի վայր կործանեց «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման» վարդապետութիւնը. հայտնի է, թե

1 Մեջբերումը կատարված է Հայմից. Р. Га́йм.— «Гегель и его время», стр. 8.

քրիստոնեության նպատակն է ընկերական կյանքի բարձրացումը, մինչդեռ մոլոսիսական կրոնից եսական ոգին բխում է ամեն մի քայլափոխում:

Ուրեմն քրիստոնեությունը հիմնված լինելով սիրու վրա, ուրեմն և ներող և զիջանող տարրի վրա, որ լինելով միևնույն ժամանակ այդ վարդապետության տիրապետող ոգին, ընկերությունը բարձրեմ ասած տեղը անարդարություն է տնկում և միտում է կշռի թափը դեպի անհավասարություն, ուրեմն քրիստոնեական կրոնը թշնամի է հավասարության: Բոլոր այն «ուրեմն»-ները դուրս են գալիս դարձյալ այն մոլոսիսական եսական ոգու ազդելուց. որպես թե այն ժամանակ է երևում ճիշտ հավասարությունը, եթե Մարկոսը Կիրակոսի սրդին սպանն, Կիրակոսը ատյան քաշելով Մարկոսին մահի մատնե: Եթե արյուն ընդ արյան, ակն ընդ ակն սկզբունքը չլինի, ուրիշ աղբյուր չկա՞ հավասարության. միթե վրեժխնդրությունն է հավասարության միակ աղբյուրը, սերը չունի՞ հավասարությունը: Եթե Մարկոսն էլ իր կարգով ելնե Կիրակոսի որդին սպանն և Կիրակոսի այրին ատենի ձեռքով Մարկոսին մահի մատնե. ի՞նչ եղավ այս սքանչելի հավասարության էական և շոշափելի արդյունքը: Հանցանքը երկու մարդ սպանեց, Մարկոսի և Կիրակոսի որդիքը, հավասարության ոգին արդարադատության ձեռքով երկու մարդ էլ ջոկ սպանեց, այսինքն Մարկոսին և Կիրակոսին. մեջտեղում մնացին էլ ջոկ սպանեց, այսինքն Մարկոսին և Կիրակոսին. մեջտեղում մնացին էլ ջոկ սպանեց Մարկոսի սպանված որդուն, նույնպես Մարկոսի մահը Կիրակոսի սպանված որդուն: Եթե մարդու ձեռքում հնար չկա մեռածը ապրեցնել, արդարության և հավասարության անունով երկու նոր մարդ էլ սպանել ինչ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքի մեջ. չէ՞ որ երկուքի տունն էլ կործանվեցավ: Ասենք թե հանցանքը գործվել էր, բայց տակավին երկու տունն էլ հնար ունեին կենալու, բայց, հավասարության տակավին երկու տունն էլ հնար ունեին կենալու, բայց, հավասարության ոգին ունքը շինեմ ասելով աչքն էլ հանեց—երկու տունից էլ մի մի մարդ առավ սպանեց և մի նոր թեև սրբացուցած հանցանք էլ սա գործեց: Ի՞նչ է այս հավասարության խորհուրդը:

Քրիստոնեությունը կործանեց և փշրեց այս վարդապետությունը, սերը դնելով ընկերական կյանքի հիմքը և բարոյականության նշանաբանը: Մարկոսը թող ներե Կիրակոսին, եթե նա սպանել է նորա որդին, որպեսզի Կիրակոսն էլ նորան ներե, եթե նա սպանն սորա որդին: Բայց կարգ ու կանոն կմնա՞ մի ընկերության մեջ, եթե հանցանքը մնա անպատիժ. եթե բաց աչքով ներողության տրվի սպանությունը: Զարմանք հանցանքի ընդդեմ պատիժ դնելով մի՞թե կարելի է հանցանքը սանձել:

Սպանության աղբյուրն ինչ է — ատելություն կամ հափշտակություն. ես-ին ոգի, որ ամեն ուրիշ զոհում է իր գոյություն: Մոլոսիսը թողնում

է, որ մարդը ախտանա այս ոգով. հղանա հափշտակություն, ատելություն և սպանություն—բայց երբ կատարված էր վերջին գործողությունը, մահի է տալիս գործակատարին: Հայտնի է, թե մարդը պիտի շատե, հափշտակություն չհղանա, ես-ին ոգին սանձե միմիայն արտաքին աշխարհից — հասնելու պատիժից վախենալով. ուրեմն ընկերության ապահովությունը էականապես հիմնված է երկյուղի վրա. ամեն մի անդամ իրար վրա իրավունք ունի նայելու որպես սպանողի, ատեցողի, հափշտակողի վրա և իրար երեսից պիտի պաշտպանվին միմիայն երկյուղի միջնորդությամբ: Երկյուղն է, որ հույս է տալիս մարդուն ապրել ուրիշ մարդու հետ, ենթադրելով, որ այդ ուրիշը պատիժից վախենալով չպիտի հանցանք գործե: Հայտնի է, թե այս վարդապետությունը, եթե հատուցումի երկյուղը չլինի, ուրիշ բան չկա նորան բռնող: Հիմի տեսնենք, թե երկյուղը բավական է, կարո՞ղ է սանձ դնել մարդու կրքերին, մեղմել նորա եսականությունը: Մարդը հղացել է հանցանքը. նա թեև զիտե, որ հատուցում կա, բայց նույնպես զգուշությունք է առնում, որ այդ հատուցումը իրեն չհասնի. այո, շատ անգամ զուր են գնում նորա հոգաբարձությունքը և մատնվում է, բայց շատ անգամ էլ փախում է հատուցման երեսից: Բացի սորանից թշնամությամբ զրպարտված, սուտ վկաներով այդ զրպարտությունը հաստատված, արդյոք անմեղն էլ մահու պատիժ չէ՞ կրում. և այս հավասարության ոգուց բխած ըստ երևույթին արդարությունը հրապարակային և օրինական սպանություն չէ՞:

Քրիստոնեությունը սեր է քարոզում, այո՞, ըստ երևույթին հավասարության ոգին բռնաբարվում է, երբ հանցանքը ներվում է, բայց եթե այդ ներողությունը ընդհանուրի համար է, եթե սերը ամոքելով եսականությունը արդեն մարդու անձին մեջ սանձում է և բարեխառնում է նորա կիրքերը, որ նա չէ կարող այլևս ատել, հափշտակություն հղանալ և այդ խորհուրդով սպանել, երբ արդարադատություն առիթ չունի այլևս զրպարտողների և սուտ վկանների թակարդի մեջ բռնվելով օրինական սպանությունք գործել, միթե այս ավելի հավատարիմ գրավական չէ՞ ընկերության բարեկեցության: Եթե սիրով ոգևորված այդ ընկերության յուրաքանչյուր անդամը չէ նայում այլևս իր ընկերի վրա որպես թշնամու կամ կատաղի գազանի վրա, եթե փոխանակ երկյուղի, որ ամենի սրտի մեջ ամրացած դադար չէր տալիս նոցա, տիրապետե խաղաղությունը հիմնվելով փոխադարձ հավատի վրա, որի գրավականը և աղբյուրը էր սերը, միթե ընկերությունը ավելի երջանիկ չի լինիլ, վրեժխնդրության սկզբունքը ներողության սկզբունքին զոհելով կամ հավասարությունը (պատժի և մահի մեջ!) սիրու զոհելով:

Միթե ներողության մեջ հավասարությունը հավասարություն չէ՞.

միթե վրեժխնդրության հավասարությունը ավելի հզոր ներգործող է ընկերությունը ապահովելու համար:

Նսական ոգով վարակված ընկերության մեջ նույն ոգին հանցանք է գործում, նույն ոգին դարձյալ պատժում է հանցանքը: Սորա արդյունքը որչափ որ ըստ երևույթին արդարություն և հավասարություն է, այնուամենայնիվ էականապես և դրականապես ընկերությունը վնասակար:

Միրով ոգևորված ընկերությունը, սիրուց ստեղծվելով հնար շունի հանցանք հղանալ, հանցանք գործել, և նույն սերը դարձյալ ընդհանրական փոխազդեցությամբ եղած հանցանքն էլ ներում է, որով զարմանալի կերպով փոքրացնում է հանցանքների թիվը և կյանք է տարածում:

Ինչ է այս քննության արդյունքը:

Մովսիսի կրոնից աղբերանում է մահ, իսկ քրիստոնեությունից կյանք:

Առաջինից փոխադարձ վրեժխնդրություն, իսկ երկրորդից փոխադարձ ներողություն. առաջինից ժառանգական և հավիտենական թշնամություն, իսկ երկրորդից մշտնջենական սեր և հաշտություն. առաջինից Եսականություն և վայրենություն, իսկ երկրորդից անձնազոհություն և քաղաքակրթություն:

Եթե թերևս հավասարության անունով պիտի պաշտպանեն «ակն ընդ ական» վարդապետությունը, մենք թքում ենք այն հավասարության վրա, որ երևում է միայն թշվառության և մահի մեջ և հոժար ենք անհավասար լինել շարագործության մեջ, երջանկությամբ էականապես և դրականապես հավասար լինելով: Այս մտածմունքը ակդեցին ինձ վերը գրված փիլիսոփայության վրա մտածությունքը: Օգոստ. 12 1863:

Որևիցե փիլիսոփայի փիլիսոփայական համակարգությունը ուղղակի աղբերանում է այն ազգի կյանքից և պատմությունից, ինչ ազգի ինքը պատկանում է. այսպիսի դիպվածում փիլիսոփայան կանգնած է յուր սեփական հողի վրա: Ապա եթե նորա համակարգությունը բացի իր ազգի կյանքից ունի իր մեջ և օտար ազգի կյանքի ոգին, որ ընդունելով որպես նախազաղափար, հետևում է նորա ազդեցության տակ տրամադրել յուր ազգային կյանքից բխած փիլիսոփայությունը, ինչպես Հեգելը անում է միշտ, աչքի առջև ունենալով հունական իդեալը, այն ժամանակ նորա փիլիսոփայական համակարգությունը իր ամբողջության մեջ երևեցնում է օտար տարրի խառնուրդ: Եվ որչափ իրական լինի նորա համակարգությունը, այնուամենայնիվ մի մասնով պատկանում է վերացականության, որովհետև մի ոտքը դրած է լոկ գաղափարի վրա, որ չէ ապրում այլևս որպես կենդանի, այլ տեսնվում է և բռնվում է մտքով:

Որչափ սարսափելի սխալ է, երբ մարդիկ ընդհանրապես վազում են այս սիստեմից դեպի այն սիստեմը, «փիլիսոփա» դառնալու համար իր ազգի մեջ, որչափ կոռիվ, խռովություն: Մինը Քանթին է հետևում, մյուսը Ֆիխտեին, մյուսը Հեգելին և այլն, և այլն: Խեղճ. այդ բոլորը գերմանական փիլիսոփայությունը են. և թու ազգի կյանքից բխած չլինելով թու ազգի մեջ անգործադրելի, եթե գործադրությունը հասկանում ենք դրականապես, և իրավունք ունինք այսպես հասկանալու, որովհետև այդ համակարգությանց պաշտողքը, ընդունում են նորանց որպես դրական կետ. որպես α և ω: Բացի սորանից, Քանթի փիլիսոփայությունը բխած էր Քանթի ժամանակակից կյանքից, այսպես և ուրիշներինը իրենց ժամանակակից կյանքից: Միևնույն ազգի փիլիսոփայությունը, նույնիսկ իր համար չէ կարող ամեն ժամանակ ուղիղ լինել, որովհետև ժամանակն առաջ է վազում, հասկացողությանց գումարը կերպարանափոխ է լինում: Է՛յ, դու, որ և ոչ բնավ գերմանացի ես, դու որ ապրում ես հարյուր տարի Քանթից հետո, քեզ ի՛նչ կարող են օգնել Քանթը կամ Հեգելը, եթե թո խուզարկությանց խորհուրդը թո ազգի վրա գործ դնել է նոցա համակարգությունքը:

Մնաց որ չէ կարելի ճշմարտությունը քննել և ճանաչել ինքնակալապես, քանի որ մարդու խուզարկունակությունքը հպատակված են այս կամ այն հեղինակության: Իրավունք ունեք Դեկարտը մինչ գրում էր, թե «ես սկսելով քննել, առաջին գործս այն արի, որ թափեցի վրայիցս ինչ որ մինչև այժմ գիտեի»: Այս շատ խոր ճշմարտություն է և գրեթե հավիտենական: Որովհետև եթե թափածը դրական ճշմարտություն է, նա ինքնակալ քննությամբ դարձյալ կգա դեպի նա և անհնարին է որ չգա. իսկ թե համեմատական էր, այն ժամանակ հայտնի է, թե թափելով նորան ավելի շահվեցավ, քան թե համեմատականը ընդունելով որպես դրական:

Ինչ որ ինձ է վերաբերվում, ես ոչ մի համակարգություն չեմ ընդունում և ամեն համակարգությանց ստրկաբար հետևողքը ծաղրից ավելի ուրիշ բան թող չսպասեն ինձանից: Փիլիսոփայությունը պիտի բխի յուրաքանչյուր ազգի կյանքից. և այդ կյանքը յուր ամեն մի քայլափոխում, ամեն մի կերպարանքում (phasis) պիտի աղբերացնեն նոր հայացք: Առաջուց գրված համակարգությունքը կանգնում են, նա մեռած է այն րոպեից, երբ նորա վերջին միտքը ընկել էր թղթի վրա. կյանքը գնում է առաջ, գնում է և նորա փիլիսոփայությունը: Բայց փիլիսոփայությունը միայն այդ անունով գրքերի մեջ տեսնող մարդոց համար, որևիցե մի հասարակ ազգի մեջ ի՛նչ բան ունի փիլիսոփայությունը: Կո՛ւր զքեզ. նորա փիլիսոփայությունն էլ նորա կյանքիցն է բխում, ինչպես կյանքն է, այնպես է և նորա փիլիսոփայությունը. և թո սքան-

չելի փիլիսոփայութիւնները եթէ կամենաս նորա վրա պատվաստել կրօննա նույն բանը, եթէ մտածես մի տունի վրա այլ տան հիմք դնել: Ուզո՞ւմ ես փիլիսոփա դառնալ քո ազգի համար (որովհետեւ կաթողիկէ փիլիսոփա չկա և չէ կարող լինել, քանի որ ազգութիւնները կան, քանի որ բնութիւնը այլ և այլ աշխարհներում ունի այլ և այլ կերպարանքներ և ազդեցութիւնք), ապա ուրեմն ուսիր քո ազգի կյանքը, նորա հասկացողութիւնաց աղբյուրը, նորա պետքերը: Այդ կյանքի բարվոքելը է ամենամեծ և ճշգրիտ փիլիսոփայութիւնը:

Ստույգ է, կան ճշմարտութիւնք, որ համեմատաբար դրականք են, քննիր նոցա որակութիւնքը և եթէ օգտակար և հարմար են քո ազգի կյանքին և պետքերին, ապա ուրեմն աշխատիր, որ այդ ճշմարտութիւնքը մտնեն նորա հասկացողութիւնաց գումարի մեջ: Աշխատիր իրականապես բարվոքել քո ազգի կյանքը և թող քո բոլոր իմաստութիւնը ուղղվի դեպի նորա կյանքը: Սոփեստութիւնը, մեջեմեջ վերացական միգապատ և քաշկուտուք վարդապետութիւնք ընդունելը եթէ քեզ համար փիլիսոփայութիւն է, բարով երթաս: Մարդը իր կյանքը չէ տանում առաջուց նշանակված մի ճամփով. կյանքը հոսանուտ բան է և հազար տեսակ հարակցութիւնաց, դիմադրութիւնաց,— ավելցուր սրա վերա անհատական ձգտողութիւնքը (հայտնի է թե միջին թիվը),— հանդիպելով կես մի կորցնում է իր նախաշավիղը, կես մի այլ ընթացք է բռնում, կես մի կանգ է առնում, կես մի վազում է անհնարին արագութեամբ: Եղան ժամանակներ, որ մարդը հարցուր տարի ապրեցա՞վ, բայց մի օրվա ճամփա չգնաց, բայց եղան ժամանակներ, երբ մի օրում մեկ դար քայլեց: Պարո՞ն, դու գիրքդ ամուր բռնե ձեռքդ, տեսնեմ քու փիլիսոփայական կատեգորիաներից ինչ կառնու: Փիլիսոփայութիւնը նաև ազատութիւն քարոզած ժամանակ, եթէ դրականապես դնում է իր վարդապետութիւն ոճը և համակարգութիւնը որպէս անմերժելի և անբողքեպետութիւն ոճը և համակարգութիւնը որպէս անմերժելի և անբողքեպետութիւն ոճը, արդեն թշնամի է ազատութիւն, արդեն խորտակում է իր փիլիսոփայութիւնը: Մարդկութիւն կյանքի այս անշափելի հեղեղի մեջ դու որի՞ տունն ես հարցնում քո ծանր ու բարակ սահմաններով, սեռերով և շփտեմ դեռ ինչ զահրումարով:

Մարդը տուն չունի, մարդը հաց չունի, մարդը հանդերձ չունի, բնութիւնը իր առնելիքները կպահանջե, խոհեմ և բնական ճամփան, մարդասեր հնարներ, թե կարող ես գտնել, որ մարդը տուն գտնե, հաց ունենա, մերկութիւնը ծածկե, բնութիւն պարտքերը հատուցանե, ահա այդ ճամփան և հնարներն են փիլիսոփայութիւն իսկութիւնը. այն մյուս մնացած փիլիսոփայութիւնքը, որ բնութիւն հետ գործ չունին և բնութիւն մեջ գործադրելի չեն, այս կամ այն կերպարանքով ծալիր ծոցդ

դիր, կամ գնա համալսարանների պատշգամբներում քարոզե, գուցե այնտեղ քո արհեստակիցքը հիանան քու խոր գիտութիւն վրա. բնական աշխարհի մեջ, բնութիւն որդոց մեջ դու տեղ չունի՞ս, կարցա՞նք հասկացնել:

Ք. Տ. Որպէս թե մարդը կավ է, իսկ փիլիսոփայութիւնը բրուտ. ինչ ձև կամենա կտա այդ կավին. ցնծա՞:

Փիլիսոփայութիւնը ըստինքյան գրեթէ երեք ճյուղ է բաժանվում. տրամաբանութիւն, բնական փիլիսոփայութիւն, բարոյականութիւն: Գերբնական մասը մարդուն մեջ է դարձյալ, ուստի եթէ բնական փիլիսոփայութիւնից դուրս գա, կորցնում է իր ամբողջութիւնը և դառնում է ազնիվ և բարակ զեւզեկութիւն:

Այս բոլորը եթէ իբրև մի առանձին գիտութիւն, համակարգութիւն, ավանդվում են մի մարդու գրքի մեջ, և ուրիշները պատրաստ գտնում են նորան և առանց վերստին իրենց անձը աշխատութիւն տալու ընդունում են նորան որպէս ծայր գիտութիւն, դառնում են այն հեղինակի արծաթագին ստրուկը, թեև առանց գիտնալու և զգալու: Կորցված ազատութիւնը երևում է նորանց որպէս գտնված ազատութիւն. հեղինակութիւն հպատակութիւնը մինչև այն աստիճան շփոթում է հասկացողութիւնքը: Ապա եթէ փիլիսոփայութիւնը, այսինքն որևիցե պատրաստ վարդապետութիւն համակարգութիւնը մերժենք, մարդը ո՞րտեղից ուսանի ուղիղ խորհել, ուղիղ հասկանալ և ամեն բան նորա բնական գունով տեսնել և գնահատել:

Այդ փիլիսոփա պարոնը ի՞նչ տեղից առավ իր դրութիւնքը. հայտնի է, թե կա աղբյուր, կան քննութիւն նյութեր, որ պատվանդան եղան նորա համակարգութիւն: Իսկ թե նորա փիլիսոփայութիւնը չունի այդպիսի պատվանդան, ուրեմն, որպէս բռնաբարված խելքի արդյունք, առավել ևս պիտի մերժվին և արժանի չեն ընդունելութիւն: Բայց ստույգ է, որ ընդհանուր պատմութիւնը, բնագիտութիւնը են փիլիսոփայութիւն ճշգրիտ աղբյուրը և հաստատ պատվանդանը: Ուսիր պատմութիւնը, ուսիր բնութիւնը, ուսիր մարդը, իմաստասիրե բնկերութիւնը, օրենքները, մարդկութիւն կյանքի երևույթքը, գտիր պետքերը, ճանչցիր պետքերը լցնելու հնարները և կրօնաստ փիլիսոփա, առանց սորա կամ նորա պատրաստած համակարգութիւնքը ընդունելու: Գիտութիւնքը առաջ են գնում և նոցա ընթացքը զարմանալի կերպով լծորդված է իրար հետ: Տեսաբանութիւն մեջ մի ապակի է մտնում, քիմիայի մեջ մի տարր է ավելանում և ահա բովանդակ գիտութիւնքը միտհոլոյն վազում են առաջ: Այս վիճակում լինելով բանի զորութիւնը, հայտնի է, թե Արիստոտելի փիլիսոփայութիւնը շիկանում է, մինչ նա ուղեղը

նմանեցնում է սպունգի: Ոչ միայն մեղադրելի չէ նա այդ մասին, ոչ միայն պախարակելի չէ, այլ դարձյալ զարմանալու արժանի մարդ է, որովհետև նորանից առաջ ուղեղի համար քար էլ է ասող չէ եղած, պատրաստ գիտությունքը ժառանգել և նոցա լուսով անցածը, որ գործված է խավարում դատապարտել ոչ միայն իրավունք չէ, այլև անբարոյականություն: Մեր խոսքը այն է, թե գիտությունքը, մարդու կյանքը, ժամանակը, այսինքն հասկացողությանց գումարը շարժուն և հոսանուտ բան լինելով, չէ կարելի փիլիսոփայությունը ավանդել մի անշարժ սոսմարի մեջ:

Կարգա՛ այդ փիլիսոփայությունքը, որպեսզի սորվիս փիլիսոփայության պատմությունը և կարողանաս զուգահեռագիծ քաշել անցածի և ներկայի մեջ, տեսնել և քննել թե ինչպես մարդկային գիտության շերտերը ավելի տարածություն է ստանում աստիճան առ աստիճան:

Մասնավոր դրությունք, որ շատ մոտ են դրական ճշմարտության գաղափարին, արժեն, որ մարդը սորվի և տեսնե. նոքա սրում են և զվարթացնում են նորա հասկացող ունակությունը և կան այնպիսի առածներ, որ ուղղակի բնության արտափայլություն լինելով բյուրապատիկ ավելի ամրություն և հաստատություն ունին, քան թե ամբողջ շինծու համակարգությունք, որ օդի մեջ են ման գալիս, կամ ավելի վատ՝ ոչնչության մեջ, որովհետև օդը շոշափելի է զգալարանների համար: Բայց պատրաստ վարդապետությունք սորվել և այնուհետև քիթը մինչև ի Կոկիսոն հայոց բարձրացնել, թե ես Քանթի, Տիխթեի, Դեկարտի, Բեկոնի, Հեգելի և այլն և այլն փիլիսոփայությունքն եմ սորվել, և պահանջել, որ հանդիպողը ծունր դնե իր առջև, պարզ ցույց է տալիս, որ այդ փիլիսոփա պարոնը ինքը ծնրադրությունից աչք չի բանում այս կամ այն վարդապետության առջև:

Անձնաճանաչություն, գիտակցություն, հաշվատու քննություն մարդկային թե՛ անցած և թե՛ ներկա կյանքին, այլև բնության երևույթներին և նույնիսկ բնության, ահա՛ փիլիսոփայության աղբյուրը, որ բաց է ամեն մարդու առջև, միայն թե մարդը շժուլանա օգուտ քաղել: Եվ եթե մարդը ընդունակ չէ այդ բոլորի թելերը իր մտքի մեջ որպես մի կենտրոնի մեջ ամփոփել, նորան միօրինակ անօգուտ են պատրաստ համակարգությունքը:

Մարդու էական արժանավորությունը է նորա մտքի անսահման ազատությունը. եթե այն էլ բռնաբարվեցավ այս կամ այն հեղինակությունից կամ համակարգությունից, էլ ի՞նչ համ կմնա մարդկային արժանավորության մեջ: Հազար փիլիսոփայություն—մեկ ստակ:

Կարող են ասել, թե փիլիսոփաների ճիգը և նպատակն էլ այն է,

ինչ որ դու ասում ես ուրիշ խոսքերով, էլ ինչ երկար բարակ գլխացավություն:

Բանն էլ այն է, որ ուրիշ խոսքերով և եթե մարդկային խոսքը կշիռու խորհուրդ ունի, ապա ուրեմն ամեն խոսք իրարից տարբեր է և չէ շփոթվում: Փիլիսոփա պարոնները իրենց համակարգությունքը հենց դրել են մեջտեղ որպես մի հավատալիք, որպես դոգմա. մենք ոչ թե ձեռնոց ենք նետում իմաստության, այլ այն ձևին և դատապարտում ենք նույն վարդապետությունը, որ երևում է որպես դոգմա: Չէ պետք մոռնալ, որ մինչև այժմ մարդու արած հառաջադիմությունը, թեև ըստ երեւոյթին կարծիքի նորմությունք, այնուամենայնիվ ըստինքյան և էականապես ուրիշ բան չեն, եթե ոչ հին շինվածքների կործանում: Այնքան շատ և այնքան խիտ են այդ անտեր շինվածքը, որ մարդը ճամփա չունի, և քանի խելքի է ընկնում, կամաց-կամաց կործանելով նորանց բացում է իր ճամփան: Եթե որևիցե ստրուկ ազատվում է ստրկությունից, այդ չէ նշանակում թե նա նոր բան ստացավ, այլ թե ինչ որ կորցրել էր գտավ. նորը տակավին առջևումն է: Բայց ինչպես է և ինչ պիտի լինի այդ նորը: Եթե մենք քեզ հետ ապրենք մինչև այն ժամանակ, եթե ուսանենք այն ժամանակի պետքերը և շրջապատող աշխարհի հասկացողությանց գումարը, այն ժամանակ միայն կարող եմ քեզ ասել, թե ինչպես բան է այդ նորը, բայց մինչև այն ժամանակ ինձնից պատասխանի մի սպասե, ես փիլիսոփա չեմ:

Առ այժմ, ես այսչափ միայն գիտեմ, որ կորցվածը պետք է փնտրել, երբ որ այդ բոլորը ձեռք գա, այն ժամանակի մարդը թող հոգա և ստեղծե ինչ որ իրեն պետք է. ես ինչ իմանամ, թե ինչպես կլինի մարդու հասկացողությունը հարյուր տարի ետքը, որ հիմիկվա դատողություն անեմ այն մասին: Նախնիք որ կորցնում էին, մի՞թե այդ կորուստը միշտ զգալի էր. քավ լիցի, շատ կորուստներ, որ այժմ մեր հասկացողությամբ կորուստ են, նոցա աչքում եղած են որպես վնասակար բաների մերժողությունք: Եվ գիտեի՛ն նոքա, որ նոցանից հարյուր տարի ետքը նոցա ժառանգները արյուն-քրտինքով պիտի աշխատեն վերստին որպես մի կորած բան փնտրել, ինչ որ նոքա կամքով, թուլությամբ կամ անխոհեմությամբ մերժել ու ջնջել էին:

Վե՞րջը:

Վերջը, խելքդ զուխդ հավաքիր, աչքդ բաց և տունդ քամիին բացած լուկ գաղափարների ետևից ման մի գար: Օգոստ. 13:

Գրանովսկին իր քննության մեջ Geschichte der Denk und Glaubensfreiheit im ersten Jahrhundert der Kaiserherrschaft und des

Christenthums von Ad. Schmidt, Berlin, 1847 (Դավանութեան և մտքի ազատութեան պատմութիւնը կայսերութեան և քրիստոնէութեան առաջին գարուն. Ադ. Շմիդտ: Собрание сочинений Гран[овского], Т. 2, стр. 276) [գրում է].

«Այսպէս է սովորական և ըստ մեծի մասին արժանի (այդ սովորութեան, այսինքն չկարդացվելու և անտես լինելու) ճակատագիրը գերմանական գրքերի: Չնայելով, որ անդադար ուսումնասիրում են հին օրինակները (այսինքն հին հեղինակները), գերմանական ուսումնականք չեն ուսել առեռով նոցանից փեղեցիկ և կենդանի ձևով ավանգելու զաղտնիքը: Այս պատճառով, շատ անգամ պատահում է նոցա խոսել հունական արվեստի համարեւոյնական գեղեցկութեան մասին այնպիսի լեզվով (այսինքն ձևով), որ կարող է հարկադրել երկբայել, թե այդ արվեստը կարող էր ազգացութեան սեննալ իր պաշտօնների ճաշակի վրա: Միժպղծելին այն է, որ շատերը այս ձևի հետ վարվելու կատարջալ ազդեցութեանը գերադրում են գերմանիկ ցեղի ազելի հիմնավորութեան (Gründlichkeit):»

Սենեկան խառնովանում է յարաբանչյուր մարդկային անձին սըրբութեանը. homo res sacra¹... «Ամեն մարդ ազնիվ է, որովհետև առաջանում է աստուծուց. եթե թու ազգաբանութեան մեջ կա մի մութ աստիճան, անցիր նորա վրայից, կանգնիր բարձր: Վերացիր գեպի ազնվութեան ազդեցութիւնը, դեպի այն, որից մենք ամենքս առաջացել ենք—մենք ամենքս աստուծո որպէք ենք»: Այս խոսքերի մեջ հնչում է քրիստոնէութեան նախազգացութեանը: Հոռովմեական ցիրկի արքունատ տեսարանները դարձեցնում են նորա մեջ նույն զգացմանը, որ հեռացնում էր այդ դարձեցնում են նորա մեջ նույն զգացմանը, որ հեռացնում էր այդ տեսարաններից առաջին քրիստոնէականերին: Նա դառնում է դեպի թաւառանքի համար, դուք մահի տալիս եք մարդը և հրեւում եք նորա զոտանքի համար, դուք մահի տալիս եք մարդը և հրեւում եք նորա հոգեվարական տխրութեամբ: Դուք կասեք ինձ, թե նոքա հանցադորք են հոգեվարական տխրութեամբ: Համաձայն եմ, բայց ինչ հանցանք եք գործել դուք ինքներդ, որի համար դատապարտվել եք ականատես լինել մահապարտութեան» (երես 284):

Ասես թե իրավունք ունին, մինչ կարծում են թե Հեգելը իր փիլիսոփայութեամբ կամենում էր Գերմանիո Մաքիավելին լինել և իրավ որ, ինչպէս նորա վարդապետութիւնը համեմատվելով դեպքերին՝ կերպա-

րանափոխ է լինում, ինչպէս վերջինը շնչում է առաջինը: Բայց Ֆլորենտացի պուպիցիստը, մեզ թվում է թե ավելի խոր մտած է իր առջև դրած գաղափարի մեջ, ավելի համարձակ հաստատութեամբ բռնել է ամեն կողմից իր առջևի խնդիրը: Հեգելը իր քաղաքական ասպարեզը «Գերմանիան տերութիւն չէ այլևս» երեմիականով, ավարտեց իր ընթացքը անգլիական կառավարութեան ընդդեմ անհիմն զեղեկութեամբ: Զարմանալի է այս կողմից նմանութիւնը Հեգելի և անգլիացի Բոքի միմյանց հետ: Բոքը իր ծերութեան ժամանակ, մանավանդ ընկճված իր որդու մահի կսկծի տակ, չկարողացավ կլլել Տրանսիո մեծ ուսուցիչին: Բոքը, որ իր բոլոր կյանքը և ուժը մինչև այն ժամանակ թափել էր ազատութիւն պաշտպանելու համար, չվախենալով նորա կերպարանքներից, Բոքը, որ յուր հայրենիքի անձնական օգուտը երկու ձեռքով զոհում էր ամերիկայան անկախութեան, որի մեջ ազատութեան նախազգալիարը ուներ մի հզոր փաստաբան երեսփոխանական պալատի մեջ, իր հոգու վերջին կարողութիւնները ամենայն ուժգնութեամբ գործ դնելով Տրանսիո հեղափոխական շարժողութեան, խաշակիր արշավանք քարոզեց Ֆրանսիական ազգի ընդդեմ: Նա հիվանդ էր այն ժամանակ հոգեպես. որդու կորուստը դողդեղ էր նորա ուղեղը, ուստի և նորա աչքի առջև երևում էին միայն լուղովիկոս XVI-ի և Մարիա Անտուանետտի արյունոտ գլուխները, այդ դարձել էր նորա համար անշարժ գաղափար (idée fixe). նա էլ չէր հիշում լուղովիկոս XIV-ի բռնակալութիւնները, որ շարունակ 50 տարի ոչ միայն քամեցին Տրանսիո արյունը և հոգին, ոչ միայն իրը փոխանակեցին անառակ և փտածին կեղևի հետ, այլև հանգիստ շտվին բոլոր Եվրոպային: Նա մոռացել էր թե ինչպէս այդ փառամուղ և բորբորիտոն ճակատնութեամբ վարակված Բուրբոնը ամեն կողմից վնասում էր Անգլիային, երբ Կարլոս II և Հակոբ II Ստյուարտները լուղովիկոսի արծաթագին վասսալներ դառնալով, մանավանդ այս վերջինս, նենգում և դավում էին Անգլիո ազատութեան: Նա մոռացել էր բուրբոնների (լուղովիկոս) XIV և XV) հետամտութիւնները և ձգտողութիւնները Վիհելմ Օրանսիայնի ընդդեմ, և պաշտպանութիւնները նախ ապարքա Հակոբ II-ին և վերջը նորա որդուն, որ 70 տարի թագ խնդրելով թափառեցավ մուրացկանութեամբ: Բոքը էլ չէր հիշում, թե ինչ որ լուղովիկոս XIV-ը սկսել էր, XV-ը շարունակել էր, ավելցնելով իրեն անառակութիւնները, շոյլութիւնները և Ֆրանսիական ազգի հարստահարելը. նա մոռացել էր, որ XVI նոցանից ոչ միայն պակաս, այլև ավելի էր անցել ամեն շահ ու կշիռ և Ֆրանսիացիների համբերութիւնը եթե ապառաժ լինեք, չէր կարող դիմանալ որ շպտոտեր: Նա էլ չէր հիշում Անգլիո քաշածները Կարլոս I ձեռքից, չէր հիշում երկայնատումները, քաղաքա-

¹ (Կատ.) Մարդը եվրոպական բան է. ետք:

կան պատերազմները և այսպես անվանված պոչի (երկայն պառլամենտի մնացորդը) լրբութունքը: Բոռքի ժամանակ անգլիացիք ազատ շունչ էին քաշում, ազգի ազատութունը վաղուց ահա գրած էր Ալբիոնի պառլամենտի վրա: Նա միայն մեկ խոսք ուներ—մա՛հ Ֆրանսիական անաստվածներին, մա՛հ թագավորասպաններին, մա՛հ ապստամբներին:

Գերմանական ազգը մեծ ազգ չէ և նորա փոքրութունը և մեծության անընդունակութունը արդեն իրողապես երևում է նորա քաղաքական կյանքում պարզ և շոշափելի կերպով: Երեսուցից ավելի կտորներինք բաղկացած նեղսիրտ և միմիայն ֆրանսիական մեծ հեղափոխության շնորհքով մի փոքր մարդ դարձած կառավարութուններով, մթնացնում է այն լուսակամարը, որ կապել էին նորա վրա Գյոթեն, Շիլլերը, Լութերը: Չնչին և ափի չափ տերութունքը իրենց մեջ կենտրոնացած, իրենց կնիքը խոր տպավորում են իրենց հպատակների վրա, որոնց թող կրոնական, այլև ընկերական կյանքի թշնամութունքը, մանր և կեղտոտ դիպվածներում միշտ ոտնահար են եղել և պիտի միշտ լինին գերմանականության:

Ընկած լինելով այսպիսի խեղճ վիճակի մեջ իրողապես, գերմանիկ ոգին իր ելքը աշխատեցավ փնտրել անպտուղ իդեալների մեջ և մինչև այսօր չպակասեցան բերանաբաց փիլիսոփաներ, որ քամի կուլ տալով իդեա քարոզեցին, առանց այդ սքանչելի իդեան երբեհից, իրենց համար մարմնավորել կարողանալու: Իրավունք ունի հռչակավոր Բոկլը դատապարտել նոցա այս նեղսիրտ ըստ էության, բայց գերմանական հասկացողությամբ լայն և հոյակապ ուղղութունը: Եվ միայն Բոկլը չէ, որ դատապարտեց այս սուտ ուղղութունը: Ամեն խելքը գլխին մարդ, որ գարեջրի շոգիներով չէ բթացրել իր ուղեղը, ասել է ուրեմն և զգում է երբ երես առ երես քավում է իրական աշխարհի հետ, նա դատապարտել է և պիտի դատապարտե: Չնայելով այս բոլորի վերա, երբ Հեգելը քաղաքից քաղաք և կայսրութունից կայսրութուն իր սքանչելի մտահայաց գիտութունքը կարդալով ման գալուց հետո, վերջապես Բեռլինի մեջ 1830—1831 թվերին, վերջին անգամ կարողում էր պատմության փիլիսոփայության մասին, Ֆրանսիոս ուսուցիչի ուսմբը վերստին տրաքեց: Ֆրանսիական վուլկանական բնության ցնցյունը մեկ գիշերվա մեջ կործանեց Բուրբոնի գահը, որ դաշնակիցների քաղաքականությամբ և պաշտպանությամբ վերանորոգվել էր մեծ հեղափոխութունից հետո: Ահաբեկութուն տարածեց ամեն տեղ այս ցնցյունը և Հեգելը ընկճվեցավ այս երկյուղի ծանրության տակ, ինչպես Բոռքը ընկճվել էր իր որդու մահի ծանրության տակ:

Շատ գեղեցիկ նկատում է Հայմը Հեգելի թույլ լարը. նա ասում է.

«Կարելի է նորան շարշարում էր մի նախազգացութուն, թե այդ տիեզերական նոր շարժողութունը տարածվելով առավել և առավել կարող է ճամփից հանել ոչ միայն տերութունը, այլև համակարգութունը՝ իդեալիզմի համակարգութունը»:

Եվ արդարև երկյուղը, թե համաշխարհական հանգստութունը դարձյալ կխանգարվի, հանգիստ չէ տալիս Հեգելին: Շարժողության ոգին մտավ նաև Անգլիա, որ անհողողդ պահպանել էր իր կառավարչական ձևերը և առաջին ֆրանսիական հեղափոխության մրրիկը ցամաքահողի մեջ այնքան դեպքեր պատճառելով անվնաս անցել էր նորա գլխից:

— Վերանորոգեցեք,— ասում են Ռոսսելի բարեկամքը,— որ կարողանաք պահպանել տենդային ամբոխմունքով խոնվում է ազգը պառլամենտի դոներում, որ կարողանար ստանալ թերևս ուժի գործադրությամբ կամակոր տորիների համաձայնութունը ազգային երեսփոխանական համակարգութունը վերանորոգելու համար: Տեսնելով այս, Հեգելը նորից պուպիցիստ է դառնում: Նա հրատարակում է Պրուսիոս տերութենական լրագրում իր վերջին հողվածը «Անգլիական վերանորոգության խնդրի վրա քննութուն» անունով, «Bill of reform»¹. 14 օգոս.:

Ահա այս հողվածի մեջ Հեգելը նմանում է հայուցինացու մեջ ընկած Բոռքին: Հայմը այսպես է խոսում այս հատվածի վրա. «Այս հատվածի մակարդակը է երկյուղը, թե տերության վերականգնյալ վիճակը կարող է խանգարվել, իսկ այդ կարծիքը ավանդելու եղանակի մեջ տեսականի ծայրահեղ իմաստականութունը (умничанье) խառնվում է պրուսական աստիճանավորի անուրջների (мечта) հետ: Հեգելը չէ պախարակում ձգտողութունը և վերանորոգության խնդրի (bill) բովանդակութունը, այլ դատապարտում է նույնիսկ վերանորոգության հակամիտութունը, որովհետև վտանգ է տեսնում այդ բանի մեջ: Անգլիական տերութունը գտնվում է— եթե հավատանք գերմանական փիլիսոփայի խոսքերին— այնպիսի դրության մեջ, որ նա ամեն ուրիշից ավելի բարվոքում է պահանջում, բայց միևնույն ժամանակ ամեն ուրիշից պակաս է ընդունում նորան: Մանրամասնությանց՝ խոր հարգության արժանի գիտությամբ, Հեգելը ցույց է տալիս անգլիական կառավարչության ստույգ թերութունքը: Առանց պայմանի պիտի համաձայնել կրիտիկոսի (Հեգելի) հետ ամեն բանի մասին, ինչ որ նա ասում է, օրինակի համար, անճոռնի անդրանկական (майоратный) կառավարության, հոգևոր ծուխերի անկարգությանց և ուրիշ տեսակ արտոնությանց, անգլիական եկեղեցու դրությանց, անճոռնի կառավարության Իոլանդիոս և նորա տնտե-

¹ Անկարկում է 1833 թ. ընդունված ընտրական նախագիծը:

սական և ընկերական հարաբերությունաց մասին: Ինչպես Հեգելը, նույնպես ոչ ոք չի պաշտպանել—թողնելով այդ իրավունքը չնչին հնապաշտներին— դարերի ժանգը, որ այլանդակում է անգլիական կառավարչությունը: Տակավին կարելի է համաձայնել և այս բանում, թե անգլիական կառավարչությունը (учреждения) երևցնում են մի «անհոգ հավաքույթ ստորասական սահմանադրությունաց», որի հակառակ նոր տեթիսական կառավարչությանց ներքին աճելության հայտնի սկզբանց վրա հիմնված ավելի պարզ ձևերը, գոնե տեսական հարաբերությամբ կարող են համարվել որպես առաջադիմություն»¹:

Այս խոսքերում, պ. Հայմը մեծապես սխալվում է. և դորա պատճառն է դարձյալ գերմանական փիլիսոփայությունը: Նորա, որպես առաջադիմություն ընդունած «պարզ ձևերը», որ հիմնված էին նոր տեթիսական կառավարչությանց ներքին աճելության վրա, ի՛նչ արդյունք ցույց ավելցին, երբ գործ դրվեցան: Ստույգ է, որ պ. Հայմը ինքն էլ զգում է այդ բանի գործական ամլությունը, ուստի և սահմանափակում է առաջադիմության ասպարեզը «գոնե տեսական հարաբերությամբ» խոսքով: Զարմանալի է, որ չկամին հասկանալ, թե մի փոքր թերի, բայց գործադրելի ձևը ավելի նախընտիր է, քան թե գաղափարական կատարյալը, որ բուրբոսվին անգործադրելի է: Հա, շատ ընտիր գաղափար, բայց որ չես կարող նորան մարմնացնել, չես կարող գործ դնել, օգուտը ինչ է: Բայց պետք չէ մոռանալ, որ գերմանական չոր գաղափարի գերի փիլիսոփայության իջնելու կետն է այս: Ծս անհամ կերակուր եմ ուտում, փիլիսոփան չէ հավնում և իր մտքի մեջ ավելի համեղ կերակրի գաղափար ունի և ասում է, թե գոնե տեսական հարաբերությամբ ինքը ուղիղ է, որ հավան չէ իմ հացին: Դե սատկեցեք քաղցած: Անգլիան իր կառավարչության սոցտանված ձևերով, այսօր առաջինն է Եվրոպիո մեջ ազատության մասին, և անգլիական մարդը իրավամբ կարող է պարծենալ իր ազատությամբ, մինչդեռ ուրիշները և մանավանդ խեղճ ողորմելի գերմանացիք ցեխում խրված, նախանձու տրաքում են և տակավին հավան էլ չեն Անգլիային: Տո՛, մի նորա շափ ազատություն ձեռք բեր, հետո խոսիր է. դարաբաղցու ասածը չլինի «ըռխին յաշիր»: Բայց մենք շուտով կհասնենք այն թթվուտին, որի տեսությունը միայն պրծացնում է գերմանացու շապիկը: Նա չէ կարող տանել կամ տեսնել երեկոցե կամ ուրեկոցե «հանքապետական տարր» սահմանադրության մեջ. սորանից վախենում է գերմանացին, ինչպես ազոավը խրավելակից, առանց քըն-

նելու թե այդ երևույթը ամենևին անվնաս է, եթե գործ է դրվում միայն որպես զուգակշիռ պահող տարր ընդդեմ նեղսիրտ դրականության:

«Բայց»,— շարունակում է Հայմը, որպես թե սթափվելով և հետևյալ դրությամբ իր առաջվա կարծիքները հիմն ի վեր կործանելով.— «բայց»,— ասում է նա,— «չէ կարելի երևակայել ազգի միակողմանի դատողություն, քան թե այն, որ բացառոցաբար հիմնված է անգլիական տեթիսական կյանքի այս մութ կողմերի վրա, և դրցա պատճառով չէ ուզում տեսնել նորա մեջ շրջան առնող ազատ ուժերի հարստությունը: Այստեղ վերստին կատարվում է մեր խոսքը, թե ազատության կենդանի գործողությունը (процесс) մեր փիլիսոփայի համար, ըստինքյան աշինչ արժեք չունի և թե նա (Հեգելը) դորա հակառակ տեսնում է ազատության բոլոր արժանավորությունը հասկացողության համակարգութենում և առարկայապես (объективно) կազմակերպված, հայտնի կարգի մեջ բերված թեև անազատ, դիվանապետական (bureaucratique) պոլիցակազմ ազատության մեջ»:

Հայտնի է, թե ազատությունը իսպառ կործանել նախադասությունը համազոր է վերը մեջ բերված երկար բարակ ճառին, թե ի՛նչպես է Հեգելի կարծիքը ազատության մասին: Ինչ որ Հայմին է վերաբերվում, նա ասես թե մի սանուկություն է զգում իր մարմնի մակերևույթի վրա, որ տարածվում է, երբ հիշում է այս տեսակ փիլիսոփայական այլանդակությունը և անմիջապես մերժելով նորանց, աշխատում է թուլացնել անախորժ տպավորությունը այդ ժանգոտ գաղափարների՝ թե՛ իր և թե՛ լսողի վրա:

«Հասկանալի է»,— շարունակում է Հայմը,— «թե ինչ խորհուրդ պիտի վերադրել Հեգելի սահմանադրական շինվածին և նորա պատահաբար ինքնավարությունը (самоуправлении) հարգելուն: Ոչ մի տեղ ինքնավարության սկզբունքը չէ հասել մինչև այդ աստիճան պարունակության (объем) այդպիսի մեծության և դորա հետ միասին ոչ մի տեղ, այդ շափով և այդպիսի ուժով չեն երևել նորա օրհնած հետևանքը, ինչպես անգլիական պառլամենտականության մեջ»: Ի վերջո՞, խոստովանեցավ գոնե Հայմը, թեև մի փոքր առաջ համաձայնում էր թե անգլիական սահմանադրությունը «անհոգ հավաքույթ է ստորասական սահմանադրությունաց»:

Հեգելի կարծիքով, այդ պառլամենտականությունը շտեմարան է պոլիտիկական ապականության և անխելություն: «Զևավոր ազատության ազադակը և փայլը»,— ասում է սքանչելի փիլիսոփան,— «թույլ չէ տալիս ոչ ստույգ ազատությանը աճել և ոչ իսկ հիշել նորան: Ազատության դիմակի տակ գոյացել է շահասեր և ազատ օլիգարխիա, որ գոր-

ծակից էր եղել (офенбл էր, содействовавшая) ամենեին գարշելի հանրապետականության» (15 оգոստ.): Ստորասական արտոնությունը, ժամանակի թանձրությամբ արմատացած եսականությունը և ամենից ավելի ազգի բազմության անհասկացողությունը, նույնպես և խաժամուժ ամբոխի ախտերը, ահա այն տարերքը, որոնցից բաղկացել է անգլիական սահմանադրությանց կյանքը:

Անգլիական պառլամենտի մասին Հեգելի դատողությանց մեջ, լիքը չափով կարելի է նկատել նույն սահմանափակությունը, նորա նախապաշարմունքներով, և նույն հոգեկան ախտավոր ամբոխմունքը, որ հատուկ բնավորություն է տալիս պոլիտիկական կուսակցությանց դատողությանցը, երբ նոքա խոսում էին իրենց հակառակ կուսակցությանց մասին: Պրուսական դիվանապետականությունը միավորված գերմանական գաղափարականության (idealism) հետ, կուսակցություն է կազմում անգլիական տերությունական կարգադրությանց և Բեկոնի հայրնականաց գործական-էմպիրիկական խորհրդի ընդդեմ: Ինչպես կուրմարկյան կիսասպան (юнкер) դատողությունը է անում ամեն ոչինչ բանի վրա, նույնպես է Հեգելի դատողությունը անգլիական ազատության հիմնական սկզբանց մասին: Հերիք չհամարելով ընտրողության և կաշառելու պատճառով առաջացած ամբոխմունքի և անկարգության ամենասատիկ կտրուկ գծերով նկարագրությունը, նա մինչև անգամ խոսակցությունը (առաջարկությունը և դիմադրությունը) և պառլամենտական ճառերը համարում է որպես շնչին փոխանակիչը (замен) իմաստության, որ նստած էր կանաչ մահուդի առջև և որ երևցնում էր իր ենթակայությունը հրովարտակների (акт) ահագին բազմության պատրաստությամբ, ինչպես մի հրովարտակների գործարան: Այդ ժողովների մեջ ժամանակի մեծ մասը անցնում է, անդամների իրեն անձնական դրությունց բացատրությամբ և նոքա առաջարկում են իրենց կարծիքները ոչ որպես գործին պատկանավոր անձինք, այլ որպես արտոնունակ (привилегированный) գոյությունը և որպես ատենախոսք: Այդ ատենաբանների գեղեցկախոսությունը «անձնագովությամբ լիքը դատարկաբանություն է» — միայն խելացի հայտարարությունները այնպիսի մարդերի, ինչպես է Դուբս Վելլինգտոնը, ողորմություն են գտնում Հեգելից»:

Մեզ շատ հասկանալի է, թե ինչի՞ համար Դուբս Վելլինգտոնի հայտարարությունները հանդիպում են Հեգելի հարգության: Վելլինգտոնը իբրև զորապետ և ռազմագետ (стратегик) այո՞, ունի հոյակապ արժանավորություն, բայց պատերազմի դաշտից դուրս, մարդկային և ընկերական հարաբերությանց վերաբերությամբ, նորա տեսությունները, հասկացողությունները և հայացքը փոխադարձ չափով (пропорция) փոքրա-

նում են և մոտենում այն աստիճան ոչնչության, որ նաև մի շատ հասարակ քաղաքագետ և շատ հասարակ պուպլիցիստ չէին կարող առանց ամաչելու արտաբերել իրենց բերնից այն խոսքերը, ինչ որ գրված էին Դուբս Վելլինգտոնի հայտարարությանց մեջ: Նա դրականապես ընդդեմ էր ամենայն վերանորոգության և պատերազմական դրական կարգերը (дисциплина) շատ խոր տպավորություն արած լինելով մեծ զորապետի ուղեղի վերա, դարձել էին նորա համար sine qua non¹. Նա կարծում էր թե ինչպես պատերազմի հաջող ելքը շատ դիպվածում կախվում է գնդի անձայն հնազանդությունից, այնպես ևս մարդկային կյանքը ավելի հաջող ընթացք կունենա, եթե այն ռազմական փիլիսոփայությունը ընկերական և բարերար սկզբունքների տակ կերպարանվելով հիմք դառնան տերութենական սահմանադրությանց կազմվածքին:

Իհարկե, ինչպես ուրիշ շատերը և մանավանդ Դուբս Վելլինգտոնը առատորեն քաղած լինելով իր սկզբունքների արդյունքը պատերազմի դաշտում, մոռանում են, թե պատերազմը մարդկային կյանքի մեջ, բնական, սովորական երևույթ չէ, այլ ցավագարական և պատահական, որի օրենքը երբեք չէ կարող դրվել մարդկային սովորական և ընկերական կյանքի վրա, առանց վնաս տալու այդ կյանքի բնական առողջության և առանց պատվաստելու այն ցավագարական ախտերը նորա կազմվածքի մեջ: Պատերազմում մի ժամ, մի րոպե հերիք են շատ անգամ դարավոր հույսեր ոչնչացնելու, աշխարհի զուգակշիռը խանգարելու համար և այդ մի ժամը կամ րոպեն կարող է և հարմարություն ունի, ջլերի այն զլված վիճակում, դրական հնազանդություն գնվիլ: Զինվորը դուրս է եկած իր ընկերական կյանքի շրջանից. նա ընկերական և քաղաքային կյանքի մեջ պաշտոն չունի. նա այն միջոցին ճնշված է նեղ շրջանակի մեջ և որոշված նպատակով — մեռցնել կամ մեռնել:

Բայց այնպես նեղ, որոշյալ և սահմանափակ չէ մարդկային կյանքի առողջ վիճակը: Զինվորը միայն թշնամու հետ կարող է զարկվիլ, ուրիշ ոչինչ պետք, ոչինչ հարաբերություն, ոչինչ վիճակ չէ կարող նորան պատահել: Իսկ մարդկային առողջ կյանքը իր լայն ճանապարհի վրա ամեն վայրկյան զարկվում է անթիվ պետքերի, անհամար հարաբերությանց և վիճակների հետ: Հայտնի է, թե այս երկու մոմենտը, պատերազմը իբրև ցավագարական (патологический) և առողջ կյանքը իբրև բնիկ (нормальный), երբեք չեն կարող միևնույն լարով շափվիլ, միևնույն ուղղությամբ քայլել, առանց անօգուտ և վնասակար դառնալու: Բայց ի՞նչ անես, որ Հեգելի պես մարդը փրկություն է

¹ (Լատ.) Անխուսափելի եմք:

տեսնում բռնական ֆրիդրիկոսների ձեռքով դարբնված շղթայի մեջ, քան թե այն սահմանադրության, որ միմիայն անգլիական մաքուր կարողացավ իրագործել և որին հաջորդեց ուրիշ կերպարանքով նորա գաղթական եղբայրը՝ Հյուսիսային ամերիկյան դաշնակցությունը:

Ո՛վ չէ տեսնում, որ անգլիական սահմանադրությունը տակավին չէ հասած իր վերջին կատարելության, բայց խնդիրը այստեղ է, թե այդ կատարելություն ասվածը արդո՞ք անշա՞րժ նպատակ է, դեպի որը մոտեցնենք ամեն մի հաջող քայլափոխ, ամեն մի որոշյալ ժամանակամիջոց. չէ՞ որ մարդկային հասկացողությանց լայնանալու շահով և կատարելության գաղափարը շարժում է դեպի առաջ: Հայտնի է, թե փրկությունը դրած է դեպի կատարելությունը անդադար ձգտողության մեջ, որովհետև այդ երևույթի մեջ երևում է առողջ կյանք: Եվ մարդը կամ իր քաղաքակրթության աստիճանից պիտի հետ դառնա, կամ բարոյապես պիտի մեռնի և նորա հասկացողությանց շրջանը անբացվելի պիտի փակվին, որ նորա կատարելության գաղափարը մնա անշարժ, բայց և այն ժամանակ տակավին չէ կարող հասած լինել նորան, որովհետև գաղափարի և նորա մարմնանալու մեջ կա ժամանակ և ուժ, որ պիտի գործ դրվի մինչև այն կետը, բայց և կետը կվազե առաջ ձգտողության ուժգնության շահով: Սորանից հետևում է, որ մարդը դադարելով կատարելագործվելու ձգտողությունից, չէ կարող այն վիճակում մնալ, ինչ վիճակի հասել էր, քանի որ ձգտողության զսպանակը գտնվում էր լարված վիճակի մեջ: Նա պիտի հետ դառնա այն ընդհանր սկսած, երբ կանգնել էր իր ճամփի վրա: Հայտնի է, թե այս բոլորը կարելի է մտածել մի մարդկային ընկերության վրա, որ աճում էր ինքնակայապես: Իսկ այն ընկերությունքը, որի հասակը շահվում է հոգաբարձության ազատ կամքից առաջացած շահով, այնտեղ հանդեսը պատկանում է ֆրիդրիկոսներին և մարդկային ընկերությունը իջնում է անշահափառ որբերի աստիճանը:

Մյուս կողմից քննադատելով անգլիական սահմանադրությունքը, ինչպես կարելի է՝ դադարել միմիայն նոցա թերությանց վրա, նետելով միանգամայն բոլոր հաստարմատը և փրկարար դրությունքը, որոնց հիմքերի վրա աճում է անգլիական մարդու իրավամբ պարծեցած ազատությունը: Բացի սորանից, թո՛ղ նորան դատապարտե մի ավելի ազատ և ավելի վսեմ սահմանադրությանց ենթարկված մարդ: Բանը մինչև կոմիզմ է բարձրանում, երբ քաղաքականապես ճզակտոր եղած և մարդկային իրական կյանքին բոլորովին անտեղյակ և թափառական գաղափարների ստրուկ գերմանացին է բերանն բանում անգլիական

սահմանադրությանց վրա, որի լուկ Habeas corpus ակտը¹, թողում եմ մնացածը, ամբողջ Գերմանիո հավասար գին ունի: Եվ երբ անգլիական սահմանադրությունքը միջին դարերից սկսած բնական ճամփով աճելով աճում էր, բոլոր ցամաքահողը մինչև վիզը թաղվել էր ստրկության մեջ: Բռնակալությունը, բարբի ապականությունը, սնանկությունը և մարդկային արժանավորության ուրացողությունը էին նորա ոգին:

Ի՛նչ տեղ էր Գերմանիան, երբ մարդկային արժանավորությունը իր ձեռքը անցուց Անգլիո գայիտներ, թագը միայն թողնելով իր թագավորին: Հայտնի է, թե Գերմանիան մարդ դարձավ Յրանսիո XVIII դարու փիլիսոփայությանը, որի վերջին խոսքը էր 1789 և 93 թվականները: Բայց ո՞րտեղից հանկարծ բխեց XVIII դարու այդ փիլիսոփայական հորձանքը, որ հեղեղեց Եվրոպա և շարաչար գործ դրվեցավ: Երբ անգլիացին ազատության անունով պատերազմում էր իր դավաճան թագավորի՝ Կարլոս առաջինի հետ, երբ զիջողությունը զիջողությանց քամակից որպես մի աքցանով քաշում հանում էր թագի իրավասությունից, երբ ի վերջո անձար մնալով ազգի ազատության, թեև սխալ գործերով, զոհ էր բերում դրուժան թագավորը, ի՛նչ բանի մեջ էր նույն ինքը Յրանսիան, Գերմանիո և բոլոր ցամաքահողի, իրավամբ համարված լուսատու ճրագը:

Այո՛, մի րոպե փայլատակեց Հենրիկոս IV-ի ազդեցությունը քաղաքակրթության վրա. նորա հաջորդը, Ռիչելիոն, չեմ հիշում անունով, միայն թագավոր [ուղովիկոս] XIII, ունեցավ նույնպես փրկարար ազդեցություն քաղաքակրթության ընդհանուր գումարի վրա իր 18-ամյա վարչությանը. սորա աշակերտ Մազարինին, [ուղովիկոս] XIV-ի տղայության և մանկության ժամանակ կառավարելով, նույնպես առաջ նայեցավ, բայց այն հիստ՞ն երկաթե տարիները, որ անցան [ուղովիկոս] XIV-ի ձեռքից. այն վերսայները, այն շոսյությունը, այն կեղծավորությունը, մարդկային անհատական, որպես նաև ընդհանուր արժանավորության կամ խորհրդի ուրախությունը, հիմնեցին, կազմեցին, պատրաստեցին և մեջտեղ դրին մի այնպիսի սոսկալի բռնություն, որի դեղ այնպիսի մեծ և զաբճուրելի ցնցյուններ գործեց, երբ 79 և 93 դուքս էր գալիս Ֆրանսիական կազմվածքից: Վաղուց սովորություն է եղած դրպորոցի բնավորական ազդեցությունը իսպառ ուրանալու համար, մանավանդ եթե կամենում էին բամբասված դպրոցը պաշտպանել, ասել թե Ալեքսանդր Մակեդոնացին Աբիստոտելի աշակերտն էր, ներոնը՝ Սենե-

¹ Habeas corpus — լատիներեն բառացի նշանակում է «մարմին ունենաս»: Այդպես էր կոչվում 1679 թ. ընդունված այն ակտը, որի համաձայն ամեն մի ձերբակալություն պետք է կատարվեր պատճառաբանված հրամանով:

կայի, իսկ Վոլթեռը՝ ճիզվիթներին: Իհարկե, ով որ չէ ուսել թե ի՞նչ է և ո՞վ է Վոլթեռը և միայն անունն է լսել և ճանաչում է նորան որպես արդյունք ճիզվիթական դպրոցին, այնպիսին պիտի մտածե, թե XVIII դարու փիլիսոփայությունը աղբերանում էր ճիզվիթներից: Բայց ով որ ճանաչում է XVIII դարում ներգործող փիլիսոփաներին ավելի մոտից, նա տեսնում է, որ նոցա բոլորի փիլիսոփայությունը փոխանված է Անգլիոց, որովհետև երեք քառորդը այնտեղ մնացին տարիներով և մոտից սորվեցան ազատությունը և համեմատելով նորան իրենց հայրենիքի ստրկության հետ, հղացան այն մեծ կրակի կայծը, որի բոցը պիտի այրեր և լափեր ինչ բանի որ պատահեր, թե լավ և թե վատ:

Ֆրանսիական հեղափոխությունը անգլիական փիլիսոփայության արդյունք է. ճիզվիթները կամ ցամաքահողի բնակիչները ընդունակ չէին այդ բանին: Ստույգ է, մինչև այն մեծ հեղափոխությունը իսկապես Ֆրանսիո աչքը տնկված էր Անգլիո վրա, բայց հեղափոխությունից հետո այդ երկու աշխարհների պաշտոնքը փոխվեցան և հեղափոխությունը իր կարգով սղղեցություն ունեցավ Անգլիո ավելի առաջադիմության վրա: Բայց թե ազատությունը մի վսեմական ավանդ է, ապա այդ ավանդը պահեց տորերի հորձանքի երեսից Անգլիան: Մի փոքր ժամանակ անցավ այդ ավանդը Ֆրանսիո ձեռք, բայց նա չկարողացավ պաշտել նորան նպատակի հարմար ձևով: Վերստին կործանվեցավ այնտեղ ազատության աթոռը և նորա ավերակների վրա Բոնապարտը մերկեց իր երկաթը: Ազատությունը դարձյալ ապաստանեցով դեպի այն կղզին, որ միայն մի նեղ ջրանցքով բաժանվում էր Ֆրանսիոց և այն օրից մինչև այսօր, մինչդեռ ցամաքահողը ազատություն գտնելով և կորցնելով հոգին բերանը եկավ, Անգլիան, իր այն թերի համարված, և իրավամբ մի քանի պակասությունք ունեցող սահմանադրությամբ, ավելի և ավելի հաստցուց ազատության ծառի բունը և այն՝ բոլորովին բնական, խաղաղ և հանդարտ աճելությամբ, որին հազիվ թե տրամադրություն ունի ուրիշ ամեն մարդ, որ ծնած չէր Բրիտանական կղզիների վրա:

Մի քանի թերությունք, և վնասակար դրությունք, ինչպես և անդրանկական համակարգությունը, այո՛, մեր աչքում շատ ստգտանելի է, բայց հարցնենք անգլիացուց, և տեսնենք թե այդ համակարգությունը այսքան դարերով տևում է սահմանադրության մեռած տառի ուժով, թե՞ թագի հարստահարելով: Ոչ առաջինը և ոչ երկրորդը. այդ բխում է բուն անգլիական կյանքից, և նորա համար բնական երգը այդ է միայն: Ի՛նչ անն այստեղ վիզը կամ տորին, ինչ անն երեսփոխանական ժողովը կամ թագը: Հայտնի է, թե քանի որ այդ օրենքը բխում է ազգի հոգուց և հասկացողությունից, ամեն նորմուծություն նորա ընդդեմ պիտի ծան-

րանա ազգի վրա որպես հարստահարություն և ազատ իրավունքի բռնաբարություն: Եվ ո՞վ կարող է գործ դնել այդ հնարը: Եվ այն, որ անգլիացու աչքում բնական է և բաների կարգում, ի՛նչպես կարող է ենթարկվել սրբագրության: Սորանից երևում է դարձյալ, որ անգլիական սահմանադրությունքը բխում են ազգի հոգուց, և դուրսից դրված չլինելով, կարողանում են այնպիսի անխախտելի շարունակությամբ և հետևականությամբ ներգործել և արդյունավորել մարդկային կարելի և հնարավոր բարեկեցությունը, որոշյալ հասկացողությանց շրջանի մեջ:

Տարակույս չկա որ կգա օր, երբ այդ անդրանկական համակարգությունը կընկնի և դորանով հողը դուրս կգա կապանքի տակից, բայց և այն ժամանակ արդյոք բոլորովին կատարյալ՝ կլինի նոր կարգը: Ֆրանսիան, որի հողը կտրտված է մինչև մանրացուցական բաժիններ, ուրիշ կերպով նույնպես չէ՞ զգում այդ համակարգության ծանրությունը: Մնում է մեջտեղը որպես միակ բարերար ելք հասարակական սկզբունքը (общинное начало), որ Գա Ռուսիո մեջ¹: Բայց ո՞վ գիտե թե երբ կարող են զարթել Անգլիո և Ֆրանսիո գրակիսոսները: Իսկ մինչև այն ժամանակ, ստույգ է, որ անդրանկական համակարգությունը պիտի ծանրանա հասարակ ժողովրդի վրա մանավանդ, քան թե միջակ դասակարգին:

Միջակ դասակարգը պարապելով ձեռագործությամբ և վաճառականությամբ, անմիջական հարաբերություն չունի հողի հետ: Նորա օգուտը և վնասը, նորա հույսերը և հաճը,— այդ բոլորը կապված է վաճառանոցի (bourse) հետ. և քանի որ Անգլիո կառավարությունը ներգործելով արդեն ընդունված սկզբունքների վրա առաջ վարե իր ընթացքը թե ներքին և թե արտաքին գործերի մեջ, վաճառականությունը և ձեռագործությունը ապահով են, ուստի և միջին դասակարգը ժողովրդի միշտ պաշտպան այդ սկզբունքներին: Սորանից պարզ է, թե անդրանկական համակարգությունը լոկ ազնվական և ստորին դասակարգերի վրա է ներգործում: Առաջինը չի կարնալ իր անշարժ սեփականությունը բաժին-բաժին անել, այլ պարտական է թողուլ անդրանիկ ժառանգին,

¹ Բանտում ամենայն հավանականությամբ նախնադասի տրամադրության տակ եղել են «Современник»-ի այն համարները, որոնք պարունակում էին Ն. Գ. Չերնիշևսկու հայտնի հոդվածները, որտեղ ուսումնասիրված էր իր տեսականները հասարակական սկզբունքի (общинное начало), այսինքն՝ ուսական համայնքի մասին, որպես ապագա սոցիալիստական հասարակարգի հնարավոր սաղմի: Նրա տրամադրության տակ եղել է մասնավորապես «Современник»-ի այն համարը (1858 թ.), որտեղ տպագրված էր Ն. Գ. Չերնիշևսկու «Համայնական հողատիրության հակառակ փիլիսոփայության նախապաշարմաների քննադատությունը» նշանավոր հոդվածը, որից նախնադասը կատարել է մեջբերումներ, առանց հեղինակի անունը հիշատակելու:

իսկ երկրորդը երբեք չի տեսնիլ հողի երես, որովհետև հողը շմասնատվելով նաև ժառանգութեամբ, միշտ մնում է ազնվական տների ուղղակի հաջորդութեան մեջ: Եվ այս է այն սոսկալի աղքատութեան աղբյուրը, որ միմիայն Անգլիո մեջ կարող է ստանալ այնպիսի ահարկու կերպարանք:

Հարկավոր է ուրեմն ավելի քաջ բացատրել մեր այն խոսքը, թե «Անդրանկական համակարգութունը անգլիական ազգի հոգուց է բխում», որովհետև անհնար է թույլ տալ անգամ թե ստորին դասակարգը կարող էր երբևիցե գոհ լինել այդ համակարգութուններից:

Ազգ ստեղծվ հասկացանք և հասկանում ենք անգլիական հասարակութեան այն բաժինը, որ ուղղակի կամ անուղղակի մասնակից է կառավարութեան և որի պոլիտիկական իրավունքը խոստովանում է անգլիական կոնստիտուցիոնը, որովհետև այդ կոնստիտուցիոնը հասարակապետական և ոչ հանրապետական լինելով, ինչպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, համորեն ազգի անձն յուր անդամներին չէ տալիս պոլիտիկական իրավունք: Եվ կառավարութեան մեքենան շարժվում է միմիայն առաջին և միջին դասակարգերի ուժով: Այդ երկու դասակարգի շահին էլ ընդդեմ է և Անգլիո մեջ ամեն փոփոխութուն, որ կարող էր շատ թե քիչ սասանեցնել կամ ավելի փոքր, կանգնեցնել բաների ամենօրյա ընթացքը: Եվ այդ երկու դասակարգն բուռն դրական իշխանութուն ունի իր ձեռքին, ոչ օրենքը, ոչ գրված կոնստիտուցիոնը և ոչ իսկ թագի արտոնութունը ազդեցութուն ունին նորա վրա. նա փոխում է օրենքը, սրբագրում է սահմանադրութունը, փոխում է և գահակալութեան հաջորդութունը, ինչպես Հենրիկոս VIII-ի և Վիլհելմ III Օրանժյանի ժամանակ, փոխում է կրոնը, ի վերջո ինքը պառլամենտը և «Իշխող և իշխեցյալ», ինքը դնում է օրենք և ինքը դարձյալ հնազանդում է նորան. վերստին փոխում է օրենքը և այդ նոր օրենսդրութունը նույն գորութուն ունի, ինչ որ ուներ առաջվանը. մեկ խոսքով, կենդանի սահմանադրութուն և կենդանի օրենք անսահման և լրացյալ իշխանութեամբ:

Հեզելը տեսնելով այս բոլորը սարսափում է և նորա նեղսիրտ դիվանապետական ստամոքսը չէ կարող մարսել, ուստի և չէ հերիքանում միայն մի քանի թերութիւնք շոշափելով անգլիական կառավարութեան սահմանադրութեան վրա, նա չէ գոհանում նորանց պախարակելով, այլ որպես թե ավելի ծանրացնելու համար իր պատասխանատվութունը, նորանց պախարակելու շարժով դրվատներ և տաղեր է երգում գերմանական և պրուսական տերութեանց, և այս՝ 1830—31-ին: Թուրքի ասածի պես. մասգարալը փարա իլեն փուլ իլեն դեիլ տըր:

Տես թե ինչ է պատմում Հայմը Հեզելի բերնով, լսիր որ անկաճղ շար շալե:

«Այստեղ»,— ասում է Հեզելը, այսինքն Պրուսիո մեջ,— «կատարված է այն աշխատութունը, ինչ որ դեռ Անգլիան պիտի կատարե. պրուսական թագավորների խոբին խելքը և ճշմարտութեան սերը, նույնպես և գիտական լուսավորութեան բազմադարյան աշխատութունը, արդեն իրագործել են այն, ինչ որ չկարողացան անգլիական ազգին տալ նորա երեկեցուցիչը: Նախանձը թագավորական իշխանութեան կարողութեան վրա է անգլիացիների իսպառ անխորտակելի նախապաշարմունքը: Մինչև անգամ մտադրյալ վերանորոգութունը, ինչպես առաջուց կարելի է գուշակել, կառաջնորդե միմիայն դեպի կորստաբեր հեռեհեռներ: Այս պատճառով, եթե նաև հաջորդութուն գտնե խնդիրը (bill), որի մասին է այժմ վեճը, և ճանապարհ բանա դեպի պառլամենտը ախրապետող համակարգութեան հակադիր մարդոց— պատերազմը կարող էր լինել միայն ավելի վտանգավոր պատճառ, արտոնութեանց շահի և ավելի հիմնավոր ազատութեան պահանջողութեանց մեջ չէր լինել ոչինչ միջին ծայրագույն իշխանութուն, որ կարողանար բռնել նորանց և հաշտեցնել: Միմիայն կառավարութուն անկախ իշխանութեամբ կարող են հաջողակի իրագործվել իրավանց և ազատութեան խելացի և հիմնավոր սկզբունքը: Անգլիո մեջ, իշխանութունը արտոնունակ դասակարգի ձեռքին է: Այս պատճառով, ավելի կանոնավոր և հիմնավոր սկզբունքների երեկեցուցիչը, պիտի երևցնեն իրենց մեջ, կառավարութեան և ներկա բաների կարգի ընդդեմ՝ միմիայն դիմադրութուն: Իսկ այդ սկզբունքները չեն կարող ցույց տալ իրենց խորհուրդը և նշանակութունը իրենց բոլոր թանձրացյալ (կոնկրետներ), գործական ճշմարտութեան և գործադրութեան մեջ, ինչպես Գերմանիայում, այլ միայն ցույց են տալիս նորան ֆրանսիական վերացականութեան, անուրջի վտանգավոր կերպարանքով: Վերանորոգութեանց իրացուցումը հակասում է անգլիական տերութունական սկզբունքին, այս պատճառով, հազիվ թե կարողանան նոքա իրագործվել առանց տերութեան և հասարակութեան շաղկապը սաստկապես սասանեցնելու»:

«Ավելորդ ենք համարում,— ասում է Հայմը,— մերժել ինքնաբերական և երկշտ գիվանապետականութեան շաղակրատութունը: Շուտով այդ բաները գրվելուց հետո, ինքը պատմութունը ապացուցեց, թե ինչպես անհիմն էին այս մոռյուտ գուշակութունը Անգլիո մասին, նույնպես և հայրենիքի վերականգնյալ գրութեան վրա գաղափարական

հասկացողությունը: Բայց Հեգելին տրված չէր տեսնել ոչ այն և ոչ էլ մյուսը. Հեգելը մեռավ խոլերից նոյեմբեր. 14-ին 1831-ին»¹:

Պարտական ենք այստեղ մի երկու խոսք ավելացնել այն պատճառով, մանավանդ, որ Հեգելի այս տեսակ կարծիքների մասին նմանեցուցինք Բոռքին: Բայց վերստին կրկնում ենք, Բոռքը հիվանդ և սասանյալ ուղեղով, և մինչդեռ Հեգելի ամբողջ համակարգությանց մեջ կան իր վերջին փիլիսոփայությանի հետքերը, Բոռքի անցած կյանքի վրա, մինչև նորա հիվանդանալը, չկան այնպիսի մութ գույներ, որ կարողանային խավարեցնել նորա անպայման և անշահախնդիր ազատասիրությունը:

Հետևյալ խոսքերով վերջացնում է Հայմը իր դասերը:

«Նա մեռավ իր գործունեության միջակետում, իր փառքի բարձրության մեջ, իրեն հետևող բազմաթիվ ամբոխի խոր հարգությունը կատարելապես վայելելով: Նորանից հետո մնաց ոչ միայն մի հզոր համակարգություն, այլև մի հզոր և մի լայնատարած դպրոց (ուղղություն) և այդ դպրոցը ըստ էության էր նորա ստեղծվածը և մինչև անգամ նորա փիլիսոփայության մի մասը: Այդպիսի մի համակարգություն անհնար է երևակայել առանց ձևավոր, հուսալի և գործարանավորված ընկերության: Այս համակարգությունը, իր բովանդակությամբ լինելով էնցիկլոպետիկական, իր արտաքին երևույթով բնականապես տարածողական էր: Նա ուրիշ սահմանազուլի չգիտեր բացի գիտության սահմանազուլից. նա կարող էր իրագործել իր հասարակաց հասկանալի լինելու ձգտողությունը միմիայն աշխատության մասնատությամբ (разделение труда) նա կարող էր շարժվել և լայնանալ մինչև անվախճանը, նորա բանախոսության (диалектика) և նորա երկմտության (двусмысленность) օգնությամբ, նորա հետ կարող էին բարեկամանալ բոլորովին միմյանց ներհակ հասկացողությանց մարդիկ և նորա նշանակերպերի (формула) տակ կարող էին թաքնվել որչափ անկեղծ, նույնչափ և նորա կեղծից ոչ ազատ պաշտողքը: Իր սկզբամբ միապետական, փակված և բացառողական էր այդ համակարգությունը. ինքնըստինքյան շրջափակում էր նա իր հետևողքը մի մշտական կենտրոնացությամբ (средоточием) խմբի մեջ և կախողության զգացողությունը վարձատրում էր անպայմանության հպարտ գիտակցությամբ: Համակարգության այս հատկությանց հետ միավորվեցավ և նորա արարչի (Հեգելի) տրամադրությունը (настроение) և դրությունը:

Զարմանալով Բիշելիոյի և Նապոլեոնի սեփական առանձին հատկությունքը ճնշելու արվեստի վրա, նա ինքը միևնույն ժամանակ թշնա-

մի էր ամեն տեսակ փիլիսոփայության և կարծիքների մեջ եղած առանձին հատկությանց: Նա ձգտում էր հպատակեցնել միտքը նույն խիստ կարգին և նույն հնազանգության, որին հպատակված էր մարդոց կամքը»¹:

Հայմը շարունակելով իր ստորագրությունը և նկարագրելով Հեգելին ավելի զիվանապետական, քան թե նույնիսկ Պրուսիո այն ժամանակվա տերությունը, նույնպես և նորա օրագիր հրատարակելը, նորա նկրտմունքը ևն ևն, ի վերջո վերստին հնչեցնում է առողջ բանականության ձայնը:

«Բայց, — ասում է նա (Հայմը), — կենդանի պատմության և նորա մեջ շրջան առնող ոգու ուժը, ամեն ուսումնական կուսակցություններից զորեղ է և համակարգությանց բոլոր շղթաներից ամուր: Հեգելի համակարգության մեջ, նույն այն բանը, որ շինում է նորան համակարգություն և հնար է տալիս նորան դպրոց կազմելու, պատկանում է կրթության արդեն անցած ձևին. ինչ բան որ ուզում էր կյանքը շարունակել, պետք էր որ ավելի երկար ապրեր»²: Օգոստոս 16, կես գիշեր:

Ոչ Հեգելի աշակերտ ենք և ոչ Շելլինգի, բայց արդարությունը ստիպում է խոստովանել, որ երկուսի համակարգությունքն էլ մեծ օգուտ ցույց տվին գիտության ընդհանուր ձևերը հայտնագործելով, որոնց միջնորդությամբ առաջ է գնում զարգացման գործողությունը: Այս հայտնագործությանց հիմնական արդյունքը երևում է հետևյալ առածի մեջ. «Զարգացման վերին աստիճանը իր ձևով նման է սկզբին, որտեղից առաջ է գնում այդ զարգացումը»:

Այս վարդապետությունը բովանդակում է իր մեջ շելլինգյան համակարգության արմատական իսկությունը, որ Հեգելը ավելի ճիշտ և ավելի մանրամասն քրքրել և քննել է, և ընդունելով որպես հիմնական սկզբունք կազմել է իր համակարգությունը, ուր տիեզերական կյանքի բոլոր երևույթների մեջ, սկսելով նոցա շատ ընդհանուր վիճակից մինչև էություն յուրաքանչյուր առանձին կարգի ամենաճիշտ մանրամասնությունքը երևում է այս վարդապետությունը³:

Հեգելը դրականապես ասում է թե «միջին տրամաբանական մոմենտները, ավելի քան թե ուրիշները չեն հասնում առարկայական էության»:

¹ S⁶ P. Гаيم. «Гегель и его время», ст. 378.

² S⁶ P. Гаيم. «Гегель и его время», ст. 378.

³ Նախորդ շակիրտների մեջ առնված հատվածը Նալբանդյանը նույնությամբ թարգմանել է Չերնիշևսկու «Համայնական հողատիրության հակառակ փիլիսոփայական նախապաշարմունքների քննադատությունը» հոդվածից (տե՛ս Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. V, Москва, 1950, стр. 363).

մնալով միայն որպես տրամաբանական մոմենտ: Հերիք է եթե որոշյալ միջին մոմենտը հասել է էության ուրեկից կամ երբեկից, սորանով, ուրիշ տեղերում և ուրիշ ժամանակներում, զարգացման գործողութունը ազատվում է այդ մոմենտները առարկայական էության հասցնելուց»¹:

«Որ զփորձ առեալ է, կարող է փորձանաւորաց օգնական լինել»². այս վարդապետության սկզբունքն էլ նույն կետիցն է իջնում: Արդարև, եթե միջին մոմենտները, յուրաքանչյուր դիպվածում անշուշտ հասնելու լինեին առարկայական էության, զարգացումը ոչ միայն դանդաղ այլև անհնարին էր: Ստույգ է, բնության մեջ ոստյունք չկան, այլ հետևական շղթայաշարութուն, բայց եթե մի դիպվածում չէ իրագործվում միջին մոմենտը, այդ շղթան չէ կտրվում, որովհետև մի անգամ հասել է այն մոմենտը առարկայական էության և հերիք է:

Մինչև, մրդկից կոտրվելով կամ արմատից պոկ գալով ծառը չընկնե՞ր ծովի մեջ և մարդը շտեմներ, որ փայտը ջրի տակ չէ գնում, անհնար էր, որ մարդը կարողանար լաստ շինել, մինչև լաստ չընկնե՞ր, չէր կարող նավակ շինել, մինչև նավակ չընկնե՞ր, նավ չինել և վերջապես մինչև նավը չընկնե՞ր, շոգենավ չէր կարող շինել: Թե ուր է եղել այս փորձը, այսինքն որտեղ և երբ հասել են այս միջին մոմենտները, իրենց առարկայական էության, այսինքն փայտը ջուրը ընկնելուց մինչև շոգենավի աստիճանին հասնելը, այդ փուլի չէ, հերիք որ մի անգամ կատարվել է և այսօր մի վայրենի մարդ, քաղաքակրթվելով պետք չունի շոգենավին հասնելու համար կոտրած ծառից սկսել, այլ կարող է ուղղակի շոգենավին ձեռք զարկել: Մարդը, որ առաջ կրակը տեսավ մի կայծակից զարկված ծառի արմատում, ետքը երկու փայտ իրար հետ քսելով, ավելի ետքը հրացանը գտավ, ետքը ֆոսֆորյան լուցկիք են, այսօր այս վերջինը կարող է ուղղակի ժառանգութուն լինել այն վայրենուն, որ տակավին կրակը ստանում է երկու փայտ իրար հետ քսելով:

Առաջին առած. Զարգացման վերին աստիճանը իբր ձևով նման է նորա սկզբին:

Երկրորդ առած. Եթե մի որևիցե ազգ հասել է իբր զարգացման վերին աստիճանին, մի ուրիշ ազգ, որ խեղճ վիճակում է, կարող է հասնել այդ աստիճանին, առանց այնքան ժամանակ և այնքան ուժ գործ դնելու, որքան առաջին ազգը, և բնավ չհանդիպելով միջին մոմենտներին, որոնցից անցել էր առաջին ազգը³:

¹ Դարձյալ բառացի թարգմանություն Չերնիշևսկու նույն հոդվածից (տե՛ս Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. V, Москва, 1950, стр. 387).

² Վերցված է Աստվածաշնչից:

³ Այս հատվածը նախահոլանդ թարգմանարար վերցրել է Չերնիշևսկուց:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

«Հայ դասականների գրադարան» մատենաշարի սույն հատորը պատրաստված է ըստ՝ Մ. Նալբանդյանի երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով, հ. 1—5, 2002 ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1979—1984» հրատարակության:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ազատութուն: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1859, № 9):
Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը: Առաջին անգամ տպագրվել է Թիֆլիսի «Արարատ» շաբաթաթերթում (1851, № 32):
Մարգարե: Կերմոնտովի «Пророк» բանաստեղծության թարգմանությունն է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Արշավում» (1940 № 3):
Իսնաստեղծ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրական և պատմականի» 2-րդ գրքում (1889): Փոխադրություն Պուշկինի համանուն բանաստեղծությունից:
Վազող ջրին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմականի» 3-րդ գրքում (1890):
Վեցերորդը—մի՛ շնաբ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմականի» 2-րդ գրքում (1889):
Վայր բնկնող աստղեր: Պ. Ժ. Բերանժեի «Lesetoiles qui filent» բանաստեղծության փոխադրությունն է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1858, № 2):
Աղքատ կին: Պ. Ժ. Բերանժեի «La pauvre femme» բանաստեղծության փոխադրություն է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1858, № 3):
Ապոլլոնին: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մեղու», 1861, № 148, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:
Հայ մարդու ճայրեմիքը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. № 3-ում, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ:
Իտալացի աղջկա երգը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1861, № 11):
Մանկութան օրեր: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1860, № 7):
Սուրբ Մեսոսի տոնին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմականի» 6-րդ գրքում (1895):
Ուղեբժ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլում» (1864, № 4):

Օղական: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մեղու» 1860, № 117:

Փ. Փ. Թուստոյի նիշատակին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմականի» 6-րդ գրքում (1895):

Կնդուկ պոչատի և նորա Սանչոյի մկրտությունը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմականի» 6-րդ գրքում (1895):

Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Քնար հայկական» ժողովածուում (ՍՊՔ., 1868):

Հիշենք: Առաջին անգամ տպագրվել է «Քնար հայկական» ժողովածուում (ՍՊՔ., 1868):

Աղջմիք: Առաջին անգամ տպագրվել է «Լուսալուս» (1903, № 2-6), ապա՝ առանձին գրքով (ՔիՖլիս, 1904):

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿ

Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ նարան: Առաջին անգամ առանձին գրքով տպագրվել է Մոսկվայում (1858), բայց հեղինակի կամքով լույս չտեսավ: 1966 թ. Մ. Հասրաթյանը իր հետ Բեյրութից բերեց լուսատիպ մի օրինակ: Շուտով մեզ հաղորդեց հայտնաբերել վիպակի բնօրինակը, որը երկար տարիներ գտնվում էր Կահիրեի մի գրասերի մոտ: 1970 թ. այդ գիրքը վերագրվեց հայրենիք, իսկ մյուս տարին, փաստորեն առաջին անգամ, լույս տեսավ «Հայաստան» հրատարակչությունում:

Մեռելահարցուկ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլում» (1859, № 8-10): Վեպը մնացել է անավարտ:

ՔՆՆԱԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հիշատակարան: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլում» (1858, № 4-10, 1859, № 1, 2, 8, 9, 11, 1860, № 5, 6):

Նեղու տող: Առաջին անգամ տպագրվել է 1861 թ. Փարիզում, Ճանիկ Արամյանի ապարանում, 500 օրինակ տպաքանակով, այնուհետև հատվածաբար տպագրվել է՝ «Մեղու», 1861, № 132, 133, 135, 136 (ապրիլի 30, մայիսի 10, մայիսի 30, հունիսի 10):

Ներգաղթությունը որպես ուղիղ ճանապարհ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1862 թ. Փարիզում, Կարապետ Շահնազարյանի տպարանում, Սիմեոն Մանիկյան կեղծանունով: Թուսաստանում առաջին անգամ տպագրվել է 1906 թ. Ներկերի երկհատորյակի 2-րդ հատորում, ապա մտել է Եժ 3-րդ հատորը (1940):

Կրիտիկա. «Սուս և Վարդիթեր»: Առաջին անգամ տպագրվել է Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, Մ.— Նր., 1935:

Հեզելը և նորա ժամանակը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Լուսալուս» 1902, № 6 և 1903, № 1: Հետագայում մտել է Եժ 3-րդ հատորը (1940):

ԲՈՎԱՆԳՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Միջայել Նալբանդյան — Սերգեյ Դարոնյան 3

ԲԱՆԱՍՏԵՂՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազատություն	19
Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը	20
Մարգարե	21
Բանաստեղծ	22
Վազող ջրին	23
Վեցերորդը — մի՛ շնար	24
Վայր ընկնող աստղեր	25
Աղբատ կի՛ն	28
Ապուլունին	30
Հայ մարդու հայրենիքը	31
Իտալացի աղջկա երգը	33
Մանկության օրեր	38
Մուրթ Մեարտվրի տոնին	38
Ուղերձ	39
Օղական	40
Փ. Փ. Թուստոյի հիշատակին	42
Կնդուկ պոչատի և նորա Սանչոյի մկրտությունը	43
Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը	44
Հիշենք	45
Աղջմիք	47

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿ

Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ նարան	57
Մեռելահարցուկ	129

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հիշատակարան	222
Երկու տող	432
Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ	458
Կրիտիկա. «Սոս և Վարդիթեր»	523
Հեզելը և նորա ժամանակը	599
Սանթազրություններ	627

Միխայել Նալբանդյան
ԵՐԿԵՐ

Микаэл Налбандян

СОЧИНЕНИЯ

(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1985

Խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան

Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան

ԳԼԳ. Խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. Խմբագիր՝ Վ. Գ. Ավագյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ե. Պ. Պատոյան

ИБ 5346

Հանձնված է շարվածքի 12.06.84 թ.: Ստորագրված է տպագրության 21.03.1985 թ.
Ֆորմատ 60×84¹/₁₆: Քուլթ՝ տպագր. № 1. Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրու-
թյուն՝ բարձր, 36,73 պայմ. տպ. մամ., 77,07 պայմ. ներկ. թերթ., 35,7 հրատ. մամ.:
Տպարանակ՝ 51000: Գինը՝ 3 ռ. 30 կոպ.: Պատվեր՝ 1493:
«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան-9, Տերյան 91:
Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կո-
միտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան 91:
Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.